सिद्धान्तकौमुदी

पूर्व्वार्द्धम्।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्।

राजकीयविद्यामन्दिरव्याकरणाध्यापकश्रीतारानाथ-
तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण संकलितया सरलाख्यया
व्याख्यया समुद्भासितम्।

तेनैव संस्कृतम्

नूतनसंस्कृतयन्त्रे पुनर्मुद्रितम्।

SIDDHA'NTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOLS.—VOL. I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TA'RA'NA'THA TARKAVA'CHASPATI
Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Second Edition.

CALCUTTA :

AGENTS.

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Govt. Sanskrit College, Calcutta.
Bajaba Balajee Nene Esq. Poona
Messrs Trubner & Co. London.

1870.

TO

W. S. ATKINSON ESQR, M.A.

THIS BOOK IS DEDICATED

IN ACKNOWLEDGEMENT OF THE INTEREST
SHEWN BY HIM IN THE ADVANCE-
MENT OF BOTH ANCIENT AND
MODERN LEANING IN BENGAL,
AND IN TOKEN OF THE
ESTEEM, ADMIRATION
AND AFFECTION,

OF HIS FRIEND

TARANATHA TARKAVÁCHASPATI

Printed by Harimohan Mookerjea. 12, Fukeer Chand Mitter's Street, Calcutta.

द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्व्वं १९२० मितसंवत्सरे मत्सङ्कलितसरलया सहभाषितायाः सिद्धान्तकौमुद्याः ७५० सार्द्धसप्तशतसङ्ख्यकपुस्तकानि संस्कृत्य मया मुद्रितानि तानि च समादरपूर्व्वकं पाठकगणैर्ग्रहणात् त्रिवर्षकालमध्ये निःशेषितानि संवभूवुः । तत्र पाठकानां विद्योत्साहिनामीदृक् समादरो भविष्यतीति मम मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तु विद्योत्साहिनां तां जिघृक्षामनुभवतया अपतातिशयमाकलय्य द्वितीयवारमुद्रणाय मया प्रावर्त्ति ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्व्वमुद्रितपुस्तके यत् किञ्चित् स्खलितम् तत् संशोध्य सरलायाश्च सुगमतायै क्वचित् क्वचित् परिवर्त्तनेन क्वचिदव्याख्यातांशव्याख्यया बहुलकलेवरताविधानेन द्वितीयवारमेषा मुद्रिता । पठनपाठनासौकर्य्याय चात्र कौमुद्यां सरलायाञ्च कार्य्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं यद्यत् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषाधिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०) इत्यनेन चिह्नभेदेन सूचना च कृता ।

पाणिनेरुत्पत्तिकालविषये पूर्व्वमुद्रितपुस्तके एव उपक्रमे प्रायेण सर्व्वमुक्तं तदतिरेकेण तस्य व्यासादितोऽर्व्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकमत्राभिधीयते शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ४, १, १०२ सूत्रे वतण्डतोनाम्नः, द्रोणपर्वतजीवन्तादित्यादिसूत्रे ४, १, १०४ द्रोणनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः ४, ३, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कलापिनः नाम्नः, कलापिनोऽण् ४,३,१०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनाम्नः, पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरिति ४, ३, ११० सूत्रे पाराशर्य्यस्य व्यासस्य नाम्नश्च कीर्त्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते । न च द्रोणपर्व्वतेत्यादिसूत्रवृत्तौ ५०१ पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्तत्वात् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्य्यद्रोणपरतेति शङ्क्यम् बहुषु सूत्रेषु तत्तच्छब्दार्थानामनादित्वकल्पने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्य्येत्यादिसूत्रे पाराशर्य्येण व्यासेन प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्यैवाध्येतरि णिनिप्रत्ययविधानात् अन्यव्यासेन कृतस्य भिक्षुसूत्रस्याभावात् बादरायणपरताया एव तस्यौचित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि वेदान्तसूत्राणि भिक्षुसूत्राणि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तथानुपपत्त्यात्। तत्सूत्राध्ययन-कथनेनैव ततोऽस्य बहुकालादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव। एवं सूत्रपाठानुसारेण तस्य व्याडादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः। गणपाठे च बहुनामर्वाचीनानां सात्यकिप्रभृतीनां नामकीर्त्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव तानि च गण-पाठवाक्यानि विस्तरभयात् नात्रोद्धृतानि सरलामध्ये एव विस्तरेण प्रदर्शितानि तेषु तेषु बहुनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् पाणिनेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव।

श्रीयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रणीतेऽप्यगामिनीतिस्थले पाणयष्ट्वां समुद्भाव्य स्वपक्षे अस्मद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षणाचितं तस्य समाधानमितः पूर्वं मत्प्रकाशितासुबोधव्याकरणसुखबन्ध एव कृतं तत एव तदुपगन्तव्यमित्यतो-ऽत्र किञ्चिन्नोक्तम्।

सिद्धान्तकौमुद्यां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्थसूत्राणि उदाहरणानुसारेण निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनिना पठितानि तत्क्रमेणैव तात्स्थान्ते विवेचनीयानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अनुवृत्त्यनुकर्ष-योग्यतावधारणज्ञानायाससाध्यं भविष्यति। तानि सूत्राणि च कौमुद्यां यत्र यत्र पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च सूचयितव्या इत्यलं विस्तरेण।

संवत् १९२७।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतेः।
कलिकाता गवर्णमेण्टसंस्कृतपाठशालास्थस्य।

पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं निर्माय काणभूतये श्रावयामास। सोमदेवभट्टेन तत एव सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागराख्यो ग्रन्थो निरमायि। तत्रैषाख्यायिका समधिगम्यते। यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्षपण्डितस्य कात्यायनापरपर्यायो वररुचिर्व्याडिः पाणिनिश्चेति त्रयो मुख्याश्छात्रा बभूवुः। तेषु पाणिनिरल्पबुद्धितया सब्रह्मचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवमाराध्य तत्सकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठधातुपाठशिक्षानुशासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमं निर्माय उपवर्षादिसमीपे प्रकाशयामास॥ अथ तद्ग्रन्थकौशलमुपलभ्य वररुचिना तदवशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे। व्याडिना च तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षश्लोकात्मकः संग्रहाभिधो ग्रन्थो निरमायि। अथ समुदितेषु तेषूत्कृष्टग्रन्थेषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकरणानामनादृततया क्रमेण लोपो बभूव। तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव पठनपाठनप्रचारः प्रवर्त्तते।

तेषु शालातुरग्रामाभिजनः पाणिनिर्दाक्षीगर्भसम्भवः प्रागुक्तग्रन्थचतुष्टयात्मकं व्याकरणं शिक्षाग्रन्थं च चकार। वररुचिः कौशाम्बीनगरवासिनः सोमदत्ताभिधाद्विप्रात् वसुदत्तायामुत्पद्य उपवर्षान्निखिलविद्यामभ्यस्य बृहत्कथादीन् बहून् ग्रन्थान् कृत्वा नन्दराजस्य धीसचिवतामापेदे। व्याडिस्तु वेतसाख्यपुरे करम्भविप्रादुत्पन्नः संग्रहाख्यादीन् ग्रन्थान् निर्ममे।

विक्रमादित्यज्येष्ठभ्रातृभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयग्रन्थे चाख्यायिकान्तरमुपलभ्यते। यथा

कालवशेन लोकानामालस्यदोषसमुल्लासात् बहुविस्तारे व्याडिप्रणीते संग्रहग्रन्थेऽनादरमुपगते, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण लुप्तप्रायतामुपगतस्य च भगवता पतञ्जलिना संग्रहनिबन्धसारांशसङ्कलनेन सूत्रवार्त्तिकव्याख्यानच्छलेन संग्रहोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि। अथ क्रमेण पुनरपि लोकानामालस्यदोषसम्बन्धात् पाणिनीयदर्शनं लुप्तप्रायमभूत्। मूलव्याकरणागमस्तु दाक्षिणात्येषु पुस्तकमात्रे स्थितः त्रिकूटस्य* गिरेरेकदेशे रावणनाम्ना केनचिद्विदुषा विलिख्य स्थापितश्च आसीत् तत एव समानीय केनचित् विभीषणेन रक्षसा वसुरातचन्द्राचार्यादिभ्यो दत्तो वसुरातादिभिरपि भर्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः। तदुपदेशाच्च भर्तृहरिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय ब्रह्मवाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वाक्यपदीयं निबबन्धे। तत्रत्यवाक्यकाण्डशेषात् कतिचित् पद्यान्यत्र समुद्ध्रियन्ते। यथा

प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान्।
संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते।
कृतेऽथ पातञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने।
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात्।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः।
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः।
कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः।
तद्देवसत्त्वमकल्पो जातो व्याकरणागमः।
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः।
न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम्।
प्रणीतो गुरुणाऽस्माकमयमागमसंग्रहः।
भ्रष्टस्याम्नायपारस्य वैयाकरणगामिनः।
मूलभूतमथाम्नाय पर्वतादागमं स्वयम्।

* त्रिकूटस्य।

आचार्य्यैस्तु गुरोस्तेन न्यायमार्गान् विचिन्त्य च ।
प्रणीतो विविधश्चायं मम व्याकरणागमः ।
तथापि गुरुनिर्द्देशाद् भाष्यव्याख्याविवृद्धये ।
काण्डत्रयक्रमेणायं निबन्धः परिकीर्त्तितः ॥

व्याख्यातञ्चैतत् वाक्यपदीयं पुण्यराजहेलाराजपण्डिताभ्याम् । तद्व्याख्यानादेव पूर्व्वर्षिणः पर्व्वताधिगमवृत्तान्तः समुद्भूतः ।

स च भाष्यकारचन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्त्तृहरिकालात् पूर्व्वकाले प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति यथा राजामनुष्यपूर्व्वेति सूत्रव्याख्यायां भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तसभमित्युदाहरणदानात् भर्त्तृहरिकालात्तस्य प्राचीनतायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च मुनिर्गोनर्द्दतीरे तपस्यतः कस्यचिन्मुनेरञ्जलेः पतित इत्याख्यायिका शकन्ध्वादिष्विति सूत्रव्याख्यायां शेखरादावुपलभ्यते । अयञ्च पतञ्जलिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलितो भिन्न इति प्रतीयते तन्मतस्य 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिसूत्रोपरि तेनैव भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामोल्लेखाद्भाष्यकर्त्तुस्ततोऽर्वाचीनताप्रतीतेश्च नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामुत्पत्तिं प्रकारञ्च प्रदर्श्याधुना तदुत्पत्तिकाला-स्तावन्निर्णीयन्ते ।

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रन्तु शतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात् परीक्षितो जन्मानन्तरं १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्चपद-सामानाधिकरण्यानुरोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः एकत्वं छान्दसमेवञ्च स्कान्दैकवाक्यत्वाच्चेत्थम् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणामिति' सप्तर्षीणां प्रतिनक्षत्रं शतवर्षात्मकभोगकालमुक्त्वा 'ते त्वदीये द्विजाः' काले अधुना चाश्रिता मघा इति' 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि तदा प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये सप्तर्षीणां मघास्थिति काले कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितेरुक्तत्वात् कलेः शतवर्ष-

कालमध्ये परीक्षितोजन्मेति निश्चीयते । ततश्च कलेः प्रावेष्याशीतिशतेषु गतेषु परीक्षितो जन्म ततः १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम् । सुतपश्चि नवनन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६१० मितवर्षपर्य्यन्तो नन्दराज्यचरमावधिरित्यनुमीयते सएव कालः स्कान्दे विनिश्चयोक्तः । यथा

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।
भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्यो यान् हनिष्यतीति ।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्द्धारणसप्तमी दशाधिकशतत्रये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवत्यधिकषोडशशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्यर्थलाभः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति बहुवचननिर्द्देशात् एतच्च प्रागुक्तवक्ष्यमाणभागवतैकवाक्यत्वाल्लभ्यते ।

शाकेषु नवशैलेन्दुराम ३१७९ योगे कलेर्गताब्दत्वमुक्तदिशा अधुनातीत १७८५ शाकवर्षेषु ३१७९ मितवर्षयोगे ४९६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्यनुमीयते तत्र प्रागुक्त १६९० मितवर्षवियोगे ३२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं नन्दराज्यपरमावधिकालादतीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्व्वं प्रागुक्त ३२७४ वर्षावधि ३२७४ वर्षपर्य्यन्तं नन्दराज्यमासीत्ततश्चन्द्रगुप्तराज्यम् ।

अन्ये तु ततोपि त्रिसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये इति स्कान्दे पाठं प्रकल्प्य त्रिसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्रये स्थिते सतीति व्याख्याय २६९० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रागुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते । एतच्च यद्यपि इंलण्डीयभाषेतिहासग्रन्थानुसारि तथापि भागवतविरोधभिया प्रमाणपरतन्त्रैर्नाद्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव पाणिनिवररुचिव्याडिभिः प्रागुक्ता ग्रन्था निर्म्मिताः । एतेषां प्रायश एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विज्ञानेश्वरयोगिकृतायां मिताक्षरायां ग्रन्थे प्रावादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः इत्युक्त्वा तद्ग्रन्थस्य १९२१ वर्षीयसंवदभिधशकप्रवर्त्तकविक्रमादित्यकालिकतावगीयते तस्याञ्च याज्ञवल्क्यविवृतौ "व्यवहाराध्याये व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह,, इति वचनव्याख्यायां सहेति हतोयानिर्देशास्तेषामप्राधान्यं

बहुवृतेऽप्राधान्ये इति २।१।१८ अरण्यादित्यनेन पाणिनिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वेनो-ल्लेखात्तस्य ततः प्राचीनता। ततोऽपि प्राचीनेषु मेधातिथिप्रणीत-मनुभाष्ये यथावदिति पदव्याख्याने तदर्हमिति ५।१।११७ वतिप्रत्ययइति लिख-नादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य। मिताक्षरायाश्चासहायमेधा-तिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रमित्युक्त्या मेधातिथेस्ततः प्राची-नतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः सूपपन्ना। तथा भर्तृहरि-प्रणीतवाक्यपदीयोद्धृतश्लोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभाष्यस्य विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवधीयते। भाष्यकारस्य चन्द्र-गुप्तराज्यार्वाचीनकालतायाः प्राग्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता ताभ्यां ख्यातसूत्रवार्त्तिककारादेरिति फलितम्।

नन्दानां राज्यकालस्य शतवर्षात्मक एव भागवते १२स्कन्धे १ अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भसमुद्भवः।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ॥
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामा द्विजो नन्दान् निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यतीत्युक्तम्। तेषाञ्च राज्य-कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविस्तारानभिधाय तत्रैवोक्तः 'मौर्यास्त्वेते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतं समा इति, एवञ्च नन्दराज्य-कालात् सप्तत्रिंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणि-निप्रभृतिसमुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे २१७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत तदानीं कियत्कालानन्तरं वा पतञ्जलिकृतभाष्यसम्भवः भाष्ये प्रागुक्तप्रत्युदाहरणात्तथा निर्णीयते।

एवं सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामुत्पत्तिकालेष्ववष्टतेषु तद्व्याख्यानप्रकरणादि

अत्र नानाटीकाद्यवधारणमनादृत्यैव ग्रन्थग्रन्थकर्तृनामविषयादिकं किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

महाभाष्यव्याख्या	भर्तृहरिकृता	
वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिकृतम्	न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्यवर्णनम्
वाक्यपदीयव्याख्या	हेलाराजकृता पुण्यराजकृता च	
काशिका वृत्तिः	वामनापरनाम जयादित्यकृता	पाणिनीयसूत्रक्रमानुसारेण सोदाहरणा व्याख्या
न्यासापरनामा पदमञ्जरी, हरदत्तमिश्रकृता		इष्ट्युपसंख्यानव्यतिरेकेण सूत्राक्षरैरेव सकलशब्दसाधनम्

मम्मटभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु माघकाव्यपद्यानां धृततया माघस्य ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना शब्दविद्येव' इत्युक्तत्वात् ततोऽपि प्राचीनता वृत्तिन्यासयोरित्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इतिवृत्तिपन्थः' इत्युक्तत्वात्ततोऽपि प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका	जिनेन्द्रकृता	काशिकावृत्तिव्याख्या
भाष्यप्रदीपः	कैयटकृतः	महाभाष्यव्याख्या
भाष्यप्रदीपोद्योतः	नागेशभट्टकृतः	भाष्यप्रदीपविवरणम्
भाष्यप्रदीपविवरणम्	ईश्वरानन्दकृतम्	भाष्यप्रदीपव्याख्या
प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्राचार्यकृता	प्रक्रियानुसारेण पाणिनिसूत्राणि यथास्थानमुद्धृत्य सोदाहरणं व्याख्यातानि
टीकाप्रक्रियाकौमुदी	श्रीकृष्णकृता	
प्रसादः	विट्ठलकृतः	सूत्रव्याख्या
तत्त्वचन्द्रः	जयन्तकृतः	प्रसादव्याख्या सोदाहरणा
माधवीयवृत्तिः	माधवाचार्यकृता	अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या
सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितकृता	प्रक्रियानुसारिसूत्रोद्धरणपूर्विका सोदाहरणा सूत्रवृत्तिः

प्रौढमनोरमा	भट्टोजिदीक्षितकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
चिदस्थिमाला	वैद्यनाथकृता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः	भट्टोजिदीक्षितकृतः	सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु युक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्
प्रभा	वैद्यनाथकृता	शब्दकौस्तुभव्याख्या
गूढार्थदीपिनी	सदाशिवपण्डितकृता	सूत्रक्रमानुसारिसूत्रव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकृता	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
लघुकौमुदी	वरदराजकृता	ततोऽपि सारांशः
वैयाकरणसर्वस्वम्	भरणीधरकाशीनाथकृतम्	सोदाहरणा सूत्रानुसारिव्याख्या कारिकादिसहिता भाष्यवार्त्तिकापेक्षितांशसहिता च
एषा सरला	मत्कृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

प्रकरणग्रन्थनामादि ।

वैयाकरणभूषणम्	कौण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकृतः	वैयाकरणभूषणटीका
मञ्जूषा	नागेशभट्टकृता	शब्दशक्तिनिरूपणम्
कला	वैद्यनाथकृता	मञ्जूषाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	सीरदेवकृता	परिभाषाव्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषाकाशिका	वैद्यनाथकृता	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठप्रदीपः	मैत्रेयरक्षितकृतः	धातुपाठव्याख्या
शब्दार्थरत्नम्	मत्कृतम् (मुद्रितम्)	व्याकरणविज्ञानदर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्राष्टावध्यायाः द्वात्रिंशत्पादाः ३९६५ मितानि सूत्राणि। तत्र च वैदिकलौकिकसाधुशब्दव्युत्पादनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च। किन्तु एकैकस्मिन् प्रकरणे एकजातीयकार्याण्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशृङ्खलतामुपलभ्य प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिषु प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्राण्युद्धृत्य व्याख्याय चोदाहरणादिना विशदीकृतानि।

भ्वादिदशगणीयधातवोऽर्थसहिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना पठिताः सिद्धान्तकौमुद्यां सर्व एव तत्रत्या धातवोऽर्थसहिता उद्धृताः।

अष्टाध्यायीसूत्रोल्लिखितस्वरादिगणानां ज्ञापनाय भगवता पाणिनिनैव गणपाठो ग्रन्थोरचितस्तत्र च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्यविशेषार्थं क्वचित्क्वचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा।

शब्दानां पुंस्त्वादिलिङ्गबोधनार्थं लिङ्गानुशासनमपि भगवता कृतं तत्रत्य सूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यामन्तेऽभिनिवेशितानि। तत्कृतः वर्णोच्चारणशिक्षाभिधोऽप्यपरो ग्रन्थोऽस्ति।

वार्त्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकांशपरिपूरणेन सूत्रतात्पर्य्य
व्याख्यानम्।

शाकटायनेनोणादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि।
एतदुपर्य्यन्या अपि गोवर्द्धनपञ्चपादिकादिकृता वृत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तीया
द्रष्टव्यम्।

महाभाष्ये सूत्रवार्त्तिकव्याख्यानपूर्वकं शब्दशक्तिनिरूपणेन युक्ति
प्रदर्शनम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवाह्निकानि तत्रैवाध्याये शब्दानुशासनस्य विषयप्रयोजनादीन्युक्तानि स एवाध्यायः पस्पशाध्यायसंज्ञाभाक्।

अथ टीकोपक्रमणिका।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान्।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्व्याख्यातृगणांस्तथा॥
वात्स्यवंश्यबुधोत्तंसकालिदासाङ्गसंभुवा।
इयं विरच्यते यत्नात् श्रीतारानाथशर्म्मणा ॥ २ ॥ युग्मम्।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम्।
गूढ़ार्थान् विशदीकुर्व्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमपदबोधाय विवृतिम्।
तनोम्येतां वत्स्व विविदिषुजनानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्खलनमिह यन्मे निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत्।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंवृता।
कौमुदी सरलावात्यासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

एकैककाण्डेष्वेकैककार्य्यसिद्धिविधायकैः ।
पाणिनिः सङ्कतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्म्ममे ॥ १ ॥
पदादिविधिष्वत्र यद् यत्र कार्य्यं तेषामपेक्षितम् ।
तत्तत्रैवोद्धृतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥
सूत्राक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम् ।
अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥
अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः, ।
तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥
भट्टोजिदीक्षितकृता सूत्राधो वृत्तिरूपिणी ।
मध्यमाक्षरसंस्थाना कौमुदी सरलोपरि ॥
भाष्येष्टिवार्त्तिकसुत्रप्रमाणादिसमन्विता ।
उपपत्तियुता मध्ये स्थाप्योदाहरणान्विता ॥५॥ युग्मम् ।
कात्यायनमुनिकृतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।
गुर्व्वाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्ज्जितम् ॥ ६ ॥
भाष्यस्थेष्ट्यपसंख्यानादिकं यद्यत् समुद्धृतम् ।
वृत्तौ तत्तत्पदोल्लेखात्तस्यापि चिह्नेन मुद्रणम् ॥ ७ ॥
रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः ।
सूक्ष्माक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्कैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥
व्याख्याव्याख्येययोरेकसंख्याङ्कात्तत्र निश्चयः ।
आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्व्वसंग्रहः ॥ ९ ॥
यथा ऋ० इतिचिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्य्यताम् ।
एवञ्चानेकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

सिद्धान्तकौमुदी।

मुनित्रयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३) ॥

अ इ उ ण् । १ । ऋ ऌ क् । २ । ए ओ ङ् । ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ । ञ म ङ ण न म् । ७ । झ भ ञ् । ८ । घ ढ ध ष् । ९ । ज ब ग ड द श् । १० । ख फ छ ठ थ च ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ । ह ल् । १४ ।

---

(१) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयम् उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्द्वितीया न तु नमःशब्दयोगे चतुर्थी ।

(२) परिभाव्य परिचिन्त्य चौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्थकस्य ल्यपि रूपम् ।

(३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तस्य कौमुदीव प्रकाशिका । प्रकाशकत्वेन, दुरूहपक्षान्तरेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य क्लेशसन्तापस्य निवारकत्वेन च कौमुदीसाम्यम् । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्याः

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणादिसंज्ञार्थानि (५)।

बुद्ध्या सन्निधापिततया इयमितीदमा निर्देशः। विरच्यते इति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः। शब्देन्दुशेखरः।

(४) महेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारान्। उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्'। 'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा अन्त्याश्चतुर्दश। धात्वर्थं समुपादिष्टाः पाणिन्यादीष्टसिद्धये' इति चोक्तेः। धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवानुबन्धकरणाय चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति। शब्देन्दु०।

(५) चतुर्दशसूत्र्या अणादय एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्याय्यां व्यवहृताः। यथा—

एकस्मात् ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः इति काशिका।

अस्यार्थः। अण् एङ् यञ् छव् अट्। इत्येकादिकाः पञ्च ५। अष् भष् इति षान्तौ २। अक् इक् उक्। इति कान्ताः ३। अण् इण् यण् इति परणान्ताः ३। अम् यम् ङम्। इतिमान्ताः ३। इति नव ९। अच् इच् एच् ऐच्। इति चान्ताः ४। यय् मय् झय् खय् इति यान्ताः ४। इत्यष्टौ ८। यर् झर् खर् चर् शर्। रान्ताः ५। अश् हश् वश् झश् जश् बश्। शान्ताः ६। अल् हल् वल् रल् झल् शल्। लान्ताः ६। इति द्वादश १२ मिलिता एकचत्वारिंशत्॥ कैयटमतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चय्प्रत्याहारस्य च 'चयोद्वितीया' इति वार्त्तिकपाठे सत्त्वात् त्रिचत्वारिंशत्।

एषु सूत्रेषु संहिताया अविवक्षिततया न संहिताकार्य्यम् अनुकरण-त्वात् सौत्रत्वाद्वा न वर्णेभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न साङ्केतकात्।

एषामन्त्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७) उच्चारणार्थः॥

हलन्त्यम्।१।३।३।

हलिति (८) सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्॥

आदिरन्त्येन सहेता।१।१।७१।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

---

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथगुक्तिः। लण्सूत्रस्थमकारमादाय उरण् रपर इति (१।१।५१) सूत्रे रप्रत्याहारग्रहणम् ऋलृवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहारपरस्तेन ऋस्थाने अर् आर् इर् उर् इत्यादि, लृस्थाने अल् आल् इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्ग्रहणस्य कैयटमतेनापि वक्ष्यमाणत्वम्। शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्याख्यानेनान्यरीतिराद्रतेत्याकरे स्पष्टम्।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्यनेन तस्येत्संज्ञा।

(८) हल्प्रत्याहारासिद्धौ अन्त्यहल इत्करणासंभवेन आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रेण इत्संज्ञायुक्तान्त्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्थलकारस्य चाद्यापि इत्करणाप्रसक्तेरन्योन्याश्रयदोषभिया सूत्राक्षरमावृत्त्या पठित्वा वाक्यभेदेन योजयन्नाह हलितीति अत्र उपदेश इत्यत इत्मात्रमनुवर्त्तते। एवं च हयवरडादिदशसूत्रया पठितानां वर्णानां समुदायस्य हल्सूत्रस्यान्त्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा ततस्तन्मध्यवर्त्तिटाद्यनुबन्धानामित्त्वसिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेश इति इदिति चानुवर्त्त्यापि व्याख्यास्यते।

(९) सुट्प्रत्याहारेण स्वौजसमौटामिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शस्पर्यन्तस्य ग्रहणनिवारणायान्त्येनेति, विशेषणम्। तत्त्वबोधिनी।

स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । हलन्त्यम् । (१०)उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण् अजित्यादि संज्ञासिद्धौ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः (११) । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा (१२)। प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम् अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४)। नह्यत्र ककारे परेऽच्-

---

आद्यन्तयोरनिर्देशे तद्घटितसमुदायालाभात्तदर्थमेवान्त्यग्रहणं तथा च आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञीति । शब्देन्दु० ।

(१०) हलित्यस्योक्तार्थस्य करणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा' इत्यपवाददर्शनेन हलन्त्यमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यमुखेनारम्भः ।

(११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णा प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।

(१२) रप्रत्याहारसिद्धये लण्सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अनन्त्येनापि इता अकारेण सहितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक् ।

(१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्त्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्याह प्रत्याहारेष्वितामिति ।

(१४) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यादिसूत्रे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याज्मध्यपतितत्वेन तस्मिन् परे पूर्वस्येकोऽनुनासीतीकारस्य यण्प्रसङ्गः स्यात् न च तथा सूत्रे निरदिक्षत् । अतस्तत्सूत्रे यणोऽकरणमुक्तार्थज्ञापकमिति भावः ।

कार्यं (१५) दृश्यते। आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवह्रियन्ते॥

ऊकालो (१७) ऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः। १। २।२७।

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वाङ्काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥

उच्चैरुदात्तः। १।२।२९।

ताल्वादिषु (१९) सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। आ ये (२०)॥

---

(१५) इकोयणचीति सूत्रेण कृतम् अचि कार्यमच्कार्यं यणरूपम्।

(१६) प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्य गृह्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योगरूढः। तत्त्व०।

(१७) ऊकाले च कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेराकालादयो नोक्ताः। शब्देन्दु०।

(१८) स च अत्र अकारादिस्वररूपो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुनस्त्रिधा अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते।

(१९) श्रुतिकृतमुदात्तमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थानकृतं तदिति, उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रति, तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह ताल्वादीति। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः, एवमधोभागेऽनुदात्त इति। शब्देन्दु०।

(२०) आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा। मरुद्भिरग्न आगहि। ऋ० अ० १। व० ३७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः। यच्छब्दस्य प्रातिपदिकतया फिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (फिट्

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् (२२) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे (२३) श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र (२४) तूदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम्) तस्यान्तोदात्तत्वविधानेनान्तोदात्तता ततः परस्य जसः सुप्तया' अनुदात्तौ सुप्पिताविति (३ । १ ।४) अनुदात्तत्वे त्वदाद्यत्वे शीभावे आद्गुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति (८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

(२१) अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः । त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः शन आवक्षद् द्विपदे चतुष्पदे ॥ ऋ० । अ० २ । अ० व० २७ । अर्वन्तमञ्चतीत्यर्वाङ् अञ्चतः सुप्युपपदे क्विप् ऋ गतावित्यस्मात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दः धातोरिति (६ । १ । १६२) सूत्रेणान्तोदात्तः वनिपः पित्त्वेन अनुदात्तौ सुप्पिताविति (३ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्चतेरकारोऽपि धातोरिति सूत्रेणान्तोदात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते समासस्येति (६ । १। २२३) समासस्वरेण निघातात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

(२२) अतन्त्रमविवक्षितं स्वशास्त्रसंकेतितत्वरूपेणाबोधकत्वात् किं त्वर्द्धमात्ररूपार्थबोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्पष्टं श्रवणम् ।

(२४) अन्यत्र उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क्व वोऽश्वा रथानां न, येऽराः शतचक्रं योऽह्य इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीळे

---

२५) वैदिकमात्रशब्दानुशासनरूपं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तत्र । यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति । मनोरमा पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोः एकत्राक्षरे समावेशे सति स्वरितो भवति । तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वतन्त्रोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः अर्द्धमात्रा उदात्ततरेति बोध्यम् एतत्र ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्द्धमेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घोभयाभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः श्रावितः । परः उत्तरार्द्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्द्धरूपोऽनुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं भावः । स्वरितोत्तरार्द्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णान्तरस्य उदात्तपूर्वार्द्धकस्वरितवर्णान्तरस्य वा श्रवणे अनुदात्तात्परस्योदात्तस्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे किञ्चिदनुत्तरत्वे चानुदात्तस्याप्युदात्तवत् श्रवणमिति ।

(२६) उदात्तपरकह्रस्वस्वरितोदाहरणमाह क्वेति किमोऽति तित् स्वरितमिति (६।१।१८५) सूत्रेण स्वरितं व इति' 'अनुदात्तं सर्वमपदादाविति सूत्रेणानुदात्तम् अश्वा इति अशेः कर्मणि नित्स्वरेणाद्युदात्तं ततश्च वः अश्वा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति सूत्रेण ओकार उदात्तः । ततश्च क्वेति स्वरितोत्तरार्द्धानुदात्तस्य ह्रस्वार्द्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टश्रवणं । उदात्तपरदीर्घस्वरितोदाहरणमाह येऽरा इति अत्र ये अरा इत्यनयोर्द्वयोरपि प्रातिपदिकत्वेन 'फिषोन्त उदात्त' इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तता ततश्च अरा इत्याद्यस्याकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च ये इत्यस्य अरा इत्याद्येनाऽकारेणैकादेशे "स्वरितो वानुदात्ते पदादावि"ति (८।२।६) सूत्रेण पक्षे स्वरितता ततश्च बे इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७)। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्पष्टश्रवणम् । एवमुदात्तपरयोर्ह्रस्व-दीर्घस्वरितयोरुदाहरणमुक्त्वा स्वरितपरं स्वरितमुदाहरति योऽह्य इति । य इति प्रातिपदिकस्य 'फिषोऽन्त उदात्त' इति फिट् सूत्रेणान्तोदात्तता अह्य इति अत्र व्याप्राविव्यस्मात् कर्मणि यत्ति 'तित् स्वरित'मिति सूत्रेण स्वरितम् । ततो य इति यकारस्य अह्य इत्यकारे परे कृते उत्वे आद्गुणे च कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अह्य इत्यत्र ह्य इतिभागस्य तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज्ज'मिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओकारेण सह अह्य इत्याद्यस्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एवञ्च यो इति स्वरितपरः ह्य इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(२७) अग्निमीले पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा ऋक् ।

ईले इत्येतत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङतिङ' इति (८।१।२८) सूत्रेण अतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईलइति तिङन्तस्य निघातस्य विधानात्। अग्निम् ईल इतिपदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८।४।६६) सूत्रेण उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थकेनानुदात्तस्य ईकारस्यस्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यत्रैकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्तानामि'ति (१।२।३९) सूत्रेण ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति नोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरइत्याद्याद्यरोकाररूपानुदात्तपरत्वोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट्सूत्रेणान्तोदात्तत्वस्य विधानेन शेषनिघातादाद्याक्षरस्यानुदात्तत्वात् ।

मुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः ।१। १।८।

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम् अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात्।

तुल्यास्यप्रयत्नं (२९) सवर्णम्।१।१।९।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च (३०)। एदैतोः (३१) कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वा-

---

(२८) मुखसहिता नासिका मुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः ओष्ठात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वादि आस्यमित्यर्थः। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्न आभ्यन्तर एव, न बाह्यः। आस्यतुल्यत्वानुक्तौ तप्तेत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे' इति पकारलोपः स्यात् पकारतकारयोः उभयोरपि अल्पप्राणत्वादिना बाह्यसमानप्रयत्नत्वेन साम्यात्। तुल्यप्रयत्नत्वानुक्तौ वाक्श्चोततीत्यत्र झरोझरीति सूत्रेण शकारलोपः स्यात् शकारचकारयकाराणां तालुरूपतुल्यस्थानेन साम्यात् अत उभयोपादनम्।

(३०) नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गोच्चारणानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते।

(३१) एदैतोरित्यत्र तपरकरणमसन्देहार्थं न तु तत्कालस्य ग्रहणार्थं तेन प्लुतस्यापि संग्रहः।

रस्य। इति स्थानानि (३२)। प्रयत्नो (३३) द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् (३४)। तत्र स्पृष्टम्प्रयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्, विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

---

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः।
ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ।
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च।
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्॥ शब्देन्दु०।

(३३) तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रे प्रयत्नशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः। शब्देन्दु०।

(३४) एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्रागभावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्।

(३५) स्पृष्टं प्रयतनमिति प्रपूर्व्वकात् यतेर्नपुंसके भावे ल्युट् अत्र प्रयत्नमित्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंस्त्वस्य शास्त्रसम्मतत्वात्।

संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्। तथा हि।

अ अ (३७)। ८। ४। ६८।

विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते। अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णाम्प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव। तथाच सूत्रम्

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतमित्यनन्तरं शिक्षायाम्।
अचोऽस्पृष्टाः यणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टा हलःप्रोक्ता इत्यादि।
अत्र अचः अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषत् अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः। नेम-इत्यर्द्धे तेन शलः ईषद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः। शब्देन्दु०।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः। शब्देन्दु०।

(३७) तस्य प्रयोगे संवृतत्वं माममाह अ अ इति अनयोः संवृतत्वविवृतत्व-रूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावान्न दीर्घः। अतोदिश्ये विवृते अकारे सवर्णग्रहणं जातिनिर्द्देशो वा नास्ति व्याख्यानात्। शब्देन्दु०। तत्राद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदी-रयेदि'त्युक्तेस्तथा च विवृतस्थाने संवृतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ इति सुपामिति विभक्तेर्लुक्।

(३८) अस्येति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः। एत-त्सूत्रस्याष्टाध्याय्या अन्तिमसूत्रतया पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारार्थक-तया तत्राप्यन्वयेन च उपान्तिमसूत्रपर्य्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात् शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः।

पूर्वत्रासिद्धम्।८।२।१।

अधिकारोऽयं (३८) तेन सपादसप्ताध्यायीम्प्रति त्रिपादी असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्व्वम्प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्।

---

(३८) यद्ययं पूर्व्वत्रासिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्व्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत न तु त्रैपादिकं पूर्व्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत तथाच महानिष्टमित्यत आह अधिकार इति। मनो०।

अयमभिसन्धिः। 'विप्रतिषेधे परं कार्य्य'मिति शास्त्रेण पूर्व्वापरसूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्य्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन पूर्व्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्य्यं भवतीति प्रतिपादनेन अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्टमाध्यायशेषत्रिपाद्यपेक्षया पूर्व्वतया बाध्यत्वप्रसक्तौ 'पूर्व्वत्रासिद्ध'मिति सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्व्वत्र अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादावधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्व्वशास्त्रं प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यन्तात् त्रल्प्रत्ययेन तथाबोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः। तथाच अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य त्रिपादीभिन्नविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्व्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति न्यायान्तरेण ज्ञापितम्। ततश्च मनोरथ इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससजुषोरुः'ति (८।२।६६)सूत्रेण सकारस्य रुत्वे कृते 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति (६।१।११३) 'हशि चे'ति (६।१।११४) सूत्राभ्यामप्लुताकारात् परस्य रोः स्थाने उत्वस्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रतया पूर्व्वत्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायीयस्य रोरीति (८।३।१४) सूत्रस्य परत्वेन बाधकतया रथ इति रकारे परे रुलोपः स्यात्। एवमन्यत्राप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः। पूर्व्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

वाह्य (४०) प्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ×क ×पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३) ।

उत्पत्तौ बाधकमपि रोरीति परं शास्त्रमसिद्धतया न प्रतिबन्धकम् । परशास्त्रे असिद्धत्वरूपाभावारोपेण च तन्निमित्तबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातस्य बुद्ध्यभावश्च जायमान, कार्य्यत्वादेश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्तरीत्यात्वातिप्रसङ्गादिकं वारणीयम् । इदञ्च सूत्रमधिकारार्थकं तेन यथा त्रिपादी पूर्व्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि तत्तत्सूत्रेषु पूर्व्वत्रासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्वयेन सर्व्वाण्येव उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपूर्व्वशास्त्रविहितकार्य्योत्पत्तौ असिद्धानि अप्रतिबन्धकानीति समुदितार्थः । तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेण 'मो नो धातोरि'ति (८ । २।६४) सूत्रेण धातो र्मकारस्थाने नकारविधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्व्वं प्रति असिद्धत्वात् तद्विहितकार्य्येऽपि स्थानिबुद्ध्या मकाररूपकार्य्यबुद्ध्यभावारोपादिति दिक् ।

(४०) वर्णोत्पत्तिप्रसङ्गाविले न तेषां वाह्यप्रयत्नत्वम् । एकादशविधत्व तु कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्यानादष्टविधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गलविलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः तौ, च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति । तत्त्व ० ।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं वाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा ।

(४३) विवृण्वते कण्ठमित्यपेणान्वयस्तेन विवृतत्वप्रयत्नवन्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणश्चाल्पासवः (४५) स्मृताः
वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नी। चख्ख्नुः। अग्ग्निः। घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणाम्प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणा इत्यर्थः (४७)। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८) परीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्।

---

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमतृती-

(४५) यपञ्चमाः प्रथमतृतीयाश्च। अल्पासवः अल्पप्राणाः अतएव तदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवतीति। शब्देन्दु०।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्येषामसामनुक्तानां हलां च महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति।

(४७) तेषु च बाह्यप्रयत्नेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनिविशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियाल्पत्वकारकः, अल्पप्राणः तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम्।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने तादृशएव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने तादृशाएव घादायो भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथाप्रतिपादनात्। तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र प्रशब्देन विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४८) स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः+क ⌒प इति कपाभ्यां (५०) प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्नविवेकः । "ऋॣवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" । अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः ऌकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते ।

णामेव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकारछकारयोरपि बाह्यप्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४८) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षं चतुर्दशसूत्र्यां कादिमावसानत्वाभावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्यामिति खफाभ्यामित्यपि बोध्यम् साधयसुच्चारणे लेखने चेति द्रष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाध्मानीयानां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णयायैव न तु सावर्ण्यतारतम्यपरीक्षोपयोगीति ध्येयम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वाग्रादिभिः ताल्वादिस्थानस्य सम्यक्स्पर्शनेनोच्चारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते । स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थशब्दस्य क्वचिदादन्तोऽपि "अन्तःस्थाभिश्च संयुत"मिति शिक्षाकारोक्तेः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतयोच्चारणात् ऊष्माणः । उदात्तादिस्वरवत्त्वेन, स्वेनेव, राजमानत्वेन च स्वराः । जिह्वामूलीयौ कण्ठभवौ कख वर्णाराश्रित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः 'जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त' इति पर्वोक्तेः 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन' इत्युक्तेश्च नास्ति योगः अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु येषां ते अयोगास्तथापि वाहयन्ति णत्वषत्वकार्यं निर्वाहयन्तीति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति अयोगवाहा अनुस्वारविसर्ग-

नाज्झलौ।१।१।१०।

आकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येतौ मिथस्सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु यणादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणक- (५४) शास्त्रबलादच्त्वं (५५) स्यात्। तथाहि।

जिह्वामूलीयोपाध्मानीया इत्यर्थः उः उवर्णः पः पकार एतौ आध्मायेते उच्चार्य्येते अनेनेति उपाध्मानओष्ठः तदुद्भवपफाश्रयेणोच्चारणात् उपाध्मानीयः।

(५३) चतुर्दशसूत्रा पठितवर्णानां मध्ये अचां हल्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते नाज्झलाविति सूत्रं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽच् आजित्युक्तं तत्रायमभिसन्धिः अक्षरसमाम्नायमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अणुदित् सवर्णस्येत्यनेन अच्पदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वप्रसङ्गः ग्राहकशास्त्रेण अणुदित् सवर्णस्येति सूत्रेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्झलाविति निषेधस्य अक्षरसमाम्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन निषेधाविषयत्वात् आकारप्रश्लेषे तु आकारेण सह हलः सावर्ण्यनिषेधेन होढइति हकारेण सावर्ण्यात् आकारस्यग्रहणं प्रश्लेषज्ञापकस्तु कालसमयवेलास्विति सूत्रे वेलास्वितिनिर्द्देशः अन्यथा इणमध्यवर्त्तिहकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्विति सकारस्य इणः परतया षत्वप्रसङ्गेन तथा निरदिक्षत्। आ च अच्चेति समाहारे चवर्गान्तत्वात् टच्प्रसङ्गः। अच् हल् चेति समाहारानन्तरम् आचेति पुनः समाहारे आकारेण सहाचामपि सावर्ण्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्यपदलोपी तत्पुरुष आश्रितः। शब्देन्दु०।

(५४) शब्देन्दुशेखरे ग्राहकमिति पाठः अन्यत्र तु ग्रहणकमिति पाठः।

(५५) अच्त्वमच्पदवाच्यत्वं स्यादित्यस्य प्रत्याहारघटकोऽपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते इति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः। १। १। ६९।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽण् उदिच्च (५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण्, परेण (५८) णका-रेण। तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारो-कारौ। ऋकारस्त्रिंशतएवम् ऌकारोऽपि। एचो द्वाद-शानाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। नाज्झलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आक्षर समाम्नायिकानामेव तथापि ह्कारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव ह्कारादीनामवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽच्त्वं स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्वीकारादिति।

तत्त्व०।

(५६) अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकताऽनेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक इति शेषः। आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति।

शब्देन्दु०।

(५७) उदिच्चेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते सुना स्थु, स्थुःकुहोरि-त्यादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽच् उदिच्च विधी-यमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः। तत्त्व०।

(५८) अत्र ग्राहकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्त्यणकारेण अण्संज्ञा गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिणपीति बोध्यम्।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा, तदुत्तर-काला आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदिदिति-सवर्णसंज्ञे'ति भाष्योक्तरीत्यैतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णग्रहणं भवति नचात्र शकारमिकारः सावर्ण्येन गृह्णाति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात्। अयं भावः। आदिरन्त्येनेति

तत्राऽऽकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र ह्लोढ़ इति ढ़त्वन्न (६०) भवति। अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा।

तपरस्तत्कालस्य। १। १। ७०।

तः परो यस्मात्सः, तात्परश्च (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात्। तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। ऋदिति (६३) द्वादशानाम्।

प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीततद्वि-षयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां ग्रहण-मापादनीयम् अन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्येति सूत्रजशक्तिग्रहे-प्रामाण्यसन्देहादणुदिदितिसूत्रजशक्तिग्रहासम्भवः नचैतद्वाक्यार्थ-बोधात् प्राक् तन्निश्चय इति। शब्देन्दु०।

(६०) ह्लोढ इति। हकारेणाऽऽकारग्रहणे यद्यदनिष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युप-लक्षणम् तेन वेलास्वित्यत्र षत्वं पृथगायुरित्यत्र षत्वं च न भवति अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः।

(६१) अमोऽनुनासिका नऽह्लाविति शिक्षोक्तेर्यवलानामनुनासिकत्वादिति बोध्यम्।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सहिवहोरोदवर्णस्येत्यत्र तात्पर करणात् भाष्ये तथाव्याख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहिपञ्चमीतत्-पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्परश्चेति तत्र अतोभिस इत्याद्योदा-हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्त्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् कण्ठौ-कत्वं गङ्गौघइत्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, नतु कदाचित् त्रिमात्र इति मनोरमाद्यनुसारिणः।

(६३) ऋदिति ऋलृवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यविधानेन तपरत्वेऽपि लृकारग्रह-णादिति भावः।

वृद्धिरादैच् (६४)। १। १। १।

आत्, ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्।

अदेङ्गुणः (६५)। १। १। २।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्।

भूवादयो (६६) धातवः। १। ३। १।

क्रियावाचिनो (६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (६८)। १। ४। ५६।

इत्यधिकृत्य।

---

(६४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारद्वन्द्वे न टच्प्रसङ्गः आत् ऐच्च वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः। वृद्धिशब्दस्य विधेयत्वेऽपि प्रथमपाठो मङ्गलार्थः। आदित्यकृत्वा आदिति तपरकरणमसन्देहार्थं तकारेत्वं गङ्गौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्त्यर्थञ्चैचस्तात्परकरणादिति स्मर्त्तव्यम्।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्व्वार्थमुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्व्वदा अकार एव नतु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजते परोक्षतीत्यादौ सर्व्वदा द्विमात्र एव एङ् नतु क्वचित् त्रिमात्रोऽपि।

(६६) भूश्च वाश्चेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदी तौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो क्रियावाचित्वेन वासदृशा धातव इत्यर्थः। मनो०।

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं? याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोरित्यालोपः स्यात्। भ्वादयः किं हिरुक् पृथगित्याद्यव्ययानां मिथ्ये इति भावार्थतिङन्तानाञ्च मा भूत्। सौत्राणां स्तन्भ्वादीनामुदित्करणेन धातुत्वं ज्ञाप्यत इति बोध्यम्। मनो०।

(६८) अधिरीश्वरे (१। ४। ९७) रीश्वरपदयुक्तसूत्रवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्त्वे। १। ४। ५७।

अद्रव्यार्था (६९) श्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः।

प्रादयः। १। ४। ५८।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०)। १। ४। ५९।

गतिश्च (७१)। १। ४। ६०।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्च स्युः।

मभिव्याप्येत्यर्थः रीति सम्भ्यन्तरग्रहणं तु ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति (३। ४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय। प्रथमं निपाताः सन्तःपश्चाद्गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम्।

(६९) असत्त्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादिघटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः। लोभं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यादौ पशु सम्यगर्थकं गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुम्मन्यमाना इत्येव स्यात्। लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम्। चादयः किम्। स्वरादिपठितानामसत्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं मा भूदिति।

(७०) यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगग्रहणम् तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति निःसेचका इत्यादौ न षत्वम्। शब्देन्दु०।

(७१) गतिश्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थस्तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रेतिगतिपरे प्रतीतिगतेरनुदात्तत्वं प्रेत्यस्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्ध्यति। प्रादय इति गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एतस्मिन्नेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रेणेति द्रष्टव्यमिति। शब्देन्दु०।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् (७३) वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः।

नवेति (७४) विभाषा।१।१।४४।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात्।

---

(७२) प्रपरेत्यादावनुकार्य्यानुकरणयोरभेदविवक्षया न सुबुत्पत्तिः।

(७३) निस् दुस् इति सान्तौ निसस्तपतावनासेवने इति (८।३।१०२) सूत्रे निस इति निर्द्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्यदाहृत्य इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्ज्जनीय इति भाष्योक्तेश्च। निरंकुश इति (७।२।४६।) सुदुरोरधिकरणे इति च निर्द्देशात् रान्तावपि। मनो०।

(७४) नवेति। इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते नेति निषेधो वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः। अत्र इतिशब्दानभिधाने स्वं रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दमात्रं नवाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि स्यात् तथा च विभाषा श्वेरिति सूत्रे श्विधातुस्थाने विभाषा-पदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः। सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपर-स्यापि नवाशब्दस्यार्थपरत्वलाभः। इतिशब्दस्य स्वाभाव्यं हि शब्द-परस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव तस्यार्थविपर्य्यासकारित्वमतएव गवित्ययमाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्द-परत्वकारित्वमनुकरणादिषु दृश्यते। तथा च विभाषापदेन निषेधः विकल्पश्चाभिधीयते। विकल्पशास्त्रस्य च त्रिविधा प्रवृत्तिः क्वचिदप्राप्ते विकल्पविधानं क्वचिच्च प्राप्तस्याप्यभावांशमात्रविधानं क्वचिच्च प्राप्तविषय-कनिषेधपुरःसरं सामान्यमुखेन प्राप्ताप्राप्तोभयविषये पाक्षिकप्राप्ति-विधानम्। तत्र विभाषापदघटितसूत्रे सामान्यप्राप्तनिषेधपूर्व्वकमेव प्राप्ताप्राप्त विषये सामान्यमुखेन पाक्षिकविधानमित्येतदर्थं नवेति

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा।१।१।६८।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

येन विधिस्तदन्तस्य।१।१।७२।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्। स्वस्य च रूपस्य। (७६)

विभाषेति सूत्र प्रवृत्तम्। तथाच विभाषा श्वेरिति सूत्रे विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वपिवचीत्यादिना कित्सु नित्यप्राप्तं संप्रसारणं प्रथमं निषेधोविषयीकरोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकित्साधारणरूपेण उपस्थितं संप्रसारणं विकल्पो विषयीकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-वत्सूत्रेष्वेव एवंरूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं-प्रवृत्तम्।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति। राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य नृपतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारणेऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-निरासार्थमाह स्वं रूपमिति। उपसर्गे घोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-वारणाय अशब्दसंज्ञेति। कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन शब्दसंज्ञात्वा-भावात् कर्मण्यणिति सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः। तथा च शब्दशास्त्रेणैव कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वान्न तत्र स्वरूपग्रहणमिति।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विधिर्विधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, स्वं रूपमितिसूत्रस्थं स्वं रूपमित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तविपरिणामे-नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः। तेन एरजिति (३।३।५६) सूत्रेण इवर्णान्तस्य चिप्रभृतेरिव इप्रभृतेश्च ग्रहणात् चयः जय इत्यादिवत् प्रत्यय इत्यादेरपि सिद्धिः।

*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः *। *उगिद्वर्णग्रहण-वर्जम् * (७८)॥

विरामोऽवसानम्। १। ४। ११०।

वर्णाना-(७९) मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्।

परस्सन्निकर्षः संहिता। १। ४। १०९।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

सुप्तिङन्तम्पदम्। १। ४। १४।

सुबन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञं स्यात्।

---

(७७) तेन द्वितीया श्रितादीतिसूत्रे श्रितादिना समुपाश्रितादेर्न ग्रहणं तथा च कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टश्रितइतिवत् कष्टं समुपाश्रित इति विग्रहे न समासः।

(७८) तदन्तग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगिद्ग्रहणवर्ज्जमितिप्रतिप्रसवात् अतिभवतीत्यादौ उगितश्चेति सूत्रेण ङीप् भवत्येव।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स च व्याख्यानात् किञ्चिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते वर्णवत् अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्व्वापर्य्यमस्त्येव। शब्देन्दु०।

(८०) परशब्दो नान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति स्वभावसिद्धार्द्धमात्रातिरिक्तकालव्यवधानेन रहितस्तदर्थस्तेन तद्व्यवधानेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्त्तते इति भावः। सन्निकर्षश्च प्रायः परेण क्वचित् पूर्व्वेणापि अतएवावसानकार्य्याणां संहिताधिकारे पाठः सन्निकर्षस्य सामीप्यम्। शब्देन्दु०।

(८१) सुपः पकारेण सहिङो ङकारेण च सुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्यानात्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणस्युमितेः शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्तर्य्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनेत्याशयेनाह अज्भिरिति । भाष्ये अचु इत्यादौ कुत्वदर्शनेन अग्भिरिति कुत्वसम्भावनायामपि असन्देहार्थं तदकरणमिति बोध्यम् । हल इति बहुवचनं सौत्रं यद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः तेन द्वयोरपीति शिक्षेत्यत्र गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययः सिध्यति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्य्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति समाप्तमित्यर्थः तेनाम्रेडितप्रगृह्यसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । अ अइत्याद्युपन्यासश्च प्रासङ्गिकइति । शब्देन्दु ०

इको गुणवृद्धी।१।१।३।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते (१) तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

अचश्च।१।२।२८।

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैः-यत्र अज्विधीयते तत्र अच (२) इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

---

(१) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति तेन अतो गुणे इति (६।१।९७) सूत्रे वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति (१।१।७३) सूत्रे च गुणवृद्ध्योरनुवाद्यत्वान्न तत्र इकइत्यस्योपस्थितिः। इकइत्यनुकरणं सान्तं नपुंसकं, पदमित्यस्यापकृष्टस्य विशेषणम्॥ यत्र च गुणवृद्ध्योः स्थानिविशेषनिर्द्देशस्तत्रापीयं न प्रवर्त्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत्र च साकाङ्क्षत्वाभावात्। सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकरण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धी भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति मिदेर्गुण इति मृजेर्वृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यासम्भवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सम्बन्ध इति बोध्यम्।

(२) अचइति सान्तं नपुंसकमनुकरणञ्च। अत्रापि पूर्व्ववत् सति सम्भवे समानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन ह्रस्वो नपुंसकेइति (१।२।४७) सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तूपधायास्तथाच श्रीपमित्यादिसिद्धिः असिद्धिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाचउपधाह्रस्वस्य। शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति (७।३।७४) सूत्रे तु सामानाधिकरण्यासम्भवात् शमानामच इति वैयधिकरण्येनान्वयः॥ अत्र च ह्रस्वादिशब्दैरज्विधीयते इत्यभिधानात् अज्मात्रविधाने नेयं प्रवर्त्तते तेन त्यादादीनाम इति दिव उदिति अष्टन आ विभक्तावित्यादौ अज्

आद्यन्तौ टकितौ। १। १। ४६।

टित्कितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः।

मिदचोऽन्त्यात्परः। १। १। ४७।

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी। अचाम्मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो (४) मित्स्यात्।

विधानेऽपि न अच इतिषष्ठ्यन्तपदस्योपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधानाभावादिति बोध्यम्।

(३) द्वन्द्वात्परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति टित्कितावित्युक्तम् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् वलादेराद्यावयवत्वं शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति युकः कित्करणाच्च धातोरन्तावयवत्वम्। इदञ्च षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य पुरस्तादपवादकम्। चरेट इत्यादयः टितस्तु प्रत्ययाः परा एव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्ययानां परत्वप्रतिपादनात् तथाच एतदपेक्षया तत्सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् तस्य बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अतएव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह यस्योक्ताविति आद्यन्ताविति यच्छब्दार्थोऽवयवीति भावः॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादिका अमनुमोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'हृदह इडिति-निर्देशाच्च। यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्यान्तावयवइत्यर्थः। यशांसि भिनत्तीत्यादौ नुमश्नमोर्मित्करणादन्त्याचः परत्वेन तदन्तावयवत्वम्। निर्द्धारणषष्ठ्या बहुत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि अच इति सौत्रमेकवचनम्। आद्यन्तौ टकिताविति पूर्वसूत्रे समस्तस्याप्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भवेनानुवृत्तिरित्याशयेनाह अन्तावयव इति।

षष्ठी स्थानेयोगा।१।१।४९।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या। स्थानञ्च प्रसङ्गः॥

स्थानेऽन्तरतमः।१।१।५०।

प्रसङ्गे सति सदृशतमः (६) आदेशः स्यात्। यत्रानेकविध-(७) मान्तर्यन्तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीयः।

---

(५) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेत्वम् इति भाष्यानुयायिनः। तेन इगुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणचीतिसूत्रस्यार्थः सम्पद्यते। अनिर्द्धारित सम्बन्धविशेषो ययेति सा तथा। तथाविशेषणाच्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थानेयोगा अतएव 'शास इदङ्हलोरिति (६। ४। ३४) सूत्रे शासइत्य-वयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषष्ठी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम्।

(६) सादृश्यञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च संभवति। तत्र स्थानतः सदृशो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सदृशः। अर्थतो यथा तृज्वत् क्रोष्टुरिति ७।१।९५। सूत्रे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ-शब्दः आदेशः अर्थतः समः। गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोष-वतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सदृशस्तादृश एव घका-रादिः। प्रमाणतो यथा अदसोऽसेर्दादुदोम इतिसूत्रे अदःशब्दात् परस्य ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः काल-रूपप्रमाणसाम्यादिति अमुम्, अमू इत्यादिरूपभेदसिद्धिः। सदृशतम इति तमपा विशेषणाच्च 'झयो होऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने क्रियमाणे सवर्णे महाप्राणत्वमात्रसाम्येन न वर्गद्वितीयखकारादिवर्णः न वा नादवत्त्वमात्रसाम्येन वर्गतृतीयो गकारादिर्भवति किन्तूभय-धर्मवत्त्वेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम्॥

(७) यत्रानेकविधमिति॥ तेन 'अदेङ्गुण इत्यभिधानेन अकारस्य गुणसंज्ञि-

तस्मिन्निति (८) निर्द्दिष्टे पूर्वस्य।१।१।६६।

सप्तमीनिर्द्देशेन विधीयमानं कार्य्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्।

तस्मादित्युत्तरस्य (९)।१।१।६७।

पञ्चमीनिर्द्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्।

स्यात् तस्यस्वरूपप्रमाणसाम्येन चेता तोतेत्यादौ इदुतोः स्थाने न अकारः किन्तु स्थानिसाम्यादेकारौकाराविति बोध्यम्।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्र सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकरणम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्व्वनामनिर्द्देशस्तथासति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति (४। ३। २) तस्माच्छसो नः पुंसीति (६। १। १०३) सूत्रयोरेव प्रवर्त्तेयातां, तयोरेव तच्छब्दघटितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नान्यत्र तथा च सर्व्वत्र विप्लवापत्तिः। सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तमात्राणां तच्छब्दार्थत्वमिति द्योतनाय॥ तद्बोध्यस्य चार्थस्य निर्द्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं दृढयति निःशब्दो नैरन्तर्य्ये दिशिरुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य पूर्व्वस्य कार्य्यं भवतीति वाक्यार्थः।

(९) तस्मादिति पूर्व्वसूत्रात् निर्द्दिष्टइत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन निर्द्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत्र तत्र सूत्रेऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्द्दिष्टात् अव्यवहितोच्चारितात् परस्येत्यर्थः फलितइत्याह पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादि।

अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ।

षष्ठीनिर्द्दिष्टस्यान्त्यस्याऽल: (१०) आदेशः स्यात्।

ङिच्च(११) । १ । १ । ५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १ । १ । ५४ ।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य (१३) । १ । १ । ५५ ।

स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ।

---

(१०) षष्ठ्यन्तनिर्द्दिष्टस्य विधीयमानं कार्य्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवतीत्यर्थः यथा त्यदादीनामइत्यादौअन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति । अलइति प्रत्याहारग्रहणं किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्य्यमन्त्यमात्रस्थाने मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शिदित्यस्या'पवादिका तेन गवाक्षमित्यादौ न सर्व्वादेशः 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङो ङित्त्वेनान्त्यस्यालः स्थाने जायमानत्वात् ।

(१२)परस्येति पञ्चम्या पाठम्। तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं कार्य्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवतीत्यर्थः यथा उदःस्थास्तम्भोः पूर्व्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने पूर्व्वसवर्णतया थकारादेशः ।

(१३) अतोभिसऐसित्यादौ अनेकाल्त्वात् सर्व्वादेशे रामैरिति इदमइशित्यादौ शित्त्वात् सर्व्वादेशे इह इतइत्यादि च सिद्ध्यति ।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरम्बलीयः (१५) । असिद्धं

---

(१४) स्वरितेनेति । इत्थम्भावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्झल्साधारणाश्रयम्, 'अधिक्रियमाण-पदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम् तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते अधिकारस्य कियद्दूरमित्यत्रासति बाधके व्याख्यानमेव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परनित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्व्वबाधकात् परशास्त्रात् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तत्राकृप्ताभावकल्पनापेक्षया कृप्ताभावक-स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे वीजं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य कृप्ताभावकतया कृताकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावाद्दुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवहि-रङ्गात् परात् नित्याच्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे वीजं वहिरङ्गासिद्ध त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परनित्यान्तरङ्गेभ्यो बलीयान् वचनप्राबल्यादिति विवेकः ।

परान्नित्यं बलीयो यथा । तुदादिभ्य इत्यादिना विहितः शकारः तुद-तीत्यादौ परमपि लघूपधगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभये देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमचरमेत्यादिना जसि विकल्पं बाधित्वा सर्व्वादीनीति प्रवर्त्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्येनैव सर्व्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु वहिरङ्गजस्विभक्त्यपेक्षयैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकाल्शि-दिति सर्व्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः । यथा अस्थिदधीत्यादिना-जातोऽनङ् ङित्त्वात् दध्न इत्यादावन्तादेशः ।

१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे। अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः। नैमित्तं विनाशोन्मुखन्दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तङ्कार्यन्न कुर्वन्तीत्यर्थः।

इति परिभाषाप्रकरणम्।

मित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ। नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः। कृते तु नुमि अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात्। अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे, इको यणचीति च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः। तथा निन्ये इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्व्वस्येत्याद्यपवादबलात् यण्। इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ स्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते। तथाहि ङिच्चेति अनन्यार्थं ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्त्तते किन्तु परेणानेकाल्शित्सर्व्वस्येत्यनेनैव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्व्वादेशः। तथा सर्व्वे इह ग्रामे इत्यमित्यादौ सर्व्व-इ-इह, ग्राम-इ-इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सवर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात्।

१६) असिद्धमिति। अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्कालप्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः। पट्व्या मृद्व्या इत्यादौ पटु ई-आ मृदु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्व्वं पूर्व्वयणादेशः परयणादेशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वान्न ईकारस्याच्त्वव्याघातः।

१७) न कृतो विशिष्टः ऊहस्तर्को निमित्तविनाशेऽपि कार्य्यस्थितिरूपो यैस्ते अकृतव्यूहाः अकृतकार्य्या इति फलितार्थः। निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं जातमपि कार्य्यं न कुर्व्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थः। यथा निषेदुषीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि वसोरिटं भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नंक्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्व्वन्तीति। शब्देन्दु०।

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः । सुध्य् उपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचः परस्य (३) यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

---

(१) कार्यनिमित्तयो रतिशयितः सन्निधिर्यदा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः । तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशावसेयः । अत्र एकपदइत्यने नैवेष्टसिद्धौ समासग्रहणमलुक्समाससंग्रहार्थम् । धातूपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा कथमन्यथा यू स्त्याख्याविति स्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकबलात् इक्पदेन (इ १८ उ १८ । ऋ १२ । ऌ १२) षट्षष्टिर्ग्रह्यते यण्पदेन च (य २ व २ ल २ र १) सप्त गृह्यन्ते एवञ्चैतेषां विषमत्वात् यथासंख्यसूत्रस्य प्रवृत्तावपि यथासंख्यमनुदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यग्रहणासम्भवेन स्थानत एवान्तर्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति । मनो० ।

(३) अचो रहाभ्यां द्वे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यर इति, वेति च पदमनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति माङात्व्यमित्यादौ द्वित्वनिरासाय अचः परस्येत्युक्तम् । अनचीत्यस्य अज्भिन्नार्थकत्वपरत्वे लाघवात् हलीत्येवाभिदध्यात् तथा च नञः प्रसज्यप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि वाक् वाक्क इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ (५)। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाविति तन्निषेधात्।

---

(४) आदेशे, स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्य्याणामप्रवृत्तौ विधिनिषेधरूपतत्तत्कार्य्यनिर्व्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उत्पद्यमानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति।

(५) न तु स्थान्यलाश्रयेति। स्थान्यवयवीभूतोयोऽल् चतुर्दशसूत्रीस्थाकारादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिस्तस्मिन् कर्त्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः। आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्, इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्य्यं विधीयते तत् सर्व्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः। भाष्ये तु प्रातिपदिकार्थे निर्द्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्येत्यभिधाय अलमाश्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युक्तम्। तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा व्यूढोरस्केनेत्यादौ अड्व्यवायेऽपि णत्वविधानेन सकारस्य रुस्थानिकविसर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्त्या न णत्वम्। तस्मात् यथा। द्यौरित्यादौ औकारस्य वकारस्थानिकतया हल्त्वमाश्रित्य हल्ङ्यादिभ्य इति न सुलोपः। तस्य यथा। द्युभ्यामित्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थानिवत्त्वेन हल्त्वमाश्रित्य लोपो व्योर्वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः। तस्मिन् यथा। क इष्टइत्यादौ यजेः संप्रसारणे इष्टेतिपदसिद्धेरिकारस्य यस्थानिकतया यरूप हल्त्वमाश्रित्य हशि चेति उत्वं न। अन्यथा च तथाव्याख्याने तत्तत् कार्य्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम्। अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशेषणात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यञीति (७ । ३ । १०१) सूत्रात् यञीति पदमनुवर्त्त्य दीर्घे कर्त्तव्ये यञा-

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ। १। १। ५७।

अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये। इति यणः स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते।

दित्वमाश्रितं शास्त्रकारैः यकारस्य इडादेशावयवत्वेन स्थान्यवयवः ङेर्य इति सूत्रेण ङेस्थाने यादेशात्।

(६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति षष्ठ्यन्तपदस्य पूर्वसूत्रादादेशपदमनुवर्त्त्यान्वयः कार्य्यः। पूर्वपरयोरवधिसाकाङ्क्षत्वेन श्रुतत्वात् अच इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः पूर्वत्वेनेति। अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनिमित्तकस्य वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वह्रस्वस्य तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात्। परस्मिन्नितिकरणाच्च दीध्ये इत्यादौ इट एत्वे कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्य्यं प्रति स्थानिवत्त्वेन यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति न इवर्णपरे अन्तलोपः एत्वरूपाजादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात्। पूर्वविधाविति विशेषणाच्च नैधेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाञः क्विप्रत्यये आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्व्यच्कत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलोपस्य स्थानिवत्तया त्र्यच्कत्वप्रसङ्गेन द्व्यच इति इतश्चानिञ इति (४।१।१२१, १२२) सूत्राभ्यां द्व्यच्कादिदन्ताद्विहितस्य ढक्प्रत्ययस्य तत्राप्रवृत्तिस्तस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्राजादेशस्यानिवत्त्वमिति द्रष्टव्यम्। अत्र स्थानिनि सति यद्भवति यन्न भवति वा तदादेशेऽपि तद्भवति न भवति वेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो लक्ष्यानुरोधात्। पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अतउपधाया इति वृद्धिरूपकार्य्ये कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न ततः पूर्वकार्य्यमित्युदाहार्य्यम्।

(७) स्थानिवद्भावे इति सुद्ध्युपास्य इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु (८)।१।१।५८।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्व्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनचीतिनिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः।

(८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अस्तेरल्लोपस्य परनिमित्ततया पूर्व्वयणावादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्यादिना निषेधः। एवमुत्तरत्रापि। द्विर्वचने सुद्ध्युपास्य इत्यादि। अत्र द्वित्वे कर्त्तव्ये यणो न स्थानिवत्त्वम्। वरे यायावर इति यातेर्यङन्ताद्वरच् अल्लोपयलोपौ आलोपे कर्त्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यलोपे यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिन् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः स चाल्लोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः। स्वरे चिकीर्षकः। करोतेः सनन्तात् ण्वुल् अतोलोपः स च लितीति स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत्। सवर्णे शिण्ढि। शिषः श्नम् स धातोः षकारस्थाने डकारे कृते तस्मिन् परे लुप्ताकारस्य श्नमो नकारस्थाने सवर्णविधाने कर्त्तव्ये श्नमोऽल्लोपः न स्थानिवत्। अनुस्वारे शिंषन्ति। श्नमोऽल्लोपः न स्थानिवत्। दीर्घे प्रतिदीव्नः अल्लोपो न स्थानिवत् जशि ग्धिः। अदेः क्तिनि छन्दसि घस्लादेश उपधालोपः स च जश्त्वे न स्थानिवत्। चरि जक्षतुः। उपधालोपश्चरि कर्त्तव्ये न स्थानिवत्। अत्र च प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्त्वा योऽन्य आदेशः स्थानिवदेवासावित्युक्तं भाष्ये। तेन किर्य्योः गिर्य्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् न दीर्घः। वाय्वोः अध्वर्य्वोरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् लोपो वलीति न यलोप इति। सौत्रत्वात् वरे इत्यस्यालुक्।

झलां जश् झशि। ८। ४। ५३।

इति धकारस्य दकारः।

अदर्शनं लोपः। १। १। ६०।

प्रसक्तस्यादर्शनं (९) लोपसंज्ञं स्यात्।

संयोगान्तस्य लोपः। ८। २। २३।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः (११)। यणो मयो द्वे वाच्ये। मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

---

(९) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते प्रसङ्गे सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दर्शिरत्र ज्ञानसामान्यवचनः श्रवणस्यावर्ज्जनीयतया तत्सामग्र्यान्तर्गता उच्चारणक्रिया प्रयत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(१०) नश्चापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्तावित्यादौ तल्लोपालोपौ द्रष्टव्यौ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधोवाच्यो व्याख्येयः झलो झलीत्यतोऽपि मण्डूकप्लुत्या झल इत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य झलएव लोपोनान्यस्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया असिद्धत्वेन लोपइति व्याख्यानाभावः।

(१२) इति पक्षेइति यणःपरस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वेवा स्त इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च त्वारि(१३)रूपाणि। एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध मेकयम्। सुद्ध्युपास्यः। मध्ध्वरिः। धात्त्रंशः (१४)। लाक्कृतिः।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। ८।४।४८।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे!। आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं भवत्येव। तत्परे च (१५) पुत्त्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे! "वा हतजग्धयोः" (१६)। पुत्त्रहती। पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी। पुत्रजग्धी।

त्रिप्रभृतिषु(१७) शाकटायनस्य। ८।४।५०।

---

(१३) चत्वारीति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इति एकः पूर्व्वपरयोरिति स्थले भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च झरो झरीतिहलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति। मनो०
तथा च त्रिधं त्रियमित्यादि नाधिक्यशङ्का। एतच्च धकारयकारघटितमेव। सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः।

(१४) धात्त्रंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रहाभ्यां द्वे इति साक्षाच्छ्रुतेन रहोर्निमित्तभावेन कार्य्यत्वबाधनादिति। मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः। तत्त्व०।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यस्येति नियमार्थमिदं वार्त्तिकम्।

(१७) त्रिप्रभृतिष्विति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्न्द्रः—इन्द्रः । राष्ट्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वन्न । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्य्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वन्न । दात्रम् । पात्रम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः । नह्य्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः ।८।४।६४।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१९) । इति लोपपक्षे

र्थात् न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यतः संयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्तमी निर्द्धारणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यतोऽच इत्यनुवर्त्तते त्रिप्रभृतिवर्ण-मध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दु० ।

(१८) अच इति स्रुतत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तर-स्येत्येतत्सम्बध्यमाद्धाचः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्य-तः यर इत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं किं ह्नुते इत्यत्र मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(१९) वा यमीति । झयो हो ऽन्यतरस्यामित्यत (८ । ४ । ६२) वेत्यनु-वृत्तेस्तथार्थः हल इति किं शय्या इत्यत्राचः परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञा नान्नेह। माहात्म्यम्।

एचोऽयवायावः। ६। १। ७८।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि।

तस्य लोपः। १। ३। ९।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-सामर्थ्यात्। एवञ्च, इत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः पावकः।

वान्तो यि प्रत्यये। ६। १। ७९।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। गोपयसोर्यत्। नावा तार्य्यं नाव्यम्। नौवयोधर्म्मेत्यादिना यत्। "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्"।

मिति किं तर्क्येत्यत्र ककारस्य मा भूत् यमीति किं रामाभ्यामित्यत्र यकारस्य मा भूत्। आदित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्ताद्देवतार्थे ण्यः यस्येति चेति (६।४।१४८) अल्लोपे अनेन यलोप इति। शब्देन्दु०।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुनासिक इदिति (१।३।२) सूत्रादिदित्यस्य षष्ठ्यन्ततया परामर्शादाह तस्य इत इति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण अयादीनां यकारादिलोपप्रसक्तावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति।

(२१) येन विधिरित्यस्यापवादभूतया तस्मादुडचोर्हित (६।३।७४) सूत्रादौ आवश्यकया यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्त्तिक लब्धपरिभाषया लब्धमर्थमाह यकारादाविति। शब्देन्दु०।

* । अध्वपरिमाणे च * । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्तइत्यत्र(२२) वकारात् गोर्यूता-वित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारःप्र-श्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव (२३) नान्यस्य । लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति (२५) किम् । ओयते (२६) । औयत ।

---

(२२) हलि सर्व्वेषामित्यनेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति वत्रान्तइति वछन्दसीति स्थिते उक्त-सूत्राभ्यां वकारलोपात् सूत्रवार्त्तिकयोस्तथाक्षरसन्निवेशेऽपि लुप्त-वकारस्मरणात् वाक्यार्थबोधइत्याह श्रूयमाणेति ।

(२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-मित्यत्र न स्यात् ओयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निय-मापादनन्तु एवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

(२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणवृद्ध्योर्यद्ण्यन्निमित्ततया यादिप्रत्ययनि-मित्तकत्वम् ।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । वान्तो यिप्रत्यये इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतत् सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२६) ओयतेइति आङ्पूर्व्वकात् वेञः कर्म्मणि लटि यकि यजादित्वात् संप्रसारणे दीर्घे च कृते आङा सह आद्गुणे ओयत इति सिद्धम् तत्र ओकारस्य यन्निमित्तकत्वाभावात् न अवादेशः । धातूपसर्गयोः कार्य्यस्य

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे(२७)। ६। १। ८१।

शान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यम् जय्यम्। शक्यार्थे किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापञ्जेयम्मनः।

क्रय्यस्तदर्थे (२८)। ६। १। ८२।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः।

लोपः शाकल्यस्य। ८। ३। १९।

अवर्णपूर्व्वयोः (२९) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे।

वहिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्ध इत्यनुशयेनाह औयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्म्मणि लङि अडागमे आटश्चेति वृद्धौ अटा सह आद्गुण इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तोयीत्यादिव त्सादिति सूत्रारम्भ इति भावः। अत्रावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये।

(२७) क्षय्यजय्याविति चि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात्।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्यइति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात्। तदर्थ इति प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः। अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेत्युक्तेराह प्रकृत्यर्थायेति। स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रय्यं यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रेयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रय्यं नापि क्रेयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽप्येति शब्देन्दु०।

(२९) अत्र भोभगोअघोपूर्व्वयोरप्यनुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतो गार्ग्यस्येति

पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि-हरयेहि। विष्णा इह-विष्णाविह। श्रिया उद्यतः-श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः-गुरावुत्कः। कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः।

एकः पूर्वपरयोः। ६। १। ८४।

इत्यधिकृत्य।

आद्गुणः। ६। १। ८७।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्। संहितायाम्। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकम्।

उरण्(३०) रपरः। १। १। ५१।

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तन्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते। तत्रान्तरतम्यात्(३१) कृष्णर्द्धिरित्यत्रार्, तवल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम्(३२)।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपरूपविशेषविधानादाह अवर्णपूर्वयोरिति। व्योरित्यस्यैवानुवृत्तावपि अक्षरसमाम्नाये यकारस्यैव प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णेति किम् गौर्य्यत्र पदान्तयोरिति किं हरये।

(३०) उरितिपदं षष्ठ्यन्तेन ऋशब्देन सिद्धम्। अण् किं रीङ् ऋतइति रीङि कृते मात्रीयतीत्यादौ रपरत्वं मा भूत्।

(३१) आन्तरतम्यादिति अरित्यस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अलित्यस्य लृकारेण लकारद्वारा च स्थानिसाम्यादित्यर्थः।

(३२) पक्षे द्वित्वमिति दस्थानिनः ऋधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः।

झरो झरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ।

हलः परस्य (२३) झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम्। असति (२४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम्। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम्(२५)। कृष्णर्धिः-कृष्णर्द्धिः-कृष्णर्द्द्धिः। यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (२६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्य्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्।

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ।

---

(२३) हलो यमां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च झयो होऽन्यतरस्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदमनुवर्त्त्य योजयन्नाह हलःपरस्येति। अत्र हल इत्यनेन प्रत्तमित्यादौ तस्य, झर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ ङस्य, झरीत्यनेन प्रियपञ्च्ञामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तप्स्यत्यादौ पस्य न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम्।

(२४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यप्यनुषज्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः।

(२५) त्रिधमिति यणो मयइति सूत्रान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्धमिति बोध्यम्।

(२६) आद्गुण इत्यत आदिति पदमनुवर्त्त्याह आदेचीति।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किम्। उपेतः। मा भवान् प्रेदिधत्। पुरस्ता-(३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका नत्वोमाङोश्चेत्यस्य। तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव। * अक्षा-दूहिन्यामुपसंख्यानम् *। अक्षौहिणी (३९) सेना। * स्वादीरेरिणोः *। स्वैरम्। स्वेनेरितुं (४०) शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। * प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (४१) *।

(३७) आद्गुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यत एचीतिपदयोरनुवर्त्तनेऽपि योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्योरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्याशयेनाह एजाद्योरिति।

(३८) पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा-निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकृष्टतया प्रथमं बुद्ध्या-रूढत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकृष्टानेव बाधन्ते न तु ततो विप्रकृष्टानि-त्यर्थः। ओमाङोश्चेत्यस्य एङि पररूपापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिति भावः।

(३९) ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षणया रथानामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां रूढ-त्वात् पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम्। अक्षाणामूहस्तदुत्तरमिनौ कृते तु अक्षोहिमी(णी)त्येव स्यात् तत्रान्तरङ्गत्वेन गुणेन वृद्धिबाधा-दिति द्रष्टव्यम्।

(४०) ईरिनृपग्रहणस्य फलमाह। ईरितुं शीलं यस्येति सुप्यजाताविति णिनिः उपपदसमासे स्वैरीति स्त्रियां ङीपि तु पूर्व्वभागमीरिन्-शब्दमादाय वृद्धिः।

(४१) एषसहचर्य्यादिष्योष्यनव्ययएव ग्राह्यस्तेन प्रेष्य गतइत्यादौ एषेष्यन्तात् ल्यपि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम्।

प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं न्वेति-सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रोढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायां तुदादिः। इष गतौ दिवादिः। इष् आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे*(४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छे। यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्दीर्घोपधत्वात्। ईषः। ईष्यः। तत्राद्गुणे। प्रेषः प्रेष्यः। *ऋते च तृतीयासमासे*। सुखेन ऋतः सुखार्त्तः। तृतीयेति किम्। परमर्त्तः। *प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे*। प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम्। दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च।

उपसर्गादृति (४४) धातौ। ६। १। ९१।

---

(४२) अनर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायोगादिति भावः।

(४३) पररूपे प्राप्ते पूर्व्वं धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति भाष्योक्तसिद्धान्तादिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव उपसर्गकार्य्यात् पूर्व्वमेव प्रत्ययादिसाधनकार्य्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः। शब्देन्दु०।

(४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तपरकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा सुपीति परसूत्रे एतस्यानुवृत्तौ उप ऋकारीयतीत्यादौ वृद्धिवारणार्थतया सार्थकम्।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति।

अन्तादिवच्च। ६। १। ८५।

योऽय-(४६)मेकादेशः स पूर्व्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात्। इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनीयः। ८। ३। १५।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्द्देशात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम्। तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति।

वा सुप्यापिशलेः। ६। १। ९२।

---

(४५) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषासत्त्वादाह ऋकारादेरिति।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्व्वपरयोरित्यनुवर्त्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रममन्वयात् पूर्व्वस्य परस्य च तद्घटितसमुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादिव्यवहाराः कृतैकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्रघटितस्य इत्यर्थः फलितमदाह योऽयमिति। तेन रामावित्यादौ औकारस्य परादित्वेन पदत्वसिद्धिरिति। शब्देन्दु०।

(४७) पदान्तस्येति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयथर्क्षित्यादि सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकबलान्न विसर्ग इत्यर्थः।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ(४८)परे वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति। सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणं प्रल्कारीयति-प्राल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उप ॠकारीयति—उपर्कारीयति।

एङि पररूपम्। ६।१।९४।

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते उपोषति। इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन एङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति—उपैडकीयति। प्रोषीयति—प्रौषीयति। * एवे (४९) चानियोगे *। नियोगोऽवधारणम्। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किम्। तवैव।

अचोऽन्त्यादि टि। १।१।६४।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। * शकन्ध्वादिषु (५०) पररूपं वाच्यम् *। तच्च टेः। शकन्धुः कर्कन्धुः। कुलटा। सीमन्तः केशवेशे। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा।

---

(४८) सुब्धाताविति सुबन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः। अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्यक इति न प्रकृतिभाव उपसर्गादिति पक्षास्वरसादिति मूलएवाग्रे स्पष्टं वक्ष्यते।

(४९) नावक्लृप्तौ यदा ह्येष पररूपस्य गोचरः।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति। मनो०।

(५०) शकन्ध्वादिष्विति तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह तच्च टेरिति शकानां देशानामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्काणां राज्ञामन्धुः कर्कन्धुः। बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तकूप्रत्ययसाध्यः। अटतीत्यटा कुलादटा कुलटा। ईष उञ्छे ईष गत्वा-

लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गः पशुपक्षिणोः। सारा-ङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोयम्। मार्त्तण्डः। *ओत्वोष्ठयोः (५१) समासे वा*। स्थूलोतुः—स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः—बिम्बौष्ठः। समासे किम्। तवौष्ठः।

ओमाङोश्च। ६। १। ९५।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायोन्नमः। शिव-एहि—शिवेहि।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। ६। १। ९८।

ध्वने (५२) रनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूप-मेकादेशः स्यात्। पटत् इति—पटिति। *एकाचो न*। श्रदिति।

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा। ६। १। ९९।

दिषु आभ्यां गुरोश्च इत्यप्रत्यये स्त्रीत्वादाप् ईषा मनस ईषा मनीषा हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदण्डः। पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्य्यत्वादसौ पतञ्जलिरिति। तत्त्व०। अञ्जलेः पतितः इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् समासे तत्रोत्तर-निपातनात् साधुः स च ऋषिः गोनर्द्दीये सन्ध्याकरणसमये कस्यचिदृषेरञ्जलेः पतित इत्यैतिह्यम्। मृताण्डादागत इत्यपि मार्त्तण्डः। शब्देन्दु०।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदम् प्रवर्त्तते तेन इयलसुतौष्ठश्यामास्ते इत्यादौ न विकल्पः अत्र इयलसुत इति ओष्ठ श्याम इति च समासद्वयम्।

(५२) अव्यक्तशब्दं आचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य

आम्रेडितस्य प्रागुक्तन्न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। *डाचि बहुलं द्वे भवतः* इति बहुलवचनाद्द्वित्वम्।

तस्य परमाम्रेडितम्। ८।१।२।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति।

झलां जशोऽन्ते। ८।२।३९।

पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति।

अकः सवर्णे दीर्घः। ६।१।१०१।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घएकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि (५३) किम्। कुमारी शेते। नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यामप्रागनिष्पत्तेः। अकः किम्। हरये। अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम्। *ऋति सवर्णे ॠ वा*। होतृॠकारः—होतॄकारः। *लृति सवर्णे (५४) ॡ वा*। होतॢकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। होतॄकारः। ऋति ॠवा लृति ॡवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्।

---

(५३) इकोयणचीति दूरस्थसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयोजनमाह अचीत्यादिना।

(५४) ऋति ॠ वा लृति ॡ वेत्याकारके वार्त्तिकपाठे स्थिते अकःसवर्णे दीर्घइति सूत्रस्थसवर्णपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि। दधि ऋकारइत्यादौ तद्वारणाय सवर्णे इति विशेषणम्।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितो†ऽज्भक्तेर-परा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ। शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते।

एङः पदान्तादति (५५)। ६। १। १०९।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव।

सर्वत्र विभाषा गोः। ६। १। १२२।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते। गोअग्रम्—गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम्। चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किम्। गोः।

---

† अभितः उभयतः अज्भक्तेः अज्भागस्यापरामात्रा।

(५५) एङः पदान्तादिति। ङसिङसोश्चेति पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादस्य पदान्तत्वे लब्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं सर्व्वत्र विभाषा गोरित्याद्युत्तरार्थमिह तु स्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम्।

(५६) यजुष्युरइत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येवेदं संभाव्येत अतउक्तं सर्व्वत्रेति तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति। प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६।१।११५) सूत्रात् प्रकृत्येति पदमनुवर्त्त्यैह प्रकृतिभावइति प्रकृत्या स्वभावेन अविकृतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्व्वरूपं नापि अवादय इति भावः। एङःपदान्तादतीत्यतः एङ्इत्यनुवर्त्त्य तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नेति स्वयं वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन हे चित्रगोऽत्रागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनमात्रे लक्षणसाध्यत्वेऽपि प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवृत्त्या विपरिणामेनान्वयः।

अवङ् स्फोटायनस्य (५७)। ६। १। १२३।

अतीति निवृत्तम्। अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। पदान्ते किम्। गवि। व्यवस्थितविभाषया (५९) गवाक्षः।

इन्द्रे च [नित्यम्]। ६। १। १२४।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः। अथ प्रकृतिभावः।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६०)। ६। १। १२५।

प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यम्प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति (६१)। हरी एतौ। नित्यमिति

---

(५७) सर्व्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादकोवैयाकरणविशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नेति बोध्यम्।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽचीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिद्ध्यति।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभावविषयकतया कचिद्विषयविशेषे भावमात्रविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते कचिच्च तद्व्यवस्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावमात्रविषयत्वम्। गवां किरणानामक्षीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्प्रत्यये गवाक्ष इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रूढः पुंस्त्वं लोकात्।

(६०) नित्यमिति। इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभादिह तदनुवृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तद्ग्रहणम् बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थताद्योतनाय।

(६१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमादायोदाहरणन्तु दूराद्धूते च

किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ।

पदान्ता (६२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-श्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि-अत्र-चक्री-अत्र-चक्र्यत्र । पदान्ता इति किं गौर्यौ । न समासे * । वाप्यश्वः । * सिति च * । पार्श्वम् (६३) ।

ऋत्यकः (६४) । ६ । १ । १२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य टेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य टेरेव प्लुतस्य (संबो-ध्यस्य) प्लुतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव कृष्णेत्यस्य दूराहूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात् ।

(६२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरि-णामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते यणश्चरितार्थतया पुनर्ह्रस्वयणो-र्विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(६३) पार्श्वमिति पर्श्वा णस् वक्तव्य इति णसि सित्त्वात् प्रकृतिभावाभावात् पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(६४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं सूत्रं तेन ह्रोटकारः ब्रह्म-र्षिरित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आर्च्छदिति आटो भात्ववय-

वाक्यस्य(६५) टेः प्लुतउदात्तः। ८। २। ८२।

इत्यधिकृत्य।

प्रत्यभिवादे(६६)ऽशूद्रे। ८। २। ८३।

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। अभिवादये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३। "स्त्रियान्न"। अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि!। नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि। "भोराजन्यविशाञ्चेति वाच्यम् (६८)"। आयुष्मानेधि भो३ः। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३।

त्वे न पदान्तत्वाभावान्न प्रसङ्गः। समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः। सप्तर्षीणामित्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः।

(६५) प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे सूत्रत्वात् प्रकृतिभावविधायकं सूत्रद्वयमुपन्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् प्लुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति।

(६६) प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्व्वादिर्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभिवादः न त्वाशीर्वचनमात्रं शूद्रे आशीर्व्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अशूद्रे इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अशूद्रे इति किं कुशल्यसि वृषलकेत्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे।

(६७) अभिवादये प्रणामेन आशीर्व्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य विधेयतया न सम्बोधनान्तता एधीति भवेत्यादेरूपलक्षणम्।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाञ्च टेः प्लुततेत्यर्थः तत्र भोःशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वेन प्राप्ते नियमार्थमिति बोध्यम्।

दूराद्धूते (६८) च। ८। २। ८४।

दूरात्सम्बोधनं यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त ३।

हैहेप्रयोगे हैहयोः। ८। २। ८५।

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। हे ३ राम। राम है ३।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८। २। ८६।

दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्भिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे ३ वदत्त। देवद ३ त्त। देवदत्त ३। गुरोः किम्। वकारात् परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण ३॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

अप्लुतवदुपस्थिते। ६। १। १२९।

उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोक३इति। सुश्लोकेति। वत् किम् अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणन्न स्यात्। अग्नी ३ इति।

---

(६८) यावति दूरे स्वाभाविकप्रयत्नोच्चारितं वर्णं सम्बोध्यमानो न शृणोति किन्तु अधिकप्रयत्नमपेक्षते तावत् दूरं दूरादाह्वानञ्च दूरबोधनस्या-

ई ३ चाक्रवर्मणस्य।६।१।१३०।

ई३ःप्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनु हीति-(७०) चिनु हि ३ इति। चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम्। उभयत्र (७१) विभाषेयम्।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्।१।१।११।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते (७२) इमौ। मणी(७३)वोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः।

प्युपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्त३ः इत्येवं प्रथमान्तपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दु०।

(७०) चिनु हीति। मया किं कर्त्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम् विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःप्लुतः अत्र इतीति इद-मिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितीकारस्य वाक्यटित्वात् प्लुतत्वम्।

(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन तदाह। प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति।

(७२) एदन्तग्रहणस्य फलान्तरमाह पचेते इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्त-ग्रहणं तेन गौर्य्योरङ्कौविति विग्रहे गौर्य्यङ्कावित्यत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि न प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः।

(७३) मणी इति 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति महाभारत-वाक्यम्। वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-मि'ति मेदिन्युक्तेः।

अदसो मात्। १। १। १२।

अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम्। अमुकेऽत्र। असति मादग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्त्तेत ‡।

शे। १। १। १३।

अयम्प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे (७४) इन्द्राबृहस्पती।

निपात (७५) एकाजनाङ्। १। १। १४।

एकोऽज् निपात आङ्वर्ज्जः प्रगृह्यः स्यात्। अ अवद्यम् इ- विस्मये। इ इन्द्रः उ उमेशः। अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवन्नु मन्यसे। आ एवङ्किल (७६) तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णम् ओष्णम्। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङिदिति विवेकः।

---

‡ एतोऽनुवृत्तौ अमुके इत्यस्य प्रगृह्यता स्यात् तद्वारणाय मादिति।

(७४) अस्मे अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसः शे आदेशः शित्त्वात् सर्व्वादेशः।

(७५) अनाङिति पर्य्युदासादेव लब्धे निपाते पुनर्निपातग्रहणमुत्तरार्थमिह तु स्पष्टार्थं कृतम्। आ एवमिति पूर्व्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः। पूर्व्वमित्थं मामंस्था इदानीमेवं मन्यसे इत्यर्थः। मनो०।

(७६) आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोऽयमाकारः। तथाच भाष्यम्।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्॥

अत्राङिल्लक्षणएव तात्पर्य्यं लाघवात् प्रकृतोपयोगाच्च। अन्यस्य ङित्त्वमर्थसिद्धमित्याशयेन तदेतदाह वाक्येति। मनो०।

ओत्। १। १। १५।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनार्षे ।१।१।१६।

सम्बुद्धिनिमित्तकओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७९) इतौ परे! विष्णो इति। विष्ण इति-विष्णविति। अनार्ष इति किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्।

उञः। १। १। १७।

उञ इतौ वा प्राग्वत्। उ इति-विति।

ऊँ। १। १। १८।

उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति।

मय उञो वो वा। ८। ३। ३३।

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु-उक्तम्-किम्वुक्तम्। वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः (८०)।

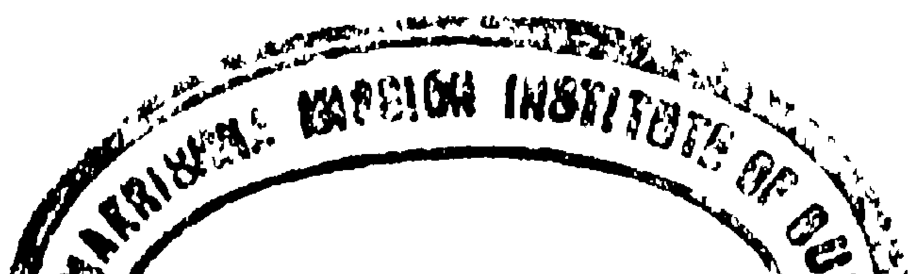
---

(७७) निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह ओदन्तो निपात इति।

(७८) संबुद्धौ किम् अहो इतीत्यत्र मा भूत्। अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-बाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्।

(७९) ऋषिर्वेदस्तत्रोक्त आर्षस्तद्भिन्नोऽनार्षोऽवैदिक इत्याशयेनाहावैदिक इति।

(८०) मोऽनुस्वार इति सूत्रस्य (८। ३। २३) त्रिपाद्यन्तर्गतत्वेऽपि तदपेक्षया वविधायकैतत्सूत्रस्य त्रिपाद्यां परवर्त्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति चोत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्य्यस्याप्यसिद्धत्वान्नानुस्वारः।



ईदूतौ च सप्तम्यर्थे।१।१।१९।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तम्प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी (८१) अधिश्रितः। मामकी तनू इति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किम्। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः।८।४।५७।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ दधि। अप्रगृह्यस्य किम्। अग्नी॥ इत्यच्सन्धिः। (८२)।

---

(८१) लौकिकोदाहरणासद्भावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोमइत्यादि गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्य्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वयः गौर्य्यधिकरणं लक्षणायां मानाभावः। वाप्यश्व इत्यादौ तु सु प्सु पेति समासरूप वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लाक्षणिकत्वमित्यनयोर्भेदः।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र कुत्वं श्चुत्वं वा न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमेवानुस्वारस्याच्त्वादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम्।

स्तोः(१) श्चुना श्चुः। ८। ४। ४०।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। हरिश् शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जयः।

शात्। ८। ४। ४४।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात्। विश्नः। प्रश्नः।

ष्टुना ष्टुः। ८। ४। ४१।

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे।

न पदान्ताट्टोरनाम्। ८। ४। ४२।

अनामिति लुप्तषष्ठीकम्पदम्। पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः

---

(१) स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं श्चुना श्चुरित्यपि तथा। एवं परत्र ष्टुनेत्यादौ सर्व्वत्र। सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यादिसूत्रे सहयोगं विनापि तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् श्चुनेति तृतीया नासङ्गता। वृत्तौ योगइति एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्योतिका तु तृतीयैव। स्थान्यादेशयोर्यथासंख्य-नियमेऽपि निमित्तकार्य्यिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्गइत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति सूत्रस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैय-र्थ्यापत्तिः। योगश्च निमित्तस्य पूर्व्वत्र परत्र वा स्थितौ भवति तत्र पूर्व्वस्थिते यज्ञः याच्ञेत्यादि परस्थिते हरिश्शेते इत्यादि।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोःषीत्यतश्च तोरिनुवर्त्त्याह शात् परस्य तवर्गस्येति। जश्त्वमित्यादेरसंदिग्धत्यार्थकतयोदाहरणत्वासम्भ-वेनान्त्यवर्गे नकारे परे उदाहरणमाह विश्नइति।

स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात्किम्। ईट्टे। टोः किम्। सर्पिष्टमम्(३)। * अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् *। षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः।

तोः षि। ८। ४। ४३।

तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन् षष्ठः। झलाञ्जशोऽन्ते ४८१०। वागीशः। चिद्रूपम्।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। ८। ४। ४५।

यरः पदान्त (४) स्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते। चतुर्मुखः। प्रत्यये भाषायां नित्यम्। * तन्मयं चिन्मयम् (६)। कथं तर्हि मदोद्ग्राः ककुद्मन्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात्(७)।

---

(३) सर्पिष्टममित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धिते इति षत्वम्।

(४) पदान्तस्येति किं वेद्मि क्षुभ्नातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात्।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण,-कमल्-मुरारिः इत्यव् नेते-त्यादौ लवयोः यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्त्तते इति तेन लवयोरपि क्वचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम्। प्राञ्चस्तु स्पर्शस्यैवेति नियमेन स्पर्शभिन्नेषु नानुनासिकविधिस्तेन रेफ इत्यस्योपलक्षणत्वान्न लवयोरपि ग्रहणम्।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतिवचने इति मयट् चिन्मात्रमिति काचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य मात्रच्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात् तन्निर्वाहस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् समासेनैव। शब्देन्दु०।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यत इतिमतेनेदम्।

तोर्लि।८।४।६०।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः विद्वाँल्लिखति। नकारस्याऽनुनासिको लकारः।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य।८।४।६१।

उदः परयोः(८) स्थास्तम्भोः पूर्व्वसवर्णः स्यात्। आदेः परस्य (२६पृ०)। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राऽघोषस्य(९) महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरीति (४३पृ०) पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणन्न तु खरि चेति(६२पृ०) चर्त्वं,चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात्(१०)। उत्थ्थानम्। उत्थ्तम्भनम्।

झयो होऽन्यतरस्याम्।८।४।६२।

झयः परस्य(११)हस्य पूर्व्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो(१२)

---

(८) तस्मादित्युत्तरस्येति (२८पृ०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति।

(९) अघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे सर्व्वस्यैव प्राप्ततया श्वासविवारयोस्त्यागेऽपि न न्यूनता।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२पृ०) पूर्व्वं प्रत्यसिद्धतया तत्कार्य्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भावइति प्राञ्चः। भाष्यमते त्वत्रापि चर्त्वमिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(११) झयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह झयः परस्येति पूर्व्वसूत्रात् पूर्व्वस्येति पदमनुवर्त्त्याह पूर्व्वसवर्ण इति।

(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थं लभ्यत्वेऽपि स्वरूपप्रतिपादनाय घोषनादसंवारत्रय ग्रहणम् न दोषावहम्।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ-एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः।

शश्छोऽटि। ८। ४। ६३।

झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते।

खरि च। ८। ४। ५५।

खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्शिवः। तच्छिवः। * छत्वममीति वाच्यम् *। तच्श्लोकेन। तच्छ्लोकेन। अमि किम् वाक्श्च्योतति।

मोऽनुस्वारः। ८। ३। २३।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य (२८५०)। हरिं वन्दे। पदस्येति किं गम्यते।

नश्चापदान्तस्य झलि। ८। ३। २४।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) झल्यनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं मन्यसे।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८। ४। ५८।

---

(१३) उञि च पदइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य विपरिणमय्य हलि सर्वेषामित्यतः हलीत्यनुवर्त्याह पदस्येति हलीति च हलि किं त्वमत्र किमत्र।

(१४) नश्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि।

स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्व्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्।

वा पदान्तस्य। ८। ४। ५९।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि—त्वं करोषि। सँय्यन्ता—संयन्ता। सँव्वत्सरः-संवत्सरः। यँल्लोकम्-यंलोकम्। अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः।

मो राजि समः क्वौ (१५)। ८। ३। २५।

क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात्। सम्राट्।

हे मपरे वा। ८। ३। २६।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा। ह्मल ह्मल सञ्चलने। किम्ह्मलयति—किंह्मलयति। * यवलपरे (१७) यवला वेति वक्तव्यम्*।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम्। १। ३। १०।

---

(१५) समइति। राजीति किं संयत्। समइति किम् इदं राट्। क्वाविति किं सं रेजे मकारस्य मकारभावोनुस्वारनिवृत्त्यर्थः।

(१६) मपरे इति बहुव्रीहिः। उदाहरणेन तदेवाह किम्ह्मलयतीति।

(१७) यवलाः परे यस्मात् स यवलपरस्तस्मिन् हकारे मस्य यवलाभवन्तीत्यर्थः।

समसम्बन्धी(१८)विधि र्यथासंख्यं (१९) स्यात्। किंह्नः—कियँह्नः। किंह्मलयति किवँह्मलयति। किंल्हादयति, किल्ँल्हादयति।

नपरे नः। ८। ३। २७।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा। किंह्नुते। किन्ह्नुते।

ङ्णोः कुक्टुक् शरि। ८। ३। २८।

ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि। कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वन्न। *चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्*। प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्ख्—षष्ठः—प्राङ्षष्ठः। सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ठ् षष्ठः सुगण् षष्ठः।

ङः सि धुट्। ८। ३। २९।

---

(१८) समसंबन्धीति। समकर्म्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथासति यत्नोद्दिष्टसमेषु समानं विधानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रियस्थिरादिषु च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यता समूलकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रह इत्यादिषु। समानामिति किं लक्षणेत्थंभूतेत्यत्र सूत्रे चत्वारो लक्षणादयोऽर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयएव तत्र सर्व्वेषां सर्वत्र कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्।

(१९) यथेति येनैव क्रमेण पदानां स्थानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण वाक्यार्थबोधसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः।

(२०) चयइति शरि परे चय्प्रत्याहारस्थाने स्वस्ववर्गद्वितीया भवन्ति पौष्करसादेराचार्य्यस्य मते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसद् तस्यापत्यमितीञि द्विपदवृद्धौ पौष्करसादि स्तस्येत्यर्थः।

डात्परस्य सस्य(२१) धुट् वा स्यात्। षट्त्सन्तः षट्सन्तः।

नश्च। ८। ३। ३०।

नकारान्तात्सस्य (२२) धुट् वा स्यात्। सन्त्सः। सन्सः।

शि तुक्। ८। ३। ३१।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोऽटीति (६२सू०) छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरीति (४२सू०) च लोपः। सञ्छम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्च्शम्भुः-सञ्शम्भुः।

अच्छौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम्।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्। ८। ३। ३२।

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।

---

(२१) डः सीति। सीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह सस्येति पदइत्यनुवर्त्तमानस्य सम्बन्धितया डकारेणान्वयः।

(२२) नकारान्तादिति उभि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते अपदान्तनकारस्याऽनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थलभ्यं वा।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधेन पञ्चम्या विपरिणमय्याह तस्मादिति तथाच ङम इति पदं ङमन्तपरं सौत्रत्वात् पदार्थैकदेशे ङमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः। ततश्च ङम् इति प्रथमं ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणत्वेनान्वेति

समः सुटि। ८। ३।५।

समो रुः स्यात् सुटि। अलोऽन्त्यस्य (२८९०)।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा ।८।३।२।

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात्।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः। ८। ३। ४।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परो ऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६९०)।

विसर्जनीयस्य सः। ८। ३। ३४।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात्। एतदपवादेन वा शरीति (७२९०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते। "सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः (२७)"। संस्स्कर्त्ता-संस्स्कर्त्ता। समो वा लोपमेके इति भाष्यम्। लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

ङमइति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह अचइति ङमन्तं पदमिति किम् अनितीत्यादौ मा भूत्।

(२४) अत्र रुप्रकरणएवास्य सम्बन्धो मत्वम्बे ढूलोपेइत्यादाविति सूचनार्थं, परस्य नित्यं रुत्वम् पूर्वस्य तु वानुनासिकइतिद्योतनार्थं च इह तुशब्दः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम्।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति।

(२६) मण्डूकप्लुत्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुवर्त्त्याह खरीति अवसानस्यानुवृत्तौ विसर्गविधेर्निर्विषयत्वापत्तेस्तत्परित्यागः।

(२७) सो वक्तव्य इति समः सुटीति, पुमः खय्यम्परे इति, नश्छव्यप्रशा-

रूपद्वयं द्विसकारन्तूक्तमेव। तत्रानचि चेति (३२पृ०) सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) च्त्वात्। अनुनासिकवतां त्रयाणां* शर: खय* इति‡ कद्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतुश्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम्।

पुमः (३१) खय्यम्परे। ८।३।६।

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रु: स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे(३२)ऽप्रत्यय

निति च सूत्रत्रये सकारः प्रश्लिष्यते तथाच तैः सूत्रैः सएव विधीयते नतु रुस्तेन सकारस्यासिद्धतया रुत्वाभावेन विसर्गाप्रवृत्तिरिति भावः।

(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु पयःसु यशःस्वित्यादौ इण्परत्वेन षत्वप्रसङ्ग इति भावः।

(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संग्रहः नचैषामच्त्वे हरिं नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः त्रिपादीस्थत्वेन यणादिकं प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः।

‡ शरः परस्य खयो द्वे स्तः इति ८।४।४७ सूत्रस्थवार्त्तिकार्थः।

(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचनान्तरेणेति तेन अचो रहाभ्यामिति (२८पृ०) द्वित्वे कृतेऽपि यणोमय इति (२६पृ०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः।

(३१) पुम इति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति बहुव्रीहिः।

(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वं व्युत्पन्नत्वञ्चेत्युभयमप्याकरे स्थितं

स्येति षत्वपर्युदासात्+क⌣पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । *संपुङ्कानामिति सः(६६६०)। पुंस्कोकिलः । पुंस्सुतः-पुँस्सुतः । अम्परे किम् । पुंचोरम् । खयि किम् । पुंदासः । *ख्याजादेशे न *। पुंख्यानम् ।

नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ।

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्-शब्दस्य। विसर्गः सत्वं श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् प्रशान्तनोति ।

नॄन् (२२) पे । ८ । ३ । १० ।

नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।

कुप्वोः ⌣क⌣पौ च । ८ । ३ । ३७ ।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसद्भावेन पूञो डुम्सुनिति डुम्सुनि कृते सिद्धस्य पुंमस् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने षत्वविधानेनात्र तस्याप्रवृत्तेः कुप्वोः⌣क⌣पाविति सूत्रेण विधेययोः ⌣क⌣पयोः प्रसङ्ग इति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः षत्वेति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुप्वोरित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उदुपधत्वाभावात् ।

(२२) नॄनिति द्वितीयान्तानुकरणं सौत्रत्वात् षष्ठ्या लुक्, सौत्रत्वादेव नलोपो न । एवं कानित्यत्रापि । पइत्यत्राकार उच्चारणार्थः ।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ स्तः चाद्विसर्गः (३४)। येन (३५) नाप्राप्तइति न्यायेन विसर्जनीयस्य सइत्यस्यापवादोऽयम् नतु शर्परे विसर्जनीयइत्यस्य (७२सू०)। तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄ≍पाहि। नॄं≍पाहि—नॄँःपाहि—नॄँःपाहि—नॄन् पाहि।

कान् (३६) आम्रेडिते। ८। ३। १२।

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। संपुङ्कानामिति सः। (६६सू०) यद्वा (३७)।

कस्कादिषु च। ८। ३। ४८।

एष्विण(३८)उत्तरस्य विसर्गस्य षःस्यादन्यस्य तु+क≍पयो

---

(३४) चाद्विसर्ग इति शर्परेइति ८।३।३५सूत्रात्तद्नुकर्षश्चकारेणेति भावः।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकइति न्यायेनेत्यर्थः। येनेत्यादेर्यत्कर्त्तृकावश्यप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्तेइति भावे क्तः। तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्यादि हि बाधकत्वे वीजम्। शब्देन्दु०।

(३६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन कान्? कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वात् द्वितीयस्य कुत्सितार्थकत्वाच्च कान्? कुत्सितान् पश्यसीति तदर्थस्तेनानयोर्न द्वित्वरूपता।

(३७) संपुंकानामिति, वार्त्तिके संकानुग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यद्वेति पुंग्रहणन्त्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे इणपरत्वेन षत्वापत्तिः

(३८) एष्विणइति गणे कृतसत्वषत्वानामेव पाठादिति भावः। कस्कः कौत

रपवादइति सः। काँस्कान् कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। आकृतिगणोयऽम्।

संहितायाम् (३९)। ६। १। ७२।

इत्यधिकृत्य।

छे च। ६। १। ७३।

ह्रस्वस्य (४०) छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति(१६५ पृ०) कुत्वं न। शिवच्छाया स्वच्छा (४१)।

आङ्माङोश्च। ६। १। ७४।

एतयोश्छे परे तुक् स्यात्। पदान्ताद्वेति (७१ पृ०) विकल्पापवादः। आच्छादयति। मा च्छिदत्।

दीर्घात्। ६। १। ७५।

स्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वर्हिष्पलम् यजुष्पत्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः। आकृतिगणोऽयम्।

(३९) संहितायामिति स्वारसिकार्द्धमात्राविलम्बेनोच्चारणं संहिता तत आधिक्ये नैवैतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

(४०) ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतः ह्रस्वस्येति पदं तुक्पदं चानुवर्त्त्याह ह्रस्वस्येति तुगागम इति च।

(४१) स्वशब्दे उपपदे छ्यतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः।

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु ह्रस्वस्य सेनासुराच्छायेति (२६८४) ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते।

पदान्ताद्वा। ६। १। ७६।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीछाया-लक्ष्मीच्छाया।

हल्सन्धिप्रकरणम्।

---

(४२) दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्तार्थकत्वे तुकः कित्त्वेन छकारोत्तरत्वमेव स्यात् तथाच सुराच्छायेति निर्देशो न स्यादिति भावः।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्येत्यर्थः।

विसर्जनीयस्य (१) (६६९०) सः। विष्णुस्त्राता।

शर्परे विसर्ज्जनीयः। ८। ३। ३५।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्ज्जनीयो न त्वन्यत् (३)। कःत्सरुः। घनाघनः क्षोभणः। इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न।

वा शरि।। ८। ३। ३६।

शरि परे विसर्ज्जनीयस्य विसर्ज्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते-हरिश्शेते। *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः *। रामः-स्थाता—राम-स्थाता। हरिः-स्फुरति—हरिस्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम्। कुप्वोः+क⌅पौ च (६८४०)। क+करोति—कः करोति। क+खनति—कःखनति। क⌅पचति—कः पचति।

सोऽपदादौ। ८। ३। ३८।

विसर्ज्जनीयस्य सः स्यादपाद्योः (४) कुप्वोः परयोः। *पाश-

---

(१) विसर्जनीयस्येति प्रागव्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मारितम्।

(२) शर्परेइति बहुव्रीहिः विशेष्यञ्च अवयवावयविमतोः साजात्यात् विसर्जनीयाश्रिमः खरेवेत्याह खरीति।

(३) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विदृणोति-इहेत्यादि।

(४) अपदादाविति। सौत्रत्वादेकवचनमान्तत्वेऽप्यनुवृत्तयोः कुप्वोर्विशेषणत्वादपदाद्योरिति।

कल्पककाम्येष्विति(५) वाच्यम् * । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम्° । प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरेवेति वाच्यम्° । नेह । गीः-काम्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३९ ।

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ।

नम (८) स्पुरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् (१७४सू०) कृञो योगे विभाषया गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोति । पुरोऽव्ययमिति(१७१सू०) नित्यं

---

(५) पाशकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं न तु परिगणनार्थमन्यस्यासम्भवादिति बोध्यम् ।

(६) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थस्तेन उपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु० ।

(७) इण इति । सर्पिष्पाशमित्यादौ इदुदुपधस्येत्यनेन(७४सू०) प्रत्ययस्यतया षत्वाप्राप्तौ तद्बोधनाय गीष्पाशं दोष्पाशमित्यादौ षत्वार्थञ्चेदं सूत्रं प्रवृत्तम् । अत्रानव्ययस्येति अपदादाविति काम्ये रोरिति च संबध्यते । तेन उच्चैःकल्पम्, दोः पश्य, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इणउत्तरत्वे विसर्गस्थानिकस्यानेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(८) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् तेन नमस्करोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः।

इदुदुपधस्य (९) चाप्रत्ययस्य। ८। ३। ४१।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः। निष्प्रत्यूहम्। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किम्। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (६८पृ०) भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्। तेनेह न मातुःकृपा। " मुहुसः प्रतिषेधः "। मुहुःकामा।

तिरसोऽन्यतरस्याम्। ८। ३। ४२।

तिरसः (११)सो वा स्यात् कुप्वोः। तिरस्कर्त्ता। तिरःकर्त्ता।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे। ८। ३। ४३।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः।

---

(९) इदुदुपधस्येति इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवीभूतस्य विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्य्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदञ्च प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम्। तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात् न षत्वं सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्यदेतत्।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रसिद्धोतः (११२पृ०) परस्यस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम्। इदुदिति तपरकरणं किं गीःकाम्यति पूःकाम्यतीत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत्।

(११) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न ग्रहणं तेन अन्तर्द्धावेव तिरसो गतित्वेन (२७४पृ०) पराभवार्थकतिरस्कारप्रयोगेऽपि भवत्येव।

द्विष्करोति—द्विःकरोति इत्यादि। कृत्वोऽर्थे (७२९०) किम्। चतुष्कपालः (१२)।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये। ८। ३। ४४।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः। सर्पिष्करोति—सर्पिः करोति। धनुष्करोति—धनुः करोति। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा (१४)। सामर्थ्ये किम्। तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम्।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। ८। ३। ४५।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः

---

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्।

(१३) इसुसोरिति। प्रातिपदिकावयवावेतौ गृह्येते तेन पेचुः काष्ठैः, सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्यादौ न प्रसङ्गः तत्तत्स्थाने इसुसोः प्रातिपदिकावयवत्वाभावात्।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः 'अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपवित्रमित्यादौ न षत्वं तयोः समानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि असमर्थतुल्यत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु षत्वं स्यादेव तयोः सामानाधिकरण्येऽपि धातुसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यात् अधात्वभिहितमित्यनेन तत्पर्युदासात्। सर्पिर्धनुःशब्दावव्युत्पन्नावेव 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादोगर्भिण्येति (३६६९) सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकादपि उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षः पाणिनेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया तदुत्तरविसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकारप्रवृत्तेरेवासम्भवे कुतस्तराम् सूत्रे षत्वनिर्देशसम्भावनेति द्रष्टव्यम्।

परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य किम्। परमसर्पिः कुण्डिका। कस्कादिषु (६९४०) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थस्य।

अतः (१५) कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। ८। ३। ४६।

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु नत्तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयः सहिता कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किम् गीःकारः। अनव्ययस्य किम्। स्वःकामः। समासे किम्। यशःकरोति। अनुत्तरपस्थस्य किम्। परमयशःकारः।

अधः शिरसी पदे। ८। ३। ४७।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समासइत्येव। अधः पदम्। शिरः पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदम्। कस्कादिषु (६९४०) च। भास्करः (१६)। इति विसर्गसन्धिः।

---

(१५) अतइति कृशब्देन तदादिग्रहणम् तेन कृधातुनिष्पन्नकृदन्तशब्दमात्रस्य ग्रहणम् समासे तस्यैव घटकत्वसम्भवात् अतइति तपरकरणं किं भाः कर इत्यादौ मा भूत्।

(१६) तपरकरणे भास्करस्य कथं स इत्याशङ्क्य कस्कादित्वात्सत्वमित्याह भास्कर इति।

स्वौजसमौडिति (८६पृ०) सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते।

ससजुषो रुः। ८। २। ६६।

पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्(४६पृ०)। जश्त्वापवादः।

अतो रोरप्लुतादप्लुते। ६। १। ११३।

अप्लुतादतः परस्य रोरुत् स्यादप्लुतेऽति। भोभगो अघो इति (७८पृ०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः। उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्ध-त्वन्तु न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात्।

प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णः। ६। १। १०२।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्व्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते।

नादिचि। ६। १। १०४।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः(४२पृ०)(२)। एङः पदान्तादति(५०पृ०)। शिवोऽर्च्यः। अत इति तपरः किम्। देवा

---

(१) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु समुदायापेक्षया। इकोयणचीति सूत्रात् (३२पृ०) अचीति' अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः (४६पृ०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्व्वपरयोरिति (४२पृ०) सूत्रस्यानुवर्त्त्य योजयन्नाह अकइत्यादि। अचीति किं हरिः कविः। अकइति किम् गावौ नावौ। हरी इत्यादाविव हर्य्यौरि-त्यत्रापि पूर्व्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमयोरित्युक्तम्।

(२) अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचीति दीर्घरू-पापवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य आद्गुणइत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आद्गुणइति

अत। अतीति तपरः किम्। ख आगन्ता। अप्लुतात्किम्। एहि सुस्रोत३ः (३) अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। अप्लुते किम्। तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त। गुरोरनृत इति (५४४०) प्लुतः।

हशि च। ६। १। ११४।

अप्लुतादतः परस्य रोरुत् स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरि-(१८४०)त्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत्र। धातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्।

भोभगो अघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि।८।३।१७।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः (४)। लोपः शाकल्यस्य(४१४०)। देवा इह। देवायिह। अशि किम्। देवाः सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः (३३४०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात्। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते

(३) सुस्रोतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बुद्धौ दूराद्धूते चेति (५४४०) प्लुतः।

(४) सूत्रे कृतः सौत्रः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरोकारान्ततामतेन सति तु सान्तत्वमते असन्धिरेव न्याय्य इति बोध्यम्।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफमात्रविधानेन तदेव विसर्गस्यानि, तथा चानल्विधिरिति निषेधान्न स्थानिवदित्याशङ्क्याह नह्ययमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य। ८। ३। १८।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः।

ओतो गार्ग्यस्य। ८। ३। २०।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। अलघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत। पदान्तस्य किम् तोयम्।

उञि च पदे। ८। ३। २१।

अवर्णपूर्व्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उञि परे। स उ एकाग्निः। पदे किम्। तन्त्रयुतम् (७)। वेञः संप्रसारणे रूपम्। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते। तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम्।

हलि सर्वेषाम्। ८। ३। २२।

तथाच अपह्नोदित्यत्र पह्नोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इटईटीति यथा प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वेन यत्वं प्रवर्त्तते इति भावः।

(६) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतःपरस्य वकारस्यासद्भावाद्यकारमात्रस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याशयेनाह यकारस्येति।

(७) तन्त्रे उतमिति च्छेदः वेञः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व्वञकारमादाय उञयमिति बोध्यम्।

(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि ङमो ह्रस्वादित्यत्र(६५ पृ०)अनुवृत्त्यर्थं तत्।

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्व्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवायिह।

रोऽसुपि (९)। ८। २। ६९।

अह्नो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति (१९३७) रुत्वम्। *रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्*। अहो रूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः। अहो रथन्तरम्। *अहरादीनाम्पत्यादिषु वा रेफः*। विसर्गापवादः (१०)। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपाध्मानीयौ।

रो रि। ८। ३। १४।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्।

ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः*। ६। ३। १११।

ढरेफौ लोपयतीति(११)तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाड्ढकाररेफात्मके

(९) रोऽसुपीति यदि पर्य्युदासस्तदा सुब्भिन्नस्य तत्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधपरतेत्याह नतु सुपीति।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यानुवाद्यतया तस्यैव तद्भावविधानं विसर्गनिवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम्।

(११) ढ्रलोप इति तत्पुरुषे चषारेत्यादावव्यसे ढ्रलोपे पूर्व्वाणो दीर्घा-

परे पूर्व्वस्याऽणो दीर्घः स्यात्। पुनारमते। हरीरम्यः। शम्भूराजते। अणः किम्। तृढः। वृढः। तृह हिंसायाम्। वृह उद्यमने। पूर्व्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्व्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः (१२)। लीढः। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे (७८पृ०) रो रीति (८०पृ०) लोपे च प्राप्ते।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्य्यम्।१।४।२।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्य्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते पूर्व्वत्रासिद्धमिति (१२पृ०) रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव। मनोरथः।

पत्तिर्बहुव्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोपयतीति। कर्म्मण्यणि उपपदसमासः। ढ्रइत्यकार उच्चारणार्थः॥ अत्राणु पूर्व्वेण णकारेण व्याख्यानात्।

(१२) अजर्घाइति गृधोयङ्लुकि लङः सिपि शब्लुकि हित्वे सिपहल्ङ्याभावपक्षे लघूपधगुणे अटि इतश्चेतीकारलोपे (उ।५पृ०) हल्ङ्यादिलोपे (१११पृ०) च भष्भावः जश्त्वम्। दश्चेति (उ०१२१पृ०) दकारस्थाने रुत्वपक्षे रो रीति (८०पृ०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः।

(१३) विप्रतिपूर्व्वात् कर्म्मव्यतिहारे वर्त्तमानात् सेधो घञि परस्परविरोधार्थको विप्रतिषेधः। तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य शापकादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्रामाण्यात्, तेषामेव परशास्त्रं प्रति बाधकतया तद्भिन्न एवास्य विषयइति ध्वनयन्नाह तुल्यबलेति 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय'(३०पृ०)इत्युक्तेर्नित्यादीनामेव बलवत्त्वाच्च तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। परस्मिन् कार्य्ये कृते यदि पूर्व्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा क्वचित् तदपि भवति क्वचिन्न न भवतीत्यत्र लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था। तत्र भिन्न—

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।६।१।१३२।

अककारयोरेतत्तदोर्यः (१४) सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि नतु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् असश्शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१।१३४।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

कीत्यत्र परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पश्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुङ्कतादित्यत्र तु परत्वात् पूर्वं तातङि कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पश्चात् हुझल्भ्य (३१०६८०)इति धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोरर्थगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसइत्याद्युत्तरपदेऽपि तद्गतसंख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति समुदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प्रकृतित्वाभावान्न सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ्च अनञ्समास इति सूत्रएव नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अकोरिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषां ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्ग्रहणेनैव साकच्कयोर्ग्रहणात् सुलोपप्रसङ्गे अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। इह ऋक्पाद एव प्रवृत्तिरिति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे। सैष दाशरथी-रामः। लोपे चेदिति किम्। स ईचते। स एवमुक्ता। सत्येवेत्यवधारणान्तु स्यश्छन्दसि बहुलमिति पूर्व्वसूत्राद्बहुल-ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह न। सोऽहम्(उ०५।११८०)माजन्म-शुद्धानाम्।

इति स्वादिसन्धिः।

———

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। १। २। ४५।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वार्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्।

कृत्तद्धितसमासाश्च। १। २। ४६।

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्व्वसूत्रेण सिद्धे (२) समासग्रहणन्नियमार्थम्। यत्र सङ्घाते पूर्व्वो

---

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्संज्ञामेव प्रथममाह अर्थवदिति अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्द्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः (२८०सू०)। एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्य्युदासेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामसिद्धेश्चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अहन्निति धातौ, अकाण्डइत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्य्युदासः एकदेशवर्णोऽर्थबोधजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः। अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तन्त्रावृत्त्यैवोभयग्रहणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति। अतएव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेने'त्युक्तम्। हरिणाप्युक्तम्। 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते। कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः। प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति। भू सत्तायामित्यादौ कर्म्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम्।

(२) 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति। तेन वाक्यस्य न।

प्रत्ययः।३।१।१।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (४)ऽयम्।

परश्च (५)।३।१।२।

अयमपि तथा।

ङ्याप्प्रातिपदिकात्।४।१।१।

तथैव सुनिरर्थका' इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह पूर्वसूत्रेणेति। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः।

(३) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः। अनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दमात्रपरत्वात्।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्वितार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोषादौ तत्सम्बन्ध्यं बोधितत्वम्। अतएव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोषादौ तदर्थाकथनम्। तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे स्वीयपदोपादानम्।

(५) परश्चेति दिग्योगलक्षणे पञ्चम्याः परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते परएवेतिनियमार्थमिदं सूत्रम् तथा प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षया

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। ङ्याब्भ्याम्प्राप्ता भूदित्येवमर्थम्।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्। ४। १। २।

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाःस्युः। सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः।

विभक्तिश्च। १। ४। १०४।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र सुऔजसित्यादीनां सप्तानान्त्रिकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः।

सुपः। १। ४। १०३।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्वेवेति नियमार्थं च। तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य इति सिद्धम्।

(६) तिङस्त्रीणित्रीणीत्यतः त्रीणित्रीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचनबहुबचनान्येकश इति सूत्रञ्च तानीतिपदं विहायानुवर्त्त्याह त्रीणीत्यादि। सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी। एकश एकैकमित्यर्थः।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। १। ४। २२।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः।

बहुषु (८) बहुवचनम्। १। ४। २१।

बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (९) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

---

(७) द्व्येकयोरिति। द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वाद्गतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तेः संख्येयपरत्व एव साधुत्वम्। क्वचिदेकत्वावोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन पचतिकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कृत्तद्धितेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम्। शब्देन्दु०।

(८) बहुष्विति। त्रित्वादिपरार्द्धान्तसंख्याव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वं तत्परो बहुशब्दो। बहुवचनं तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मं आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव बहुत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः दृद्धकोपव्यवहारानुसारादेवेति नातिप्रसङ्गः। भर्तृदारयोरप्रेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्व्येकयोरितिनिर्द्देशाच्च। एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम्। शब्देन्दु०।

(९) सरूपाण्येवेति वृद्धोयूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यतः (४४४पृ०) एवकारोऽपकृष्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः भ्याम्भ्यसादावैकरूप्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात्।

(१०) एकशेषश्चायमनैमित्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्व्वमेवेति तद्विषये न द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। एकशेषशब्दार्थश्च इतरनिवृत्तिपूर्व्व-

शिष्यते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७सू०)। नादिचि (७७सू०)। वृद्धिरेचि (४१सू०)। रामौ।

चुटू। १। ३। ७।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतौ स्तः। इति जस्य इत्संज्ञा।

न विभक्तौ (१२) तुस्माः। १। ३। ४।

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सकारस्य नेत्त्वम्।

अतो गुणे। ६। १। ९७।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति। शिष्यते इति शेषोऽवस्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदार्थस्यैव बोधः। धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषामेकधातुतो बोधने बाधकाभावात् एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इति। शब्देन्दु०।

(११) आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरिति(३४२सू०) षः प्रत्ययस्येत्यतः (२१८सू०) प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्त्य योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति। तेन वाचाट इत्यत्र आटचः नेत्त्वम्। टस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ मा भूत्।

(१२) न विभक्ताविति हलन्त्यमित्यस्य (४सू०)निषेधोऽयम्। अनित्यमिदं तेन किमोऽदिति अतस्तकारेत्त्वात् केति सिद्धम्। एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्थमोर्मकाररक्षणार्थमुदित्करणात् ज्ञाप्यते इति विवेच्यम्। तत्र रामात् पचेरन्नित्यादौ तोः, राममपश्यन्नित्यादौ मस्य नेत्त्वम्।

अपदान्तात् (१३) कारादुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (१४) न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ (४८पृ०) इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथमयोरित्यस्यापि (७७पृ०)। रामाः।

एकवचनं सम्बुद्धिः। २। ३। ४९।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्।

एङ् (१५) ह्रस्वात्सम्बुद्धेः। ६। १। ६९।

एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्य (१६) एङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कतरत् (१७) कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणं

---

(१३) उस्यपदान्तादित्यतः(७०१७पृ०) अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः (४७पृ०) पररूपञ्चानुवर्त्त्योस्यापदान्तादित्यादि।

(१४) नोत्तरानिति अनन्तरापेक्षया उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्यातञ्चैतत् प्राक् (४४पृ०)।

(१५) एङित्यादि। हल्ङ्याब्भ्य इत्यतः (१११पृ०)हलिति लोपो व्योरित्यतो (४२१पृ०) लोप इति चानुवर्त्त्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयः कार्यः।

(१६) संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति। संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादे'रिति परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः। भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः।

(१७) कतरदिति अत्र न हल्लोपः प्रत्ययकारस्याद्डि परे लोपेनापक्षाराद्ध्रस्वपरत्वाभावादिति भावः

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्व्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽम्यचि (१९) परतः पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ।

लशक्वतद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्य-संज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

---

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः किञ्च लक्ष्मीसहितवाचकसेशब्दसम्बोधने हल्लोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकम् । अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषीइति नैषधीयप्रयोगे से इति पृथक् पदं सम्बोधनान्तं हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-रणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायामभिहितम् ।

(१९) प्रथमयोरिति (७७पृ०) पूर्व्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते ह्रस्वरूपपूर्व्वरूपार्थोऽयमा-रम्भः । अतएव पूर्व्वसवर्णइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्व्वग्रहणं दीर्घरूपवा-रणाय । अकः सवर्णे (४९पृ०) इत्यतोऽक इति इको यणचीत्यतः (४२पृ०)अचीति पदद्वयानुवर्त्त्याहाकोऽम्यचीत्यादि । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थः तेन न मकारसहितस्य पूर्व्वरूपम् ।

(२०) अतद्धिते किं प्राणिस्थादात इति लच् (६८०पृ०)चूडालः । लोमादिभ्यः शः (६८१पृ०) लोमशइत्यादौ लादीनामित्त्वं न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सन्निहितः पूर्व्वसवर्णदीर्घ एव परामृश्यते न तु दीर्घमात्रं तेन गाः पश्येत्यादौ न नत्वम् ।

पूर्व्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि। ८। ४। २।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेऽपीति(४८२सू०)निषेधस्वाधितुम् आङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्त्तुं शक्यम् अयोग(२३)वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् (६७सू०)। इति णत्वे प्राप्ते।

पदान्तस्य। ८। ४। ३७।

पदान्तस्य नस्य णत्वन्न (२४) स्यात्। रामान्।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १। ४। १३।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम्। विधिरिति किम्

---

(२२) ऋषाभ्यां णो न इति (१०६सू०) सूत्रमनुवर्त्त्याह रषाभ्यामिति। बाधितुमिति तेन पर्य्याणद्धमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम्।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्मानीयाः अट्स्विति अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन बृंहणं ब्रंहणमित्यादौ णत्वम्।

(२४) न भापूकमिगमीत्यादितः (उ०२००सू०) नेत्यनुवर्त्त्याह णत्वं नेति।

स्त्री इयती।(२५)प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य(२६) ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत्!

अङ्गस्य। ६। ४। १।

इत्यधिकृत्य।

टाङसि (२७)ङसामिनात्स्याः। ७। १। १२।

अकारान्तादङ्गाट्टादीनाङ्क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वम्। रामेण।

सुपि च।(२८)। ७। ३। १०२।

यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्।

---

(२५) इयतीति इदंशब्दात् वतुपि किमिदम्भ्यां वो व इति (६६८पृ०)घादेशे आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति(२१८पृ०)घस्येयादेशे इदं किमोरीश्की (४७३पृ०) इतीशि यस्येति चेति (१३८पृ०) ईकारलोपे ङीपीयतीति सिद्धम् तत्र इयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः विधिग्रहणे तु नैष दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वव्रश्चे त्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (उ०२५पृ०) परनिमित्तत्वाभावेन अचः परस्मिन्निति (३४पृ०) स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न संप्रसारणे संप्रसारणमिति(१६१पृ०)निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं स्यात्। अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लङ् पर्य्यन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्परत्वेन देवेत्यस्मात् पूर्व्वमडापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लङादिनिरूपिताङ्गस्यत्वर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः।

(२७) टाङसीति। अतोभिस इत्यतः (८३पृ०) अत इत्यनुवर्त्तते।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते (उ०८पृ०) यञीति वाक्यत्वात्तदादिविधिरित्याह यञादाविति।

अतो भिस ऐस्। ७।१।९।

अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। (२९पृ०) अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। रामैः।

ङेर्यः। ७।१।१३।

अतोऽङ्गात्परस्य ङेरित्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२९) परिभाषा तु नेह प्रवर्त्तते कष्टाय क्रमणे (उ०२२९पृ०) इतिनिर्देशेन तस्या-नित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्याम्।

बहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३।

झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किम्। रामः रामस्य। झलि किम्। रामाणाम्। सुपि किम्। पचध्वम्। जश्त्वम्।

वाऽवसाने। ८।४।५६।

अवसाने झलां चरो (३०) वा स्युः। रामात्—रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य।

---

(२९) सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तमुपजीव्यबाधायोगादित्यर्थः।

(३०) झलां जशित्यतो (३६पृ०) झलामिति अभ्यासे चर् चेत्यतश्चरिति (उ०११पृ०) चानुवर्त्त्येह झलां चरो वा स्युरिति।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (१२४०) चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात् स एव न तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति (उ०७६सू०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (३१) नुडागमः स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति(८२सू०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

---

(३१) आमि सर्वनाम्नइत्यतः (८७सू०) आमीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह आम इति ।

(३२) ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०सू०) दीर्घ इत्यनुवर्त्त्य अचश्चेति (२५सू०) परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ मा भूत् ।

(३३) सूत्रे अपदान्तस्य ष इत्यनेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणम् इणः षीध्वमित्यत्र (उ०२६सू०) धकारस्थाने ढरूपमूर्द्धन्यविधानार्थम् ।

अपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

इण्कोः। ८। ३। ५७।

इत्यधिकृत्य।

आदेशप्रत्यययोः। ८। ३। ५९।

सहेः साडः सः इति (१४९पृ०) सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तम्पदमनुवर्त्तते। इण् कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य(३४) च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशः स्यात्। विवृताघोषस्य (३५)सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किम् रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। अपदान्तस्य किम्। हरिस्तत। एवं कृष्णमुकुन्दादयः।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि। १। १। २७।

---

(३४) प्रत्ययशब्दएव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७३०पृ०) षत्वनिषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति। यदि चोभयावयवौ गृह्येते तदा तिस्सृणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः। यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्वित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इति भावः।

(३५) विवृताघोषस्येति विवृतत्वमाभ्यन्तरः प्रयत्नः अघोषो बाह्यस्तदुभयत्र तदित्यर्थस्तत्वाद्य ढकारवारणाय ऋकारवारणायान्यम्।

(३६) सर्वादीनीति। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ङलि सर्व्वेषामिति लिङ्गात् सर्व्वआदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः उद्भूतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्व्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्व्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति बोध्यम्। सर्व्वनामानीत्यत्र पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति (४१५पृ०) न णत्वं निपातनादिति भाष्ये स्थितम्।

सर्व्वादीनि शब्दरूपाणि सर्व्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२सू०) (३७) ज्ञापकात्। तेन परमसर्व्वेति तल्, परमभवकानित्यताकच्च (३८) सिद्ध्यति।

जसः शी (३९)। ७। १। १७।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसःशी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः (२९सू०) (४०)। न चाऽर्व्वणस्त्रित्यादाविव (१६१सू०) नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया (४१) एवाभावात्। सर्व्वे।

सर्वनाम्नः स्मै। ७। १। १४।

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै।

---

(३७) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवस्य द्वन्द्वे इति प्रथमार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्व्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः न हि तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः।

(३८) अकच्चेति। कुत्सित इति(७०६सू०)सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयसम्भवेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेर्नियमात् सर्व्वनामप्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्व्वनामावयवे प्रागकजिति सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः। शब्देन्दु०।

(३९) जसःशीति दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यादिसिद्धिः।

(४०) अनेकाल्त्वादिति न तु शित्त्वात्, प्रत्ययादित्वज्ञानादेव लशक्वतद्धिते इति (९०सू०) शित्त्वसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः।

(४१) इत्संज्ञाया इति। ह इत्यत्रोपदेशकालएवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्व्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशक्वतद्धित इति प्रत्ययाद्यादेशस्येत् संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। ७।१।१५।

अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः। सर्वस्मात्।

आमि सर्वनाम्नः सुट्। ७।१।५२।

अवर्णान्ता (४२) त्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्। एत्त्वषत्वे। सर्वेषाम्। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् (त्व) त्व नेम सम सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अतएव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह (४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयतेत्यादावियायच्प्रसङ्गात् (४४)। तदुक्तमुभयोऽन्यत्रेति अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे।

---

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादावामोऽवर्णान्तसर्व्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः।

(४३) सर्व्वादिषूभशब्दपाठो व्यर्थः सर्व्वनामकार्य्याणां शीप्रभृतीनां द्विवचनेऽसम्भवादित्याशङ्क्याह तस्येहेति।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति(६६८पृ॰) योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयो मणिः। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे।

उभयशब्दस्य द्विवचनन्नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्मात् (४५)जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति (१०२पृ०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये। डतरडतमौ प्रत्ययौ। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नास्ति सुप्तिङन्तमिति (२२पृ०) ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयो: संज्ञाया: प्रयोजनाभावात्। अन्यतरा(४६) न्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्वेतिद्वावप्यन्यावन्यपर्यायौ। एक(४७)उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एक स्तान्त इत्यपरे। नेम इत्यर्द्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६२पृ०)ज्ञापकात्। अन्तरं वहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम्। अन्तरायाम्पुरि।

तेन उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ यथा नित्योऽयच् एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति भावः। अकचि कृते तु अयचो न प्रसङ्गः यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात्। मनो०।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात्। जसीति अवयवद्वयारब्धसमुदाये बहुत्वविवक्षायाम् जसः प्राप्तिरित्यर्थ।

(४६) डतरग्रहणेनैव सिद्धे गणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति किंयत्तदङ्गा एव (७११पृ०) डतरडतमयोर्विधानान्नान्यशब्दात्तत्प्रसङ्ग इति भावः।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वमु वे इत्युदात्तस्य, उत त्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति। मनो०।

(४८) अपुरीति पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति अन्तरायामिति प्राकाराद्बाह्यायामित्यर्थः।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-यामसंज्ञायाम्। १। १। ३४।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो (४९) व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा गाथकाः (५०) कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम् उत्तराः कुरवः (५१)।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। १। १। ३५।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा।

---

(४९) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थास्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। आधुनिकसंङ्केतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः। अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः। अत्र सूत्रे विभाषा जसीति (१०२पृ०)सूत्रमनुवर्त्तते।

(५०) दक्षिणा गाथका इति इहामुकस्मात् कुशला इत्यवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरूपूत्तरशब्दो वर्त्तते इत्यस्तीह व्यवस्था किन्त्वाधुनिकसङ्केतोऽयमिति निषेधः। एवमधरे ताम्बूलरागः। उत्तरे शक्तः उत्तरान्निरस्तः इत्यादि ङिङस्योः प्रत्युदाहर्त्तव्यम्। अत्रेदं बोध्यं परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वमेव शक्यार्थस्तस्य च एतौ

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६।

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा साजसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।७।१।१६।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्व्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न बहुव्रीहौ (५३) ।१।१।२९।

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकम्पिता यस्य य मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रव-

---

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्यादि, अथापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिषु प्रयोगः सङ्गच्छते न च लाक्षणिकत्वे उपसर्ज्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि वृत्तावेव सम्भवात् ।

(५२) 'एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽपि संख्यायाञ्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्तत्र संख्यायामेवैकवचनान्तताऽन्यत्र तु यथेष्टता तेन एके एकेषामित्यादि ।

(५३) न बहुव्रीहाविति । कृते तु बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च न सर्व्वादय इति (१०१पृ०)वार्त्तिके वक्ष्यमाणत्वा दत आह चिकीर्षिते इति विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः ।

त्तैत स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रम्प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् (५५)। "संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः" (५६)। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च(५७)तेषान्न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कुलम्। अतितत्।

तृतीयासमासे (५८)।१।१।३०।

अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय।

---

(५४) अज्ञाते कुत्सिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि (७०६पृ०) त्वकत्पितृक इति। तद्धितार्थे के तु त्वत्कपितृक इति, तत्र न बहुव्रीहाविति निषेधात् त्वत्कपितृक इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु त्वकत्पितृक इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्याचख्ये इत्याह भाष्यकारस्त्विति।

(५५) स्मृतिद्वयप्रमाण्याद्विकल्पोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्यकारस्य सर्वोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव ग्राह्येति भावः।

(५६) उपसर्जनीभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम्।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अद्ड्डतरादिभ्यः इति(१४०पृ०)त्यदादीनाम इत्यादि च (११५पृ०)कार्यम्। तत्रातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्यं, अतिकतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमद्ड्डाकारादेशौ नेति विवेकः।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वसदृशेति(३३८पृ०)सूत्रविहितः समासो गृह्यते

द्वन्द्वे च। १। १। ३१।

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्। पूर्व्वापरावराणाम्। नचैवन्तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् (६७पृ०)।

विभाषा जसि। १। १। ३२।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः। शीभावमात्र एव विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च। १। १। ३३।

एते जसः कार्य्ये(५८) प्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमाः। इत्यादि। शेषं रामवत्। तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ता‡ ग्राह्याः। द्वितये द्वितयाः। नेमे नेमाः। शेषं सर्ववत्। "विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्"। द्वितीयस्मै-

---

प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः क्तीति तेन त्वयका कृतमित्यादौ न निषेधस्तत्र त्वकत्कृतमित्येव प्रयोगः।

(५८) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात् जसीत्यनुवृत्तेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जसकार्य्यं प्रतीति-

‡ संख्याया अवयवे तयबिति (६६८पृ०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति।

द्वितीयायेत्यादि। एवन्तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय (६०)।

जराया जरसन्यतरस्याम्। ७। २। १०१।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्द्दिश्यमानस्यादेशा (६२) भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्ज्जरसौ। निर्ज्जरसः। इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्ज्जरसा निर्ज्जरस इति केचिदित्युक्तम्। तथा भिसि निर्ज्जरसैरिति

---

(६०) ह्रस्वीय इति(६७०सू०)संप्रसारणञ्चेति (६७१सू०) तीयः तस्यार्थवत्त्वादनर्थकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह पटुजातीयायेति प्रकारणवचने जातीयरिति(७०५सू०)जातीयप्रत्ययैकदेशे न प्रसङ्गः इति भावः।

(६१) जराया इति अष्टन आ विभक्ताविंत्यतो(१६२सू०)विभक्ताविति अचि रऋत इत्यतो(१२२सू०)ऽचीत्यनुवर्त्त्य यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न।

(६२) नन्विदमपूर्व्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्व्वस्य स्थाने जरसादेश इत्याशङ्क्याह निर्द्दिश्यमानस्येति। ननु तदन्तविधिनापि जरान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्द्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नात्रेत्यतआह एकदेशेति।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जर-स्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुद न्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा असृज, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा (६५) । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तन्तत्प्रामादिकम् (६६) । पादः । पादौ । पादाः ।पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

सुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

---

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाङसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशञ्च विधाय नादेशे परे आङि चाप इत्यत्राङीति योगं विभज्य एत्त्वमुक्त्वा साधितं तथाच निर्जरमिन निर्जरसादित्यत्र कृत-स्वरामिनस्य आतश्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा नाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पाददन्तेति ।

(६५) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ०१०३१७०) अन्यतर-स्यामित्यनुवर्त्याह शसादौ वेति ।

(६६) प्रामादिकमिति आस्रो दकस्य वर्त्तिकामभीके इति मन्त्रे मुखादि-त्यर्थे औचित्यात् दकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तर-संवादाच्च व्याख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति । मनो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य

सुट् प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीवस्य।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।१।४।१७।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात्।

यचि भम्।१।४।१८।

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात्।

आकडारादेका संज्ञा।१।४।१।

इत ऊर्द्ध्वं कडाराः कर्म्मधारय इत्यतः (२।२।३८) प्रागेकस्यैकेव संज्ञा ज्ञेया। या परानवकाशा (६८) च। तेन प्रसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वन्न। हतः। हता। जश्त्वम् हत्भामित्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च

१०५ पृष्ठस्य १४ पङ्क्तेरधस्तात् त्रुटितमिदम्।

भस्य।६।४।१२९—

अधिकारोऽयम्—

कयटः।

(६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे सैव।



अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो(६८)योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

रषाभ्यां नोणः समानपदे (७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्व्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४पृ०) पक्षे तु अड् व्यवाय (८१पृ०) इत्येवात णत्वम् । पूर्व्वत्रासिद्धे (७१) न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा द्दीर्घमेत्त्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्यइत्यादि ।

---

(६८) भस्येत्यधिकारादाह यजादिस्वादिपरइति यकाराजादिप्रत्ययपरोऽजादिस्वादिपरश्चेत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानग्रहणं ज्ञापयति समासे नायं विधिरसति विशेषे प्रवर्त्तते इति ।

(७१) पूर्व्वत्रासिद्धे इति एतच्च न्यायसिद्धम् त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्य्ये अचः परस्मिन्(३४पृ०)इतिप्राप्त प्रसक्ता प्रवृत्तेः । तस्य दोष इति तस्य पूर्व्वत्रासिद्धे नेत्यादिकस्य दोषस्तथाच स्थलत्रये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिलोपे । चक्रयत्र इत्याचः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्कोः संयोगाद्योरिति (१६६पृ०) न कलोपः । लत्वे निगाल्यते । अत्र परनिमित्तकस्य णिज्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन अचि विभाषेति (उ१५५पृ०) गिरोरोलः । णत्वे माषवपनीत्यत्र

विभाषा ङिश्योः। ६।४।१३६।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। यूष्णि यूषणि। पक्षे रामवत् पद्दिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थम्। तथा च। औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतम्। तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हृन्मानसम्मन इति सङ्गच्छते। आसन्यम्प्राणमूचुरिति च। आस्ये भवः आसन्यः। दोष्-शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात्। तेन दक्षिणदोर्निशाचर इति सङ्गच्छते। भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्य्यात्पुंस्त्वमपि। दोषन्तस्य तथाविधस्य भजत इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः।

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ। ६।३।११०।

संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि-द्व्यहनि द्व्यह्ने। विगतमहः व्यह्नः। व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने। अह्नः सायः। सायाह्नः। सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः।

दीर्घाज्जसि ६।१।१०५।

यस्येति (१२८५०) चेत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् न णत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैवेति णत्वविषये नियमात्।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचीत्येव (७७पृ०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य (२८पृ०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । ङे वृद्धिः । हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः । हाहाः२ । ओसि वृद्धिः हाहौः । ङौ आद्गुणः (४२पृ०) । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । क्ताः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोपूर्वसवर्णः(७७पृ०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०९ ।

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे ! हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

---

(७२) चकारात् नादिचीत्यतो (७७पृ०) नेतीति इचोति च प्रथमयोरिति (७७पृ०) सूत्रस्थानुवर्त्त्येह इचीत्यादि ।

(७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुण इत्यनुवर्त्त्येह ह्रस्वान्तस्येत्यादि ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ (७४)। एङ्ह्रस्वादिति(८९पृ०)सम्बुद्धि-लोपः। हे हरे। हरिम्। हरी। हरीन्।

शेषो घ्यसखि।१।४।७।

अनदीसंज्ञौ (७५) ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किम्। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६)। ह्रस्वौ किम्। वातप्रम्ये। यू किम्। मात्रे।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७)।७।३।१२०।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। अस्त्रियाङ्किम्। मत्या।

घेर्ङिति (७८)।७।३।१११।

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। घेः किम्। सख्ये। ङिति किम्। हरिभ्याम्। सुपि किम्। पट्वी। घेर्ङितीति गुणे कृते।

---

(७४) ह्रस्वस्येति सम्बुद्धौ चेत्यतः(१२७पृ०)संबुद्धाविव्यनुवर्त्त्याह संबुद्धाविति।

(७५)यूस्त्र्याख्याविव्यतो(११६पृ०)यू इत्यनुवर्त्त्य शेषपदार्थमाहानदीसंज्ञाविति।

(७६) स्पष्टार्थमिति कडाराः कर्मधारये(३६५पृ०)इत्येतत्पर्य्यन्तस्य दुर्ज्ञेयत्वात् स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्यर्थः।

(७७) आङो नेति। अत्र घेरित्यतो (११०पृ०)घेरित्यनुवर्त्तते ना पुंसीति तु नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र उत्वस्यासिद्धतया इकोऽचीति (१४२पृ०) नुमोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम्।

(७८) घेर्ङितीति। सुपि चेत्यतः (९२पृ०) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन मद्ग्यादौ ङीबादीनां ङित्त्वेऽपि सुपत्वाभावान्न प्रसङ्गः।

ङसिङसोश्च। ६। १। ११०।

एङो (७६) ङसिङसोरतिपरे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हरेः। हर्य्योः हरीणाम्।

अच्च घेः (८०)। ७। ३। ११९।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः। हरौ। हर्य्योः। हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः।

अनङ् सौ (८१)। ७। १। ९३।

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः (२९पृ०)।

अलो न्त्यात् पूर्व्व उपधा। १। १। ६५।

अन्त्यादलः पूर्व्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्।

सर्व्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ। ६। ४। ८।

---

(७९) ङसीति एङः पदान्तादतीति(५०पृ०) सूत्रम् अमिपूर्व्वः(६०पृ०)इत्यतः पूर्व्व इति चानुवर्त्त्याह एङ इत्यादि।

(८०) अच्च घेरिति। इदुद्भ्यामिति (१३२पृ०) औदिति च (११२पृ०) सूत्रद्वयमनुवर्त्त्य योजयन्नाह इदुद्भ्यामित्यादि।

(८१) अनङ् साविति सख्युरसंबुद्धाविति(१११पृ०)सूत्रमनुवृत्तं तेन चासम्बुद्धाविति पर्य्युदासात् सूत्रे साविति प्रथमैकवचनपरम् नतु सप्तमीबहुवचनपरम्। अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्यानुनासिकत्वमतिज्ञानादित्त्वम्।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धौ सर्व्वनामस्थाने।

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः। १। २। ४१।

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्। ६। १। ६८।

हलन्तात्परन्दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किम्। ग्रामणीः। दीर्घात् किम्। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसीति किम्। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्सिचोग्रहणान्नास्ति। अपृक्तमिति किम्। विभर्त्ति। हल्किम्। विभेद। प्रथमहल्किम्। राजा। नलोपो न स्यात्‡ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। सखा। हे सखे।

सख्युरसम्बुद्धौ। ७। १। ९२।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्व्वनामस्थानं णिद्वत्(८३)स्यात्।

अचो ञ्णिति। ७। २। ११५।

ञिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य वृद्धिः(८४)स्यात्। सखायौ।

---

(८२) सर्व्वनामेति। ढ्रलोपे इत्यतो (८०पृ०) दीर्घ इति नोपधाया इति (१६२पृ०) सूत्रञ्चानुवर्त्त्याह नान्तस्येत्यादि।

‡ संयोगान्तलोपेन सुनोपमाशङ्क्य तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह नलोपोनेति।

(८३) गोतो णिदित्यतो (१२५पृ०) णिदित्यनुवर्त्त्याह णिद्वदिति।

(८४) मृजेर्वृद्धिरित्यतो (७०।२२पृ०) वृद्धिरिनुवर्त्त्याह वृद्धिरिति।

सखायः । सखायम् । सखायौ । (१०६ पृ०) घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्य्यम् । सख्या । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ६ । १ । ११२ ।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुद्भ्यां (८६) परस्य ङेरौत् स्यात् । उकाराऽनुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति(८७)निषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः । सुसखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

---

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्यकारपर उच्चारणार्थः स्त उदित्यतः(१२२पृ०)उदिति एङः पदान्तादतीत्यतः (५०पृ) अतीति ङसिङसोश्चेति (११०पृ०) सूत्रस्थानुवर्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्याह ङसिङसोरतउदिति ।

(८६) इदुद्भ्यामिति (१२२पृ०) अनुवर्त्याह इदुद्भ्यामिति उद्ग्रहणस्य व्यर्थत्वाशङ्कायामाहोत्तरार्थेति औतो विभक्तित्वेऽपि न विभक्तौ तुस्मा (८८पृ०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रागुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाश्च तकारस्येत्त्वम् ।

(८७) असखीति निषेधाप्रवृत्तेरिति शेषोध्यसखीति (१०६पृ०) सूत्रस्थस्य सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः ।

शावित्यादि। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्त्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च (१८२पृ०) टच्। हरिवत् दृष्टानङ्णित्त्वे न भवतः गोस्त्रियोरिति (२२२पृ०) ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्।

पतिः समास एव (८८)। १। ४। ८।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः २। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु। भूपतिना। भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (८९)।

बहुगणवतुडति (९०) संख्या। १। १। २३।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः।

---

(८८) पतिः समास एवेति। शेषो घ्यसखीति सूत्रात्(१०९पृ०)घीत्यनुवर्त्त्याह घिसंज्ञ इति। एवकारः साधुत्वावधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि त्रिशङ्कुयाज्ययाजनादाविव तत्तत्प्रयोक्तॄणां माहात्म्येनैव दोषाभावस्तेषामिव तपोबलात्तदध्ययनकालेऽस्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनामुच्चारणेऽस्माकं दोष इति नदीसंज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टम्। शब्देन्दु०।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिमाणे इत्यत्र(६६८पृ०)बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्न एव डतिप्रत्यय इति भाष्ये उक्तत्वादिति भावः।

(९०) बहुगणयोर्नियतविषयगतपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वादतिदेशार्थं बहुगणेति सूत्रं त्रित्वादिव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वादि तस्मिन्नेवार्थेऽतिदेशो न संघवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत्र वतुसाहचर्यात् तद्धित एव डतिर्न तु पातेर्डतिरित्युणादिकोऽपीति बोध्यम्।

डति च (८१) । १ । १ । २५ ।

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (८२) लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।

लुक्, श्लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (८३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (८४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्य्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८पृ०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

---

(८१) डति चेति ष्णान्ताः षडित्यतः (१६२पृ०) षडिति बहुगणेत्यतः (११३पृ०) संख्येति चानुवर्त्त्याह संख्येति ।

(८२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६पृ०) इत्यतोऽदर्शनमनुवर्त्त्याह प्रत्ययस्यादर्शनमिति लोपात् पृथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(८३) षड्भ्य इति । जश्शसोः शिरित्यतो(१३८पृ०)जश्शसोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च गौणे न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(८४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्यानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्ग्रहणं तदवयवे यथा न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्य्यं न तु प्रत्ययस्थानिकमिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।

ङ्कार्य्यं न स्यात्। कति२। कतिभिः। कतिभ्यः २। कतीनाम्। कतिषु। अस्मद्युष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (९५)। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः २।

त्रेस्त्रयः। ७। १। ५३।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्। त्रिषु। द्विशब्दो द्विवचनान्तः।

त्यदादीनामः (९६)। ७। २। १०२।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। (९७पृ०)द्विपर्य्यन्तानामेवेष्टिः (९७)। द्वौ२। द्वाभ्यां३। द्वयोः२। द्विपर्य्यन्तानामिति किम्। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायाम्, उपसर्ज्जनत्वे च नात्वम् सर्व्वाद्यन्तर्गणकार्य्यत्वात्। ;द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वी। द्वयः। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्। प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः)। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः*। बाह्वादीञो (४९८पृ०)ऽपवादः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्।

---

(९५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्य्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा। पदान्तरसन्निधानं विनास्मदादे लिङ्गविशेषाबोधकत्वसिद्धान्तात्।

(९६) त्यदादीनाम इति। अष्टन आ विभक्ताविल्यतो (१६३पृ०) विभक्ताविल्यनुवर्त्तते आदेशे सवर्णग्रहणाभावादाकार इति।

(९७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा।

इतीदन्ताः। वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण (उ०४।२४०) माङईप्रत्ययः कित् (६८)। वातम्प्रमिमीते इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च (१०७सू०)। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमिपूर्व्वः (८०सू०)। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्य्यः। यापोः किद्द्वे चेति (उ०४।१२४) ईप्रत्ययः। क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्यम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति (११८सू०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी (६६)। दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याविति (१३१सू०) सुलोपः।

यू स्त्र्याख्यौ (१००) नदी। १। ४। ३।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च। *। पूर्व्वस्त्र्याख्यस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः।

---

(६८) किदिति। तेन आतो लोप इटि चेति (उ६४सू०) आलोपः।

६६ बहुश्रेयसीति ईयसश्चेति (४२६सू०) न कप् ईयसो बहुब्रीहेर्नेति वाच्यमिति (४२७सू०) नोपसर्ज्जनह्रस्व इति द्रष्टव्यम्।

(१००) यू स्त्र्याख्याविति। ईश्च ऊश्च अविभक्तिकत्वेन निर्द्देशात् यू इति। स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्र्याख्याविति युक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम्।

अम्बार्थ(१०१) नद्योर्ह्रस्वः। ७। ३। १०७।

अम्बार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्।

आण्नद्याः। ७। ३। ११२।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा(१०२) गमः स्यात्।

आटश्च (१०३)। ६। १। ९०।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः२। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्। बहुश्रेयसीनाम्।

ङे (१०४) राम्नद्याम्नीभ्यः। ७। ३। ११६।

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते (१०५)। बहुश्रेयस्याम्। शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः।

---

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७पृ०)सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते। इह ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् गुणो न प्रवर्त्ततेऽन्यथा गुण इत्येवोच्येत।

(१०२) घेर्ङितीत्यतो (१०९पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह ङितामिति।

(१०३) आटश्चेति। इकोयणचीत्यतोऽचीति (३२पृ०)वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति (४३पृ०) चानुवर्त्त्याहाचि परे इत्यादि।

(१०४) ङेरिति सप्तम्येकवचनं नतु ङेर्य (९३पृ०) इतिवच्चतुर्थ्येकवचनं त्रिचतुरोः, स्त्रियामिति (१३२पृ०)निर्देशात्।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कृते तु आटि पश्चात् न प्रवर्त्तते सकृद्गतिन्यायादिति बोध्यम्।

श्रेयस्कश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति (१११पृ०) सुलोपः ।

अचि (१०७) श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। ६। ४। ७७।

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्य चाऽङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्चेति(२८पृ०)अन्तादेशः । आन्तरतम्यात् (२७पृ०) एरियङ् ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते ।

एर(१०८)नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। ६। ४। ८२।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यइवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण्। कुमार्य्यौ। कुमार्य्यः। हे कुमारि। अमि शसि च। कुमार्य्यम्। कुमार्य्यः। कुमार्य्यै। कुमार्य्याः २। कुमारी-

---

(१०६) कुमारीति क्विबन्तं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति(३२२पृ०)सूत्रे कृत्रिमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्याप्रधानत्वमात्रं नतूपसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः तेन हरितक्याः फलेति वाच्ये तद्धितलुपि हरितक्या अप्रधानत्वेऽपि न ह्रस्वः ।

(१०७)अचीति । य्वोरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्नतु श्नुभ्रुवोरित्याशयेनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति (

(१०८) एरिति इको यणित्यतो(३२पृ०)यणिति अचि श्नु धात्वित्यतोऽचीति धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्त्तते इत्याह धात्ववयवइति ।

णाम्। कुमार्य्याम्। कुमार्य्योः। प्रधीः(१०९)। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यम्। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्न्यौ उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यम्। ङेराम्। उन्न्याम्। एवं ग्रामणीः (११०)। अनेकाचः किम्। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियम्। नियः। ङेराम्। नियाम्। असंयोगपूर्व्वस्य किम्। सुश्रियौ। यवक्रियौ। गति (१११) कारकेतरपूर्व्वपदस्य यण् नेष्यते*। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं (११२) तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता (११३) धीर्य्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दम्प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तम्प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिक-

---

(१०९) प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायतीति कर्त्तरि क्विप् प्रधीरिति प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति (११६प्र०) तस्या नदीत्वमादाय यथासम्भवं कार्य्यमिति विवेकः।

(११०) अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम्।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्व्वपदकभिन्नस्य न भवतीति नियम्यते इत्याह शुद्धधियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावक्विबन्तधीशब्दस्य सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य असत्त्वभूतार्थक्रियाविशेषणत्वाभावेनाकारकत्वात् न यण्। शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-विवेकः। प्रकृष्टं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः ध्यानक्रियाया एवेति यणिति बोध्यम्।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकाद्बिभेतीति विग्रहाभिप्रायेण शङ्का।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वं स्थितावेव विशेषणं न तु धीशब्दार्थे इति तत्क्रियाया अगतित्वमिति भावः।

शब्दस्य शुद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृश्चिक-सम्बन्धिनी (११५) भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्णित्त्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्व्वरूपात्(८०पृ०)परत्वाद्यणि प्राप्ते । ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बुद्धाविति (१११पृ०) प्रवर्त्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्त्तत इति सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः । सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति (११२पृ०) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात्(११२पृ०)इत्युत्त्वम् । लून्युः । क्षाम्युः ।

---

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः ।

(११५) वृश्चिकसम्बन्धिनीति पूर्व्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवादित्वादिति भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच इति (११८पृ०) ओः सुपीति (१२३पृ०) एतावेवेदं बाधते ।

प्रसीभ्यः। शुष्कीयते। शुष्कीः (११७)। पक्कीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि। इति ईदन्ताः। शम्भुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः।

तृज्वत् क्रोष्टुः (११८)। ७। १। ९५।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते असम्बुद्धौ सर्व्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दःप्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

ऋतो ङि सर्व्वनामस्थानयोः। ७। ३। ११०।

ङौ सर्व्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः (११९)स्यात्। इति प्राप्ते।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च। ७। १। ९४।

---

(११७) शुष्कीरिति शुषःकः पचो व इति निष्ठातस्य कत्ववत्वे। धातोः संयोगपूर्व्वकान्न यणिति (११८पृ०)त्यात्परत्वाभावेन न उदिति बोध्यम्।

(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् सितनिगमीत्यादिना (उ०३८७पृ०) औणादिके तुनि क्रोष्टुशब्दः तृचि तु क्रोष्टृशब्दः द्वावपि शृगालवाचकौ द्वयोरप्यविशेषेण सर्व्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बुद्धिसर्व्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्त एव तृतीयाद्यचि तु उभयमन्यत्र भ्यामादौ तुन्नन्त एवेति प्रयोगनियमार्थं त्रिसूत्री प्रवर्त्तते। क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम्। प्राधान्यात् व्याख्यानाच्च रूपातिदेशार्थं वत्करणमिति बोध्यम्। सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०पृ०) दूरस्थमेवान्वेति व्याख्यानात्।

(११९) ऋत इति ह्रस्वस्य गुण इत्यतो (१०८पृ०) गुणइत्यनुवर्त्तते तपरकरणमनुकरणदीर्घऋकारस्य [illegible]



ऋदन्तानामुशनसादीनाञ्चाऽनङ्(१२०) स्यादसम्बुद्धौ सौ परे।

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्। ६। ४। ११।

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्व्वनामस्थाने परे (१२१) नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य भवत्येव। समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्।

विभाषा तृतीयादिष्वचि। ७। १। ९७।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे।

ऋत उत् (१२२)। ६। १। १११।

ऋदन्तात्ङसिङसोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्।

रात्सस्य। (१२३) ८। २। २४।

(१२०) अनङ् साविति सूत्रं (११०पृ०) सख्युरसम्बुद्धौ (११२पृ०) इत्यतोऽसम्बुद्धाविति चानुवर्त्त्य व्याचष्टेऽनङिति।

(१२१) ढ्लोपे दीर्घ इत्यतो (८०पृ०) दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः (१६२पृ०) उपधाया इति सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (१११पृ०) सूत्रञ्चानुवर्त्तते।

(१२२) ऋत उदिति। ङसिङसोश्चेति (११०पृ०) सूत्रम्, एङः पदान्तादतीत्यतः (५०पृ०) अतीति चानुवर्त्तते।

(१२३) रादिति। सूत्रं संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे रात्सस्यैवेति नियमार्थं पुमान् स्त्रियेति (४४५पृ०) निर्देशात् रादेव सस्येति विपरीतनियमो न।

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्व्वविप्रतिषेधेन (१२४)*। क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षे हलादौ च शम्भुवत्। हूहूरिन्तः। हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूम्। हूह्वौ। हूहूनित्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्य्यं विशेषः। शेषन्तु क्विबन्तवातप्रमीवत्। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः।

ओः सुपि (१२५)। ६। ४। ८३।

धात्ववयवसंयोगपूर्व्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेतर पूर्व्वपदस्य यण् नेष्यते। खलप्वौ। खलप्व इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किम्। लूः। लुवौ। लुवः। धात्ववयवेति किम्। उल्लूः। उल्लुवौ। उल्लुवः। असंयोगपूर्व्वस्य किम्। कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतीत्यादि किम्। परमलुवौ। सुपि किम्। लुलुवतुः। सुभ्रूः। न भूसुधियोः(१२७)। सुभ्रुवौ। सुभ्रुवः।

---

(१२४) नुमचिरेति। इकोचीति(१४२पृ०)नुम्, अचि र ऋत इति(१३२पृ०) रः तृज्वद्भावश्चेति (१२१पृ०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्व्वविप्रतिषेधेन पूर्व्वेणैव नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं कृत्वा नुटा भवितव्यमित्यर्थः।

(१२५) ओः सुपीति। एरनेकाच इति(१०८पृ०) सूत्रमेरिति पदं विहाय सानुवृत्तिकमनुवर्त्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि।

वर्षाभ्वश्च(१२६) । ६ । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भ-तीति दृम्भूः(१२७)। अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्यु-णादिसूत्रेण (उ०३८६पृ०)व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं खलपूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः* । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः इत्यादि । खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्योगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । दृणभू-काराभूशब्दौ स्वयंभूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* । धातॄणा-मित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्ति-पक्षेऽपि नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धातृवत् । एवञ्जामातृ-भ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ६ । ४ । ६ ।

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नॄणाम् । इति

---

(१२६) वर्षाभ्वश्चेति । न भूसुधियोरिति(१२०पृ०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्थं सानुवृत्तिकं सकलं पदमनुवर्त्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन दृन्करपुनःपूर्वस्येति वार्त्तिकोक्ततत्तत्पूर्वोऽपि भूशब्दोग्राह्यः ।

(१२७) दृम्भूरिति अस्यौणादिकतया धातुत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्तषष्ठीकं नामीति सूत्रं(८४पृ०)सानुवृत्तिकं छन्दस्युभयथेत्यतः उभयथेति(६।४।५सू०)चानुवर्त्त्याह नृ इत्यस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः। कॄ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकाऽतिदेशादित्त्वे रपरत्वम्। कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ। तिरः। इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति (१२सू०) ऋतो ङीति (१२१सू०) च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः। क्रौ। क्रः। कॄम्। क्रौ। कॄन्। क्रा। क्रे। इत्यादि। इति ॠदन्ताः। गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वं गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु। ऋत उदिति (१२२सू०) उत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (३६सू०) लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति ऌदन्ताः। से:। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृतयः। इत्येदन्ताः।

गोतो णित्। ७। १। ९०।

गोशब्दात्परं सर्व्वनामस्थानं (१२८) णिद्वत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः।

औतोऽम्शसोः। ६। १। ९३।

आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्य्यात् सुबेव अम् गृह्यते नेह।

---

(१२८) इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६१सू०) सर्व्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह सर्व्वनामस्थानमिति।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्* । विहित विशेषणाञ्च* । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्विहितं सर्व्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः । उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) । ७ । २ । ८५ ।

रैशब्दस्याऽऽकारोन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । राः । अचि (ए०)आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-शसोरिति (१२५ए०) इह न प्रवर्त्तते । ऐऔ (ए०) च सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

---

(१३०) अचिनवमिति चिनोतेः नोर्गुणे ओकारान्ततया तत्परस्य लङोऽमो-ऽचि परे मा भूदिति ।

(१३१) रायो हलीति । अष्टन आ विभक्ताविल्यतः (१६२ए०) विभक्ता-वित्यनुवर्त्त्याह हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा।

औङ आपः। ७। १। १८।

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी (१) स्यात्। औङित्यौकार-विभक्तेः संज्ञा प्राचाम्। रमे। रमाः।

सम्बुद्धौ च। ७। ३। १०६।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति (८६पृ०) सम्बुद्धिलोपः। हे रमे। हे रमे। हे रमाः। रमाम्। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः।

आङि चापः (३)। ७। ३। १०५।

आङि ओसि च परे आबन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रमया। रमाभ्याम्। रमाभिः।

याडापः। ७। ३। ११३।

आपः परस्य ङिद्वचनस्य (४) याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि (४२पृ०)। रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः २। रमयोः रमाणाम्। रमायाम्। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः।

---

(१) औङ आप इति। जसः शीत्यतः (६४पृ०) शीतिपदमनुवर्त्त्याह शीति।

(२) बहुवचने झल्येदित्यतः (६२पृ०) एदिति आङि चाप इत्यतः, आप इति चानुवर्त्त्याह आप एकार इति।

(३) आङि चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसीति (६४पृ०) बहुवचने झल्येदित्यतः, (६२पृ०) एदिति चानुवर्त्त्याह ओसि चेत्यादि।

(४) घेर्ङितीत्यतो (१०६पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह ङिद्वचनस्येति।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ।

आबन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् (५)स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्व्वस्याः २ । एकादेशस्य(६)पूर्वान्त-त्वेन ग्रहणात् आमि सर्व्वनाम्न इति(८७सू०)सुट् । सर्व्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्व्वयोः । सर्व्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ।

विभाषा(७)दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८

अत्र सर्व्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्व्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्ना-मान्यन्तराले इति (४११सू०) (८) प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्त-रपूर्वायै इत्यर्थः । अपूरीत्युक्तेः(८८सू०) नेह अन्तरायै नगर्य्यै ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ।

---

(५) याडापइत्यत आप तस्य तत्सूत्रेऽनुवृत्तङितश्चानुकर्षणादाह आबन्ता-दिति ङित इति च ।

(६) आबन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्व्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एका-देशस्येति टापा सहादन्तसर्व्वनाम्नैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्व्व-नामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्व्वनामत्वमित्येव तु ज्यायः ।

(७) विभाषेति । सर्व्वादीनि सर्व्वनामानीत्यतः (८५सू०) सर्व्वनामानीत्यनुवर्त्त्य योग्यतया योजयन्नाह सर्व्वनामतेति ।

(८) दिक्समास इति दिक्शब्दसुप्ताख्य विहितःसमासो दिक्समासो न त्वन्यविध इति दर्शयितुमाह दिङ्नामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां ङितः (९) स्याडापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् (१०२पृ०)। द्वितीयस्यै-द्वितीयायै द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २। द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवन्तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः (११७पृ०)। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता(१०) ये डलकास्तद्वतान्न ह्रस्वः। हे अम्बाले। हे अम्बाडे। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरस्। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्व्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताञ्चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ आपः (१२७पृ०)आङि चापः (१२७पृ०)याडापः(१२७)ह्रस्वनद्यापः(८४पृ०)ङेराम् इति (११७पृ०) च पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निरूपत्वम्, तथाऽप्यनल्विधाविति त्युक्तेः (३३पृ०)भवन्ति आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्व्वत्र ग्रहणात्। एवं हल्ङ्यादि(११४पृ०)सूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं (११) प्रत्याख्येयम्। न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं

---

(९) घेर्ङितीत्यतो (१०९पृ०) ङितीत्यनुवर्त्त्य षष्ठ्या विपरिणमय्य च याडाप इत्यतः (१२७पृ०)आप इति, सर्व्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वश्चेत्यतः(१२८पृ०) स्याडिति ह्रस्वइति चानुवर्त्त्येह ङितइत्यादि।

(१०) अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदीति भाष्योक्तेर्द्व्यक्षरस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणं नान्येषामित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति।

(११) दीर्घग्रहणं ङ्याप्स्थानिकोदीर्घभिन्न आदेशो 'न स्थानिवदित्यर्थकं ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति १।१।५६सूत्रस्थे। वार्त्तिके इति बोध्यम्।

स्थानिवद्भावेनाप्त्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्। आबन्तं यदङ्गन्ततः परस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२) तदादिनियमात्। पद्दन्निति (१०४पृ०) नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशायाः निश्। निशः। निशा।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। ८।२।३६।

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते (१३) च। षस्य जश्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्। निड्भिः। सुपि डःसीति(६४पृ०)पक्षे धुट् चर्त्वम् चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् (६४पृ०)च यो द्वितीया इति(६४पृ०)टतयोष्ठथौ (१४) न, न पदान्ताट्टोरिति (५८पृ०) न ष्टुत्वम्। निट्त्सु। निट्सु।

---

(१२) उपसर्जनेति। अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिखट्वशब्दस्याबन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकमुक्तं तथा च स्त्रीप्रत्यये चानुसपर्जने न इति अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमप्रतिषेधो न तूपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति भावः।

(१३) व्रश्चेति झलो झलीत्यतो (३४०पृ०)झलीति स्कोःसंयोगाद्योरन्ते चेत्यतः (१६३पृ०) अन्त इति चानुवर्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याह झलीत्यादि। अत्र राजग्रहणेनैव भ्राजलाभेऽपि भ्राजग्रहणमर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषाद्योतनाय। तथाच भ्राजघटकराजभागस्यानर्थकत्वान्न राजग्रहणेन तल्लाभः सार्थकराजशब्दस्यैव ग्रहणादिति बोध्यम्।

(१४) टतयोष्ठथाविति धुडभावपक्षे टकारस्य ठकारः धुट्पक्षे तु तकारस्य थकार इति विवेकः।

षढोः कः सि। ८। २। ४१।

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। इति तु न भवति (१५) जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। केचित्तु (१६) व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति (१४६पृ०) सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति। तन्मते जश्त्वेन जकारे। निजभ्याम्। निज्भिः। जश्त्वं सुत्वं चर्त्वम्। निच्षु। चोःकुरिति (१६५पृ०) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः *। शसादौ वा। पृतः। पृता। पृद्भ्याम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत्। मतिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। मतीः। नात्वन्न। मत्या।

ङिति (१७) ह्रस्वश्च। १। ४। ६।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आण्नद्याः(११७पृ०)। मत्यै-मतये। मत्याः मतेः २। नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्त्वे प्राप्ते।

---

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् षकारस्य स्थाने इत्यर्थः कृते तु जशि प्राप्तिरेव नास्ति अनल्विधौ (२३पृ०) इत्युक्तेरितिभावः।

(१६) केचित्त्विति। दादेर्धातोरिति(१४ पृ०)धातुपदस्य एकाचो बशोभष्झषन्तस्य (१४६पृ०) अनुवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः।

(१७) ङितीति अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यू स्त्र्याख्यौ नदीति (११६पृ०) आस्तीति, इयङुवङ्स्थानाविति, वेति च (१२५पृ०)तत्तत्सूत्रादनुवर्त्तते अन्त्ये तु यू इति, स्त्र्याख्याविति, वेति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इयङित्यादि।

इदुद्भ्याम् (१८)। ७। ३। ११७।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे अच्च घेः (११०सू०)। मत्याम् मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। ७। २। ९९।

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो (१९) विभक्तौ परतः।

अचि र ऋतः। ७। २। १००।

तिसृचतसृ एतयोरृकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः २। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। आमि नुमचिरेति (१२२सू०) नुट्।

न तिसृचतसृ (२०)। ६। ४। ४।

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि मतिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति

---

(१८) इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्रत्रयं कल्पितम् तेन ङेरामित्यतो (११७सू०) नदीति, ङेरिति, आमिति च, पदत्रयमनुवर्त्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि।

(१९) त्रिचतुरोरित्यत्र अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६२सू०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीबोधकत्वेनाऽङ्गतया नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम्।

(२०) तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठी द्विवचनं पदं नामीति (९४सू०) सानुवृत्तिकमनुवर्त्तते तदाह नामि दीर्घ इति।

विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलम्। प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन(११४सू०)प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमतेति(११४सू०)निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु (१४३सू०)वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। गौरी। गौर्यौ गौर्यः। नदीकार्यम् हे गौरि। गौर्यै। इत्यादि। एवं वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणादनङि(११०सू०) णिद्वद्भावे(१११सू०)च प्राप्ते। विभक्तौ (२१) लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्। सखी। सख्यौ। सख्यः इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न‡सुलोपः। लक्ष्मीः। शेषङ्गौरीवत्। एवन्तरीतन्त्र्यादयः। स्त्री हे स्त्रि।

स्त्रियाः। ६। ४। ७९।

स्त्रीशब्दस्य इयङ्(२२)स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः।

वाम्शसोः। ६। ४। ८०।

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्-स्त्रियम्। स्त्रीम्।

---

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्रहणम् एतच्च युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम्।

‡ लक्षेर्मुट् चेति (उ४।१२सू०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीबन्तता।

(२२) अचि श्नुधात्वित्यादिसूत्रात् (११८सू०) इयङेवानुवर्त्तते स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादचीत्यप्यनुवर्त्तते एवेत्याह्येयङिति।

स्त्रियौ। स्त्रियः—स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २। स्त्रियोः परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्। स्त्रियाम्। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः। अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ।

गुणाना (२३) भावौत्त्वनुड्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्य्यताम्॥ १

जसि च (१०८पृ०)। अतिस्त्रयः हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वाम्शसोः(१३३पृ०)। अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम्। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति (१०६पृ०)। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः २। अतिस्त्रीणाम्। अच्च घेः (११०पृ०)। अतिस्त्रौ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज्जने॥ २

अतिस्त्रि। क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात् (१४२पृ०) पक्षे प्राग्वद्रूपम्। अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणः २। अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि।

---

(२३) गुणनेत्यादि। जसि चेति(१०८पृ०) घेर्ङितीति च(१०६पृ०)गुणः आङो नेति(१०६पृ०) नाभावः अच्च घेरित्यौत्त्वं (११०पृ०) ह्रस्वनद्यापोनुडिति (६४पृ०)नुट् चैतैः कार्य्यैः परशास्त्रीयत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते इत्यन्वयः। इकोऽचीति(१४२पृ०)नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः।

(२४) पूर्व्वकारिकोक्तबाधविषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओस्याविति अजादौ यइयादेशोविहितः स उपसर्जने उपसर्ज्जनतया पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव भवति नान्यत्र गुणादिभिस्तेषु इयङो बाधनादिति भावः।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत्। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङितिह्रस्वश्चेति (१।२।१०) ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीति तु(२५) इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव चानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियै-अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः२। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः।

नेयङुवङ्स्थानावास्त्री।१।४।४।

इयङुवङोः(२६) स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै-श्रिये। श्रियाः-श्रियः।

वामि।१।४।५।

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु

---

(२५) ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वेवर्ण विषयेऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धात् स्त्रीशब्दावयवभिन्नेवर्णान्तादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्क्याह अस्त्रीति त्विति। तत्र वीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति।

(२६) नेयङिति अत्र स्थितिरुपलक्षणारूपा तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधान्न ह्रस्वः अत्रेयङोऽस्थितावपि अजादौ तत्सत्त्वात्। सा च बाधकाविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यादौ एरनेकाच इत्यपवादेन (११८पृ०) बाधकेन इयङो बाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इयङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्य्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य कचिदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इयङादिप्रतिषेधे यणस्थानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अवयवस्येयङादिस्थानत्वादिति आध्यै प्रध्यै इति सिद्धन्तु अङ्गरूपग्रहणाद् यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चेदमङ्गस्येयुवाविति।

स्त्री। श्रीणाम्-श्रियाम्। श्रियि-श्रियाम्। प्रधीशब्दस्य तु (२७) वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८)। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यम्। प्रध्यः इति विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

---

(२७) प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविषयावित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूग्रामणीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त्याद्व्यरहितत्वाच्च तद्धर्मत्वौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्रीबोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि तथात्वमिति विवेकः।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्वोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वाभावादिति भावः।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदघटितविग्रह इत्यर्थस्तेन प्रकृष्टा धीर्यस्या इति बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तस्यापि तत्पदघटितत्वात् उभयसमासस्थले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमलिङ्गग्रहणाच्च (११६९०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरीत्याटत्वाप्रवृत्तेरिति भावः

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्येयङ्स्थानत्वेन ङिदामो विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः। पुंसि स्वीटशबहुव्रीहौ न नदीत्वं नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः।

पुंवत् (३१)। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्धर्म्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवंखलप्वादेरपि पुन्धर्म्मत्वमौत्सर्गिकम्बोध्यम्। धेनुर्म्मतिवत्।

स्त्रियाञ्च(३३)।७।१।९६।

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते।

ऋन्नेभ्यो ङीप्।४।१।५।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथन्तर्हि (३४) हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद (३५) एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्-

---

(३१) मतान्तरे पुंवदिति सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य लिङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वं नास्तीति भावः।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रह इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्व्ववत् बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तथा च बहुव्रीहावव्ययवस्य, कर्म्मधारये समुदायस्य, नेयङिति निषेधस्य ङिदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः।

(३३) अत्र तृज्वत् क्रोष्टुरिति(१२१पृ०)सूत्रमेवानुवर्त्तते न तु सर्व्वनामस्थान इत्यपि तथात्वे सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः।

(३४) कथमिति नेयङित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात् प्रश्नः।

(३५) प्रमाद इति विरहपीड़ितस्य रामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु कवेः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम्।

करेति (१२४पृ०) यण्। उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम्। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः।

एकाजुत्तरपदे णः।८।४।१२।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्व्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य(३६)नस्य नित्यं णत्वम् स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम्। यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्। पुनर्भूणाम्। वर्षाभूः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्। हे वर्षाभूः। कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभु। पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभु। भेक्यां पुनर्न्नवायां स्त्री वर्षाभूर्द्दर्दुरे पुमानिति यादवः। वर्षाभ्वश्च (१२४पृ०)। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत्।

न षट्स्वस्रादिभ्यः।४।१।१०।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा।
याता मातेति (३७) सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः॥ १

अप्तृन्निति (१२२पृ०) दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। माता पितृवत्। शसि। मातॄः। द्यौर्गोवत्। राः पुंवत्। नौर्ग्लौवत्। इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

---

(३६) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेत्यतः (४८२पृ०) प्रातिपदिकान्तादेरनुवर्त्तनेन विभक्तिविपरिणामेन चाह प्रातिपदिकान्तेत्यादि।

(३७) स्वस्रादिगणे मातृशब्दो ननान्द्रादिसाहचर्यात् स्वसम्बन्धिकार्थपरतया स्वजननीवाचको ग्राह्यः नतु परिच्छेत्तृवाचकः।

अतोऽ (१)ऽम्। ७। १। २४।

अतोऽङ्गात् क्लीवात्स्वमोरम् स्यात्। अमि पूर्व्वः (९०पृ०)। ज्ञानम्। एङ्ह्रस्वादिति(८९पृ०)हल्मात्रलोपः। हे ज्ञान।

नपुंसकाच्च। ७। १। १९।

क्लीवात्परस्यौङः शी (२) स्यात्। भसंज्ञायाम्।

यस्येति (३) च। ६। ४। १४८।

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते। औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥। ज्ञाने।

जश्शसोः शिः। ७। १। २०।

क्लीवादनयोः शिः स्यात्।

शि सर्व्वनामस्थानम्। १। १। ४२।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्।

नपुंसकस्य झलचः। ७। १। ७२।

---

(१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति(१४२पृ०)चानुवर्त्तते अयञ्चाम् लुको, बाधको येन नाप्राप्ते' इति न्यायात्।

(२) जसः शीति(९६पृ०)सूत्रात् शीति औङ आप इत्यत (१२७पृ०) औङिति चानुवर्त्त्याह औङः शीति।

(३) यस्येतीति इश्च अश्च यं तस्य ईत् ईकारे तस्मिन् भस्येत्यधिकारः (६। ४। १२९पृ०) तेन नस्तद्धित इत्यतः (२३४पृ०)तद्धितोऽनुकृष्यते इत्याह भस्येत्यादि।

झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमः(४)स्यात्सर्व्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः (११०पृ०)। ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवन्धनवनफलादयः।

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः। ७। १। २५।

एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरद्ड् डादेशः (५) स्यात्।

टेः (६)। ६। ४। १४३।

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। वावसाने(६३पृ०)। कतरत् कतरद्। कतरे। कतराणि। भस्येति किम्। पञ्चमः(७)। टेर्लुप्तत्वात् (८) प्रथमयोरिति(७७पृ०)पूर्व्वसवर्णदीर्घः, एङ्ह्रस्वादिति (८६पृ०)। सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषम्पुंवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतम शब्दस्य तु अन्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः*। एकतरम्। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्।

(४) इदितोनुमित्यतो(७२पृ०)नुमिति उगिदचां सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१५६पृ०)सर्व्वनामस्थान इति चानुवर्त्त्याह नुमागम इत्यादि।

(५) अदड्डेति सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२पृ०) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य टुत्वं संयोगान्तलोपश्च स्वरूपभेदभिया न कृतम्।

(६) टेरिति अल्लोपोऽन इत्यतो (१०५पृ०)लोप इति ति विंशतेर्डितीत्यतो (४१०पृ०) डितीति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६।४।१२६।

(७) पञ्चम इत्यत्र डटि मुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावान्न टिलोपः किन्तु पदत्वान्नलोप एवेति भावः।

(८) अद्ड्डो डित्करणफलमाह टेरिति टादेशमात्रे कृते पूर्व्वसवर्णदीर्घाभावेन एङ् ह्रस्वादिति (१०६पृ०) संबुद्धिलोपः स्यादिति भावः।

अजरम्। अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्।

सान्त (९) महतः संयोगस्य। ६। ४। १०।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्-सम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि-अजराणि। अमि लुकोऽपवादममम्भावस्वाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक्‡। अजरसम्। अजरम्। अजरसी। अजरे। अजरांसि,-अजराणि। शेषम्पुंवत्। पद्दिति (१०५पृ०) हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांस्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मांभ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रकृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् (१०७पृ०) अतएव भाष्ये मांस्पचन्या(१०)उखाया इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन (११४।२०पृ०)भत्वात्संयोगान्तलोपो न। पद्दित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ। तथापि अपो भीत्यत (१९२पृ०)

---

(९) सान्तेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति(१६२पृ०) सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०पृ०) चानुवर्त्तते उपधाग्रहणञ्चेदं पूर्व्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भवादत एवानेहांसि शिरांसीत्यादिसिद्धिः।

‡ जरसोऽदन्तत्वाभावात् स्वमोरिति (१४२पृ०) नामोलुक्।

(१०) पच्यतेऽस्यामित्याधारे ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति विग्रहे समासे ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम्। पद्दित्यादिसूत्रे (१०५पृ०)प्रकृतिशब्दस्य प्रकारार्थतया मांसशब्दस्य मांसादेश इति भावः।

मासश्छन्दसीति वार्त्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

क्लीबे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८पृ०) आकारलोपो न ।

स्वमोर्नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति(११४पृ०)निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना(१०९पृ०) । वारिणा ।

---

(११) मासश्छन्दसीति (७।४।४८सू०) मासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः यथा माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादचश्चेति(२५)परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधेश्चाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेति अवर्णनिमित्तो याद्देशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) स्वमोरिति षड्भ्योलुगित्यतो(११४पृ०)लुगित्यनुवर्त्तते अयञ्च लुक् त्यदाद्यत्वस्य किमः काद्देशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोनुमित्यतः (७ ३३पृ०) नुमिति पदमनुवर्त्त्याह नुमागम इति विभक्ताविति किं मधुनो मद्यस्येदं माधवमित्यत्रापि मा भूत् ।

घेर्ङितीति (१०८पृ०) गुणे प्राप्ते । इकोऽचीत्यत्र नुम्वद्भावगुणेभ्यो (१६) नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति (१२३पृ०) नुट्, नामीति (८४पृ०) (१७) दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ।

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये (१८) भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीवं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये-अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलम्पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२६) ।

---

(१६) इकोऽचीति । अतिसखीनीत्यत्र स्वरसम्बुद्धावितिवत्(१११पृ०) णित्त्वाद्वृद्धिः वारिणीत्यत्र अच्च घेरिति (११०पृ०) औत्त्वं, प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र तृज्वद्भावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङितीति (१०८पृ०) गुणश्च प्राप्तस्ते चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् नुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुम्नुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि नुमोऽङ्गावयवतया नामीति न दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव नुटा नुमोबाधनाय नुमचिरेत्याद्यारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् येनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य तस्यैव वृक्षवाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्तत्र अर्श आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्याशयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति तथाच तुल्यार्थबोधकत्वे सति पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति फलितम् इकोयणचीत्यतो (३२पृ०) अचीत्यनुवर्त्तते । पुंवदिति ह्रस्व नुमोरभावातिदेशः ।

(१६) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य वृक्षे प्रवृत्तौ तद्बोधक-

अस्थिदधि (२०) सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७।१।७५।

एषामानङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः। अल्लोपोऽनः (१०५४०)। दध्ना। दध्ने। दध्नः २। दध्नोः २ दध्नाम्। दध्नि दधनि शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षि। तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हे सुधि-सुधे। सुधिया-सुधिना। सुधियाम्-सुधीनाम्। प्रध्या-प्रधिना। मधु। मधुनी। मधूनि। हे मधो हे मधु। एवमम्ब्वादयः। सानुशब्दस्य स्नुर्वा। स्नूनि सानूनि। प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रोष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन (१४१४०) नुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौ पुंवत्त्वे-प्रियक्रोष्टा-प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्र तृज्वद्भावात् पूर्व्वविप्रतिषेधेन नुमेव। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टुने। नुमचिरेति (१२३४०) नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुलुना-सुल्वा। धातृ। धातृणी। धातॄणि। हे धातः-हे धातृ। धात्रा-धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः।

एच इग्घ्रस्वादेशे।१।१।४८।

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात्। प्रद्यु।

तायाम् वृक्षत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिरित्यनयोर्भेदादित्यर्थः। पीलुशब्दात् विकारार्थे अण् तस्य च फले-लुगिति (४।३।१६३सू०) लुगिति तस्य फलवाचकता।

(२०) अस्थिदधीति अस्थिसाहचर्य्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव ग्राह्यं नतु धाञः किप्रत्ययसिद्धमिति बोध्यम्।

प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रद्युनेत्यादि। इह न पुंवत्। यदिगन्तं(२१)प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्। एवमग्रेऽपि। प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्रायो हलीति(१२६सू०)आत्वम् प्रराभ्याम्। प्रराभिः। नुमचिरेति(१२२सू०)नुट्यात्वे प्रराणामिति माधवः। वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वन्न। नामीति(८४सू०)दीर्घस्यारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुने इत्यादि*।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

---

(२१) यदिगन्तमित्यादि एतच्च माधवमते प्राचीनमते तु प्रकृष्टस्वर्गत्वादिरूपनिमित्तैक्यात् प्रद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव क्लीबे इगन्त इति न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषितपुंस्कत्वेन क्लीबस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीक्षणीयमिति तत्त्वबोधिन्याद्यनुसारिणः।तत्त्व०।

होढः। ८। २। ३१।

हस्य ढः स्याज्झलि (१) पदान्ते च। हल्ङ्याबिति (१११सू०) सलोपः। पदान्तत्वात् हस्य ढः। जश्त्वचर्त्वे। लिट्—लिड्। लिहौ। लिहः। लिहम्। लिहौ। लिहः। लिहा। लिड्भ्याम्। लिट्सु—लिट्त्सु।

दादेर्धातोर्घः। ८। २। ३२।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च। उपदेशे किम्। अधोगित्यत्र यथा स्यात्। दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्।

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८। २। ३७।

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशःस्थाने भष् स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च। एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् गर्द्दभमाचष्टे गर्द्दभयति। ततः क्विपि णिलोप गर्द्धप्। झलीति निवृत्तं स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्तेनेह न। दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन (२)

---

(१) झलो झलीत्यतो(उ४०सू०)झलीति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोः(१६६सू०) अन्ते इति चानुवर्त्त्य पदस्य(८। १। १६सू०)अधिकारादाह झलीत्यादि तत्र झलि परतः पूर्व्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः एवमन्यत्रापि पदान्त इति पदस्य व्याख्या बोध्या।

(२) ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये किबन्तदुहेर्दोदेरिति

धात्ववयवत्वाज्झष्भावः जश्त्वचर्त्वे। धुक् (३)। धुग्। दुहौ। दुहः। घत्वचर्त्वे। धुक्षु।

वा (४) द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८। २। ३३।

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्-ध्रुग्, ध्रुट्-ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम् ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु, ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्।

इग्यणः सम्प्रसारणम्। १। १। ४५।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्।

वाह (५) ऊठ्। ६। ४। १३२।

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्।

घत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् दुघिति समुदायस्य यः पूर्व्व-भाग एकाच् दुइतिभागस्तस्य झषन्तत्वाभावात् अन्त्यभागस्य च उघि-त्यस्य एकाचः झषन्तत्वेऽपि न तत्र बशः सम्भवइत्याशङ्क्याह व्यपदे-शिवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्या-स्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति क्विपः प्राक् प्रवृ-त्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनाव स्यतत्वाद्दादेरिति घादेशे कृते झषन्तत्वात्तदतेरिति भावः।

(३) धुगिति अत्वसन्तस्येति(१८२पृ०)सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन क्विबन्तस्याप्य-प्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः। एकाचः किं दामलिट्। बशः किं क्रोत्स्यति। झषन्तस्य किं दास्यतीत्यादौ मा भूत्।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम्।

(५) वाह इति वभोः संप्रसारणमित्यतः(१८७पृ०)संप्रसारणमनुवृत्तमूठो-विशेषणं तेनात्वासोऽन्त्यस्येति (२६पृ०)न प्रवर्त्तते।

सम्प्रसारणाच्च (६)। ६। १। १०८।

सम्प्रसारणादचि पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात्। एत्येधत्यूठ्सु(४२पृ०)। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव (७) ण्विरिति पक्षे णिजन्तादिच्।

चतुरनडुहोरामुदात्तः। ७। १। ९८।

अनयोराम् स्यात्सर्व्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः।

सावनडुहः (९)। ७। १। ८२।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे। आत् ( ) इत्यकारादवर्णात्परोऽयंम्(१०)नुम्।

अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते। अमा(११)

(६) संप्रसारणाच्चेति अत्र अमि पूर्व्वरूपइत्यतः (९०पृ) पूर्व्वरूप इति इकोयणचीत्यतो(२२पृ०)अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्व्वपरयोः (४२पृ०) इत्यधिकारः।

(७) छन्दस्येवेति। वहश्चेति (३।२।६४सू०)सूत्रे भजो ण्विः, छन्दसि सह (३।२।६२।६३सू०) इत्यतोण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति- भावः। अकारान्तोपपद एव वाहः साधुतेति कैयटादयस्तेन भुवं वहतीत्यादौ भुवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति। भाष्ये तु प्रष्ठौह आगतः प्रष्ठवाड् रूप्यमिति प्रयोगात् लोकेऽपि वहः ण्विरिति द्योतनाय पत्रे इत्यस्वरसः सूचितः।

(८) इतोऽत् सर्व्वनामस्थाने इत्यतः(१६९पृ०)सर्व्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते।

(९) साविति। आच्छीनद्योर्नुमित्यतः(१८६पृ०)आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते।

(१०) आदित्यधिकारादिति। याडापा(७१६पृ०)सीयुड्विव (७२८पृ०)विशेष- विहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्काहावर्णात् पर इति उप- जीव्योपजीवकभावेन विरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः।

(११) अमा चेति अम् सम्बद्धाविति(१४९पृ०)विशेषविहितेनापीत्यर्थः। पुनः- प्रसङ्गविज्ञानात् समावेशाडुभयमपि भवतीत्यर्थः। अमा चेति आकारा-

च नुम् न बाध्यते। सोर्लोपः। नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद्-
सुत्वं स्विति इत्वन्न। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न।
अनड्वान्।

अम् सम्बुद्धौ। ७।१।९९।

चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवादः। हे अनड्वन्।
अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा।

वसु स्रंसुध्वंस्वनडुहान्दः। ८।२।७२।

सान्तवस्वन्तस्य (१३) स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्या-
मित्यादि। सान्तेति किं विद्वान्। पदान्ते इति किं स्रस्तम्।
ध्वस्तम्।

सहेः साडः सः। ८।३।५६।

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः।-तुराषाट्। तुराषाड्।
तुराषाहौ। तुराषाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहते
इत्यर्थे छन्दसि सह इति (३।२।६३सू०)ण्विः। लोके तु साहयतेः
क्विप्। अन्येषामपीति (६।३।१३७सू०)पूर्व्वपदस्य दीर्घः।

द्विपाठे बह्वनड्वांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
नपुंसकस्य झलच (१२९पृ०) इति नुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः।

(१२) नुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्व्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यं न तु दत्व-
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः। किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने
सन्धिकार्य्यं स्यादेव तेन अनड्वांस्तत्रेत्यादौ नश्छव्यप्रशान् इत्यतः
(६८पृ०) रुत्वमिति बोध्यम्।

(१३) वस्विति प्रत्ययस्तेन तदन्तं ग्राह्यं ससजुषोरित्यतः (७७पृ०)सेत्यनुवृत्तं
वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्तइत्युक्तिः भाष्यादि
व्याख्यानात्।

दिव औत्। ७। १। ८४।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ(१४)परे। अल्विधित्वेन (२२पृ०) (१५) स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्यादिलोपो (१११पृ०) न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ।

दिव उत्। ६। १। १३१।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६)। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २।

षट्चतुर्भ्यश्च। ७। १। ५५।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात्। णत्वं द्वित्वञ्च। चतुर्णाम्।

रोः सुपि। ८। ३। १६।

सप्तमीबहुवचने रोरेव (१७) विसर्ज्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते।

---

(१४) दिव औदिति सावनडुह इत्यतः (१४८पृ०) सावित्यनुवर्त्तते तपरकरणं मुखसुखार्थम्।

(१५) अल्विधित्वेनेति स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रालोऽन्त्यविधिरल्विधिरिति पञ्चम्यन्ततत्पुरुषस्याप्याश्रयणीयतायाः (२२पृ०) प्रागुक्तत्वादिति।

(१६) पदान्तात् (६।१।७६सू०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयादाह पदान्ते इति।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनियमस्तु न भवति हलोऽनन्तराः संयोग इत्यत्रासुप्यपि विसर्गनिर्द्देशज्ञापनादिति भावः।

शरोऽचि। ८। ४। ४९।

अचि परे-शरो न द्वे स्तः। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः प्रियचत्वारौ। गौणत्वे तु नुट् नेष्यते। प्रियचतुराम्। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णाम्। कमलङ्कमलां वा आचष्टाणः। कमल्। कमलौ। कमलः। षत्वं कमल्षु।

मो नो धातोः। ८। २। ६४।

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते। नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। प्रशाम्यतीति। प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामित्यादि।

किमः कः। ७। २। १०३।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८)। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। के। कम्। कौ। कान्। इत्यादि। सर्ववत्।

इदमो मः। ७। २। १०८।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः।

इदोऽय् पुंसि। ७। २। १११।

---

(१८) अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६२५०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायादाह अकच्सहितस्येति। अन्या-नभेदत्वेन अन्तरङ्गतयाऽकच एव प्राक् प्रवृत्तेस्तत्सहितस्यैवायमादेश इति बोध्यम्।

इदम इदः स्थानेऽय् स्यात्सौ (१९) पुंसि। सोर्लोपः। अयम्। त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च।

दश्च। ७। २। १०९।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ (२०)। इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः (२१)।

अनाप्यकः। ७। २। ११२।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः (२२)। अनेन।

---

(१९) इदोऽय् पुंसीत्यत्र तदोः सः सावित्यतः (१६७४) सावित्यनुवर्त्तते।

(२०) दश्चेति तदोः सः सावित्यतः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन सावयादेशात् दस्यासम्भवात् दूरस्थितमपि अष्टन आ विभक्ता-वित्यतो (१६३५०) विभक्ताविति पदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति।

(२१) उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अनन्त्ययोरिति किं, हे स इति भो अच्युत इति सम्बुद्ध्युदाहरणं न विरुध्यते इति भावः। नास्तीत्यत्र मलन्तु प्रचुरप्रयोगेष्वदर्शनमेवाहुः।

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति।

वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति? यत्त्वाहुः तदापततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि सम्बोध्यपरत्वे वाधकाभावात् विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-पितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनाच्च तथाच भट्टिः हे पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवंविललाप स इति।

(२२) प्रत्याहार इति नतु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणात् तच्च अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३५०) ऽनुवृत्तम्। मनो०।

हलि लोपः। ७। २। ११३।

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। नानर्थके(२३)ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४)। १। १। २१।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्य्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात्। आभ्याम्।

नेदमदसोरकोः। ७। १। ११।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् (२६) न स्यात्। एत्वम्।

---

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्त्यस्येति(२६पृ०)परिभाषया इदोन्त्यस्य लोपः स्यादित्याशङ्क्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता। अनर्थके अलोऽन्त्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदंशब्दस्यावयवे इदभागे ऽर्थवत्त्वाभावान्नालोन्त्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः। पिपर्त्तीत्यादौ अर्त्तिपिपर्त्त्योश्चेति(उ०१२६पृ०)अर्त्तिपर्त्त्योश्चेति(उ।२८पृ० इत्त्वं सर्व्वाभ्यासस्य स्यात् द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि सति द्वित्वे समुदायस्यैव तथात्वादित्याशङ्कायामाहानभ्यासविकारे इति।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्व्वोऽन्यो नास्ति स आदिः तथा यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वएव आद्यन्तव्यवहारो लोके प्रसिद्धः सच एकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्य्याणि न स्युरतोऽयमतिदेशारम्भः। भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपहाय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमुहितं विशिष्टोऽपदेशोव्यपदेशोमुख्यव्यवहारः सोऽस्मिन्नस्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्। तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्य्यं स्यादिति तदर्थः।

(२५) एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादुपमानस्यापि सप्तम्यन्ततायाआवश्यकतया अत्र सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिरिति फलितमाहादाविवेति।

(२६) अत्र अतो भिस ऐसित्यतो(६२पृ०)भिस ऐस्इत्यनुवर्त्तते।

एभिः। अत्वं नित्यत्वात् (२७) ङेस्मै पश्चाद्धलि लोपः। अस्मै। आभ्याम्। एभ्यः। अस्मात्। आभ्याम्। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषाम्। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु। अयकम्। इमकौ। इमके। इमकम्। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इमकाभ्याम्। इमकैः।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। २। ४। ३२।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ। अशवचनं (२८) साकच्कार्थम्।

द्वितीयाटौःस्वेनः। २। ४। ३४।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्य्यं (२९) विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरं विधातुम्पुनरुपादानमन्वादेशः। यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं

(२७) इद ए इति स्थिते स्मैभावात् पूर्व्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वात्(२०पृ०)परबाधः। कृते तु स्मैभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधितकृतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः।

(२८) इदमोऽनुदात्तमात्रविधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपसिद्धेरश्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याहाशवचनमिति।

(२९) किञ्चित्कार्य्यमिति अपूर्व्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः ज्ञापनक्रमस्यैवात्र विधानस्यापेक्षणात्तु प्रवर्त्तनाविषयपर्य्यन्तस्येति बोध्यम्।

स्वमिति। एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। गणयतेर्क्विप्। सुगण्। सुगणौ। सुगणः। सुगण्ट्सु—सुगण्ट्त्सु—सुगण्सु। क्विप्। अनुनासिकस्य (२०) क्विझलोरिति (७०२२५पृ०) दीर्घः। सुगाण्। सुगाणौ। सुगाणः। सुगाण्सु। परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्याादीति(१११पृ०) सुलोपः। ततो नलोपः। राजा।

न ङिसम्बुद्ध्योः। ८। २। ८।

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च। हे राजन्। ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्। सुपां सुलुगिति (७५१७पृ०)ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम्(२१)। परमे व्योमन्। ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्म्मणि तिला अस्य चर्म्मतिलः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानः। राजानम्। राजानौ। अल्लोपोऽनः(१०५पृ०)। सुत्वम्। नचाल्लोपः (२२) स्थानिवत्, पूर्व्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्।

---

(२०) अनुनासिकस्येति दीर्घे कर्त्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ (३५पृ०)तन्निषेधात् क्वौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि द्रष्टव्यम्।

(२१) प्रत्ययलक्षणमिति लुका लुप्ताया अपि सप्तम्या न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधलक्षणता न लुमतेति (११४पृ०) निषेधस्यानित्यत्वकल्पनादिति भावः।

(२२) न चाल्लोप इति। अचः परस्मिन् पूर्व्वविधाविति सूत्रे(२४पृ०)परनिमित्तकाजादेशः पूर्व्वविधौ स्थानिवदित्यर्थके पूर्व्वविधिशब्देन पूर्व्वस्मादपि विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य पूर्व्वस्मात् चवर्गात् जकारात् तवर्गनकारस्य श्चुत्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन श्चुत्वं न स्यादित्याशङ्कार्थः। समाधत्ते पूर्व्वत्रासिद्धे इत्यादि।

नापि (३३) बहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) षाष्ठीम्परिभाषाम्प्रति णुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जञोर्ज्ञः (३५)। राज्ञः। राज्ञा।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२।

सुब्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च

---

(३३) नापीति। णुत्वापेक्षयाऽल्लोपस्य बहिरङ्गत्वं यादृजादिप्रत्ययमापेक्षत्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यत्राल्लोप इत्यनुषज्यते। तथाच तस्यासिद्धत्वेन न णुत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कार्थः।

(३४) यथोद्देशेति। सूत्राणां सपरिकराणामुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे इत्यर्थः षाष्ठीमिति षष्ठाध्याये वाह ऊठिति सूत्रभाष्ये ज्ञापितां षाष्ठीम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति णुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्व्वत्रासिद्धमिति(१२ सू०)शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात्। स्तोः श्चुना श्चुरिति (५.८ सू०) सूत्रस्याष्टमाध्यायीयतया तदपेक्षया षाष्ठ्याः परिभाषायाः पूर्व्वत्वेन पूर्व्वत्रासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः सूत्र इव तत्परिकरेऽपि पूर्व्वापरत्वतौल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवाभावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः।

(३५) जञोर्ज्ञ इति अनयोर्योगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्ववर्णान्तरविधायकं तेन तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुत्वसिद्धिरिति। शब्देन्दु०।

(३६) सुब्विधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्व्वविभक्त्यन्तावयवकः समासोभाष्येऽभिहितः। पूर्व्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धे अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्षणवदित्याह नान्यत्रेति। तत्र सुपः स्थाने विधौ यथा राजभिरित्यादौ भिस ऐस्त्वं न। सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्वमेत्त्वञ्च न। स्वरविधौ पञ्चार्मं दशार्ममित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया

नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्च न। राजभिः। राज्ञे। राजभ्याम्। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञाम्। राज्ञि राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते।

हलि च (३७)। ८। २। ७७।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८)। वहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्त्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः।

न संयोगाद्वमन्तात्। ६। ४। १३७।

अर्म्मे चावर्णमिति(६।२।९०सू०)अवर्णान्तपूर्व्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम्। संज्ञाविधौ पञ्च दश वा ब्राह्मण इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ष्णान्ता षडिति (१६२पृ०) षट्संज्ञायां न षट्स्वस्रित्यादिना(१२८पृ०)ङीप्टापो र्निषेधः। सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् तत्प्रसङ्गः। कृति तुग्विधौ वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य पितीति(उ०३०५पृ०)न तुक्। अत्र कृतीति विशेषणात् सन्निकार्य्यं तुक् भवत्येव तेन वृत्रहच्छत्रमित्यादौ छे चेति (७०पृ०)तुक्। राजाश्वइत्यादिपदेन राजीयति राजायते इत्यादि ग्राह्यम् तत्र नलोपस्य सिद्धतया ईत्वदीर्घ सवर्णदीर्घकादेशा भवन्तीति बोध्यम्।

(३७) अत्र र्वोरुपधायादीर्घ इक इति (१८५पृ०) सूत्रं, सिपि धातोरित्यतो (उ०१२६पृ०) धातो रिति चानुवर्त्तते।

(३८) तन्निषेधादिति न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (३५पृ०) स्थानिवत्त्वनिषेधात्।

(३९) उक्तन्यायेन षष्ठाध्यायीयायास्तस्या अष्टमाध्यायीयैतत्सूत्रापेक्षया पूर्व्वत्वात् पूर्व्वत्रासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रतीत्यादौ दर्शितेनेत्यर्थः।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि।

इन्हन्पूषार्य्यम्णां शौ। ६।४।१२।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र(४०)। इति निषेधे प्राप्ते।

सौ च। ६।४।१३।

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ (४१) सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपद इति (१२८पृ०) णत्वम्। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणम्। वृत्रहणौ।

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७।३।५४।

ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्।

हन्तेः (४२)। ८।४।२२।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्।

अत्पूर्व्वस्य। ८।४।२२।

हन्तेरत्पूर्व्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभा-

---

(४०) इन्हन्निति। सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनेनैव (११०पृ०) दीर्घसिद्धौ परिसङ्ख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्रेति च।

(४१) अत्र सर्व्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति(१११पृ०)पदमनुवर्त्तते।

(४२) हन्तेरत्पूर्व्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति।

णसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति (१२८८०) (४३) णत्वमपि निवर्त्तते (४४)। मकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद्दल्लोपो न स्थानिवत्। इलघ्नः। इलघ्ना। इत्यादि। यत्तु इलघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तम्। तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्य्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणम्भवत्येव "अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिम्प्रयोजयन्तीति,, (४५) वचनात्। अर्य्यमृणि अर्य्यमणि। पूष्णि पूषणि।

मघवा बहुलम्। ६। ४। १२८।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्।

उगिदचां (४७) सर्व्वनामस्थानेऽधातोः। ७। १। ७०।

---

(४३) अत्पूर्व्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निष्ठत्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याहैकाजुत्तरेति।

(४४) अपिर्भिन्नक्रमे एकाजुत्तरपदेइत्यपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्तेत्यस्य (४८२४०) कुमति चेत्यस्य (४८३४०) च संग्रहः बाध्यसामान्यचिन्तया सर्व्वबाध इति भावः।

(४५) अनिनस्मन्निति राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन सुशर्मेत्यर्थवता प्रथिमेत्यनर्थकेन तदन्तग्रहणमित्युदाहार्य्यम्।

(४६) मघवेति अर्वणस्त्रसावित्यतः (१६१४०) तृ इत्यनुवर्त्तते तृभावपक्षे सूत्रे मघवेति पदं तच्च लुप्तषष्ठीकमित्याह मघवन्शब्दस्येति।

(४७) उगिदचामिति अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् उगितो धातोश्चेद्भवति उगित्कार्य्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वन्न भवति बहुलग्रहणात्। तथाच श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रम्प्रत्याख्यातमाकरे। "हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति" भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाभावे। मघवा। छन्दसीवनिपौ (४८) चेति वनिबन्तम्मध्योदात्तंछन्दस्येव (४९)। अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्।

श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६। ४। १३३।

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात्। सम्प्रसारणाच्च (१४८पृ०)। आद्गुणः (४२पृ०)। मघोनः। अन्नन्तानाङ्किम्। मघवतः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किम्। माघवनम्। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्शब्दवस्योत्वे कृते।

---

(४८) छन्दसीति मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीत्यर्थः। ई सुमङ्गलीरियं वधूः। वनिप् मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकृता वैदिकप्रकरणे।

(४९) छन्दस्येवेति।

अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति॥

कनिबन्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम्। मनो०।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्। ६। १। ३७।

सम्प्रसारणे परतः पूर्व्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्य नेत्वम्। अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्व्वं सम्प्रसारणम्। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्व्वा। हे अर्व्वन्।

अर्व्वणस्त्रसावनञः। ६। ४। १२७।

नञा रहितस्यार्व्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः। स्यान्नतु सौ)५०)। उगित्त्वान्नुम्। अर्व्वन्तौ। अर्व्वन्तः। अर्व्वन्तम्। अर्व्वन्तौ। अर्व्वतः। अर्व्वता। अर्व्वद्भ्यामित्यादि। अनञः किम्। अनर्व्वा (५१) यज्ववत्।

पथिमथ्यृभुक्षामात्। ७। १। ८५।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्व्विधानान्नानुनासिकः।

इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने। ७। १। ८६।

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्व्वनामस्थाने परे।

थो न्थः। ७। १। ८७।

---

(५०) असाविति पर्य्युदासे सुब्भिन्ने सुप्सदृशे विभक्तिरूपेऽएवप्रत्यये स्यात्तत्रश्चार्व्वतीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति।

(५१) अनञः किमिति अनञ इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्त्य इति प्रश्नः। अनर्व्वेति यज्वनृशब्दसदृशोऽनर्व्वनृशब्दो व्यावर्त्त्य इत्युत्तरमेवम् सर्व्वत्र।

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्व्वनामस्थाने परे। पन्थाः। पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।

भस्य टेर्लोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसंज्ञस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवम्मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियान्नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी नगरी । ऋटभुक्षी सेना । ञ्चात्वन्नपुंसके न भवति न लुमतेति (११४पृ०) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः *। हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति(१५६पृ०)नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

ष्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४पृ०)पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्व्वनामस्थान सन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः२ । षट्चतुर्भ्यश्चेति(१५०पृ०)नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः‡ । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नुटौ ।

---

‡ स्वादिष्विति (१०५पृ०) पदत्वे न लोप इति (१०६पृ०) सूत्रेण ।

प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्चाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्।

अष्टन आ विभक्तौ। ७।२।८४।

अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ (५२) विभक्तौ।

अष्टाभ्य औश्। ७।१।२१।

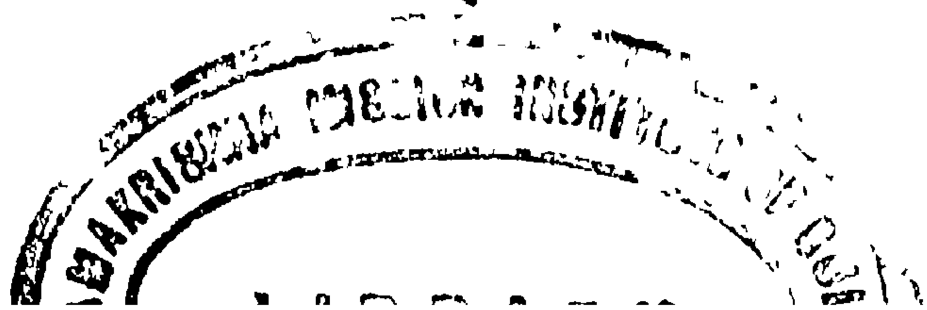
कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये(५३) कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६।१।१७२) सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ२। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः२। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट२। इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य( )स्थानिवद्भावान्न

---

(५२) रायोहलीत्यतो(१२६पृ०)हलीत्यपकृष्याह हलादाविति तदकरणे अष्टानामित्यादि न सिद्ध्यति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाऽभावात् नुटोऽप्रवृत्तेः। कृते तु नुटि हलादिपरत्वेनात्वमिति बोध्यम्।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतेत्यत आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति। तथाच कृतात्वस्यैवेदमनुकरणं नतु लक्षणसम्पन्नं तथासति अनन्तरोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वलाभार्थमष्टस्य इत्येव ब्रूयादिति भावः।

(५४) अष्टन इति। दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिसि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घात् किमष्टभिरिति मध्योदात्तम्। तत्त्व०।



ष्टत्वम् कार्य्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टा । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव(५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टो राजवत्सर्व्वं हाहावच्चापरं हलि ।

भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत्—भुद् । बुधौ । बुधः ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च । ३ । २ । ५९ ।

एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्य्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदाद्युजेः क्विन् स्यात्कर्मणावितौ ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ।

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ।

युजेरऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

---

(५५) प्राधान्य एवेति औत्वं हि लुगलुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौणत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्द्देशात् तथाच औशविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः ।

यजे: (५६) सर्व्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः संयोगान्तस्य लोपः।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः। ८। २। ६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति (६२सू०) नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजेत्यादि। असमासे किम्।

चोः कुः। ८। २। ३०।

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक् सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं नत्विका निर्द्देशः। तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक्। युज-समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तस्य लोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति(१३०सू०)षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। राट्-राड्। राजौ। राजः। राट्सु—राट्त्सु। एवं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। विश्वसृट्। इह यजिसृज्योः कुत्वं नेति क्लीवे (१८४सू०)वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्य्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते। ननु राजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि।

---

(५६) अत्र उगिदचां सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१५६सू० सर्व्वनामस्थान इति इदितोनुम्धातोः(७०२सू०)नुमिति चानुवर्त्तते।

परौ व्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्व्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ।

पदान्ते (५८) झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट्—भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋत्विगित्यादिना(१६४पृ०)ऋताबुपपदे यजेः क्विन् क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति(१२२पृ०)नियमान्न संयोगान्तस्य लोपः । ऊर्क्—ऊर्ग् (५९) । ऊर्ज्जौ । ऊर्ज्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

---

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्लोपे दीर्घ इत्यतो (८०पृ०)दीर्घ इत्यनुवर्त्तते ।

(५८) स्कोरित्यत्र पदस्येत्यधिकारः झलो झलीत्यतो(७४०पृ०)झलीत्यनुवर्त्तते संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पदं झलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते झलि चेति झलि किं भ्रष्टः । भ्रज्जतीति भृट् व्रश्चेत्यादिना(१३०पृ०)षत्वम् ।

(५९) ऊर्गिति । ऊर्ज्ज बलप्राणनयोरित्यस्मात् चुरादेः क्विपि णिलोपः सच चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्व्वत्रासिद्धत्वाच्च ।

तदोः(६०) सः सावनन्त्ययोः। ७। २। १०६।

त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यम्। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते। द्विपर्य्यन्तानामित्येव। नेह। त्वम्। नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्। अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एनम्। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः २।

ङेप्रथमयोरम्। ७। १। २८।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-मादेशः स्यात्।

मपर्य्यन्तस्य। ७। २। ९१।

इत्यधिकृत्य।

---

(६०) तदोरित्यत्र त्यदादीनाम इत्यतः (११५पृ) त्यदादीनामित्यनुवर्त्तते त्यदादीनां किमातपः दारक इत्यादौ न। तदोः किं यद्इति अनन्त्ययोः किं हे स। अत्र परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्व्वमन्त्यस्य दकारस्य सकारे कृते हल्ङ्यादिना (१११पृ०) सुलोपे च रुत्वविसर्गौ स्यातां तथाच हे स इति सविसर्गं रूपं स्यादिति भावः।

(६१) ङेप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यतो (१७२पृ) युष्मदस्मद्भ्या-मित्य-नुवर्त्तते ङे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं प्रथमायद्वस्य प्रथमा द्वितीयासमुदाये गौण इत्याशयेनाह ङेइत्यस्येत्यादि।

त्वाहौ(६२) सौ। ७।२।९४।

युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे।

शेषे (६३) लोपः। ७।२।९०।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४) लोपःस्यात्। अतो गुणे (८८पृ०) (६५)। अमि पूर्व्वः। (९०पृ०) त्वम्। अहम्। ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्व्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति। सत्यम्। 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। यद्वा शेषइति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया (६६)तेन मपर्य्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात्। स च परो-

---

(६२) त्वाहाविति त्वमावेकवचने इत्यनेनैव(१७०पृ०)युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्धयर्थमिदं सूत्रं तादृशस्थले युष्मद एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशासम्भवादिति बोध्यम्।

(६३) प्रागुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्याहात्वयत्वेति।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठ्याः प्रथमयोरपि
यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते इति काशिका।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२९पृ०) परिभाषालभ्यमाहान्त्यस्येति।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु भाष्ये हलन्तास्ते इति स्थितम्।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षयेति यद् शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति लाभात् अतः शेषशब्दार्थमन्यमेवेह मन्यामहे इति भावः।

पर्यन्तरङ्गे अतो गुणे(८८४०)कृते (६७) प्रवर्त्तते। अदन्तत्वा भावान्न टाप्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्।

युवावौ द्विवचने। ७। २। ९२।

द्वयोरुक्तौ(६८) युष्मदस्मदोर्म्पर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्। ७। २। ८८।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। औङीत्येव सुवचम्। भाषायां किम्। युवं वस्त्राणि। युवाम्। आवाम्। मपर्य्यन्तस्य किम् (६९)। साकच्कस्य मा भूत्। युवकाम्। आवकाम्। त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति (७०) मा भूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत्।

---

(६७) अतो गुणे इति। वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत् समानविषये एव, इह तु शेषे लोपे विभक्तिर्निमित्तं, पररूपे त्वकार इति विभिन्नविषयत्वान्नास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दो गौण इत्याह द्वयोरुक्ताविति तत्फलन्तु गौणेऽप्यादेश इति मूलोदाहरणे स्पष्टम्।

(६९) मपर्य्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः।

(७०) ननु समुदायादेशस्तौकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुपि सर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यत्र(७०६पृ०)सुबन्तस्य टेः प्रागकजिति व्यवस्थाया युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवामिति सिद्धान्तरमकज् भविष्यतीति न तत्र दोष इत्यत आह त्वया म्येति। त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽचीति(१०७१पृ०)यादेशे तयोः संयोगात् तथारूपापत्तिरिति भावः। नन्वत्रापि योऽचीत्यनुक्त्वा अच्ये इति सूत्रकल्पनेन एकारादेशे अयादेशे च तत्पदसिद्धिरत आह युवकाभ्यामिति सर्व्वौ-

यूयवयौ जसि। ७। २। ९३।

स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः अङ्गकार्य्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्य्यमिति न भवति, ङेप्रथमयोरित्यत्र (१६७४०)मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा।

त्वमावेकवचने। ७। २। ९७।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्म्मपर्य्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ।

द्वितीयायाञ्च। ७। २। ८७।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्।

शसो न। ७। १। २९।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्यो-

देशस्वीकारे साकच्कयोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति भावः। हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सर्व्वादेशे त्वयेत्याद्यसिद्धिश्च मपर्य्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम्। भाष्ये तु मपर्य्यन्तस्येत्यभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्य्यन्तस्थाने आदेश इत्युक्त्वा यत्र निरवशेषस्तत्र युष्मयते अस्मयते इत्यादौ नादेशइति फलान्तरमभिहितम्।

(७१) अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषामर्थतो दर्शयति अङ्गकार्य्ये इति अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन् कृते प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरप्रवृत्तिरिति

ऽपवादः। आदेः परस्य (२८४०) (७२)। संयोगान्तलोपः। युष्मान्। अस्मान्।

योऽचि। ७। २। ८९।

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया।

युष्मदस्मदोरनादेशे। ७। २। ८६।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः।

तुभ्यमह्यौ ङयि। ७। २। ९५।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः(१६८४०)। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

भ्यसो भ्यम्। ७। १। ३०।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्ये शेषे लोपोऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

एकवचनस्य च। ७। १। ३२।

तदर्थः तथाच जसः स्थानेऽमप्रवृत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीप्रवृत्तिरिति भावः।

(७२) आदेः परस्येति (२८४०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने नकारादेशे तेन संयुक्तस्य न्स् इत्यस्य अन्त्यलोपः।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । ङसे श्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ ङसि । ७ । २ । ९६ ।

अनयोर्मपर्य्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्द्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने (७४) । द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

---

(७३) आकमादेशात् पूर्व्वं योऽचीति (१७१९०) यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपाभावात् । अवर्णान्ताद्विहितस्य सुटोऽप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्द्देशः कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्द्देशान्निवर्त्तते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादाह द्व्येकत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व्वगतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया ग्रहणेन युवाद्यादेश इति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥
सुजस्ङेङस्सु परतः आदेशाः स्युस्सदैव ते।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी।
तयोरद्वैयर्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। अतित्वम्। अत्यहम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतियूयम्। अतिवयम्। अतित्वाम्२। अतिमाम्२। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यम् अतिमह्यम्। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यम्। अतिमभ्यम्। ङसिभ्यसोः। अतित्वत्। अतिमत्। भ्यासि प्राग्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकम् (७६)। अतिमाकम्। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवामावां वा अतिक्रान्त

(७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्बाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ कथं तैर्बाध्येयातामित्याशङ्क्याह त्वमावपीति। विप्रतिषेधे परमित्यत्र (८१पृ०) परशब्दस्येष्टविषयेऽकार प्रश्लेषेण पूर्व्वार्थकत्वात्तथेति भावः।

(७६) अतित्वाकमिति प्राञ्चस्तु यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं नच तद्गौणत्वे भवतीति तत्राकम् न प्रवर्त्तते तथाच तत्र अतित्वयाम् अतिमयामित्येव रूपमित्याहुः।

इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअमौट्सु । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यास्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । ओसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ८ । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ८ । १ । १७ ।

अनुदात्तं सर्व्वमपादादौ ८ । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९) ।

---

(७७) अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति (८।३।५५ सू०) विशेषनिर्द्देशात्ततः प्राक् पदस्येत्यधिकारः ।

(७८) कुत्सने च सुप्यगोत्रादित्यतः (८।१।६९ सू०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्व्वमपादादाविति पदत्रयस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ । ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा-न्नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ।
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्व्वामपि नौ हरिः ॥
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदा-ऽवतु । स्थग्रहणात् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

---

(८०) स्थग्रहणादिति तिष्ठतिरिहाहामौ समये तिष्ठ सुग्रीवेतिवत् (समयं मा हासीरिति तदर्थः) तथाच षष्ठ्यादीन् अजहतोरेव तयोरेते आदेशा-इत्यर्थः ।

इति ‡ युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। समान-वाक्ये निघात (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः "। एकतिङ् वाक्यं तेनेह न। ओदनम्पच तव (८२) भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति। एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः "। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव।

न चवाहाऽहैवयुक्ते। ८। १। २४।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां माञ्च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात् (८३) साक्षा-

‡ प्रत्युदाहरणे पदात् परत्वसम्पत्तये उभयत्रादौ इतिशब्दः।

(८१) उदात्तादिहननपूर्व्वमनुदात्तकरणं निघातः। आमन्त्रितस्य चेति (८। १। १९) सूत्रेण पदात् परस्यापादादिस्थस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता स्यादित्यर्थकेन संबोधनान्तस्य निघातो विहितः। यथा ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्ततारूपो निघातः। तत्र ब्रूहीतिपदं समानवाक्यमेव नतु भिन्नवाक्यं तथात्वे विभिन्नवाक्यस्थतया तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा

संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्।

व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासति।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्य एव ओदनं पचेति पचपदस्य भिन्नवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेःस्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति तवेति तथाच तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परत्वाभावेन नादेशः।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वलाभसम्भवे युक्तग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सार्थक-यति युक्तग्रहणादिति साक्षादिति यत्र युष्मदस्मद्गतसमुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तत्रैव साक्षाद्योगः हरोहरिश्च त्वत्र तु हरि-गतसमुच्चयद्योतकत्वान्न ताभ्यां साक्षाद्योग इतिबोध्यम्।

द्योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव हरो हरिश्च मे स्वामी।

पश्यार्थैश्चानालोचने। ८। १। २५।

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा।

सपूर्व्वायाः प्रथमाया विभाषा। ८। १। २६।

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वान्त्रायते स माम् त्वा मेति वा।

साऽऽमन्त्रितम् (८४)। २। ३। ४८।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्।

आमन्त्रितम्पूर्व्वमविद्यमानवत्। ८। १। ७२।

स्पष्टम्। अग्ने! तव (८५) देवास्मान् पाहि। अग्ने! नयअग्ने! इन्द्रवरुणाः। इह युष्मदस्मदोरादेशःतिङन्तनिघात आम-

---

(८४) संबोधने चेत्यत'(२४७पृ०)संबोधने इत्यनुवर्त्तते सेतिपदेन प्रथमोपस्थाप्यते।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न। अग्ने नयेत्यत्र तिङ्ङतिङः इत्यादिना(८।१।२८)नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न। अग्ने इन्द्रवरुणेत्यादौ आमन्त्रितस्य चेति(८।१।१९)इन्द्रेति सम्बोधननिघातो नेति विवेकः।

न्त्रितनिघातस्तु न। सर्व्वदा रक्ष देव! न इत्यत्र तु देवेत्यस्या-विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवं इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-न्त्रिताविद्यमानवद्भावेपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्व्वेषान्निघातः।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ८।१।७३।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्य-मानवत् स्यात्। हरे! दयालो! नःपाहि अग्ने तेजस्विन्(८६) सुपात् सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ।

पादः पत्। ६।४।१३०।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गम्भन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निं मथ्नाति इत्यग्निमत्—अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्नि-मद्भ्यामित्यादि। ऋत्विगादिसूत्रेण(१६४पृ०)अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६।४।२४

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। उगिदचामिति(१५८पृ०)नुम्। संयोगान्तस्य(३६पृ०)लोपः। नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति(१६५पृ०)कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चम्। प्राञ्चौ।

---

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः।

अचः (८७)। ६। ४। १३८।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्।

चौ। ६। ३। १३८।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्व्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्। प्रत्यञ्चौ। अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्त्तते अकृतव्यूहा इति(११४पृ०)परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा। अमुमञ्चतीति विग्रहे। अदस् अच् इति स्थिते।

विष्वग्देवयोश्च (८९) टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये। ६। ३। ९२।

अनयोः सर्व्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादवप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। अदद्रि अच् इति स्थिते यण्।

अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८। २।। ८०।

---

(८७) भस्येत्यधिकारः अल्लोपोऽन इत्यतो(१०५)ऽल्लोप इत्यनुवर्त्तते अङ्गावयवोऽ सर्व्वनामस्थानयाजादिस्वादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः। तत्त्व०।

(८८) ढ्रलोपे इत्यतो(८०पृ०)ऽणो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते।

(८९) चकारेण आ सर्व्वनाम्न इत्यतः (१८४पृ०) सर्व्वनाम्न इत्यनुवृत्तं समुच्चीयते। अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः वेरपृक्तस्येत्यनेन(१६४पृ०) लुप्तः क्विन्क्विबादिः प्रत्ययो यस्मात् अप्रत्ययस्तदन्तेऽञ्चतावित्यर्थः।

अदसोऽसान्तस्य (९०) दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्व (९१) व्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति (९२) परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते। अदमुयङ्। असेः सकारस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषयएव मुत्वम् नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ्। उक्तञ्च (९३)

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति॥

विष्वग्देवयोः किम्। अश्वाची। अञ्चतौ किम् विष्वग्युक्।

---

(९०) असेरितीकार उच्चारणार्थ इति द्योतयन्नाहासान्तस्येति। असेरिति किम् अमुमात्मन इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत्। दात्परस्य किम् अमुया अमुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत्।

(९१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु द्विमात्रत्वादत्यन्तासदृश इति भावः। अमुमुयङित्यत्रादसोद्रे ऽरिति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेनोभयोर्मत्वम्।

(९२) अदस इति षष्ठी नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्त्यस्येति परिभाषा प्रतिष्ठते तथाच अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात् दात्परस्य चाकारस्यानन्त्यत्वात् अन्त्यस्येत्यस्य बाधे गङ्गायां घोषइत्यादौ तीरबाधे तत्समीपस्येवान्त्यसदेशस्यान्त्यसमीपस्य ग्रहणमिति भावः। तत्त्व०

(९३) उक्तञ्चेति वार्त्तिककृतेति शेषः क्वचित्तथैव पाठः। लत्ववत् कृपो रो ल इत्यनेन (३८०पृ०) चलीक्लृप्यते इत्यादौ ऋकारीकारयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम्। वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति। अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति। तेनाऽयस्कारः। अतः कृक-मीति(७६९०)सः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। असादावचि।

उद ईत्। ६। ४। १३९।

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि।

समः समि। ६। ३। ९३।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा।

सहस्य सध्रिः। ६। ३। ९५।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्।

तिरसस्तिर्यलोपे। ६। ३। ९४।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्। तिर्य्यञ्चौ। तिर्य्यञ्चः। तिर्य्यञ्चम्। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। (९४) तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि।

नाञ्चेः पूजायाम्। ६। ४। ३०।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकार-

---

(९४) भविषये अचः(१७९४०)इत्यनेनाकारलोपात् तिर्य्यादेशाभावे तिरश्च इत्यादिरूपसिद्धिः।

त्वान्न नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपाऽभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। प्राङ्क्षु प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। अस्य ऋत्विगादिना (१६४पृ०) नलोपाभावेऽपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। चोः कुः। पयोमुक् पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। व्रश्चेति(१२०पृ०)षत्वम्। स्कोरिति(१६६पृ)सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्-सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृट्सु सुवृट्त्सु। मह पूजायाम्। वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च*। एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्य्यं स्यात्। उगित्त्वान्नुम्। सान्तमहत इति(१४१पृ०)दीर्घः। मह्यते पूज्यते। महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महतः। महता। महद्भ्यामित्यादि।

अत्वसन्तस्य चाधातोः। ६। ४। १४।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य (९५) चासंबुद्धौ सौ परे। परन्नित्यञ्च नुमम्बाधित्वा वचनसामर्थ्याहादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचार-

(९५) सर्व्वनामस्थानेचासम्बुद्धावित्यतो(११०पृ०) ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः (१५८पृ०) साविति, ढ्रलोप इत्यतो(८०पृ०) दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत (१६२पृ०)उपधाया इति चानुवर्त्तते। अत्वाधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यैवासन्तस्य प्रतिषेधो नत्वत्वन्तस्येत्याह धातुभिन्नासन्तस्येति।

क्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप्। उगिदचामिति (१५९४०) सूतेऽज्-ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्य्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति। तेन स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न। अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तइत्यादि। भातेर्डवतुप्। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। शत्रन्तस्य त्ववन्तत्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन्।

उभे अभ्यस्तम्। ६। १। ५।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते(९६) अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।

नाभ्यस्ताच्छतुः। ७। १। ७८।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न (९७) स्यात्। ददत ददद्। ददतौ। ददतः।

जक्षित्यादयः षट्। ६। १। ६।

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्-जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्-गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्यामित्यादि।

---

(९६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थस्तेन नेनिजतीत्यादौ अभ्यस्तानामादिरिति आद्युदात्तत्वं न प्रत्येकं पर्य्यायेण अपि तु समुदितस्यैवेति बोध्यम्।
(९७) व्यवहितोऽपि नुम् प्रतिषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्याशयेनाह नुम् नेति

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने (९८) कञ्च। ३। २। ६०।

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन्।

आ सर्वनाम्नः। ६। ३। ९१।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृग्दृशवतुषु (९९)। कुत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति (१२०४)षः। तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्-तादृग्। तादृशौ। तादृशः। षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते। हरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे खएव श्रूयते। न तु गः जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६४०) निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम्। व्रश्चेति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। विट् विड्। विशौ। विशः। विशम्।

---

(९८) कञन्तस्याजन्ततया हलन्तप्रकरणे नोदाहरणम्। आलोचनं ज्ञानमात्रम्। अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दृशः कर्मण्ययम्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दाः अमताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञानार्थाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः।

९९) दृग्दृशवतुष्विति (४७१४) सूत्रमेवानुवर्त्याह दृग्दृशेति।

(१००) खकार इति अघोषमहाप्राणादिप्रयत्नसाम्यादिति भावः।

(१०१) असिद्धत्वादिति षस्यानिकजश्त्वस्यैव कुत्वापवादत्वं नतु खस्यापि कस्यापीति भावः।

नशेर्वा। ८। २। ६३।

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते। नक्—नग् नट्—नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां—नड्भ्यामित्यादि।

स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३। २। ५८।

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्। घृतस्पृक्-घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। क्विन्प्रत्ययो यस्माद्बहुव्रीह्याश्रयणात्(१०२) क्विप्यपि कुत्वं स्पृक्। षडगकाः (१०३) प्राग्वत्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना(१६४पृ०)क्विन्। द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते। कुत्वात् पूर्व्वञ्जश्त्वेन डःगःकः धृष्णोतीति। दधृक्—दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। षड्भ्यो लुक् (११४पृ०)। षट्—षड्। षड्भिः। षड्भ्यः२। षट्चतुर्भ्यश्चेति(१५०पृ) नुट्। अनामिति(५८पृ०)पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। यरोऽनुनासिक इति(६०पृ०)विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति (६०पृ०)नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णाम्। षट्सु—षट्त्सु। तदन्तविधिः। परमषट् परमषण्णाम्। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषाम्। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति (७७पृ०)रुत्वम्।

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। ८। २। ७६।

---

(१०२) क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५पृ०) सूत्रे क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहेराश्रयणादित्यर्थः।

(१०३) षड्गकाः इति विषयविशेषे षत्वड्त्वगत्वकत्वानि यथा भवन्ति तथेहापीत्यर्थः।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति (७२पृ०)वा विसर्जनीयः ।

नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्व्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठीःषु—पिपठीष्षु प्रत्येकमितिव्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वन्न । निंस्स्व (१०५) । निंस्से । नुम्ग्रहणन्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्यानात्तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु (१०६) । अतएव (१०७) न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्सस्येति(१२२)सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति(१५०पृ०)नियमान्न विसर्गः ।

---

(१०४) ष्टुत्वेन पूर्व्वस्येति । पिपठीष्षु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदान्तस्येति(८१पृ०)निषेधात् ष्टुत्वेनैव षत्वम् एतच्च रुत्वविसर्गयोः कृतयोरपि वा शरीति(७२पृ०)विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यवधानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति(८५पृ०)षत्वं नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये इति विधानादिति भावः ।

(१०५) निंस्स्वेत्यादावाद्यसकारस्य नुम्मात्रव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययोरिति(८५पृ०)नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्त्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि नुमा शरा चोभाभ्यां व्यवधानान्न षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुहिंसु पुंस्वित्यादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य नुम्स्थानिकत्वाभावान्न षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणेनैवायोगवाहनां शर्षूपसंख्यातया ग्रहणसम्भवेऽपि नुमिति पृथग्निर्द्देशो नुम्भिन्नस्थानिकनिवारणार्थं इति विभावनीयम् ।

चिकीर्षु । इमेर्डोस् डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-द्रुत्वविसर्गौ । दोः। दोषौ। दोषः। पद्दिति(१०४ पृ०)वा दोषन् । दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात् क्विप् षत्वस्यासिद्धत्वात्(१०८) संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति (१२० पृ०) षः । जश्त्वचर्त्वे । विविट्-विविड्। विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति (१६६ पृ०) कलोपः । तट्-तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्त्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति( )निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव। तक्-तग्। गोरक्-गोरग्। स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। पिपक्-पिपग् । एवं विवक् दिधक् । पिस गतौ सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीष्षु-सुपीःषु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन्। विद्वांसम् । विद्वांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वम् षत्वम्। विदुषः । विदुषा । वसुस्रंस्विति (१४८ पृ०)दत्वम् । विद्वद्भ्यामित्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसम्। अन्त-

---

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः स्यादिति-भावः ।

रङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्त्तते अकृतव्यूहा इति (३१ष्ट०) परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र (१४१ष्ट०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्य्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति । सुहिन् (१०६)। सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु-सुहिन्त्सु । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ।

सर्व्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति (२०८ष्ट०) ङीबर्थकृतेन (१११) पूञो-ड्डुम्सुनिति (उ४२४ष्ट०) प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुम्भिः । पुंसु । ऋदुशनदिति (१२१ष्ट०) अनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः * । हे उशनन् हे उशन हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

---

(१०६) सुहिन्निति संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६१ष्ट०) सर्व्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्तते । विवक्षित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति परसप्तमीपक्षे तु नैतत्सिद्धेत् सर्व्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्वंसनधर्म्मणोहलः स्थाने तद्धर्म्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्तस्य परसप्तमीं विहाय विवक्षितार्थिका सप्तमीत्यभिहितम् ।

(१११) पातेर्डुम्सुनिति सूत्रे (उ४पा०१७७सू०) पूञ इति पाठान्तरसत्त्वादाह पूञ इति ।

वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेः(१८२पृ०)न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते। सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते ग्लसते। पिण्डग्रः। पिण्डग्लः। ग्रसु ग्लसु अदने।

अदस औ: सुलोपश्च। ७। २। १०७।

अदस औकारोऽन्तादेशः(११२)स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोः सः साविति(१६७पृ०)दस्य सः। असौ। औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च *। प्रतिषेधसन्नियोग (११३) शिष्टमुत्वन्तदभावे न प्रवर्त्तते। असकौ। असुकः (११४)। त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः। अदसोऽसेरिति(१७९पृ०)मत्वोत्वे। अमू। जसः शी(९६पृ०)। आद्गुणः (४२पृ०)।

एत ईद्बहुवचने। ८। २। ८१।

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ (११५)।

---

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७पृ०)सावित्यनुवर्त्तते। अदस इति षष्ठी। अलोऽन्त्यस्येति (२९पृ०)अभिधानादाद्यन्तादेश इति।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्नियोगः नियामकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितमुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्वपक्षे इति यावत् न प्रवर्त्तते तथाच असकाविति रूपसिद्धिः।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च। स्त्रियान्तु असुकेति एवञ्च असकी स्त्री असुकोजनः असुकशर्म्मेत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव सत्वेन सुत्वस्य बाधादिति भावः।

(११५) पारिभाषिकबहुवचनग्रहणे जसि अमी इति न सिध्येत् एकारस्य बहुवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति।

अमी। पूर्व्वत्रासिद्धमिति(१२४पृ०)विभक्तिकार्य्यम् प्राक्, पश्चादुत्वमेव। अमुम्। अमू। अमून्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः।

न मु ने। ८। २। ३।

नाभावे कर्त्तव्ये(११६)कृते च (११७) मुभावो नासिद्धः स्यात्। अमुना। अमूभ्याम् ३। अमीभिः। अमुष्मै। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुयोः २। अमीषाम्। अमुष्मिन्। अमीषु।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः।

---

(११६) न मु ने इत्यत्र ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति अन्यथा घेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः।

(११७) ननु कृते नाभावे सुपि चेति(८२पृ०)दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति समाधेयमिति भावः।

नहो धः। ८। २। ३४।

नहो हस्य धः स्यात् झलि(१) पदान्ते च। उपानत्-उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्व्वात् स्निह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४सू०) क्विन्निपातनात्तलोपषत्वे क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्-उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युषु। गीः, गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरस्त्रतसादेशः। चतस्रः २। चतसृणाम्। किमः कादेशे टाप्। का। के। काः। सर्व्वावत्।

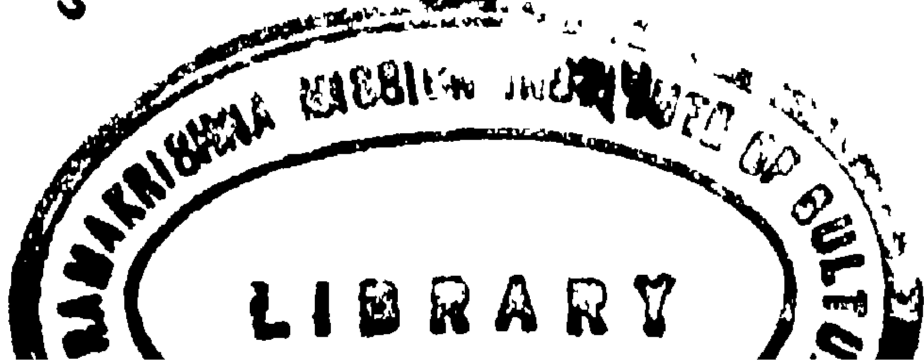
यः सौ। ७। २। ११०।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ। इदमो मः (१५१सू०)। इयम्। त्यदाद्यत्वं टाप् दश्चेति (१५२सू०) मः। इमे इमाः। इमाम्। इमेइमाः। अनया। हलि लोपः (१५३सू०)। आभ्याम् ३। आभिः। अस्यै। अस्याः। अनयोः २। आसाम्। अस्याम्। आसु। अन्वादेशे तु। एनाम्। एने। एनाः। एनया। एनयोः २। ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः। स्रक् स्रग्। स्रजौ। स्रजः स्रग्भ्याम्। स्रक्षु। त्यदा

---

(१) नहो ध इत्यत्र झलोझलीत्यतो (७०४सू०) झलीति पदस्येति दूरस्थं (८। १। १६) सूत्रम्, स्कोः संयो गाद्योरन्ते चेत्यतः(१६६सू०)अन्ते इति चानुवर्त्ततेअलोऽन्त्यस्येत्यनेन (२८सू०) हस्येतिलाभः झलि परे पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः।

(२) इदोऽय् पुंसीति (१५१सू०) पुंसीति विशेषग्रहणात् क्लीबे च सोर्लुका लुप्तत्वे न प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्वम्।



द्यत्वं टाप्। स्या। स्ये। स्याः। एवन्तद् यद् एतद्। वाक्-वाग्। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम्। वाक्षु। अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अप्तृन्निति (१२२सू०)दीर्घः। आपः अपः।

अपो भि। ७। ४। ४८।

अपस्तकारः (३) स्वाङ्गादौ प्रत्यये परे। अद्भिः। अद्भ्यः २। अपाम् अप्सु। दिक् दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्याम्। दिक्षु। त्यदादिष्विति (१८४सू) दृशेः क्विन्विधानादन्यत्राऽपि कुत्वं दृक्-दृग्। दृशौ। दृशः। त्विट्-त्विड्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्याम्। त्विट्सु। सह जुषते इति सजूः। सजुषौ। सजुषः। सजूर्भ्याम्। सजूष्षु-सजूःषु। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्याम्। असौ (४)। त्यदाद्यत्वं टाप् औङः शी। उत्वमत्वे। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्याम्। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्याम्। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषाम्। अमुष्याम्। अमूषु।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

---

(३) अलोऽन्त्यस्येति (२९सू०) परिभाषया पकारस्थाने तकारादेशः।

(४) असावित्यत्र अदस औ सुलोपश्चेति (१८९सू०) विशेषविधानात् औत्वमेव नतु त्यदाद्यत्वटापौ।

स्वमोर्लुक्(१४२पृ०)। दत्वम्। स्वनडुत्-स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्(१४८पृ०)। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। दिव उत्(१५०पृ०)। विमलद्यु अहः। अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपद(१)स्यैवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्। उत्तरपदत्वे (२) चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणान्न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किम्। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वे तु न। वाः। वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्। वारि। चत्वारि। न लुमतेति(११४पृ०)कादेशो न। (३)किम्। के। कानि। इदम्। इमे। इमानि। अन्वादेशे (४) नपुंसके एनद्वक्तव्यः *। एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः २। ब्रह्म। सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः *। हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। रोऽसुपि(८०पृ०)। अहर्भाति। विभाषाङिश्योः(१०७पृ०)। अह्नी अहनी। अहानि।

अहन्। ८। २। ६८।

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्याम्। अहोभिः। इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे

---

(१) पूर्वपदस्यैवेति पूर्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोपकुत्वयोरसम्भवः।

(२) उत्तरपदत्व इति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न।

(३) किमः कः(१५१पृ०)इति सूत्रेणेति शेषः।

(४) अन्वादेशे इतीदमस्यैव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनबलात् प्रत्ययलक्षणादेनादेशः।

प्राप्ते अह्नित्यावर्त्तत्र नलोपाभावन्निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय: । तदन्तस्याऽपि रत्वरुत्वे दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा निदाघ:। इह हल्ङ्याद्लोपे(१११पृ)प्रत्ययलक्षणेन असुपीति (८०पृ०)निषेधाद्रुत्वाभावे रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ: । दीर्घाहाणौ । दीर्घाहाण: । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रह । बहुवृत्रघ्नी । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । असृज: पदान्ते कुत्वं सृजे:(१६४पृ०)क्विनो विधानात् । विश्वसृडादौ न सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वाव्रश्चादिसूत्रे(१२०पृ०)सृजियज्यो: पदान्ते षत्वं कुत्वापवाद: । ऋत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिक ऋज्प्रत्यये बोध्य: । असृक्-असृग् । असृजी । असृञ्जि । पद्दन्निति (१०४पृ०)वा असन् । असानि । असृजा अस्ना । असृग्भ्याम् असभ्यामित्यादि । ऊर्क्-ऊर्ग् । ऊर्ज्जी । ऊर्ञ्जि । नरजानां संयोग: । बहूर्ञ्जि नुम्प्रतिषेध: । अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् । बहूर्ञ्जि—बहूर्ग्जि वा कुलानि । त्यत्-त्यद् । त्ये । त्यानि । तत्-तद् । ते । तानि । यद्-यत् । ये । यानि । एतत्-एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यते: क्विप् । बेभित्-बेभिद् । बेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अझलन्तत्वान्न नुम् अजन्तलक्षणस्तु नुम्न स्वरविधौ (२५पृ०) स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ।

गोवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः(५)।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥
स्वम्सुप्सु नव, षट् भादौ(६)षट्के, स्युस्त्रीणि जश्शसोः।
चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे। ऋत्विगादिना(१६४पृ०)क्विन्। गतौ नलोपः। अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्(५१पृ०)। गवाक्-गवाग्। सर्वत्र विभाषेति(५०पृ०)प्रकृतिभावे। गोअक्-गोअग्। पूर्वरूपे। गोक्-गोग्। पूजायान्नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ् गोअङ् गोङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङः शी भत्वादच इति(१७९पृ०) अलोपः। गोची। पूजायान्तु। गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची। जश्शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा गवाञ्चा गोञ्चा गोअञ्चा। गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोअग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः(६४पृ०)कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाङ्षु गोअङ्षु गोङ्षु गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु। नचेह चयो द्वितीया इति(६४पृ०)पक्षे ककारस्य खकारेण षसामाधिक्यं शङ्क्यम् चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव।

---

(५) अर्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदादित्यर्थः।

(६) भादौ भ्याम्भिसादौ षट्के प्रत्येकं षट् भेदास्तेन ३६। नव त्रीणीत्यनयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते स्वाद्येकादशकभिन्ने औङौट्टादौ दशके प्रत्येकं चत्वारीति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०९।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाचिभूतानि (८) ५२७भवन्तीति मनीषिभिः॥ १॥

तिर्य्यक्। तिरश्ची। तिर्य्यञ्चि। पूजायान्तु। तिर्य्यङ्। तिर्य्यञ्ची। तिर्य्यञ्चि। यकृत्। यकृती। यकृन्ति। पद्दन्निति (१०४६०)वा यकन्। यकानि। यक्ना-यकृता। शकृत्। शकृती। शकृन्ति। शकानि। शक्ना—शकृता। ददत्। ददती।

वा नपुंसकस्य। ७।१।७९।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम् वा स्यात् सर्व्वनामस्थाने। ददन्ति—ददति। तुदत्।

आच्छीनद्योर्नुम्। ७।१।८०।

---

(८) अश्वाचिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः। तथाहि सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८। औङि चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वेकमिति सप्त। तयोः प्रगृह्यत्वान्नानुसिकत्वम्। जश्शसोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२ इति मिलिताः २४। अमि सुवत् १८। टायां ङस्यादिषट्के चाजादौ त्रयाणां पूजार्थे अद्वित्वविकल्पात् षट् अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम् १२। गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननुनासिक विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४। ङिविभक्तौ तु अनुनासिकत्वाभावात् ततोऽर्द्धम् ७। भ्याम्भ्यस्पञ्चके अभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं १२। द्वित्वाभावपक्षे। १२। नलोपक्षे तु गभयानां द्वित्वविल्पात्।२४। इति।४८। भिसि भप्राग्वर्णगयोर्द्वित्वात्। २४। सुपि गत्यर्थे त्रयाणाम् ककारषकारयोर्द्वित्वे उकारस्यानुनासिकत्वे च २४। एवं पूजार्थे कुक्पक्षे षण्णां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८। कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४। सर्व्वसमष्टिः५२७

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती-तुदती। तुदन्ति। भात्। भान्ती-भाती। भान्ति। पचत्।

शप्श्यनोर्नित्यम्। ७। १। ८१।

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती। पचन्ति। दीव्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। स्वब्-स्वप्। स्वपी। नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्निति(१२२पृ०) दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाम्पि। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। अपो भिः(१९२पृ०)। स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः। अर्त्तीत्यादिना धनेरुस् रुत्वम्। धनुः। धनुषी। सान्तेति(४७पृ०)दीर्घः। नुम्विसर्जनीयेति(१८६पृ०) षत्वम्। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवञ्चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप् र्वोरिति (१८५पृ०) दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुं न, स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा। पयोभ्यामित्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्य्यम् उत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

स्वरादिनिपातम(१)व्ययम्।१।१।३७।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। स्वर् १। अन्तर् २। प्रातर् ३। पुनर् ४। सनुतर् ५। उच्चैस् ६। नीचैस् ७। शनैस् ८। ऋधक् ९। ऋते १०। युगपत् ११। आरात्१२ पृथक् १३। ह्यस् १४। श्वस् १५। दिवा १६। रात्रौ १७। सायम् १८। चिरम् १९। मनाक् २०। ईषत् २१। जोषम् २२। तूष्णीम् २३। वहिस् २४। अवस् २५। समया२६। निकषा २७। स्वयम् २८। वृथा २९। नक्तम् ३०। नञ् ३१। हेतौ३२। इद्धा३३। अद्धा३४। सामि ३५। वत्३६।

---

(१) स्वरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः। स्वरादीनाह स्वरित्यादि। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। १। अन्तरिति मध्ये। २। प्रातरिति प्रत्यूषे। ३। पुनरित्यप्रथमे विशेषे च। ४। सनुतरित्यन्तर्द्धाने। ५। स्वराद्याः पञ्चरेफान्ताः। सान्तत्वे स्वर्यातीत्यादि न सिद्धेत्। उच्चैस् महति ६। निचैस् अल्पे। ७। शनैस् क्रियामान्द्ये। ८। ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ९। ऋते वर्ज्जने। १०। युगपत् एककाले। ११। आरात् दूरसमीपयोः।१२। पृथक् भिन्ने।१३। ह्यस् अतीतेऽहनि।१४। श्वस् अनागतेऽहनि। १५। दिवा दिवसे। १६। रात्रौ निशि। १७। सायम् निशामुखे।१८। चिरम् बहुकाले।१९। मनाक्।२०। ईषत्।२१। इमावल्पे। जोषम् सुखे मौने च॥ २२। तूष्णीम् मौने।२३। वहिस्।२४। अवस्।२५। इमौ बाह्ये। समया समीपे मध्ये च।२६। निकषा अन्तिके।२७। स्वयम् आत्मनेत्यर्थे।२८। वृथेति व्यर्थे।२९। नक्तम् रात्रौ। ३०। नञ् निषेधे। ३१। हेतौ निमित्ते। ७२। इद्धा प्रकाश्ये। ३३। अद्धा स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्येके।३४। सामि अर्द्धजुगुप्सितयोः।३५। वत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादिसूत्रे(६५१पृ०)विहितो-

ब्राह्मणवत् चत्रियवत्। सना ३७। सनत् ३८। सनात् ३६। उपधा ४०। तिरस् ४१। अन्तरा ४२। अन्तरेण ४३। ज्योक् ४४। कम् ४५। शम् ४६। सहसा ४७। विना ४८। नाना ४६। स्वस्ति ५०। स्वधा ५१। अलम् ५२। वषट् ५३। श्रौषट् ५४। वौषट् ५५। अन्यत् ५६। अस्ति ५७। उपांशु ५८। चमा ५६। विहायसा ६०। दोषा ६१। मृषा ६२। मिथ्या ६३। मुधा ६४। पुरा ६५। मिथो ६६। मिथस् ६७। प्रायस् ६८। मुहुस् ६६ प्राबाहुकम् ७०। प्रवाहिका ७१। आर्य्यहलम् ७२।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्युदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि। नतु स्वरादिवत् पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् ३६। सना। ३७। सनत्। ३८। सनात्। ३६। नित्ये। उपधा भेदे।४० तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्य्यगर्थे परिभवे च। ४१। अन्तरा मध्ये विनार्थे च। ४२। अन्तरेण वर्ज्जने। ४३। ज्योक् काल भूयस्त्व प्रश्नशीघ्रार्थसंप्रत्ययेषु। ४४। कम् वारिमर्द्दनिन्दासुखेषु। ४५। शम् सुखे।४६। सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः। ४७। विना वर्ज्जने। ४८। नाना अनेकविनार्थयोः।४६। स्वस्ति मङ्गले। ५०। स्वधा पितृदाने। ५१। अलम् भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। ५२। वषट्।५३। श्रौषट्।५४। वौषट्।५५। हविर्दाने।अन्यत् अन्यार्थे।५६। अस्ति सत्तायाम्।५७। उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।५८। चमा चान्तौ। ५६। विहायसा वियदर्थे। ६०। दोषा रात्रौ।६१। मृषा।६२। मिथ्या।६३। वितथे।मुधा व्यर्थे।६४। पुरा अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च।६५। मिथो।६६। मिथस् रहःसहा यार्थयोः। ।६७। प्रायस् बाहुल्ये। ६८। मुहुस् पुनरर्थे। ६६। प्रबाहुकम् समकाले ऊर्द्धार्थे च ७०। प्रवाहिका प्राठान्तरम्। ७१। आर्य्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३ । साकम् ७४ । सार्द्धम् ७५ । नमस् ७६ । हिरुक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम् ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रतान् ८४ । मा ८५ । माङ् ८६ । आकृतिगणोयम् ।

बलात्कारे । शाकटयनस्तु आर्य्य प्रतिबन्धे चलम् प्रतिषेधविवादयो रित्याह । ७२ । अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये । ७३ । साकम् । ७४ । सार्द्धम् । ७५ । सहार्थे । नमस् नतौ ।७६। हिरुक् वर्ज्जने ।७७। धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । ७८ । अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ७९ । अम् शैघ्र्येऽल्पेच। ८०। आम् अङ्गीकारे ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्व (५।४।११सू०) इत्यादिविहितोयाम् स्हयते इत्येके किन्तराम् प्राह्णेतरामित्यादि।८१। प्रताम् ग्लानौ।८२।प्रशाम् सामर्थ्ये । ८३ । प्रतान् विस्तारे ।८४। मा । ८५। माङ् ।८६। शङ्कानिषेधयोः आकृतिगणइति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् स्वाच्छन्द्ये प्रकामम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्पतम् न्याय्ये । परम् किन्त्वर्थे साक्षात् प्रत्यक्षे । साचि तिर्य्यगर्थे । सत्यम् अङ्गीकारे । मङ्क्षु शैघ्र्ये संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैघ्र्ये । बलवत् अतिशये । प्रादुस् आविस् प्रकाशे । अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सततम् एते सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्योः । ओम् अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम् । भुवर् अन्तरिक्षे । झटिति झक् तरसा शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु कष्टे । सु पूजायाम् कु कुत्सितेषदर्थयोः। अहह आश्चर्य्ये खेदेच। अञ्जसा तत्त्वशीघ्रयोः। मिथ्या वितथार्थे। भ्राजक् शैघ्र्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरम् चिरेण चिरात् एते चिरार्थकाः । अस्तम् विनाशे । आनुषक् आनुपूर्व्ये । अन्वक् अनुमाने अभम् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । स्थाने युक्ते वरम् ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । एवं सह सतवाङ्मित्यादयोऽपि ग्राह्याः । म० ।

(२) च१। वा२। ह३। अह४। एव५। एवम्६। नूनम्७। शश्वत्८। युगपत्९। भूयस्१०। कूपत्११। सूपत्१२। कुवित्१३। नेत्१४। चेत्१५। चण्१६। कच्चित्१७। यत्र१८। नह१९। हन्त२०। माकिम्२१। माकीम्२२। नकीम्२३। नकिम्२४। नकिर्२५। माङ्२६। नञ्२७। यावत्२८। तावत्२९। त्वै३०। द्वै३१। रै३२। श्रौषट्३३। वषट्३४। स्वाहा३५। स्वधा३६। वौषट्३७। तुम्३८। तथाहि३९।

---

(२) च समुच्चयादिषु। १। वा वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इत्यन्यार्थेषु। २। ह प्रसिद्धौ। ३। अह पूजायाम्। ४। एव अवधारणेऽनवक्लृप्तौ च।५। एवम् उक्तपरामर्शे। ६। नूनम् निश्चये वितर्के च।७। शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च।८। युगपत् ऐककाल्ये। ९। भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च। १०। कूपत् सूपत् एतौ प्रश्ने प्रशंसायाञ्च।११। १२। कुवित् भूर्य्यर्थे प्रशंसायाञ्च।१३। नेत् शङ्काप्रतिषेधसमुच्चयेषु।१४। चेत् यद्यर्थे। १५। चण् णित् चेदर्थे समुच्चयादौ त्वननुबन्धः। १६। कच्चित् इष्टप्रश्ने। १७। यत्र अनवक्लृप्त्यनवमर्षगर्हाश्चर्य्येषु। यथा नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्य्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेदित्यादि। १८। नह प्रत्यारम्भे। १९। हन्त हर्षविषादानुकम्पावाक्यारम्भेषु २०। माकिम् माकीम् नकीम् नकिम् नकिर् एते वर्ज्जने। २१-२५। माङ्नञौ स्वरादिषूक्तार्थौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति स्वरविशेष एवमन्यत्रापि बोध्यम्। २६। २७। यावत्तावत् एतौ साकल्ये। २८। २९। त्वै विशेषवितर्कयोः। ३०। द्वै वितर्के अत्र न्वै इति पाठान्तरम्। ३१। रै दाने अनादरे च। ३२। श्रौषट् वषट् स्वरादिषूक्तार्थौ। ३३। ३४। स्वाहा देवताभ्यो दाने। ३६। स्वधा वौषट् व्याख्यातौ।३६। ३७। तुम् तुङ्कारे यथा गुरुं तुङ्कृत्य हुङ्कृत्येति प्रयोगः। ३८। तथाहि निदर्शने। ३९। खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे

खलु ४०। किल ४१। अथ ४२। सुष्ठु ४३। स्म ४४। आदह ४५। उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तम् अहंयुः अस्तिक्षीरा ४६। अ ४७। आ ४८। इ ४९। ई ५०। उ ५१ ऊ ५२। ए ५३। ऐ ५४। ओ ५५। औ ५६। पशु ५७। शुकम् ५८। यथा ५९ कथाच ६०। प्याट् ६१। पाट् ६२। अङ्ग ६३। है ६४। हे ६५। भोः ६६। अये ६७। द्य ६८। विषु ६९। एकपदे ७०। युत् ७१। आतः ७२। चादिरप्याकृतिगणः (२)।

निश्चये च। ४०। किल वार्त्तायामलीके च। ४१। अथ स्वरादिषूक्तार्थः। ४२। सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः ४३। स्म अतीते पादपूरणे च। ४४। आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। ४५।

अवदत्तमित्यादीन्युदाहरणानि तत्रावशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकतयानुपसर्गत्वात् अच उपसर्गात्त इत्यनेन( )तकारो न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः। एतेन गेये केन विनीतौ वामिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वामित्यव्ययं द्रष्टव्यम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वच्मीत्यादि सिद्ध्यति आस्तेत्युवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६। स्वरप्रतिरूपकाण्याह। अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च। ४७। आ वाक्यस्मरणयोः। ४८। इ सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ४९। ई उ ऊ ए ऐ ओ औ एते संबोधने। ५०-५६। पशु सम्यगर्थे। ५७। शुकम् शैघ्र्ये। ५८। यथा कथाच अनादरे। ५९। ६०। प्याडादयः सप्त संबोधने। ६१-६७। द्य हिंसाप्रातिलोम्ययोः पादपूरणे च। ६८। विषु नानार्थे। ६९। एकपदे अकस्मादित्यर्थे। ७०। युत् कुत्सायाम्। ७१। आतः इतोपीत्यर्थे। ७२।

(२) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः। ते च यथा। यत्तत् हेतौ आहोस्वित् विकल्पे सोम् सर्व्वतोभावे। कम् पादपूरणे। सुकम् अति-

तद्धितश्चासर्व्वविभक्तिः।१।१।३८।

यस्मात्सर्व्वा (४) विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्त्तव्यम्। तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शस्प्रभृतयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः। अम् (७)। आम् (८)। कृत्वोर्थाः (९)। तसिवती (१०)। नानाञाविति (११)। तेनेह न। पचतिकल्पम्पचतिरूपम्।

शये। अनुकम् वितर्के। शंट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्या आनन्दे। चटु चाटु प्रिये वाक्ये। ऊम् भर्त्सने। इव सादृश्ये। अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे। एवम् अरे जातुप्रदादयोपि ग्राह्याः। अत्रेदमवधेयं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वरइष्टस्ते चादिषु अन्ये स्वरादिषु उभयस्वरभाजस्तूभयत्र पठिता इत्येतत् सर्व्वम् मनोरमायां स्थितम्।

(४) सर्व्वेति वचनत्रयमित्यर्थः विन्नूत्सर्गादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः।

(५) पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७। इत्यारभ्य याप्ये पाशप् ५।३। ४७ इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितास्ते इत्यर्थः।

(६) बह्वल्पार्थाच्छस् ५।४।४२सू०। इत्यारभ्य समासान्ताः ५। ४। ६८ इति सूत्रात् प्राक् डाच्पर्य्यन्ता ये विहितास्ते इत्यर्थः।

(७) अमु च च्छन्दसीति ५।४।१२ सूत्रेण विहितोऽम्।

(८) किमेत्तिङव्ययघादाम्व ५।४। ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम्।

(९) संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ४।४। १७ सूत्रेण विहितः कृत्वसुच् तत्तुल्यार्थाः सुजादयश्च।

(१०) तेनैका दिक् तसिश्चेति ४।३।११। १२। सूत्राभ्यां विहितस्तसिः। तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५।१।१५। सूत्रैर्विहितो वतिः।

(११) विनञ्भ्यां नानाञाविति ५। २। २७ सूत्रविहितौ नानाञावित्यर्थः।

कृन्मेजन्तः।१।१।३९।

कृद्यो मान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारंस्मारम्। जीवसे (१३)। पिबध्यै (१४)।

क्त्वातोसुन्कसुनः।१।१।४०।

एतदन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः (१५)। विसृपः (१६)।

अव्ययीभावश्च।१।१।४१।

अधिहरि।

अव्ययादाप्सुपः।२।४।८२।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात्। तत्र शालायाम्। अथ। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति। तथापि न गौणे। आब्ग्रहणं (१८) व्यर्थमलिङ्गत्वात्।

---

(१२) कृद्यो मान्त इति। कारयामासेत्यादावामः कृत्त्वादव्ययत्वमिति भाष्यम्।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि ३।४।९ सूत्रेण असेन्प्रत्ययः।

(१४) पिबध्यै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यैप्रत्ययः।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्वकादिण्धातोः भावलक्षणे स्थेण इत्यादि ३।४।१६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः।

(१६) विसृप इति सृपितृदोः कसुनिति ३।४।१७ सूत्रेण विहितः कसुन्।

(१७) ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगित्यतो (५ ४२५०) लुगित्यनुवर्त्तते।

(१८) अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतोदर्शयति आब्ग्रहणमिति।

सदृशन्त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१६)।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।
आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा (२०) ॥ १ ॥

वगाहः। अवगाहः। पिधानम्। अपिधानम्।

इत्यव्ययानि।

---

(१६) अलिङ्गत्वे आथर्वणश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह लिङ्गकारकसंख्याभावपरेति। इह विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ अन्यथान्यतरवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम्।

(२०) यथा वाचा निशा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्मात्रमिहोपात्तम्।

इति सरलाख्यायां कौमुदीव्याख्यायामव्ययप्रकरणम्।

सिद्धान्तकौमुदी ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८४) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम्(१) अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय । अजा । अतः खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी (२) अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः

---

(१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तदर्थः स्त्रियामित्यधिकारलब्धस्य धर्मप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्तदेतदाह अजादीनामित्यादि । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्य इत्यर्थाल्लभ्यत इति बोध्यम् । टाबादीनां पकारः स्वरार्थः । तत्र अजा एडका कोकिला चटका मूषिका अश्वा बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापहाणा अपरापहाणा क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । अजादिराकृतिगणः ।

(२) पञ्चाजीति । अत्र हि समासेऽजशब्दस्यापि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

बाला । वत्सा । होड़ा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति (२१६पृ०) ङीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् (ग०)। सम्फला । भस्त्रफला (३) । ङ्यापोरिति (४६८पृ०) ह्रस्वः । सदच् (४) काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् (ग०) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) । पुंयोगेतु शूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नञः (ग०) । अमूला । ऋन्नेभ्यो (१२७पृ०) ङीप् । कर्त्री । दण्डिनी ।

उगितश्च । ४ । १ । ६ ।

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । शप्श्यनोरिति (१६७पृ०) नुम् । उगिदचामिति (१५६पृ) सूत्रेऽञ्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदितामिति (१७८पृ०) नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

समुदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग इति भावः ।

(३) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओषधिः ।

(४) अजिति कृतनकारलोपक्विबन्ताञ्चतिसामान्यग्रहणम् ।

(५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् जातिलक्षणङीपएवापवादोन तु पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतज्ज्ञापकत्वं महाशूद्रीत्यपि भवत्येव ।

वनो र च (६)।४।१।७।

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। रश्चा-न्तादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्। तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमति-क्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनो न हश (७) इति वक्तव्यम् *। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रतिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने वनिप् विड्वनोरिति(७०३३८४०)आत्त्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। बहुव्रीहौ वा *। बहुधीवरी—बहुधीवा। पक्षे डाप् वक्ष्यते।

पादोऽन्यतरस्याम्।४।१।८।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात्। द्विपदी-द्विपद्।

टाबृचि (८)।४।१।९।

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा।

---

(६) वनोर चेति सार्थकस्यैव वनोग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसङ्गः। इदञ्च सूत्रं न ङीब्विधायकं ऋन्नेभ्योङीबित्यनेनैव(१३७पृ०)तत्सिद्धेः किन्तु तत्सूत्रविहितङीपोनुवादेन रत्वमात्रविधायकमिति बोध्यम्।

(७) वनो न हश इति सूत्रमबहुव्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह अवावेति।

(८) टाबृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन विपक्षेऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदी त्रिपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय। तत्त्व०।

न षट्स्वस्रादिभ्यः(१२८४०) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (९) नलोपे कृतेऽपि षान्ता षडिति(१६२४०)षट्संज्ञां प्रति (१५६४०) नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् ।

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा सीमानौ ।

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानौ । दामा । दामे दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे बहुयज्वानौ ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्ङीब्निषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ ।

---

(९) न षडिति सूत्रे ङीपइव टापोऽपि निषेधइत्याह पञ्चेत्यत्रेत्यादिना । असिद्धत्वादिति तथाच सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनान्न टापं प्रत्यसिद्धत्वमिति टापि प्रसक्ते न षडित्यादिना टापोऽपि निषेध इति भावः । अयञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौणे न प्रवर्त्तते तदन्तस्य स्त्रीत्वेऽपि पञ्चनृशब्दस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मनइति, अन उपधेत्यादि वक्ते सूत्रे डाब्ङीपोरुभयोरपि नि-

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ।

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्व्विका । कारिका । अतः किं नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् बहुपरिव्राजका (११) नगरी । कात्किम् नन्दना । पूर्व्वस्य किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका । आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् * । मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोश्च * । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदोरस्येत्त्व स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् । त्यकनश्च निषेधः * । अधित्यका । उपत्यका । आशिषि वुनश्च न * । जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न * । देवदत्तिका ।

षेधके, तेन सीमभ्यां बहुपद्मभ्यां बहुधीवभ्यामित्यादौ डाबङीपोरभावेऽपि नलोपेऽदन्ततया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) बहुपरिव्राजकेति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वमिति न तत्रेत्त्वप्रसङ्गः असुप इति निषेधादिति भावः ।

(१२) कटुकेति टापा सह सवर्णदीर्घात् पूर्व्वं, वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादप्रवादत्वाच्च प्रत्ययस्थककारात् परस्थिताकारस्य नेत्त्वं स्यादिति भावः ।

(१३) मामकेति तवकममकावेकवचने इति(४।३।३)ममकादेशस्याप्रत्ययत्वादप्राप्ते विधानम् ।

देवका(१४)। चिपकादीनाञ्च न(१५)*। चिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि(ग०)। अन्यत्र तारिका। वर्णका तान्तवे(ग०)। अन्यत्र वर्णिका। वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्(ग०)। उदीचान्तु वर्त्तिका। अष्टका पितृदैवत्ये(ग०)। अष्टिकान्या। सूतिकापुत्रिकावृन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम्*। इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्व्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिका-शब्दे ङीन (१६) इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थ-मकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका—सूतकेत्यादि।

उदीचामातः स्थाने य क पूर्व्वायाः। ७। ३।४६।

यकपूर्व्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व्व-स्येद्वा स्यादापि परे। केऽण इति(४०४पृ०)ह्रस्वः। आर्य्यका आर्यिका चटकका चटकिका। आतः किं साङ्काश्ये भवा साङ्का-श्यिका (१७)। यकेति किम् अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

---

(१४) ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादच इति(७०७पृ०)सूत्रेण दत्तभागलोपात् देवकेति

(१५) चिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका। आकृतिगणः।

(१६) ङीन इति शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१पृ०)जातस्य ङीन इत्यर्थः।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्व्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्या-ख्यातं तेन सांकाश्यिकेत्यत्र न विकल्पस्तत्राकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन स्त्रीत्वाबोधकत्वादिति भावः।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति। यकपूर्व्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशः किमर्थ इति प्रश्नः।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका। धात्वन्तयकोस्तु (१६) नित्यम्। सुनयिका(२०)। सुपाकिका।

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्व्वाणामपि (२१)। ७।३।४७।

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकम्पदम्। एषामत इत्वा स्यात् तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ् पूर्व्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्ज्जनार्थम्। अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। एषा द्वा एतयोस्तु(२३)सपूर्व्वयोर्न्नेत्त्वम् अन्तर्व्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

---

(१६) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्व्वस्याकारस्य इत्त्वं भवतीति शेषः।

(२०) सुष्ठु नयो यस्याः सुष्ठु पाको यस्या इति विग्रहे शेषिके कपि केऽण इति(४०४पृ०)ह्रस्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्त्वम्।

(२१) भस्त्रैषेति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽजास्वानामेव विशेषणं प्रत्ययस्थादित्यतः (२११पृ०) अत इति अनुवर्त्तते अपिना नञ् भिन्नपूर्व्वाणामविद्यमानपूर्व्वाणाञ्च संग्रहः।

(२२) अन्यस्यानुपसर्ज्जनस्य। उत्तरसूत्रेणाभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन(२१४पृ०)।

(२३) एतयोस्त्विति। भस्त्राज्ञाऽजास्वानां सपूर्व्वाणामपीत्त्वं भवत्येव तत्र टापः कप्रत्ययात् परत्वात् सुपःपरत्वाभावेन असुप इति निषेधाप्रवृत्तेश्चेति बोध्यम्। तत्त्व०।

(२४) अन्तर्वर्त्तिनोमितिन, एतद्स्तु इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नञ्-तत्पुरुषे त्यदाद्यत्वात् प्राक् सुपो लुकि ततः अकचि सामासिके वा कपि कृते पुनर्विशिष्टात् सुपि त्यदाद्यत्वे टाप् स च समासात् पूर्व्वोत्पन्नः सुपः परइति न तत्र प्रवृत्तिः। बहुव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियैतकादित्येव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः।

माश्रित्याऽसुप इति निषेधात्। अनेषका (२५)। परमैषका। अद्दके। परमद्दके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्ज्जनार्थम्। इह हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् नतु इषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्द-स्त्वनुपसर्ज्जनमात्मीयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्ज्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-रणम्। एवञ्चात्मीयायाम् स्विका। परमस्विकेति नित्यमे-वेत्वम् (२९)। निर्भस्त्रिका-निर्भस्त्रका। एषका एषिका। कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका-अजिका। ज्ञका-ज्ञिका। द्विके-द्वके। निःस्विका—(३०) निःस्वका।

अभाषितपुंस्काच्च। ७। ३। ४८।

---

(२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता अनेषेति तथासति अनेतकादित्येव स्यादिति बोध्यम्।

(२६) असम्भवादिति इतदोरकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादिति भावः।

(२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्थानिकत्वमिति नेत्वप्रसङ्गः इति भावः।

(२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्वान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं केन व्यवधानादिति भावः।

(२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽकारस्थानिकत्वाभावेनतत्सूत्रा-प्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्यादिना नित्येत्वसिद्धिरिति भावः।

(३०) निःस्विकेति स्वं स्वा निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वाशब्दस्य संज्ञात्वपत्वेऽ-प्युपसर्ज्जनत्वात् समासान्तह्रस्वे टापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽण्यइति (१०४४०) ह्रस्वः ततः टाप्।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इद्वा स्यात्। गङ्गिका-गङ्गका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम्। अज्ञाता अखट्वा " अखट्विका। शैषिके कपि तु विकल्प (३१) एव।

आदाचार्य्याणाम्। ७। ३। ४९।

पूर्व्वसूत्रविषये आद्वा स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु। शुभ्रिका।

अनुपसर्ज्जनात्। ४। १। १४।

अधिकारोऽयम्। यूनस्तिः (२४२पृ०) इत्यभिव्याप्य अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ् क्वरपः। ४। १। १५।

अनुपसर्ज्जनं यट्टिदादि(३२)तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्ततः

(३१) अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे शेषाद्विभाषेति(४२५पृ०)पाक्षिक कबभावे उपसर्ज्जनह्रस्वे अखट्वशब्दादपि अज्ञातादौ के सुपो लुकि केऽण (४०८पृ०) इति ह्रस्वे पुनरपि अभाषितपुंस्काद्विहिताऽऽकारस्थानिकाका-राभावेन विकल्पस्य तत्राप्रवृत्तावुत्सर्गतो नित्यत्वम्। शैषिककप्पक्षे तु न, खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन अखट्वाभागस्य सुबन्तत्वेऽपि कबन्तस्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया तद्घटकाऽखट्वाभा गस्याप्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोरिति (२२२पृ०) न ह्रस्वः। केऽण इति ह्रस्वस्य न कपीति(४०४पृ०) निषेधाच्च न ह्रस्वः। किन्तु आपोऽन्यतर-स्यामिति (४२६पृ०)ह्रस्वे अकारस्याऽऽकारस्थानिकत्वात् भाषितपुंस्कत्वा-भावेन विकल्प इति भावः।

(३२) टिदादयः प्रत्ययास्तैन तस्तदन्तं गृह्यते तच्चानुवर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुरुचरी। उपसर्ज्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट्। नदी। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च(३३) ङीप् प्राप्तः। यासुटो (३४) ङित्त्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्य्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति। श्नः(३५) शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी (३६)। ऐन्द्री (३७)। औत्सी (३८)। ऊरुद्ध-

विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८पृ०) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यद्दि-दादीत्यादि। टित्त्वं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिपदिकावयवप्रकृतिगतञ्च। तच्च प्रत्यये आरोप्य डिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृति गतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातु प्रकृतिगतं स्तनन्धयीति अत्र धेटधातीष्टकारस्यानन्यप्रयोजनतया ङीबर्थत्वमेव व्यवस्थापितमाकरे

(३३) टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति लटश्शकारटकारेत्त्वात् तत्स्थानिकस्य शानचोऽपि स्थानिवत्त्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् तत्र ङीप् स्यादित्याक्षेपः।

(३४) समाधत्ते यासुटइति आशीर्लिङो ङित्वेन तदादेशयासुटोऽपि ङित्त्वे प्राप्तेऽपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति (उ०१६पृ०) पुनर्ङित्त्वविधानमेव आदेशानाम् स्थान्यनुबन्धकार्य्याप्रवृत्ते ज्ञापकमिति भावः।

(३५) श्नाप्रत्ययस्य शित्त्वेन तदादेशस्य शानचः शित्त्वसिद्धावपि हलः श्नः शानज्झाविति (उ०१६५पृ०) सूत्रे शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापकमित्याह श्न इत्यादि।

(३६) सुपर्णीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति (५०६पृ०) ढकि आयन्नेयीत्यादिना (२०८पृ०) ढस्य एयादेशः।

(३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये सास्य देवतेत्यण् (५३०पृ०) इन्द्रस्येयमिति वा वाक्ये तस्येदमित्यण् (५८३पृ०)। अजादिसाहचर्य्यात् तद्धित एवाण् तेन कर्म्मण्यण् (उ०३२३पृ०)इत्यणि कुम्भकारेत्येव भवतीति बोध्यम्।

(३८) उत्से भवा औत्सी उत्सादिभ्योऽञ् (४८०पृ०) इत्यञि सिध्यति।

यवी। ऊरुद्वयसी। ऊरुमात्री (३९)। पञ्चतयी (४०)। आक्षिकी (४१)। लावणिकी (४२)। यादृशी (४३)। इत्वरी (४४)। ताच्छीलिके णेऽपि (४५)। चौरी। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् *। स्त्रैणी (४६)। पौंस्नी। शाक्तीकी (४७)। आढ्यङ्करणी (४८)। तरुणी। तलुनी।

यञश्च। ४। १। १६।

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते।

---

(३९) प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचश्च इति(६६७पृ०)प्रत्ययाः अत्र मात्रशब्दादारभ्य अयचश्चकारेण मात्रजिति प्रत्याहारस्तेन उभयीत्यादिसिद्धिः शब्देन्दु०।

(४०) पञ्चावयवा यस्या इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयबिति(६६८पृ०)तयप्।

(४१) अक्षेण दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४पृ०) ठकि ठस्येकादेशः।

(४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे(६१४पृ०)लवणाट्ठञिति (६१४पृ०)ठञ्।

(४३) त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेति (१८४पृ०) कञि आ सर्वनाम्नः (१८४पृ०) इत्याकारादेशः।

(४४) इण नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरबिति(७३७४पृ०)क्वरप्।

(४५) शील मित्यधिकारे(६१६पृ०)छत्रादिभ्यो ण इति(६१६पृ०)णप्रत्ययेऽपि अणकार्य्यं भवतीत्यर्थः तेन चुराशीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके णप्रत्यये चौरीति।

(४६) स्त्रीपुंसयोर्नञ्स्नञाविति(४८१पृ०)सूत्रेण स्त्रियाः नञ् पुंसः स्नञ्।

(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५पृ०)अधिकारे शक्तियष्ट्योरीकक्(६१६पृ०)इतीकक्।

(४८) आढ्यसुभगेत्यादिना ३। २। ५६। सूत्रेण ख्युन् युवोरनाकावौ (५३४पृ०)इत्यनादेशे अरुर्द्विषदित्यादिना(७३१०पृ०)मुम्।

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य(४९) लोपः स्यादीतिपरे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्दैव्या । देवाद्यञञाविति४८६ष्ट० हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ।

प्राचां ष्फस्तद्धितः । ४ । १ । १७ ।

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां सच तद्धितः ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) षइत्स्यात् ।

आयन्नेयीनीयियः फढखछघाम्प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् (५१)ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति(२२७ष्ट०)वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ।

---

(४९) सूर्य्यगस्त्येत्यादितः(२२८ष्ट०) यउपधाया इति, यस्येति चेत्यत(१३९ष्ट०) ईतीति चानुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत (४ष्ट०) इदिति आदिर्ञिटुडव इत्यतः (उ०४२ष्ट०) आदिरिति चानुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्विधानेन यञन्तादिहितष्फस्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इत्यप्रयोगे प्राप्ते आह षित्त्वसामर्थ्यादिति हिर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः। ४। १। १८।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च। ४। १। १९।

आभ्यां ष्फः स्यात्। क्रमेण टाब्ङीपोरपवादः (५३)। कुर्व्वादिभ्यो ण्यः (५१६ पृ०) कौरव्यायनी। ढक् च मण्डूकात् (५०६ पृ०) इत्यण्। माण्डूकायनी। आसुरेरुपसंख्यानम्*। आसुरायणी।

वयसि प्रथमे। ४। १। २०।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यम्*। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किम्। शिशुः। कन्याया न। कन्यायाः कनीन चेति (५०५ पृ०) निर्द्देशात्।

---

(५२) लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्यक ऋक्ष रुक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरु कत। गर्गाद्यन्तर्गणः (५८१ पृ०) शकन्ध्वादित्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योपधत्वाज्जातिलक्षणङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे जातित्वात् ङीप् प्राप्तस्तयोरपवादः।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तीभूतइत्यर्थ इ-त्याह वयोवाचिन इति आयुषस्त्रीन् चतुरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति शास्त्रकृतः। यथा पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागत्रयस्य।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला (५५) । त्र्यनीका सेना ।

अपरिमाण (५६) बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धेति (६१२४०) लुक् । द्वौ बिस्तौ पचतीति द्विबिस्ता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणात्तु । द्व्याढकी । तद्धित-लुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ।

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्ज्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग-एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराकृतिगणतया त्रिफलेत्यादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणाहतश्च मीयते इति परिमाणम् तद्भिन्नमपरिमाणम् सुवर्णबिस्तो हेम्नोऽक्षे इति आचितं दशभाराः स्युरिति कम्बल्यमूर्णापलशतमिति बिस्तादीनामुन्मा-नत्वेऽपि पृथगुपादानमन्येषां निरासार्थम् ।

(५७) षोड़शहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।

द्वयसज्जिति(६६७पृ०)विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति (५८) लुक्। क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्। ४। १। २४।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ (५९) प्रमाणमस्याः। सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा।

ऊधसोऽनङ्। ५। ४। १३१।

ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेः (६०) रनङादेशः स्यात् स्त्रियाम्। इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु (६१)।

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ४। १। २५।

ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् स्त्रियाम्। कुण्डोध्नी। स्त्रियाम् किम् कुण्डोधो धेनुकम्। इह्यानङपि न तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात्।

---

(५८) प्रमाणार्थे ये तद्धितास्ते द्विगुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्द) पञ्चारत्निमात्रपरिमाण परः पञ्चारत्निः पुरुषइत्युक्तेः।

(६०) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४पृ०) बहुव्रीहावित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेणान्वयः।

(६१) डाबुभाभ्यामिति (२१०पृ०) वैकल्पिको डाप् अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति (२१०पृ०) वैकल्पिको ङीप् ऋन्नेभ्य इत्यनेन (१७३पृ०) प्राप्तस्य ङीपः अनो बहुव्रीहेरिति (२१०पृ०)अनेन निषेधश्च प्राप्त इति विवेकः।

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी बहुव्रीहेरित्येव ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (६२) र्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् * । वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वञ्चेष्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २९ ।

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे । शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽर्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

---

(६१) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तर्गतत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद् व्याख्यानाच्च एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति ।

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः। अथोत इन्द्रकेवलीर्व्विशः। मामकी। भागधेयी (६३)। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्र केवला इत्यादि। मामकग्रहणान्नियमार्थम् अणन्तत्वादेव सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका।

अन्तर्व्वत्पतिवतोर्न्नुक्। ४। १। ३२।

एतयोः स्त्रियान्नुक् स्यात्। ऋन्नेभ्यो(१३७४०)ङीप्। गर्भिण्या-ञ्जीवद्भर्त्तृकायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्येते। तत्राऽन्तरस्त्यस्या-ङ्गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसा-मानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते। पतिवत्नी-त्यत्र तु वत्वन्निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। प्रत्युदाहरणं तु। अन्तरस्त्यस्यां शालायाङ्घटः। पतिमती पृथिवी।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। ४। १। ३३।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे। वशिष्ठस्य पत्नी तत्कर्त्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-कारात्।

विभाषा सपूर्व्वस्य। ४। १। ३४।

---

(६३) भागशब्दात् स्वार्थिके धेयप्रत्यये क्वचित् स्वार्थिकाअपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वाद्वा स्त्रीत्वम्।

(६४) सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धपरम् स्त्रियाः सम्बन्धश्चात्र यज्ञफलभोक्तृत्व-मेवेत्याह तत्कर्त्तृकेति।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्व्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहपतिः-गृहपत्नी। अनुपसर्ज्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्यविशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि दृढ़पत्नी-दृढपतिः। वृषलपत्नी वृषलपतिः। अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारात् (६६)। यद्वा आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप्। अस्मिंस्तु पक्षे। पत्नियौ। पत्नियः। इतीयङ्विषये विशेषः। गवाम्पतिः स्त्री।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७)। ४। १। ३५।

पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः पतिर्य्यस्याः। सा सपत्नी। एकपत्नी वीरपत्नी।

---

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्व्वस्येत्यत्र(२२३पृ०)यज्ञसंयोग इति न संबध्यते इति वृषलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामकृत्वा वृषलस्येन यज्ञसम्बन्धाभावेन कथं वृषलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात्।

(६७) समान एकवीर पिण्ड श्व भ्रातृ भद्र पुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समानस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्व्वस्येत्यनुक्त्वा सपत्न्यादिष्वित्युक्तम् सपत्नीशब्दस्य समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समानस्वामिकदासीभूम्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः। समानस्य सादृश्यगर्भकयता भेदघटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थतापरता पत्नीभेदकृतसम्बन्धभेदमादाय वा पत्यौ भेद इति सादृश्यगर्भकत्वेऽपि न क्षतिः।

पूतक्रतोरै च। ४। १। ३६।

अस्याः स्त्रियामै आदेशो ङीप् च। इयन्त्रिसूती पुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। ४। १। ३७।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपायी श्रीगौर्य्याविति च। अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो नतु दीर्घमध्यः।

मनोरौ वा। ४। १। ३८।

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो(६८)ङीप् च। मनोः स्त्री मनावी-मनायी-मनुः।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः। ४। १। ३९।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्ज्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च। एनी-एता। रोहिता-रोहिणी। वर्णानां तणतिनितन्तानामिति(६९)फिट्

(६८) सन्नियोगशिष्टत्वात् तेन ऐकारौकाराभावे ङीब् निवर्त्तते इत्याशयः।

(६९) वर्णानामिति (फि०५५ पृ०१०सू०) श्वेतः शोणः शितः पृश्निः पृषदिति तणतिनितान्तानां क्रमेणोदाहरणानि।



सूत्रेणाद्युदात्तः(७०) । त्रेण्या च शलल्येति ग्रन्थम् । त्रीण्येतान्यस्याः(७१) इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् श्वेता । घृतादीनाञ्च (७५ ५ ४ पृ० २२ सू०) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव । शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम्* । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असितपलितयोर्न* । असिता पलिता । छन्दसि क्नमेके* (७२) । असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिन्नाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते(७४)

---

(७०) आद्युदात्तइति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति (५ २ ८ पृ०) शेषनिघातेनान्त्यानुदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) त्रीणीति एतानि कर्वुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुणवाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्रैतशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि न तदन्तमुपसर्ज्जनमिति द्रष्टव्यम् पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४ १ ५ पृ०) णत्वम् त्रिषु स्थानेषु एतेति विग्रहस्तु न्याय्यस्तत्वापि णत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति सूत्रेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीपं नकारञ्च बाधित्वा क्नादेशविधानात् नादेशसमानविषय एव क्नादेश इति लाभात् ङीबपि प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह असिक्नी पलिक्नीति ।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयान्वयादाह तोपधभिन्नादिति । भिन्नं स्वरविशेषार्थम् ।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ते द्वयोश्च लघ्वोः परतो बह्वषोबह्वचकस्य गुरु रुदात्तः स्यादित्यर्थः अषिति अचः संज्ञेति प्राञ्चः ।

द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति (उ५५५ष्ट०६सू०) मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तान्तात् किम् कृष्णा। कपिला (७५)।

षिद्गौरादिभ्यश्च (७६)।४।१।४१।

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्त्तकी। गौरी। अन-

---

(७५) कृष्णशब्दस्य द्व्यच्कत्वेन बह्वच्कत्वाभावात् कपिलशब्दस्य बह्वच्कत्वेऽपि गुरुयुक्तत्वाभावात् लघावन्ते इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्सर्गतः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ततेति भावः।

(७६) गौरशब्दस्य तोपधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणोत्सर्गतः कृष्णेतिवदन्तोदात्ततया अन्यतो ङीषित्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः। गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय सुकय ऋष्य पुट तूण द्रुण द्रोण हरिण काकण पटर उणक आमलक कुवल बिम्ब बदर कर्कर तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आपच्चिक शष्कुल सूर्म्म सूर्प सूच यूष यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृस अतस उभय भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुह् अनड्वाह् एषण (करणे) देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गोतम पारक अयस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आग्रहायण प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात् (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड षण्ड उर्द गुर्द शम सूद आर्द हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् सोम सौधर्म्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल पुष्कल कटात् (श्रोणिवचने)। पिप्पल्यादयश्च (२२८ष्ट०) गौरादिः।

डुही। अनडुाही। पिप्पल्यादयश्च (७७) *। आकृतिगणोऽयम्।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां यउपधायाः। ६। ४। १४६।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्यस्य ङ्याम्*। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्याञ्च*। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोप इति वाच्यम्*। मत्सी। मातरि षिच्चेति (५३३सू०) षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्। दंष्ट्रा।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणा(७८)स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु। ४। १। ४२।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदा। उत्सादित्वात्(४६०सू०)अञन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५सू०) ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रञ्चेत्। कुण्डान्या। कुडिदाहे गुरोश्च हलः (उ०४५१सू०) इत्यप्रत्ययः। यस्तु अमते जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्ट्री मातामही पितामही। आकृतिगणः।

(७८) अनुच्छेदा जीविका वृत्तिः। आवपनम् चा उप्यते धान्यमस्मिन् धान्यस्यापानपात्रम्। श्राणा पक्वा।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। असति हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते न तु नियम्यते। गोणी आवपनञ्चेत्। गोणान्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्। स्थलान्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजान्या। नागी स्थूला चेत्। नागान्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्य गुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत् (७९)। कालान्या (८०)। नीली अनाच्छादनञ्चेत्। नीलान्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः। नील्या अन्वक्तव्यः*(५२४पृ॰) इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्व्वत्र किन्तु। नीलादोषधौ*। नीली। प्राणिनि च*। नीली गौः। संज्ञायां वा*। नीली-नीला। कुशी अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी मैथुनेच्छा (८१) चेत्। कामुकान्या (८२)। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबरान्या चित्रेत्यर्थः।

शोणात्प्राचाम्।४।१।४३।

शोणी—शोणा।

वोतो गुणवचनात् (८३)।४।१।४४।

---

(७९) वर्णश्चेत् वर्णविशिष्टा चेदित्यर्थः गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यमरोक्ते वर्णविशिष्टपरता।

(८०) कालान्या क्रौर्य्यगुणयुक्तेत्यर्थः।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः अर्शआदित्वादच्प्रत्ययेन सिद्धमिति भावः।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताभिलाषवतीत्यर्थः।

(८३) गुणवचनादिति। सत्वे निविशतेऽपैतिपृथग्जातिषु दृश्यते। आधेय-

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्। मृद्वी—मृदुः। उत किम्। शुचिः। गुणेति किम्। आखुः। खरुसंयोगोपधान्न *। खरुः पतिम्बरा (८४) कन्या। पाण्डुः।

बह्वादिभ्यश्च (८५)। ४। १। ४५।

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। बह्वी-बहुः। कृदिकारादक्तिनः *। रात्रिः रात्री। सर्व्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके*। शकटी शकटिः।

स्वाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुण इत्युक्त गुणवचनादिति भाष्यमतमित्येकदेशिनः। भाष्यकृता तु एतद्व्याख्यानात् बहुविशेषणवैयर्थ्याच्चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समासकृत्तद्धितान्तसर्व्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदीपोद्योतोक्त एव गुणवचनोऽत्र ग्राह्यः तत्राप्ययं विशेषः वैशेषिकप्रसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव ग्रहणं तथाच शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता न तु रूपादिपदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणिवचनत्वाभावात् शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः।

(८४) पतिम्बरा पतिलाभाय उत्कण्ठितेत्यर्थः।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बह्वादिभ्य इति पृथगुक्तिः।

बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि वारि राति राधि शाधि अहि कपि यष्टि मुनि इतः (प्राण्यङ्गात्) चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड़ नख खुर शिखा बाल शफ गुद। आकृतिगणोयम् तेन भग गल राग इत्यादिग्रहणम्।

अक्तिन्नर्थात् किम्। अजननिः। क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थमजनतिशब्दो गणे पठ्यते। इमकाषिद्वृतिषु चेति (४६६४०) पुंवद्भावः।

पुंयोगादाख्यायाम्। ४। १। ४८।

या पुमाख्या (८६)पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकान्तान्न •। गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्य्याद्देवतायाञ्चाबाच्यः •। सूर्य्यस्य स्त्री देवता सूर्य्या। देवतायाङ्किम्। सूरी कुन्ती मानुषीयम्।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्य्याणामानुक्। ४। १। ४९।

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च। इन्द्रादीनां षण्णाम्मातुलाचार्य्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते। तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते। इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम्। इन्द्राणी। हिमारण्ययोर्म्महत्त्वे •। महद्धिमम् हिमानी अरण्यानी। यवाद्दोषे *। दुष्टो यवो यवानी। यवनाल्लिप्याम् •। यवनानां लिपिर्य्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुक् वा •। मातुलानी मातुली। उपाध्यायानी उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः। उपाध्यायी उपाध्याया। आचार्य्यादणत्वञ्च •। आचार्य्यस्य स्त्री आचा-

---

८६) पुमाख्येति पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगात् पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्त्तमानत्वम् न्याय्यं पुंस्त्वयशफलभोक्तृत्ववत् तद्वाचकशब्दभाक्त्वोचितत्वादिति भावः।

र्य्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्य्यां स्वयं व्याख्याती । अर्य्य-क्षत्रियाभ्यां वा *। स्वार्थे । अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्य्यी क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्म्मण्यण् (उ२२३८०) ।

क्रीतात्करणपूर्व्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न । धनक्रीता ।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः क्तान्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ।

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । जातिपूर्व्वादिति वक्तव्यम्* । तेन बहुनञ्सुकालसुखा

---

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्राण्यादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सूत्रे इन्द्रादिग्रहणं पुंयोगे इन्द्रीत्यादिवारणाय ।

(८८) करणादित्यनेनैव सिद्धे पूर्व्वग्रहणेन गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्या अनित्यता ज्ञाप्यते तेन धनेन क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिस्तदेतदाह क्वचिन्नेति ।

(८९) करणपूर्व्वादित्यनुवर्त्तते समुदायद्योत्यमल्पत्वं तच्च क्रियागतं करणगतं वा ।

दिपूर्व्वान्न। ऊरुभिन्नी(९०)। नेह बहुकृता। जातान्ताम्न। दन्तजाता। पाणिगृहीती भार्य्यायाम्॰। पाणिगृहीताऽन्या।

अस्वाङ्गपूर्व्वपदाद्वा (९१)। ४। १। ५३।

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सुरापीती-सुरापीता। अन्तोदात्तात् किम्। वस्त्रच्छन्ना। अनाच्छादनात् (उ॰६॰५पृ॰) इत्युदात्तनिषेधः (९२)। अतएव पूर्व्वेणापि न ङीष्।

स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्। ४। १।५४।

असंयोगोपधमुपसर्ज्जनं यत् स्वाङ्गन्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (९३)। चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपस-

---

(९०)ऊरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति(४२८पृ॰)परनिपातः। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इति (उ॰६॰५पृ॰)अन्तोदात्तता।

(९१) न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्व्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्वाङ्गेन कर्म्मधारयः। तथाचास्वाङ्गभूतात् पूर्व्वपदात् परं यत् क्तान्तं तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः अस्वाङ्गपूर्व्वपदादित्यस्य जातिपूर्व्वादित्यर्थपरत्वं वार्त्तिके उक्तमन्यथा बहुमनञ्सुकालसुखादिपूर्व्वकक्तान्तस्य अस्वाङ्गपूर्व्वकतया तत्र विकल्पेन ङीषापत्तेः।

(९२) निषेध इति आच्छाद्यतेऽनेनेति आच्छादनं वस्त्रादि तत्पूर्व्वकत्वादित्यादि।

(९३) बहुव्रीहेरुपसर्जनत्वेनानुवृत्त्यैव तल्लाभे पुनरुपसर्ज्जनग्रहणं तत्पुरुषादिसंग्रहार्थमित्याशयेनोदाहरति अतिकेशीति।

र्जनात् किम् शिखा (९४)। [शोभना शिखा। सुशिखा] स्वाङ्गन्त्रिधा।

अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं (९५) प्राणिस्थमविकारजम्।

सुस्वेदा द्रवत्वात्। सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात्। सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात्। सुशोफा विकारजत्वात्।

अतत्स्थन्तत्र दृष्टञ्च (९६)—

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्।

तेन (९७) चेत्तत्तथा युतम्।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात्।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। ४। १। ५५।

---

(९४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्तं प्रक्षिप्तम् विशिष्टेऽन्तस्याभावेनैवाप्राप्तेः। शब्देन्दु०।

(९५) स्वाङ्गशब्दस्यावयववाचित्वे सुमुखी शालेति स्यात् द्वाररूपमुखस्य शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यादित्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि।

(९६) रथ्यादृष्टकेशानामिदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह अतत्स्थमित्यादि। प्रथमलक्षणे प्राणिस्थत्वरूपलक्षणं यदा कदाचित् प्राणिस्थितस्येऽपि तत्सम्भवात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं तात्पर्यग्राहकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः। शब्देन्दु०।

(९७) प्रतिमागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिष्वदृष्टेर्लक्षणान्तरमाह तेन चेदित्यादि। अप्राणिनोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा संबद्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बद्धस्तदेत्यर्थः।

एभ्यो वा ङीष् स्यात्। आद्ययो (९८) र्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनाम्पाठानात्तु असंयोगोपधादिति(२२३१०)पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिका इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र वृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्। स्वङ्गी-स्वङ्गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति (९९) प्रमाणिकाः। अत्र वार्त्तिकानि। पुच्छाच्च॥। सुपुच्छी सुपुच्छा। कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्। कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि। उपमानात्पक्षात् पुच्छाच्च। नित्यमेव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना।

न क्रोडादि (१००)। बह्वचः।४।१।५६।

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरःक्रोडा (१०१)। आकृतिगणोऽयम्। सुजघना।

---

(९८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बह्वच्कत्वेन न क्रोडादिबह्वच इति वक्ष्यमाणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति न्यायेन तन्निषेधो बाधितः। मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति विवेकः।

(९९) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रीत्यादिरसाधुरेवेदिति भावः।

(१००) क्रोड नख खुर गाथा उखा शिखा बाल शफ शुक। क्रोडादिराकृतिगणः। तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि ग्राह्याः।

(१०१) उरः क्रोडाशब्दः स्वभावित्कष्टावन्तः।

सहनञ्विद्यमानपूर्व्वाच्च। ४। १। ५७।

सहेत्यादित्रिकपूर्व्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका।

नखमुखात्संज्ञायाम्। ४। १। ५८।

ङीष् न स्यात्। शूर्पणखा (१०२)। गौरमुखा। संज्ञायां किम् ताम्रनखी कन्या।

दिक्पूर्व्वपदान्ङीप्। ४। १। ६०।

दिक्पूर्व्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तं पदम्।

वाहः। ४। १। ६१।

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् छन्दसि। ङीषेवानुवर्त्तते न ङीप्। दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे।

सख्यशिश्वीति(१०३)भाषायाम्। ४। १। ६२।

इतिशब्दःप्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वी।

---

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्व्वपदात संज्ञायामिति (४।४।५७) णत्वं ताम्रनखीत्यत्र तदभावान्नेति विवेकः।

(१०३) न विद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी। अशिश्वी शिशुना विनेत्यमरः।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३।

जातिवाचि (१०४) यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५)—

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी (१०६)।

---

(१०४) अर्थे ङीषादिकार्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽत्रानन्यभावपरस्तदाह नच स्त्रियां नियतमिति।

(१०५) भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति च जातिलक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्ववादिमते तत्र तत्रातिव्याप्तमत आहाकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्यत्वात् नपुंसकम्। आकृतिरवयवसन्निवेशः ग्रहणं बोधकरणं यस्याः सा अनुगतैकाकारव्याङ्ग्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरित्याकारदर्शनादेव तद्बोधइति भावः। बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहेष्वनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समानकालिकानेकव्यक्तिष्वनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वस्यैव जातित्वकल्पनात्। किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् सएवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेश्चैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषोहि तटं तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात्। एवञ्च तटं त्रिष्वित्युक्तिः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्व्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदु'रिति लक्षणान्तरेऽसर्व्वलिङ्गत्वोक्त्या जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्वस्वीकारात् तदेकवाक्यतया इहाप्युक्तम् लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति। सर्व्वशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोण्विरिति (३२८पृ०) ण्विप्रत्ययः समासश्च भवतीति द्रष्टव्यम्। एतञ्च उभयलक्षणविशेषणमसर्व्वलिङ्गामित्यमेनैकवाक्यत्वादिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। तथाच शुक्ला-

लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७)। असर्व्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विना पि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम्। वृषली। सत्यन्तं किम् शुक्ला। सकृदित्यादि किम् देवदत्ता।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह।

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची (१०९) च शब्दो जातिकार्य्यं(११०)लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि(२४१४०)पाठान्ङीष् बाध्यते। जातेः किं मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्। बलाका। अयोपधात्किम् क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रति-

---

दिगुणानामनेकत्वे नानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वाभावान्न जातित्वम् गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति तेषां त्रिलिङ्गत्वात्। शब्देन्दुः।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणादिष्वविशेषात् वृषलत्वादिजातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि। सकृतेकवारं यस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन निर्ग्राह्या निश्चयेन ग्राह्येत्यर्थः।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्य्यकारपारिभाषिकजातिमाह गोत्रञ्चेत्यादि। गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा।

(१०९) वेदशाखाया नियतस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्य्याप्रसक्तावाह शाखाध्येतृवाचीति यद्यपि स्त्रीणामध्ययननिषेधात्तदध्येतृत्वं नास्ति तथापि तद्वंशोद्भवतया तद्वाचिताऽनधीयमानेऽपि माणवके तत्तच्छाखत्ववदिति द्रष्टव्यम्।

(११०) जातिकार्य्यं ङीष्पुंवद्भावादिकं लभत इत्यनेन तत्कार्य्यकारितया पारिभाषिकमौपचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः।

षेधः *। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति (२१८सू०) लोपः। मानुषी। मत्स्यस्य ङ्याम् *। मत्सी।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोबाली। ओषधिविशेषे रूढा एते।

इतोमनुष्यजातेः। ४।१।६५।

ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि *। उदमेयस्यापत्यम् औदमेयी। मनुष्येति किम्। तित्तिरिः (१११)।

ऊङुतः। ४।१।६६।

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। कुरुनादिभ्यो ण्यः (५१८सू०) तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना (५२१सू०) लुक्। अयोपधात्किम् अध्वर्युः (११२)। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् *। रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्यः (११३)एव। अलाब्वा (११४)। कर्कन्ध्वा। अनयो

---

(१११) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगा इत्यभिधानात् तित्तिरिशब्दस्य स्त्रीत्वम्।

(११२) अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवा।

(११३) अप्राणिजातेश्चेत्यत्र उत इति नानुवर्त्तते भाष्ये अलाबुकर्कन्धुशब्दयोर्दीर्घयोरपि उदाहरणादत आह उवर्णान्तेभ्य इति।

(११४) अलाबा कर्कन्ध्वेति नोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५सू०)शसादिषु

र्दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति(६ । १ । १७५सू०) विभक्त्युदा-त्तत्वप्रतिषेधऊङ: फलम । प्राणिजातेस्तु कृकवाकु: । रज्ज्वा-देस्तु रज्जु: । हनु: ।

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ।

स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहू: । संज्ञायाङ्किम् । वृत्तबाहु: ।

पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ।

पङ्गू: । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च *(११५) । चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवाद: । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वा-दय: । श्वश्रू: ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ।

उपमानवाचि (११६) पूर्व्वपदमुरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्त-स्मादूङ् स्यात् । करभोरू: ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरू: । सैव शफोरू: । शफौ

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्तोदाहरणं तद्विभक्तेरुदात्तत्वप्रदर्शनार्थं तस्ये-वोङ्विधानफलत्वात् ।

(११५) श्वशुर: श्वश्र्वेति (४ ४७सू०) निर्द्देशादत्र श्वशुरशब्दान्त्याकारस्यैव लोप: ।

(११६) उत्तरपदादिति पूर्व्वपदं सापेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-मानवा.च पूर्व्वपदमिति अतएव करभोपमोरुरित्यादौ न ।

खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् (११७)। लक्षणशब्दादर्श आदित्वाद्‌च। लक्षणोरूः। वामोरूः। सहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्*। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति (११८) सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः।

संज्ञायाम्। ४। १। ७२

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः (११९)। संज्ञायां किम्। कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम् (१२०)।

शार्ङ्गरवाद्यञो(१२१)ङीन्। ४। १। ७३।

---

(११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संश्लिष्टत्वस्य ऊरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः।

(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां श्रममित्यस्याध्याहारस्तेनातिशयितरमणीयावित्यर्थः।

(११९) कद्रूः सर्पमाता कमण्डलूश्चतुष्पाज्जातिविशेषः। अतएव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यत्र(५०६पृ०)कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति।

(१२०) अच्छन्दोऽर्थमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाञ्च कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेन(४। १। ७१सू०)ऊङ् भवतीति भावः।

(१२१) शार्ङ्गरव कापटव, गौग्गुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय आनिचेय आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड भोगवत् गौरिमत् (एतौ संज्ञायाम्) नृ नर। शार्ङ्गरवादिः।

शार्ङ्गरवादेरञोयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम्। नारी।

यङश्चाप् (१२२)। ४। १। ७४।

यङन्तात् स्त्रियाञ्चाप् स्यात्। यङ्ष्यङोः समान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। षाद्यञश्चाप् वाच्यः *। पौतिमाष्या।

आवट्याच्च। ४। १। ७५।

अस्माच्चाप् स्यात्। यञश्चेति(२१७पृ०)ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या।

तद्धिताः। ४। १। ७६।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

यूनस्तिः। ४। १। ७७।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः।

---

(१२२) चापश्चित्त्वम् स्वरार्थं पित्त्वन्तु याडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम्।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४पृ०) प्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टाबादीनां प्रत्ययत्वेन तदन्तानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तत्त्वं भविष्यतीति

अनुपसर्जनादित्येव। बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम्।

इति स्त्रीप्रत्ययाः।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य कृत्तद्धितसमासाश्चेति (८४पृ०) प्रत्यायान्तस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धेरिति भावः। उत्तरार्थं इति असिञोरनार्षयोः (४।१।७८) इत्याद्यर्थः इह करणन्तु स्पष्टार्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्योतनार्थञ्च।

प्रातिपदिकार्थ (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। २। ३। ४६।

नियतोपस्थितिकः(२)प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

---

(१) स्वौजसमौडिति (८६पृ०) विहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति। प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाभिरिहापि व्यवहारः। तथाच सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम्।

(२) स्वार्थोद्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्म्मादिरेव च।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदिकार्थतया तद्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्म्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् त्रिकपक्षे तु लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थःशक्यार्थ इति यावत् सिंहोमाणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्यादिवशात् लक्ष्यार्थ बोधे क्षत्यभावादिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः। तटादिशब्दानान्तु तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्य लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति भावः। तथाच प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाचिका वा सुद्वित्वादीनां विभक्तय इत्युक्तेश्च द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादायैव स्वार्थोद्रव्यमित्याद्यभिहितमिति द्रष्टव्यम्।

(३) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येवेत्यस्वपदघटितवाक्ये मत्रत्वं

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये(४)परिमाण-मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। । उच्चैः (५)। नीचैः। कृष्णः (६)। श्रीः। ज्ञानम्। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्, अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-त्राद्याधिक्यस्य। तटः (७)। तटी। तटम्। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

सकादित्वात् (२६६पृ०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति सिद्धम् इन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणान्वयः।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवच-नानां पृथग्ग्रहणात् तदाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्रा-द्याधिक्ये इति आदिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये चेत्यस्य ग्रहणम्। प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधा-सम्भवादाधिक्ये इत्युक्तम्।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन रुत्वविसर्गार्थं प्रथमोत्पत्तिलोपौ। तथा ग्रामे उच्चैःस्व सं ग्रामउच्चैःस्त स्वमित्यादौ सुपूर्व्वायादति (१७७पृ०) सूत्रेण सुपः प्रथमापर्व्वकत्वाद्विकल्पेन तेऽऽत्यादेश इत्यपि द्रष्टव्यम्।

(६) कृष्णो वासुदेवो न तु नीलगुणविशिष्टस्तस्य निलिङ्गतया नियतलिङ्ग-त्वाभावात्।

(७) तट इत्येतच्च तटशब्दस्य सर्व्वलिङ्गभाक्त्वेऽपि जातित्वमनङ्गीकुर्व्वताममः-रकोषकाराणां मते इति द्रष्टव्यम्।

(८) परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकरूपपरिमाणसामान्यपरः न तु "ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्व्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या-बोध्या तु सर्व्वत" इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम्। द्रोण-रूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च व्रीह्यादौ परिच्छेद्यपरि-

विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः। वचनं (९) संख्या। एकः। द्वौ। बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ (१०) वचनम् (११)।

च्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्न सम्भवतीति प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रकृत्यर्थधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थे भेदेनाऽन्वयेऽपि इन्द्रो देवतास्येति वाक्ये सास्य देवतेति (५३०पृ०) तद्धितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्वयस्य दृष्टचरत्वादत्रापि तथान्वय इति नाधिककल्पनेति भावः।

(९) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्व्वाचार्य्याणां व्यवहारः।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिस्तथाच अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न ह्यादिशब्देभ्यः सर्व्वविभक्तिरिति भावः।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च गृह्यते स च मुख्यइवारोपिततदाश्रयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थकमन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादि (१४२पृ०) शास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम्। एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा अव्ययाः लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुरुषाद्यश्चोदाहरणमन्ये सर्व्वेपि शब्दाः लिङ्गाधिक्य इत्यादेरुदाहरणानीति प्राहुः। शब्देन्दु०। अत्रेदमभिधीयते स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादि कारकं कर्म्मादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः वृक्षौ वृक्षा वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्तीनां द्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः। कैयटस्तु संख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२)। २। ३। ४७।

इह प्रथमा स्यात्। हे राम।

प्रथमा (१३)।

विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्त्रिकमेवेति वृत्तिकारः। संख्याकर्मादयस्तु विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टाबादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये। जातेरेवाकृत्यपरपर्य्यायाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्वं व्यक्तिभानन्तु आक्षेपादित्येकमेवेति केचित्।

(१२) सम्बोधने इति संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः। प्रथमार्थः सम्बोधनं सम्बोधनञ्च प्रवर्त्तनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं हरिणा

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः।
प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति

अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः त्वजानि देवदत्तेत्यादावपि जानी हीतिपदाध्याहारेण सङ्गतिः। सिद्धस्येत्युक्तेश्च संबोधनस्यानुवाद्यत्वविषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्व, इन्द्रसतुर्वर्द्धस्वेत्यादौ राजादेर्न संबोध्यता। संबोधनञ्च प्रत्ययार्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं रामं मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं र[illegible] बोधः। [illegible] णत्वे संबोधनपदस्य विभि[illegible] नि-घातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति (१७६५०) वार्त्तिकात् [illegible] दत्तेत्यादौ निघा[illegible]पाहीत्यादौ नघादेशस्य च नानुपपत्ति-रित्युक्तम्[illegible] शब्दार्थरत्ने।

(१३) अत्रेद बोध्यम् [illegible] र्थक्तिषु लकारकृदादि[illegible] तत् समानाधिकरणे [illegible] लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेति [illegible] प्रथमेति च व[illegible]त्तकोशे। प्रकृतिविकृतिस्थले तु उभयोरपि तिङा

कारके (१४)। १। ४। २३।

इत्यधिकृत्य।

कर्त्तुरीप्सिततमं (१५) कर्म्म। १। ४। ४९।

कर्त्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमङ्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

अभिहितार्थत्वात् प्रथमा। परन्तु तत्र तिङ् प्रकृतेरेव संख्यानुवादेन संख्यान्वयेत न तु विकृतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतिविकृतेर्वापि यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि। वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्नतु वाचकस्तिङादिशब्दः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः। अत्र यत्रेत्युक्तेः क्वचिदुक्तत्वाभावे नामार्थ एव प्रथमेति सूचितम् तेन नौका भूत्वा वृक्षो निम्नां गतइत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम्। उद्देश्यविधेयभावस्थले तूभाभ्यामवोक्तार्थतया प्रथमा। संख्याविशेषणन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पर्य्यायेण भवति तेन एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति वेत्यादि प्रयोगइति। प्रथमा।

(१४) कारके इति। करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियान्वयस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेतः परमधिकरिष्यमाणानां क्रियायामेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनापेक्षणात्

(१५) कर्त्तुरित्यादि। [illegible] भातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति (१।४।५४) [illegible] च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रिया [illegible] कारकत्वोपस्थित [illegible] नानप्रस्थितकल्पने मानाभावात् एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रिया [illegible] त्वेन [illegible] माणं कर्मेत्यर्थः तदेतदाह कर्त्तुः [illegible] क्रियया धातूपात्तव्यापारेण व्याप्तुं धातू [illegible] सम्बन्द्धुं फलव्यापारयोर्धातु [illegible] त्वन्तु फलव्यापारयोर्धातु [illegible] तु तिङः स्मृता इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म्म सप्तविधम् यथोक्तं हरिणा।

कर्त्तुः किम्। माषेष्वश्वमश्नाति। कर्म्मण ईप्सिता माषा न तु

निर्वर्त्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्।
तच्चेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धा यत्तु कल्पितम्।
औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्।
संज्ञा[illegible]नाख्यातं यद्यच्चान्यपूर्व्वकमिति।

तत्र निर्वर्त्त्या[illegible] लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा।

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते।
प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा।
तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्।
[illegible]च्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्।
किञ्चिद् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति
सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते इति च

तदयं लक्षणनिष्कर्षः।

प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रिया[illegible]त्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वात् निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्व [illegible] यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्व्वरूपविशिष्ट[illegible]वत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। [illegible]साधारणधर्म्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति [illegible]वत्त्वे नोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृ[illegible]धारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतश्रमादिरूपासाधारणविशेष फलस्यासत्त्वेन [illegible]गफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्त्यविकार्य्ययो[illegible] क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य [illegible]निष्ठतया

कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्। पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ (१७) कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्।

अनभिहिते। २। ३। १

इत्यधिकृत्य।

कर्म्मणि द्वितीया। २। ३। २

अनुक्ते कर्म्मणि द्वितीया स्यात्। हरिम्भजति (१८)। अभि-

असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशती-त्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन कर्म्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं द्वेष्यत्वं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञा-न्तरैरविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् अभिभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। (२५२पृ०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वम् अन्यपूर्वकत्वं यथा हरिर्जलधि-मधिशेते इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशीङ्स्थासा-मित्यादिना (२६०पृ०) कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्।

इतीति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्य-प्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेण ओदनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य कर्मत्वमित्येके। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम् तस्याप्रधानत्वात् तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्।

कर्मेत्यनुवृत्तावित्यस्य अधिशीङ्स्थासां कर्म (२६०पृ०) सूत्रादित्यादिः। हरिमिति भजनक्रियया हरौ प्रीतिरुत्पाद्यते प्रीतिविशिष्टतया

हिते (१६) तु कर्म्मणि प्रातिपदिकार्थमात्रइति प्रथमैव। अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिः सेव्यते। कृत्। लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः। शतेन क्रीतः शत्यः। समासः। प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०)। क्वचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्म्मत्वं हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्ताभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टार्थबोधः। क्रियाप्रधानमाख्यातमितिसिद्धान्तेन सर्व्वत्रैव क्रियामुख्यविशेष्यकताङ्गीकारात् तथाबोधः। विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यभिया विरतम्।

(१६) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थस्तेन पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्म्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति। ओदनस्य पचिभुजिक्रियापेक्षया द्वे एव कर्म्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरनभिधानान्न प्रथमेति बोध्यम्। अधिकमुक्तं प्रथमार्थनिरूपणे(२४७,४८,पृ०)। इदन्तु बोध्यं बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न प्रवर्त्तन्ते तथा क्रियते घट इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्यतीति अनभिहितइति सूत्रस्यानवश्यकत्वेऽपि संख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्म्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्म्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्य्यः। तत्सूत्रेणानारम्भे तु कर्म्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः संपद्यते तथा सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्म्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्य क्तेनानुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्व्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थनन्तु कर्त्तव्यः कटइत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठ्या दुर्व्वारत्वापत्तेरकिञ्चित्करम्।

(२०) आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मीभूतः समासार्थः।

तेनाभिधानम्। यथा, विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयञ्छेत्तुमसाम्प्रतम् (२१)। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२४)। १। ४। ५०।

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात् (२२)। ग्रामङ्गच्छन्(२३)तृणं स्पृशति। ओदनं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते।

अकथितञ्च (२४। १। ४। ५१।

---

(२१) परे तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यतइति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुमुनुत्पत्तिर्दुर्लभा स्यात्। एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुमुन् सुलभः। तथाच विषवृक्षोऽपि सम्बर्द्ध्य छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यमित्यर्थः सम्पद्यते एवं चाध्याहृततिङाभिधानान्नात्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत्। एतेन क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यप्यनुदाहरणम् तत्र नारदइति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेतिशब्देन तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति द्रष्टव्यमित्याहुः। शब्देन्दु०।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादन्यदिति पर्युदासात् यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्यं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्तधाविभागसमये (२४६पृ०) दर्शितम्। युक्तं क्रिययेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः। पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात् कर्त्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८पृ०) कर्म्मत्वम्।

(२३) अनीप्सितस्य द्वैविध्यमुदाहरणेन दर्शयति ग्रामं गच्छन्नित्यादिना यथा ईप्सितस्य ग्रामादेः क्रियाजन्यसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सिततृणादेरपीति भावः। तथा च ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकमिति तस्यानीप्सितत्वम्। उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छाद्वेषयोरभाव इति बोध्यम्।

(२४) अकथितमिति। अपादानादिविशेषैस्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः।

अपादानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारक (२५)ङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात्।

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्म्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्॥

दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्णाङ्कर्म्मणा यद् युज्यते तदेवाऽकथितङ्कर्म्मेति परिगणनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। गान्दोग्धि (२६) पयः। बलिं याचते(२७)वसुधाम्। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनम्पचति (२८)। गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्व्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्व्वकं तदविवक्षायां पूर्व्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति बोध्यम्। अपदानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्येव गोर्दुग्धं दोग्धीति बलेर्धनं याचते इति व्रजे गां रुणद्धीत्यादि।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्म्मत्वम्। कर्म्मयुक् कर्म्मणा क्रियया युज्यते सम्बध्नातीति कर्म्मयुक् कर्म्म क्रिया तत्सातत्ये इत्यमरोक्तेः। तथा च कर्म्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपादानादिविशेषैरकथितं कर्म्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः।

(२६) अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्म्मत्वमेवमन्यत्रापि। तद्विवक्षायां पञ्चमी गोः पयस्त्वन्वयविवक्षायां षष्ठी तस्याश्च न क्रियायामन्वयः अनभिधानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यौत्सर्गिकतो व्युत्पत्तेश्च।

(२७) स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिलाषरूपो याचेरर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्व्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवाविवक्षेति बलेः कर्म्मत्वम्।

(२८) विक्लृत्त्यनुकूलव्यापारपूर्व्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनात् तथार्थता।

दण्डयति (२९)। व्रजमवरुणद्धि (३०) गाम्। माणवकं पन्थानम्पृच्छति (३१)। वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि। माणवकन्धर्म्मंब्रूते (३३) शास्ति वा (३४)। शतञ्जयति (३५) देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिम्मथ्नाति (३६)। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

---

(२९) शासनानुकूलस्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः।

(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्व्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति संप्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षयाऽनेन व्रजस्य कर्म्मत्वम्।

(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिलाषादिरूपो व्यापारः प्रच्छेरर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्म्मत्वम् तज्ज्ञानाश्रयत्वात् माणवकस्य कर्म्मत्वम्।

(३२) विभागपूर्व्वकादानं चिञोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपादानत्वाविवक्षायां कर्म्मत्वम्।

(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रुवेरर्थः।

(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्म्मं कुर्व्वित्यादिविधिविषयोपदेशरूपः शास्तेरर्थः।

(३५) अभिभवपूर्व्वकं ग्रहणं जयतेरर्थः।

(३६) विलोडनपूर्व्वकोत्थापनं मन्थतेरर्थः।

प्रवञ्चनपूर्व्वकं ग्रहणंमुषेरर्थः

(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलोव्यापारोनयतेरर्थः।

(३८) बलाद्ग्रहणपूर्व्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः।

दुह्याजित्यादिकं तु प्राचामनुरोधेन एवमनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतयेप्सिततमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थकाएव भाष्ये गृहीतायथा

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्व्वविधौ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविनेति।

कर्षति वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। बलिम्भिक्षते वसुधाम्। माणवकन्धर्म्मम्भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि। कारकं किम्। माणवकस्य पितरम्पन्थानं पृच्छति। अकर्मक (२८) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्॥। कुरून् स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते।

तथाच दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्व्वेणाप्राप्तेऽपूर्व्वविधानमितरेषान्तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्व्वेण सिद्धत्वाद्वाकथितत्वमिति भावः। उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्म्मोपयोगीत्यर्थः। ब्रुविशासिगुणेन ब्रुविशास्योर्निरुक्तार्थे गुणीभूतेन ज्ञानेन यत् सचते संबध्नाति तज्ज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मेत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासनाद्यर्थगुणीभूतज्ञानवत्त्वेनोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम्।

(२८) अकर्मकेति धातोरर्थौ व्यापारः फलञ्च। तत्र फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकोऽकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति हर्य्युक्तेः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्व्वत्रैव सत्ताकालसम्बन्धयोस्तदनुकूलव्यापारयोश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ विक्लित्तिसंयोगादिजनकव्यापारयोरुभयनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम् एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्व्वत्राकर्मकधातूनां सकर्मकव्याख्यादिगभितस्वार्थपरतायास्तात्पर्य्यग्राहकमिदं सूत्रं तदुक्तं हरिणा

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।

सर्व्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति।

अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्व्यैरकर्मकः।

तस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते इति च।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्माकर्म्मकाणा मणिकर्त्ता स णौ। १। ४। ५२।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ (४०)यः कर्त्ता स णौ कर्मसंज्ञः स्यात्।

अस्यायं भावः मासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्व्वकास नादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरूढ़लक्षणाया ज्ञापकमेतद्वार्त्तिकम् तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात् दुहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारसम्भावेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया कालादेश्च तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव लकारस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः। अत्र लस्येत्यभिधानात् कद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम्। तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्तेस्तेषामकर्मकतया गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विस्तरः। अत्र देशः कुरुपाञ्चालादिनाम्ना प्रसिद्धः भूभागः न तु ग्रामादिरूपैकदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न प्रयोगः। अध्वा गन्तव्यदेशः। कालो मुहूर्त्तमासादिः। भावो धात्वर्थ इति बोध्यम्।

(४०) अणौ यः कर्त्तेति। अनुत्पन्ने णिचि अणिजन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्त्ता स णयन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राञ्चः।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः।
नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामणयन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृत्वात् प्रेषणे णयन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्।
आशयच्चामृतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिम्॥ १॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः। १।
गतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन(४२)। अण्यन्ताना-ङ्किम् गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त-इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः। अन्ये तु अप-वर्गमेवेदं विधानम्।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितं त्युक्तिरित्याहुः।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजन्तप्रकृती-भूतधातूपस्थाप्यक्रियायां स्वातन्त्र्येणान्तरङ्गत्वात् कर्तुरेव सर्वकार-कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति।

(४१) शत्रूनिति स्वर्गकर्मकशत्रुनिष्ठगमनानुकूलो हरिकर्तृकोऽतीतो व्या-पार इत्यादिक्रमेण बोधः।

(४२) अत्रेदं बोध्यं शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण एवेप्सितमः स्वर्गो न तु कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मत्वानुपपत्तावपि गतिबुद्धीत्यादिना विहित-कर्मत्वस्य ण्यन्तसापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमेवाण्यन्तधात्व-र्थव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव स्वर्गादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् एवञ्चोभयोरपि कर्मत्वे धातुविशेष-सहकारेण पर्यायेणोभयोरेव लादिविधानं यथोक्तं भाष्यकृता।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति।

द्विकर्मणां द्विव्यापारार्थकधातुमात्राणाम् प्रधानकर्मणि प्रधान-व्यापारव्याप्यकर्मण्याख्येये वाच्ये लादयो भवन्ति। दुहादीनां पुनर्द्वि-



देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः। नीवह्योर्न (४३)। नाययति वाहयति वा भारम्भृत्येन। नियन्तृ (४४) कर्त्तृकस्य वहेरनिषेधः। वाहयति रथं वाहान् सूतः। आदिखाद्योर्न (४५)। आदयति (४६) खादयति वान्नं वटुना।

व्यापारार्थकत्वपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्म्मणि लादीनाङ्करित्यनुषज्यते। ण्यन्तद्विकर्म्मकाणां पुनः कर्म्मसंज्ञां प्राप्तस्य कर्त्तुश्च कर्म्मण्येव कर्त्तृरूपकर्म्मणीत्यर्थः। तत्राप्ययं विशेषः।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्म्मणाञ्च निजेच्छया।

प्रयोज्यकर्म्मण्याख्येये ण्यन्तानां लादयो मता इति।

दुह्यादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्म्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहामिति।

अतएव मूलकारमते दुह्याजित्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नीहृकृष्वहामिति गणभेदेन पाठः। एवञ्च दुह्यादीनां षोडशानां मध्ये द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्थादीनां पाठः गौणकर्म्मणि लकारादिविधानार्थमन्यथा प्राधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाङ्करित्युक्तेरविशेषात् प्रधानकर्म्मण्येव मन्थादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा युक्तं गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यप्रयोगे देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति भारविप्रयोगे च गौणे कर्म्मण्येव लादिदर्शनात्।

(४३) नीवह्योरिति अनयोः प्रापणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्रापणतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थकतया प्राप्तौ निषेधः।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्द्दान् यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते। तत्त्व०।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्तौ निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम्।

(४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति(उ२२६३पृ०) न परस्मैपदनियमः अदेः प्रतिषेध इति (उ२६५पृ०) तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्रभिप्राये शेषात् कर्त्तरीति(उ५पृ०)परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

भक्षेरहिंसार्थस्य(४७) न॰। भक्षयत्यन्नं वटुना। अहिंसार्थस्य किम् भक्षयति बलीवर्दान् शस्यम्। जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम्*। जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः। दृशेश्च*। दर्शयति हरिम्भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनान्न। स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन। शब्दायतेर्न्न (४९)*। शब्दायति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्म्मकत्वात्प्राप्तिः। येषान्देशकालादिभिन्नङ्कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्म्माणोऽपि। तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न।

खादयतीत्यत्र तु निगरणेत्यादिना (७२६३सू॰) परस्मैपदनियमात् उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकभिन्नस्येत्यर्थः परकीयद्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितोभवतीति तत्स्वामिनएवात्र हिंसा याह्या एवञ्च भक्षेर्भक्षणविशेषार्थकतया प्राप्तौ निषेधइति द्रष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेन तद्दर्शयति भक्षयति बलीवर्दान् शस्यमिति।

(४८) पुत्रोधर्म्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्म्मं तं पुत्रमित्यर्थः।

(४९)　धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
　प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेत्युक्तेः।
शब्दायतेर्गृहीतकर्म्मकतयाऽकर्म्मकत्वेन प्राप्तौ निषेधः।

(५०) नत्वविवक्षितेति अविवक्षा द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्त्वे च च तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणादित्थवधेयम्। पाचयतीत्यादौ अविवक्षितकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकत्वे ऽपि शयत्नेन कर्त्तुः कर्मता।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्म्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५पृ॰)।

हृक्रोरन्यतरस्याम् (५४)। १। ४। ५३।

हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम्। अभिवादि (५३) दृशो-रात्मनेपदे वेति वाच्यम्॰। अभिवादयते दर्शयते देवम्भक्तं भक्तेन वा।

अधिशीङ्स्थासाङ्कर्म्म। १। ४। ४६।

अधिपूर्व्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः।

अभिनि (५४) विशश्च। १। ४। ४७।

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्व्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभि निविशते सन्मार्गम्। परिक्रयणे संप्रदानमिति (२७८५०) सूत्रा-

---

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्व्वस्य हरतेर्भक्षणार्थतया विकारार्थकरोतेश्चाकर्म्मकतया च प्राप्तेऽर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथाचोक्तार्थे प्राप्तं नित्यविधानं निषिध्य सर्व्वार्थकतद्धातुयोगे विकल्पविधानम् एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन सूत्रकृताऽभ्यवहारार्थकस्योदाहरणानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति सैन्धवैः सैन्धवान् वा तृणं, सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति।

(५३) अभिवादयतेश्चुरादेरप्राप्तौ दृशेश्च प्राप्तौ आत्मनेपदविषये विकल्पः।

(५४) नेरल्पाच्कत्वेन पूर्व्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणं विशिष्टसंघातग्रहणार्थं तेन प्रत्येकं विपर्य्ययेण वा योगे न। अतएव निविशते यदि शूकशिखा पदे इत्यादि। अधिशीङ्स्थासामित्यतः आधार इत्यनुवर्त्तते।

दिह मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्त्य व्यवस्थित (५५) विभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः।

उपान्वध्याङ्वसः। १। ४। ४८।

उपादिपूर्व्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात्। उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य (५७) न॰। वने उपवसति। उभ (५८) सर्व्वतसोः

---

(५५) व्यवस्थितेति समर्थसूत्रे अर्थेऽभिनिविष्टानमिति भाष्यप्रयोगएव व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः। अन्ये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशेत्यानुपूर्व्व्या यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः। अभिनिवेशश्चाग्रहस्तद्विषार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत्र यत्राभिनिविशत इत्यादौ तदानुपूर्व्व्या श्रवणेऽपि न कर्म्मत्वम्। अभिनिविशते सन्मार्गमित्यादौ सन्मार्गविषयक आग्रह इत्यर्थ इति प्राहुः।

(५६) लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति न्यायेन वस निवासे इति भौवादिकएवात्र गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्तस्य शब्रूपविकरणस्य लुप्तत्वादित्याशयेन शितिपा निर्द्दिशति वसतेरिति।

(५७) वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति। मशकार्थो धूम इत्यादिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरस्तथा च अग्निर्भोजनमर्थो निवर्त्तनीयोऽर्थोयस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननिवृत्तिरूपार्थकस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः। गत्यर्थाकर्म्मकेत्यादिसूत्रवृत्तौ (उ०३६६पृ०)हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरेवार्थो भोजननिवृत्तिस्तु आर्थिकीति बोध्यम्। उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति(२६८पृ०)द्वितीयेति ध्येयम्।

(५८) एवं कारकद्वितीयां निरूप्य तत्प्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उभेत्यादि। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तदर्थानुक्तेः षष्ठ्यपवाद-

कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु (५६) पर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते १। उभयतः कृष्णङ्गोपाः। सर्व्वतः कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्य्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो (६०) लोकम्। अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया निकषा वा। हा कृष्णाभक्तम् तस्य शोच्यतइत्यर्थः। बुभुक्षितन्न प्रति भाति किञ्चित्।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते। ४। ३। ४।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् अन्तरा त्वाम्मां हरिः। अन्तरेण हरिन्न सुखम्।

त्वेन तत्समानार्थकत्वौचित्याच्च। उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तदभिहितम् उभशब्दस्यानुकरणत्वेनात्र नायजिति द्रष्टव्यम्। वस्तुतः उभशब्दात् तसिलि वृत्तिमात्रे उभशब्दादयज्विधानादयजिति बोध्यम्।

(५६) धिक्केति अनुकरणत्वात् सुपो न लुक्। परे तु धिगित्येव पठन्ति तत्र विभक्त्यभावश्चिन्त्यः। धिक्शब्दो निन्दार्थकः।

(६०) उपर्य्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्य्यध्यधसः सामीप्य (७२६पृ०) इति द्वित्वविधानात् तदर्थे एव द्योत्ये द्वितीया तेन पर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम्। अभितः परित इत्यत्र पर्य्यभिभ्याञ्चेति (६८१पृ०) तसिल् तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्त्यस्य सर्व्वत इत्यर्थः।

(६१) अवधित्वरूपः सम्बन्धः मध्यत्वान्वयी मध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीसम्भवेन तदपवादिकतया द्वितीया या अनेन विधानेन तत्समानार्थकत्वौचित्यात् हर्य्यादिपदात् नहि-

कर्म्मप्रवचनीयाः (६२)।१।४।८३।

[त्यधिकृत्य।

अनुर्ल्लक्षणे।१।४।८४।

लक्षणे (६३) द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञा(२८पृ०)
[वादः (६४)।

कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया।२।३।८।

[तेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतज-
[ोपलक्षितं (६५) वर्षणमित्यर्थः। परापि (६६) हेतौ तृतीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयस्त्वात् तत्वाध्याहृतक्रिया-
पेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तिरिति द्रष्टव्यम्।

(६२) कर्म्म क्रियां प्रोक्तवन्तइति कर्म्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीयर्-
प्रत्ययः तेन संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-
निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यथोक्तं हरिणा।

क्रियाया द्योतकोनायं सम्बन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति।

अधिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५पृ०)तदभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्

(६३) लक्षण इतितत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः।

(६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसंबन्धस्य क्रियान्वयाक्षतित्वप्राप्तावयमपवादः
तेन गतिर्गताविति(८।१।७०सू०) अनेनानीर्न निघात इति बोध्यम्

(६५) अनुद्योत्यं लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-
विशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञायते तेन जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो
वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि।

(६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु तृतीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिना (२६५पृ०) सिद्धे पुनःसंज्ञा- (६७) विधानसामर्थ्यात्।

तृतीयार्थे (६८)।१।४।८५।

अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः। षिञ् बन्धने क्तः।

हीने।१।४।८६।

हीने द्योत्येऽनुःप्राग्वत्। अनु (६९) हरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः।

उपोऽधिके च।१।४।८७।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते। हीने उप हरिं सुराः।

वक्ष्य इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविवक्षया परत्वा एव तृतीयायाः प्राप्तिःस्यादित आह परापीति।

(६७) पुनःसंज्ञेति पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः अन्यथा तद्विधानं व्यर्थंस्यादिति भावः।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं सहयुक्ते (२७२पृ०) इत्यत्रोपात्तोऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्य इत्यर्थः साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह नद्येति।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् उत्कृष्टादेव द्वितीया नत्वपकृष्टादित्याशयेनोदाहरति अनु हरिमिति।

(७०) सप्तमीति यस्मादधिक (३१४पृ०) मित्यनेनेति शेषः।

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।१।४।९०।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।— वृक्षम्प्रति (७३) परि, अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थम्भूताख्याने-भक्तो विष्णुम्प्रति परि, अनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिम्प्रति परि, अनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् वृक्षं-वृक्षं प्रति (७४) परि, अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् परिषिञ्चति ।

अभिरभागे ।१।४।९१।

भागवर्ज्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्त्तते । भक्तो हरिमभि । देवन्देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ ।१।४।९३।

---

(७१) इत्थंभूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्थंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं, भागशब्देन च अंश आद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते

(७२) वीप्साया द्विर्वचनबोध्यत्वसामर्थ्यादाह विषयभूतेष्विति तथा च वीप्साया द्विर्वचनबोध्यत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।

(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम् ।

(७४) वृक्षंवृक्षमित्यादौ द्विर्वचनबलात् वृक्षादेर्व्यापकतासम्बन्धेनान्वयः प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरिच्छेदकत्वमिति भावः । वृक्षादीनां सेचनकर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया ।

उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतोऽभ्यागच्छति। कुतः पर्य्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधाद्(७५) गतिर्गताविति(८।१।७० सू०)निघातो न।

सुः पूजायाम्। १। ४। ९४।

सु सिक्तम्। सु स्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायां किम् सुषिक्तं किन्तवात्र। आक्षेपोऽयम्।

अतिरतिक्रमणे च। १। ४। ९५।

अतिक्रमणे (७६) पूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अति देवान् कृष्णः।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु। १। ४। ९६।

एषु द्योतेऽप्यपिरुक्तसंज्ञः स्यात्। सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः सम्भावनायां (७८) लिङ् तस्या एव विष-

---

(७५) गतिसंज्ञाबाधादिति धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वेऽपि विशिष्य द्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार इति भावः।

(७६) अतिक्रमणमुचिताधिकानुष्ठानम्। चकारात् पूर्व्वसूत्रस्थं पूजायामित्यनुकृष्यते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृष्ण इत्यर्थः।

(७७) अपिरिति। पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः सर्पिषोऽपीत्यादौ बिन्दुरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यत इति बोध्यम्।

(७८) सम्भावना उत्कटकोटिका शङ्का कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्द्योत्यमम्बन्धमाह तस्या एवेति सम्भावनाया एवेत्यर्थः कर्त्तृदौर्लभ्येति प्रकृताभिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्यादौ कर्म्मदौर्लभ्यस्यापि संग्राह्यत्वात्।

यभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिषइति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेव ह्यपि शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७९) त्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१)। धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् (८२) गर्हा। अपि सिञ्च अपि(८३) स्तुहि समुच्चयः।

विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसंबन्धस्य द्योतकोऽपिः। एवञ्च सर्पिरवयवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्त्तृका संभावनाविषयः सत्तेति बोधः।

(७९) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय एवेति न द्वितीया। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते च अपिद्योत्यसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः। यदा तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदाऽपि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्तेर्द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति क्रियाकर्त्तृत्वेन प्रथमैवेति दिक्।

(८०) अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षाविष्करणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं संभावनापदस्येदृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम्। अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः शक्यत्वसंभावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्तुं शक्यत्वादर्थायातः शक्त्युत्कर्षः।

(८१) कामचारः यथेच्छं स्तुहि वा यद्दृष्टं कुर्विति यावत्।

(८२) क्रियागतगर्ह्यत्वमपिद्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यते।

(८३) अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि सत्वाभाव इति बोध्यम्।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (८४)। २। ३। ५।

इह द्वितीया स्यात्। मासङ्कल्याणी। मासमधीते। मासं गुड़धानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्। मासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्व्वतः।

। द्वितीया (८५)

स्वतन्त्रः (८६) कर्त्ता। १। ४। ५४।

---

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसंबन्धस्तेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृशसंबन्धसम्भवेन मासं भोजनं तदभावो वेत्यादिप्रयोगः संगच्छते। तथाच गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासत्त्या कालाध्वशब्दाभ्यां द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीते इत्यादौ बुद्धिस्थयावदवयवसंबन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयार्थः।

(८५) अत्रेदं बोध्यम्। फलभागित्वेनैव कर्म्मणः कर्म्मव्यपदेशभागितया फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्म्मत्वस्वीकारात् फलस्य च धातूपस्थाप्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसत्त्वेऽभावेऽपि तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन स्तोकं पचतीत्यादिसिद्धिरतएव धात्वर्थविक्लित्तिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य स्तोकादेः क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः। इति द्वितीया।

(८६) स्वतन्त्र इति शप्श्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा स्वातन्त्र्यं बोध्यम् कर्म्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोध तिङादिस्वीकर्त्तृमते कर्म्मादिव्यावृत्त्यर्थं शप्श्यनादिसमभिव्याहृतेति। णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति। हरिणा तु

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात्।

साधकतमङ्करणम्। १। ४। ४२।

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात्। तम-ब्ग्रहणाङ्गिम्। गङ्गायाङ्घोषः।

स्वातन्त्र्ये विशेषोदर्शितो यथा।

धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय।

प्राधान्यतः शक्तिलाभात् प्राग्भावापादनादपि।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।

आरादप्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यत इति

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात् तथाच इतरव्यारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात् दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति।

(८७) विवक्षितइति कर्म्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय।

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति।

हरिणा विवक्षावशात् सर्व्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकृता तु पर्य्यायं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्म्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति विवेकः।

(८८) प्रकृष्टत्वञ्च स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं यथोक्तं हरिणा

कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (८८)।२।३।१८।

अनभिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य (९०) उपसंख्यानम्°। प्रकृत्या (९१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं तदप्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येष प्रयोगो दृश्यते यत इति।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्त्तृकर्म्म-व्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधकतमत्वमिति भावः। आधारस्य यथा कर्त्तृकर्म्मद्वारा क्रियाधारत्वं तथाऽग्रे (३०७८०) वक्ष्यते।

(८८) कर्त्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्त्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् जन्यजनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव तेन हेतौ न प्रसङ्गः।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते।
द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति।

हरिणा हेतोर्व्यापारानाश्रयत्वोक्त्या व्यापाराश्रयस्यैव करणतोक्तेति द्रष्टव्यम्। उदाहरणे तु रामकर्त्तृकबाणकरणकप्राणवियोजनफलाश्रयी वालीति बोधः।

(९०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्व्वविभक्त्यपवादः आकृतिगणोऽयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यादि सिद्धम्।

(९१) प्रकृत्येति चारुरभिरूपः क्रियाया अश्रवणेन कर्त्तृकरणत्वासम्भवात् षष्ठीह प्राप्ता तदपवादेन गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् तृतीया तथाच

चारः। प्रायेण (९२) याज्ञिकः। गोत्रेण (९३) गार्ग्यः। समेनैति (९४) विषमेणैति। द्विद्रोणेन (९५) धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन यातीत्यादि।

दिवः कर्म्म च।१।४।४३।

दिवः (९६) साधकतमङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात् चात् करणसंज्ञम्। अक्षैरक्षान् वा दीव्यति।

अतो करणान्तरव्युदासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभावेनायमभिरूपः अतः नत्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः।

९२) प्रायेणेति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयं ज्ञात यत्र इत्यर्थः।

९३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेणायं गार्ग्यो ज्ञायते इत्यर्थः।

९४) समेनैतीति समभेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोश्चात्र गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम्।

९५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया।

९६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः। तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगो बोध्यतेऽतः अक्षैर्देवयत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्म्मकत्वात् अकर्म्मकप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः तृतीययैव शक्तिद्वयबोधनेन अकर्म्मत्वाभावात्। यदाऽक्षाणां कर्म्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान् दीव्यतीत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात् तद्योगे षष्ठी। मनसादेवीत्यादौ मनसः करणत्वेऽपि तृतीययैव कर्म्मत्वबोधनात् कर्म्मण्यपि अलुक्समासः। मनसादेवइत्यादौ

अपवर्गे तृतीया। २। ३। ६।

अपवर्गः फलप्राप्ति (९७)स्तस्यां द्योत्यायाङ्कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किम्। मासमधीतो नायातः (९८)।

सहयुक्तेऽप्रधाने। २। ३। १९।

सहार्थेन (९९) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता (१००)। एवं साकंसार्द्धंसमंयोगेऽपि। विनापि (१०१) तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादि (४४४सू०) दर्शनात्।

हेतुस्तृतीया तेन पचाद्यजन्तदेवशब्देन समास इति विवेकः। शक्तिद्वयस्वीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेऽत्र प्रथमैव न तृतीयेति बोध्यम्।

(९७) फलप्राप्तिरिति तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्त्याग उच्यते त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्गेति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दवाच्या।

(९८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम्।

(९९) पृथग्विनानानाभिः (२९७सू०) इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवतीत्येतदर्थमित्याह सहार्थेनेति।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालतादृशक्रियादिमत्त्वं क्वचित्तु समदेशक्रियावत्त्वं तेन माषवपनकालेऽएकस्मिन् क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपतीति प्रयोगः। पितुरत्रागमनसम्बन्धः गमधातुबोध्यः पुत्रस्य तृतीयाबोध्य इत्यप्रधानतया ततस्तृतीया यथा चास्याप्रधानता तथा शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः प्रपञ्चितम्।

(१०१) क्वचिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति।

येनाङ्गविकारः। २। ३। २०।

येनाङ्गेन(१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा (१०३) काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम् अक्षि काणमस्य।

इत्थम्भूतलक्षणे। २। ३। २१।

किञ्चित्प्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २। ३। २२।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते।

हेतौ। २। ३। २३।

---

(१०२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो गृह्यते सन्निधानात् स चार्थाद्विकृत एव गृह्यविकृतेनावयवेन शरीरी विकृतो भवति तदेतदाह येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकार इत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्ततया अङ्गिपरो व्याख्यानादिति ध्येयम्।

(१०३) अक्ष्णेति अवयवधर्मस्य अवयविन्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार इति बोध्यम्। एकतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवत्त्वं काणत्वम् तद्धीनत्वमन्धत्वमिति विवेकः।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाची प्राप्त्यर्थाद्भुवः कर्त्तरि क्तः तत इत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधनः कर्मषष्ठ्यन्तेन इत्थंभूतशब्देन समास इत्याह किञ्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणत्वस्याविवक्षायामेवैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम्।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार-(१०४) साधारणञ्च हेतुत्वम्। करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-नियतञ्च। दण्डेन घटः(१०६)। पुण्येन दृष्टो हरिः फल-मपीह(१०७)हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि(१०८) क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्य-न्नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन-शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे(१०६) दाणःप्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया *। दास्या(११०)संयच्छते कामुकः। धर्मे तु भार्य्यायै संयच्छति।

। तृतीया।

---

(१०५) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवदेवेत्युक्तम्(२७०पृ०)एवञ्च करणशक्ति-भिन्नैव हेतुशक्तिस्तृतीयार्थः।

(१०६) दण्डेव्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वम् पुण्ये क्रिया जनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्नकरणत्वमिति विवेकः।

(१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम्।

(१०८) गम्यमानापीति अध्याहृतपदजन्यबोधविषयोपि न तृतीयार्थमाणतद्वाच-कपदजन्यबोधविषय एवेति भावः।

(१०९) अशिष्टानां संकीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकदाणःप्रयोगे प्रत्या-सत्त्या यतसम्बन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णत्वं तद्वाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः।

(११०) दास्येति दाणोसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।१।४।३२।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने।२।३।१३।

विप्राय गान्ददाति। अनभिहितइत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया(११३)यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्*। पत्ये शेते।

---

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन इच्छति अयं गवादिमान् भवत्वित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। दानञ्चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व्वकं परस्वत्वापादानं पुनर्ग्रहणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वेऽपि संप्रदानं भवत्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्यप्रयोगात्। संप्रदानञ्च त्रिविधम्

अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गकर्म्मणेप्सितम्
प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते संप्रदानतामिति।

हरिणा अनिराकरणप्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्रयस्य निर्देशेन भेदत्रयस्य प्रतिपादनात्। तत्रानिराकर्त्तृ संप्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धेनानिराकरणात्। प्रेरकं संप्रदानं द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहीत्याद्यभिलापादिना कर्त्तुःप्रेरणात्। अनुमन्तृ संप्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुर्वादि तस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिमात्रेण प्रेरणादिति विवेकः।

(११२) तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादि(२७६पृ०)सूत्राविषये चतुर्थ्यर्थम्। वस्तुतस्तादर्थ्याविवक्षायामपि चतुर्थ्यर्थम्।

(११३) कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्यय इति न्यायेन कर्म्मणेति कर्म्मशब्दस्य पारिभाषिककर्म्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या-

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा *। पशुना (११४)रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः।

रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणः। १। ४। ३३।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि।

शयेन क्रिययेत्यादिवार्त्तिकारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं संप्रदानसंज्ञं स्यात् स्वक्रिया यत्क्रियोद्देश्यिका तत् संप्रदानमिति फलितार्थः भवति च पत्ये शेते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः संप्रदानता अत्र क्रियाऽकर्म्मिकैवेति सम्प्रदायविदः। तत्तद्भूमिपतिः पत्नीं दर्शयन् प्रियदर्शन इत्यादौ तु नानेन संप्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिन (२८५०) इत्यनेन तत्र चतुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य सकर्म्मकत्वेऽपि न च्चतिरिति बोध्यम्।

(११४) पशुनेति कर्म्म तृतीयार्थः संप्रदानं द्वितीयार्थः। एतच्च दानार्थकयजधातुविषयमिव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव। इदञ्चछान्दसमिति कैयटः।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीणनकर्म्मैव संप्रदानसंज्ञं स्यात्। अन्यकर्तृक इत्यस्यायमर्थः। प्रीत्यनुकूलस्वसमानाधिकरणव्यापारो रुचेरर्थः समवायेन प्रीत्याश्रयः संप्रदानम्। अभिलष्यतेस्तु प्रीतिव्यधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत्र सम्प्रदानत्वमेवञ्च कर्म्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा

हेतुत्वे कर्म्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां (११६) ज्ञीप्स्यमानः। १। ४। ३४।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किम् देवदत्ताय श्लाघते पथि।

धारेः (११७) उत्तमर्णः। १। ४। ३५।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शतन्धारयति ग्रामे।

स्पृहेरीप्सितः। १। ४। ३६।

स्पृहयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे

---

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगः श्लाघतेरर्थः बोधविषयदृतरादर्शनयोग्यदेशस्थापनं ह्नुतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलस्थितिस्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय श्लाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तौतीत्यर्थः एवं सर्वत्र कृष्णं बोधयितुं निह्नवादिकं बोध्यम्।

(११७) धारेरिति अवस्थित्यनुकूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्प्रदानम्। अवश्यदेयस्य ऋणस्योत्तमर्णमुद्देश्यत्वेन देयं यस्येति व्युत्पत्त्या अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्ण इति फलितार्थः अवश्यदेयत्वेन मोक्षस्यापि ऋणत्वं विवक्षितमिति बोध्यम्।

(११८) इच्छामात्रं स्पृहा तद्विषयः सम्प्रदानम्।

इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां (११९) यम्प्रति कोपः। १।४।३७।

क्रुधाद्यर्थानाम्प्रयोगे यम्प्रति कोपस्स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति। यम्प्रति कोपः किम् भार्य्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या अक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यम्प्रति कोप इति।

क्रुद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। १।४।३८।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्प्रति कोपस्तत्कारकङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१२०)। १।४।३९।

---

(११९) बधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्रकृष्टः कोपः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः। उत्कर्षनिरोधिकर्म्मारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः आचारादिगुणविशेषे दम्भकृतत्वाद्यारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः असूयतेरर्थः। धात्वर्थमनीभूतकोपस्य यत् विषयः स संप्रदानमित्यर्थः।

(१२०) प्रश्नविषयस्तुभाशुभपर्य्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थस्तादृशशुभाशुभसम्बन्धी सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्य्यालोचयतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्व्वस्य कर्त्ता। १। ४। ४०।

आभ्याम्परस्य शृणोतेर्य्योगे पूर्व्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा विप्रेणामह्यन्देहीतिप्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः।

अनुप्रतिगृणश्च। १। ४। ४१।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्व्वव्यापारस्य (१२२) कर्त्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं शंसति तमध्वर्य्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १। ४। ४४।

नियत (१२३) कालम्भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणन्तस्मिन् साधकतमङ्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय (१२४)

---

(१२१) प्रवर्त्तनाजन्याभ्युपगमः प्रतिश्रुवआश्रुवस्यार्थः पूर्व्वस्य धात्वर्थघटकविशेषणव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञइत्यर्थः।

(१२२) शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणातेश्चार्थः पूर्व्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

(१२३) द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियतकालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति।

(१२४)शतायेति करणस्यैव सम्प्रदानतया बोधः शतव्यापारस्यात दानरूप एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधात्।

वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये (१२५) चतुर्थी वाच्या॰। मुक्तये हरिम्भजति। क्लृपि सम्पद्यमाने (१२६) च॰। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते वा इत्यादि। उत्पातेन ज्ञापिते च॰। वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च॰ (१२७) ब्राह्मणाय हितम्।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिनः। २। ३। १४।

क्रियार्था क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्य-

---

(१२५) तस्मै कार्यायेदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं कृत्तद्धितेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धत्वात् सम्बन्धएव तादर्थ्यं स चोपकार्योपकारकभावएव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेऽपि षष्ठ्येव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विशेष्यात् तस्य कर्त्तृकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात्।

(१२६) क्लृपीति क्लृपेर्भावे क्विप् सम्पद्यमानेत्यनेन उत्पत्तिरूपार्थस्य ग्रहणम् सम्पद्यतेरभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः क्लृप्यर्थकधातुयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः। तत्र प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां भक्तिः ज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव। जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽपादानत्वमेव भक्तेर्ज्ञानं जायते इत्यादि। अत्र च क्लृपीत्यर्थपरं तदाह सम्पद्यत इति। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणामकारकबोधार्थं सूत्रमिति बोध्यम्।

(१२७) चकारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतदर्थार्थ बलिहितसुखरक्षितैरिति(२४।१८०) सूत्रे सुखयोगे चतुर्थ्याः समसविधानात् ज्ञापकादिति बोध्यम्।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थं तेन च क्त्वावाचक लक्ष्यते एवञ्च क्रिया-

मानस्य तुमुनः कर्म्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि।

तुमर्थाच्च (१२९) भाववचनात्। २। ३। १५।

भाववचनाश्चेति (३४३३१८०) सूत्रेण (१३०) यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। २। ३। १६।

फलकार्थकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाचकोपपदकमित्यर्थः। स्थानिशब्दश्चाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धः क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्था क्रियेति। फलेभ्य इत्यत्र फलकर्म्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथा वाक्यार्थबोधैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमितिपदस्य संपूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य समुदायस्य आहरणफलकोक्तार्थे शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रबलादिति भावः। पिण्डीमित्यादौ अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्म्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति अयमेवार्थोऽध्याहारः। नमस्कुर्म इत्यत्र नमःस्वस्तीत्यादिना न चतुर्थी तस्याउपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बलतया बाधात्।

(१२९) तुमुन्शब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमर्थोऽर्थोयस्येति तुमर्थस्तुमर्थार्थ इत्यर्थः।

(१३०) भाववचनाश्चेति सूत्रेणेति भावे ये प्रत्यया उच्यन्ते ते क्रियार्थक्रियावाच्युपपदे भविष्यति काले स्युरिति तत्सूत्रार्थः। तुमुनादेश समानकर्त्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थ्यास्तस्यमानाधिकतया परार्थकक्रियायां न प्रयोगः। अत्र च समानकर्त्तृकत्वबोधनात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यानेष्टसिद्धिः।

एभिर्य्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्य्याप्त्यर्थग्रहणम्। तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्य तस्मै वा प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्द्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम्। इन्द्राय वषट्। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्व्विवक्षायाम्परामपि चतुर्थी चाशिषीति(२।३।७०)षष्ठीं स्वाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्।

मन्यकर्म्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। २। ३। १७।

प्राणिवर्ज्जे मन्यतेः कर्म्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे(१३१) न त्वान्तृणं मन्ये तृणाय वा। श्यना निर्द्देशात्तानादिकयोगे न। न त्वा तृणम्मन्ये। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जेष्विति वाच्यम्*। तेन न त्वान्नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी। न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव।

---

(१३१) अनादर इति आदराभावमात्रं न नञोऽर्थोऽपितु अधर्म्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार एवार्थ इत्याशयेनाह तिरस्कारेति। मन्यतेः कर्म्मणि विशेषण एव चतुर्थी तेन उद्देश्यीभूताद्नेति भावः। तिरस्कारश्चात्र नापकृष्टत्वादृश्यमात्ररूपः किन्तु अपकृष्टतानिरूपितोपमेयत्वाभावरूपएवोपमेये गृह्यते व्याख्यानात् तत्प्रतीतिश्च नञ्समभिव्या-

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायाङ्किम् (१३२) मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किम् पन्थानङ्गच्छति(१३३)। गन्त्राधिष्ठिते(१३४) अध्वन्येवायन्निषेधः यदातूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति।

। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१३५) । १ । ४ । २४ ।

हार एव तृणायेत्यस्य तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः "तृणाय मत्वा रघुनन्दन"इत्यादौ तु नञोऽश्रवणेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये।

(१३२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः। शारीरक्रियायाएव ग्रहणमित्युत्तरम्।

(१३३) पन्थानमिति अध्वशब्दस्यार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम्।

(१३४) गन्त्राधिष्ठितइति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रये इत्यर्थः अध्वपदेन गन्तृप्राप्योऽर्थ उच्यते उत्पथादित्यस्य उत्पथं परित्यज्येत्यर्थः। इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्त्रनधिष्ठितत्वान्न चतुर्थीनिषेधः। तथाच उत्पथेन गन्तुमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्त्तते इत्यर्थः। चतुर्थी।

(१३५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः इयञ्च पञ्चमी विभागार्थकधातुयोगएव साधुः। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्व्वको न वा वास्तवएव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धपूर्व्वको बुद्धि-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतङ्कारकं तदपा-दानं स्यात्।

अपादाने पञ्चमी। २। ३। २८।

कल्पितस्य "माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा" इत्यादेः बुद्धिकल्पित विभागाश्रयत्वेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात्। ध्रुवमिति कर्त्तृवारणाय तथाच अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति फलितोऽर्थः ध्रुवत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागा-श्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा त्रिपयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते।
पततो ध्रुवएवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते।
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक्।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति।

कुड्यात्पततोऽश्वात् मेषः पततीत्यादौ कुड्यावधिकपतनाश्रयाश्वावधिकं मेषादिनिष्ठं पतनमिति बोधः। अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्य-र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेन विशेषणत्वम् पतनादिक्रियायान्तु सम्ब-न्धितया पञ्चम्यर्थस्य विशेषणत्वमिति। तच्चापादानं त्रिविधम्

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते इति हर्य्युक्तेः।

निर्द्दिष्टः श्रूयमाणोविषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्यापेक्षित क्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पर्णं पततीत्यादौ अपादानविषयीभूतं पतनं श्रूयमा-णम्। द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकाङ्किम्। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६)*। पापाज्जुगुप्सते विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति।

जित्यर्थः यथा मेघात् विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकवि-द्योतनार्थकविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्यपादानत्वम्। अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रा-दित्युत्तरवाक्ये च कुतइति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगमनादि-क्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम्। पतधातोरकर्म्मकत्वे वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्व्वकः पत्रवृत्तिः संयोग इति बोधः। तस्य सकर्म्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षावधिक-विभागपूर्व्वकभूमिवृत्तिसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः। परस्पर-स्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्त्तृ-त्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागाश्रयत्वादपादानत्वमिति विवेकः। विभागपूर्व्वकं पृष्ठतो गमनमपसृतेरर्थः। आत्मानम् आत्मना वेत्सीत्यादौ अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्म्मत्वकर्त्तृत्वकरण-त्वादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदकृतो मेषयोरुभयसमावेश इति न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम्। ग्रामादायातीत्यादौ विभागपूर्व्व-कोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसम्भवादपा-दानत्वम् स्यन्दतेस्तु स्यन्दनमात्रार्थकतया वृक्षे स्यन्दते इत्येव प्रयोगः। चलतेस्तु विभागपूर्व्वकचलनविवक्षायाम् आसनाच्चलित इति प्रयोगः। एवं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वेन कर्म्मतया कर्म्मसंज्ञयैव बाधः। स्वार्थाड्डीयते पुरुषइत्यादौ स्वार्थस्यैव धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादानेऽत्राडीयरुहोरिति (७२७पृ०) ज्ञापकात् कर्म्मात्ययान्तडीधातुयोगे कर्त्तुरपादानत्वम् पुरुषस्य च कर्म्मत्वविवक्षया कर्म्मत्वान्नकारेणोक्ततेतिविवेकः।

(१२६) जुगुप्सेत्यादि। अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा। तस्य-

भीत्रार्थानां (१३७) भयहेतुः। १। ४। २५।

भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौराद् बिभेति। चौरात्त्रायते। भयहेतुः किम्। अरण्ये बिभेति त्रायते वा।

पराजेरसोढः (१३८)। १। ४। २६।

पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किम्। शत्रून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः।

वारणार्थानामीप्सितः। १। ४। २७।

प्रवृत्तिविघातो (१३९) वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम् यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।

भावानुकूलव्यापारोविरामः। इष्टानिष्टसाधनयोस्तद्विपरीतत्वधिया तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः सर्व्वत्र च विषयतया ज्ञानकत्वादौ अन्वयी अपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः।

(१३७) भीत्रार्थानामिति भाव्यनिष्टस्यप्रतीकारासामर्थ्यज्ञानं भयम् अनिष्टवारणं त्राणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टं तद्धेतुरपादानमित्यर्थः।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोढः अत्र कृत्यसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्साहाभावः पराजयस्तत्रोत्सहनाशक्योऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ त्वभिभवार्थकत्वान्नास्य विषयः।

(१३९) प्रवृत्तिविघातोनिवृत्तिस्तदनुकूलव्यापारोवारणं तत्र निवृत्तिविषयोऽपादानं यवादिभक्षणस्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वादपादानत्वसिद्धिरिति बोध्यम्।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति (१४०) तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्द्धौ किम् चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं (१४१) किम् अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात्। देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते।

आख्यातोपयोगे। १।४।२९।

नियमपूर्व्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते। उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति।

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः (१४३)। १।४।३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते।

भुवः प्रभवः। १।४।३१।

---

(१४०) अन्यकर्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थित्यादिरूपोऽन्तर्द्धानं तद्घटकमदर्शनं यत्कर्त्तृकमिच्छति तदपादानमित्यर्थः।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्धौ यत्कर्त्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्विति प्रश्नः।

(१४२) सत्यपीर्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशात् दर्शने सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत्र दर्शनाभावएव तत्रैव स्यादिति भावः।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशबलमुपादानकारणं प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र(२९२ पृ०) योगविभागे च सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं सूत्रम्।

भवनम्भ: भूकर्त्तु: (१४४) प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति तत्र प्रकाशत इत्यर्थ:। ल्यब्लोपे (१४५) कर्म्मण्यधिकरणे च*। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थ:। श्वशुराज्जिह्रेति श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थ:। गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनान्निमित्तमित्युक्तम् (२८५ पृ०)। कस्मात्त्वं नद्या:। यतश्चाध्वकालनिर्म्माणं (१४७) तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वन: प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या*। वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे।

अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-युक्ते। २। ३। २९।

ऐतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८)। इत-

---

(१४४) जनिकर्त्तुरित्यत: कर्त्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वेनानुवर्त्त्याह भूकर्त्तुरिति प्रभव: प्रथमप्रकाश: अयत: सिद्धस्य प्रथमसुपलम्भ इति यावत् "प्रभवो जनने भवे जन्महेतौ पराक्रमे स्थानस्य चादिमस्थे स्या"दिति विश्वकोशात्। प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथमप्रकाशार्थाभावादिति बोध्यम्।

(१४५) ल्यब्लोप इति स्यबन्ततया श्रवणाभावेऽपीत्यर्थ: कर्म्माधिकरणे प्रत्यासत्त्याऽश्रूयमाणस्याध्याहरिष्यमाणल्यबन्तस्यैवेति बोध्यम्।

(१४६) गम्यमानापीति विशिष्य तद्वाचकशब्देनानुपस्थाप्यमानापीत्यर्थ: अपेक्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८५ पृ०) प्राक्।

(१४७) यतो यदवधित्वेनाध्वन: कालस्य च निर्म्माणं परिच्छेदस्तत इत्यर्थ:। एवञ्च देशकालयो: परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थ:।

(१४८) अन्येत्यर्थ ग्रहणं भेदार्थकशब्दमात्रग्रहणमितरग्रहणन्तु प्रपञ्चार्थं

रग्रहणमप्रपञ्चार्थम्। अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आरात्(१४९)वनात्। ऋते(१५०)कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो (१५१) दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्व्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न(१५२)तस्य परमाम्रेड़ितमिति(४९पृ०निर्द्देशात्। पूर्व्वङ्कायस्य। अञ्चूत्तर पदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति(२९५पृ०)षष्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्ग्रहणम्। प्राक्

विस्तरतः प्रदर्शनार्थम्। वस्तुत इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्नइत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी। पृथक्शब्दस्य स्वरादित्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्विनेत्यादिना(२९२पृ०)विकल्प इति बोध्यम्।

(१४९) "आरात् दूरसमीपयोः" तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति (२९६पृ०)प्राप्तां पाक्षिकीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी।

(१५०) ऋते इति 'फलति पुरुषाराधनमृते" इत्यादौ तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते (२६२पृ०)इत्युक्तेः यावदादियोगे नदीं यावदिदं वनमित्यादिवत् ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम्।

(१५१) दिशि दृष्टइति शब्दपर्य्यन्तग्रहणात् रूढ्या दिग्विशेषस्यैव वाचका एव पूर्व्वादयो गृह्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुभादयः।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तस्योदाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्व्वं कायस्येति अवयवे पूर्व्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनैवेति बोध्यम्।

(१५३) अञ्चूत्तरेति दिक्शब्दसाहचर्य्यात् दिग्वाचकस्यैवास्य ग्रहणं नत्वन्यार्थकस्य तेन सप्राङ् देवदत्तेत्यादौ न।

(१५४) बाधितुमिति परत्वात् प्राप्तामपि पुरस्तादपवादेन बाधितुमित्यर्थः।

प्रत्यग् वा ग्रामात्। आच्। दक्षिणा(१५५)ग्रामात्। आहि। दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी। भवात्प्रभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः। अपपरिबहिरिति(२२८पृ०)समासविधानात् ज्ञापकात्(१५८)बहिर्योगे पञ्चमी (१५९)। ग्रामाद्बहिः।

अपपरी वर्जने। १। ४। ८८।

एतौ वर्जने कर्म्मप्रवचनीयौ स्तः।

---

(१५५) दक्षिणेत्यादि दक्षिणस्यामित्यर्थे दक्षिणादाजिति(६८६पृ०)आहि च दूरे (६८७पृ०) इत्याजाहौ। षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य वेत्युक्तिरसंगता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वेनारभ्येत्यस्याप्येतदर्थकता। अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात्। आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्याद्यर्थकत्वेऽवधिमारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति विवेकः।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय वा सेव्य इति बोधः।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः। अयं भावः अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्य्यात् तत्रापपरी वर्ज्जनार्थौ कर्म्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति(२९१पृ०)वचनात् अपपरिनिमित्तक पञ्चम्यैव समासः सिद्धस्तत्साहचर्य्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव समासो-युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमीविधाने कथं पञ्चमीसमासइत्याक्षेपात् तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरित्यादौ षष्ठ्यापि साधुरिति बोध्यम्।

आङ् मर्य्यादावचने। १। ४। ८९।

आङ् मर्य्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभिविधावपि (१६०)।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः। २। ३। १०।

एतैः कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने (१६१)। लक्षणादौ तु हरिम्परि। आ मुक्तेः संसारः। आ सकलात् ब्रह्म।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १। ४। ९२।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात्। २। ३। ११।

---

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्य्यादायावचनं मर्य्यादाबोधकमित्यर्थः अवधीभूताया मर्य्यादायाः सापेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयोरप्याकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्बोधे बोधादित्याशयेनाह वचनग्रहणादिति। तथा च अवधिमात्रं विवक्षितमित्युभयोः संग्रह इति भावः।

(१६१) लक्षणाद्यर्थकपरिशब्दयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ वर्ज्जनार्थकापशब्दसाहचर्य्यात् वर्ज्जन एव परिर्ग्राह्य इति भावः। हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्ज्जयित्वेत्यर्थः।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्म्मणि किप्रत्ययान्तः तुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावल्युडन्त। यस्मादिति षष्ठ्यर्थे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्।

अकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी। २। ३। २४।

कर्त्तृवर्ज्जितं (१६३) यदृणं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्त्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्। २। ३। २५।

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम् धनेन कुलम्। अस्त्रियाङ्किम्। बुद्ध्या मुक्तः। विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाञ्च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः (१६६)।

पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात् पञ्चमीत्यर्थः। अत्र यस्मादिति निर्द्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित् पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरित्यादौ उभयी विभक्तिरिति बोध्यम्।

(१६३) कर्त्तृवर्ज्जितं कर्त्तृसंस्काररहितमित्यर्थः ऋणाच्चात्र स्वरूपसन्निमित्तं न तु वाच्यकोटिनिविष्टं तद्बोधकशब्दाभावेऽपि स्यादेवेति भावः।

(१६४) हेतावित्यस्यानुवर्त्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयोजककर्त्तृतया तत्प्रयोजको हेतुश्चेति(उ१८६५०)हेतुत्वसत्त्वेऽपि कर्त्तृसंज्ञया बाध इति भावः।

(१६५) योगविभागादिति बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्त्तिकप्रयोगात् योगविभागाश्रयणमिति भावः।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने लाक्षणिकत्वे तत्र गुणत्वसम्भवेनादोषेऽपि स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २। ३। ३२।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७)च। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्त्तेते। पृथक् रामेण रामात् रामं वा। एवं विना नाना।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्याऽसत्त्ववचनस्य। २। ३। ३३।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः(१६८)करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। २। ३। ३५।

एभ्यो द्वितीया स्यात्। चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः। प्रति-

---

(१६७) पञ्चमी मण्डूकप्लुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्त्ततेइत्याशयेनाह पञ्चमीद्वितीये चेति।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्यइत्यर्थः द्रव्यञ्चात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यताश्रयो वा तथाच स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत् धर्म्म-वचना धर्मिवचनाश्च। करणत्वञ्चैतेषां परम्परया। ईदृशार्थएव तेषां साधुत्वं सूत्रबलादिति भावः। अतएव लुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटेन करणे किं स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणे कर्म्मणि मा भूत् असत्व-भूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्तोकशब्दस्यासत्ववचनत्वमि-त्युक्तम्। शब्देन्दु०।

(१६९) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः (२८६पृ०) समुच्चयार्थकान्यतर-स्यांग्रहणानुवृत्त्यैव पञ्चमीलाभेऽपि चकारोऽव्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थं इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति। पञ्चमी।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा। अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा। असत्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः पन्थाः।

। पञ्चमी।

षष्ठी शेषे ।२।३।५०।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः (१७०) स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सताङ्गतम्। सर्पिषो

(१७०) उक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थान्ताउक्तास्तेषु च द्वितीयादीनां विधानात्तदन्यत्र षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि। षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन भाने षष्ठ्येवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः।

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा
सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्व्वकः।
अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति।

तत्र राज्ञः पुरुषइत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्त्तृत्वादिना उपकार्य्योपकारकभावः, मातुः स्मर्यते इत्यादौ तु श्रुतायाएव स्मरणादिक्रियायाः कर्मत्वेन तथेति विवेकः। अतएव सूत्रे अन्यादिपदमनुक्त्वा तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम्।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा षष्ठी तथाऽग्रे वक्ष्यति। (२८६पृ०) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुषइत्यादौ राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुषइति बोधः राज्ञः सेव्यत्वविवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि प्रतियोगिपदादेव षष्ठीना अनुयोगिपदादित्यवगन्तव्यम्। यथोक्तं हरिणा

आनीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानान्तृप्तः।

षष्ठी हेतुप्रयोगे। २। ३। २६।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) द्योत्ये च षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति।

सर्व्वनाम्नस्तृतीया च। २। ३। २७।

सर्व्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपर्य्याय(१७२) प्रयोगे सर्व्वासाम्प्रायो दर्शनम्*। किन्निमित्तं वसति केन निमित्तेन कस्मै निमित्तायेत्यादि। एवङ्किङ्कारणम्। को हेतुः। किम्प्रयोजनमित्यादि। प्रायग्रहणादसर्व्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (१७३)। २। ३। ३०।

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्य्यते इति।

(१७१) हेतौ (२। ३। २३सू०) हेतावित्यनुवर्त्त्याह हेताविति हेतुतासम्बन्धेनान्वये विवक्षित इत्यर्थः तेनान्नं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात् न षष्ठीति बोध्यम् हेतुवाचिकैव षष्ठीति सूत्रार्थः।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्चेति बोध्यम्।

(१७३) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यस्य (६९५पृ०) योऽर्थः दिक्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः।

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति (२८८४) पञ्चम्यपवादः (१७४)। ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी (१७५) च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषोज्ञानम् (१७७) ।

---

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः पश्चात् स्रस्यते ध्वस्यते चेत्यादिभाष्य-प्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेयं तदपवादिका तेन तस्य पश्चादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् । प्रत्ययग्रहणं किम् श्रूयमाण एवातसर्थे भवति न तु लुप्तेऽपि तेन प्राग् ग्रामादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) षष्ठ्यां प्राप्तायां सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चमीसमुच्चयार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते न तु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये व्याख्यानादित्याह पञ्चमी चेति ।

(१७६) ज्ञोऽविदर्थस्येति ज्ञः अविदर्थस्येति च्छेदः व्याख्यानात् ।

(१७७) सर्पिष इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

अधीगर्थ(१७८)दयेशाङ्कर्म्मणि। २। ३। ५२।

एषाङ्कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनमीशनं वा।

कृञः प्रतियत्ने। २। ३। ५३।

कृञः कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरेः। २। ३। ५४।

भावकर्त्तृकाणां (१७९) ज्वरिवर्ज्जितानां रुजार्थानां कर्म्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा। अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्थः स्मृतिः अधिशब्दोच्चारणमिङ्किकावधिशब्दं न व्यभिचरतीति द्योतनाय। कर्म्मणि किं मातुर्गुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठी-समासो भवत्येव। एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गे एव प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते(२।४।५०) इति निषेधः तथाच शेषे इत्यस्य सर्व्वत्रानुवर्त्तने-ऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवैषां सूत्राणां प्रवृत्तिरित्याकारे स्पष्टमिहापि समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्व्वत्र कृदन्तशब्देनोदाहरणमित्यनुसन्धेयम्।

कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति।

हरिणा स्पष्टमिदमुक्तं प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कृद्योगे।

(१७९) रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्य-भिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपोभावउच्यते वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुतानिर्व्वाहायैव वचिरिह प्रयुक्तः। तथाचायमर्थः भावोवचनः कर्त्ता येषां ते भाववचना इति तदेतदाह भावकर्त्तृकाणामिति।

(१८०) चौरस्येति कर्म्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, रोगस्येत्यत्र रुजा-

न्तापयोरिति वाच्यम्*। रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरसन्तापो वा रोगकर्त्तृकचौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः।

आशिषि नाथः।२।३।५५।

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम् (१८२)। आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः।

जासिनिप्रहण (१८३) नाटक्राथपिषां हिंसायाम्।२।३।५६।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्य्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम् प्रणिहननं निहननम् प्रहणनं वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनञ्चौरस्य क्राथनं वृषलस्य पेषणम्। हिंसायाङ्किं धानापेषणम्।

व्यवहृपणोः समर्थयोः।२।३।५७।

शब्दयोगे कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीति(३०पृ०)षष्ठीति विवेकः। भावकर्त्तृकाणां किं स्विष्वाणाश्चौररुजा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः।

(१८१) अज्वरीति निषेधात् चौरज्वरइत्यत्र रुजार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ शेषषष्ठी तेन समास इति भावः।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः।

(१८३) निप्रोपसृष्टोहनोनिप्रहणः। शब्दपरत्वेऽपि सौत्रत्वात् हन्तेरत्पूर्व्वस्येति (१५८पृ०) णत्वम्।

शेषे कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो स्तुल्यार्थता (१८४)। शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा। समर्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः।

दिवस्तदर्थस्य (१८५)।२।३।५८।

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दीव्यति स्तौतीत्यर्थः।

विभाषोपसर्गे।२।३।५९।

पूर्व्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने।२।३।६१।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य(१८६)ब्रुवोः कर्मणो

(१८४) समपर्य्यायसंशब्देन समासे समशब्दस्य शकन्ध्वादित्वात् पररूपे वा कृते समर्थयोरिति सिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थतेति तथाच क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकयोरेवेत्यर्थः।

(१८५) तदर्थस्येति तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते द्यूतक्रयविक्रयव्यवहारेषु तौ दिवस्तुल्यार्थावित्याह द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयेति। इह शेषे इति न संबध्यते व्याख्यानात् उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात् अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पतायां शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या इष्टैव विकल्पारम्भः स्यादित्याशयेन समासयोग्यताभावं ध्वनयन् तदन्तेनोदाहरति शतेन दीव्यतीति।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतेर्दैवादिकात् लोट्मध्यमपुरुषैकवचनं तत्साहच-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषोवपायाः मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा।

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २। ३। ६४।

कृत्वोर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम् द्विरहन्यध्ययनम्।

कर्तृकर्मणोः कृति। २। ३। ६५।

कृद्योगे कर्त्तरि कर्म्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्त्ता कृष्णः। गुणकर्म्मणि वेष्यते*। नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा। कृति किम् (१८८)। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटम् (१८९)।

र्थात् श्रुविरपि तदन्त एव गृह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन सह समासाप्रसक्तेः।

(१८७) कृत्वसुचोर्थ इवार्थोयेषां ते कृत्वोर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः। शेषे किमिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२९९पृ०) विच्छेदादधिकरणकारक एव षष्ठीविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्नः। द्विरहनीत्यादिवृत्तिप्रयोगप्रामाण्यात् मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्य्येत्युत्तराशयः।

(१८८) कृति किमिति इह कर्त्तृकर्म्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव धातोश्च द्विविधा एव प्रत्ययाः तिङः कृतश्चेति तत्र तिङ्प्रयोगे न लोकेत्यादिना (२०३पृ०) षष्ठीनिषेधेन परिशेषात् कृत्येवेदं सूत्रं प्रवर्त्तिष्यतेऽतः किं कृतीतिविशेषाभिधानेनेति प्रश्नः।

(१८९) कृतपूर्व्वी कटमिति अत्र करोतिक्रियापेक्षमभिहितं कर्म्मत्वं कटस्याप्येवेति ततः षष्ठी मा भूदित्येतदर्थं तद्धितान्तादिव्यावृत्तये कृ-

उभयप्राप्तौ कर्म्मणि। २। ३। ६६।

उभयोः प्राप्तिर्य्यस्मिन्(१८०)इति तत्र कर्म्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्य्यो गवान्दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्ना

तीति पक्षणमिति भावः। अत्र कर्त्तृसाहचर्य्यात् कर्म्मापि धात्वर्थं भेदेनान्वयेव गृह्यते तेन स्तोकं पाचकइत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे-अभेदान्वयिनि कर्म्मणि न षष्ठीति। शब्देन्दु०।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिभाष्यकारप्रयोगादश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे सह सुपेति(३१८पृ०)समासे पूर्व्वादिनि (६७६पृ०) रित्यत इनेरनुवृत्तिमता सपूर्व्वाच्चेति(६७६पृ०) सूत्रेण इनिर्ज्जायते तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिसम्भवः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेषा रीतिराकलनीया तथाहि प्रथमं कर्म्माविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वादीनां सह सुपेति समासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि।
पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा।
अविपक्वा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति।

गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वे नोपस्थिता यथा अविपक्वा असुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः। प्रपञ्चितश्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने।

(१८०) उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति तेनैकनिमित्तसद्भावे ओदनस्य पाकः ना-

यन्नियमः" (१८१)। भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। शेषे (१८२) विभाषा"। स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचित् अविशेषेण (१८३) विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वा।

क्तस्य च वर्त्तमाने। २। ३। ६७।

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकेति (३०३सू०) निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा।

गवां प्रादुर्भावइत्यादौ विभिन्नक्रियायाः कर्त्तृकर्म्मणः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियमः इति भावः। प्राप्तिरङ्गेन बोध्यः। योग एवायं नियमइति ध्वनितम्। उभयशब्देन कर्त्तृकर्म्मणी परामृश्येते। पूर्व्वसूत्रेण प्राप्त नियमार्थमिदमिति ध्वनयन्नाह कर्म्मण्येवेति।

(१८१) स्त्रीप्रत्ययेरिति स्त्रियां क्तिन् (३४४८सू०) त्यधिकारविहितयोरित्यर्थः नायं नियमइति एतयोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्म्मण्येव न कर्त्तरीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तर्य्यपि भवतीत्यर्थः। भेदनं भेदिका धात्वर्थ निर्द्देशे ण्वुलिति (४३४५सू०) ण्वुल्।

(१८२) शेषे इति कर्त्तर्य्येव विभाषा न तु कर्म्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति विचित्रेत्यादि अत्रैते संग्रहश्लोकाः प्राचीनैरुक्ता यथा

षष्ठी संभविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्म्मणोः।
अस्त्रीविहितकृद्योगे कर्म्मण्येव न कर्तरि।
तव्यादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेष्यते।
कर्त्तुर्विभाषया केचित् कर्म्मणोऽपि तथेष्यते इति।
प्रधाने नियता षष्ठी गुणे त्वभयथा भवेत्।
प्रधाने प्रत्ययार्थे तु स्युः षष्ठीं कुर्य्यात्तदा गुणे इति च।

(१८३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेऽपि कृत्प्रत्यये इत्यर्थः।

अधिकरणवाचिनश्च। २। ३। ६८।

क्तस्यास्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेषामासितम् (१६४)।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। २। ३। ६९।

एषाम्प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेशाः (१६५)। कुर्व्वन् (१६६) कुर्व्वाणः सृष्टिं हरिः। उः। हरिं दिदृक्षुः (१६७) अलङ्करिष्णुर्वा। उकः। दैत्यान्घातुको हरिः। कमेरनिषेधः(१६८)। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अव्ययम्। जगत् सृष्ट्वा। सुखङ्कर्त्तुम्। निष्ठा(१६९)। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान्

---

(१६४) इदमेषामिति कर्त्तरि षष्ठी अकर्म्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्तः कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्येत्यादि। उभयप्राप्ताविति तु मध्येऽपवादन्यायेन कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीत्यस्यैव नियमो नान्यस्येति बोध्यम्।

(१६५) ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भवतीति तदादेशा एव गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदाह्रियन्ते इति शेषः। आदेशशब्देन च तत्कार्य्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन सोमं पपिः दद्रिर्गा इत्यादौ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति (उ०२७५ पृ०)किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिरूपलिट्कार्य्यातिदेशात्।

(१६६) कुर्व्वन्निति शतृप्रत्याहारघटकस्तु नायं शता तृशब्दस्य तद्घटकत्वेऽपि शत्विति समुदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् लिडादेशवत्त्वादेस्तत्कार्य्यकारिकिकिनोः संग्रहार्थं लग्रहणस्यावश्यकतया तेनैव शतृनिषेधसिद्धिः।

(१६७) सूत्रे उ उक इति च्छेदमुदाहरणेन ज्ञापयन्नाह दिदृक्षुरिति।

(१६८) कमेरिति उकान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषायामेवेति भाष्यकारः।

(१६९) निष्ठेति निष्ठायोगे कर्म्मणि षष्ठी सर्वथा निषिद्धा कर्त्तरि तु विषय-

विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। लृन्निति(२००) प्रत्याहारः शतृशानचाविति(उ३६५पृ०)तृशब्दादारभ्य (उ३६८पृ०) तृणो नकारात्। शानन्। सोमम्पवमानः। चानश्। आत्मानम्मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्त्ता लोकान्। द्विषः शतुर्वा (२०१)*। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। सर्व्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी (१०२) तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २। ३। ७०।

भविष्यत्यकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्य योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजङ्गामी। शतन्दायी।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्म्मणः सम्बन्धविवक्षयापि न षष्ठीसमासः यथोक्तं हरिणा

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते।

शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति।

(२००) पूङ्यजोः शानन्निति (उ३६७पृ०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति (उ३६७पृ०)चानश् इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणीति (उ३६८पृ०) शतृ। तृन्निति (उ३६८पृ०)तृन्। सूत्रे जिषक्षितप्रत्याहारग्रहणाय तृनामित्यत्र णत्वं न कृतमिति बोध्यम्।

(२०१) द्विष इति द्विषोऽमित्रे इति(उ३६८पृ०)विहिते शतरि वा षष्ठीत्यर्थः।

(२०२) शेषे षष्ठी त्विति शाब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाश्चर्य्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्य्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्।

(२०३) आधमर्ण्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्यकस्येति इनस्तूभयोर्विधानादाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनस्येति। यद्यपि भविष्यत्यको न स्मर्य्यते तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४३१पृ०) विहितः तुमुण्ण्वुलाविति(उ४३२पृ०)अकस्यानी ण्वुलेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा। २। ३। ७१।

षष्ठी वा स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः साम्नाम्। भव्यगेयेति(उ३१५ष्ठ०)कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितङ्कर्म्म। अत्र योगोविभज्यते। कृत्याना-मुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चानुवर्त्तते। तेन नेतव्या व्रजङ्गावः कृष्णेन। ततः कर्त्तरि वा। उक्तोऽर्थः।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २। ३। ७२।

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया(२०६)वा स्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किम्। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति।

सतः पालकः इति यस्तु कालसामान्ये ण्वुलभिहितस्तस्य नायं निषेधकः तेन ओदनस्य पाचकः पुत्रस्य दर्शकइत्यादौ स्यादेवेति भावः।

(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्म्मणोरिति(३००ष्ठ०)नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्त्तृग्रहणञ्च कर्म्मणि विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्म्मणि चानुभयप्राप्तिविषयइति कैयटादयः। व्रजमित्यत्र गुणकर्म्मणि वेष्यते इति(३००ष्ठ०) विकल्पस्तु न कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्म्मणउक्तत्वेन प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात्। तथा च गुणकर्म्मणि वेष्यते इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले विशेषस्तु संग्राहकश्लोकेषु(३०२ष्ठ) प्रागुक्तेषु द्रष्टव्यः।

(२०६) शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते। तुल्यार्थैस्तुल्यतार्थैरतएवातुलोपमाभ्यामिति पर्य्युदासउपपद्यते इति तु युक्तम्

चतुर्थी (२०७) चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २। ३। ७३।

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि। आयुष्यं चिरञ्जीवितम् कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवम्मद्रम्भद्रं कुशलन्निरामयं सुखं शम्. अर्थः प्रयोजनं हितमपथ्यम्भूयात्। आशिषि किम्। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात् (२०८) सर्व्वत्रार्थग्रहणं भद्रभद्रपर्य्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः।

। षष्ठी।

आधारोऽधिकरणम्। १। ४। ४५।

कर्तृकर्मद्वारा (२०९) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्।

अतएव च पर्य्युदासात्तत्सादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। तुल्यं यदारोहति दन्तवाससेति, स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेत्यादौ तु सहार्थे तृतीयेति मल्लिनाथः।

(२०७) आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्याविव्यर्थः। अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्। अतएव च सुखेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे।

(२०८) व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निमित्तमित्यायुष्यादिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः। षष्ठी

(२०९) आध्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकघञि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च। २। ३। ३६।

अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकारात्(२१०)दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा (२११)। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्व्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरेऽन्तिके वा। दूरान्तिकार्थेभ्य इति(२८१७०) विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। क्तस्येन्वि

आधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्त्तृकर्म्मणोस्तत्तत्संबन्धेन परया एतस्या आधात् परम्परया तद्द्वारा क्रियायाआधारत्वं प्राप्तमित्याह कर्त्तृकर्म्मद्वारेति। स्पष्टमुक्तं हरिणा

कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।

उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति।

भूतले घटइत्यादौ सर्व्वत्रास्तीति पदाध्याहारेण शाब्दबोधः। मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्त्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्वबोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं फलतीति बोध्यम्।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थकेभ्यः प्रातिपदिकार्थएव सप्तमीति बोध्यम्।

(२११) त्रिधेति उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीपस्तदुपश्लेषं तत्कृतमौपश्लेषिक मिति वा सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदतिरिक्तं सर्व्वम् वैषयिकम्। सर्व्वत्राधिकरणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः। तत्रौपश्लेषिके, कर्तृद्वाराधारे कटे आस्ते इति, कर्म्मद्वारा तु स्थाल्यां पचतीति। वैषयिके, मोक्षे इति अभिव्यापके सर्व्वस्मिन्नित्युदाहरणविवेकः।

यस्य(२१२)कर्म्मण्युपसंख्यानम्*। अधीती(२१३)व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति (६७६सू०) कर्त्तरीनिः। साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च*। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुले। निमित्तात्कर्म्मयोगे*। निमित्तमिह(२१५) फलं योगः संयोगसमवायात्मकः।

---

(२१२) क्तस्येति इन्विषयस्य इनोविषयस्य इन्प्रकृतेः क्तस्य क्तान्तस्य कर्म्मणीत्यर्थः इन्प्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्व्वी कटमित्यादौ कटरूपकर्म्मणि न तत्र सप्तमीति, (६७६सू०) सूत्रेण इन्विधानेनेनः सपूर्व्वकपूर्व्वशब्दस्यैव प्रकृतित्वात्। अत्र कर्मशब्देन कालाध्वादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ मासादौ नेति कैयटः।

(२१३) अधीतीति न कर्म्मणि क्तः तथात्वे तस्याभिहिततया सप्तम्यनुपपत्तेः किन्तु भावे। अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवावोध्यम्।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् यत्रार्च्चा न विवक्षिता किन्तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्त्तिकेऽत्र साधुग्रहणम्। साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायामप्रतेरिति(२१३सू०)सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्च्चायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः। तत्सूत्रे अर्च्चाग्रहणं निपुणार्थमित्यपि केचित्।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाड्येन बद्ध इत्यादावपि स्यादिति भावः। फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः। चर्म्मणीत्यादौ चर्म्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनेच्छाविषयत्वात्। कर्म्मसंबन्धस्य स्वरूपसन्नेव निमित्तम् तत्र द्वीपिचर्म्मणोर्गजस्कन्धसीम्नो रवयवावयविभावात् समवायः इतरयोस्तु संयोग इति विवेकः। मुक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना (२८०सू०)चतुर्थी मुक्ताफलमाहर्तुं हन्तीत्यर्थविवक्षणात्।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥

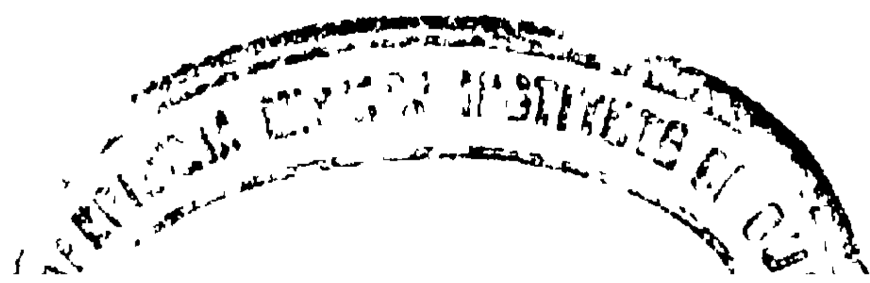
हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता तन्निवारणार्थम्। सीमा अण्डकोशः पुष्कलको गन्धमृगः। योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं लुनाति।

यस्य च भावेन भावलक्षणम्। २। ३। ३७।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी (२१६) स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। अर्हाणां कर्त्तृत्वेऽनर्हाणामकर्त्तृत्वे

---

(२१६) यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेदकरणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदाच्च सप्तमीति सूत्रार्थः। तथाहि निर्ज्ञातकालादिक्रिया अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति। तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इति। काचिच्च स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादौ काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु दुग्धास्वागत इत्यादौ। तत्र च क्रियासम्बन्धित्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि साक्षात् क्रियाधारयोः कर्त्तृकर्म्मणोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम्। तथाच ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शाब्दबोध एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापेक्षेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते। अतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते इत्यत्रैव तात्पर्य्यं भाष्ये वर्णितम्।



तद्वैपरीत्ये (२१७) च *। सत्सु (२१८) तरत्सु असन्त आसते असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति।

षष्ठी चानादरे (२१९)।२।३।३८।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्न्यस्त (२००) वानित्यर्थः।

---

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हाणामकर्त्तृत्वेऽनर्हाणां कर्त्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यमत एवोदाहरणे वाक्यचतुष्टयम्। तथाच यस्यां क्रियायां ये उचितास्तेऽर्हाः तेषां कर्त्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रियायां येषामनुचितं कर्त्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्त्तृत्वे च तथेत्यर्थः।

(२१८) सत्स्वित्याद्यं सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्त्तारश्च। असत्स्वित्यादि द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्त्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्यनेनोच्यते। तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां तरणमुचितं तेषामकर्त्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन गम्यते। चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्त्तृत्वमुक्तं तरत्स्विति द्रष्टव्यम्। बोधस्तु तरणक्रियाकर्त्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमित्येवं रीत्या सर्वत्रोह्यः।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्त्तते तथाच यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव। अनादराधिक्ये अनादरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कृष्टार्थः फलित इत्याह अनादराधिक्य इत्यादि। लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्याद्यर्थः एतत्समभिव्याहारे अनादरपूर्व्वकत्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठ्यादि तत्र तात्पर्य्यग्राहकम् अनादरस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठ्यादिप्रकृत्यर्थविषयत्वं।

(२२०) प्राव्राजीदित्यस्याख्याततया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि संन्यस्तवानितिविवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन।

स्वामीश्वराधिपति (२२१) दायादसाक्षिप्रति भूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ।

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा प्रसूतः गाएवानुभवितुञ्जातइत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्य्ये (२२२)ऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायाङ्किम् । आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्तइत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः (२२३)समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

---

२२१) स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाम्यादिशब्दत्रयग्रहणं पर्य्यायशब्दान्तरनिवारणार्थम् ।

२२२) तात्पर्य्ये इति आसेवापदस्य तत्रैव रूढेरिति भाव- तात्पर्य्यञ्चेह तदेकव्यापारता ।

२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणे तृतीया अन्वयश्चास्य समुदाये एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितजात्यादिविशिष्टसमुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किम् यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत एव मा भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथा च स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपान-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः।

पञ्चमी विभक्ते। २। ३। ४२।

विभागो विभक्तं निर्द्धार्य्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः।

र्द्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः। शब्देन्दु०

(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविप्रेतरव्यावृत्त श्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवो विप्रः श्रेष्ठ इति बोधः संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव ग्राह्यम्। उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षायान्त्वेकवचनं तच्चासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। कारके इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेष्विति स्यादिति हि तदाशयः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थ इति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्त्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः। अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयत्वरूप एव तत्र च अवधिमत्त्वसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः। न ह्यत्र निर्द्धारणावधेर्निर्द्धार्य्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्म्मयोर्विरोध एव।

साधुनिपुणाभ्यामर्च्चायां सप्तम्यप्रतेः ।२।३।४३।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्च्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे (२२६) मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्च्चायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्य्यम् । अप्रत्यादिभिरिति (२२७) वक्तव्यम्* । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्य्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः(२२८) उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमाने तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे(२२९) । मूलेना(२३०)वाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्ज्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् पुष्ये शनिः ।

---

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्च्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकादित्युक्तम् (२०८पृ०) । प्राक्

(२२७) अप्रत्यादीत्यादिना लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिसूत्रोपात्तार्थौ पर्य्यनू ग्राह्यौ ।

(२२८) "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्युक्तत्वात्तत्परसाकल्यार्थ आसक्तार्थक एव प्रसितो गृह्यते न तु प्रकर्षेण सितः शुभ्रः प्रसित इत्येषोऽपीति बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अद्य पुष्य इत्यादौ मा भूत् अस्यत्यनुवर्त्तने प्रातिपदिकार्थ एव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः काल(५।२।४पृ०) इत्यण् लुबविशेष(५।२।४पृ०) इति लुप् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयङ्कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयन्देशः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते तदस्मिन्नधिकमिति (६६८पृ०) यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ।

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ।

---

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८पृ०) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया षष्ठीद्विवचनान्तेन समासः कर्त्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवात् कारकशब्देन तच्छक्तिर्गृह्यत्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह शक्तिद्वयमध्ये इत्यादि तथाच कर्त्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं सा च क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः । अवध्यवधिमतोः सजातीययोरेव सापेक्षत्वनियमेन कालाध्वनोः शक्तिमध्ये प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकालादिपरतया तन्मध्ये प्रवेश इति द्रष्टव्यम् स्थानान्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्त्तृक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढस्य समानार्थकेनाधिकश

अत्र कर्म्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उप परार्द्धे (२३३) हरेर्गुणाः परार्द्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्य्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्य्यायेण सप्तमी। अधि भुवि रामः अधि रामे भूः। सप्तमी शौण्डै((३५१पृ०)सू०)रिति समासपक्षे (२३४) तु रामाधीना। अषड़क्षेत्यादिना (७१८पृ०)ख०।

विभाषा कृञि। १। ४। ९८।

अधिः करतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे। यदत्र मामधिकरिष्यति (२३५) विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तु-

---

द्देन, न तु कर्मक्तप्रत्ययान्ताध्याहृतस्य समानार्थकेन, तेन। लोकेऽधिको हरिरित्यादौ लोके इत्यत्रैव हर्य्यादेर्न सप्तम्यादिरिति बोध्यम्।

(२३३) उप परार्द्धे इति उपोऽधिके चेति(२६४पृ०)कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। अधिरीश्वरे इत्यत्र(३१४पृ०)यस्येश्वरवचनमित्यत्र(३१४पृ०) चोभयत्रापीश्वरशब्दौ ईश्वरत्वेश्वरोभयपरौ ततश्च यस्येत्यनेन यत्सम्बन्धि धनादिकं निर्द्दिश्यते तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनादेः स्वामित्वं निर्द्दिश्यते तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः। तच्च पर्य्यायेण भवतीत्याह ऐश्वर्य्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्य्यायेण सप्तमीति। अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् न युगपदुभाभ्यां सप्तमीति भावः।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु अधिराममिति स्यादेवेति द्योतनाय तुशब्दः।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः।

रीश्वरत्वङ्गम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति(उ६२२४०) (२३६) निघातो न ।

। सप्तमी ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

---

(२२६) तिङि चोदात्तेति उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः अत्र च करिष्यतीति तिङन्तउदात्तवान् तत्परेऽधेन निघातः । तिङतिङ इत्यस्य(उ६१२४०) तु निपातै र्यद्यदित्यादिना(उ६१२४०) निषेधान्ननिघात इत्यर्थः मामित्यत्र द्वितीया तु कर्म्मणि द्वितीयेत्यनेनैव (२५०पृ०) सिद्धेति भावः ।

समर्थः (१) पदविधिः। २। १। १।

(१) समर्थः पदविधिरिति। समर्थः संबद्धार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते, यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः, ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि। वृत्तौ तु नैवम्, वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावापन्नार्थकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च भार्य्यादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।

संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति।

यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्व्वः समस्यते।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते।

अतएव वार्त्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यमित्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्य्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावः भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा

सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।
सापेक्षं तद्विजातीयादसमस्तविशेषणम् ।
प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।
वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति

अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासइत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चावयवशक्त्यैव तत्तत्पदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा

बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने ।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।
चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृति प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दो यमितिविग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिकाऽपतते, ममतु न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्समासस्यासमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्य्यं पश्येत्यादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः।

प्राक् (३) कडारात्समासः। २। १। ३।

कडाराः कर्मधारयइत्यतः(२६५पृ०)प्राक् समासइत्यधिक्रियते।

सह सुपा। २। १। ४।

सहेति योगो (४) विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं

असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम इत्यादौ बाणादेर्विपक्षार्थस्य गमकत्वेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्।

(२) पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति। तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाश्वमित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव। सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितोराममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकस्तद्धितः। इयञ्च परिभाषा समासकृत्तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्।

(३) प्राक् काडारादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्व्वं समाससंज्ञा ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः। एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेशइति भावः। अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कृष्टार्थः।

(४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अतऊर्द्ध्वं सहेति सुपेति च पदद्वयमधिकरिष्यमाणं बोध्यम्। अत्र सहेति योगोविभज्यते सुबामन्त्रिते(उ५४०पृ०)इत्यतश्च सुबित्यनुवर्त्तते तथाच सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः। तेन समर्थेन सुबन्तेन तिङन्तेन नाम्ना धातुना सुपा च समासइत्यर्थः संपद्यते। तत्राद्यं भूतपूर्व्वं, द्वितीयमनुव्यचलत्, तृतीयं पुत्रहती, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह

समासः स च छन्दस्येव (६) पर्य्यभूषयत् (७) । अनुव्यचलत् सुपा सह (८) समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपोलुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति(६८८पृ०)निर्द्दे

समासग्रहणं प्राक्सुबन्तेरित्युक्ते(२७८पृ०)र्नाम्नै वात्र समासः। चतुर्थर कटप्रूरित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते इति द्वितीययोगार्थ तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थतिङन्तस्य समासः यथा पिवतखादत अश्नीतपिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन च समासो यथ एहीडादयः । स्फुटीभविष्यति तत्तत्प्रकरणे चेदमुपरिष्टात् (४५०पृ०) यथा च योगविभागेनोक्तषड्विधसमासलाभस्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधोबुधैरिति ।

इत्येतन्मनसि निधायाह सहेति योगोविभज्यते इति योगोयोजनम स्वयबोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यते वि ष्यते अवान्तरानुपूर्व्वीविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्व्व योगविभागार्थ उन्नेयः ।

(५) इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति तेन स्तोकं करोति मातुः स्मरतीत्यादौ न वि शेषणषष्ठीसमासाविति बोध्यम् ।

(६) छन्दस्येवेति तेन लौकिके नोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकुरु इत्यादौ कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन(८४पृ०)प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् तत सुबाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वमोर्लुगिति(१४२पृ०)लुक्समर्थनेऽपि ह्रस्वा पत्तिः प्राकुर्व्वन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणमावहतीति बोध्यम्

(७) पर्य्यभूषयदित्यादौ वेदे स्वरविशेषार्थम् समासाङ्गीकारः ह्रस्वो न सक इत्यादिना (१४२पृ०) ।

(८)आद्ययोगलभ्यार्थमनूद्य सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यत इ

शात्पूर्वनिपातः। पूर्व्वं भूतः भूतपूर्व्वः। इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च* (९)। जीमूतस्येव।

अव्ययीभावः (१०)। २। १। ५।

अधिकारोऽयम्।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। २। १। ६।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः।

प्रथमानिर्द्दिष्टं समासउपसर्ज्जनम्। १। २। ४३।

समासशास्त्रे १२) प्रथमानिर्द्दिष्टमुपसर्ज्जनसंज्ञं स्यात्।

---

(९) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकोक्तस्वरार्थमेवेदम्। समासमध्यपातिसुपोऽनेन लोपनिषेधः समासान्तसुपस्तु अस्याव्ययान्तत्वेनोपसर्ज्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम्।

(१०) न व्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि यः। इदञ्च सूत्रं संज्ञार्थमधिकारार्थञ्च।

(११) योगोविभज्यते इति तेन अपदिशमित्यादिसिद्धिः। सामीप्यादयस्तुउदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (३२३पृ०)।

(१२) सूत्रे समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमन्यथा कष्टं श्रित इत्यादौ विग्रहे श्रितादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्व्वनिपातापत्तेरित्याशयेनाह समासशास्त्रे इति।

उपसर्ज्जनं पूर्व्वम् (१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्ज्जनम्प्राक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चाऽपूर्व्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्ज्जनसंज्ञं स्यात् । न तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्ज्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च(१६)तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेति (२०४९०) अव्ययत्वम् ।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ ।४ । ८३

---

(१३) पूर्व्वमिति अप्रधानमुपसर्ज्जनमिति शास्त्रान्तरैकवाक्यतया यं प्रति यदुपसर्ज्जनं तत्तस्मात् पूर्व्वस्मिन् प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति अनुवर्त्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः ।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्व्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वाद्यर्थमिदं सूत्रमिति भावः । निष्क्रान्तः निष्क्रान्तेत्यादिक्रमेण निष्क्रान्तादिशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशाम्बीशब्दस्य नियतलिङ्गतयोपसर्ज्जनत्वात् निष्कौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्व इति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्ज्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं तेन कुमारीवाचरति विप्र इत्यादिवाक्ये आचारक्विबन्ते कुमारीशब्दे न प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्र्यधिकारोक्तटाबादिप्रत्ययान्तपरतयाऽतिलक्ष्मीरित्यादौ नेत्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति । भाष्ये उत्तरपदभूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यान्त एवेदं प्रवर्त्तते तेन राजकुमारीपुत्र इत्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम् ।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमा-देशश्च स्यात् (१७)। दिशयोर्मध्यमपदिशम्। क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्। २। ४। ८४।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात्। अपदिशम् अपदिशेन। अपदिशम् अपदिशे। बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः। विभक्तीत्यादे(१८)रयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ (१९) इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी।

अव्ययीभावश्च। २। ४। १८।

(१७) नाव्ययीभावादिति अतोऽपञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽम एव न तु लुक इति द्योतयितुं तुशब्दः। तथाच अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो लुक् न अम् च पञ्चम्यास्तु लुगमावुभावपि नेत्यर्थः।

(१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रे विभक्त्यादिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनशब्दस्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं संबोध्यते तेन विभक्त्यादिरूपार्थलाभस्तत्र वर्त्तमानं तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थस्तदाह विभक्त्यादिष्विति। अत्र च तदुत्तरविभक्त्यर्थाद्यन्तर्भावेणैवैकार्थीभावः।

(१९) नित्यसमासेऽस्वपदघटितवाक्यस्यैव विग्रहत्वौचित्यात् हरौ अधीत्यपहाय हरावित्युक्तम्।

(२०) वचनेति सूत्रे वचनेष्वित्यस्य तदर्थपरतया प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समाससम्भवस्तद्विभक्त्यैव तत्सुबन्तस्य ग्रहणमिति भावः।

अयंनपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य(१४२४०)। गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम्। समीपे। कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम्। समया (२१) ग्रामम् निकषा लङ्काम् आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः परित इति(२६२४०)अन्यारादिति(२८८४०)द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः सु (२२) मद्रम्। यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनम्। विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः। मक्षिकाणामभावो (२४) निर्मक्षिकम्।

---

(२१) समयानिकषाराच्छब्दा अविकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमात्रवाचित्वाभावान्न तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकता विभक्त्यर्थसामीप्यादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृते तूपशब्दस्तन्मात्रवाची कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः। उपदर्शनादौ तूपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोधकतया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावान्नाव्ययीभावः।

(२२) वचनग्रहणात् समृद्ध्यादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुशब्दस्तत्र समृद्ध्यादिद्योतकः।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभाव एवेत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तद्वृद्धेरेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिष्ठर्द्धिप्रतियोगिकाभाव इति न गतार्थता।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव अन्योन्याभावस्य तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽर्थपदमुपात्तम् अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञ्साधारण्येन भवति। नञ्तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र क्वचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः। अतएव निर्मक्षिकम् अपापमित्यादिवत् अनुपलम्भ इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः। वस्तुतो नाशपर्य्यायात्ययस्य पृथग्ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थमर्थपदग्रहणं तेन प्रागभावाभि

हिमस्यात्ययो निर्हिमम् (२५)। अत्ययो ध्वंसः। निद्रा सम्प्रति(२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य(२७) प्रकाशः इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात् (२८) स्रंस्यत इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यता(२९)वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथा-

---

प्रायेण कपालेऽघटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शशशृङ्गादेरभावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिरेषामलीकतयार्थत्वाभावेन तत्प्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धेः।

(२५) अतेरतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुक्त्वा निर्हिममित्युक्तम्।

(२६) सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयी तन्निषेधोऽपि तदान्वितक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह सम्प्रति न युज्यते इति तेनासम्प्रतीति शौलप्रयोगेऽपि युजिक्रियान्तर्भावेणैव नञ्समास इति बोध्यम्।

(२७) शब्दप्रादुर्भावइत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनाव्ययेन समासइतिना। उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः।

(२८) सति च पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपि द्रष्टव्यं तेन सर्वपश्चादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः। एतद्भाष्यप्रयोगादेवैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन न समास इति गम्यते तत्र च पश्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घटकत्वान्नाव्ययीभाव इति बोध्यम्।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिक्रमः। प्रतिशब्दमिति वृत्तौ वीप्सान्तर्भावात् न द्विर्वचनम्। तथा च यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्साबोधकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु। वृत्तौ तु समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न द्विर्वचनमिति बोध्यम्।

र्थः। अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थम्प्रति प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीप्सायाङ्कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य (३०) यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१)। चक्रेण युगपदिति विग्रहे।

अव्ययीभावे चाकाले। ६। ३। ८१।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रम्। काले तु सहपूर्व्वाह्णम्। सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम्। क्षत्राणां सम्पत्तिः, सक्षत्रम्। क्षत्रैराधिक्यम्(३३)

---

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति(३।४।२०)सूत्रेण परेण पूर्व्वस्यावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परावरयोगश्चात्र बोद्धस्तत्र गम्यमाने इत्युक्तत्वाद् शब्दत्वेऽपि न क्षतिः-

(३१) आनुपूर्व्यं क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ करणत्वेनाप्यन्वयात् परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्व्वं क्रमेणेत्यनुपूर्व्वं स्वार्थे ष्यञि आनुपूर्व्यम्। अत्र सूत्रे आनुपूर्व्यमिति निर्द्देशात् एतदर्थकतया गृहीतेनाप्यनुना। व्ययेन समास एव। युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः तेनानुपूर्व्यमितिवत् युगपच्चक्रमित्यादिर्न प्रयोग इति द्रष्टव्यम्।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः।

समृद्धिः। अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः तृणमप्यपरित्यज्य (३५) सतृणमत्ति साकल्येनेत्यर्थः। (३६) अन्ते (३७)। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि।

यथाऽसादृश्ये।२।१।७।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते। तेनेह न। यथा

---

(३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वाच्यस्य वर्णाश्रमाद्युचितधर्म्मो वा सम्पत्तिः स च क्षात्रत्वादिरित्यर्थः। सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रियत्वमित्यर्थः।

(३५) तृणमपीति साकल्यबोधकसहाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहः। अपरित्यज्येति पराबरयोगे चेति (उ०४६१२०) क्त्वा तद्योगश्च बोद्धः।

(३६) सतृणमत्तीत्यादौ तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत् स कथमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमत्तीत्यत्रैव तात्पर्य्यमिति भावः।

(३७) अन्त इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येय इति संकल्पेन यावतोग्रन्थस्य परिग्रहस्तावतः समाप्तिरिहान्तशब्देनोच्यते तत्समाप्तिश्चासाकल्येऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः। अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः। तस्य च नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमिति। बहुव्रीहौ द्वितीयान्तग्रन्थ एवान्यपदार्थः। अधीते इत्यस्य तु न समासान्तर्भावो मानाभावात् किन्तूदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्रतयोपदेशः। अन्यत्वं साहित्यञ्च समासार्थस्तेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः।

(३८) यथा असादृश्ये इति च्छेदस्तदाहासादृश्ये इति। यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेण समासः सदृश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात् सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निषेधात।

हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३९) तेन सादृश्ये इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तन्निषिध्यते।

यावदवधारणे (४०)। २। १। ८।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम्।

सुप् प्रतिना मात्रार्थे। २। १। ९।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति। मात्रार्थे किम् वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्।

अक्षशलाकासंख्याः परिणा। २। १। १०।

---

(३९) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालि यथा-तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च हर्य्यभिन्नो हर इति बोधयद्यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्यर्थादुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः। सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते थालुक्तेन प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरिस्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यान्न तु हरिसदृशो हर इति नोपमानत्वमतो न समास इति ध्येयम्। भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसादृश्ये इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थमुक्त्वा यथाशक्ति यथाबलमित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्दघटित समासार्थता तदारम्भस्येत्याहुः। शब्देन्दु०

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणं तद्बोधकं यावदित्यव्ययं समर्थेन समस्यते इत्यर्थः। अवधारणे किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं तन्नावधारयामीत्यर्थः। विग्रहवाक्येयावच्छब्दस्तद्धितान्त इत्यस्वपदविग्रहः।

(४१) सुबिति पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतियन्नाह शाकस्येत तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्द्दिष्टतया पूर्वनिपातः।

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तम् (४२) अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि।

विभाषा। २। १। ११।

अधिकारोऽयम्। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम्। सह सुपेति(३१८४०)तु (४३) न नित्यसमासः अव्ययमित्यादि(३२१४०)समासविधानात् (४४) ज्ञापकात्।

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। २। १। १२।

अपविष्णु संसारः। अप विष्णोः। परिविष्णु परि विष्णोः। बहिर्वनम् बहिर्वनात्। प्राग्वनम् प्राग्वनात्।

आङ् मर्य्यादाभिविध्योः। २। १। १३।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः आ मुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः।

---

(४२) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं वृत्तमित्युक्तं जये यथा वर्त्तितव्यं तथा न वृत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। तथाहि पञ्चभिः कपर्द्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति तत्पातने यदि सर्व्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतितास्तदा पातयिता जयति अन्यथा जीयते तत्र विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तृतया तृतीया। समासे परेरेव तदर्थः वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति बोध्यम्।

(४३) सह सुपेति त्विति विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति भाष्ये विग्रहदर्शनान्न नित्यत्वमिति बोध्यम्।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानसिद्धौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः।

लक्षणेनाभिप्रती(४५)आभिमुख्ये ।२।१।१४।

आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

अनुर्यत्समया ।२।१।१५।

यम्पदार्थं(४६) समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य (४७) समीपं गतइत्यर्थः ।

यस्य चायामः ।२।१।१६।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

---

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रती अभिमुख्यस्याग्न्यादेर्ज्ञापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य च द्योतकौ उदाहरणे अग्निशाप्यं शलभकर्तृकमग्न्यभिमुखं पतनमिति बोधः । वाक्ये तु कर्म्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अन्वयिनो द्वितीयेत्युदाहरति अग्निमभीति । लक्षणेनेति किं ग्रामं प्रति गतः ग्रामादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्म्मत्वान्न लक्षणता । स्रुघ्नं प्रतीत्यत्राभिमुख्याभावेन लक्षणत्वेऽपि न समासइति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेत्यनुवर्त्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन नपुंसकं द्वितीयान्तञ्चेत्याशयेनाह यं पदार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेर्लक्षणत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाशनिर्देशोज्ञाप्यते इति तस्य लक्षणत्वमिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोर्द्योत्यं तथाबोधे च गङ्गादेर्ज्ञापकत्वाल्ल

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि (४९) च। २। १। १७।

एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः। आयतीगवम्। इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते।

पारेमध्ये षष्ठ्या वा। २। १। १८।

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते। एदन्तत्वञ्चानयोर्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानय गङ्गापारात्। मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारात्। गङ्गाया मध्यात्।

सङ्ख्या वंश्येन। २। १। १९।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

क्षणत्वम् तथाच वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि दैर्घ्यविशेषवैशिष्ट्येन न ज्ञातत्वमिति गङ्गया तद्बोध इति बोध्यम्।

(४९) तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्रवेशो नास्ति। आ तिष्ठद्गुजपन् सन्ध्यामित्यादौ आङिति पृथक् पदमिति। शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम्। दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढ़म् पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्प्रत्ययःसमासान्तः एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः।

(५०) संख्येयार्दत्तिस्तत्ती समानाधिकरणविषया। एकस्वभावः सन्तान-

विना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य त्रिमुनि। विद्या (५१) तद्वतामभेदविवक्षायाम् त्रिमुनि व्याकरणम्। एकविंशतिभारद्वाजम् (५२)।

नदीभिश्च। २। १। २०।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत्। समाहारे (५४) चायमिष्यते। सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्। २। १। २१।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुबन्तन्नदीभिः सह नित्यं सम-

प्रवन्धो वंशो विद्याजन्मकृतो द्विविधस्तत्र विद्यया समानस्वभावविषये द्विमुनीति मुनीपाणिनिकात्यायनौ। त्रिमुनीति पतञ्जलिसहितौ तौ

(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्येति तथाच बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदस्त्विष्ट एवेति भावः।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिर्भारद्वाजा- वंश्या इति विग्रहः।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप- ग्रहणं किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषनदीवाचकशब्दमा- त्रेऽस्य प्रवृत्तिः।

(५४) समाहारे चेति(३५५ पृ०)सूत्रे एवकारार्थकश्चकारः समाहारान्यव्यव- च्छेदकस्तेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्त्तते सुबन्तं नदी- भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः। अन्यपदार्थे किं कृष्णवेणी संज्ञायां किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र मा भूत्।

स्यते संज्ञायाम्। विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमात् (५६) इह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्।

समासान्ताः (५७)।५।४।६८।

इत्यधिकृत्य।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।५।४।१०७।

शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तो (५८) ऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदम्। प्रतिविपाशम्। शरद् (५९) विपाश्

---

(५६) संज्ञाऽनवगमात् संज्ञिनोदेशविशेषस्यानवगमात् नित्यसमासइति नित्यसमाससदृशइत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभाववत्त्वेन। समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्त्येवेति बोध्यम्।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययीभावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्देष्टुमुपक्रमते समासान्ता इति अत्र समासान्तघटकं समासपदं तत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि तथाचालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्तइति सिद्धान्तः। अन्तशब्दश्च चरमावयववाची स च समुदायएव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्यादिनाम् (३२२पृ०)ऽमुलोपाभावौ सिद्धौ। अन्यथा पूर्व्वभागस्याव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्तात्टच् स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यान्तावयवइत्यर्थः। राजाहःसखिभ्यःटजित्यत(३८२पृ०)जित्यनुवर्त्तते। एवञ्च अनश्चेति(३३४पृ०) सूत्रे अन्नन्तादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयेति। शब्देन्दु०

(५९) शरदादिकं पठति शरदित्यादि अत्र भयन्तानां पाठोनित्यटजर्थ-

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस् च। उपजरसम्। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। यस्येति(१२६४ सू॰)च। प्रत्यक्षम् (६०)। अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्याद्व्ययीभावः। परोक्षे लिडिति(७८८ सू॰)निपातनात्परस्योकारादेशः। परोक्षम्(६१)। परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि। समक्षम्। अन्वक्षम्।

अनश्च। ५। ४। १०८।

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्।

नस्तद्धिते। ६। ४। १४४।

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्।

नपुंसकादन्यतरस्याम्। ५। ४। १०९।

अन्नन्तं यत् क्लीबन्तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपचर्मम् उपचर्म।

स्तेन भायइत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन टच्। अत्र गणे हिरुक् विद् सद् इत्यधिकास्त्रयः क्वचित् दृश्यन्ते।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रती इत्यनेन (३३० सू॰) समासः अक्षिशब्देन इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षशब्देन इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विषयादौ तु परोक्षादिवत् अर्श-आद्यजन्ततया तस्य प्रवृत्तिः।

(६१) परोक्षशब्देन तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यतइति विशेषः अक्ष्णोयोग्यं समक्षम् अक्ष्णः पश्चादन्वक्षमिति विवेकः।

नदी (६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

झयः । ५ । ४ । १११ ।

झयन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमित् ।

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्य्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणम्पूजार्थम् । उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

---

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्निर्द्देशात् । पौर्णमासीशब्दस्तु स्वरूपपरो-मार्थपरस्तद्विशेषाग्रहायण्याः पृथग्निर्द्देशादिति बोध्यम् ।

तत्पुरुषः। २। १। २२।

अधिकारोऽयम्। प्राग्बहुव्रीहेः।

द्विगुश्च। २। १। २३।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रमशक्यं शक्यम् संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन(१)संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात्। समासान्तः (२) प्रयोजनम्। पञ्चराजम्।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। २। १। २४।

द्वितीयान्तं(३)श्रितादिप्रकृतिकैः(४)सुबन्तैः सह समस्यते वा स च तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। दुःखमतीतः

---

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुश्चेत्यस्य संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् चकारात् तत्पुरुष इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलमाह समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः।

(३) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपरमित्याशयेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधित्वाभावात् कष्टं परमश्रितइत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास इति बोध्यम्।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वासम्भवेन सम्बोधमान्ततया कथित् तथात्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन श्रितादिशब्दप्रकृत्यैव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति सह सुपेति (२।१।४)अधिकारात्तदर्थलाभ इति भावः।

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) * । ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) संबध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यम् स्वायंकृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः (८) । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकृतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

---

(५) श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गामीति वाक्ये ग्रामगामीति समासः ।

(६) स्वयमित्यात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्रायोग्यत्वात् न द्वितीयासम्बन्ध इत्याह द्वितीयेति नेति ।

(७) असमासे तु स्वयं कार्त्तिरिति स्यात् । तथैकस्वर्यमपि समासफलम् ।

(८) जाल्म इति तत्र तस्य केवलरूढत्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थावगमः प्रकरणादिना योगरूढ एव तथाबोधसम्भवेऽपि केवलरूढे तस्मिन्नसम्भव एवेति भावः ।

(९) सामिशब्दोऽर्द्धवाची सामीत्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ।

क्रमेणेत्येव अनत्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम्। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासम्परिच्छेत्तुं (११) मारब्धवानित्यर्थः।

अत्यन्तसंयोगे च। २। १। २९।

कालादृत्येव अक्रान्तार्थं वचनम् (१२) मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखम्।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। २। १। ३०

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं (१३) तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-

---

(१०) क्रान्ताक्रान्तसाधारणेन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्याहानत्यन्तसंयोगार्थमिति।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रभधातुयोगे शकधृषेत्यादिना(३।४।६५ सू०) तुमुन्।

(१२) कालादृत्यनेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह अक्रान्तार्थमिति तथाच तेनेति नानुवर्त्तते इति भावः।

(१३) लुप्ततृतीयाकमिति सौत्रत्वादिति शेषः। एव च तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शसम्भवेऽपि अत्र तदन्तार्थो लक्ष्यते तस्य च गुणवचनेनेत्यनेनान्वयः गुणवचनस्य च तत्कृतत्वमर्थद्वारा तथाच तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वाचकेन सह समासइत्याशयेन व्याचष्टे तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनेति। अर्थशब्देनेति सोऽपि इत्थम्निमित्तमिति बोध्यम्। अत्र गुणसङ्गवानिति व्युत्पत्त्या गुणवाचित्वे सति द्रव्यवाचिनएव ग्रहणार्थं वचनपदमुपात्तम् गुणश्चात्र धर्म्ममात्रं तेन खण्डशब्दस्य क्रियापरत्वेऽपि नोदाहरणासङ्गतिः। तथाच कृतद्वारकएव सामर्थ्येऽस्य प्रवृत्तिः न साक्षात्। परम्परान्वये तु तद्योगे हेतौ तृतीयेति न तत्र प्रसङ्गः। एतद्द्योतनायैव सूत्रे तत्कृतेत्युक्तम्। एतेन कृतं पाठयं कुसुमेन कृतं रूपमित्यादौ तत्कृतत्वबोधेऽपि तृतीयया

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः धान्येनार्थो(१४)धान्यार्थः। तत्कृतेति किम्। अक्ष्णा (१५) काणः।

पूर्वसदृश(१६)समोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।२।१।३१।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे (१७)। माषोनङ्कार्षापणम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र (१८) श्चानुपसर्गमसन्धा(७६।०८०)वित्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानम् *। मासावरो मासेनावरः।

न समासः रूपपाटवादेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात्। शङ्कुलाखण्ड इत्यत्र शङ्कुलाकृतखण्डगुणवानिति बोधः।

(१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुतृतीया तेनार्थनमर्थ इत्यर्थकत्वेऽस्य क्रियापरत्वेन कर्तृकरणयोरित्यनेनैव गतार्थत्वं न शङ्क्यमिति।

(१५) अक्ष्णेति न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किन्तु कर्म्मादिनैवेति न तत्कृतं काणत्वमत्र येनाङ्गविकार इत्यनेन(२७२सू०) तृतीया।

(१६) पूर्व्वसदृशेति। समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति(२०५सू०) सूत्रेण तृतीया शिष्टेभ्योऽनेनैव ज्ञापकेन हेतौ वा तृतीयेति विवेकः।

(१७) पूर्व्वसूत्रे अर्थशब्दग्रहणादत्रार्थशब्दोऽभिधेयवाची स चोनेनैवान्वयो न तु पूर्व्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्निर्देशादित्याशयेनाहोनार्थ इति।

(१८(मिश्रश्चेति पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिस्तत्राप्रयुज्यमानोमिश्रशब्दः तृतीयान्तात् परः उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः।

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्। २। १। ३२।

कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणे(१९) गतिकारकपूर्व्वस्यापि ग्रहणम्। नखनिर्भिन्नः। कर्त्तृकरणे इति किम् भिक्षाभिरुषितः हेतावेषा तृतीया। बहुल (२०) ग्रहणं सर्व्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृतेति किम् (२१)। काष्ठैः पचतितराम् (२२)।

कृत्यैरधिकार्थवचने। २। १। ३३।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवाद (२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यन्तृणम् काकपेया (२४) नदी।

(१९) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्व्वकस्यापि ग्रहणमपि शब्दात् तदसमभिव्याहारे केवलस्यापीत्यर्थः।

(२०) बहुलेति तेन क्वचित् न समस्यते क्वचिच्च विभक्त्यन्तरमपि समस्यते। तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दात्रेणेति अन्यविभक्तिसमासे तु पादहारकइत्याद्युदाहरणम्।

(२१) कृतेति किमिति सह सुपेत्यधिकारे(३१९पृ०)तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कर्त्रादावित्प्रधात्वर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः।

(२२) पचतितरामित्यस्य तद्धितान्ततया सुबन्तत्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग इत्युत्तरम्।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः। पूर्व्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चार्थं न तु नियमार्थम्।

(२४) काकपेयेति। शक्यार्थे कृत्यः। पूर्णत्वेन स्तुतिः। वातच्छेद्यमित्यत्र तु दुर्ब्बलत्वेन निन्देति विवेकः।

अन्नेन व्यञ्जनम्। २। १। ३४।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन (२५) प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतो (२६) पसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम्। २। १। ३५।

गुडेन धानाः गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। २। १। ३६।

चतुर्थ्यन्तार्थाय (२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

---

(२५) अत्रान्नशब्देन न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं किन्तु योगाद्रूढिर्बलीयसीत्युक्तेरोदनपर्य्यायग्रहणमिति बोध्यम्।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नः संस्कार्य्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः। भाष्ये तु युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथाच दध्ना युक्तो योऽर्थउपसेकादिस्तत्संप्रत्ययादिति तस्यार्थः।

(२७) खरं विशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं खाद्यं यत्तद्भक्ष्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति सूत्रार्थः मिश्रणद्वारैव तयोः सामर्थ्यम्।

(२८) सूत्रे तस्मै इदं तदर्थमित्यर्थकं तदर्थपदं तत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टत्वात् चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लक्ष्यते ततस्तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थेन सह नित्यसमासनियमादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थायेति एतच्च यदित्यनेन सम्बध्यते तथाच चतुर्थ्यन्तार्थाय फलाय यद्दार्व्वादि तद्वाचि सुबन्तेन अर्थादिशब्दैश्च चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति सूत्रार्थः।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरक्षितग्रह (२८) णात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम्* । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थम्पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराद्भयम् चौरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति वाच्यम्* । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ।

एतैः सहाल्प (३३) म्पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ।

---

(२९) बलिरक्षितग्रहणादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीत्यनेन (१०६पृ०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थ्या असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासादिति स्वरविशेषात् शाब्दबोधे सम्बन्धत्वरूपेण बोधन वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवल्लिङ्गमित्यस्य (२८०पृ०) बाधायाश्च विशेष्यलिङ्गता चेति एतदेशात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थ्येव तदर्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्गतजुगुप्सोपरतादीनामुपलक्षणम् तेन ग्रामनिर्गतः योगोपरतः अधर्मजुगुप्सितइत्यादिसिद्धिः ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वाणीत्यर्थस्तेन

सुखापेतः । कल्पनापोढ़ः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ।

स्तोका (३४) न्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३९ ।

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य (४५७पृ०) इत्यलुक् ।

षष्ठी । २ । २ । ८ ।

राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च (३५) २ । २ । ९ ।

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य (३४७पृ०) प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः । गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् *। तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । न निर्द्धारणइति पूरणगुणेति (३४४पृ०) च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्व्वेषां श्वेततरः सर्व्वश्वेतः । सर्व्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् सङ्ग्रामाङ्गसम्बन्धाभावेऽपि अस्मादेव ज्ञापकात् निपातनाद्वा अल्पशइति यत्।

(३४) स्तोकेति अत्र स्तोकार्थोऽल्पशब्द एव न तु लेशादयो व्याख्यानात् ।

(३५) याजक पूजक परिचारक परिषेचक वेधक स्नापक अध्यापक उत्पादक उद्वर्त्तक होतृ भर्त्तृ रथगणक पत्तिगणक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्व्वमहान्। कृद्योगा (३६) षष्ठी समस्यतइति वाच्यम्*। इध्मनो व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः।

न निर्द्धारणे।२।२।१०।

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां(३७) द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम्*। सर्पिषो ज्ञानम्।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन।२।२।११।

---

(३६) कृद्योगेति। कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीत्युक्तेः (२००पृ०) षष्ठ्यैव कर्म्मत्वबोधनात् कर्म्मषष्ठ्यां समासाभावाशङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तम् उदाहरणेन तदेव सूचयति इध्मव्रश्चनइति कर्म्मषष्ठ्या समासः।

(३७) नृणामिति निर्द्धारणषष्ठी। यस्मान्निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्रैवायं निषेधइति द्विवचने विभज्येति सूत्रे कैयटः। ततश्च पुरुषोत्तमइत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः। अतएव हलादिः शेषइति सूत्रे हलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम्।

(३८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्व्वेषु पदेषु न तु कृद्योगमात्रे विधानं यस्यास्तादृशी षष्ठी ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादि (२९६पृ०) चतुर्दशसु सूत्रेष्वष्टमत्रामनुवर्त्तितशेषपदायां विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति वार्त्तिकार्थः।

(३९) गुणेति गुणशब्देनेह यः केवलगुणवाची यश्च गुणवाची सन् गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाची यश्च गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तत्त्रितयमपि गृह्यते व्याख्यानात् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्ष्ण्यमिति

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे। सतां षष्ठः। गुणे। काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दन्ताइति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्द्देशात्। तेनार्थगौरवबुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीया (४०) समासस्तु स्यादेव स्वरे विशेषः। सत्। द्विजस्य कुर्व्वन् कुर्वाणो वा किङ्कर (४१) इत्यर्थः। अव्ययम्। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्य्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः। तव्यः। ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम्। तव्यता तु भवत्येव। स्वकर्त्तव्यम्। स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तक्षकस्य (४२) सर्पस्य। विशेषण (४३) समासस्त्विह बहुल-

---

(४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वे नेति विशेषस्यानतिप्रयोजनकतया स्वरकृतमौतविशेषमप्याह स्वरेइति तृतीया कर्म्मणीति (उ५ ७७पृ०)पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्त इति भेदः।

(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्व्वन्नित्यपेक्षया न लोकेत्यादिना(३०२पृ०)निषेधात् किन्तु शेषे इत्याह किङ्करइति।

(४२) तक्षकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समासइति पक्षे। अत्र परत्वात् समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासःप्राप्तः स निषिध्यते।

(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासोदुर्व्वार इति निषेधफलाभाव इत्याशङ्क्याह विशेषणेति स च विशेषणं विशेष्येणेतिसमासः। बहुलग्रहणादिति कर्त्तृकरणे कृताबहुलमित्यत्र(३४०पृ०)बहुलग्रहणात् क्वचिदन्यस्यापि लाभादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम् स्वरकृतवैलक्षण्यायेत्यपि बोध्यं कर्म्मधारये पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वमिति विशेषस्य सत्त्वात्। प्रथमान्तपदेनैव समासइति पक्षे तु षष्ठ्यन्ततक्षयो·

ग्रहणाच्च गोधनो(४४)रित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां(२६२४) विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्य्यते।

क्तेन च पूजायाम्। २। २। १२।

मतिबुद्धीति(४५) सूत्रेण(७२६२४०)विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः।

अधिकरणवाचिना च। २। २। १३।

क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतम्भुक्तं वा।

कर्म्मणि च। २। २। १४।

उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति(२०१९०) (४६)या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्य्यो गवान्दोहोऽगोपेन।

गाभावएव। एतच्च भाष्यकृन्त्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेनान्यस्य पदस्यार्थैइत्यर्थकः अन्यपदार्थे इति सूत्रप्रयोगः संगच्छते तथाच नीलोत्पलस्य गन्धइत्यादिसिद्धिः। शब्देन्दु०।

(४४) फलान्तरमप्याह गोर्धेनोरिति षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेना प्रधानत्वात् धेनोः पूर्व्वनिपातोविशेषणसमासे तु गौरिति भेदइति भावः। आदिना भोज्यस्येदस्येत्यादिसंग्रहः।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानात् मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकषष्ठ्या सम सनिषेधकम्

(४६) कर्म्मणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात् तदाह कर्म्मणीति तथाच चशब्दइतीत्यर्थे एवं च कर्म्मणीतिपदघटित

तृजकाभ्यां कर्त्तरि। २। २। १५।

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। अपां स्रष्टा। वज्रस्य भर्त्ता। ओदनस्य पाचकः। कर्त्तरि किम् इक्षूणाम्भक्षणमिक्षुभक्षिका (४७)। पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः। भूभर्त्ता। कथन्तर्हि घटानान्निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति। शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः।

कर्त्तरि च। २। २। १६।

कर्त्तरि षष्ठ्याऽकेन न समासः। भवतः शायिका। नेह तृजनुवर्त्तते तद्योगे कर्त्तुरभिहितत्वेन कर्त्तृषष्ठ्या अभावात्।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः। २। २। १७।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका(४८)। क्रीडाविशेषस्य संज्ञा। संज्ञायामिति(१५४पृ०)ण्वुल्

सूत्रेण या षष्ठी सा न समस्यत इत्यर्थः क्तान्तयोगे चोभयप्राप्त्यभावात् सर्व्वथैव क्तेनेत्यस्य नानुवृत्तिरिति भावः। अत्रेदं बोध्यम् उभयप्राप्ताविति सूत्रे(३०१पृ०)क्तस्योऽर्थप्रयोग इत्यतः(३००पृ०) प्रयोगशब्दस्यानुवर्त्तनात् कर्त्तृकर्म्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्थले उभयप्राप्तियोग्यकृत्समभिव्याहारे या कर्म्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः। एतच्च अथ शब्दानुशासनमित्यस्य व्याख्यायां आचार्य्यस्य वस्तुतः कर्त्तुः सत्त्वेऽप्युपादानेन कर्म्मणि चेति न निषेधावकाश इत्येवंतात्पर्य्यकेण भाष्येण सिद्धम्।

(४७) इक्षुभक्षिकेति। अत्र कर्म्मषष्ठ्या समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेः कर्म्मणि चेति(२४६पृ०)निषेधो नेति भावः। भक्षिकेति धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्।

(४८) भञ्जनं भञ्जिका उद्दालकस्य श्लेष्मातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

जीविकायाम् दन्तलेखकः। तत्र क्रीड़ायां विकल्पे (४६) जीविकायां तृजकाभ्यांकर्त्तरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम्।

पूर्व्वापरा(५०) धरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।२।२।१।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व (५१) संख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठी। (५२) समासापवादः। पूर्वङ्कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किम् पूर्व्वं नाभेः(५३)

क्रीड़ायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका। संज्ञायां खुलित्येव पाठः भावे खुलिति पाठस्तु प्रमादिकःउदाहरणेऽधिकरणस्यैव जीविकाया बोध्यत्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात्। अतएव धात्वर्थनिर्द्देश इत्यनेनैव सिद्धे संज्ञायामित्यस्याधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता।

(४६) क्रीड़ायां विकल्पइति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठीसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्व्वापरेति एकदेशो ऽवयवे रूढस्ततो मत्वर्थीयइनिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् पूर्व्वादयएवावयवा इति बोध्यम्।

(५१) अधिकरणं द्रव्यमेकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्त्तमानेनावयववाचिनेति वाक्यार्थः फलितस्तदाहैकत्वेति।

(५२) पूर्व्वकायइत्यादेः कर्म्मधारयेणैव गतार्थतामाशङ्क्याह षष्ठीति तथा-च अवयवावयविनोर्भेदविवक्षायां शेषषष्ठ्या कायस्य पूर्व्वमिति विग्रहे कायपूर्व्वेत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः। दिग्लक्षणपञ्चमी तु अतएव ज्ञापकात् अवयववाचिनि न प्रवर्त्तते इति न षष्ठ्यभावाशङ्का।

(५३) पूर्व्वंनाभेः कायस्येति नाभेर्यः पूर्व्वो भागः स कायस्यावयवइत्यर्थस्तेन नाभेरवयवित्वाभावात् पूर्व्वशब्दयोगे पञ्चमी तथाचात्र पूर्व्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्नत्वेकदेशीति नाभ्या न समास इति भावः।

कायस्य। एकाधिकरणे किम्। पूर्व्वश्छात्राणाम्। सर्व्वो-ऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति (१०७सू०) ज्ञापकात् मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्व्वएकदेशः कालेन समस्यते नत्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा"दित्यादि सिद्धमित्याहुः।

अर्द्धन्नपुंसकम्। २। २। २।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीवे प्राग्वत्। एक(५४)विभक्ताव-षष्ठ्यन्तवचनम् *। एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्ज्जनसं-ज्ञानिषेधः। तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति। अर्द्धं पिप्प-ल्याः अर्द्धपिप्पली। क्लीवे किम् ग्रामार्द्धः। द्रव्यैक्यएव। अर्द्धम्पिप्पलीनाम्।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याण्यन्यतरस्याम्। २। २। ३।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयम्भिक्षाया द्वितीय-भिक्षा। एकदेशिना किम् द्वितीयम्भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति (२४६सू०) निषेधं बा-धित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयम्।

---

(५४) पिप्पल्या नियतविभक्तिकत्वेनैकविभक्ति चापूर्व्वनिपात(२२२सू०)इत्य-नेनोपसर्ज्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति।

(५५) पञ्चानां खट्वानां समाहारइत्यादौ खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि एक-देशिवाचकत्वाभावादुपसर्ज्जनत्वात् ह्रस्वेङीसित्याह पञ्चखट्वीत्यादीति।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। २। २। ४।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (२२६पृ०) समासः। प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्नजीविकः जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते। तेन प्राप्ता जीविकां स्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका।

कालाः (५७) परिमाणिना। २। २। ५।

अन्यथाऽन्तुस्वस्येऽदन्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रष्टस्तथाकृपाटसिद्धिरिति भावः। तथाच तथासङ्कोचे पञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम्।

(५६) प्राप्तजीविक इति गोस्त्रियो (२२२पृ०) रित्युपसर्ज्जनह्रस्वः। द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना(२८१पृ०) परवल्लिङ्गनिषेधः स्वरभेदात् बहुव्रीहिणा न गतार्थता। किञ्च प्राप्तसुखादितत्पुरुषादौ बहुव्रीहिस्वीकारे निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यश्चेति (४२८पृ०) परनिपातविधानात् परनिपातापत्तिरतस्तन्निरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम्। प्राप्तापन्नेचेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानादाह अ इति छित्त्वेति अत्र आ इति च्छेदोऽपि द्रष्टव्य स्तेन आ अः स्यादिति सूत्रार्थः अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयायाएव सन्निधानात्तदन्ताकारस्यैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारानुपपत्तिः।

(५७) कालाइति बहुवचनात् कालविशेषवाचका गृह्यन्ते। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यन्ते सह परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः। कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियाद्वारैव मासजातादिव्यवहारे जननक्रियाकालान्तराभावी मासादि जातादिकं पुरुषमपि परिच्छिनत्ति तेन ह्यहादिजाते न मास-

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः द्व्यहो जातस्येति विग्रहः। उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहुनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् *। द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः। अह्नोऽह्न इति (२८२पृ०) वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः। पूर्वत्र तु (५९) न संख्यादेः समाहार इति (२८४पृ०) तन्निषेधः।

सप्तमी शौण्डैः। २। १। ४०।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र(६१) पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति (७१८पृ०) खः। ईश्वराधीनः।

जातादिव्यवहारः। इदञ्च सूत्रं जातस्य मास इति विग्रहे जातमास इत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थम् बहुव्रीहिणा गतार्थता तु न शङ्क्या-मासो जातोऽस्येत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य। वृत्तिविग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथाकल्पनमत एव न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य सइत्युक्तम्।

(५८) उत्तरपदेनेति वार्त्तिकमेतत्सूत्रविषयमेव तद्विताथेति सूत्रस्थत्वे एतस्य पाठेऽप्येतद्विषयएव भाष्यकृतोदाहरणात्।

(५९) पूर्वत्र त्विति द्व्यहजातइत्यत्रेत्यर्थः।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चात्राऽऽसक्तिरन्या वेत्यत्र नाग्रहः।

शौण्ड धूर्त्त कितव व्याड़ प्रवीण संवीत अन्तर् अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण। इत्येते शौण्डादयः। शौण्डादिभिरिति बहुव्यमित्युक्तेर्गणग्रहणार्थं बहुवचनम्।

(६१) अधिशब्दइति आधेयप्रधानइति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अव्ययी-

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च। २। १। ४१।

एतै सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्काश्यसिद्धः। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे। २। १। ४२।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम्। तीर्थे ध्वाङ्क्षइव तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकइत्यादि (६२)।

कृत्यै (६२) ऋणे। २। १। ४३।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके। मासे देयमृणम्। ऋणग्रहणान्नियोगोपलक्षणार्थं पूर्वाह्णे गेयं साम।

संज्ञायाम्। २। १। ४४।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम्। वाक्येन संज्ञानवगमा-

भावएव। अन्तःशब्दोत्र पठते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थकः तद्योगेऽवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। तथा च वनेऽन्तरित्यर्थे वनान्तर्वसतीति प्रयोगः। यस्तु अधिकरणत्वमात्रप्रस्तिरन्तःशब्दस्तेनान्तःशब्देनाव्ययीभावएव अन्तर्वणमित्यादि।

(६२) ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थपरं द्योतयन्नुदाहरति तीर्थकाकइति क्षेपोहि निन्दा काकादिसादृश्यं तत्प्रयोजकमित्यतइवशब्देन विग्रहः।

(६३) कृत्यैरिति यत्प्रत्ययमात्रं गृह्यते व्याख्यानात्। ऋणपदस्यात्रावश्यकपरमित्यभिसन्धायाह नियोगोपलक्षणार्थमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलम् (४६०सू०)मित्यलुक् स्वरविशेषार्थं समासस्वीकारइति बोध्यम्।

नित्यसमासोऽयम्(६४)। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्या(४५९सू॰) इत्यलुक्।

क्तेनाहोरात्रावयवाः। २। १। ४५।

अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतम्। अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणम् किम्। अह्नि दृष्टम्।

तत्र। २। १। ४६।

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तम्।

क्षेपे। २। १। ४७।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। अवतप्ते नकुलस्थितं तत्र तदेव (६५)।

पात्रेसमितादयश्च (६६)। २। १। ४८।

---

(६४) नित्यसमासोयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि संज्ञाशब्दत्वेन तत्रापि नित्यसमासतया पुरुषेषूत्तम इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति द्रष्टव्यम्।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमितिवाक्ये तदेव समासरूपमपि तथैवेत्यर्थः। गतिकारकोपपदानां कृद्ग्रहणेन ग्रहणमिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कृदन्तत्वात् तत्पुरुषे कृति बहुलमिति(४६०सू॰)सप्तम्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दा गम्यते इति बोध्यम्।

(६६) पात्रेसमित पात्रेबहुल उदुम्बरमशक उदुम्बरकृमि कूपकच्छप अवटकच्छप कूपमण्डूक कुम्भमण्डूक उदपानमण्डूक नगरकाक नगरवायस

एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमये एव सङ्गताः न तु कार्य्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्द्दी। आकृतिगणोऽयम्। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः।

पूर्व्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः (६७) समानाधिकरणेन।२।१।४९।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्व्वनिपातनियमार्थं(६८)सूत्रम्। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति(३५५पृ०)नियमबाधनार्थञ्च(६९)पूर्व्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्व्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः।

मातरिपुरुष पिण्डीशूर पितरिशूर गेहेशूर गेहेनर्द्दिन् गेहेक्ष्वेडि़ गेहेविजिति गेहेव्याड़ गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेदृप्त गेहेधृष्ट गर्भेतृप्त आखनिकवक गोष्ठेशूर गोष्ठेविजितो गोष्ठेक्ष्वेड़ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डित गोष्ठेप्रगल्भ कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रेसमितादयः। आकृतिगणोऽयम्।

(६७) अत्र पूर्व्वकालशब्दोऽर्थपरोऽन्ये पट् स्वरूपपराः पूर्व्वः कालो यस्य स पूर्व्व कालः लक्षणया तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालिकवस्तुवाचिना समस्यते एवमन्येऽपीति।

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वानैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम्।

((६९) नियमबाधनार्थञ्चेति तेन सङ्ख्याद्यर्थकैकशब्दस्य मात्र ग्रहणमिति भावः। नवशब्दस्य पुराणसाहचर्य्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव नियमबाधउक्तः।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव(३६०पृ०)सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० ।

समानाधिकरणेनत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-मेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (७१) । २।१।५१ ।

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्रेति नियामकमिदमिति भावः । त्रिलोकनाथइत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वेद्युरमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासः । न ह्यत्र दिग्विशेषबोधः उदयगिर्य्यादिसम्बद्धायाएव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि समासइति द्रष्टव्यम् ।

(७१) तद्धितार्थोत्तरेत्यादिसूत्रे वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वञ्चानेकविधमित्याह तद्धितार्थे विषये इत्यादि तद्धितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्धितानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतएव द्विगोस्तद्धितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः समूहः स चावयवाभिन्नोपि बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं प्रति तस्योपसर्ज्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेन ह्रस्वे कृतएवादन्तत्वे सत्येव ङीपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्धितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्धितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्धितलुकीति(३५६४०) टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादेव समासान्तइत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथाच समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्धितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्वद्वा। पूर्वस्यां शालायाम्भवः। पौर्व्वशाल। समासे कृते दिक्पूर्व्वपदादसंज्ञायां ञइति (५५८सू०) ञः। सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। (७२)*। आपरशालः। पूर्व्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्व्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३) उदात्तः। पूर्व्वशालाप्रियः। दिघु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायामस्तद्धितार्थे। षस्मां मातृणामपत्यम् षाण्मातुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य (७६) समासवचनम्।

गोरतद्धितलुकि। ५। ४। ९२।

---

(७२) एतद्वार्त्तिकमुत्तरपूर्व्वेत्यादिद्वन्द्वसिद्ध्यर्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम्।

(७३) उदात्तइति अमति तथान्तरतत्पुरुषे पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्व्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः।

(७४) षाण्मातुरइति मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः(५०५सू०)इत्युदादेशः अनपत्य इत्युक्तेर्द्विगोर्लुगिति (४९१सू०) न लुक्।

(७५) विकल्पे प्राप्तेइति महाविभाषयेति शेषः। ततश्च टजभावे पञ्चगोधनइत्यपि स्यादिति भावः।

(७६) एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्तिकमुक्त्वा समुदायवृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोजनमुक्तं भाष्ये।

द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाक्दृषदप्रियएवं छत्रोपानहप्रियइति इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्व्वं नित्यद्वन्द्वस्तेन समासान्तष्टजपि नित्यएव। मनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां गवां समाहारः।

संख्यापूर्वो द्विगुः। २। १। ५२।

तद्धितार्थे(३५५पृ०) त्यत्रोक्तः (७८) संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्।

द्विगुरेकवचनम्। २। ४। १।

द्विग्वर्थः समाहारएकवत् (७९) स्यात्। स नपुंसक (८०) मिति (३९५पृ०) नपुंसकत्वम्। पञ्चगवम्।

---

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तष्टच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितमाह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्धपूर्व्वेति (६३२पृ०) लुकि मा भूत्।

(७८) तद्धितार्थेत्यत्रोक्त इति अयं भावः पूर्व्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थमेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे ष्वित्येव ब्रूयात्। तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्त (३५७१पृ०) पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदात्त एव। एवञ्च संख्यापूर्व्वस्त्रिविधः तद्धितार्थे विषये "उत्तरपदे च परतः" समाहारे वाच्ये चेति तत्र संख्यापूर्व्वो यः समासः स इत्यर्थः। तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः संस्कृतं भक्षा (६२८पृ०) इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४८१पृ०) लुक्। उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियः नावो द्विगोरिति (३८५पृ०) समासान्तष्टच्। समाहारे पञ्चमूली द्विगोरिति (२२०पृ०) ङीप्।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तीतिवचनं बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् सामान्येन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि वस्तुतोनेकार्थस्यैकार्थ्यं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एकवदिति। तथाच समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः।

(८०) स नपुंसकमिति परवल्लिङ्ग(३९०पृ०)मित्यस्यापवादः। स समाहारो द्विगुद्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादितिसूत्रार्थः।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः(८१) । मीमांसकदुर्दुरूढः (८१) ।

पापाणके (८२) कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि(८४) सामान्यवचनैः । २। १ ।२२ ।

घनइव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्व्वपदन्तत्सदृशे लाक्षणिक-

---

(८१) यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं गगनं निर्मलत्वादिना सूचयत्यसौ खसूचिः पूर्व्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२ दुर्दुरूढः दृष्टकर्म्मकर्त्तरि रूढोऽयं शब्दः ।

(८३) "कुपूयकुत्सितावद्यगर्ह्यखेटाणकाः समा" इत्यमरोक्तेरणकशब्दः कुत्सितवचनः पापशब्दोऽपि तथाप्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनिपातार्थमेतदारम्भइयि बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्व्वात् माङः करणे ल्युट् उपपूर्व्वकस्य माङ्‌ सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुना सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्म्मः सामान्यं चातुर्व्वर्ण्यादित्वात् (६५७४०) स्वार्थे ष्यञ् उपमानोपमेयसाधारणो धर्म्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधारणधर्म्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदाल्लभ्यते पूर्व्वं ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्य्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादाक्षिप्तमुपमेयमेभिधीयते ।

मिति (८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्व्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूत्रम्।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६।

उपमेयं (८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्म्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्व्वनिपातार्थम् सूत्रम्। पुरुषव्याघ्रः, नृसोमः। व्याघ्रादिराकृतिगणः। सामान्याप्रयोगे किम् पुरुषो व्याघ्रइव शूरः।

---

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् मृगीव चपलेति वाक्ये मृगचपलेति पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थापितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात्। लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्व्वगत्या शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्यवसेयम्।

(८६) पूर्व्वनिपातेति अन्यथा खञ्जकुब्जवदनियमः स्यादिति भावः।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वम्। उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्याह विशेष्यस्येति। पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति विग्रहे शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपुरुषः सुन्दर इतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोग इत्युक्तम्। अयञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्वएव भवति विभिन्नलिङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूप इति। शब्देन्दुः। व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव। इत्येते व्याघ्रादयः। आकृतिगणस्तेन घनश्यामः नृसोमः मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलय इत्यादिसिद्धिः।

विशेषणं (८८) विशेष्येण बहुलम्। २।१।५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः।

पूर्व्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च। २।१।५८।

पूर्व्वनिपातनियमार्थमिदम्। पूर्व्ववैयाकरणः। अपराध्यापकः। अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः *। अपरश्चासावर्द्धश्च। पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति पूर्व्वकालैकेति (३५४१) बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् बहुलग्रहणाद् (८९)भविष्यति।

श्रेण्यादयः (९०) कृतादिभिः। २।१।५९।

---

(८८) विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्यामात् भेद्यभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते। अत्रेदं बोध्यं विशेष्यविशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभाव्याद् नियमानियमौ तथाहि गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा नीलोत्पलं शुभ्रवस्त्रं पाचकब्राह्मण इत्यादिनियमः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्च न नियमस्तेन खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्ज इत्यादि प्रयोगः। मनो०

(८९) बहुलेति एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमत इति वा क्वचित्प्रयोगः।

(९०) आद्यआदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची।

श्रेणि पूग मुकुन्द राशि निचय विशेष विधान पर इन्द्र देव मुण्ड

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनङ्कर्त्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृता श्रेणिकृता (८१)।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। २। १। ६०।

नञ्विशिष्टेन (८२) क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम्। शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् *। शाकप्रियः पार्थिवः शाक (८३) पार्थिवः। देवब्राह्मणः।

भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण। इत्येते श्रेण्यादयः। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित संसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित। कृतादिराकृतिगणः।

(८१) च्व्यन्तानान्तु कुगतीत्यनेन(२७१पृ०)समासे च्वौ चेति(७३०पृ०)दीर्घः इह तूक्तार्थानामप्रयोगान्न च्विरिति बोध्यम्।

(८२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोऽयं तेन नञ्मात्रयुक्तेन क्तान्तेन नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते इत्यर्थः। नुडधिकेऽपीति वाच्यं तेन अशितश्चानशितश्चेति अशितानशितम्। एकदेशकरणात् देशान्तरस्याकरणात् असमाप्तं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदम्।

(८३) पृथिव्याईश्वरः पार्थिवस्तस्येश्वर(६२६पृ०)इत्यण् शाकप्रियइति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे पूर्वसमासोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः एवं सर्व्वत्र शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणया तत्प्रयोगसमर्थनेऽपि सुख्यार्थं शाकप्रियपार्थिवइति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रम्॥

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (९४) पूज्यमानैः। २। १। ६१।

सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन (९८७सू०) महतआकारः। महावैयाकरणः। पूज्यमानैः किम्। उत्कृष्टो गौः पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्। २। १। ६२।

गोवृन्दारकः। व्याघ्रादे(९५)राकृतिगणत्वादेव (३५९सू०) सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम्।

कतरकतमौ जाति(९६)परिप्रश्ने। २। १। ६३।

कतरकठः। कतमकलापः। गोत्रं च चरणैः सहेति (२१८४सू०) जातित्वम्।

किं क्षेपे। २। १। ६४।

कुत्सितो राजा किंराजा (९७) यो न रक्षति।

---

(९४) गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् महापापमित्यादौ पापस्य महत्त्वेन सांशे पूजाऽस्त्येवेति बोध्यम्॥

(९५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाची नागशब्दो गजसर्पोभयवाची कुञ्जरः प्रसिद्धस्तेषामुपमानत्वेनैव पूज्यवाचित्वाद्गतार्थत्वमाशङ्क्याह व्याघ्रादेरिति। तेन गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि एतद्वचनबलेन समास इति भावः।

(९६) भवतां कतमपण्डित इत्यादौ समासाभावाय जातीत्युक्तम्।

(९७) क्षेपे किम्। को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपरे न। प्रकृतोदाहरणे किमः क्षेपे इति (९५५सू०) समासान्तनिषेधः।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः।२।१।६५।

तत्पुरुषः(९८) समानाधिकरणः कर्म्मधारयः।१।२।४२।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु।६।३।४२।

कर्म्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(९९) ऊङभावो यस्मिन् तथाभूतम्पूर्व्वं पुंवत्। पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्द्दशी। महाप्रिया। तथा कोपधादेः(१००)प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। पाचकस्त्री। दत्तभार्य्या। पञ्चमभार्य्या। स्रौघ्नभार्य्या। सुकेशभार्य्या। ब्राह्मणभार्य्या। एवम्पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा (१०१)।

(९८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्म्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया बाधःस्यात् स माभूदित्येतदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहितसमासान्तस्य कर्म्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम्। समानाधिकरणः समानाधिकरणावयवक इत्यर्थो व्याख्यानात्।

(९९) स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे इत्यतः(४०१पृ०)स्त्रियाः, पुंवत्, भाषितपुंस्कादनूङिति च पदान्यनुवर्त्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानादित्याह पूरणीत्यादि। महानवमीत्यत्र पुंवत्त्वे आन्महत(२८७पृ०)इत्यात्।

(१००) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञापूरण्योश्चेति वृद्धिनिमित्तस्य चेतिस्वाङ्गाच्चेति जातेश्चेति(४०८,४०९पृ०) पञ्चसूत्र्या निषिद्धस्य पुनर्ग्रहणार्थमिदम्।

(१०१)इभो पोटेत्यादि विग्रहः। जातेःपूर्व्व निपातार्थं पोटायुवतीत्यादि। सूत्रं।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वि (१०२) त्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनु र्नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्गर्भ-घातिनी । गोवेहत् । वष्कयणी तरुणवत्सा । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः (१०३) ।

प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्घः । गोतल्लजः । प्रशस्तो गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा नतु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् कुमारी मतल्लिका ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । २ । १ । ६७ ।

पूर्व्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

---

(१०२) "तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्ज्जल" मित्यमरोक्तम् ।

(१०३) कठधूर्त्तइत्यत्र कठत्वं न कुत्स्यतेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन (३५८पृ०) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति विवेकः । "जनयन्ति कुसृद्भ्रान्तिं धूर्त्ता वक्ता बालमत्स्यानां" मित्यत्र धूर्त्तवक्ताइति प्रामादिकमेवेति । मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनग्रहणं रूढिमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिस्वदादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहोभाववक्-इत्यादयस्ते सर्व्वे व्युदस्यन्ते । मनो०

तिशब्दोपि समस्यते। युवा खलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती। युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव (१०५) जरती-धर्म्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या। २। १। ६८।

भोज्योष्णम्। तुल्यश्वेतः सदृशश्वेतः। अजात्या किम् भोज्यओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न।

वर्णो वर्णेन (१०७)। २। १। ६९।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः (१०८)।

कडाराः कर्मधारये। २। २। ३८।

कडारादयः (१०९) शब्दाः कर्म्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः।

---

(१०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधर्म्मारोपे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया विशेषणं विशेष्येणेति (३६०ष्ट) समासे सिद्धेऽपि पूर्व्वनिपातनियमा-सिद्ध्या जरतोग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यावर्त्तयतीति भावः।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन सम-स्यन्ते। पूर्व्वनिपातनियमार्थमिदम्।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः।

(१०८) सारङ्गश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम्।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कडारादय इति कर्म्मधारये किं कडा-रपुरुषकोपाम इत्यादौ न।

कडार गडुल खञ्ज खोड़ काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गल तनु जठर बधिर मठर कुब्ज वर्ब्बर एते कडारादयः।

कुमारः श्रमणादिभिः। २। १। ७०।

कुमारी (११०) श्रमणा कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणाप्रव्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्ट परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम्।

चतुष्पादो गर्भिण्या। २। १। ७१।

चतुष्पाज्जाति (११२) वाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी। चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्*। नेह स्वस्तिमती गर्भिणी।

मयूरव्यंसकादयश्च (११३)। २। १। ७२।

---

(११०) श्रमणादिगणे श्रमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति।

श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण। एते श्रमणादयः।

(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिसूत्रे (३६४पृ०) जरतीग्रहणस्यापि तत्परिभाषायाज्ञापकत्वात्॥

(११२) चतुष्पादोजातेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकलभ्यमर्थमाह जातीति।

(११३) मयूरइव व्यंसकइत्युपमानसमासापवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः। तेनान्येन सह समासान्तरं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसकइति वाक्यमेव न समासः।

मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड (छन्दसि) हस्तगृह्य पादगृह्य लाङ्गूलगृह्य पुनर्दाय। (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एहीडं वर्त्तते एहियवं वर्त्तते एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्त्तः । उदक् चावाक् च उच्चावचम् । निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । आख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता (११५) । पचतभ-

---

द्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धरचूडा आहरचेला आहरवसना आहरसेना आहरवितना कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखप्रचम् निश्चप्रचम् अकिञ्चन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति । जहिजोडम् जहिस्तम्बम् उज्जहिस्तम्बम् । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादताचमता आहरनिवपा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिन्धिलवणा छिन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन अकुतोभयः कान्दिशीकः आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्य्यमित्यादि ।

(११४) मयूरव्यंसकान्तर्गणसूत्रमाख्यातमाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः एहीडादयश्चेत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्त्तते गणे तस्यैव पूर्व्वं पाठादिह तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्राभिधीयतेइति ।

(११५) अश्नीतपिबतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकतयात्र टाप् ।

ज्यता । खादतमोदता(११६)। एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडे इति यस्मिन् कर्म्मणि तत् एहीडम्(११७) । एहियवम् । उद्धर (११८) कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः(११९) । जहिकर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति । जही- त्येतत्कर्म्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्त्ता(१२०)ऽभिधीयतइत्यर्थः । जहिजोड़ः । जहिस्तम्बः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषदकृता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् ।

---

(११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदन्तामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।

(११७) एहीडमित्यत्र लडुत्तमपुरुषैकवचनान्तस्येड़धातोः स्थाने ईडादेशः एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।

(११८) उद्धर कोष्ठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरण देहीति उद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय कोष्ठादिति न तु तस्य विग्रह वाक्यघटकत्वम् ।

(११९) इह एहीडादिषु पाठइत्यस्य तिङन्तपूर्व्वपदोत्तरपदकसमुदाया नास्तीति शेषः ।

(१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्रैत्यर्थस्तथाच जहि जोड़मित्याभीक्ष्ण्येन यत्रा स जहीजोड़इत्यर्थः । अत्र जहिजोडेतिवचनकर्त्तुरेव समासेन भिधानमिति बोध्यम् ।

(१२१) अन्तरशब्दो भिन्नवाची मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यवधारणार्थकम तच्छब्दाभ्यां नित्यसमासस्तदन्तस्य नपुंसकता मात्रशब्दपरेऽनुन सिकनित्यता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ्। २। २। ६।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते।

नलोपो नञः। ६। ३। ७३।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। न ब्राह्मणः अब्राह्मणः।

तस्मान्नुड़चि। ६। ३। ७४।

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याऽजादेर्नुड़ागमः स्यात्। अनश्वः। अर्थाभावे (१२३) ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते (१२४)

(१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः। तथाच अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्य्यवस्यति। अत एवानुपसर्ज्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्व्वनामकार्य्यं सिध्यति तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्व्वनामता।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्व्ववदिति।

हि यतोऽतिसर्व्ववत् अस इत्यादौ न सर्व्वनामकार्य्याभावोऽतउत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः। अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा न्यायादवसेयो यथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यतामिति।

(१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घट इत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियामकमिति भावः।

(१२४) विकल्प्यते इति पूर्व्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्समास इत्येवं रीत्या व्यवस्थयेति भावः।

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात्। तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम्। नञो नलोपस्तिङि क्षेपे*। अपचसि(१२६)त्वं जाल्म। नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७) सह सुपेति(२१८) समासः।

नभ्राण्,नपा,न्नवेदा,नासत्या(१२८)नमुचिनकुल,नख,नपुंसक,नक्षत्र,नक्र,नाकेषु प्रकृत्या।६।३।७५।

पादिति शत्रन्तः। वेदाइत्यसुन्नन्तः। न सत्याः असत्याः न असत्या नासत्याः। न मुञ्चतीति न मुचिः। न कुलमस्य।

---

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्रासन्देह आरोपितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः। अव्ययीभावे तु तस्याव्ययतया रक्षादिभिः सह द्वन्द्वसमासानुपपत्तिः द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव परवल्लिङ्गतया असन्देहा इति पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिश्चेति भावः। अद्रुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां मध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंहितं संहिताभाव इति वार्त्तिकस्यार्थस्तेन असंहितमित्यव्ययीभावोऽभावार्थेऽतोऽनयोर्विकल्प इति बोध्यम्।

(१२६) तिङन्तेन सह समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्त्तिकम्। अपचसीति कुत्सितं पचसीत्यर्थः।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः। एवमेव नमेरुनाराचनाम्नरीयकादयः साधवः।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्विबन्तः न पातीति नपात् शत्रन्तः नवेत्ति नवेदा असुन्प्रत्ययान्तः नासत्या इति बहुवचनमविवक्षितम्। एतदन्ताः शब्दाः सप्तम्यर्थे प्रथमान्ताः। नमुचिरौणादिककिप्रत्ययान्तः।

न समस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न क्षरतीति नक्षत्रम्। क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति नक्रः। क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति नाकः।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्। ६। ३। ७७।

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा। नगाः अगाः पर्व्वताः। अप्राणिष्विति किम्। अगो वृषलः शीतेन। नित्यं क्रीडेत्यतो (२४७सू०)नित्यमित्यनुवर्त्तमाने।

कु(१२९)गतिप्रादयः। २। २। १८।

एते समर्थेन (१३०) नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः। गतिश्चेत्य(२०४)नुवर्त्तमाने।

ऊर्य्यादि (१३१) च्विडाचश्च। १। ४। ६१।

---

(१२९) कुगतीतिसूत्रे कुशब्दः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव गृह्यते गत्यादिसाहचर्य्यात् तेनाव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः।

(१३०) समर्थेनेति समर्थः पदविधिरिति(२१७सू०) परिभाषयोपस्थितं समर्थपदं तृतीयया विपरिणम्यते इति भावः।

(१३१) ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्टी केवाली केवासी पर्य्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा वन्धा प्रादुस् श्रुत् आविस्। एते ऊर्य्यादयः।

च्विडाचौ तत्र्यत्नियोगे गतिसंज्ञौ ऊर्य्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यात्तत्रैव प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथात्वा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः। ऊरीकृत्य (१३१) शुक्ली। कृत्य। पटपटाकृत्य। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् *। कारिका क्रिया (१३३)। कारिकाकृत्य।

अनुकरणञ्चानितिपरम्। १। ४। ६२।

खाट्कृत्य। अनितिपरं किम् खाड़िति कृत्वा निरष्ठीवत्।

आदरानादरयोः सदसती। १। ४। ६३।

सत्कृत्य असत्कृत्य।

भूषणेऽलम्। १। ४। ६४।

अलंकृत्य। भूषणे किम् अलं कृत्वौदनङ्गतः। पर्य्याप्तमित्यर्थः। अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात् कृञ्विषया।

अन्तरपरिग्रहे। १। ४। ६५।

अन्तर्हत्य मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किम् अन्तर्हत्वा गतः हतम्परिगृह्य गतइत्यर्थः (१३४)।

ह्यस्यावगमात् तत्रापि आविःप्रादुःशब्दौ विहायान्येषां करोति-नैव योगइति व्यवस्था। मनो°।

(१३२) तत्रैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समा-च वक्ष्यतीति बोध्यम्। प्रादुःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु ...नयोगे गतिसंज्ञाविकल्पइति ध्येयम्।

...रिका क्रियेति मर्य्यादास्थितिर्यत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। दासीश्लोकवाचिनी तु न गृह्यते व्याख्यानात्।

(१३४) हत्वा गमनं हि द्विधा हतं त्यक्त्वा हतं गृहीत्वा वा तत्राद्यमुदाहर-

कणेमनसी(१३५)श्रद्धाप्रतिघाते। १। ४। ६६।

कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते। मनःशब्दोऽप्यत्रैव। श्रद्धाप्रतिघाते किं कणे हत्वा (१३६)।

पुरोव्ययम्। १। ४। ६७।

पुरस्कृत्य(१३७)।

अस्तञ्च। १। ४। ६८।

अस्तमिति मान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तङ्गत्य।

अच्छ गत्यर्थवदेषु। १। ४। ६९।

अव्ययमित्येव। अच्छगत्य अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा उक्त्वेत्यर्थः। अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) गच्छति।

णमन्त्यं प्रत्युदाहरणम् तथाचापरिग्रहइति प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः।

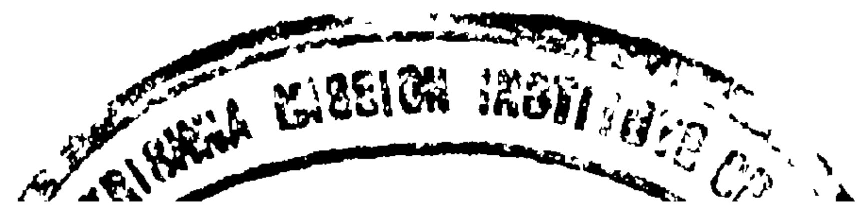
(१३५) कणेमनसी शब्दस्वरूपे। कणेहत्येतिपरावरयोगे (३२६१पृ०) क्त्वाप्रत्ययः। अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्य्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः। ततश्च श्रद्धाया अपगमात् प्रतिघातोगम्यते।

(१३६) कणे हत्वेति सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्याद्युदाहरणं कृञ्योगएवेति नियमे मानाभावात्। शब्देन्दु०।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्त्य व्याख्यानात् न क्षिप्तार्थकास्तशब्दयोगे तेन काण्डमस्तं गत्वेत्यादि प्रयोगः।

(१३९) अच्छमिति प्रादीश्वरादित्व (१८४०) विकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वे च विभक्तिलोपः स्यादिति भावः।



अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः कृत्वादःकृतम् (१४०) । परम्प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वाऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्धौ (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा कृञि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

---

(१४०) अदःकृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्य्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरःकृत्वेत्यत्र गतित्वाभावात् सत्वमपि न तिरसोऽन्यतरस्या-मिति (७४पृ०) सत्वविधौ गतित्वानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्का-रशब्दप्रयोगाद्गतिग्रहणानुवृत्तिं नाङ्गीचकारेति । मनो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेशब्दौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तेते ।

(१४४) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा श्रद्धा प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्य्या वीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ।

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । च्व्यर्थ इति (१४५) वाच्यम् * । साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य लवणं कृत्वा । मान्तत्वं (१४६) निपातनात् ।

अनत्याधानउरसिमनसी (१४७) । १ । ४ । ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

मध्येपदेनिवचने च (१४८) । १ । ४ । ७६ ।

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा । वाचन्नियम्येत्यर्थः ।

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ।

---

(१४५) च्व्यर्थ इति च्व्यन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा । इदञ्च प्रायिक-मत एव नमस्करोतीत्यादौ च्व्यर्थाभावेऽपि गतित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणमुदकमुष्णं शीतमार्द्रमित्येतेषां पञ्चानामपीत्यर्थः ।

(१४७) उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ । विभाषेत्यनुवर्त्तते ।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कृञीत्यतो(२७४५०)विभाषेति अनत्याधाने इति चानुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपात्यते न तु सप्तमी । मध्य पदं कृत्वा वाचं नियम्येतिप्रत्ययेन तस्यानन्वितत्वात् । निवचनं वचना

उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य (१४९)।

प्राध्वम्बन्धने। १। ४। ७८।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०)। प्राध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा।

जीविकोपनिषदावौपम्ये। १। ४। ७९।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा। प्रादि (१५१) ग्रहणमगत्यर्थम्। सुपुरुषः। अत्र (१५२) वार्त्तिकानि। प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया *। प्रगत (१५३) आचार्य्यः प्राचार्य्यः। अत्यादयः (१५४) क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया *।

भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः। अनत्याधाने इति किं हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते इत्यादौ न।

(१४९) हस्ते पाणाविति सप्तम्यन्तम् तत्पुरुषे कृति बहुल(४६०पृ०)मित्यलुक्। उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्षापणं गत इत्यादौ न।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं मार्गे बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते।

(१५१) कुगतिप्रादयइति सूत्रे(३७१पृ०)प्रादीनां पृथगुपादानफलमाह प्रादिग्रहणमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि समासः।

(१५२) अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता।

(१५४) अत्यादयइत्यादिना अभिगतो मुखमभिमुखः उद्गतो वेलामुद्वेलः प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षइत्यादि ग्राह्यम्।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः। अवादयः (१५५) क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया*। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययनः। निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या *। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। कर्म्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः(१५७)*। वृक्षम्प्रति (१५८)।

तत्रोपपदं(१५९)सप्तमीस्थम्।३।१।९२।

सप्तम्यन्ते पदे कर्म्मणीत्यादौ(उ३२२)वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं(१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्।

---

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् संनद्धो वर्म्मणा संवर्म्मेत्यादि ग्राह्यम्।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कूलादुत्कूला इत्यादौ उदादिक्रान्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गुलिभ्योनिरङ्गुलमित्यात्रौगतादेः ग्राह्यम्।

(१५७) प्रतिषेधइति कुगतिप्रादय इत्यनेन(३७१पृ०)प्राप्तसमासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव तेषामिति बोध्यम्।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रतेः कर्म्मप्रवचनीयतया न तेन तत्पुरुषसमासः। प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वनिषेधः एवं फलं बोध्यम्।

(१५९) तत्रोपपदमित्यधिकारः। तथाच कर्म्मण्यणित्यादौ(उ३२३पृ०)सप्तमी प्रथमार्थे सूत्रत्वात् धातोरण् भवति कर्म्म चोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं रीत्या तत्तत्सूत्रार्थः अत्र सूत्रे सप्तमीपदं तदन्तपरं ततस्तच्च तद्वाच्यमित्याह सप्तम्यन्तपदे इति।

(१६०) तत्तत्सूत्रे प्रथमार्थे सप्तमीत्वेन लक्ष्यमर्थमाह तद्वाचकं पदमिति।

उपपदमतिङ्। २। २। १९।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चाऽयं समासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इह कुम्भ अम् कार इत्यलौकिकं(१६१) प्रक्रियावाक्यम्। अतिङ् किम् मा भवान् भूत्। माङि लुङिति (३।१८पृ०) सप्तमी निर्देशान्माङुपपदम्। अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति। सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तत इति पूर्वसूत्रेऽपि(२७१पृ०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणान्तमपकृष्यते सुपेति च निवृत्तम्। तथाच(१६४) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबु-

---

उपपदशब्दश्चान्वर्थकः उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं मत्वानुपूर्व्याव्यवधानं कर्मण्यणिति(उ३२२पृ०)सूत्रे उष्ट्रप्रणाय इति भाष्योदाहरणात् तथा-चात्रोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम्।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात्(२१८पृ०)तिङन्तेन समासो न भविष्यति कृत-मतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्यातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्थक्यं दर्शयति अ-तिङ्ग्रहणमिति।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथाच तत्र योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सह समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः।

(१६४) तथाचेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितन्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः। प्रागिति कृदन्तात्परमपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः। अत्र परमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदर्शीत्यादौ नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति द्रष्टव्यम्।

त्यसेरिति सिद्धम्। व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती (१६६)। कच्छपी (१६७)।

अमैवाव्ययेन। २। २। २०।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारम्। नेह कालसमयवेलासु तुमुन्(उ४२२पृ०)कालः

---

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्याघ्री। आतश्चोपसर्गे(२१८पृ०)कः। तत्र व्याङोर्गत्योर्घ्र शब्देन समासो यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये लिङ्गाद्यपेक्षेत ततश्च लिङ्गाद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीषा घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततश्च प्रेतिनाममात्रेणैव समासेऽदन्तत्वात् जातिलक्षणो(२१७पृ०)ङीषिति स्थितम्।

(१६६) कारकमुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते स्मेति वाक्ये कर्तृकरणे कृतेति(१४०पृ०) तृतीयासमासः तत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे क्रीतात् करणपूर्व्वादिति(२२२पृ०)ङीष्। सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दस्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष् न स्यात्।

(१६७) उपपदमुदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबतीति कच्छपी सुपि चेति(उ१२४पृ०)योगविभागात् कः। इहापि व्याघ्रीवत् सुबुत्पत्तेः पूर्व्वं समासः। अतएव हरिणा सुपां सुपा तिङा नाम्नेत्यादिना (१२०पृ०) नाम्नैव समासो दर्शितइति स्मर्त्तव्यम्।

(१६८) अमैवेति यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्व्वेण सिद्धे नियमार्थम्। अव्ययेनेति किं कुम्भकारः असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात्। तथासति स्वादुंकारमित्यत्रैव स्यान्न तु कुम्भकारइत्यत्रापि। पूर्व्वसूत्रस्यैवयमर्थभीत्याऽव्ययविषयएवायं

समयो वेला वा भोक्तुम्। अग्रेवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (उ४६७सू०) क्त्वा णमुलौ असमासान्येन च तुल्यविधानमेतत्।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। २। २। २१।

उपदंशस्तृतीया या (उ४७२सू०) मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन (१६८) सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशम्।

क्त्वा च। २। २। २२।

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा। अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (उ४०६सू०) क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीति किम्। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः। ५। ४। ८६।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयकएव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथाचाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालोभोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न। अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम्। तत्त्व०।

(१६८) तृतीयेति। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते इयं विभाषा। तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्राप्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणमुलौ। उच्चैःकारमिति इह समासपक्षे कृदुत्तरप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् (उ५४५सू०) मित्याद्युदात्तत्वम् असमासे तु धातो (उ५४४सू०) रित्यन्तोदात्तमिति विवेकः। तत्त्व०॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं(१७१)दारु। निर्गत मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्।

अहःसर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।५।४।८७।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्।(१७२)। अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः(१७३)सर्व्वा रात्रिः सर्व्वरात्रः। पूर्व्वं रात्रेः पूर्व्वरात्रः संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् (१७४)। अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः।

---

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारणसमासान्तानाह　तत्पुरुषस्येति तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी निर्दिष्टेति बोध्यम्।

(१७१) द्व्यङ्गुलमिति तद्धितार्थे द्विगुस्तदुत्तरमुत्पन्नद्वयसचो द्विगोर्लुगिति(४९१सू०) लुक्।

(१७२) द्वन्द्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रिपरतया च ब्रह्मणोऽह्नोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्येवं सार्थक्येऽवयवषष्ठ्या तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्म्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित् सम्भवेऽपि हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसीति (२।४ २८सू०) द्वन्द्वविषये एव समासान्ततयानिर्देशाच्च द्वन्द्वविषयमिदमित्यर्थः।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति (४३५सू०) समाहारद्वन्द्वः रात्राह्नाहा इति (३९१सू०)पुंस्त्वम्।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवमिति (३९१सू०) वक्ष्यमाणेन क्लीवत्वम् (३९१सू०)।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अति (१७५) राजी । कृष्णसखः ।

अह्नष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽह्नः टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः (१७६) क्रतुः । तद्धितार्थो द्विगुः तमधीष्ट इत्यधिकारे (६४२९०) द्विगोर्यत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति (६४५९०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह (१७७) । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

अह्नोऽह्न एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वादिभ्यः परस्याऽह्नस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

अह्नोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नोऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् ।

---

(१७५) टित्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहरति अतिराजीति टित्त्वात् ङीप् ।

(१७६) द्व्यहीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् तेन द्व्यह्नीन इत्यनिष्टप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्यत्यनुवर्त्तमाने रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति चरितार्थं समासान्ते हि रात्र्यन्तद्विगोरप्रसिद्धेः तथा निर्द्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमाश्रित्यैव समासान्ताभाव इति तु न्याय्यम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्रराज्ञीत्यत्र टचि पुंवत्त्वे टिलोपे च मद्रराजीति स्यादिति भावः ।

सर्वाह्नः। पूर्वाह्नः। संख्याताह्नः। द्वयोरह्नोर्भवः। कालाट्ठञ् (५।१।७८ सू०) द्विगोर्लुगनपत्य इति (४।१।८८ सू०) ठञो लुक्। द्व्यह्नः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। द्व्यह्ना (१७८)। द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः।

क्षुभ्नादिषु (१७९) च। ८। ४। ३९।

एषु णत्वन्न स्यात्। दीर्घाह्नी प्रावृट्। एवञ्चैतदर्थमह्नइत्यदन्तानुकरणक्लेशो (१८०) न कर्त्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः पराह्नः।

(१७८) द्व्यह्नेति इदञ्च तद्धितार्थद्विगोर्व्विशिष्टनिघ्नतावादिमते वस्तुतोऽस्य क्लीवत्वमेव नास्ति रात्राह्नाहाइति सूत्रेण (३९१ सू०) पुंस्त्वविधायकेन तस्य बाधात् तद्धितार्थे द्विगुः संख्या सर्व्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु रात्राह्नातिरिक्तविषयेति। शब्देन्दु०।

(१७९) क्षुभ्नादिष्विति अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्य इति भाष्यम् न भाभूपूकयोत्यादय (७३००सू०) स्तस्यैव प्रपञ्च इति कैयटः। क्षुभ्ना अयमन नन्दिन् नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्प्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्। (नृतिर्यङि,प्रयोजयति। नरीनृत्यते। नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप। आचार्य्यादणत्वञ्च। आचार्य्यभोगीनः। आकृतिगणोयम् क्षुभ्नादिः।

पाठान्तरम् क्षुभ्ना तृप्नु अयमन नर नगर नन्दन (यङ्नृति) गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्म्मार। क्षुभ्नादिः।

(१८०) अह्नोऽदन्तादिति (३८२) सूत्रे अह्न इत्यदन्तानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन

न संख्यादेः समाहारे। ५। ४। ८९।

समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरह्लादेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थम्। द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः। त्र्यहः।

उत्तमैकाभ्याञ्च। ५। ४। ९०।

आभ्यामह्लादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः(१८१) पुण्यशब्दमाह। पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम्। पुण्याहम्। एकाह। उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः।

अग्र्याख्याया (१८२) मुरसः। ५। ४। ९३।

टच् स्यात्। अश्वानामुरइव अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः।

अनोऽश्मायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः। ५। ४। ९४।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च। उपानसम्(१८३)। अमृताश्मः। कालायसम्। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसम्। पिण्डाश्मः। लोहितायसम्। जलसरसमिति संज्ञा।

दीर्घाह्नी प्रावृडित्यादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचामाशयस्तथा व्याख्याक्लेशं परिजिहीर्षुराह अह्न इत्यदन्तानुकरणमिति।

(१८१) अह्नः सर्व्वैकदेशेति(३८१)सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्देशादिहोत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्त्यार्थइति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति(३९५ पृ०)क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणतया पुण्याहमिति क्लीवम्।

(१८२) अग्र्याख्यायामिति अग्रं प्रधानं तद्वाचिनउरःशब्दात् तत्पुरुषान्तावयवात् टच् स्यादित्यर्थः।

(१८३) उपानसमित्यत्र प्रादिसमासः। अन्यत्र यथायथं समासः।

ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः। ५। ४। ९५।

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्याम्भवः कौटः स्वतन्त्रः। स चासौ तक्षा च कौटतक्षः।

अतेः शुनः। ५। ४। ९६।

अतिश्वो(१८४) वराहः अतिश्वी सेवा।

उपमानादप्राणिषु। ५। ४। ९७।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः(१८५) श्वेव आकर्षश्वः। अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्वा।

उत्तरमृगपूर्व्वाच्च सक्थ्नः। ५। ४। ९८।

चादुपमानात्। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। पूर्व्वसक्थम्। फलकमिव (१८६) सक्थि फलकसक्थम्।

नावो द्विगोः। ५। ४। ९९।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि (१८७)। बा-

---

(१८४) अतिश्व इति अतिक्रान्ताश्वानमित्यतिश्वस्ततोऽधिकवेगवानित्यर्थः। से वा नीचसेवा न भवत्या कदाचनेत्युक्त्या सकलसेवा वा।

(१८५) आकर्षः पञ्च कुलोधान्यादिकर्षकः। काष्ठविशेषः। उपमानात् किं निष्क्रान्तः शुन इति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न।

(१८६) फलकमिवेतीवशब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वात् लोपः।

(१८७) नाव इत्यत्र गोरतद्धित लुकीत्यतः(३५६१०)मण्डूकप्लुत्या अतद्धितलुकीत्यनुवर्त्तते।

भ्यान्नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र(४६।पृ०) (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावम्। त्रिनावम्। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः (१८९)।

अर्द्धाच्च।५।४।१००।

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात्। अर्द्धं नावः अर्द्धनावम्। क्लीवत्वं लोकात् (१९०)।

खार्य्याः (१९१) प्राचाम्।५।४।१०१।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्य्याष्टच् स्याद्वा। द्विखारम् द्विखारि। अर्द्धखारम् अर्द्धखारि(१९२)।

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।५।४।१०२।

---

(१८८) द्विनावरूप्यइत्यत्र हेतुमनुष्येभ्यइति(५८५पृ०)रूप्यः तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइत्येतेन लोपस्याशङ्कायामाह द्विगोरित्यादि। एतच्च तद्धितार्थे विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रियइत्युत्तरपदस्य, द्विनावमिति समाहारस्य उदाहरणम्।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्हीयष्ठक् अध्यर्द्धपूर्व्वेत्यादिना(६२२पृ०) तस्य लुक्।

(१९०) अर्द्धनावमित्यत्र परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वप्राप्तावाह क्लीवत्वमिति लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः।

(१९१) खार्य्याइत्यादौ अतद्धितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतइत्यादौ तद्धितलुकि द्विखारिरित्येव।

(१९२) अर्द्धखारीति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्ज्जनत्वाभावेन न ह्रस्वईकारान्तत्वात्लुलोपः ह्रस्वपाठे लोकान्नपुंसकतया ह्रस्वइति भेदः।

टज्वा स्यात् द्विगौ। द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि। अतद्धितलुकीत्यव द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३) क्रीतः द्व्यञ्जलिः।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम्। ५। ४। १०४।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्व(१८४)माख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे (१८५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः।

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्। ५। ४। १०५।

आभ्यां ब्राह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः(१८६) कुब्रह्मा।

आन्महतः(१८७)समानाधिकरणजातीययोः। ६। ३। ४६।

(१८३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः तथाच तस्य परिमाणार्थतया तदर्थकतद्धितस्य ठकः अध्यर्द्धेत्यादिना(६३२ पृ०)लुक्।

(१८४) जनपदे भवो जानपदस्तस्य भावप्रधाननिर्द्देश इत्याशयेन व्याचष्टे जानपदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मण एवेति लभ्यते इति बोध्यम्।

(१८५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात्र षष्ठीसमास एव युक्तः न तु सप्तमीसमासः ब्रह्मशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात्। जानपदे इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न। शब्देन्दु०।

(१८६) कुब्रह्मे ति ब्राह्मणपर्य्यायोऽत्र ब्रह्मन्शब्दः श्मशानादिकर्म्मसु विनियुक्तो वेदो वा ब्रह्मशब्दार्थः।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि ग्रहणं तेन परममहापुरुष इत्यादिसिद्धिः तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः महाब्रह्मा। महादेवः महाजातीयः। समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्सेवा। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति (१६२७) समासो गृह्यतइति चेत्। महाबाहुर्न (१९८) स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्यइति (१९९)निर्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति (१६३४) पुंवद्भावे कृते आत्वम्। महाजातीया। महदात्वेघासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च*। असामानाधिकरण्यार्थमिदम्। महतो महत्या(२००) वा घासः। महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि*। अष्टाकपालः। गवि च युक्ते*। गोशब्दे परे युक्तइत्यर्थे गस्याऽष्टनआत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटम्।

न यहणं भाष्ये महद्भूतश्चन्द्रमाइत्युदाहरणे चव्यन्ते गौणत्वान्नात्व मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्भाङ्गरित्येव। शब्देन्दु०

(१९८) महाबाहुरिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दृत्तत्वाल्लाक्षणिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः।

(१९९) प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतात्वपूर्व्वपदनिर्देशादित्यर्थः।

(२००) महतो महत्या वेति तथाचात्र चकारोऽन्वाचयएव समुच्चयपरत्वे पुंवद्भावसन्नियोगशिष्टतया स्त्रियामेव प्रवृत्तिः स्यात्तस्यत्र तत्र पुंवद्भावाप्रसक्तेरिति भावः।

अथ प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति (४५२पृ०) योगविभागाद्बहुव्रीह्यावप्यच्
अष्टानां गवां (२०१) समाहारः अष्टगवम्। तद्युक्तत्वाच्छकट-
मष्टागवमिति वा।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। ६। ३। ४७।

आत्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश द्व्यधिका(२०२)दशेति वा।
द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः
किम्। द्विवाः। द्व्यशीतिः। प्राक् शताद्वक्तव्यम् *। नेह
द्विशतम्। द्विसहस्रम्।

त्रेस्त्रयः। ६। ३। ४८।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः।
बहुव्रीहौ तु। त्रिर्दश त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः (२०३)।
अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक्शतादित्येव। त्रिशतम्। त्रि-
सहस्रम्।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्। ६। ३। ४९।

---

(२०१) योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं समर्थयति अ-
ष्टानां गवामिति।

(२०२) द्व्यधिकेत्यत्र संख्या संख्येयं वाऽन्यपदार्थः एकादीनां दशतिविषय
इव विंशत्यादीनां सर्वत्र संख्यासंख्येयोभयपरत्वस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गावः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः।

(२०३) सुजर्थे इति संख्ययाव्ययेत्यादिना (४१०पृ०) बहुव्रीहिरिति बोध्यम्।

द्व्यष्टनोश्चेत्यस्य प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञोविंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति (१९८४०) योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकादूनविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । षषउत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्चधासु वेति वाच्यम् । षोड़न् (२०४) । षोड़श । षोढ़ा षड्धा (२०५) ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे

---

(२०४) षोड़शमित्यत्र बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दृति(४२३४०) दत्रादेशः ।

(२०५) धासु वेत्यत्रोत्त्वसन्नियोगशिष्टतया ष्टुत्वस्योत्त्वाभावपक्षे न प्रवृत्तिरित्याशयेनोदाहरति षड्धेति ।

(२०६) परवल्लिङ्गमिति । समाहारविषयकेण स नपुंसकमित्यनेन (१९५४०) परत्वादेतस्यबाधात् परिशेषात् इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र चोद्भूतावयवभेदकसमुदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तल्लिङ्गत्वे प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गानुसारेण प्रयोगइत्याशङ्कायां नियमार्थमिदम् तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तावयवैकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थमिदमिति विवेकः । सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्तमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः *। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्य्यै अलंकुमारिः। अतएव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः।

पूर्व्ववदश्ववड़वौ। २। ४। २७।

द्विवचनमतन्त्रम्(२०८) अश्ववड़वौ अश्ववड़वान् अश्ववड़वः।

रात्राह्नाहाः पुंसि। २। ४। २९।

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ (२०९) पुंस्येव। अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते। अहो-रात्रः। रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः। पूर्व्वाह्णः। द्व्यहः। संख्यापूर्व्वं (२१०) रात्रं क्लीवम् *। द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। गणरात्रम्।

दात् तथाच द्वन्द्वतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थलिङ्गवल्लिङ्गमित्यर्थ इत्याह परपदस्येवेति।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा गतिसमासविधायकसूत्रपरं तच्च कुगतिप्रादयइति (३७१पृ०)सूत्रम्। तस्मिंश्च कुगत्योरलोदाहरणासम्भवात् प्रादावुदाहरति निष्कौशाम्बिरिति।

(२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बहुवचनेऽपि स्यादित्याशयः। अश्ववडवसमासार्थः पूर्व्वपदवल्लिङ्गं लभतइत्यर्थः।

(२०९) रात्राह्नाहाइत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवर्त्तते। इदञ्च प्राप्तापन्नादिसमासेऽपि प्रवर्त्तते। तेन प्राह्णः पराह्णइत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम्।

(२१०) संख्यापूर्व्वमितीदं समाहारद्विगावेव प्रवर्त्तमन्यस्यासम्भवात्। गणरात्रमिति संख्यापूर्व्वकतया समाहारे द्विगुः।

अपथन्नपुंसकम्। २।४।३०।

तत्पुरुषइत्येव (२११)। अन्यत्र तु अपथो देशः। कृतसमासान्तनिर्द्देशान्नेह। अपन्थाः (२१२)।

अर्द्धर्चाः पुंसि च। २।४।३१।

अर्द्धर्चादयः(२१३)शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्द्धर्चः अर्द्धर्चम्। ध्वजः ध्वजम्। एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूषदेहाङ्कुशकलशादि।

---

(२११) तत्पुरुषइत्येवेति तादृशद्वन्द्वासम्भवादिति भावः।

(२१२) अपन्था इति पथो विभाषेति(४५६पृ०)पाक्षिकसमासान्ताभावः।

(२१३) अर्द्धर्चा इति बहुवचनं गणसूचनार्थं तदाह अर्द्धर्चादयइति।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म्म कर्म्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाड़िम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्रघृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव(पात्रीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋण कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ष्य पर्व्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्य्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड़ खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट कुमुद अर्ब्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रम भूषण इष्वास मुकुल वसन्त तड़ाग पिटक विटङ्क विड़ङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल

जात्याख्याया(२१४) मेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्।१।२।५८।

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः।

खण्ड दर विटप रण बल मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सुत ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर राष्ट्र बिम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्च्चस्क कूर्च्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड़ शकल तन्तुल। अर्द्धर्चादिः।

इह केषाञ्चिदर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था शास्त्रकारैरङ्गीकृता। तथाच शाश्वतः।

मकरन्दस्य-मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचकः।
अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति।

तथाच॥मकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता चैत्रवाचित्वे पुंस्त्वमेव स्याश्चैत्रश्चैत्रिको मधुरित्यमरोक्तेः।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वाच्यतायामित्यर्थः। गवादिशब्दानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रमाणम्। एकस्या अपि तस्याविशेष्यत्वे च बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिघटित परम्परया बोध्यः। एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्बाहुल्येऽप्येकवचनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथाचैकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानो जातिशब्दो बहूनां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवसेयम्। एकस्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययार्थ इति तु न्याय्यम्।

अस्मदो द्वयोश्च। १। २। ५९।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं ब्रवीमि।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे। १। २। ६०।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्तङ्कार्य्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किम् पूर्वफल्गुन्यौ माणविके।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्। १। २। ६३।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू(२१७)च तिष्यपुनर्व्वसू। तिष्येति किम् विशाखानुराधाः (२१८)। नक्षत्रे किम् तिष्य-पुनर्वसवो माणवकाः।

---

(२१५) चकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्यानुकर्षणादाह द्वित्वे इति उद्भूतावयवभेदे समुदायएवानयोरूढत्वादेकस्यां न प्रयोग।

(२१६) तिष्येत्यत्र नक्षत्रइत्यनुवर्त्तते तिष्यपुनर्वसुशब्दतुल्यार्थयोरर्थे नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्तस्येत्यर्थः। एवञ्च तत्तुल्यार्थ-कयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम्।

(२१७) पुनर्वसुइति पुनर्वसू द्वे तारेतिअएका तारा इति तद्भवे बहुत्वेऽपि अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्तता।

(२१८) विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहे विशिष्टैतानां बहुत्वात् प्राप्ति प्रसङ्गेऽपि तिष्यादिभिन्नत्वान्न प्रसङ्गः।

स नपुंसकम्। २।४।१७।

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवम्। दन्तोष्ठम्। अकारान्तोत्तरपदो (२१९) द्विगुः स्त्रियामिष्टः*। पञ्चमूली। आबन्तो वा*। पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम्। अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्*। पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम्। पात्राद्यन्तस्य (२२०) न*। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा*। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। पथः संख्याव्ययादेः*। संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणाम्पन्थास्त्रिपथम्(२२१)। विरूपः पन्थाः विपथम्। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। सुपन्थाः। अतिपन्थाः। सामान्ये(२२२) नपुंसकम्*। मृदु पचति (२२३)। प्रातः कमनीयम्।

---

(२१९) अकारान्तोत्तरेति। अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्यस्यापवादत्वेन तस्यैव ग्राह्यत्वौचित्यात्।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति क्लीबत्वं नेत्यर्थः अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः स्त्रीत्वस्यैव विधानेन तन्निषेधस्यैवोचितत्वात्।

(२२१ त्रयाणां पन्थाइति वाक्ये त्रिपथमित्यत्र ऋक्पूरित्यादिना (४५१४०) समासान्तः। कापथविपथौ तु अर्द्धर्चावमित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् पुंसावेव। विपथा नगरीत्यादौ तु सङ्ख्याद्येकलाक्षणिकतया प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। शब्देन्दु०

(२२२) सामान्येइति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवालिङ्गानां नियतलिङ्गानाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव। एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषणासन्निधाने सर्व्वनाम्न इव सर्व्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति। शब्देन्दु०

(२२३) मृदु पचतीति। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम्। तथाहि धातु-

तत्पुरुषोनञ्कर्म्मधारयः। २। ४। १९।

अधिकारोऽयम् (२२४)।

संज्ञायाङ्कन्थोशीनरेषु। २। ४। २०।

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः। तेषां कन्था सौशमिकन्थम्। संज्ञायाम् किम् वीरणकन्था। उशीनरेषु किम् दाक्षिकन्था।

उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम्(२२५)।२।४।२१

पात्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः कर्म्मीभूतः तथाच तत्सामानाधिकरण्यात् कर्म्मविशेषणत्वइव तत्र द्वितीया। अतएव सक्तलुस्त्वावित्यादौ कारकपूर्व्वकत्वेन यण्। यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात्। ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्व्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणस्य दर्शनादिक्रियाव्याप्यतया क्रियाया अपि कृत्रिमकर्म्मसंज्ञावत्त्वेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति दिक्। मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञा द्योतनात् तद्द्योत्यार्थेनोत्तरपदार्थस्य सामानाधिकरण्याभावात् कर्म्मधारयात् पृथगुक्तिरनञ्कर्म्मधारय इति। नञ्कर्म्मधारयभिन्नएव तत्पुरुषइतऊर्द्ध्वमधिकरिष्यते स च वक्ष्यमाणतत्तत्कार्य्यं लभतेइत्यर्थः। इदञ्च प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादकम्।

(२२५) आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा। अत्र सना विवक्षैवाऽभिधीयतेइह शास्त्रे विवक्षैव नियामिका नतु वस्तुस्थितिः। विवक्षा च न प्रयोक्तृ

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यञ्चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणः।

छाया बाहुल्ये। २। ४। २२।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्व्वपदार्थ(२२७) बाहुल्ये। इक्षूणाञ्छाया। इक्षुच्छायम् विभाषासेनेति (१९८४सू०) विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यत्र तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्व्वा। २। ४। २। ३

राजपर्य्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्व्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। पर्य्यायस्यैवेष्यते(२२८)।

सामान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेषाञ्च यस्मिन्नर्थे धर्म्मबुद्ध्या यादृशशब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह ग्राह्या। सर्व्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टानामेवेति नातिप्रसङ्गः। शब्देन्दु०

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्म्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्ध्याद्यज्ञानविषय इति समासार्थः।

(२२७) बाहुल्ये इति कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तीभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थात्सिद्धं तच्च षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदार्थनिष्ठमित्याशयेनाह पूर्व्वपदार्थेति।

(२२८) पर्य्यायस्यैवेति पर्य्यायवचनस्यैवेत्यर्थः। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणाञ्च व्यावृत्तिः।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या (२२९) रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसङ्घातइत्यर्थः । अशाला किम् धर्म्मसभा धर्म्मशालेत्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।२। ४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया । गोशालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्म्मधारय (१८६पृ०)इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना । इति तत्पुरुषः ।

---

(२२९) रूढ्येति । परे तु पर्य्युदासनञोऽपि तत्सिद्धिरिति ।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता ।

इत्युक्तेः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण रक्षःपिशाचानाञ्च तथात्वादमनुष्यशब्देन तेषामेव ग्रहणमन्यथा काष्ठसभमित्यपि स्यादित्याहुः ।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासंघातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र अशालेति पर्य्युदासः । शालार्थभिन्नेत्यर्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना(३३६सू०)यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं(२) प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थे(३)बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

---

(१) शेष इति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहितोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येणेति(३६०सू०)वास्तविकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेतिपदोल्लेखाभावेन न तेनोक्तता शङ्क्या। तथा चात्र सूत्रे शेष इति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्व्वसूत्रे प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वापेक्षयावधित्वात् तदपेक्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य त्रिकस्येति । संख्याकारकयोरन्यलभ्यतया स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्यानन्यलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमायाउक्तत्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । स्पष्टाक्षरेण तदेवाह प्रथमान्त इति ।

(२) द्वन्द्वैकशेषयोरपि प्रथमान्तपदघटितत्तया ततोविशेषार्थमाहानेकमित्यादि । समर्थ इति सुबिति चानुवर्त्तते अनेकं समर्थं परस्पराकाङ्क्षं शेषपदप्रतिपाद्यं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्त्तमानं सत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्तपदापेक्षं तथाच समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) फलितमाहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिन्नाया द्वितीयादिविभक्तेरर्थे इत्यर्थः पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्ज्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः

णानामिति(४)च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

---

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बहुव्रीह्यर्थत्वे बहुव्रीहिनिष्पन्नपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वारणाय तत्तद्विभक्त्यर्थान्वितप्रसम्बन्ध्यन्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम्। एवञ्च चित्रा गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्राभिन्नानां गवां प्राधान्येन बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव शिष्टानां व्यवहारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्धितवृत्तां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टो विपर्य्ययइति ।

एवञ्च विषयतासाम्यात् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदस्यार्थे वर्त्तमानमित्युक्त्या तत्तद्व्यपदार्थैः समासघटकसमुदायपदशक्यः परस्परसमभिव्याहारएव तत्तच्छक्त्यद्बोधकइति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे बाधकादिकमधिकमुक्तं(२१८पृ०)प्राक् ।

(४) समानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमानपदानां व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथाच समानाधिकरणप्रथमान्तपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं तेन समानाधिकरणे कर्म्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च बहुवचननिर्द्देशः सूत्रेऽनेकपदश्रवणानुसारेण त्रिपदेऽपि बहुव्रीहिर्भवतीति द्योतनाय । एवञ्च उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदमात्रविषयकत्वान्न तत्र प्रसङ्गः । वस्तुतः शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बहु-

क्तमस्य। प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः* । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नञोऽस्त्यर्थानां(६) वा चोत्तरपदलोपः * । अविद्यमानपुत्रःअपुत्रः । अस्तीति (७) विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्(८) पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये (६) प्रवृत्ति-

---

व्रीहित्वमित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणग्रन्थकृतोक्तं तदेवेह ग्राह्यमित्यवसेयम् । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्त्या च सुपेति तृतीयान्तं नेह सम्बध्यते तथा सति द्वयोः समासानुपपत्तिः स्यादेकभिन्नस्य द्वित्वेन द्वयोरपि समासस्वीकारेण सुपेति तृतीयान्तपदोपस्थापकस्यान्यस्य तत्रासम्भवादिति बोध्यम् ।

(५) पूर्वपदान्तर्गतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोपइत्यर्थः प्रपतितं पर्णं यस्मादिति वाक्ये पतितभागस्य तथाभूतस्य लोपएवमन्यत्रापि ।

(६) नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोपइत्यर्थः ।

(७) अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह विभक्तीति । तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा सहाभेदान्वयस्वीकारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसामानाधिकरण्यं क्षीरादेर्नानुपपन्नम् ।

(८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनमत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनसिद्धः वैयधिकरण्ये बहुव्रीहेः स्वरसतोऽसिद्धेस्तत्रापि तथैवेति बोध्यम् ।

(६) भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्व-

निमित्ते यदुक्तपुंस्कन्तस्मात्परऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं (१०) स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति(१२२पृ०)ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा जस्(११) गो ङस् इत्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरतीचित्रागुर्वा। एवन्दीर्घातन्वीजङ्घः। तन्वीदीर्घाजङ्घः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमन्न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते आनङ् ऋत(४४०पृ०)इत्यत्र (१२) यथा। तेनोपा-

---

विवक्षया सप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्शआद्यच्। यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदित्याशयेन व्याचष्टे तुल्ये इति।

(१०) पुंवाचकस्य पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यद्रूपं तदेव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम्।

(११) चित्रा जसिति वृत्तौ संख्याविशेषाभानेऽपि गोत्वमात्रानेकव्यक्तिभानात् भूमरूपमत्वर्थे बहुव्रीहिरिति द्योतनाय।

(१२) आनङिति तथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतपोतनेष्टोद्गातारइत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ्दाहृतः पूर्वपदाक्षेपे तु तन्न सिद्ध्येत् मध्यत्वं नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः।

न्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अतएव(१३) चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् (१४)। कर्म्मधारयपूर्व्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्म्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः(१६)। स्त्रियाः किम्। ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किम्। गङ्गाभार्य्यः अनूङ् किम्। वामोरूभार्य्यः। समानाधिकरणे किम्। कल्याण्याः माता कल्याणीमाता। स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी प्रधानः। पूरण्यान्तु।

अप् पूरणीप्रमाण्योः।५।४।११६।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गन्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहु-

---

(१३) अतएवेति पूर्व्वपदाक्षेपाभावादेवेत्यर्थः। चित्राजरत्यावित्यादिविग्रहे चित्राशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंवदिति बोध्यम्।

(१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः। पट्वीमृद्व्यौ भार्य्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य्य इत्युदाहरता भाष्यकारेणेदं ध्वनितमित्यर्थः।

(१५) द्वयोरपीति पूर्व्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यविवक्षया विशेषणं विशेष्येणेति (१६०पृ०) समासात् तदाश्रयेण पूर्व्वपदस्य पुंवद्भावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यात् बहुव्रीहौ पुंवद्भाव इति द्वयोरपीत्यर्थः।

(१६) जरद्गवीत्यत्र गोरतद्धितेति(३५६पृ०)टचि स्त्रियां ङीष् ततश्चित्राशब्देन बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति (४०४पृ०) कप्। अतएवाहष्टमहष्टगपजमिति प्रयोगसिद्धिरित्यनुसन्धेयम्।

व्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः(१७)स्त्री प्रमाणी(१८)यस्य स स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव(१९)। रात्रिः पूरणी वाच्या (२०) चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्यृतश्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवद्भावः

केऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र

---

(१७) रात्रय इति उद्भूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८(प्रमाणीति करणल्युडन्ततया विशेष्यनिघ्नत्वात् ङीप् ।

(१९) प्रधानपूरण्यामेवेति पुंवद्भावविधौ वार्त्तिके तथाऽभिधानात् कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति भाष्योदाहरणाच्च पुंवद्भावः समासान्तश्च तत्रैवेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः । उद्भूतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः ।

(२१) अन्यत्र त्वित्यत्र, अग्निमस्य पुंवद्भाव इत्यस्यान्वयः कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र पूरण्या अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तद्धितएव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न ह्रस्वः ।

तिरोहितावयवभेदस्य पचस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्त्तृकः। अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः। प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया। सामान्ये (२३) नपुंसकम्। दृढम्भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः।६।३।३५।

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात्। परिगणनङ्कर्त्तव्यम् अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरीहाराय। तसिल्तसौ तरप्तमपौ चरट्जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपप्पाशपौ थाल् तिल्थ्यनौ। बह्वीषु बहुत्र बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति (४६४पृ०) वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वा-त्पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटु-जातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुधा। प्रशस्ता वृकी वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः *। बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः। त्वतलोर्गु-णवचनस्य (२४) *। शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्। गुणवचनस्य

---

(२३) सामान्ये इति अदार्थमात्रनिवृत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नास्ती-ति भावः। तथाच तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रिया-दिषु तस्याः पाठः।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति। सत्वे निवेशतदृत्यदि (२२८पृ०)प्रसिद्धगुणवचन स्येत्यर्थः। अत्र जात्याख्यात्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणोग्राह्यः ततश्च

किम् कतर्‍यां भावः कतर्‍ीत्वम्। शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम्। 'भस्याऽढे तद्धिते'। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। (२५)। अढे किम् रौहिणेयः (२६)। स्त्रीभ्यो ढ-गिति (५०१पृ०) ढोऽत्र गृह्यते। अग्नेर्ढगिति (५२२पृ०) ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी (२७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्य्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादि-त्वात्(२४१पृ०)ङीनित्येकः। समानः पतिर्य्यस्या इति विग्रहे वि-वाहनिबन्धनम्पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः स्वामि-पर्य्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवादित्वा (५०४पृ०)अण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः। तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया पत्युत्तर(४८६पृ०)पदलक्षणो ण्य एव न त्वण् शिवादौ रूढ

शरदः कृतार्थतामित्यादौ न कश्चित् यत्नो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षणोपतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्येति (१३९पृ०) चेतोलोपे कृतेऽपि नकारलोपानु-पपत्तिस्तल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाच्चातः पुंवद्भावायायमा-रम्भः।

(२६) रौहिणेय इति रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तादिति(२२५पृ०)ङीब्नकारौ। सति तु पुंवत्त्वे असिद्धत्व प्रत्ययविधावित्युक्त्या प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः। स्त्रीभ्यो ढगित्यस्य ग्रहणे व्याख्यानमेव मूलम्।

(२७) अग्नायीति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन(४पृ०)पुंसि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्नि-सम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अनारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकतया स्वीकारान्न दोषः। गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्या-भाव्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक्। शब्देन्दु०।

योरेव ग्रहणात्। सापत्यः (२८)। ठक्छसोश्च *। भवत्याः छात्राः। भावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्त्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रस्य न कर्त्तव्यम् सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावइति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्। सर्व्वमयः (२९)। सर्वकाम्यति सर्विका भार्य्या यस्य सर्वकभार्य्यः (३०) सर्व्वप्रियः (३१) इत्यादि। पूर्वस्मैवेदं (३२) भस्त्रैषाद्वेति(२१२पृ०)लिङ्गात्(३३)। तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न। सर्व्विका सर्वाः। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु*। कक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः पदम् मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः।

क्यङ्मानिनोश्च। ६। ३ ।३६।

एतयोः परतः पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवा

---

(२८) सापत्यइति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावे कृते यस्येति(१२९पृ०)चेतोलोपः।

(२९) सर्व्वमयइति मयडादीनां परिगणिततसिलादिवृत्तिर्भावात् न तत्सूत्रेण गतार्थतेति ध्येयमतएव सर्व्वत्रेत्यादि मोदाहृतम्।

(३०) सर्व्वकभार्य्य इति स्त्रियाः पुंवदित्यनेन (४०१पृ०) गतार्थता न शङ्क्या नकोपधाया इति(४०८पृ०)निषेधात् न कोपधाया इत्यादेश्च स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुंवद्भावस्य निषेधकत्वात्तत्र प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

(३१) सर्व्वप्रियइति अपूरणीप्रियादिष्विति(४०१पृ०)पर्य्युदासादप्राप्तेऽनेनपुंवत्।

(३२) पूर्व्वस्मैवेति वृत्तिघटकानेकपदभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्व्वस्मैवेत्यर्थः अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवदिति बोध्यम्।

(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा द्वा एतयोः कपूर्व्वके आपि विधीमानमित्त्वं निर्विषयं स्यादिति भावः।

चरति श्येतायते । स्वभिन्ना(२४)त्मानं दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ।

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्य्यः । रसिकाभार्य्यः । मद्रिकायते (२५) मद्रिकामानिनी । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम् * । नेह पाका (२६) भार्य्या यस्य स पाकभार्य्यः ।

संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ।

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्य्यः दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्य्यः । पञ्चमीपाशा ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ।

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तस्या हेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्य्यः । माथुरीयते माथुरी-

---

(२४) स्वभिन्नामिति या स्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवद्भावस्यनेन(४०१पृ०)सिद्धम् एकस्या एव रूपभेदेन कर्म्मकर्त्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । मनो०

(२५) मद्रेषु भवा मद्रिका मद्रवृज्योः कनिति(५६५पृ०)कन् सेवाचरतीति क्यङ् ।

(२६) कृषिभीकापेत्यादिना (७४०५पृ०) औणादिककन् प्रत्ययः । नायं तद्धितो न वा वुक् इति न निषेधः ।

मानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्य्यः। तद्धितस्य किम् काण्डलावभार्य्यः। वृद्धिशब्देन किम्(३७)तावद्भार्य्यः। रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः। विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन (३८) वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्। वैयाकरणभार्य्यः। सौवश्वभार्य्यः।

स्वाङ्गाच्चेतः। ६। ३। ४०।

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्य्यः। स्वाङ्गात्किम् पटुभार्य्यः। ईतः किम् अकेशभार्य्यः (३९)। अमानिनीति वक्तव्यम्*। सुकेशमानिनी।

जातेश्च। ६। ३। ४१।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत्। शूद्रा-

---

(३७) वृद्धिशब्देन किमिति तावती भार्य्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य आ सर्व्वनाम्न-(१८४पृ०)इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिशब्देन तद्विधानाभावान्न निषेधः।

(३८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य्यः सौवश्वभार्य्य इति न सिध्येत्। उभयत्र न य्वाभ्यांपदान्ताभ्यां पूर्व्वौ तु ताभ्यामैजिति(४९९पृ०)सूत्रेण पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु पूर्व्वौ क्रमादैजादेशौ स्तइत्यर्थकेन वृद्धिनिषेधेन ऐजुविधानान्न वृद्धिरतो न फलोपधायितेति भावः।

(३९) अकेशेति सहनञ्विद्यमानपूर्व्वाच्चेत्यनेन(२२६पृ०)ङीष्निषेधः।

(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातिवाचित्वेन विहितत्वमपि तेन ब्राह्मणीशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वात्

भार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः। सौत्रस्यैवायन्निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढ इति(४०६४०)तु भवत्येव।

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये।(४१) २।२।२५।

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः। दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहौ संख्येये इति(४१३४०)वक्ष्यमाणो डच्।

ति विंशतेर्डिति। ६।४।१४२।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य(४३)लोपः स्याड्डिति। आसन्नविंशाः। विंशतेरासन्नाइत्यर्थः। अदूरविंशाः। अधिकचत्वारिंशाः।

ङीनन्तत्वेन जातिलक्षणङीषन्तत्वाभावेऽपि न पुंवद्भाव इत्युदाहरणेन ज्ञापितम्।

(४१) संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहात् पूर्वेणाप्राप्तौ विधायकमेतत्।

(४२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्त्तिनि च वर्त्तते तत्र सामीप्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे बहुव्रीहिस्तथाच दशसमीपवर्त्तिन इति बोधः सामीप्यञ्च स्वघटितदशत्वसंख्यासमीपवर्त्तिसंख्यावत्त्वेन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दस्वाभाव्यात्।

(४३) सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकं पदं तदाह तिशब्दस्येति।

द्वौ (४४)वा त्रयो वा द्वित्राः। द्विरावृत्ता(४५)दश द्विदशाः। विंशतिरित्यर्थः।

दिङ्नामान्यन्तराले। २। २। २६।

दिशो नामान्यन्तराले(४६) वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानान्न। ऐन्द्र्याश्च कौवेर्य्याश्चान्तरालम्।

तत्र तेनेदमिति सरूपे। २। २। २७।

सप्तम्यन्ते(४७)ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-

---

(४४) द्वौ वा त्रयो वेति। वार्थेऽयं बहुव्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किन्तु संशयएव संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपकोऽतएव परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्म्मिणि स्फुरति तदेव विषयनिष्ठं वाशब्दस्यार्थः। संशये तु क्वचित् बलवत्प्रमाणेनैका कोटिर्बाध्यते क्वचिद् द्वेकोटी। इह तु नोभयबाधः स्वत्वप्रामाण्यादत एव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु द्वित्वान्यतरा इत्येवं रीत्या बोधः।

(४५) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुजर्थान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः। सूत्रे संख्ययेति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि किंविप्राः पञ्चेत्यत्र संख्येये इति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ च मा भूत्।

(४६) अन्तरालशब्देन दिगेव स्फुरति प्रत्यासत्तेरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता इदं समानाधिकरणार्थं कबभावार्थञ्चेति द्रष्टव्यम्। शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि ग्रहणविषये ग्रहणादिक्रियान्तर्भावेण वृत्तिविषयतामापन्ने इत्यर्थः इदं युद्धमित्यादि तत्र विशेष्ये इत्यर्थः।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते कर्म्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो(४८) लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते*। दीर्घइत्यनुवर्त्तते इचि कर्म्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः। इच्समासान्तो (४१८४०) वक्ष्यते। तिष्ठद्गु प्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य (२२१४०)पाठादव्ययीभाव त्वमव्ययत्वञ्च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेद(४९) युद्धं प्रवृत्तम् केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धम्प्रवृत्तम् दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि।

ओर्गुणः। ६। ४। १४६।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते। अवादेशः। बाभ्रव्यः। बाहवि। ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्यइति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् सरूपे इति किम्। हलेन मुशलेन।

---

(४८) विषयविशेषइति ग्रहणादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्म्मव्यतिहारइत्यर्थः इतिशब्दस्यात्र प्रकाशे स च लोकसिद्धकर्म्मव्यतिहार एव अतएवोक्तमितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च कर्णाकर्णिप्रथितमपरा इत्यादेः हस्ताहस्ति मिषात् सृषत् कुचतटीमित्यादेश्च सिद्धिः।

(४९) गृहीत्वेति क्त्वाप्रत्ययोऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ग्रहणकर्म्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्त्तृकत्वात्। इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थम् सरूपत्वात्प्राप्तस्यैकशेषस्यामवकाशेनानेन बाधार्थं चेति बोध्यम्।

तेन (५०) सहेति तुल्ययोगे ।२।२।२८।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्।

वोपसर्ज्जनस्य।६।३।८२।

बहुव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनम्प्रायिकम् (५२)। सकर्म्मकः। सलोमकः।

प्रकृत्याऽऽशिषि।६।३।८३।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय। सहामात्याय। अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् *। सगवे। सवत्साय। सहलाय।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्।५।४।७३।

---

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्द्योतकं सहेत्यर्थः। तुल्ययोगे इति किं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभीत्यादौ विद्यमानवाचिसहशब्दे मा भूत्।

(५१) उपसर्ज्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यैतस्य तथात्वं च समासावयवद्वारैव तथा चोपसर्ज्जन सर्व्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह बहुव्रीह्यवयवस्येति। तेनेह सहकृत्वा सहयुध्वेत्यादौ न तत्र सर्व्वावयवस्योपसर्ज्जनत्वाभावात्।

(५२) प्रायिकमिति सपूर्व्वायाः प्रथमायाइति (१७७पृ०) उदाहरः सकर्म्मकादिति (३२५३पृ०) भू सूत्रमिहैं यस्मापकादिति भावः।

संख्येये यो बहुव्रीहि (५३) स्तस्माड्डच् स्यात्। उपदशाः। अबहुगणात्किम्। उपबहवः। उपगणाः। अत्र स्वरे (५४) विशेषः। संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) *। निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्। ५। ४। ११३।

व्यत्ययेन (५६) षष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः जलजाक्षी। स्वाङ्गात्किम् दीर्घसक्थि शकटम् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०)।

---

(५३) बहुव्रीहाविति सप्तमी पञ्चम्यर्थे इत्याह संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति संख्येये वर्त्तमानसंख्यावचनान्तबहुव्रीहेरित्यर्थः।

(५४) उपगणा इत्यत्र डचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् श्रौतातिप्रसङ्गमाह स्वरइति डचि सति चित्त्वादन्तोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति विशेषः। बहुवचनन्तु त्रिचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण। अत्र शैषिकः कबपि न भवति विहितनिषिद्धसमासान्तकबहुव्रीह्यपेक्षयैव शेषात् तस्य विधानात्। शब्देन्दुः।

(५५) संख्याया इति संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो डच् वाच्य इत्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिककृता निषेधात्।

(५६) व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्यर्थेऽमेवेत्याशयेन व्याचष्टे बहुव्रीहेरिति। स्वाङ्गस्य (अद्रवं मूर्त्तिमदित्याद्युक्तलक्षणम् (२२४९०)। मतः षित्त्वं ङीषर्थं तदुदाहरति जलजाक्षीति।

अङ्गुलेर्दारुणि। ५। ४। ११४।

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे। पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु। अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः। तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेः(८८०सू०)इत्यच्। दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः।

द्वित्रिभ्यां षोमूर्द्ध्नः। ५। ४। ११५।

आभ्यां मूर्द्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ। द्विमूर्द्धः। त्रिमूर्द्धः। नेतु (५८) र्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः *। मृगो नेता यासान्ताः मृगनेत्रा रात्रयः। पुष्यनेत्राः।

अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोम्नः। ५। ४। ११७।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। वहिर्लोमः।

अच् नासिकायास्संज्ञायान्नसञ्चास्थूलात्। ५। ४। ११८।

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दस्य नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्।

पूर्व्वपदात्संज्ञायामगः। ८। ४। ३।

---

(५७) द्व्यङ्गुलेत्यत्र मात्रचो द्वयसचो वा तद्धितस्य द्विगोर्लुगिति(४६१६०)लुक्।
(५८) नेतुरिति नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरित्यर्थः।

पूर्वपदस्थात्(५६)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायान्न तु गकारव्यवधाने। द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। खरणसः। अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम्। अनृगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात्किम् स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां वा नस्(६०)। खुरणाः खरणाः। पक्षेऽजपीष्यते। खुरणसः खरणसः।

उपसर्गाच्च। ५। ४। ११६।

प्रादिभ्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च। असंज्ञार्थं वचनम्। उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः। उपसर्गादनोत्परइति (६१) सूत्रन्तङ्गङ्क्त्वा भाष्यकार आह।

---

(५६) अह्नोऽदन्तादित्यत्र(३२२पृ॰)अदन्तग्रहणरूपज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्व्वपदस्थादिति। समानपदे (१०६पृ॰) इत्यस्याधिकारलब्धस्य अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थमिदमिति भाष्ये स्थितम्। रघुनाथत्रिनेत्रादिशब्दे तु णत्वे संज्ञाभङ्गापत्तेर्न णत्वं णत्वे कृते चेत् संज्ञा रूढ्यर्थो वा गम्यते तदेत्यर्थादुक्तम्। एतन्मूलकमेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्व्वीका इदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति। शब्देन्दु॰।

(६०) खुरेति नासिकायाइत्यनुवर्त्तते। अजेव विकल्प्यते न तु नसादेशइत्याह पक्षेऽजपीति।

(६१) उपसर्गादनोत्परइत्यस्य उपसर्गस्याद्रेफात् परस्य नस्शब्दस्यावयवस्य नइत्यस्य णः स्यात् ओकारे परतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः नस्शब्दस्य अस्मच्छब्दादेशनस्साधारणः। प्र नः सुश्च इति वाक्ये उ नः सुश्च इति वाक्ये वा प्रनो सुश्च,प्रोनो सुश्चेत्यादौ अस्मदादेशन

उपसर्गाद्बहुलम्। ८। ४। २८।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम्। प्रणसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः*। विगता नासिकाऽस्य विग्रः। ख्यश्च*। विख्यः। कथन्तर्हि "विनसा हतबान्धवेति" भट्टिः। विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः। ५। ४। १२०।

एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनम्प्रातरस्य सुप्रातः (६२)। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनन्दिवाऽस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य एणीपदः (६३) अजपदः। प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः।

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्। ५। ४। १२१।

शब्दसामान्यग्रहणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात् ओकारात् परत्वाभावादित्याकरे स्थितम्। अत्र चोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थं तेन संप्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः। भाष्यकारस्त्वत्र सूत्रेऽनोत्परइत्यपनीय बहुलं जग्राह।

(६२) सुप्रातइति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः।

(६३) एणीपदादिषु त्रिषु पद्भावएण्याः पुंवद्भावाभावश्च निपातनात् चतुरश्रशब्दस्तालव्यमध्य इति। शब्देन्दु०।

अच् स्यात्। अहलः अहलिः। असक्थः असक्थिः। एवं सुदुर्भ्याम्। शक्त्योरिति पाठान्तरम्। अशक्तः अशक्तिः।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः। ५। ४। १२२।

नञ्दुःसुभ्य इत्येव। अप्रजाः। दुःप्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः।

धर्मादनिच् केवलात्। ५। ४। १२४।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात्। कल्याणधर्मा। केवलात्किम् परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत्। स्वशब्दो हीह न केवलम्पूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम्। सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवञ्च (६५) परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यते।

---

(६४) केवलादिति केवलशब्दोऽसहायवचनस्तस्य धर्मादित्यस्य समानाधिकरणविशेषणत्वे बहुव्रीहिरेव न स्यात् बहुव्रीहेरनेकसुबन्तघटितत्वेन केवलधर्मशब्दान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्तस्य पूर्वपदस्यैव केवलपदं विशेषणमित्याशयेनाह पूर्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयितुमाह केवलात् किमिति। त्रिपदबहुव्रीहौ मध्यपदरूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववर्त्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावान्न नात्र समासान्तोऽनिजिति भावः।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिकपदपूर्वकभिन्नत्वस्यैव केवलशब्दार्थत्वविवक्षणात् परमस्वधर्मेत्यादौ स्वस्य धर्मः स्वधर्मः स्वः स्वीयो वा धर्मः स-

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः।५।४।१२५।

जम्भेति कृतसमासान्तन्निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा। हरितजम्भा। तृणम्भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा। सोमजम्भा। स्वादिभ्यः किम् पतितजम्भः।

दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे।५।४।१२६।

दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः।

इच् कर्म्मव्यतिहारे।५।४।१२७।

कर्म्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुसलामुसलि।

द्विदण्ड्यादि (६६) भ्यश्च।५।४।१२८।

धर्म्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्म्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ स्वधर्म्मशब्दस्य धर्म्मान्ततया अनिच्। सन्दिग्धसाध्यं धर्म्मोयस्येत्यत्र तु साध्यपदस्य पूर्व्वपदवत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदशून्यत्वात् केवलत्वं तथा चानुच्छित्तिधर्म्मेत्यादावपि उच्छित्तेः पूर्व्वं नञादिस्थितावपि न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणासङ्गतिः। त्रिपदे तु परमइत्यस्य समानविभक्तिकतया तत्पूर्व्वकस्य स्वपदस्य निरुक्तकेवलत्वाभावान्न प्रसङ्ग इति भावः।

(६६) द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभ-

तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्डि प्रहरणम्। द्विमुसलि। उभाहस्ति (६८)।

प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः। ५। ४। १२९।

आभ्यां परयोर्ज्जानुशब्दयो (६९) र्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः।

ऊर्द्ध्वाद्विभाषा। ५। ४। १३०।

ऊर्द्ध्वज्ञुः ऊर्द्ध्वजानुः।

धनुषश्च। ५। ४। १३२।

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा।

यापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोह्यपदि आढ्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहृतपुच्छि अन्तेवासि। द्विदण्ड्यादि।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र तु इच् नेति ज्ञाप्यते निपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायचं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम् निपातनस्य सर्व्वशक्तिमत्त्वात्।

(६९) जानुशब्दस्यैकत्वेपि अर्थगतमुपसर्गनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्द्देशः तत्फलन्तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणमन्यथा जानुन इति निर्द्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्क्येत तथा च प्रत्ययाधिकाराद् जानुनः परोज्ञुः प्रत्ययःस्यादित्यनिष्टार्थो भवेत् स मा भूदित्याशयेन षष्ठ्यन्ततेति ध्वनयन्नाह जानुशब्दयोर्ज्ञुरिति।

वा संज्ञायाम्। ५। ४। १३३।

शतधन्वा शतधनुः।

जायाया निङ्। ५। ४। १३४।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्।

लोपो व्योर्वलि। ६। १। ६६।

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जाया-ऽस्य युवजानिः।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। ५। ४। १३५।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। गन्धस्येत्त्वे तदेकान्त-ग्रहणम्*। एकान्तएकदेशइव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा। सुगन्धिर्वायुः। नेह शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्धआपणिकः।

---

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिनइति फलितोऽर्थः।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः "गन्धस्तु सौरभे लेशे गन्धके गर्व्वलेशयोः। सएव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत" इति कोशात् "वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजोविचित्रा" इत्यादिप्रयोगाच्च। केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा स्वागन्तुकस्य नेत्याहुः।

अल्पाख्यायाम्। ५। ४। १३६।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्व्वयो"रिति विश्वः।

उपमानाच्च। ५। ४। १३७।

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः। ५। ४। १३८।

हस्त्यादिवर्ज्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७३)। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः(७४)किम् हस्तिपादः। कुसूलपादः।

---

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात्। यद्वा सूपो गन्धोलेशोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धशब्दश्चात्र लेशवाची गृह्यते तस्य च विशेषणत्वेऽप्यतएव ज्ञापकात् परनिपातः। मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्त्यादिभ्यः इति निर्द्देशेन आदेः परस्येति (२८पृ०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात् स्याच्च इतरसमासान्ताभावे शेषात् विभाषेति (४२५पृ०) कप्प्रत्यय इत्याशयेनाह अयं समासान्तइति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं सूत्रबलादेव कल्प्यते इत्याह स्थानिद्वारेणेति।

(७४) हस्तिन् कुद्दाल अश्व कुशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल। इत्यादि।

कुम्भपदीषु (७५) च। ५। ४। १३९।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम्। पादः पत्(७८४)। कुम्भपदी। स्त्रियां किम् कुम्भपादः।

संख्यासुपूर्व्वस्य। ५। ४। १४०।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्।

वयसि दन्तस्य दतृ। ५। ४। १४१।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षट् दन्ता अस्य षोड़न्। सुदन्। सुदती। वयसि किम् द्विदन्तः करी। सुदन्तो नटः।

स्त्रियां संज्ञायाम्। ५। ४। १४३।

दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। संज्ञायां किम् समदन्ती।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम्। ५। ४। १४४।

---

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप् च निपात्यते। कुम्भस्येव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी द्रुपदी शूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी। कुम्भपद्यादि।

दन्तस्य दतृ बहुव्रीहौ । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।

---

(७६) कालाहारादिकृता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यते अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायां किं श्वेतककुदित्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप्। ५। ४। १५१।

व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचन (७९) बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्। द्विपुमान् द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः ग०। अनर्थकम्। नञः किम् अपार्थम् अपार्थकम्।

इनः स्त्रियाम्। ५। ४। १५२।

बहुदण्डिका नगरी। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनाऽपि तदन्तविधिम्प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका। स्त्रियां किम् बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः।

शेषाद्विभाषा। ५। ४। १५४।

अनुक्तसमासान्ता (८०) च्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा

---

(७७) उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शालि अर्थान्नञः। इत्येते उरः प्रभृतयः।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नद्यृतश्चेत्यनेन(४०४पृ०)सिद्धे नियमार्थमेकवचनान्तस्यैव नित्यो भवति अन्यवचनस्य तु शेषादिति वैकल्पिकः कप्। अत अक्षयमक्षयलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सदित्यादौ अक्षया लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहेण कबभावइति। मनो०

(७९) सर्व्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषाञ्चित्सविभक्तिकानां पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थस्तदाह द्विवचनेत्यादि।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेषइत्याशय'। परे तु नैवेह कबपेक्षया शेषग्रहणं नापि समासान्तमात्रापेक्षया किन्तु अन-

स्यात्। महायशस्कः महायशाः। अनुक्तेत्यादि किम् व्याघ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्यात् किम् उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तन्त्रादिना (८१) शेष-शब्दोऽर्थद्वयपरः।

आपोऽन्यतरस्याम्। ७।४।१५।

कपि (८२) आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः—बहुमालकः। कबभावे बहुमालः।

न संज्ञायाम्। ५।४।१५५।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम्। विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः।

ईयसश्च (८४)। ५।४।१५६।

न्तरं यो बहुव्रीह्यधिकार उक्तः शेषो बहुव्रीहिरिति(३८८पृ०) तदपेक्षयैव शेषोग्राह्य इत्याहुः। शब्देन्दु०

(८१) सकृच्छ्रुतस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमासान्तपरत्वे शेषो बहुव्रीहिरित्येतत्परत्वे च सकृदुच्चारितःशब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायविरोधमालक्ष्य तन्त्रादिनेत्युक्तम्।

(८२) न कपीत्यतः(४०४पृ०)कपीत्यनुवर्त्त्याह कपीति।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति विश्वाख्या देवगणविशेषाइत्यर्थः उद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनम्।

(८४) ईयसोरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्देशात् शैषिकस्य कप इव स्त्रीलिङ्गमद्युतश्चेति(४०४पृ०)कपो निषेध इति बोध्यम्। तथाच ईयसो बहुव्रीहे

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्। बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति (२२२पृ०)ह्रस्वत्वे प्राप्ते। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं *। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य। बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किम् अतिश्रेयसिः।

वन्दिते भ्रातुः। ५। ४। १५७।

पूजिते(८५)ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात्। प्रशस्तो भ्राता यस्य। प्रशस्तभ्राता सुभ्राता। न पूजनादिति (४५५पृ०) निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४) प्रागेवेति (४५५पृ०) वक्ष्यते। वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः।

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे। ५। ४। १५९।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात्। बहुनाडिः (८६) कायः। बहुतन्त्रीः ग्रीवा। बहुतन्त्रीर्धमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न। स्वाङ्गे किम् बहुनाडीकः स्तम्भः।

निष्प्रवाणिश्च। ५। ४। १६०।

रितिवार्त्तिके ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंविषयकस्येकारस्य यथा न ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि सूत्रस्यार्थस्तदेतदाह ईयसन्तोत्तरेति।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिधातुनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यत इत्याशयेनाह पूजिते इति।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्यौणादिकप्रत्ययान्तत्वान्न ह्रस्व इति भेदः।

कत्वभावोऽत्र निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् (८७)। प्रवाणी तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाणयस्मात् निष्प्रवाणिः पटः। समासप्रवान् (८८) नवद्रूत्यर्थः।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। २। २। ३५।

सप्तम्यन्तं (८९) विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यम्। कण्ठेकालः। अतएव (९०) ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः (९१)। सर्व्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। सर्व्वश्वेतः। त्रिशुक्लः। मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्दपरस्य (९२) विप्रतिषेधात्। द्व्यन्यः। संख्याया अल्पी (९३)

---

(८७) वयते ल्युड़िति प्रोयतेऽस्मामित्यधिकरणे ल्युट्।

(८८) समासप्रवानिति समासप्रमावपनं क्रिया यस्येत्यर्थे मतुप्।

(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमीग्रहणं वैयधिकरण्येऽप्यत्र समासं ज्ञापयति।

(९०) विशेषणपदश्चात्र आम्नायवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदाज्ञातएवेति।

(९१) चित्रगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्द्दिष्टत्वेनअनियमे प्राप्ते उभयपदार्थयोर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्व्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः। उदाहरणे क्रमेण सर्व्वनामसंख्ययोः श्वेतशुक्लविशेषणत्वात् पूर्व्वनिपातः।

(९२) शब्दपरस्येति। अतएव सर्व्वनामसंख्ययोरित्यत्राल्पाचोऽपि संख्यायाः शब्दपरत्वेनैव न पूर्व्वनिपातः।

(९३) संख्यावाचकानां समासेऽल्पसंख्यावाचिकायाः पूर्व्वनिपात इत्यर्थः

यस्याः। छिन्नाः। द्वन्द्वेऽपि *। द्वादश। वा प्रियस्य *।
गुडप्रियः प्रियगुडः। गड्वादिभ्यः परा सप्तमी *। गडु-
कण्ठः। क्वचिन्न वत्सेगडुः।

निष्ठा। २। २। ३६।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः (९४)। जाति-
कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या *। सारङ्गजग्धी (९५)
मासजाता। सुखजाता। प्रायिकञ्चेदम्। कृतकटः।
पीतोदकः।

वाहिताग्न्यादिषु (९६)। २। २। ३७।

आहिताग्निः अग्न्याहितः। आकृतिगणोऽयम्। प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ *। अस्युद्यतः। दण्डपाणिः।
क्वचिन्न। विवृतासिः।

इति बहुव्रीहिः।

---

(९४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम्।

(९५) सारङ्गजग्धीति अस्वाङ्गपूर्व्वपदाद्वेति (२१३८०) ङीष्।

(९६) आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत मद्य-
पीत ऊढभार्य्य गतार्थ। आकृतिगणोऽयम् तेन अस्युद्यत गडुकण्ठ
दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि।

चार्थे (१) द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ।

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्पर (२) निरपेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (६) मन्वय

---

(१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थे (२९८४०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते ततफलं स्रग्वागुद्दषदमित्यत्रान्ते समासान्तः होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादावुपान्ते आनङ्प्रवृत्तिश्च । द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानां परिनिष्ठितविभक्त्यन्तानां वेति पक्षद्वयम् ।

(२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय इति न तयोः परस्पराकाङ्क्षा ।

(३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोषउभयोस्तथात्वाभावात् । समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसापेक्षत्वं न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।

(४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्यस्य यत्रेत्यादिस्तथाच यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशक्यार्थ इति भावः न त्वन्वयएव समुच्चय इति भ्रमितव्यम् । अन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यं चैत्रो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्त्यम् ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादि द्रव्यसमुच्चये ।

(५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्सम्बन्धिक्रियाया अवश्यकर्त्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिकत्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।

(६) मिलितानामिति परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्यर्थः । अन्वयइत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनान्वयइत्यर्थः । तेन नीधातौ

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तिः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोरुभयोरपि धातूपात्तक्रियायामन्वयेन तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयोगानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वयाभावात् । अतएव चात्रानेकचकाराप्रयोगः । यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगस्ताद्दृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः ।

(७) अनुद्भूतावयवभेदः समूहः समाहार इत्यर्थः । तत्रेतरेतरयोगे उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एव प्रवृत्तिनिमित्तं समाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्म्माद्यन्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेणैव एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति(३१७सू०)परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । नचेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः सम्भवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम् । तत्रेतरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वे न तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा चानयोर्बोधवैलक्षण्यमनुपदं तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु (९) परम्। २। २। ३१।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। धर्म्मादिष्वनियमः (१०)। अर्थधर्म्मौ। धर्म्मार्थौ। दम्पती। जम्पती। जायापती (११)। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावस्य वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयम्।

द्वन्द्वे घि। २। २। ३२।

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे*। हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः।

---

(९) राजदन्तादिष्विति इदञ्च सर्व्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्म्मधारयद्वन्द्वसमासनिष्पन्नानां गणे पाठात्।
राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोप्तम् उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरग्वायनबन्धकी चित्ररथवाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्य्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्ज्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्म्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्म्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूलासम् पूलासककुरण्डम् स्थूलपूलासम् उशीरबीजम् जिह्वाश्वि सिञ्जाश्वत्थम् चित्रास्वाती भार्य्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रु शिरोबीजम् शिरोजानु सर्पिर्म्मधुनी मधुसर्पिषी आद्यन्तौ अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आकृतिगणोयम्।

(१०) धर्म्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत्। ते च राजदन्ताद्यन्तर्गणाः।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पत्युर्न पूर्व्वनिपातः राजदन्तादिगणे पाठादिति बोध्यम्।

अजाद्यदन्तम्। २। २। ३३।

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी।

अल्पाच्तरम्(१२)। २। २। ३४।

शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण(१३)*। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किम् ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरम्पूर्व्वम्*। कुशकाशम्। अभ्यर्हितञ्च (१४) *। तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण *। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः *। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्(१५)। २।४।२।

---

(१२) अल्पाच्तरमिति कृत्वाभावो निपातनाद्सन्देहार्थश्च तथानिर्देशः अत्रापि बहुष्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति(७०३ ६६ पृ०) सूत्रनिर्देशज्ञापकात्।

(१३) ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणान्तूदयकृतमिति बोध्यम्।

(१४) द्वन्द्वे घीत्यादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्व्वापवादत्वम् तेन वासुदेवार्ज्जुनावित्यत्रार्ज्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाच्तरत्वेऽपि च न पूर्व्वनिपातः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

(१५) प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामित्यत्राङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयस्तत्र आद्यन्तयोरवयवपरता मध्यस्य कार्य्ये उपकारकपरता तेन तूर्य्याङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् (१६) । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव(१८) यथा स्यात् ।

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्वएकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१९) । स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् (२०) । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ।

अध्वर्य्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ।

कारा एवोच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति मार्दङ्गिकपाणविकमिति । एवञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तूर्य्याङ्गाणां च तूर्य्याङ्गेणेत्येव नियमस्तेन मार्दङ्गिकरथिकौ मार्दङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणिनामित्यनेन(४३५ पृ०)न गतार्थता ।

(१७) चार्थे द्वन्द्वः(४३० पृ०)इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनैकवद्भावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि ।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवद्भाव इति नियमः । विपरीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वस्वोरिति(३९४ पृ०) बहुवचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाणान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनुवादः । सिद्धत्वज्ञापने तु उदगुः कठकालापा इति बहुत्वं स्यात् । कठेषु कपालेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां गन्तव्यमिति समयं कृत्वा विस्मृत्य स्थितं प्रत्येवोपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्थेणोरिति लुङन्तस्य स्थाधातोरिणधातोश्च प्रयोगे सतीत्यर्थः ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधम्। अध्वर्युक्रतुः किम्। इषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकङ्किम् राजसूयवाजपेयौ। अर्द्धर्चादी।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्। २। ४। ५।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येषान्तेषां द्वन्द्वएकवत्। पदकक्रमकम् (२३)।

जातिरप्राणिनाम्। २। ४। ६।

प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां (२४ द्वन्द्वएकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनान्तु। विट्शुद्राः। द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

---

(२१) अध्वर्युक्रतुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह यजुर्वेदे इति।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतृष्वारोप्यते इति भावः।

(२३) पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्येतृत्ववाचकेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति। इह प्राणिशब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणम्। जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्वादिवन्न जातित्वम्।

(२५) अप्राणिनामिति पर्य्युदासेन तत्सदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति।

रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविवक्षायान्तु। बदरामलकानि (२७)।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः। २। ४। ७।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम्भिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गाशोणम्। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। भिन्नलिङ्गानां किम्। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किम्। जाम्बवन्नगरम्। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवच्छालूकिन्यौ।

क्षुद्रजन्तवः। २। ४। ८।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात्। यूकालिक्षम्। आ नकुलात् क्षुद्रजन्तवः (२९)।

---

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्राये जातेरेव यत्र प्राधान्यं तत्रैव। यद्वा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं विशेष्यत्वं तदैतत्सूत्रं प्रवर्त्तते।

(२७) बदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ अत्र जातेर्न प्राधान्यविवक्षा।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन गङ्गापाटलिपुत्रे इत्येव। ग्रामपदेन नेह नगरं गृह्यते तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात्।

(२९) अल्पपरिमाणत्वस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः "क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः। शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि" इत्युक्तिमनुसृत्याहानकुलादिति।

येषाञ्च विरोधः (३०)शाश्वतिकः। २। ४। ९।

एषाम्प्राग्वत्। अहिनकुलम्। गोव्याघ्रम्। काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते।

शूद्राणामनिरवसितानाम्। २। ४। १०।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्प्राग्वत्। तक्षायस्कारम्। पात्राद्बहिः (३१) कृतानान्तु। चाण्डालमृतपाः।

गवाश्व (३२) प्रभृतीनि च। २। ४। ११

यथोच्चारितानि (३३) साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासमित्यादि।

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। २। ४। १२।

---

(३०) विरोधो विद्वेषो न तु सहानवस्थानं तेन छायातपाविति सिद्धम्।

(३१) पात्रादिति "भस्मना शुद्ध्यते कांस्यमित्यादि" स्मृत्युक्तसंस्कारेण यैर्भुक्ते पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः।

(३२) गवाश्वेति। गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्। एतानि गवाश्वप्रभृतीनि।

(३३) यथोच्चारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन गवाश्वमित्यत्र परक्रूपसन्धिपक्षादौ गोऽश्वा गोअश्वा इत्येवेति बोध्यम्।

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः। अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वद्वा। वृक्षादौ विशेषाणामेव (३४) ग्रहणम्। प्लक्षन्यग्रोधम्-प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतम्-रुरुपृषताः। कुशकाशम्-कुशकाशाः। व्रीहियवम्-व्रीहियवाः। दधिघृतम्-दधिघृते। गोमहिषम्-गोमहिषाः। शुकबकम् शुकबकाः। अश्ववडवम्-अश्ववडवौ। पूर्वापरम् पूर्वापरे। अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव (३५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥। बदराणि चाऽऽमलकानि च बदरामलकम्। जातिरप्राणिना(४३५पृ०)मित्येकवद्भावो नेह। बदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। इत्यादि। विभाषा वृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम्। जातिरप्राणिनामिति(४३५पृ०)नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनान्तैरेव वोभयत्र द्वन्द्वः। अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि। अश्व-

---

इह गणे पाठाच्च पशुद्वन्द्वे गवाश्वादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिया(४४५पृ०)इत्येकशेषः।

(३४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेषवाचित्वस्यैवोक्तत्वात्तथाकल्पनमिति भावः। अत्र च वृक्षादिसंज्ञके वृक्षादिसर्व्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

(३५) बहुप्रकृतिरिति बहुवचनान्तसर्व्वावयवक इत्यर्थः। तेनैकद्विप्रकृतिके इतरेतरयोगएवातएव "पातितैरथ नागाश्वै"रित्यादि प्रयोगसिद्धिः।

ड़वग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद्-
श्ववड़वाविति(२८१पृ०)स्यात् ।

विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां(२६)द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतो-
ष्णं शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । द्वन्द्वः चार्थे(४३पृ०)इति
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन(२७)द्रव्यवाचिनामितरेतर-
योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धङ्किम् नन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

न दधिपयआदीनि (२८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपात-
नाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

---

(२६) अधिकरणमत्र द्रव्यं चकारो विभाषानुकर्षणार्थइत्याशयेन व्याचष्टे अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वं शीतोष्णं शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(२७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे द्वन्द्व इत्यर्थः ।

(२८) दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्मा-वर्हिषी दीक्षातपसी श्रद्धातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलू-खलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि दधिपयआदीनि । एषु गणेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च। २। ४। १५।

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३९) स्यात्। दश दन्तोष्ठाः।

विभाषा समीपे। २। ४। १६।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशम् दन्तोष्ठम्। उपदशाः दन्तोष्ठाः।

आनङृतो द्वन्द्वे। ६। ३। २५।

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां(४१) द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः।

---

(३९) इदञ्च चार्थे द्वन्द्व इति(४२०पृ०)सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति।

(४०) समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा अनुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे इत्यस्य च षष्ठ्या विपरिणाम इत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि। उपदशमिति नवैकादश वा दन्तौष्ठसमूह इत्यर्थः।

(४१) आनङिति ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः(४६२पृ०)इत्यतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इत्यनुवर्त्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतसम्बन्धः योनिकृतसम्बन्धश्चेति तदर्थः। अत्र ऋत इत्यस्य तत एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनस्तद्ग्रहणम् ऋदन्तस्यावयवताद्योतनार्थं तेन पितृपितामहावित्यादौ नेति बोध्यम्। आनङो ङित्त्वादन्त्यादेशः नलोपः नपरकरणन्तु उरण् रपर इति(४२पृ०)रपरत्ववारणाय। अत्र च यथाक्रममन्वयात् विद्यासम्बन्धेन योनिसम्बन्धवतः समासे नानङ् संबन्धस्य द्विष्ठत्वात् एकस्य तथात्वेऽप्यपरस्य तथात्वाभावात् तेन होतृपितराविति पितृहोतारावित्यादौ न।

मातापितरौ। पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२पृ०) मण्डूकप्लुत्या पुत्रइत्यनुवृत्तेः(४२)। पितापुत्रौ।

देवता (४३) द्वन्द्वे च। ६। ३। २६।

द्वन्द्वोत्तरपदे परे आनङ्। मित्रावरुणौ। वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः *। अग्निवायू। वाय्वग्नी। पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्य्यस्य परिग्रहार्थम्। तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ्। एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतत्वापि लोके प्रसिद्धं साहचर्य्यम्।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः। ६। ३। २७।

देवताद्वन्द्वे इत्येव।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः। ८। ३। ८२।

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे। अग्निष्टुत्(४४)। अग्निष्टोमः। अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ।

---

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति ऋदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् स्यादिति वाच्यं तेन तातपुत्रावित्यादौ न।

(४३) देवतेति ऋदन्तभिन्नार्थं विद्यायोनिसम्बन्धभिन्नार्थञ्चेदम्। अधिकारादेव द्वन्द्वलाभे द्वन्द्वग्रहणं विशेषद्वन्द्वबोधनार्थं तथा चात्र द्वन्द्वशब्दोनित्यसाहचर्य्यवाची द्वन्द्वं रहस्येत्यादिसूत्रेण(७४०पृ०) द्वन्द्वशब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साहचर्य्यस्यैव बोधनादित्याशयेन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति(७४०पृ०)नित्यसाहचर्य्येणेति।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सोऽग्निष्टुत् क्रतुविशेषः।

इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे(४५)अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणं। देवताद्वन्द्वे(५३२पृ०)चेत्युभयपदवृद्धिः अलौकिकवाक्ये (४६) आनङ्मीत्वञ्च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्य (५३२पृ०) त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः । विष्णौ न * । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ।

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षमे ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सकारस्य रुत्वं (४८) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् वृद्धिपदस्य वृद्धिमति लक्षणेत्याशयेन व्याचष्टे वृद्धिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्व्वमानङीत्त्वे स्याताम त आह्वालौकिकवाक्यइति तद्धितार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च वृद्धिमत्त्वमुत्तरपरपदस्य भाव्येवेति नेत्त्वमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिषिद्धे तयोरेकहविर्भोक्तृत्वेन साहचर्य्यात् देवताद्वन्द्वे च(४४१पृ०)इत्यनेनानङ् ।

(४८) रुत्वमिति अकारे सति यथा सकारश्रवणं तथैव श्रवणं तेन प्रयोगकालेऽप्यविकृत एव सकारः श्रूयते इत्यर्थः ।

स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि दृष्टानुविधिः। द्यावा चिदस्मै (४६) पृथिवी। दिवस्पृथिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा (५०)अविसर्गम्पठन्ति।

उषासोषसः। ६। ३। ३१।

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे। उषासासूर्य्यम्।

मातरपितरावुदीचाम्। ६। ३। ३२।

मातरपितरौ (५१)। उदीचाङ्किम् मातापितरौ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे। ५। ४। १०६।

चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् (५२)। त्वक्स्रजम्। शमीदृषदम्। वाक्त्विषम्। छत्रोपानहम्। समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ।

इति द्वन्द्वः।

---

(४६) द्यावाचिदस्मै इत्यत्र चिदस्मै इतिपदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदेऽयमादेश इत्यर्थः अस्मे इति सुपांसुलुगित्यादिना (७५१७सू०) भ्यसः शे अस्मभ्य मित्यर्थः।

(५०) अविसर्गमिति क्वापि सविसर्गं नित्यनुमेयमित्यर्थः।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातुररङा-देशनिपातार्थश्च।

(५२) वाक्त्वचमिति बहूनां द्वन्द्वे वाक्स्रक्त्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे तु वाक्स्रजत्वचमिति विशेषः। मनो०

अथैकशेषः।

सरूपाणाम् (८७९०) (१)। रामौ रामाः। विरूपाणामपि (२) समानार्थानाम् *। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः।१।२।६५।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४) कृतश्चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ। यूनाकिम् गार्ग्यगर्गौ।

---

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम्। सरूपाणां समानार्थानां समानानुपूर्व्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः अपरांशो लुप्यते इत्यर्थः। अयञ्चैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इतिमते व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः। एष च सुबुत्पत्तेः पूर्व्वमेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके। सुबुत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यत इत्यन्ये। तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्यादि(४४६पृ॰)वृत्तिभेदगणने पृथङ्निर्द्देशस्तथाच समासत्वाभावेन पन्थानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः। अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गोवलीवर्द्दन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्ग्रहणं समासान्ताभावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनादेवेति पक्षान्तरम्।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्व्वीकाणामित्यर्थः।

(३) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमितिपूर्व्वाचार्य्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्य्यायस्य वृद्धपदेन ग्रहणमित्याह गोत्रमिति।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृत्स्नमिति। एतदेवकारलभ्यं तत्कृतएव विशेषश्चेन्न तु तत्कृतातिरिक्तइत्यर्थात्।

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकौ (६)। कुत्स्नं किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनौ (८)।

स्त्री पुंवच्च।१।२।६६।

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थस्य पुंवत् (९)। गार्गी च गार्ग्यायणश्च(१०)च गार्ग्यौ। अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने (११) यञञोश्चेति (५०२पृ०) लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी।

पुमान् स्त्रिया(१२)।१।२।६७।

---

(५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षणएव किमिति प्रश्नार्थः।

(६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति(५१५पृ०) कुत्सायां ठक्। इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः।

(७) कुत्स्नं किमिति। एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः।

(८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकृतमिति न प्रसङ्ग इत्युत्तराशयः।

(९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणश्चेदित्यादीहापि संबध्यते तेन भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न।

(१०) पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्त्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति।

(११) अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्त्तमाने इति अस्त्रियामित्यस्यानुवृत्तिश्च तद्राजस्य बहुषु तेनैव स्त्रियामिति (५२०पृ०) सूत्रादितिशेषः

(१२) अनेकविभक्ता (८७पृ०) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तद्भिन्नकृतविरहश्चेदित्यर्थः। अतएव जननीपरिच्छेदकवाचकमातृशब्दयोर्नैव शेषस्तयोरेकविभक्तौ मातरौ मातारावित्यादिरूपभेदेन विशेषात्।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्(१३)। हंसी च हंसश्च हंसौ (१४)।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्। १। २। ६८।

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्।१।२।६९।

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६) स्यात्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम्। तानीमानि शुक्लानि।

पिता मात्रा। १। २। ७०।

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ (१७) वा।

---

(१३) तल्लक्षणएव विशेषश्चेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोगनिमित्तकविशेषान्न तल्लक्षणत्वम्।

(१४) हंसाविति स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमात्रेण विशेषात् ङीप्। अत्र च सरूपाणामेवेत्यनुवृत्तेर्वरटा च हंसश्चेत्यादौ विरूपैकशेषे नास्यप्रवृत्तिः।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आनन्तर्य्यात् त्वर्थकचशब्दाद्वेत्याह तच्च वेति। अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्लं शुक्लश्च शुक्ले इति।

(१६) एकवदिति अस्यैवैकवद्भावबोधनार्थमिदं तेनान्यसूत्राणां समाहारद्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिस्तेन घटमित्यादि नेति बोध्यम्। अत्र तल्लक्षणकृत इति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्त्वादिकृतो विशेषः।

(१७) मातापितराविति " पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते " इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः।

श्वशुरः श्वश्र्वा। १। २। ७१।

श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषश्चेत्। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ।

त्यदादीनि सर्व्वैर्न्नित्यम्। १। २। ७२।

सर्वैः(१८) सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं (१९) तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम्। स च यश्च। तौ। त्यदादितः (२०) शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि *। सा च देवदत्तश्च। तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि। पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्वन्द्वतत्पुरुष (२१) विशेषणानामिति वक्तव्यम्*। कुक्कुटमयूर्य्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च ते अर्द्धपिप्पल्यौ (२२)।

---

(१८) सर्व्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। सर्व्वैः किं प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरित्यर्थो मा भूत्।

(१९) यत् परमिति गणीयमत्र परत्वम् द्विपर्य्यन्तानामिति नियमो नास्ति अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्यर्थात् त्यदादीन्येवेत्यर्थः। पुंनपुंनपुंसकतइत्युक्तेः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तथेति भावः।

(२१) अद्वन्द्वेति द्वन्द्वादिविशेषणानान्तु न प्राप्तं किन्तु विशेष्यनिघ्नतैवेति भावः।

(२२) तच्च पिप्पल्या अर्द्धं, सा च अर्द्धं पिप्पलीति विग्रहः।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री।१।२।७३।

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान्स्त्रिये(४४५सू०)त्यस्यापवादः। गाव इमाः। ग्राम्येति किम् रुरव इमे। पशुग्रहणं किम् ब्राह्मणा इमे। सङ्घेषु किम् एतौ गावौ। अतरुणेषु किम् वत्सा इमे। अनेकशफेष्विति वाच्यम्॥। अश्वा इमे। इह सर्वत्र (२३) एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न। तेन (२४) शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्ये(७५६सू०)त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च(२५) न। पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न।

इत्येकशेषः।

---

(२३) इह सर्वत्रेति अन्तरङ्गात् सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकशेष इत्यर्थः।

(२४) तेनेति द्वन्द्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः।

(२५) एकवदिति द्वन्द्वश्च प्राणी(४३२सू०)त्येतत्कृतनियम इत्यर्थः।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं (१) वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा राज्ञः पुरुषः। राजन् ङस् पुरुष सु इति। अविग्रहो(२)नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो (३) वा। समासश्चतुर्व्विध इति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति(२१८४०)विधानात्। पूर्व्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सूपप्रति (४) उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे, चाभा-

---

(१) परार्थेति प्रत्ययार्थान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकोपस्थितिसाधनमित्यर्थः। एषु च अतिरिक्तशक्तिस्वीकारात् समुदाये वृत्तित्वारोपाद्वा वृत्तित्वव्यवहार औपचारिकः।

(२) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति भावः। एवञ्च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम्।

(३) अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः।

(४) सूपप्रतीत्यादौ पूर्व्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्व्वपदार्थप्राधान्येनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् द्वित्रा इत्यादावन्यपदार्थप्रधानत्वाभावात् दन्तोष्ठमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्याच्च तत्तल्लक्षणाव्याप्तिरिति भावः।

वात्। तत्पुरुषविशेषः कर्म्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य क्वचिदे (५) वेत्युक्तम्। (२५।पृ०)किञ्च(६)

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥ १॥

सुपां, सुपा। राजपुरुषः। तिङा। पर्य्यभूषयत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटप्रूः। अजस्रम्। तिङांतिङा। पिबतखादता खादतमोदता। तिङां सुपा। कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे चेति(२६८पृ०)मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः।

इति सर्व्वसमासशेषः।

---

(५) क्वचिदिति द्वाक्षजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादत्वेन न विभाजकत्वमिति भावः।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नास्त्येव। तत्रापरितोषश्चेदियं हरिकारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति। सुपामिति चतुर्षु संबध्यते अधिकसुत्रं(२२०पृ०)प्राक्।

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य (१) समासस्य अप्रत्ययो ऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्चः । अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येव(२)। नेह । अनृक् साम। बह्वृक् सूक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ९७ ।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यो-ऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्त-रीपम् (३) । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्त-ग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी । अवर्णान्ताद्वा* । प्रेपम् प्रापम्। परेपम् परापम् ।

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ ।

---

(१) साधारणसमासान्तानाह ऋगित्यादि अक्षे येति अक्षसंबन्धिनी या धूरित्यर्थः सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । योग्यत्वादक्षर-त्वस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।

(२) अध्येतर्य्येवेति अध्येतृत्वयोग्यतावतीत्यर्थः । अध्ययनं चोपस्थितत्वा-दृक्संबन्ध्येव ।

(३) अन्तरीपमित्यादित्रिकस्य अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः संगताश्चापो यस्मि-न्निति विग्रहत्रयम् ।

(४) समाऽत्युत्था उपसर्गत्वाभावेन द्व्यन्तरित्यादिप्रवृत्त्यभावो दर्शितः ।

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु । अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ।

अच् प्रत्यन्ववपूर्व्वात्सामलोम्नः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्व्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्व्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च* । पञ्चनदम् सप्तगोदावरम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ।

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अचक्षुः पर्य्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६) गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्साम-वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्व्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुष-द्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुन-गोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

---

(५) अच्प्रत्यन्ववादिति सूत्रेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे सदूष्यते तेद कृष्णभूमेत्यादिसिद्धिरित्याशयेनाह कृष्णोदगित्यादि ।

(६) करणल्युडन्तदर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपरस्तत्पर्य्युदासेऽक्षिपदं तत्सदृशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्य्यस्य अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। त्र्युपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यते। त्रिचतुरः। चतुर्णां समीपे उपचतुराः। ततएकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्। दाराश्च गावश्च दारगवम्। ऊरू च अष्ठीवन्तौ (७) च ऊर्व्वष्ठीवम्। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवम्। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावश्च। नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्। रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्। रात्रेर्मान्तत्वन्निपात्यते। अहनि च दिवा च अहर्दिवम्। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु। सरजः पङ्कजम्। निश्चितं श्रेयः निश्श्रेयसम्। तत्पुरुषएव नेह। निःश्रेयान् पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगुः। द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषम्। ततस्त्रयः कर्म्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपम् उपशुनम्। टिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्वः।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः।५।४।७८।

अच् स्यात्। ब्रह्मवर्च्चसम् (८)। हस्तिवर्च्चसम्। पल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम् *। पल्यवर्च्चसम्।

---

(७) जानुसर्व्वष्ठीवदस्त्रियाम्।

(८) ब्रह्म वर्च्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः।

अवसमन्धेभ्यस्तमसः। ५।४।७९।

अवतमसम्(९)। सन्तमसम्। अन्धयतीत्यन्धम्। पचाद्यच्। अन्धन्तमः अन्धतमसम्।

श्वसो वसीयःश्रेयसः। ५।४।८०।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची। ततईयसुनि वसीयः। श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः श्वोवसीयसम्। श्वःश्रेयसन्ते भूयात्।

अन्ववतप्ताद्रहसः। ५।४।८१।

अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्(१०)।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्। ५।४।८२।

उरसि प्रति प्रत्युरसम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।

अनुगवमायामे। ५।४।८३।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानम्। यस्य चायाम इति (३२०पृ०) समासः।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः। ५।४।८४।

---

*(९) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति अन्धं गाढ़मिति फलितार्थः।

(१०) अनुगतमवहीनं च रहइति प्रादिसमासः तप्तमिव रहः यथोक्तम्।

परेषामनभिगम्यं हि यद्गुह्यो वञ्छितम्भवत्।

तप्तं च तद्रहस्येति तमप्तरहसं विदुरिति।

अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासस्य निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदन्निपातनम्। वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः।

उपसर्गादध्वनः। ५। ४। ८५।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वो रथः।

न पूजनात्। ५। ४। ६९।

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव। नेह। परमराजः। पूजनात्किम्। गामतिक्रान्तोऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः(४।४६०) प्रागेवायं (१२) निषेधः। नेह। सुसक्थः, स्वक्षः।

किमः क्षेपे। ५। ४। ७०।

क्षेपे यः किम्शब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा किंराजा। किंसखा। किंगौः। क्षेपे किम् किंराजः। किंसखः। किंगवः।

नञस्तत्पुरुषात्। ५। ४। ७१।

---

(११) द्विराहत्ता तावतीत्यर्थे सुच् आहत्तिक्रियान्तर्भावेण पूर्व्वपदस्य हत्तिः। द्विगुणेति फलितकथनम्।

(१२) इत्यतः प्रागिति। प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यमिति" वार्त्तिकोक्तेरिति भावः।

समासान्तो न। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किम्. अधुरं शकटम्।

पथो विभाषा। ५। ४। ७२।

नञ् पूर्व्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्। अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथोदेशः अपथं वर्त्तते।

इति समासान्ताः।

अलुगुत्तरपदे (१)। ६। ३। १।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादसमाप्तेः।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः। ६। ३। २।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। एवम्(२) अन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किम् निःक्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः। ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् *। ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति। ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषः। द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानादेव।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः। ६। ३। ३।

ओजसा कृतमित्यादि। अञ्जस उपसंख्यानम् *। अञ्जसा कृतम्। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजो(३) जनुषान्ध इति च *। यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः। जनुषान्धः जात्यन्धः।

मनसः संज्ञायाम्। ६। ३। ४।

---

(१) उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः। समासप्रयोजनं तु स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिरित्यादिसिद्धिः।

(२) इह स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति(२४२पृ०)समासशास्त्रे ये पठितास्त एवादिशब्देनेह गृह्यन्ते इत्याशयेनाह एवमिति।

(३) पुंसानुजः पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः जनुषान्धः जन्मनान्धो जात्यन्ध इत्यर्थः।

मनसागुप्ता।

आज्ञायिनि च।६।३।५।

मनस इत्येव। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी।

आत्मनश्च।६।३।६।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरण(४)इति वक्तव्यम्। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। "जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थएवेति," बहुव्रीहिर्बोध्यः। पूरणे किम् आत्मकृतम्।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः।६।३।७।

आत्मनइत्येव। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा (५)। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति(३४१पृ०)योगविभागात्समासः।

परस्य च।६।३।८

परस्मैपदम्। परस्मैभाषा।

---

(४) पूरणे इति स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्याह पूरणे इति तस्य पूरणे(६७०पृ०)इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः।

(५) आत्मनेभाषेति धातुसूत्रगणोणादिलिङ्गानुशासनात्मकं पञ्चप्रस्थानं व्याकरणंतत्र धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणत्वम् वैयाकरणाख्यायामित्यत्र पूर्वसूत्रस्थस्यैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्येत्याशयेनाह आत्मनइत्येवेति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति।

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ।

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति(६) वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति (२५२७) सप्तमीसमासः । हृद्द्युभ्यां च * । हृदिस्पृक् (७) । दिविस्पृक् ।

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचान्देशे यत्कारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । हषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः(९) । हलादौ किम् अविकटोरणः(१०) । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः (११) ।

---

(६) गवीत्यत्र अवादेशात् पूर्वं लुक् प्राप्तो हलन्तात्वाभावेन हलदन्तादित्यस्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) हृदीति अलुग्विधिज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी ।

(८) वणिक्पशुपालकर्षकेभ्यो राजग्राह्योभागः करः स एव कारः ।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूपउदग्देशे कररूपेण देयइति न तत्रालुक् ।

(१०) अविशब्दात् संघाते कटच्प्रत्ययः उरणो मेषः अविकटे उरणइति विग्रहे तस्य हलादित्वाभावान्नालुक् । सप्तमीति (२५१७)योगविभागात् समासः ।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देयः दोहरूपःकरइत्यर्थः ।

मध्याद्गुरौ। ६। ३। ११।

मध्येगुरुः। अन्ताच्च॰। अन्तेगुरुः।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे। ६। ३। १२।

कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्द्धमस्तकात्किम् मूर्द्ध-शिखः। मस्तकशिखः। अकामे किम् मुखे कामोऽस्य मुखकामः।

बन्धे च विभाषा। ६। ३। १३।

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः। हलदन्तेति किम् गुप्तिबन्धः।

तत्पुरुषे कृति बहुलम्। ६। ३। १४।

स्तम्बेरमः-स्तम्बरमः। कर्णेजपः-कर्णजपः। क्वचिन्न (१२)। कुरुचरः।

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। ६। ३। १५।

प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं प्रपञ्चः।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। ६। ३। १६।

---

(१२) तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवर्त्तनेऽपि नैतस्य सार्व्वत्रिकत्वं बहुलग्रहणादेशान्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नेति तेन गोषु चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे। वर्षेजः-वर्षजः। चरेजः-चरजः। शरेजः शरजः। वरेजः वरजः।

घकालतनेषु(१३) कालनाम्नः ६।३।१७

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात्। घ। पूर्व्वाह्णेतरे-पूर्व्वाह्णतरे। पूर्व्वाह्णेतमे—पूर्व्वाह्णतमे। काल। पूर्व्वाह्णेकाले—पूर्व्वाह्ण-काले। तन। पूर्व्वाह्णेतने पूर्व्वाह्णतने।

शयवासवासिष्वकालात्।६।३।१८।

खेशयः-खशयः। ग्रामेवासः-ग्रामवासः। ग्रामेवासी-ग्राम-वासी। हलदन्तादित्येव। भूमिशयः। अपो योनियन्म-तुषु *। अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः। अप्सु भवोऽप्सव्यः। अप्सुमन्तावाऽऽज्यभागौ।

नेन्सिद्धबध्नातिषु च।६।३।१९।

इन्नन्तादिषु सप्तम्याअलुग्न। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्य-सिद्धः चक्रबद्धः।

स्थे च भाषायाम्।६।३।२०।

सप्तम्याअलुग्न। समस्थः। भाषायां किम् कृष्णोऽस्याखरेष्ठः।

षष्ठ्या आक्रोशे।६।३।२१।

---

(१३) घशब्देन तरप्तमपौ गृह्येते तरप्तमपौ घ इति (७०० सू०) शब्द-शास्त्रसंज्ञात्वात्। कालशब्दस्य स्वरूपग्रहणम्।

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् । वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥ । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ । अमुष्यापत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात् (४६६४) फक् । अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि (६५७४) त्वाद्वुञ् । एवमामुष्यकुलिका । देवानां प्रिय (१५) इति च मूर्खे ॥ । अन्यत्र देवप्रियः । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ॥ । शुनःशेफः (१६) । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च दासे ॥ । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः । निन्दायां किम् ब्राह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः (१७) ।

---

(१४) पश्यतोहर इति पश्यन्तमनादृत्येत्यर्थः षष्ठी चानादर इति (२१०४०) षष्ठी ।

(१५) देवानामिति पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तत्प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रतीयते इति पशुवन्मूर्ख इत्यर्थः ।

(१६) शुन इव शेफमस्य शुनःशेफः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः एते च बह्वृचप्रसिद्धा महर्षिभेदाः ।

(१७) पितुः पुत्रः प्रख्यातात् पितृतुल्यत्व इत्यर्थः ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्व्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम्*। नेह। होतृधनम्।

विभाषा स्वसृपत्योः। ६। ३। २४।

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः।

मातुःपितुर्भ्या(१९)मन्यतरस्याम्। ८। ३। ८५

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे। मातुःष्वसा—मातुःस्वसा। पितुःष्वसा—पितुःस्वसा। लुक्पक्षे तु।

मातृपितृभ्यां स्वसा। ८। ३। ८४।

आभ्यामपरस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु(२०)। मातुः स्वसा। पितुः स्वसा।

इत्यलुक्समासः।

---

(१८) तत्पूर्व्वोत्तरेति। विद्यायोनिसम्बन्धवाचकान्यतरपूर्व्वोत्तरपदस्य ग्रहणमित्यर्थस्तेन होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम्।

(१९) मातुःपितुर्भ्यामिति रेफान्तानुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वमस्तीति बोधनाय।

(२०) मातुःपितुर्भ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्त्तितं तत्फलमाह असमासे त्विति।

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। ६। ३। ४३।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु(१)चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु। ब्राह्मणितरा (२)। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि। ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते। चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति(२५८पृ०)समासः। ङ्यः किम् दत्तातरा। भाषितपुंस्कात्किम् आमलकीतरा (३)। कुवलीतरा(४)।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम्। ६। ३। ४४।

अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रितरा(५)स्त्रीतरा। कृन्नद्या न *। लक्ष्मीतरा।

---

(१) उत्तरपदाधिकारे क्वचित्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह प्रत्ययेष्विति।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङीन्प्रत्ययान्तत्वेन जातेश्चेति(४८६पृ०) निषेधात् तसिलादिष्विति(४८५पृ०)पुंवद्भावो नेति बोध्यम्।

(३) आमलकीशब्दो वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदाहरणम्। मनो०

(४) आमलक्यादयो भाषितपुंस्का नेत्यरुचेराह कुवलीति। शब्देन्द०

(५) नद्या इत्यत्र भाषिपुंस्कादितीह न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति स्त्रितरेति।

उगितश्च। ६। ३। ४५।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति(४०४०) पुंवत्। विद्वत्तरा। इत्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम्(६)।

हृदयस्य(७)हृल्लेखयदण्लासेषु। ६। ३। ५०।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियम् हृद्यम्। हृदयस्येदम् हार्दम्। हृल्लासः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु। हृदयलेखः। लेखग्रहणमेव ज्ञापकम्(८)। उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति।

वा शोकष्यञ्रोगेषु। ६। ३। ५१।

हृच्छोकः—हृदयशोकः। सौहार्द्यम्—सौहृदय्यम्। हृद्रोगः हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्य्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थ(९)मिदम्।

---

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं बाधतेऽइति न्याय्यमेवेति भावः।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदसिद्धौ सूत्रमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणार्थम्।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवञ्च तदंशे उत्तरपदे इत्यस्य न संबन्धः।

(९) प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोगएवेति व्यवस्थार्थमिति भावः।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु। ६। ३। ५२।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पदइत्यदन्तआदेशः (१०) स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। अज्यतिभ्याञ्चपादे चेतीण्(उ४२२सू०)प्रत्ययः अजेर्व्यभावो निपातनात्। पदगः। पदोपहतः

पद्यत्यऽतदर्थे। ६। ३। ५३।

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्पाद्यम्। पादार्घाभ्याञ्चेति(७२३सू०)यत्। इके चरतावुपसंख्यानम्॰। पादाभ्यां चरति पदिकः। पर्पादित्वात्(६०६सू०)ष्ठन्।

हिमकाषिहतिषु च। ६। ३। ५४।

पद्धिमम्। पत्काषी (११)। पद्धतिः।

ऋचः शे। ६। ३। ५५।

ऋचः पादस्य (१२) पत्स्याच्छे परे। गायत्रीम्पच्छः शंसति पादम्पादमित्यर्थः। ऋचः किम् पादशः कार्षापणान्ददाति।

वा घोषमिश्रशब्देषु। ६। ३। ५६।

---

(१०) उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणादत्र पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकमित्याशयेनाकारान्त आदेश इति।

(११) पत्काषीति सुप्यजातौणिनि(उ३४१सू०)र्णिनिः पद्धतिरित्यत्र कर्मणि क्तिन्।

(१२) ऋच इति अत्र चतुर्थांशवाची पादशब्दः पूर्वसूत्रेषु सर्वत्र स्वाङ्गवाचीति विवेकः।

पादस्य पत्। पद्घोषः-पादघोषः। पन्मिश्रः-पादमिश्रः। पच्छब्दः-पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यम् *। पन्निष्कः-पादनिष्कः।

उदकस्योदः संज्ञायाम्। ६। ३। ५७।

उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् *। क्षीरोदः।

पेषंवासवाहनधिषु च। ६। ३। ५८।

उदपेषम्पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्व्वेण सिद्धम्।

एकहलादौ (१३) पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ६। ३। ५९।

उदकुम्भः-उदककुम्भः। एकेति किम् उदकस्थाली। पूरयितव्ये इति किम् उदकपर्व्वतः।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ६। ३। ६०।

उदमन्थः-(१४) उदमन्थः। उदौदनः-उदकौदनः।

---

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहायश्च तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यते तथाचैकहलमुच्चार्य्य यत्नाजुच्चार्य्यते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः। पूरयितव्यं पूरणार्हम्।

(१४) उदमन्थ इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थ इत्युच्यते। मनो॰

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। ६। ३। ६१।

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः। इकः किम् रमापतिः। अङ्य इति किम् गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वाच्यम् *। श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः (१५)। अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् *। भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः। भ्रूकुटिः भ्रुकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम्। भ्रकुंसः। भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य। स्त्रीवेषधारी नर्त्तकः। भ्रवः कुटिः कौटिल्यम्।

एक तद्धिते च। ६। ३। ६२।

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च। एकस्या आगतम्। एकरूप्यम्। एकचीरम्।

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्। ६। ३। ६३।

रेवतिपुत्रः। अजचीरम्।

त्वे च। ६। ३। ६४।

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वम् अजात्वम् रोहिणित्वम् रोहिणीत्वम्।

---

(१५) शुक्लीभाव इत्यत्र शुक्लीत्यस्य च्विप्रत्ययान्तत्वादव्ययत्वान्न ह्रस्वः।

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। ६। १।
। १३।

ष्यङन्तस्य पूर्व्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे।

सम्प्रसारणस्य। ६। ३। १३९।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६)। स्यादुत्तरपदे। कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः (१७)। कौमुदगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज्जने नेति तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगन्धीपुत्रः। उपसर्ज्जने तु तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः (१८)।

बन्धुनि बहुव्रीहौ। ६। १। १४।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति। कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहाविति-किम् कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः। क्लीवनिर्द्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातज्मातृकमातृषु वा *।

---

१६) संप्रसारणस्येत्यत्र ढ्रलोपइत्यतोदीर्घः (८०पृ०) इत्यनुवर्त्तते उत्तरपदे (४५७पृ०)इत्यधिकाराल्लभ्यम्।

(१७) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ष्यङि यङश्चाबिति (२५२पृ०) चाबन्तत्वेऽपि ष्यङन्तत्वात् संप्रसारणम्।

(१८) अतिकारीषेति अत्यादय इति (३७६पृ०) समासे पुनस्तत्पुरुषे ष्यङन्तं न पूर्व्वपदमिति भावः।

कारीषगन्ध्यामातः-कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातृकः कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगन्ध्यामाता—कारीषगन्धीमाता। अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति (४०४पृ०) कब्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेदम्। नेह। कारीषगन्ध्याया माता। कारीषगन्ध्यामाता। चित्त्वसामर्थ्याच्चित् स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते।

इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिषु। ६। ३। ६५।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१९) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मुञ्जेषीकतूलम्। मालभारी (२०)। उत्पलमालभारी।

कारे (२१) सत्यागदस्य। ६। ३। ७०।

मुम् स्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यम्। अस्तुंकारः (२२) धेनोर्भव्यायाम्। धेनु (२३)

(१९) उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्याशयेनाह तदन्तानामिति।

(२०) मालां बिभर्त्तीति ताच्छील्ये णिनिः। अत्र सूत्रे हारिष्विति क्वचित् पाठः। मनो०

(२१) कारे इत्यत्र अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमित्यतो (३३०पृ०) मुमित्यनुवर्त्तते। सत्यङ्कारः सत्यकरणम्। अणपक्षेऽपि परत्वात् डाचं बाधित्वा मुम्।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्युगमः। अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्।

(२३) धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः। परनिपातः।

भ्रव्या। लोकस्य पृणे *। लोकम्पृणः। पृण इति मूलविभुजादित्वात्(उ॰३२५पृ॰)कः। इत्येऽनभ्यासस्य *। अनभ्यासमित्यः। दूरतः परिहर्त्तव्यइत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे "। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य "। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किम्। गिलगिलः। गिलगिले च *। तिमिङ्गिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे *। उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम्।

रात्रेः कृति विभाषा। ६। ३। ७२।

रात्रिञ्चरः रात्रिचरः। रात्रिमटः रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रम् खिति तु अरुर्द्विषदिति(उ३३॰पृ॰)नित्यमेव वक्ष्यते रात्रिम्मन्यः।

सहस्य सः संज्ञायाम्। ६। ३। ७८।

उत्तरपदे। सपलाशम्। संज्ञायां किम्। सहयुध्वा।

ग्रन्थान्ताऽधिके च। ६। ३। ७९।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्त्तं (२४) ज्यौतिषमधीते। सद्रोणा खारी।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये (२५)। ६। ३। ८०।

---

(२४) समुहूर्त्तमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः मुहूर्त्तादिशब्दानां कालवाचितया प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकग्रन्थे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे चाकाले इति(३२८पृ॰)निषेधादनेन सादेशः। ज्यौतिषमिति ज्योतिष इदमित्यर्थे अण्।

(२५) उपाख्य प्रत्यक्षं तद्भिन्नेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचिन्युत्तरपदे इत्यर्थः। अप्रधानं सहायश्च द्वितीयशब्दार्थः।

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मुर्द्धादिषु । अनुस्नाता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमुर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृशस्सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षो यस्येत्यादि ।

ज्योतिर्ज्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः(२६)। सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।

---

(२६) समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः समानशब्दः समकालवचनः । यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितं तदस्तमनपर्य्यन्तमनुवर्त्तमानमशौचादि सज्योतिरित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानः सः (२७)। सब्रह्मचारी।

तीर्थे ये। ६। ३। ८७।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति(६२४पृ०)यत्प्रत्ययः।

विभाषोदरे (२८)। ६। ३। ८८।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। समानोदर्य्यः सोदर्य्यः।

दृग्दृशवतुषु। ६। ३। ८९।

सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यम् *। सदृक्षः। वतुरुत्तरार्थः।

इदङ्किमोरीश्की। ६। ३। ९०।

दृगदृशवतुषु इदमईश् किमः की स्यात्। ईदृक् ईदृशः। कीदृक् कीदृशः। वतूदाहरणं(६६८पृ०)वक्ष्यते। दृक्षे चेति वक्तव्यम्*। ईदृक्षः। कीदृक्षः। आ सर्व्वनाम्नः (१८४पृ०)। दृक्षे च*।

---

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः।

(२८) सोदरस्सहोदरशब्दौ तु समानमुदरं यस्येति विग्रहे सहशब्देन समासे वोपसर्ज्जनस्येत्यनेन(४१२पृ०)मादेशात् सिद्धौ।

तादृक् तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घः मत्वोक्त्वे। अमूदृशः अमूदृक् अमूदृक्षः।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः। ८। ३। ८०।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। अङ्गुलिषङ्गः। समासे किम्। अङ्गुलेः सङ्गः।

भीरोः स्थानम्। ८। ३। ८१।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे। भीरुष्ठानम्। असमासे तु। भीरोः स्थानम्।

ज्योतिरायुषस्तोमः। ८। ३। ८३।

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किम् ज्योतिषः स्तोमः।

सुषामादिषु (२९) च। ८। ३। ९८।

सस्य मूर्द्धन्यः। शोभनं साम यस्य सुषामा। सुषन्धिः।

एति संज्ञायामगात्। ८। ३। ९९।

सस्य मूर्द्धन्यः। हरिषेणः। एति किम् हरिसक्थम्। संज्ञा-

(२९) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःषन्धिः दुःषन्धिः सुष्ठु दुष्ठु गौरिषक्थः (संज्ञायाम्) प्रतिष्णिका जलाषाहम् नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः (नक्षत्राद्वा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुषामादिः। एति संज्ञायामित्यादि सूत्रद्वयं गणसूत्रमेव सूत्रपाठे तद्द्वयं प्रमादेन निक्षिप्तम्।

यां किम् पृथुसेनः। अगकारात्किम् विष्वक्सेना। द्रुणको (६५४०) रित्येव सर्व्वसेनः।

नक्षत्राद्वा। ८। ३। १००।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः रोहिणीसेनः। अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयम्।

अषष्ठ्यऽतृतीयास्थस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु। ६। ३। ९९।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। अषष्ठीत्यादि किम् अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः। कारके छे च नायन्निषेधः। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः। अन्यस्यायम् अन्यदीयः। गहादेराकृति(५६६४०)गणत्वाच्छः।

अर्थे विभाषा। ६। ३। १००।

अन्यदर्थः अन्यार्थः।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। ६। ३। १०१।

अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदन्नम्। तत्पुरुषे किम् कूष्ट्रो राजा। त्रौ च *। कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः।

रथवदयोश्च। ६। ३। १०२।

कद्रथः। कद्वदः।

तृणे च जातौ। ६।३।१०३।

कत्तृणम्।

का पथ्यक्षयोः। ६।३।१०४।

कापथः। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा।

ईषदर्थे। ६।३।१०५।

ईषज्जलम् काजलम्। अजादावपि परत्वात्कादेशः। काम्लम्।

विभाषा पुरुषे। ६।३।१०६।

कापुरुषः—कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयम्। ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव। ईषत्पुरुषः कापुरुषः।

कवं चोष्णे। ६।३।१०७।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात्। कवोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम्।

पृषोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम्।६।३।१०९।

(३०) पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृषी मयूर। पृषोदरादिराकृतिगणः

वर्णागमोवर्णविपर्य्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।

एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंससिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वेन सिद्धत्वोक्तेः।

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषत् उदरम् पृषोदरम्। तलोपः। वारिवाहको वलाहकः। पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम्।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात्।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥ १॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ग०। दक्षिणतारम्-दक्षिणतीरम्। उत्तरतारम्—उत्तरतीरम्। दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च ग०। दुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते दूडभः। खल्तिभ्यः। दम्भेर्नलोपो निपात्यते। दुष्टं ध्यायतीति। दूढ्यः। आतश्चेति(उ३१०८) कः। ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषी। ब्रुवच्छब्दस्य वृ आदेशः। सदेरधिकरणे डट्। आकृतिगणोऽयम्।

---

(३१) हन्तेः पचाद्यचि सुगागमे हंसइति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययात् सिंहइति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उकारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम्। एतन्मूलकमेव।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोरिति।

अन्तइति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यम्शब्दस्यान्तोमकारः लुम्पेत्। अवश्यसेव्यः तथा कामशब्दमनः शब्दयोःपरतः तुम्शब्दस्यान्तः। गन्तुकामः गन्तुमनाः तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। हिततशब्दयोः परतः समोऽन्तो मकारो लुम्पेत्। सहितः-संहितः-सततः सन्ततः। युड्घञ्परपचि धातौ परे मांसशब्दस्यान्तोकारो लुम्पेत्। मांसपचनः-मांस्पचनः मांसपाकः—मांस्पाकः इत्यादि।

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्किम् विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ६ । ३ । ११६ ।

क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्म्माविधित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष(४७६पृ०) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

वनगिर्य्योस्संज्ञायाङ्कोटर (१२) किंशुलुकादी (१३) नाम् । ६ । ३ । ११७ ।

---

(१२) कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । किंशुलुकादिः ।

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनाङ्गिरौ परे च दीर्घः स्यात् संज्ञायाम्।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८। ४। ४।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः। इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। सारिकावणम्। कोटरावणम्। एभ्य एवेति किम् असिपत्रवनम्। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। राजदन्तादिषु(४२२पृ०)निपातनात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः।

वले। ६। ३। ११८।

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्। कृषीवलः।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी (३४) नाम्। ६। ३। ११९।

अमरावती। अनजिरादीनाङ्किम् अजिरवती। बह्वचः किम् व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह वलयवती।

शरादीनाञ्च (३५)। ६। ३। १२०।

---

(३४) अजिर खदिर पुलिन हंस कारण्डव चक्रवाक। अजिरादिः।

(३५) शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु। शरादिः।

शरावती।

इको वहेऽपीलोः। ६। ३। १२१।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहम्। कपीवहम्। इकः किम् पिण्डवहम्। अपीलोः किम् पीलुवहम्। अपील्वादीनामिति वाच्यम्॰। दारुवहम्।

उपसर्गस्य घञ्यऽमनुष्ये बहुलम्।६।३।१२२।

उपसर्गस्य बहुलन्दीर्घः स्याद्घञन्ते परे नतु मनुष्ये। परीपाकः—परिपाकः। अमनुष्ये किम्। निषादः।

इकः काशे। ६। ३। १२३।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। वीकाशः नीकाशः। इकः किम् प्रकाशः।

अष्टनः संज्ञायाम्। ६। ३। १२५।

उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्। संज्ञायाङ्किम्। अष्टपुत्रः।

चितेः कपि। ६। ३। १२७।

एकचितीकः।

नरे संज्ञायाम्। ६। ३। १२९।

विश्वानरः।

मित्रे चर्षौ। ६। ३। १३०।

विश्वामित्रः। ऋषौ किम्। विश्वमित्रो माणवकः। शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः॰। श्वादन्तः। इत्यादि।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। ८। ४। ५।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणम्। कार्ष्यवणम्। इह षात्परत्वात् णत्वम्।

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। ८। ४। ६।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणम्—दूर्वावनम्। शिरीषवणम्—शिरीषवनम्(२६)। द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव॰। नेह-देवदारुवनम्। इरिकादिभ्यः (२७) प्रतिषेधो वक्तव्यः॰। इरिकावनम्। मिरिकावनम।

वाहनमाहितात्। ८। ४। ८।

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात्। इक्षुवाहणम्। आहितात्किम्। इन्द्रवाहनम्। इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहतेर्ल्युटि इद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात्।

---

(२६) वनस्पतिशब्दः इह जातिवाची न तु पारिभाषिकपुष्पशून्यफलवद्वृक्षमात्रपरस्तदुदाहरणेनाह शिरीषवनमिति।

(२७) ओषधित्वात् प्राप्तौ प्रतिषेधः। इरिका मिरिका तिमिरा। इरिकादिराकृतिगणः।

पानंदेशे। ८। ४। ९।

पूर्व्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये। क्षीरम्पानं येषाम् ते क्षीरपाणाः उशीनराः (३८)। सुरापाणाः प्राच्याः। पीयते इति पानम्। कर्म्मणि ल्युट्।

वा भावकरणयोः। ८। ४। १०।

पानस्येत्येव। क्षीरपाणम्—क्षीरपानम्। गिरिनद्यादीनां(३९) वा॰। गिरिणदी—गिरिनदी। चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च। ८। ४। ११।

पूर्व्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणौ। नुमि। व्रीहिवापाणि। विभक्तौ। माषवापेण। पक्षे माषवापिनावित्यादि। उत्तरपदम् यत्प्रातिपदिकन्तदन्तस्यैव णत्वम्। नेह। गर्गाणाम् भगिनी गर्गभगिनी। अतएव(४०)नुम्ग्रहणं कृतम्। अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य। किञ्च (४१) प्रह्विखन्नित्यादौ हि हेतुर्मो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम्।

---

(३८) उशीनरशब्दो देशवाची तद्वासिषुपचारात् वर्त्तते।

(३९) गिरिनदी गिरिनख गिरिनड्ड गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्य्यमान माषोन आर्गयन। आकृतिगणोऽयम् गिरिनद्यादिः।

(४०) अतएवेति पूर्व्वपदाच्छिन्नेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः। उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात् माषवापिणावित्यादावुत्तरस्य पदत्वमिति भावः।

(४१) पूर्व्वपदाच्छिन्नसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

प्रेन्वन(४२) मित्यादौ तु क्षुम्नादि(१८३९पृ०)त्वान्न। युवादेर्न्न* रम्ययूना। परिपक्वानि। एकाजुत्तरपदे णः (१३८पृ०) (४३) नित्यमित्युक्तम्। वृत्रहणौ। हरिम्माणयतीति या सा हरिमाणी। नुमि। क्षीरपाणि। विभक्तौ। क्षीरपेण। रम्यविणा(४४)

कुमति (४५) च। ८। ४। १३।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणी। हरिकामाणि। हरिकामेण।

पदव्यवायेऽपि। ८। ४। ३८।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन।

ग्रहणं प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह किञ्चेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थमेवेत्यर्थः।

(४२) प्रेन्वनमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नस्यैव धातुमध्यवर्त्तिनुमोऽपि नस्य न णत्वमित्यर्थः।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम्। अत्र कवर्गवदुत्तरपदान्तिमसमासस्य विभक्त्याद्यन्तप्रकृतेश्च प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात्।

(४४) रम्यविणेत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वेऽपि पदव्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य अतद्धित इति(४८४पृ०) वार्त्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरेण पदेन व्यवधाने न भवतीत्यर्थकत्वेनात्र तथात्वाभावात्।

(४५) कादावित्यर्थकत्वापत्तेः कावित्यनुक्त्वा कुमतीत्युक्तम्।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः। व्यवधायकपदं च णत्वाश्रयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विशेषणीयमिति भावः।

चतुरङ्गयोगेन। अतद्धित (४७) इति वाच्यम् *। आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण।

कुस्तुम्बुरूणि जातिः। ६।१।१४३।

अत्र सुट् निपात्यते। कुस्तुम्बुरुर्धान्यकम्। क्लीबत्वमतन्त्रम्। जातिः किम्। कुतुम्बुरूणि कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये। ६।१।१४४।

सुट् निपात्यते। अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेति किम्। अपरपरा गच्छन्ति अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु। ६।१।१४५।

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते। गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि (४८)। प्रमाणे। गोष्पदमात्रं क्षेत्रं (४९)। सेवितेत्यादि किम्। गोःपदम् गोपदम्।

---

(४७) अतद्धितइतिव्यवधायकस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वे निषेधः तद्धितपरत्वे तु भवत्येवेत्यर्थः।

(४८) गवां सञ्चारो नैव यत्र कदाचित् तत्रैव नञ्पूर्व्वे सुडिति भाष्यस्थितमुदाहरणेन तदाहागोष्पदान्यरण्यानीति।

(४९) क्षेत्रमिति क्षेत्राल्पपरिमाणत्वमनेन द्योत्यते तेन क्षेत्रस्य गोष्पदाधिक्येऽपि न क्षतिः।

आस्पदम्प्रतिष्ठायाम्। ६। १। १४६।

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते। आस्पदम्। प्रतिष्ठायां किम् आपदापदम्।

आश्चर्य्यमनित्ये। ६। १। १४७।

अद्भुते (५१) सुट्। आश्चर्य्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किम् आचर्य्यं कर्म्म शोभनम्।

वर्च्चस्केऽवस्करः। ६। १। १४८।

कुत्सितं वर्च्चः वर्च्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्य्यत इति अवस्करः। वर्च्चस्के किम्। अवकरः।

अपस्करो रथाङ्गम्। ६। १। १४९।

अपकरोऽन्यः।

विष्किरः शकुनिर्व्विकिरो वा। ६। १। १५०।

पक्षे विकिरः। वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणात्तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तन्न भाष्यविरोधात्।

---

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्थानलाभः प्रतिष्ठा। प्रकृते च लाभविषयः स्थानं तथाचास्पदमनेन लब्धमित्यस्य शरीररक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽद्भुतलक्षकत्वादाहाद्भुते इति।

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्व्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा । तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् (५२) । ऋषोइति किम् प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रोमाणवकः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ।

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दन्नाम नगरम् । नगरे किम् कातीरम् । अजतुन्दम् ।

---

(५२) अमन्त्रार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । (उ५।११।५०) इत्यनेनैव सूत्रेण संभवादितिभावः । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः ।

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ।

कारङ्करोतीति । कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विद(६८४०)म्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।६।१।१५७।

एतानि (५३) ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ । तात्पर्य्येण चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः * । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

---

(५३) पारं करोतीति कृञोहेतुताच्छील्येत्यादिना(उ३८८४०)टः । पारस्करो देशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य अन् पारस्करो मुनिभेदः किष्कु प्रमाणा गुहा किष्किन्धा तस्करश्चौरः बृहस्पतिः सुराचार्य्यः । वनस्पतिर्वृक्षः । पारस्करादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिरिति श्रुतेः

(५५) प्रायइत्यकारान्तपुंलिङ्गस्तपोवाची "प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयउच्यते" इति स्मृतेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानां प्रथमाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्पदत्रय(२)मधिक्रियते प्राग्दिश इति(६६८सू०)यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्य्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः(६०४सू०)प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) श्च । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ।

---

(१) अवसरसङ्गत्या तद्धितप्रकरणमारभते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमत्वञ्च तत्तत् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।

(२) पदत्रयमिति प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिश इत्युत्तरमपि सम्बन्धः अवधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पटत्रिकस्येति बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि(३१७सू०)रित्यक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्यस्येहार्थान्तरं तथा च समर्थशब्दः शक्तपर्य्यायः शक्तत्वञ्चार्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।

(३) प्राग्दीव्यत इत्यत्र तेन दीव्यतीतिसूत्रपठितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो ग्राह्य इत्याह तेनेति ।

(४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति पशुपति बन्धुपति धर्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति । अश्वपत्यादिः ।

(५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

तद्धितेष्वचामादेः। ७। २। ११७।

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्।

किति च। ७। २। ११८।

किति च तद्धिते तथा। अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम्। गाणपतम्। गाणपत्यो(६) मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। ४। १। ८५।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च(७)प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात्। अणोऽपवादः। दैत्यः (८)। अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः। प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायाम्। याम्यः। पृथिव्या ञाञौ॰। पार्थिवा पार्थिवी। देवाद्यञञौ॰। दैव्यम् दैवम्। वहिषष्टिलोपो (९) यञ्च॰। वाह्यः। ईकक् च*। वाहीकः। स्थाम्नोऽकारः॰। अश्वत्थामः (१०)। पृषोदरा-

(६) गाणपत्यइति देवतार्थकाणन्ताच्चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वेन ष्यञि तु तथा भवत्येवेति। मनो॰

(७) पत्युत्तरपदाच्चेत्यनेन बहुच्पूर्वकपत्यन्तान्न भवति अ यथा पत्यन्तादित्येवोक्तं स्यात् तेन बहुपतिशब्दान्नेति। मनो॰

(८) दैत्यइति दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिनइति(२३०पृ॰)ङीषि कृते स्त्रीभ्योढकि(५०६पृ॰)दैतेय इति सिद्धम्।

(९) वहिषष्टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रइत्यस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेनारातीय इत्यादौ न टिलोपः।

(१०) अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात् सस्य तः।

दित्वात्(४७६४०)सस्य तः । भवार्थे तु लुग्वाच्यः * । अश्वत्थामा लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः (११) * । बाह्वादीञो(४६८१)ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् औडुलोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) * । गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् गोभ्यो हेतुभ्य आगतम् गोरूप्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो (१३) ऽञ् । ४ । १ । ८६ ।

औत्सः । अग्निकलिभ्यां ढक्वक्तव्यः * । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

---

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) गोरिति न केवलमपत्य एव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वपि तेन गोरिदं, गवि भवं, गौर्देवताऽस्येति सर्वत्र गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन वष्कया (असे) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण उदस्थान (देशे) पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्माद् छन्दसि । उत्सादिः ।
अत्र वष्कया (असे) इति पठ्यते असे असमासे वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः समासे तु गौवष्कयिरिति असमासे इति निषेधस्याप्रकात् तदन्तविधिरत्रास्ति तेन धेनुशब्दस्यात्र पाठेन अधेनूनां समूह इत्यर्थे आधेनवमिति सिद्धम् । सनो·

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमग्नौ भवमग्निना दृष्टं साम अग्नेरिदमित्येतेषां ग्रहणम् ।

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। ४। १। ८७

धान्यानां भवने (६५८४०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमा न्नञ् स्नञौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः। वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति (४४५४०)ज्ञापकात्। स्त्रीवत्। पुंवत्।

द्विगोर्लुगनपत्ये। ४। १। ८८।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिः(१५)अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-तीयस्तस्य लुक् स्यात्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः। द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदङ्खण्डम् पाञ्चकपालम्। अजादिः किम् पञ्चगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम् द्वयोर्म्मित्रयोरपत्यम् द्वैमित्रिः।

गोत्रेऽलुगचि। ४। १। ८९।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात्। गार्गीयाश्छात्राः। वृद्धाच्छः (५६०४०)।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (१६)। ६। ४। १५१।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽचीत्यस्यापकर्षा-ल्लभ्यते इति बोध्यम्।
गर्गस्यापत्यादि यञि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वात् ततश्छः

(१६) आपत्यस्येति किं संकाशादिभ्योभवाद्यर्थे सांकाश्यके इत्यादौ मा भूत् तद्धिते किं गार्ग्य इति स्त्रियां जसि मा भूत् अनातीति किं गार्ग्या-यणः इत्यादौ मा भूत्।

हलः(१७) परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते न त्वाकारे। गार्गीयाः। प्राग्दीव्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम्। अचि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम्।

यूनि लुक्।४।१।९०।

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः। वक्ष्यमाणः फिन् ततो युन्यण्। ग्लौचुकायनः। तस्य छात्रोऽपिग्लौचुकायनः। अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न।

पैलादिभ्यश्च (१८)।२।४।५९।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक्। पीलाया वे (५०६पृ०)त्यण्। तस्मात् अणो द्व्यच इति(५१८पृ०) फिञ् तस्य लुक्। पैलः पिता पुत्रश्च। तद्राजाच्चाणः*। द्व्यञ् मगधे(५१९पृ०)त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो-द्व्यचइति (५१८पृ०) फिञोलुक्। आङ्गः पिता पुत्रश्च।

इञः प्राचाम्।२।४।६०।

---

(१७) सूर्य्यतिष्ये त्यतो(२२८पृ०)यइति हलस्तद्धितस्ये त्यतो(२१८पृ०)हलइति चानुवर्त्त्यांह हलइत्यादि। गर्गीयमिति प्राक्क्रीताच्छ (६२५पृ०)इति।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदमज्जि औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्राहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजाच्चाणः) आकृतिगणोऽयम्।

तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः।

गोत्रे य(१९)इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यम्। अत इञ् (४९८पृ०)। यञिञोश्चेति (५००पृ०) फक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च। प्राचां किम् दाक्षिः पिता। दाक्षायणः (२०) पुत्रः।

न तौल्वलिभ्यः। २। ४। ६१।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१)परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेण प्राप्तः। तुल्वलः ततइञि फक्। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः।

फक्फिञोरन्यतरस्याम्। ४। १। ९१।

यूनि लुगिति(४९२पृ०)नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम्। कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः। यस्कस्यापत्यम् यास्कः। शिवाद्यण्(५०४पृ०)। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। अणो द्व्यचइति (५१८पृ०) फिञ्। तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः।

तस्यापत्यम्। ४। १। ९२।

---

(१९) इञन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थ एव सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति गोत्रविशेषणमित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम्।

(२०) दक्षस्य गोत्रापत्यं पुमान्दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति।

(२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवकि दैवमति दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैङ्कि आनुराहति पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति। तौल्वल्यादिः।

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यम् औपगवः। आदिवृद्धि(२२)रन्त्योपधावृद्धी बाधते।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२३) कृतम्भवेत्।
उत्सर्गः शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्॥ १॥

योगविभागस्तु। भानोरपत्यम् भानवः। कृतसन्धेः किम्(२४) सौत्थितिः(२५)। अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत्।

---

(२२) उपगु अण् इति स्थिते ओर्गुणः(४१२सू०) इति गुणं बाधित्वा परत्वादचो ञ्णितीति(१११सू०) वृद्ध्या भवितव्यं गुणस्य पिचव्य इत्यादौ सावकाशत्वात् किन्तु गुणे कृते अवादेशे च अत उपधायाः(३४०सू०) इति वृद्ध्या भवितव्यमित्याशङ्क्याह आदिवृद्धिरिति। परत्वादिति भावः। तथाच गौगावावित्यादौ अन्त्यस्य, पाचक इत्यादावुपधायाः सौश्रुत इत्यादौ चादेर्वृद्धिरिति विषयविशेषसमावेशइति भावः।

(२३) अपत्यसमूहविकारादीनां संबन्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेण तस्येद(९८३सू०)मित्यनेनैवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधकभूतस्य वृद्धाच्छ(९६०सू०)इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम्। वृद्धाच्छ इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्रापि सत्त्वादाह उत्सर्गशेषएवासाविति तथाचापत्यादिचातुरर्थीपर्यन्तप्रत्ययार्थभिन्नत्वं शेषत्वमित्यस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुक्त्या अदन्तबाह्वादिप्रकृतिकापत्यार्थकस्योक्तत्वेन तद्भिन्नतयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति भावः। तथाच वृद्धानि वृद्धिर्यस्याचामादिरिति(५६०सू०) परिभाषितानि प्रातिपदिकान्येवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् सन्धौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो भविष्यतीति कृतसन्धिकार्थ्यार्थकसमर्थग्रहणं किमिति प्रश्नः।

(२५) सावुत्थितिर्मा भूदित्येव समर्थग्रहणमित्युत्तरम्। तथाहि सु उत्थित

समर्थपरिभाषया नेह वस्त्रमुपगोः, अपत्यञ्चैतस्य। प्रथमात्किम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत्। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। दैवयज्ञीति(५२२४०)सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि। उपग्वपत्यम्। जातित्वात् ङीप्। औपगवी। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्(२७)।४।१।१६२

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्।

जीवति तु वंश्ये युवा।४।१।१६३।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सन्धौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषातोऽपि परया अकृतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्य्यप्रसङ्गः सु इत्यस्य वृद्धिसम्भावनया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कृतमपि सन्धिं नोच्चारयन्तीति तदर्थतया वृद्धैरेव प्रथमं भवितव्यमिति तदर्थं समर्थग्रहणमिति भावः।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुज्योत्तरयति अपत्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रशब्दादेव प्रत्ययस्तथा देवदत्तोऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये च देवदत्तादिरूपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादित्युक्तं तथाच प्रत्ययविधायकसूत्रे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययोभवति तस्यापत्य- (४८३पृ०)मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपग्वादेरुपात्ततया ततएव प्रत्ययः साऽस्य देवता(५३०पृ०)इत्यादौ तु इन्द्रादेव, तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति सर्व्वं सुस्थमिति

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरप्यपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाहापत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम्। पौत्रापत्यशब्दयोः ससम्बन्धिकतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम्।

वंश्ये(२८) पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्नतु गोत्रसंज्ञम्।

भ्रातरि च ज्यायसि। ४। १। १६४।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञो वा स्यात्।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति। ४। १। १६५।

भ्रातुरन्यस्मिंःसपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकञ्जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् द्वितीयं सपिण्डस्य। तरपा निर्द्देश उभयो(२९) रुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि(३०)वा जीवति। गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा। स्थविरेति किम्। स्थानवयोन्यूने(३१) गार्ग्य एव। जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव। वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्*। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम्। गोत्रस्य

(२८) पितृपितामहादिरुत्पादकप्रबन्धःवंशस्तत्र भवः वंश्यः। पौत्रप्रभृतीत्युक्तं षष्ठ्या विपरिणमय्याह पौत्रादेरिति। तुशब्द एवकारार्थः स च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति।

(२९) उभयोः स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात्।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृसापिण्ड्यमपीह स्वीक्रियते इति मतेनेदम् क्वचित्पितामहभ्रातरीत्येव पाठः। शब्देन्दु०

(३१) स्थानवयोन्यून इति सज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थानन्यूनः।

युवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायाम्। तत्रभवान् गार्ग्यायणः। पूजेति किम् गार्ग्यः। यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्॥। गार्ग्यो जाल्मः। कुत्सेति किं गार्ग्यायणः।

एको गोत्रे। ४। १। ९३।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः।

गोत्रे(३२) स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा।
यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥ १॥
अपत्यम्पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च।
मतभेदेन तद्ग्रन्थे सूत्रमेतत्तथोत्तरम्॥ २॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात्। चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतम्प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् चतुर्थे फगिति ततः फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्।

---

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूलपुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्व्यूनतावत्संख्यकानामिति भेदः।

(३३) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्यनुषज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं पौत्रप्रभृतीति(४९५।९०) सूत्रस्वरसात्।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्। ४। १। ९४।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्। स्त्रियान्तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः।

अत इञ्। ४। १। ९५।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यात्। अपत्येऽर्थे। दाक्षिः।

बाह्वादिभ्यश्च (३४)। ४। १। ४५।

बाहविः। औडुलोमिः। आकृतिगणोऽयम्।

सुधातुरकङ् च। ४। १। ९७।

चादिञ्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। व्यासवरुडनिषादचाण्डालविम्बानाञ्चेति वक्तव्यम् ॥।

---

(३४) बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपविन्दु वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला छगला ध्रुवका धुवका सुमित्रा दुर्म्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्म्मन् अग्निशर्म्मन् भद्रशर्म्मन् सुशर्म्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अमितौजसः सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्द्दिन् प्राकारमर्द्दिन् लोमन् अजीगर्त्त, कृष्ण युधिष्ठिर अर्ज्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क (उदकः संज्ञायाम्) (सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च।) बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम्। तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्द्रशर्म्मिः आजधेनविः।

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। ७। ३। ३।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यामरस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्व्वौ क्रमादैजागमौ स्तः। वैयासकिः। वाक्यकिरित्यादि।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः(३५) च्फञ्। ४। १। ६८।

व्रातच्फञोरस्त्रियाम्। ५। ३। ११३।

व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वात्(५२०पृ०) लुग्वक्ष्यते। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये। कौञ्जिः।

नडादिभ्यः(३६) फक्। ४। १। ६६।

गोत्रइत्येव। नाडायनः चारायणः। अनन्तरो नाडिः।

---

(३५) कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्कम्भ। कुञ्जादिः।

(३६) नड इत्येवमादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाडायनः। नड चर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक एक लमक शलङ्कु शलङ्कुश्च सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्म्मन् वृष(गणे) प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल काश्यप काश्य काव्य अज अमुष्य कृष्णरणौ (ब्राह्मणवाशिष्ठे) अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्ट क्रोष्टुश्च लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर

हरितादिभ्यो (३७) ऽञः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्युन्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदा(५०१पृ०)द्यन्तर्गणो हरितादिः ।

यञिञोश्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति (४८१पृ०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाचायणः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ।

गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ विदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्व्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगन्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नड़ादिः ।

(३७) हरित किन्दास वह्यस्क अर्कलूष वध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथन्तर गविष्ठिर निषाद शवर अलस मठर मृड़ाकु सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननन्दृ परस्त्री परशु च हरितादिः । अत्र परशुशब्दः पठ्यते स च परस्त्रीवाचकः तज्जातः पारशवः ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्न इत्यर्थः ।

एभ्यो गोत्रे फक् वा। द्रौणायणः द्रौणिः। पार्व्वतायनः पार्व्वतिः। जैवन्तायनः जैवन्तिः। अनादिरिह(३८)द्रोणः। अश्वत्थाम्नःनन्तरे तूपचारात्।

अनृष्यानन्तर्य्ये विदादिभ्यो (३९) ऽञ्। ४। १। १०४।

एभ्योऽञ् स्यात् गोत्रे ये त्वत्राऽनृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आनन्तर्य्ये। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। विदस्य गोत्रम् वैदः। अनन्तरो वैदिः(बाह्वादि) राकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यम् पौत्रः। दौहित्रः।

गर्गादिभ्यो (४०) यञ्। ४। १। १०५।

गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः।

---

(३८) अनादिरिति न तु भातरप्रतिद्वन्द्वस्तस्य बाह्वादित्वात्।

(३९) विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्य्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु भोगक भाजन शमिक अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण (५००पृ०) उक्तो हरितादश्च। इति विदादिः।

(४०) गर्ग वत्स वाजासे संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रह-

यञञोश्च।२।४।६४।

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तञ्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम् प्रियगार्ग्याः। स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम् द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह न पौत्राः। दौहित्राः।

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः।४।१।१०६।

गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः कौशिक ऋषिः। बाभ्रवोऽन्यः; बभ्रुशब्दस्य गर्गादि (५०१४०) पाठात् सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलन्तु लोहितादि(२१८४०)कार्य्यार्थम्। बाभ्रव्यायणी।

कपिबोधादाङ्गिरसे।४।१।१०७।

गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बोध्यः। आङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौधिः।

वतण्डाच्च।४।१।१०८।

गर्ग शाण्डिल चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जातूकर्ण महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अरारक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्णज भण्डित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीगु। गर्गादिः।

आङ्गिरसइत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ(५०१पृ०) शिवादौ(५०४पृ०)च पाठाद्यञणौ। वातण्ड्यः। वातण्डः।

लुक् स्त्रियाम्।४।१।१०९।

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम्। शार्ङ्गरवादित्वात्(२४१पृ०)ङीन्। वतण्डी। अनाङ्गिरसे तु। वातण्ड्यायनी। लोहितादित्वात्(२१६पृ०)ष्फः। अणि तु वातण्डी। ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः (५२१पृ) ण्यङ् न।

अश्वादिभ्यः (४१) फञ्।४।१।११०।

गोत्रे। आश्वायनः। 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः। पुंसीति किं जाताया अपत्यं जातेयः।

भर्गात्त्रैगर्त्ते।४।१।१११।

गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्त्तः भार्गिरन्यः।

---

(४१) अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर खञ्जार वस्त पिजूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित प्रकृत रामोद चान्त काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप (आत्रेये) जन जड़ खड़ ग्रीष्म अर्ह कित विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्व प्राच्य धर्म्य आनडुह्य पुंसि (जात) अर्ज्जुन प्रहृत सुमनस् दुर्मनस् मनस् प्रान्त ध्वन आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज (आत्रेये) उत्स आतव कितव वद धन्य पाद शिव खदिर। अश्वादिः।

शिवादिभ्यो (४२) ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् (५१७७०) फिञ् । गाङ्गायनिः शुभ्रादित्वात् (५०६१०) ढक् । गाङ्गेयः ।

ऋष्ट्येभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ।

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्म्मदः । चिन्तितताया अपत्यम् चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः किम् वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शौभनेयः ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ।

---

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् अनभिम्लान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्थ कहोड़ कोहड़ कहूय कहय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्षिका गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मञ्जिरक वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल कर्म्मार रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्त्तनाक्ष ग्रीवाक्ष विटप पिटक पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु पृथा उत्क्षेप पुरोहितिका सुरोहितिका सुराहिका अर्य्यश्वेत सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण खर्ज्जूरकर्ण खदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश् यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृण कर्ण पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी (द्व्यचो नद्याः) त्रिवेणी त्रिवणं च शिवादिराकृतिगणः ।

गोत्रमिति निवृत्तमितः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति । मनो०

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः। श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति तु बाह्वादित्वात् (४८८सू०) इञ्। कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः।

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्व्वायाः।४।१।११५।

संख्यादिपूर्व्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः। तेन धान्यमातुर्न। संख्येति किम् सौमात्रः। शुभ्रादित्वात् (५०६सू०) वैमात्रेयः।

कन्यायाः कनीन च।४।१।११६।

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो-व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु।४।१।११७।

अपत्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजः। शौङ्गिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलिरन्यः। केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तम्पठन्ति तेषाण्ढक् प्रत्युदाहरणम्। शौङ्गेयः।

पीलाया वा। ४। १। ११८।

(५०४पृ०)तन्नामिकाण्त्वाधित्वा द्व्यचइति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते। पीलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः।

ढक् च मण्डूकात्। ४। १। ११९।

चादण् पक्षे इञ्। माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः।

स्त्रीभ्यो ढक्। ४। १। १२०।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वात्(४९८पृ०)। सौमित्रिः। शिवादित्वात्(५०४पृ०)। सापत्नः।

द्व्यचः। ४। १। १२१।

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक्। तन्नामिकाण्णो(५०४पृ०)ऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम्(५९३पृ०)इत्यण्।

इतश्चाऽनिञः। ४। १। १२२।

इकारान्ताद्द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात्। दौलेयः। नैधेयः।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३)। ४। १। १२३।

ढक् स्यात्। शुभ्रस्यापत्यम्। शौभ्रेयः।

---

(४३) शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विकाम रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजवस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शतल बन्धकी

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ।

अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः ।

भ्रुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ।

चात् ढक् । भ्रौवेयः ।

प्रवहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ।

ढान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः । वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुन्न शक्यत इति सूत्रारम्भः ।

शुकखण्ड विश्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकण्डु शाताहर पवण्डुरिक सुनामन् लक्ष्मणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भारम भरत शुकखण्ड कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्डर कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड़ोन्मत्ता अनुदृष्टि जरतिन् बलीवर्द्दिन् विग्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर । शुभ्रादिराकृतिगणः ।

कल्याण्यादीना(४४)मिनङ् च। ४। १। १२६।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च। काल्याणिनेयः। बान्धुकिनेयः।

कुलटाया वा। ४। १। १२७।

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः कौलटेयः। सती भिक्षुकयत्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति (५०६४०)पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। ७। ३। १९।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुहृदोऽपत्यम् सौहार्दः। सुभगाया अपत्यम् सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः साक्तुसैन्धवः।

चटकाया ऐरक्। ४। १। १२८।

चटकस्येति वाच्यम् *। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः। स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः *। तयोरेव स्त्र्यपत्यम्। चटका। अजादित्वात् (२०७४०) टाप्।

---

(४४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बली वर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याण्यादिः।

अत्र परस्त्रीशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति मनो०।

गोधाया ढ्रक्।४।१।१२९।

गौधेरः। शुभ्रादित्वात् (५०६४०) पक्षे ढक्। गौधेयः।

आरगुदीचाम्।४।१।१३०।

गौधारः। रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्। जडस्यापत्यम् जाडारः। पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः।

क्षुद्राभ्यो वा।४।१।१३१।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढ्रक्। पक्षे ढक्। काणेरः-काणेयः। दासेरः-दासेयः।

पितृष्वसुश्छण्।४।१।१३२।

अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः।

ढकि लोपः।४।१।१३३।

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि। अतएव ज्ञापकात् ढक्। पैतृष्वसेयः।

मातृष्वसुश्च। ४।१।१३४।

पितृष्वसुर्यदुक्तन्तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः मातृष्वसेयः।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ्।४।१।१३५।

ढे लोपोऽकद्र्वाः।६।४।१४७।

कद्रू भिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुःपाज्जातिविशेषः ।

गृष्ट्यादिभ्यश्च (४५) । ४ । १ । १३६ ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम् । ऋष्यण् (१०४९०) प्राप्ते ढञ् ।

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयौ ।

यस्कादिभ्यो (४६) गोत्रे । २ । ४ । ६३ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वेऽस्त्रियाम् । मित्रयवः

---

(४४) गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु । गृष्ट्यादिः ।

(४६) यस्क लह्य द्रुह्य अयःस्थूण तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ बकसक्थ विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मन्थक पुष्करसद् विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुमान क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्धुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित । एते यस्कादयः

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २। ४। ६५।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे। अत्रयः भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः।

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। २। ४। ६६।

बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्त्तमानस्तस्य लुक् स्यात्। पन्नागाराः। युधिष्ठिराः।

न गोपवनादिभ्यः (४७)। २। ४। ६७।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। बिदा(१०१४०)द्यन्तर्गणोऽयम्। गौपवनाः। शैग्रवाः।

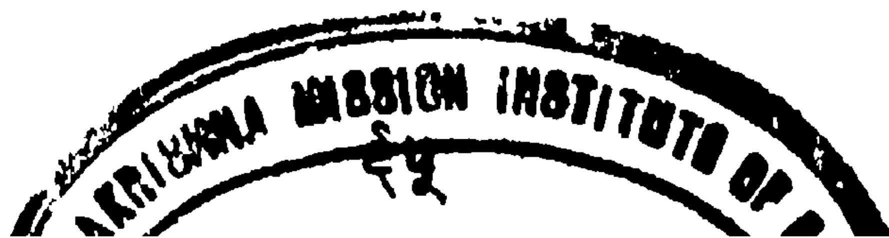
तिककितवादिभ्यो(४८) द्वन्द्वे। २। ४। ६८।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद्द्वन्द्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च। तिकादिभ्यः(५१७४०)फिञ्। तस्य लुक्। तिककितवाः।

---

(४७) गोपवन शिग्रु बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापर्ण बिदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादि।

(४८) तिककितवाः वङ्करभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदाशेरकाः एते तिककितवादयः।



उपकादिभ्यो (४९) ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद्द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः(४९९पृ०)फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । भ्रष्टककपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ।

। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् * ।

ये चाऽभावकर्म्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।

---

(४९) उपकक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रताम अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामत्त दामकण्ठ । एते उपकादयः ।

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्नतु भावकर्म्मणोः । राजन्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभावकर्म्मणोः किम् राज्ञः कर्म्म भावो वा राज्यम् । खसुर्य्यः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्व्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्व्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्व्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्म्मणा परिवृतः चार्म्मणो रथः । अवर्म्मणः किम् । चक्रवर्म्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्म्मणः । वा हितनाम्न इति वाच्यम्* । हितनाम्नोऽपत्यम् । हैतनामः-हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७२ ।

अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षम्पदम्। अनपत्ये किम्। उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः।

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि।६।४।१३५।

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि। औक्ष्णः। तार्क्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धृतराज्ञोऽपत्यम् धार्त्तराज्ञः। षपूर्वेति किम्। साम्नोऽपत्यम् सामनः। अणि किम्। ताक्षण्यः।

क्षत्राद्घः।४।१।१३८।

क्षत्रियः। जातावित्येव। क्षात्रिरन्यः।

कुलात् खः।४।१।१३९।

कुलीनः। तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात्। आढ्यकुलीनः।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ।४।१।१४०।

कुलादित्येव। पक्षे खः। कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः। पदग्रहणं किम् बहुकुल्य—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः।

महाकुलादञ्खञौ।४।१।१४१।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते। पक्षे खः। माहाकुलः—माहाकुलीन-—महाकुलीनः।

दुष्कुलाड्ढक्।४।१।१४२।

पूर्ववत्पक्षे खः। दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः।

स्वसुश्छः। ४। १। १४३।

स्वस्रीयः।

भ्रातुर्व्यच्च। ४। १। १४४।

चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः।

व्यन् सपत्ने। ४। १। १४५।

भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः शत्रुः। पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्।

रेवत्यादिभ्य(५०) ष्ठक्। ४। १। १४६।

ठस्येकः। ७। ३। ५०

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च। ४। १। १४७।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्णठकौ स्त कुत्सायाम्। गार्ग्या अपत्यम् गार्गो गार्गिको वा जाल्मः। भस्याढे तद्धिते इति (४०६सू०) पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात्णठकौ। यस्येति (१२८सू०) लोपः। आपत्यस्येति (४८१सू०) यलोपः।

वृद्धात् ठक् सौवीरेषु बहुलम्। ४। १। १४८।

---

(५०) रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्ध वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष चामरग्राह रेवत्यादिः।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम्। भागवित्तेः—भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः।

फेश्छ च। ४।१।१४९।

फिञन्तात्सौवीरगोत्रापत्ये छठक् च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्(५१७सू०)फिञ्। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम् यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याऽणो ण्यक्षत्रियेति (५४२सू०) लुक्। सौवीरेति किम् तैकायनिः।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ। ४।१। १५०।

सौवीरेषु। नेह यथासंख्यमल्पाच्तरस्य परनिपातात्लिङ्गादिति वृत्तिकारः। भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम्। फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः। मैमतः—मैमतायनिः।

कुर्वादिभ्यो (५१) ण्यः। ४। १। १५१।

अपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणाः। वावदूक्याः। सम्राजः क्षत्रिये ग०। साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः।

---

(५१) कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक सम्राजः (क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी वेणा (छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च। ४। १। १५२।

एभ्यो ण्यः। एति संज्ञायामिति (४७४सू०)सस्य षः। हारिषेण्यः लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी तस्मात्। तान्तुवाय्यः। कौम्भकार्य्यः। नापित्यः।

उदीचामिञ्। ४। १। १५३।

हारिषेणिः। लाक्षणिः। तान्तुवायिः। कौम्भकारिः। नापितात्तु (४१८सू०) परत्वात् फिञेव। नापितायनिः। तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् *। षपूर्व्वेति (५१४सू०)अनोऽकारलोपः ताक्ष्णः। पक्षे ताक्षण्यः।

तिकादिभ्यः (५२) फिञ्। ४। १५४।

तैकायनिः।

कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च। ४। १। १५५।

अपत्ये फिञ्। इञोऽपवादः। परमप्रकृतेरेवायमिष्यते।

श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) इद्धत्वात् उदीचां वृद्धा दिति (५१८सू०) सूत्रेण फिञ् कुर्व्वादिः।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः। तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरस् शाद्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गौकक्ष्य कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत चैतयत ध्वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुयामन् आरद्ध वह्यका खल्यका वृष लोमक उदञ्च यज्ञ तिकादिः।

प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपन्निपात्यते। कुशलस्याऽपत्यम् कौशल्यायनिः। कर्म्मारस्यापत्यम् कार्म्मार्य्यायनिः। छाग-वृषयोरपि॰। छाग्यायनिः। वार्ष्यायणिः।

अणो द्व्यचः।४।१।१५६।

अपत्ये फिञ्। इञोऽपवादः। कार्त्त्रायणिः। अणइति किम् दाक्षायणः। द्व्यचः किम् औपगविः त्यदादीना-म्फिञ् वा वाच्यः॰। त्यदायनिः त्यादः।

उदीचां वृद्धादगोत्रात्।४।१।१५७।

आम्रगुप्तायनिः। प्राचान्तु। आम्रगुप्तिः वृद्धात्किम् दाक्षिः। अगोत्रात्किम् औपगविः।

वाकिनादीना (५३) ङ्कुक् च।४।१।१५८।

अपत्ये फिञ् वा। वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः वाकिनिः।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम्।४।१।१५९।

अस्माद्वा फिञ् विहितस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधी-यते। गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः।

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्।४।१।१६०।

(५३) वाकिन गोधेर कार्कष काक लङ्काचर्मिवर्मिणौ (गणोपत्र)। वाकि-नादिः।

ग्लुचुकायनिः।

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च।४।१।१६१।

समुदायार्थो जातिः। मानुषः। मनुष्यः।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्।४।१।१६८।

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। दाण्डिनायनेति(६।४।१७४) सूत्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् *। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। पूरोरण् वक्तव्यः *। पौरवः। पाण्डोर्ड्यण्*। पाण्डयः।

साल्वेयगान्धारिभ्यां च।४।१।१६९।

आभ्यामपत्येऽञ्। वृद्धेदिति अणोऽपवादः। साल्वेयः। गान्धारः। तस्य राजन्यपेवम्।

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्।४।१।१७०।

अञोऽपवादः। द्व्यचः। आङ्गः। वाङ्गः। सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। तस्य राजन्यपेवम्।

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्।४।१।१७१।

वृद्धात्। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इत्। आवन्त्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यम् आजाद्यः।

कुरुनादिभ्यो ण्यः।४।१।१७२।

कौरव्यः। नैषध्यः। स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्।

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् । ४ । १ । १७३ ।

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ्। अञोऽपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। राजन्यपेऽप्येवम्।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अञादय एतत्संज्ञाः स्युः।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२

बह्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वाकवः। पञ्चाला इत्यादि। कथन्तर्हि "कौरव्याः पशव" इति "तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च। कौरव्ये" पाण्ड्येष च साधवइति समाधेयम्" तु "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" इति "निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति" तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्*। चोलः। शकः। द्व्यज्मगधस्याणो (५।१८४०) लुक्। केरलः। यवनः। अञो लुक्। कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः। दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण् (५८८४०)।

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च। ४। १। १७६।

तद्राजस्य लुक् स्यात्। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः।

अतश्च। ४। १। १७७।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात्। शूरसेनी। मद्री। कथम्माद्रीसुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः। भर्गादित्वं वा कल्प्यम्।

न प्राच्यभर्गादि (५४) यौधेयादि (५५)भ्यः। ४। १। १७८।

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक्। पाञ्चाली। वैदर्भी। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। एते प्राच्याः। भार्गी। कारूशी। कैकेयी। केकयीत्यत्र तु अन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्। युधाशुक्राभ्यां द्व्यचः इति(५०६पृ०)ढक्। ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति(७१६पृ०)अञ्। शार्ङ्गरवादित्वात्(२४१पृ०) ङीन्। अतश्चेति(५२१पृ०)लुकि तु टगन्तत्वात् ङीपुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी।

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे। ४। १। ७८।

---

(५४) भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य भर्गादि।

(५५) यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावलेय धौर्त्तेय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः।

वराहादीनामन्त्यमुत्तमन्तस्य समीपमुपोत्तमङ्गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव । षङावितौ । यङश्चाप्(२४२पृ०) । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् वाशिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् औपगवी । जातिलक्षणो(२३७पृ०)ङीष् । गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७९ ।

गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

क्रौड्यादि (५६) भ्यश्च । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत (युवत्याम्) । सूत्या । भोज (क्षत्रिये) । भोज्या ।

---

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत सैकयत वैल्वयत सौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि शाल्मलि शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य क्रौड्यादिः ।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम्। ४। १। ८१।

एभ्यस्तुर्भ्यः ष्यङ् वा। अगोत्रार्थमिदम्। गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्त्तते। पक्षे इतो मनुष्येति (२३६) ङीष्। दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी।

इत्यपत्याधिकारः।

तेन (१) रक्तं रागात्। ४। २। १।

रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रम् काषायम्। माञ्जिष्ठम्। रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम्।

लाक्षारोचनाट्ठक्। ४। २। २।

लाक्षिकः। रौचनिकः। शकल(२)कर्द्दमाभ्यामुपसंख्यानम्*। शाकलिकः। कार्द्दमिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकारः। शाकलः। कार्द्दमः। नील्या अन्*। नील्या रक्तम् नीलम्। पीतात्कन्*। पीतकम्। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्*। हारिद्रम्। माहारजनम्।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः। ४। २। ३।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः। पौषी रात्रिः।

लुबविशेषे। ४। २। ४।

---

(१) तेनेति। रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्म्मेत्यर्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम्। रागादित्यभावे कर्त्तृतृतीयान्तात् स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादितिग्रहणम्। एतच्च प्रत्युदाहरणे स्पष्टम्।

(२) "शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले" इति विश्वोक्तेः शकलमिह रागवस्तु।

(३) नक्षत्रेणेति नक्षत्रवाचकाःशब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते इत्यर्थः।

(४) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमहरित्यादि संगच्छते सर्व्वस्याह्नः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्य सार्व्वत्रिकत्वात्।

पूर्वेण विहितस्य लुम्बरात् षष्टिदण्डात्मकस्य(५)कालस्यावान्तरविशेषस्तेन गम्यते। अद्य पुष्यः। कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति(५२०४०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अतएव (६) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च। अबाधकान्यपि(७) निपातनानि। श्रावणी।

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्।४।२।५।

विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः अश्वत्थो मुहूर्त्तः। संज्ञायां किम् श्रावणी। आश्वत्थी।

द्वन्द्वाच्छः।४।२।६।

नक्षत्रद्वन्द्वात् युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्व्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः।

दृष्टं साम।४।२।७।

---

(५) षष्टिदण्डात्मकस्येति। अद्यपुष्यइत्युक्तौ न ह्यो न वाश्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः।

(६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०४०) श्रवणेतिनिर्द्देशादेव। अनेन च पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन श्रावणीति।

(७) अबाधकान्यपीति वृत्तिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति स्वीकृतम्। तथाच विभाषेत्यत्र श्रवणेत्युच्चारणज्ञापकादेवैतद्विषयेऽपि श्रवणशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थे(९) ऽण् डिद्वा वक्तव्यः * । उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनम् ।

कलेर्ढक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति(१२९पृ॰)लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (७६०पृ॰)भूद्वामदेव्यस्य नञ् स्वरे (१०)

परिवृतो (११) रथः । ४ । २ । १० ।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न छत्रैः परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

---

(८) तृतीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत् साम ।

(९) अस्मिन्नर्थे इति तथाच श्लोकवार्त्तिकम् ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद्वा द्विर्विधीयते । इति

दृष्टे साम्नि जाते चार्थे द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ।

(१०) अतदर्थे इति ययतोश्चातदर्थे इति (७६०पृ॰) विहिते नञ्स्वरे नञाश्रिते स्वरे उदात्तोपलक्षणं मा भूदित्येतदर्थम् डित्करणमिति भावः

(११) तृतीयान्तात् परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युः यः परिवृतः स चेद्रथः।

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्।

द्वैपवैयाघ्रादञ्।४।२।१२।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम्। तेन परिवृतः द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः।

कौमारापूर्व्व (१२) वचने।४।२।१३।

कौमारेत्यविभक्तिको निर्द्देशः। अपूर्व्वत्वे निपातनमिदम्। अपूर्व्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः। यद्वा अपूर्व्वपतिः (१३) कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्य्या।

तत्रो (१४) द्धृतममत्रेभ्यः।४।२।१४।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः। उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्व्वके निधाने वर्त्तते तेन (१५) सप्तमी, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः।

---

(१२) अपूर्व्वेति अपूर्व्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्व्ववचनं तत्रेत्यर्थः अपूर्व्वत्वात् पतिरेव रूढेर्योग्यतावशाद्वा। प्रथमान्तात् द्वितीयान्ताद्वा प्रत्ययः आद्ये उपयमनविशिष्टे स्वार्थे द्वितीये उपयन्तरीति बोध्यम् तच्चेदमित्यर्था सिद्धमिदम्।

(१३) अपूर्व्वपतिरिति बहुव्रीहिः।

(१४) तत्रेति पदं शाखिनिमित्त:(५२८४०)प्रागनुवर्त्ति स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् शब्देन्दु०।

(१५) तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वाभिधानेन। उद्धरणस्य च स्वाश्रयत्वेऽपि तस्यासम्भवात् वृत्तौ प्रवेशः।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रेत्येव समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

संस्कृतम्भक्षाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतम्भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृतः भ्राष्ट्रः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः (१६) पुरोडाशः ।

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पक्षेऽण् ।

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् उक्,त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

---

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्ये(४६१पृ०)इत्यनेनाणो लुक् तेन नादिवृद्धिः । अष्टनः कपाले हविषीति (३८८पृ०) आत् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न तु गुणाधानम् ।

श्चयति वर्त्तते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः। औदश्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति आशिषिकः। उषा चरति औषिकः। दोषउपसंख्यानम्॥। दोर्भ्याश्चरति दोष्कः।

क्षीराड्ढञ्। ४। २। २०।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु भक्षा इति तेन यवाग्वामपि भवति। क्षैरेयी।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति। ४। २। २१।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः।

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। ४। २। २२।

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृति(७२६पृ०) गणत्वादण्। पूर्व्वपदात्संज्ञायामिति(४१५पृ०)णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः। ४। २। २३।

एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः। श्रावणिकः श्रावणः। कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः। चैत्रिकः चैत्रः।

साऽस्य (१८) देवता। ४। २। २४।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः। पाशुपतम्। बार्हस्पतम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१९)। ऐन्द्रो मन्त्रः। आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतया इति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्र अग्नीति(४९०पृ०)ढक्।

कस्येत् (२१)। ४। २। २५।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। यस्येति(१३९पृ०) लोपात्परत्वा (२२) दादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः। श्रीर्देवताऽस्य श्रायम् (२३)।

---

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थं देवताया अभेदेनान्वयः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूपबोधनाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः।

(१९) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवताशब्दो रूढस्तेन पितरोऽपि देवता देवात्तल् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम्।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासंभवशङ्कायामाह्याग्नेयइति शैषिके इति अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः। अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्वत्रेति पदमनुवर्त्त्य योजयन् सर्वत्राग्नीत्युक्तम् क्वचित् तथैव पाठः।

(२१) कस्येदिति "कः प्रजापतिरुद्दिष्ट" इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रतिपदोक्तत्वात् न तु सर्व्वनाम तस्य लाक्षणिकत्वात्।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूपविधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम्।

(२३) श्रायमित्यत्र तु परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन णौ चङीति सूत्रभाष्ये इङ्लोपो बलीयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं तस्य सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाधादित्यवसेयम्।

शुक्राद्घन्। ४। २। २६।

शुक्रियम्।

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः। ४। २। २७।

अपोनप्त्रियम्। अपान्नप्त्रियम्। अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता। प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपन्निपात्यते अतएवापोनपाते अपान्नप्त्रे ब्रूहीति प्रैषः।

छ च। ४। २। २८।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। अपोनप्त्रीयम्। शतरुद्रात् घश्च *। पाच्छः। शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् शतरुद्रियम्। घछयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४।१।८८) न लुक्।

महेन्द्राद्घाणौ च। ४। २। २९।

चाच्छः। महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् माहेन्द्रीयम्।

सोमाट्ट्यण्। ४। २। ३०।

सौम्यम्। टित्त्वात् ङीप्। सौमी ऋक्।

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् (२४)। ४। २। ३१।

वायव्यम्। ऋतव्यम्।

---

(२४) उषस् स्त्रीलिङ्गोदितोदुहितृरूपदेवतां वक्तीति। मनो०।

रीङृतः। ७। ४। २७।

अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात्। यस्येति च (१२६४०)। पित्रयम्। उषस्यम्।

द्यावापृथिवीशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति (२६) गृहमेधाच्छ च। ४। २। ३२।

चाद्यत्। द्यावापृथिवीयम्। द्यावापृथिव्यम्। शुनासीरीयम् शुनासीर्य्यम्।

अग्नेर्ढक्। ४। २। ३३।

आग्नेयः।

कालेभ्यो भववत्। ४। २। ३४।

मासिकम्। प्रावृषेण्यम्।

महाराज (२७) प्रोष्ठपदाट्ठञ्। ४। २। ३५।

माहाराजिकम्। प्रौष्ठपदिकम्।

देवताद्वन्द्वे च। ७। ३। २१।

अत्र पूर्व्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे। आग्निमारुतम्।

---

(२५) शुनासीरीयमिति। शुनो वायुः सीर आदित्य इति मनो०।

(२६) वास्तोष्पतीत्यलामेनैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् मत्वञ्च।

(२७)महाराजो वैश्रवणः। प्रोष्ठपदादपि प्राप्ते वचनम्।

नेन्द्रस्य परस्य। ७। ३। २२।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात्। सोमेन्द्रः। परस्य किम् ऐन्द्राग्नः।

दीर्घाच्च वरुणस्य। ७। ३। २३।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम्। दीर्घात्किम् 'आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत'। तदस्मिन्वर्त्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्*। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण् वक्तव्यः*। पूर्णः (२८) मासोऽस्यां वर्त्तते इति पौर्णमासो तिथिः।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः। ४। २। ३६।

एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्रातरि व्यत्*। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्डुलच्*। मातुर्भ्राता मातुलः। मातृपितृभ्यांपितरि डामहच्*। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। मातरि षिच्च*। मातामही। पितामही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः*। सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ*। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः। पिञ्जश्छन्दसि डिच्च*। तिल्पिञ्जः।

---

(२८) पूर्णो मासश्चन्द्रस्तस्येयमिति पौर्णमासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थ एवास्य साधुत्वं तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं स्वरभेदार्थं च सूत्रम्।

तस्य समूहः। ४। २। ३७।

काकानां समूहः काकम्।

भिक्षादि (२९) भ्योऽण्। ४। २। ३८।

भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहः गार्भिणम्। इह भस्याढ इति(४०६१०) पुंवद्भावे कृते।

इनण्यनपत्ये। ६। ४। १६४।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धितइति (११४१०) टिलोपो न। युवतीनां समूहः यौवनम्। यतन्तादनुदात्तादेरञि। यौवतम्।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४। २। ३९।

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रम्। तस्यापत्यमात्रम्।

युवोरनाकौ। ७। १। १।

युव एतयोरनुनासिकयोः क्रमादनअकएतावादेशौ स्तः। औपगवकायनीनां समूहः औपगवकायनकम्।औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति(४११)यलोपे प्राप्ते। प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

---

(२९) भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र। भिक्षादिः।

धानः *। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्*। वार्द्धकम्।

केदाराद्यञ्च। ४। २। ४०।

चाद्वुञ्। कैदार्य्यम्। कैदारकम्। गणिकाया यञिति वक्तव्यम्*। गाणिक्यम्।

ठञ् कवचिनश्च। ४। २। ४१।

चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकम्। कैदारिकम्।

ब्राह्मणमाणववाड़वाद्यन्। ४। २। ४२।

ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाड़व्यम्। पृष्ठादुपसंख्यानम्*। पृष्ठ्यम्।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्। ४। २। ४३।

ग्रामता। जनता। बन्धुता। गजसहायाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्*। गजता। सहायता। अह्नः खः क्रतौ*। अहीनः अहर्गणसाध्यः सत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किम् आह्नः। खण्डिकादित्वात् (५१६पृ०) अञ्। अह्नष्टखोरेवेति (१८२पृ०) नियमाट्टिलोपो न। पर्श्वा णस् वक्तव्यः*।

सिति च। १। ४। १६।

सिति परे पूर्व्वम्पदसंज्ञं स्यात्। अभत्वादोर्गुणो (४१२पृ०) न। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्।

अनुदात्तादेरञ्। ४। २। ४४।

कापोतम् (३०)। मायूरम्।

खण्डिकादि (३१) भ्यश्च। ४। २। ४५।

अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम्।

चरणेभ्यो धर्म्मवत् (३२)। ४। २। ४६।

काठकम्। छान्दोग्यम्।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। ४। २। ४७।

साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्।

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्। ४। २। ४८।

पक्षे ठगणौ। कैश्यम् कैशिकम्। अश्वीयम् आश्वम्।

पाशादिभ्यो (३३) यः। ४। २। ४९।

---

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति (७५५ पृ० १९प० स्थ) फिट्सूत्रात्।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्युदात्तार्थं वचनम्। खण्डिक बड़वा क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्ध। खण्डिकादिः।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्म्मे 'चरणाद्धर्म्माम्नाययो'रिति वार्त्तिके ५९५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहे-ऽर्थेऽपि स्यादित्यर्थः।

(३३) पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन। पाशादिः।

पाश्या। तृण्या। धूम्या। वात्या। वन्या।

खलगोरथात्। ४। २। ५०।

खल्या। गव्या। रथ्या।

इनित्रकट्यचश्च। ४। २। ५१।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्य (३४) इनिर्वक्तव्यः *। डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोऽयम्।

विषयो देशे। ४। २। ५२।

षष्ठ्यन्ताद् (३५) अणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः। शिवीनां विषयो देशः शैवः। देशे किम् देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः।

राजन्यादि (३६) भ्यो वुञ्। ४। २। ५३।

राजन्यकः।

---

(३४) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी दूष्मिणी अङ्गिनी गविनी रथिनी कुण्डलिनी खलादिः।

(३५) तस्य समूह(५२४९०)इत्यतस्तस्येत्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तादिति।

(३६) राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन देवयात अब्रीड वरत्रा जालन्धरायण राजायन तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र वैल्वज आर्ज्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ। राजन्यादिराकृतिगणः।

भौरिक्या(३७) द्यैषुकार्य्यादि (३८) भ्यो विध लभक्तलौ। ४। २। ५४।

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम्। भौलिकि-विधम्। ऐषुकारिभक्तम्। सारसायनभक्तम्।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः (३९) प्रगाथेषु। ४। २। ५५।

अण्। पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः। स्वार्थे उप-संख्यानम् *। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् (४०)।

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः (४१)। ४। २। ५६।

(३७ भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक वालिकाज्य सैकयत वैकयत। भौरिक्यादिः।

(३८) ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण द्व्यक्षायण त्र्यक्षायण औड़ायन जौलायन खाड़ायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शायण्डायन तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड शौण्ड शयाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नड़ तुण्डदेव विश्वदेव सापिण्डि। ऐषुकार्य्यादिः।

(३९) अपौरुषेयत्वानिबन्धनः पङ्क्त्यादिरेवात्र छन्दो न तु वेदो व्याख्यानात् तत्राच तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तः स प्रगाथश्चेदित्यर्थः। यत्र द्वयोः ऋचोस्तिस्रः क्रियन्ते तत्रायं प्रगाथ-शब्दो रूढ़ः। मनो०।

(४०) त्रैष्टुभमित्यत्र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यतिवर्त्तन्ते" इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम्।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे-ऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४२)। ४। २। ५७।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीड़ायां दाण्डा। मौष्टा।

घञः साऽस्यां क्रियेति ञः। ४। २। ५८।

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-लिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणात्गतिकारकपूर्व्व-स्यापि ग्रहणम्।

श्येनतिलस्य पाते ञे। ६। ३। ७१।

श्येन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे। श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनम्पाता मृगया। तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा। श्येनतिलस्य किम् दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः।

तदधीते तद्वेद (४३)। ४। २। ५९।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः।

---

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः क्रीड़ा भवतीत्यर्थः।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः स्यु-रित्यर्थः तत्पदं द्विर्ग्रहणमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा अधीयाने-विदुष्येव स्यात्।

क्रतूक्थादि(४४) सूत्रान्ताट्ठक्।४।२।६०।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम्। तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि। आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणया। उक्थम् तदधीते वेद वा औक्थिकः। मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते। न्यायम्—नैयायिकः। वृत्तिम्—वार्त्तिकः। लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि। सूत्रान्तात्तु अकल्पादेरेवेष्यते। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेः किम्। काल्पसूत्रः। विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्*। वायसविद्यिकः। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। पाराशरकल्पिकः। अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रिपूर्व्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्*। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्म्मविद्यः। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च*। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे(५८६४०)इत्यर्थे वृद्धाच्छः(५६७४०)। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। वासवदत्तिकः। ऐति-

---

(४४) उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म्म चर्च्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण संहिता पदक्रम संघट्ट वृत्ति परिषद् संग्रह गण गुण आयुर्व्वेद उक्थादिः।

हासिकः। पौराणिकः। सर्व्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः *। सर्व्ववेदानधीते सर्व्ववेदः। सर्व्वतन्त्रः। सवार्त्तिकः। द्विगोर्लुगिति (४८१सू०)लुक्। द्वितन्त्रः। इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन् पथः* (४५)। पूर्व्वपदिकः। उत्तरपदिकः। शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी।

क्रमादिभ्यो वुन्। ४। २। ६१।

क्रमकः। क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः।

अनुब्राह्मणादिनिः। ४। २। ६२।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तदधीते अनुब्राह्मणी। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणुबाधनार्थमिदम्।

वसन्तादिभ्य (४६) ष्ठक्। ४। २। ६३।

वासन्तिकः। अथर्व्वाणमधीते आथर्व्वणिकः। दाण्डिनायनसूत्रे (५१०सू०) निपातनाट्टिलोपो न।

प्रोक्ताल्लुक्। ४। २। ६४।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

---

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्चोत्तरवर्त्तिपथिन्शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः। वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्व्वन् आथर्व्वण। वसन्तादिः। लक्षणया तद्बोधको ग्रन्थः।

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (७४४२वा०) कः। सोऽस्याऽस्तीति पणी तस्य गोत्राऽपत्यम्।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च।६।४।१६५।

एतेऽपि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपो न। पाणिनः। ततो यूनि इञ्। पाणिनिः।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः।२।४।५८।

ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किम् शिवाद्यण् (५०४वा०) कौहडः पिता। ततइञ्(४८८वा०) कौहडिः पुत्रः। यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथाइति। अणोलुक् तु न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात्। पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्। इञश्चः (५६०वा०)। इञश्चेत्यण् तु (५६०वा०) न, गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततोऽध्येतृवेदितृणोलुक् स्यात्। स्वरे स्त्रियाञ्च विशेषः। पाणिनीयः। पाणिनीया।

सूत्राच्च कोपधात्।४।२।६५।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थआरम्भः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः।

छन्दो (४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि। ४।२।६६।

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। (५८०पृ०) तस्य कठचरकादिति (५८१पृ०) लुक्। ततोऽण्। तस्य प्रोक्ताल्लुक्। (५४१पृ०)

तदस्मिन्नस्तीति (४८) देशे तन्नाम्नि। ४।२।६७।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः।

तेन निर्वृत्तम् (४९)। ४।२।६८।

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी।

तस्य निवासः। ४।२।६९।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः।

---

(४७) छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मणप्रतिपत्त्यर्थं तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्धितविषयता।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवश्चेति सूत्रचतुष्केणाभिहिताः अर्थाश्चातुरर्थी। देशे इति सकललोकसिद्धनिरूढे न त्वाधुनिकसंकेतलभ्येऽपीत्यर्थद्योतनाय इतिशब्दः देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्रयेऽप्यन्वेति। अस्तीत्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स चेत् सप्तम्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा।

(४९) तेन निर्वृत्तमिति अन्तर्भावितण्यर्थात् वृत्तेः कर्मणि क्तः निष्पादितमित्यर्थः।

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-स्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं (५०) सिद्ध्यति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कक्षुतु—काक्षतवम् । नद्यान्तु (५५२ पृ०) परत्वान्मतुप । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः । उदक् किम् दक्षिणात कूपेष्वणेव ।

---

(५०) चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाश्चातुरर्थिकास्तेषां भावः ।

सङ्कलादिभ्य (५१) श्च। ४। २। ७५।

कूपेष्विति निर्वृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तम् साङ्कलम्। पौष्कलम्।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु। ४। २। ७६।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे वैधूमाग्नी। प्राचि माकन्दी।

सुवास्त्वादिभ्यो(५२)ऽण्। ४। २। ७७।

अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णु। वार्णवम्। अण्ग्रहणान्ङ्याम्मतुपो(५५२पृ०) बाधनार्थम् सौवास्तवी

रोणी। ४। २। ७८।

रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्। कूपाञोऽपवादः। रौणः। आजकरौणः।

---

(५१) सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुप उद्देप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिक पूलास कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर अन् अहन् लोमन् वेमन् वरुण बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल सङ्कलादिः।

(५२) सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्ड सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त्त कर्कश शकटीकर्णः कृष्णकर्ण कर्क कर्कन्धुमती गोह्य अहिसकृश। सुवास्त्वादिः।

कोपधाच्च। ४। २। ७९।

अण्। अञोऽपवादः। कार्श्च्छिद्रकः कूपः। कार्कवाकवम् त्रैशङ्कवम्।

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः। ४। २। ८०।

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः। चतुरर्थ्याम्। अरीहणादिभ्यो(५३) वुञ्। अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम्। कृशाश्वादिभ्य(५४)श्छण्। कार्शाश्वीयम्। ऋश्यादिभ्य(५५)

---

(५३) अरीहण द्रुघण द्रुहण भगल उलन्द किरण साम्परायण क्रौष्ट्रायण औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायन गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण खाड़ायण शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् दलतृ भलन्दन खण्डु कनल यज्ञदत्त अरीहणादिः।

(५४) कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रतर सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत विकुट्यास पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्य यूकर कृशाश्वादि।

(५५) ऋश्य न्यग्रोध शर निलीन निवास निवात निधान निबन्ध विबद्ध परिगूढ उपगूढ असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल

कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्य (५६) ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्यः (५७) इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः (५८) सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य (५९) इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो (६०) रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो (६१) ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ण्यः । साङ्काश्यम् ।

बाड्ड खदिर शर्करा अनडुह् अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्द्दम अंशु ऋश्यादिः ।

(५६) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त वीज परिवाप निर्य्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवाष कूप विकङ्कट दशग्राम । कुमुदादिः ।

(५७) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड़ वन कर्द्दम कच्छूल कङ्कट गुहा बिस तृण कर्पूर बर्व्वर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल काशादिः ।

(५८) तृण नड़ मूल वन पर्ण वर्ण वरण बिल पुल फल अर्ज्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस । तृणादिः ।

(५९) प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य प्रेक्षादिः ।

(६०) अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड़ कुण्डल पीन गुह अश्मादिः ।

(६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भल्ल पाल चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल सख्यादिः ।

(६२) संकाश कपिल कश्मीर समीर सूरसेन सरक सूर सुपन्थिन् (पन्थ) च यूथ अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः। बल्यम्। पक्षादिभ्य (६४) फक्। पाक्षायणः। पथः पन्थ च (गं)। पान्थायनः। कर्णादिभ्यः (६५) फिञ्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्य (६६) इञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्यो (६७) ञ्यः। प्रागद्यः। वराहादिभ्यः (६८) कक्। वाराहकः। कुमुदादिभ्य (६९) ठक्। कौमुदिकः।

जनपदे लुप्। ४। २। ८१।

शीर्ष विरत समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक दृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका। सङ्काशादिः।

(६३) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुव) मूल उल डुल (डनडुल) वन कुल बलादिः।

(६४) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति पथिन् (पन्थ ~) कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सिंहक अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक। पक्षादिः।

(६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक कर्णादिः

(६६) सुतङ्गम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत खडिक शुक्र विग्र बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह सुतङ्गमादिः।

(६७) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः।

(६८) वराह पलाश शिरीष पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध विजग्ध विभग्न निमग्न बाहु खदिर शर्करा। वराहादिः।

(६९) कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मु

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात्।

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने।१।२।५१।

लुपि(७०) सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। पञ्चालानान्निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः।

तदशिष्यं(७१) संज्ञाप्रमाणत्वात्।१।२।५३।

युक्तवद्वचनन्न कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात्।

लुब् (७२) योगाऽप्रख्यानात्।१।२।५४।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३) ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः।

स्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुमुदादिः। यथासंख्याऽनुरोधात् कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः।

(७०) विशेष्यानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्यसंबद्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिवदिति लुपि लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः।

(७१) पूर्वाचार्य्यानुरोधेन कृतमपि पूर्वसूत्रं निरर्थकतया संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति सज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं नतु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथायथं जनपदस्य संज्ञा बहुवचनाद्यन्ता आपो दारा इत्यादिवत् तत्र लिङ्गसंख्याविधाने यत्नेन.लम् तथाच दारादिष्विव लिङ्गसंख्याविधानाभावेऽपि यथा तथात्वं तथाऽत्रापीति भावः।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब्विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योगेति जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति (५५१ पृ०) द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता।

(७३) अशिष्यमित्यनुवृत्त्यात्रापि संबध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। १। २। ५५।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५)।

प्रधान (७६) प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात्। १। २। ५६।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् कुतः अर्थस्य लोकतएव सिद्धेः।

कालोपसर्ज्जने च तुल्यम्। १। २। ५७।

अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्व्वार्द्धेन च सहितो

अप्रख्यानादिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति मह्यङ्गसम्बन्धिनिवासत्वेनाङ्गा इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु रूढ्येति भावः। पञ्चालादयः शब्दाः यथा क्षत्रियेषु रूढास्तथा जनपदेऽपीति तथाच तस्य निवासः (५४१पृ०) अदूरभवश्चेति (५४४पृ०) तद्धितएव नोत्पद्यते किं लुब्विधानेनेति तु हृदयम्।

(७४) प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्यावयवशक्त्यैव प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ तु प्रत्यायार्थमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना अत्र अशिष्यमित्यनुषज्यते।

दिवसोऽद्यतनः ।) विशेषणमुपसर्ज्जनमित्यादि पूर्व्वाचार्य्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः ।

विशेषणानाञ्चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्ज्जयित्वा। पञ्चालाः रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ। अजातेः किम् पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु (७७) व्यक्तिः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । खलतिकादिषु वचनम् । खलतिकस्य पर्व्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः * । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानाम्न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७९) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

---

७७) लुपीति (५४९पृ०)सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादीति व्यक्तिर्लिङ्गं प्रकृतिरूपा । हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाड़ी दोड़ी श्वेतपाकी अर्ज्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा शमीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका हरीतक्यादिः । ४।३।१६७।सूत्रेऽप्ययमेव।

७८) चञ्चेति । संज्ञायाञ्चेति (७१२पृ०) कनो लुम् मनुष्ये इति (७१२पृ०) लुप् चञ्चा तृणमयः पुमान् ।

७९) वरणादिभ्यस्तेत्यत्र लुबित्यनुवर्त्तते । वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गायन जानपदी जम्बु पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी वरणादिः ।

शर्कराया वा। ४। २। ८३।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात्।

ठक्छौ च। ४। २। ८४।

शर्कराया एतौ स्तः। कुमुदादौ(५४७सू०) वराहादौ च (५४८सू०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठच्ककौ। वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः। षट् रूपाणि। शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम्।

नद्यां मतुप् (८०)। ४। २। ८५।

चातुरर्थिकः। इक्षुमती।

मध्वादिभ्यश्च (८१) च। ४। २। ८६।

मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः। अनद्यर्थआरम्भः। मधुमान्।

कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्। ४। २। ८७।

कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्(८२)। आद्ययोर्भाय(६७८सू०)इति

---

(८०) मतुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदभिन्निति प्राप्ताण्बाधार्थञ्चेदम्।

(८१) मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्य्याण मरुत् वार्द्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका-आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुप्य तक्षशिला खड़ वट वेट मध्वादिः।

(८२) वेतस्वानिति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वं न, न पदान्तेति (२५सू०) निषेधस्तु पदे परतस्तस्मावयवे कर्त्तव्ये पदस्याजादेशस्यैवेति तन्निषेधाप्रवृत्तेः।

अन्त्ये मादुपधाया इति(६७८१०)वक्ष्यमाणेन वः। मह्लिषाच्चेति वक्तव्यम्*। मह्लिष्मान्नाम देशः।

नड़शादाड्ड्वलच्। ४। २। ८८।

नड्वलः। शादो जम्बालघासयोः। शाड्वलः।

शिखाया वलच्। ४। २। ८९।

शिखावलम्।

उत्करादिभ्य (८३) श्छः। ४। २। ९०।

उत्करीयः।

नड़ादीनां (८४) कुक् च। ४। २। ९१।

नडकीयम्। (क्रुञ्चा ह्रस्वत्वञ्च ग०)। क्रुञ्चकीयः। (तक्षन्नलोपश्च ग०)। तक्षकीयः।

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। ६। ४। १५३।

---

(८३) उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्म्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त्त अग्नि वैराणक इड़ा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागर मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष उत्करादिः।

(८४) नड़ प्लक्ष विल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण (क्रुञ्चा-ह्रस्वत्वञ्च) (तक्षन् नलोपश्च)। नड़ादिः।

नड़ाद्यन्तर्गता विल्वकादय(८५) स्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे। विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याम्भवा वैल्वकाः। वेत्रकीया-वैत्रकाः। छस्य किम् छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्म्मा भूत्। अन्यथा सन्नियोग (८६) शिष्टाना-मिति कुगपि निवर्त्तेत। ढे लोपोऽ (५०६४०) कद्र्वा इत्यनुवर्त्त-माने लुग्ग्रहणम् सर्व्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमातस्य स्यात्।

इति चातुरर्थिकाः।

---

(८५) नड़ादीनां कुक् चेति (५५३४०) सूत्रीयनड़ाद्यन्तर्गणतासूचनाय कुक्सहितविल्वशब्दस्य प्रयोगस्तेन तदन्तर्गतविल्वादिषु सककारपाठा-भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम्।

(८६) सन्नियोगे इति सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति-रिति न्यायेन अन्यतरापाये उभयोरप्यपायः स्यादिति भावः।

(८७) लोपस्यादेशतयाऽलोऽन्त्यस्येति (२६४०) क्वादेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमातस्य लोपः स्यादिति लुग्ग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

शेषे। ४। २। ९२।

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः(१) शेषस्तत्राऽणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। शेष इति लक्षणञ्चाधिकारश्च (२)। तस्य विकार(५९७पृ०) इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः।

राष्ट्राऽवारपाराद्घखौ। ४। २। ९३।

आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् *। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। इह प्रकृतिविशेषाद्घाद-यः ट्यट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते। तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते।

ग्रामाद्यखञौ। ४। २। ९४।

ग्राम्यः। ग्रामीणः।

---

(१) अन्योऽर्थ इति विशिष्यतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमान मपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम्।

(२) 'शैषिकान्मतुबर्थीयात् शैषिको मतुबर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टो न सनन्तात् सनिष्यते, इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद (५९३पृ०) मित्यादावपत्याद्यर्थसाम्यहणार्थोऽधिकारोऽप्यावश्यक इति भावः।

कत्त्र्यादिभ्यो (३) ढकञ्।४।२।९५।

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु।४।२। ९६।

कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः।

नद्यादिभ्यो (४) ढक्।४।२।९७।

नादेयम्। माहेयम्। वाराणसेयम्।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।४।२।९८।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम्। दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः। पौरस्त्यः।

कापिश्याः ष्फक्।४।२।९९।

---

(३) कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् स्यात्। कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम (कुड्याया यलोपश्च)। कत्त्र्यादिः।

(४) नदी मही वराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी (वडवाया वृषे) नद्यादिः।

(५) आजन्तमित्यादि अव्ययसाहचर्यादितिशेषः न तु टाबन्तोदक्षिणाशब्द-स्तथात्वे सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेर्ह्रस्वः स्यात्।

कापिश्याञ्जातादि कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा।

रङ्कोः (६) रमनुष्येऽण् च। ४। २। १००।

चात् ष्फक्। राङ्कवो गौः राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किम् राङ्कवको * मनुष्यः।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। ४। २। १०१।

दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्।

कन्थायाष्ठक्। ४। २। १०२।

कान्थिकः।

वर्णौ वुक्। ४। २। १०३।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। यथाहि जातं हिमवत्सु कान्थकम्।

अव्ययात्त्यप्। ४। २। १०४।

अमेहक्वतसित्रेभ्य एव (७)। अमान्तिकसहायार्थयोः। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किम्। उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः। अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः।

---

(६) रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं (मनुष्य तत्स्थयोर्वुञिति (५६५ पृ०) परेणास्य बाधात्,।

* मनुष्यतत्स्थयोरिति (५६५पृ०) वुञ्।

(७) "अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः। निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च आविसो निगमे तथे,त्युक्तेराह अमेहेति।

अनित्योऽयम् बहिरङ्गलोपविधानात् तेनेह न। आरातीयः। शाश्वतीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ॰। नित्यः। निष्ट्योगते ॰।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ८। ३। १०१।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः। अरण्याण्णः ॰। आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः ॰। दूरेत्यः। उत्तरादाहञ् ॰। औत्तराहः।

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्। ४। २। १०५।

एभ्यस्त्यप्। पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१८०) ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यम् ऐषमस्तनम्। ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम्। श्वस्त्यम्-श्वस्तनम्। पक्षे शौवस्तिकं (५७०८०) वक्ष्यते।

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। ४। २। १०६।

यथासंख्येन। काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। शैवरूप्यम्। तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् बहुच्पूर्व्वात् मा भूत्। वाहुरूप्यम्।

दिक्पूर्व्वपदादसंज्ञायां ञः। ४। २।। १०७।

अणोऽपवादः। पौर्व्वशालः। असंज्ञायां किम् संज्ञाभू(८)

(८) दिक्पूर्व्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौत्रत्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति।

तायाः प्रकृतेर्मा भूत्। पूर्व्वैषुकामशम्याम्भवः पूर्व्वैषुकाम-शमः। प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४पृ०) उत्तरपदवृद्धिः।

मद्रेभ्योऽञ्। ४। २। १०८।

दिक्पूर्व्वपदादित्येव। दिशोऽमद्राणामिति(५७२पृ०)(९)मद्र-पर्य्युदासाददिवृद्धिः। पौर्व्वमद्रः (१०)। आपरमद्रः।

उदीच्य(११) ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्। ४। २। १०९।

अञ् स्यात्। शैवपुरम्।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि (१२) कोपधादण्। ४। २। ११०।

---

(९) दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-न्नस्याचामादेर्वृद्धिरिति तत् सूत्रार्थः।

(१०) पौर्व्वेति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्त्या दिक्शब्देन सामानाधिकर-ण्यात्तद्धितार्थोत्तरेत्यादिना (३५५पृ०) समासः।

(११) उदीच्येति दिग्ग्रहणं निवृत्तम्। उदीच्यग्रामात् किं माथुरः। बह्वचः किं ध्वाजः गौरादेः(२२७पृ०)आकृतिगणत्वात् ङीषन्तः ध्वजीशब्दः। अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः कदुत्तरप्रकृतिस्वरेण-लित्स्वरस्तावस्थामात्। तत्त्व०

(१२) पलदी परिषद् रोमक वाह्लीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमल-कीट कमलकीकर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम पलद्यादिः।

माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः(५०१पृ०) । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।

इञश्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयमतु लौकिकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इञश्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

---

(१३) अग्रहणस्येति तेन इञः प्राचामिति (४९२पृ०) भरतेभ्यो यूप्रत्ययस्य लुक् न भवति । उद्दालकिः पिता उद्दालकायनः पुत्रः ।

शालीयः। मालीयः। तदीयः।

एङ् प्राचां देशे। १। १। ७५।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः। पक्षे अणि। ऐणीपचनः। गौनर्दः। भौजकटः। एङि किम् आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या*। देवदत्तीयः (१४)। दैवदत्तः।

भवतष्ठक्छसौ। ४। २। ११५।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः। भावत्कः। जश्त्वम्(१५)। भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शतन्तादणेव। भावतः।

काश्यादिभ्यः(१६)ठञ्ञिठौ। ४। २। ११६।

इकार उच्चारणार्थः। काशिकी-काशिका। वैदिकी-वैदिका।

---

(१४) अत्र देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचिदेवदत्तस्यैव ग्रहणमत्र नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव ग्राह्यम्।

(१५) छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः। सित्वात् सिति चेति (५ ३५ पृ०) पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनाह जश्त्वमिति।

(१६) काशि वेदि (चेदि पाठान्तरम्) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्ध्व तत् काश्यादिः।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः। आपत्कालिकी-आपत्कालिका।

वाहीकग्रामेभ्यश्च। ४। २। ११७।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। छस्यापवादः। कास्तीरन्नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी-कास्तीरिका।

विभाषोशीनरेषु। ४। २। ११८।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया।

ओर्देशे ठञ्। ४। २। ११९।

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७)। केऽण इति (४०४१०) ह्रस्वः। देशे किम् पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिटं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम्। वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः।

वृद्धात्प्राचाम्। ४। २। १२०।

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम्। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः।

धन्वयोपधाद्वुञ्। ४। २। १२१।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्

---

(१७) इसुसुक्तान्तात्कः (५२८१०) इत्यनेनोकप्रत्ययाभावपरतया ठस्य कः।

स्यात्। ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम्। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण (५।४।१४०) ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः।

प्रस्थपुरवहान्ताच्च। ४। २। १२२।

एतदन्तादृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१९) सिद्धम्।

रोपधेतोः प्राचाम्। ४। २। १२३।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः। काकन्दकः।

जनपदतदवध्योश्च। ४। २। १२४।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः।

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। ४। २। १२५।

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धाज्जनपदात् आङ्गकः। अवृद्धात् जनपदावधेः। आजमीढकः वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः। कालञ्जरकः

(१८) आदर्कं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वशब्दस्य क्लीबत्वस्यापीष्टतया धन्वेत्युक्तम्।

(१९) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवो वार्त्तनः।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्। ४।२।१२६।

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्। स्यात् दारुकच्छकः। काण्डाग्नकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्त्तकः।

धूमादिभ्य (२०) श्च। ४। २। १२७।

देशवाचिभ्यो वुञ्। धौमकः तैर्थकः।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः। ४। २। १२८।

नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये। नागरकः चौरः शिल्पी वा। कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः।

अरण्यान्मनुष्ये। ४। २। १२९।

वुञ्। अरण्याण्ण (५५८४०) इत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्*। आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा। वा गोमयेषु*। आरण्यकाः-आरण्याः गोमयाः।

---

(२०) धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्द्ध भक्षाली मद्रकूल आञ्जीकूल द्व्याहाव त्र्याहाव संस्फीय बर्ब्बर वर्च्य गर्त्त आनर्त्त माठर पाथेय घोषपल्ली आराज्ञी धार्त्तराज्ञी आवय तीर्थ

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्यां वुञ्। ४। २। १३०।

कौरवकः- कौरवः। यौगन्धरकः-यौगन्धरः।

मद्रवृज्योः कन्। ४। २। १३१।

जनपदवुञोऽपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः।

कोपधादण्। ४। २। १३२।

माहिषिकः।

कच्छादिभ्य (२१) श्च। ४। २। १३३।

देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्। ४। २। १३४।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः। कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितम्। मनुष्येति किम् काच्छो गौः।

अपदातौ साल्वात्। ४। २। १३५।

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अपदातावेवेति। साल्वको ब्राह्मणः। अपदातौ किम् साल्वः पदातिर्व्रजति।

(कूलात्सौवीरेषु) (समुद्रान्नावि मनुष्ये च) कुक्षि अन्तरी द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत। धूमादिः।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु कच्छादिः।

गोयवाग्वोश्च। ४। २। १३६।

शाल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। शाल्वको गौः। शाल्विका यवागूः। शाल्वमन्यत्।

गर्त्तोत्तरपदाच्छः। ४ २। १३७।

देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्त्तीयम्। उत्तरपदग्रहणं वहुच्पूर्व्वनिरासार्थम्।

गहादिभ्य (२२) श्च। ४। २। १३८।

छः स्यात्। गहीयः। (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०)। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्। अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम्। (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम्। परकीयम्। (देवस्य च ग०) देवकीयम्। (स्वस्य चग०)। स्वकीयम्। (वेणुकादिभ्यः छण् वाच्यः ग०) वैतकीयम्। औत्तरपदकीयम्।

---

(२२) गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्व्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाड़ायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्म्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याड़ि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्म्मि भौजि वाराटकि वाल्मीकि क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तन्त्वग्र उत्तर अनन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्च) (स्वस्य च) देवस्य च) (वेणुकादिभ्यश्छण्)। गहादिराकृतिगणः।

प्राचां कटादेः। ४। २। १३९।

प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात्। अणोऽपवादः। कटनग-रीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वलीयम्।

राज्ञः क च। ४। २। १४०।

छ्वृत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते। राजकीयम्।

वृद्धादकेकान्तखोपधात्। ४। २। १४१।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः। अयोमुखीयः।

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्। ४। २। १४२।

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्-ञिठादेरपवादः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्।

पर्व्वताच्च। ४। २। १४३।

पर्व्वतीयः।

विभाषाऽमनुष्ये। ४। २। १४४।

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्व्वताच्छो वा स्यात्। पक्षेऽण्। पर्व्वतीयानि पार्व्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किम् पर्व्वतीयो मनुष्यः।

कृकणपर्णाद्भरद्वाजे। ४। २। १४५।

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयम्। पर्णीयम्। भरद्वाजे किम् काकर्णम्। पार्णम्।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च। ४। ३। १।

चाच्छः। पक्षेऽण्। युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्मदीयः।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। ४। ३। २।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः।

तवकममकावेकवचने। ४। ३। ३।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च। तावकीनः-तावकः। मामकीनः-मामकः। छे तु।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। ७। २। ९८।

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। उत्तरपदे तु। त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः।

अर्द्धाद्यत्। ४। ३। ४।

अर्द्ध्यः।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च। ४। ३। ५।

परार्द्ध्यम्। अवरार्द्ध्यम्। अधमार्द्ध्यम्। उत्तमार्द्ध्यम्।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च। ४। ३। ६।

चाद्यत्। पौर्व्वाह्णिकम्-पूर्व्वाह्णम्।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ। ४। ३। ७।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्व्वपदादह्ना-न्तादञ्ठञौ स्तः। इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वा-ह्णाः पौर्वाह्णिकाः। ग्रामस्य पूर्व्वस्मिन्नह्नि भवा इति तद्धितार्थे (२५५४०) समासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। अञ्चेत्युक्तेऽप्यर्थ-तोऽप्यनकर्षः सम्भाव्येत।

मध्यान्मः। ४। ३। ८।

मध्यमः।

अ साम्प्रतिके। ४। ३। ९।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षापकर्ष-हीनो मध्यो वैयाकरणः। मध्यन्दारु नातिह्रस्वन्नाति-दीर्घमित्यर्थः।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। ४। ३। १०।

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् द्वैप्यम् द्वैप्या।

कालाट्ठञ् (२२)। ४। ३। ११।

---

(२२) कालाट्ठञिति कालग्रहणे कर्त्तव्ये यथाकथञ्चित्कालबोधकानां ग्रहणं

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकम्। सांवत्सरिकम्। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथन्तर्हि "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" इति कालिदासः। "अनुदितौषसरागेति" भारविः। समानकालीनम्। प्राक्कालीनमित्यादि च। अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः। तत्र जात (५७२४०) इति यावत् कालाधिकारः।

श्राद्धे शरदः। ४। ३। १२।

ठञ् स्यात्। (५७१४०) ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं श्राद्धम्।

विभाषा रोगातपयोः। ४। ३। १३।

शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा। एतयोः किम् शारदन्दधि।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च। ४। ३। १४।

वा ठञ् स्यात्। नैशिकं नैशम्। प्रादोषिकम्-प्रादोषम्।

श्वसस्तुट् च। ४। ३। १५।

श्वस्शब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुडागमश्च।

द्वारादीनाञ्च। ७। ३। ४।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादुमृदु श्वस् श्वन् स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम्।

न तु कालस्वरूपपरत्वं यो यः काले वर्त्तते स स काल इति भाष्योक्तेरित्याशयेनोदाहरति मासिकमित्यादि।

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। ४। ३। १६।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्। सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम्। ग्रैष्मम्। तैषम्। सन्धिवेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्द्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत्। (सम्वत्सरात् फलपर्व्वणोः ग०)। साम्वत्सरं फलम् पर्व वा। साम्वत्सरिकमन्यत्।

प्रावृष एण्यः। ४। ३। १७।

प्रावृषेण्यः।

वर्षाभ्यष्ठक्। ४। ३। १८।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति (५७७पृ०) साध्वर्थे।

सर्वत्राण् च तलोपश्च। ४। ३। २२।

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च (२४) वेदलोकयोः। चकारात्पक्षे ऋत्वण्। हैमनं हैमन्तम्।

सायञ्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च। ४। ३। २३।

---

(२४) हेमन्ताच्च (७४८७पृ०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्त्तते पूर्व्वं छन्दसःप्रक्रान्तत्वेनेह सर्व्वत्र ग्रहणमुभयविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति तलोपश्च अकारसहिततकारलोपस्तस्य हैमनमित्यत्राकारसहिततकारलोपे सति अन्निति (५१२पृ०) प्रकृतिभावे नस्तद्धित इति (२२४पृ०) टिलोपो नेति बोध्यम्।



सायमित्यादिभ्यः (२५)चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च। तुटः प्रागनादेशः अनद्यतन (७१२४०) इत्यादि निर्द्देशात्। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वन्निपात्यते प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्। दोषातनम्। दिवातनम्। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः॰। चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्। अग्रादिपश्चाड्डिमच्*। अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। अन्ताच्च *। अन्तिमम्।

विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम्। ४। ३। २४।

आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च। पक्षे ठञ्। पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम्। घकालतने (४६१४०) ष्वित्यलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम्। अपराह्णतनम्। पौर्व्वाह्णिकम्। आपराह्णिकम्।

तत्र जातः। ४। ३। २५।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः। स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीणइत्यादि।

प्रावृषष्ठप्। ४। ३। २६।

एण्यस्यापवादः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः।

संज्ञायां शरदो वुञ्। ४। ३। २७।

---

(२५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथगुपादानम् अकारान्तानव्ययसायचिरशब्दयोर्मान्तत्वनिपातनं द्योतयति।

ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च।

उत्तरपदस्य। ७। ३। १०।

अधिकारोऽयम्। हनस्त (१८६१०) इत्यस्मात् प्राक्।

अवयवादृतोः। ७। ३। ११।

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्व्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति(२६)तदन्तविधिःपूर्वत्र(२७) इह तु न अवयवत्वाभावात्।

सुसर्व्वार्द्धाज्जनपदस्य। ७। ३। १२।

उत्तरपदस्य वृद्धिः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति (५६२१०) वुञ्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः।

दिशोऽमद्राणाम्। ७। ३। १३।

---

(२६) ऋतोर्वृद्धीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वाच्यः स चेदृतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परोभवतीत्यर्थः।

(२७) पूर्व्वत्र पूर्व्ववार्षिक इत्यादौ तत्र च तद्धितार्थे द्विगुः। पौर्व्ववर्षिक इत्यत्र तु कालाट्ठञिति (५६८१०) सामान्यतः ठञेवेति विवेकः। अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्व्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न स्यात्।

(२८) सुसर्व्वार्द्धेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्यो भवति स सुसर्व्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः। पूर्वपाञ्चालकः। दिशः किम् पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः। अमद्राणाङ्किम् पौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः।

प्राचां (२९) ग्रामनगराणाम्। ७। ३। १४।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्य वृद्धिः। पूर्वैषुकामशम्यामभवः पूर्वैषुकामशमः। नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्। ४। ३। २८।

पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः।

पथः पन्थ च। ४। ३। २९।

पथि जातः पन्थकः।

अमावास्याया वा। ४। ३। ३०।

अमावास्यकः-आमावास्यः।

अ च। ४। ३। ३१।

अमावास्यः।

---

(२९) प्राचामिति देशनिर्देशः नगरस्य ग्रामत्वेऽपि नगराणामित्युत्तरपदविशेषणम् ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमिति द्योतनायोभयग्रहणम्।

सिन्ध्वपकराभ्यां कन्। ४।३।३२।

सिन्धुकः। कच्छाद्यणि (५६५पृ०) मनुष्यवुञि (५६५पृ०) च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते।

अणञौ च। ४।३।३३।

क्रमात् स्तः। सैन्धवः। आपकरः।

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्। ४।३।३४।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्।

लुक् तद्धितलुकि। १।२।४९।

तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुन इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्*। चित्रायाञ्जाता चित्रा। रेवती। रोहिणी। आभ्यां लुक् तद्धितलुकि कृते पिप्पलादे(२२८पृ०)(३०) राकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्। फल्गुन्याषाढाभ्याण्टानौ वक्तव्यौ*। स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। आषाढा। श्रविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् वक्तव्यः*। अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः।

ञे प्रोष्ठपदानाम्। ७।३।१८।

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

---

(३०) पिप्पल्यादेरिति "अन्यथा गौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्र इति

वक्तः। जे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचन-मिह् शाततन्त्र्योऽपि दृश्यते। भद्रपादः।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। ४। ३। ३५

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातः गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। विभाषा (२१) सेनेति (१८८४०) नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा। ४। ३। ३६।

एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात। वत्सशाले जातः वत्सशालः वात्सशाल इत्यादि। जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा डिद्वक्तव्यः॰ शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक्।

नक्षत्रेभ्यो बहुलम्। ४। ३। ३७।

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात्। रोहिणः रौहिण

कृतलब्धक्रीतकुशलाः। ४। ३। ३८।

तत्रेत्येव। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः।

प्रायभवः। । ४। ३। ३९।

तत्रेत्येव। । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः।

नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन क्लीबत्वता स्यादिति भावः।

(२१) सूत्रे गोशालखरशालेति ह्रस्वपाठसमर्थनायाह विभाषेति।

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। ४। ३। ४०।

औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः।

सम्भूते। ४। ३। ४१।

स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः।

कोशाड्ढञ्। ४। ३। ४२।

कौशेयं वस्त्रम्।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। ४। ३। ४३।

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः।

उप्ते च। ४। ३। ४४।

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ताः यवाः।

आश्वयुज्या वुञ्। ४। ३। ४५।

ठञोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ‡।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। ४। ३। ४६।

पक्षे ऋत्वण्। ग्रैष्मकं-ग्रैष्मम्। वासन्तकं-वासन्तम्।

देयमृणे। ४। ३। ४७।

कालादित्येव मासे देयमृणं मासिकम्।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। ४। ३। ४८।

‡ कालाट्ठञिति (५६८४०) सामान्यतः प्राप्तस्य ठञोऽपवादः।

यस्मिन् (३२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम्। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः। यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमृणमश्वत्थकम्। यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम्।

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्। ४। ३। ४९।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। आवरसमकम् (३३)।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च। ४। ३। ५०।

चाद्वुञ्। सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम्।

व्याहरति मृगः। ४। ३। ५१।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायतइत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः ‡।

तदस्य सोढम् (३४)। ४। ३। ५२।

---

(३२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य संबन्धाय च कलाप्यादिशब्दास्तत्तत्काले लाक्षणिकास्तस्माच्च यस्मिन्नित्यादि।

(३३) आवरसमकमिति आगामिवर्षे देयमित्यर्थः अवरशब्दस्य समाशब्देन समासस्तथार्थत्वम्।

‡ निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति (५७०पृ०) पक्षे ठञ्।

(३४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः। क्रियाकारकमात्रकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति कर्त्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी कालस्य

कालादित्येव। विद्यासहचरितमध्ययनन्निशा तत्सोढमस्य नैशः। नैशिकः।

तत्र भवः।४।३।५३।

स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः।

दिगादिभ्यो (३५) यत्।४।३।५४।

दिश्यम्। वर्ग्यम्।

शरीरावयवाच्च।४।३।५५।

दन्त्यम्। कर्ण्यम्।

प्राचान्नगरान्ते।७।३।२४।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौर्णनागरः। प्राचाङ्किम् मद्रनगरमुदच्चु तत्र भवः माद्रनगरः।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (३६) ।७।३।२५।

स्वरूपेण सहनक्रियाऽयोगात् सहनयोग्यक्रियासहचरितक्रियायां लक्षणया तथेति सूच्यति विद्यासहचरितमिति।

(३५) दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उद-कात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश दिगादिः।

(३६) उत्तरमुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः।

ङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्व्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य
। ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-
कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्-वैश्वधैनवम्-सौवर्णवलजम्-
ौवर्णवालजम्।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्।४।३।५६।

: त्तेयम्। कौक्षेयम् कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम्।

ग्रीवाभ्योऽण् च।४।३।५७।

वात् ढञ्। ग्रैवेयम्-ग्रैवम्।

गम्भीराञ्ञ्यः।४।३।५८।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्य्यम्। पञ्चजनादुपसंख्यानम्*।
पाञ्चजन्यः।

अव्ययीभावाच्च।४।३।५९।

परिमुखम्भवं पारिमुख्यम्। परिमुखादिभ्य (२७) एवेष्यते
नेह। औपकूलः।

अन्तःपूर्व्वपदाट्ठञ्।४।३।६०।

अव्ययीभावादित्येव। वेश्मनीति अन्तर्व्वेश्मम् तत्र भवम्

---

(२७) परिमुख परिहनु पर्य्योष्ठ पर्य्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण
उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुलाय
अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख परिमुखादिः।

आन्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। अध्यात्मादेष्ठञिष्यते *।
आध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम्।

अनुशतिकादीनाञ्च(३८)। ७।३।२०।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्। अध्यात्मादिराकृतिगणः (३९)।

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात्। ७।३।१।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च। दाविकम्। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो (५९८पृ०) वेत्यञ्। दित्यौहरूदं दात्यौहम्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयसि भवं श्रायसम्।

ग्रामात्पर्य्यनुपूर्व्वात्। ४।३।६१।

---

(३८) अनुशतिक अनुहोड़ अनुसंवरण अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्व्वलोक सर्व्वपुरुष सर्व्वभूमि प्रयोग परस्त्री (राजपुरुषात्ष्यञि) सूत्रनड़ आकृतिगणोयम्। तेनाभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः।

(३९) समानाच्च तदादेश्च अध्यात्मादेष्ठञिष्यते।
ऊर्द्धं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदात्तथा।

ठञ् स्यात्। अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४। ३। ६२।

जिह्वामूलीयम्। अङ्गुलीयम्।

वर्गान्ताच्च। ४। ३। ६३।

कवर्गीयम्।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। ४। ३। ६४।

पक्षे पूर्व्वेण छः। भवर्ग्यः-भवर्गीणः-भवर्गीयः। अशब्दे किम् कवर्गीयो वर्णः।

कर्णललाटात्कनलङ्कारे। ४। ३। ६५।

कर्णिका। ललाटिका।

तस्य व्याख्यानइति च (४०) व्याख्यातव्यनाम्नः। ४। ३। ६६।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्त्तः। सुप्सु भवं सौपम्।

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। ४। ३। ६७।

---

(४०) षष्ठ्यन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे व्याख्यातव्यपन्थवाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानोपन्थः।

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च।४।३।६८।

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः (४१)। नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। अनन्तोदात्तार्थं (४२) आरम्भः।

अध्यायेष्वेवर्षेः।४।३।६९।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात्। वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वाशिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वाशिष्ठिकोऽध्यायः। अध्यायेषु किम् वाशिष्ठी ऋक्।

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्।४।३।७०।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ष्ठन्। पौरोडाशिकः। पुरोडाशिकः।

छन्दसो यदणौ।४।३।७१।

---

(४१) पाकयज्ञोऽष्टयज्ञो वैश्वदेवहोमो वा। नवयज्ञो नवशस्येष्टिराग्रहायणेष्टिः।

(४२) अनन्तोदात्तार्थं इति कद्रुत्तरप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थः।

छन्दस्यः छान्दसः।

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्। ४। ३। ७२।

द्व्यचः। ऐष्टिकः। पाशुकः। ऋतः। चातुर्होतृकः। ब्राह्मणिकः। आर्च्चिक इत्यादि।

ऋगयनादि (४३) भ्यः। ४। ३। ७३।

ठञादेरपवादः। आर्गयनः। औपनिषदः। वैयाकरणः।

तत आगतः। ४। ३। ७४।

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः।

ठगायस्थानेभ्यः। ४। ३। ७५।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः।

शुण्डिकादि (४४) भ्योऽण्। ४। ३। ७६।

आयस्थाने ठकञ्छादीनाञ्चापवादः। शुण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः।

---

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ऋगयनादिः। एभ्यो भवे व्याख्याने चार्थेऽणित्यर्थः।

(४४) शुण्डिक कृकण (कृपण) स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण शुण्डिकादिः।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ।४।३।७७।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतष्ठञ् ।४।३।७८।

वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ।

पितुर्यच्च ।४।३।७९।

चाट्ठञ् । रीङृतः (५२२पृ०) यस्येति (१२८पृ०) लोपः । पित्र्यम् पैतृकम् ।

गोत्रादङ्कवत् (४५) ।४।३।८०।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।७।३।३०।

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम् अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम् अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।४।३।८१।

---

(४५) अङ्कार्थे यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययः (५६५पृ०) वक्ष्यते स सर्वोऽपि तत आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्कवदिति अङ्कलक्षणभेदः । अङ्कशब्देनेदमर्थसामान्यं लक्ष्यते तस्मात् वुञप्यतिदिश्यते न त्वणेवेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचेरागतमित्यपि आशौचमित्युभयपदवृद्ध्यर्थमिह नञ इत्यादिसूत्रग्रहणम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रत्युदाहृता इत्याहुः ।

समादागतं समरूप्यम्। विषमरूप्यम्। पक्षे गहादित्वाच्छः (५६६पृ०)। समीयम्। विषमीयम्। देवदत्तरूप्यम्- दैवदत्तम् ‡ देवदत्तीयम्।

मयट् च। ४। ३। ८२।

सममयम्। विषममयम्। देवदत्तमयम्।

प्रभवति। ४। ३। ८३।

तत इत्येव। हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती गङ्गा।

विदूराञ्ञ्यः। ४। ३। ८४।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्य्यो मणिः।

तद्गच्छति पथिदूतयोः। ४। ३। ८५।

स्रुघ्नङ्गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा।

अभिनिष्क्रामति द्वारम्। ४। ३। ८६।

तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नम् कान्यकुब्जद्वारम्।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। ४। ३। ८७।

तदित्येव। शारीरक (४८) मधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ‡।

---

§ वा नामधेयस्येति (५६१पृ०) वा वृद्धत्वात् छाणौ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न तूत्पत्तिर्जाताद्भेदेन निर्द्देशादित्युदाहरणेन स्पष्टयति हिमवत इति।

(४८) शरीरादिदमर्थेऽणि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः।।

‡ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति(५४०पृ०)दर्शितं वार्त्तिकमत्र उदाहर्त्तव्यम्

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः। ४। ३। ८८।

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वन्निपातनात्। यमसभीयः। किरातार्ज्जुनीयम्। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम्।

सोऽस्य निवासः। ४। ३। ८९।।

स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः।

अभिजनश्च। ४। ३। ९०।

स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्व्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः।

आयुधजीविभ्य(४९)श्छः पर्व्वते। ४। ३। ९१।

पर्व्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छःस्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुधेति किम्। ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः।

शण्डिकादिभ्यो(५०)ञ्यः। ४। ३। ९२।

---

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०सू०) चतुर्थी तानभिधातुमित्यर्थः पर्व्वते इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी क्वचित् पर्व्वतादित्येव पाठः। शब्देन्दु०

(५०) शण्डिक सर्व्वसेन सर्व्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध शण्डिकादिः।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।४।३।९३।

सिन्ध्वादिभ्यो(५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो(५२)ऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः।

तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः।४।३।९४।

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्म्मतेयः। कौचवार्य्यः।

भक्तिः।४।३।९५।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः।

अचित्ताददेशकालाट्ठक्।४।३।९६।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात्किम् दैवदत्तः। अदेशात्किम् स्रौघ्नः। अकालात्किम् ग्रैष्मः।

महाराजाट्ठञ्।४।३।९७।

---

(५१) सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व काश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद् गन्दिका सिन्ध्वादिः।

(५२) तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्म्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किन्नर काण्डधार पर्व्वत अवसान वर्व्वर कंस तक्षशिलादिः।

माद्वाराजिकः।

वासुदेवार्ज्जुनाभ्यां वुन्।४।३।९८।

वासुदेवकः। अर्ज्जुनकः।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्।४।३।९९

अणोऽपवादः। परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणान्नेह। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः।

जनपदिनां जनपदवत्सर्व्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने।४।३।१००।

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनाञ्जनपदवत्सर्व्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदतदवध्योश्चेति (५६३४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः। जनपदिनामिति किम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः।

तेन प्रोक्तम्।४।३।१०१।

पाणिनिना प्रोक्तम्पाणिनीयम्।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्।४।३।१०२।

छन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३३पृ०)तद्विषयता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः। ४। ३। १०३।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च (५४)। ४। ३। १०४।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः। वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। ४। ३। १०५।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्। यत्प्रोक्तम्पुराणप्रोक्ताः‡ चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। ब्राह्मणेषु-भल्लु, भाल्लविनः। शाट्यायन:-शाट्यायनिनः। कल्पे। पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

---

(५३) तित्तिरीत्यारभ्य तेनैकदिगित्यन्तं(५८२पृ०)वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाश्छन्दस्येव वाच्ये इष्यन्ते शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतः (५८१पृ०) पूर्वत्र छन्दसोऽपकर्षादुत्तरत्र चानुवृत्तेरित्याशयेनाह छन्दोब्राह्मणेति तेन तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यादौ न तित्तिर्यादिभ्यश्छणत्र स च छन्दस्येवेति नियमद्वयाश्रयणात्। 'छन्दःशब्देन तु कल्पसूत्राण्यपि गृह्यन्ते। शब्देन्दु०।

(५४) हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपस्तत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः। वैशम्पायनस्य तु आलम्ब लङ्ग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापिनो नवेति बोध्यम्।

‡ पुराणेन मुनिना प्रोक्ताः।

कल्पः। पुराणेति किम् याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि। आश्मरथः कल्पः। अणि आपत्यस्येति (५८१४०) यलोपः

शौनकादिभ्य(५५)श्छन्दसि।४।३।१०६।

छन्दस्यभिधेये एभ्योणिनिः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः।

कठचरकाल्लुक्।४।३।१०७।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः।

कलापिनोऽण्।४।३।१०८।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् *। इत्यु पसंख्यानाट्टिलोपः।

छगलिनो ढिनुक्।४।३।१०९।

छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः।

पाराशर्य्यशिलालिभ्याम्भिक्षुनटसूत्रयोः।४।३।११०।

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कम्भ देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज शौनकादिः।

पाराशर्य्येण (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ।

कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्म्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्म्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

---

(५६) भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसंपादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुसूत्रज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्व्वज्ञानात् कर्म्मसन्न्यासादरेव भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं "वेदान्तान् विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदनृणोद्विज" इति मानवे वेदान्तज्ञानस्यैव संन्यासहेतुत्वोक्तेः । पाराशर्य्यो व्यासस्तत्प्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मयूरव्यंसकादित्वात् शिनिरनुवर्त्तते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सहार्थे तृतीया तेन सहैकदिग्रूपाधिकरणस्यमित्यर्थे तृतीयान्तात् अण् प्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव। पाणिनिना उपज्ञातम्पाणिनीयम्।

कृते ग्रन्थे। ४। ३। ११६।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः।

संज्ञायाम्। ४। ३। ११७।

तेनेत्येव। अग्रन्थार्थमिदम्। मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम् मधु।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ्। ४। ३। ११८।

तेन कृते संज्ञायाम्। कुलालेन कृतम् कौलालकम्। वारुडकम्।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४। ३। ११९।

तेन कृते संज्ञायाम्। क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम्। भ्रामरम्। वाटरम्। पादपम्।

तस्येदम् (५९)। ४। ३। १२०।

---

(५८) कुलाल वरुड़ चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिध्र सैरिन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक कुलालादिः।

(५९) तस्येदमिति अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्व्वविशेषाणां सामान्यरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम्। अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन च नेदमर्थता।

उपगोरिदम् औपगवम्। वहेस्तुरण् इट् (६०) च *। संवोढुः स्वम् सांवहित्रम्। अग्नीधः शरणे रण् भं च (६१) *। अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम्। तात्स्थ्यात्तात्स्थोऽपि आग्नीध्रः। समिधामाधाने षेण्यण् *। सामिधेन्यो मन्त्रः। सामिधेनी ऋक्।

रथाद्यत्। ४। ३। १२१।

रथ्यं चक्रम्।

पत्रपूर्वादञ्। ४। ३। १२२।

पत्रं वाहनम्। अश्वरथस्येदम् आश्वरथम्।

पत्राध्वर्युपरिषदश्च। ४। ३। १२३।

अञ्। पत्राद्वाह्ये *। अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम्। आध्वर्यवम्। पारिषदम्।

हलसीराट्ठक्। ४।। ३ १२४।

हालिकम्। सैरिकम्।

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः। ४। ३। १२५।

---

(६०) तृच्प्रत्ययान्ताद्वहधातोरण् तृच इट् च। तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम्। इटश्चासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न इत्वमित्याशयेनोदाहरति सांवहित्रमिति।

(६१) भञ्चेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया पदत्वसंज्ञाबाधेन न जश्त्वम्।

काकोलूकिका। कुत्सकुशिकिका। वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः *। दैवासुरम्।

गोत्रचरणाद्वुञ्। ४। ३। १२६।

औपगवकम्। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् *। काठकम्।

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् (६२)। ४।३। १२७।

घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् *। अञः। वैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा। वैदं लक्षणम्। यञः। गार्गः। गार्गम्। इञः। दाक्षः। दाक्षम्। परम्परासम्बद्धोऽङ्कः (६३) साक्षात्तु लक्षणम्।

शाकलाद्वा। ४। ३। १२८।

अण् वोक्तेऽर्थे (६४)। पक्षे (६५) चरणाद्वुञ्। शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा-शाकलः— शाकलकः। लक्षणे क्लीवता।

---

(६२) संघादयइदमर्थविशेषाः गोत्रग्रहणानुवृत्तिरञाञादीनां प्रत्ययतया तदन्तानां ग्रहणम्। गोत्रञ्चेह लौकिकं न त्वपत्यरूपम्।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वामिनां संबन्धबोधकोऽङ्कः।

(६४) अण् वोक्त इति अण्संबन्धितया संघादीनामप्यनुवृत्तिरिति भावः।

(६५) पक्षे इति गोत्रचरणाद्वुञित्यस्योत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तावपि संघादिषु तत्प्राप्तिरिति भावः।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४। ३। १२९।

छन्दोगानान्धर्म्मआम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम् चरणाद्धर्म्माम्नाययोरित्युक्तम् तत्साहचर्य्यान्नटशब्दादपि तयोरेव।

न दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु। ४। ३। १३०।

दण्डप्रधाना मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात्। दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा।

रैवतिकादि(६६) भ्यश्छः। ४। ३। १३१।

तस्येदमित्यर्थे। वुञोऽपवादः। रैवतिकीयः। वैजवापीयः।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। ४। ३। १३२।

कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोऽपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदस्तस्यायं हास्तिपदः।

आथर्व्वणिकस्येकलोपश्च। ४। ३। १३३।

अण् स्यात्। चरणाद्वुञोऽपवाद इति। आथर्व्वणिकस्यायमाथर्व्वणो धर्म्मआम्नायो वा।

समाप्ताः शैषिकाः।

---

(६६) रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीवि (गौरग्रीव) औदमेघि औदवापि वैजवापि रैवतिकादिः।

तस्य विकारः (१)। ४। ३। १३४।

अश्मनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः।। अश्मनो विकारः आश्मः। भास्मनः। मार्त्तिकः।

अवयवे च(२)प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः।४।३।१३५।

चाद्विकारे। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं काण्डं भस्म वा। पैप्पलम्।

बिल्वादि (३) भ्योऽण्। ४। ३। १३६।

बैल्वः।

कोपधाच्च। ४। ३। १३७।

अण्। अञोपवादः (४)। तर्कु तार्कवम्। तैत्तिडीकम्।

त्रपुजतुनोः षुक्। ४। ३। १३८।

---

(१) षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः। तस्येदमित्यतः (५९३पृ०) तस्येति लब्धे पुनस्तस्येति ग्रहणं शैषिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः (४८८पृ०) इत्यधिकारात्।

(२) अवयवे चेति अयमधिकारः। चाद्विकारइति। तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम्।

(३) बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर बिल्वादिः।
अत्र गणे कोपधग्रहणं (५९८पृ०) मयड्बाधनार्थम्।

(४) अञोऽपवाद इति उवर्णत्वादिप्रयुक्तस्य ओरञित्यनेन (५९८पृ०) प्राप्ता ञः।

आभ्यामण् स्यादिकारे एतयोः षुगागमश्च। लाबुषम्। जातुषम्।

ओरञ्।४।३।१३९।

दैवदारवम्। भाद्रदारवम्।

अनुदात्तादेश्च।४।३।१४०।

दाधित्थम् (५)। कापित्थम्।

पलाशादिभ्यो (६) वा।४।३।।१४१।

अञ् स्यात् तयोः। पालाशम्। खादिरम्। कारीरम्।

शम्याः ष्लञ्।४।३।१४२।

शामीलम् भस्म। षित्त्वात् ङीष्। शामीली स्रुक्।

मयड्वैतयो (७) र्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः।४।३।१४३।

प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः। अश्ममयम् आश्म-

---

(५) दाधित्थमिति दधि तिष्ठतीति सुपि स्थ (उ३२४पृ०) इति कः उपपद-समासे पृषोदरादित्वात् सस्य तः। कदुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्।

(६) पलाश खदिर शिंशपा स्यन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत पलाशादिः।

(७) अधिकारादेव तयोरित्यर्थलाभे पुनस्तयोरिति ग्रहणमपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं तेन वैल्वं वैल्वमयमित्यादि।

नम् (८)। अभक्ष्येत्यादि किम्। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्।

नित्यं वृद्धशरादि (९) भ्यः। ४। ३। १४४।

आम्रमयम्। शरमयम्। एकाचो (१०) नित्यम्। त्वङ्मयम्। वाङ्मयम्। कथन्तर्हि 'आप्यमम्मयमिति (५९२४०) तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञ्।

गोश्च पुरीषे (११)। ४। ३। १४५।

गोः पुरीषम् गोमयम्।

पिष्टाच्च। ४। ३। १४६।

मयट् स्यान्विकारे। पिष्टमयम्भस्म। कथम्पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायान्तस्येदम् (५९२४०) इत्यण्।

संज्ञायाङ्कन्। ४। ३। १४७।

पिष्टादित्येव। पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः। 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्'।

---

(८) आश्मनमिति अश्मनोऽवयव इत्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात्।

(९) शर दर्भ मृत् कुटी तृण सोम बल्वज शरादिः।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्र नित्यविधानार्थमित्याशयेनाह एकाच इति शरादिषु मृच्छब्दपाठस्तु अस्यानित्यताबोधनार्थः। तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राञ्चः।

(११) गोभुक्ताहारे गोविकारत्वमारोप्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकारविरोधः।

व्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो (१२) ऽण् । ४ । ३ । १५२ ।

अञ्मयटोरपवादः । (तालाद्धनुषि ग०) । तालन्धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ।

अण् । बहुवचनात्पर्य्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ।

शौकम् । बाकम् । राजतम् ।

ञितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ।

ञित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः ।

---

(१२) (तालाद्धनुषि) बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा तालादिः ।

(१३) रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार रजतादिः ।

मयटोऽपवादः । ग्रामीलस्य ग्रामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । वैल्वमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्वहतेष्ठञ् (६०४सू०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

उष्ट्राद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ।

उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ (१४) ।

एण्या ढञ् । ४ । ५ । । १५९ ।

ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गव्यम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ।

---

(१४) अणञाविति तत्रधा यानामित्यनेन (७५५४सू०) उमेत्याद्युदात्तं तेन अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र धामा यतोऽणेव । ऊर्णेत्यन्तोदात्तं तेन शेषनिघातादादेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेश्च (५८८सू०) इत्यञिति भावः ।

द्रुः वस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्येव । द्रुवयम् । "यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकम् वयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम् आमलकम् (१५) ।

प्लक्षादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । प्लाक्षम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

जम्ब्वा वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् (५४४८०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (५४८७०) ।

---

(१५) आमलकमिति मयटोलुकि लुक् तद्धितलुकीति (५७५७०) ङीपो लुक् लुका लुप्तत्वात् स्थानिवत्त्वाऽभावेन न यस्येति (१२८७०) लोपः ।

(१६) प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती प्लक्षादिः ।

जम्ब्वाः फलं जम्बूः। फलपाकशुषा (१७) मुपसंख्यानम् *। व्रीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूलेषु बहुलम् *। मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः पुष्पं जातिः। विदार्य्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणादिह। पाटलानि पुष्पाणि। शाल्वानि मूलानि। बाहुलकात् क्वचिल्लुक्। अशोकम्। करवीरम्।

हरीतक्यादि (१८) भ्यश्च। ४। ३। १६७।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात्। हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव प्रकृतिवत् (५।५।६०)। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः।

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च। ४। ३। १६८।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च (१९) लुक्। कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः।

---

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। लुपइति शेषः।

(१८) हरितक्यादिः (५।५।६०) द्रष्टव्यः।

(१९) यथासंख्यं यञञोर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः प्रत्यययोर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोश्छयतोरेवेत्याह छयतोरिति।

प्राग्वहतेष्ठक्। ४। ४। १।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। तदाहेति माशब्दादिभ्य(१) उपसंख्यानम् *। माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः।

स्वागतादीनाञ्च। ७। ३। ७।

ऐच् न स्यात्। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्या-पत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। स्वपतौ साधुः स्वापतेयम्। आहौ(२)प्रभूतमादिभ्यः *। प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पार्य्याप्तिकः। पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (३) *। सु-स्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौखशायनिकः। आनुशतिकादि। गच्छतौ परदारादिभ्यः *। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम्। ४। ४। २।

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षै-र्ज्जयति आक्षिकः। अक्षैर्ज्जितमाक्षिकम्।

---

(१) माशब्द नित्यशब्द कार्य्यशब्द स्वागतादि (अनुपदयुक्तः) माशब्दादिः।

(२) आहाविति धात्वर्थनिर्द्देशे इक्।

(३) सुस्नात सुखरात्रि सुप्रभात सुखशयन अनुशतादि सुस्नातादि अनु-शत अनुसहस्रादि।

(४) तेनेति करणे तृतीया दीव्यतीत्यादौ तिङा कर्त्तुरुक्तत्वादाहचर्य्या-ज्जितमित्यत्रापि करणे एव तृतीया। अत्र तिङन्ते क्रियाप्रधान्येऽपि वृत्तौ न तत्प्राधान्यमित्युक्तमाकरे।

संस्कृतम् (५)। ४। ४। ३।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारिचिकम्।

कुलत्थकोपधादण्। ४। ४। ४।

ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैन्तिडीकम्।

तरति। ४। ४। ५।

तेनेत्येव। उडुपेन तरति औडुपिकः।

गोपुच्छाट्ठञ्। ४। ४। ६।

गौपुच्छिकः।

नौद्व्यचष्ठन्। ४। ४। ७।

नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यान्तरति बाहुका स्त्री।

चरति। ४। ४। ८।

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना भक्षयति दाधिकः।

आकर्षात् ष्ठल्। ४। ४। ९।

आकर्षो निकषोपलः। आकषादिति पाठान्तरम्। तेन चरति आकर्षिकः। षित्त्वात् ङीष्। आकर्षिकी।

---

(५) संस्कृतमिति विद्यमानस्य उत्कर्षाधानं संस्कारः।

पर्प्पादिभ्यः (६) ष्ठन् । ४ । ४ । १० ।

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणाट्ठञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् ष्ठन् ।

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् * । श्वगणेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् शौवापदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । ४ । ४ । १३ ।

---

(६) पर्प्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल (पादःपच्च) पर्प्पादिः ।

(७) वेतन वाहन अर्द्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त वेतनादिः ।

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वास्त्रिकः। क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-विगृहीतार्थम्। क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः।

आयुधाच्छ च। ४। ४। १४।

चाट्ठन्। आयुधेन जीवति आयुधीयः-आयुधिकः।

हरत्युत्सङ्गादि(८) भ्यः। ४। ४। १५।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः।

भस्त्रादिभ्यः (९) ष्ठन्। ४। ४। १६।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। षित्त्वान्ङीष्। भस्त्रिकी।

विभाषा विवधात्। ४। ४। १७।

विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे ठक्। वैवधिकः। एक-देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि ष्ठन्। वीवधिकः। वीवधिकी। विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते।

अण् कुटिलिकायाः। ४। ४। १८।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्म्मारोपकरणभूतं लौह-ञ्च। कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्म्मारश्च।

---

(८) उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक उत्सङ्गादि।

(९) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार अंसादिः।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) भ्यः । ४ । ४ । १९ ।

अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरम् ।

त्रेर्मम्नित्यम् (११ । ४ । ४ । २० ।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः * । पाकेन निर्वृत्तम्पाकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४ । ४ । २१ ।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२) । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।

दध्ना संसृष्टन्दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ।

---

(१०) अक्षद्यूत जानुप्रहृत जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत अक्षद्यूतादिः ।

(११) त्रेरिति त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्वृत्ते मप् योऽयं निर्वृत्ते मप् स त्रान्तादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्वृत्त' मित्यस्वपदविग्रहः न तु त्रान्तस्य प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारलब्धोऽपि वाशब्दो न संबध्यते । वृत्तौ तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देन्द०

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु वचनसामर्थ्यात् प्रथमान्तादेवेति भावः ।

चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ।

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

मुद्गादण् । ४ । ४ । २५ ।

मौद्ग ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (१३) । ४ । ४ । २६ ।

ठक् । दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते । ४ । ४ । २७ ।

ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्व्वमीपलोमकूलम्(१४) । ४ । ४ । २८ ।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।

---

(१३) व्यञ्जनैरुपसेचनेन मृदूकरणमुपसेकः व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठक् प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिकूलानुकूलपर्य्यायास्तद्घटका ईपलोमन्कूलशब्दा अविवक्षितार्थाः ।

(१५) क्रियेति अकर्म्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थतया फलसामानाधिकरण्याद् द्वितीयेति भावः ।

परिमुखञ्च।४।४।२९।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः (१६)। चात्पारिपार्श्विकः (१७)।

प्रयच्छति गर्ह्यम्।४।४।३०।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः॥। वार्द्धुषिकः (१९)।

कुसीददशैकादशाभ्यां ष्ठन्ष्ठचौ।४।४।३१।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्तद्गुहैव सूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युक्तमर्थ एवेहापि तद्धितार्थः।

उञ्छति (२०)।४।४।३२।

---

(१६) परेर्वर्जनार्थतया स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः।

(१७) पारिपार्श्विकशब्दः प्रादिसमासात् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेर्वाची

(१८) द्विगुणार्थमिति औपचारिकादेवार्थे प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् वृद्ध्याहेश्यकदानकर्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम्।

(१९) वृद्ध्यर्थां वृद्धिस्तां प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुषिक इति।

(२०) भूमौ पतितानामेकैकस्योपादानमुञ्छः।

बदराण्युञ्छति बादरिकः।

रक्षति। ४। ४। ३३।

समाजं रक्षति सामाजिकः।

शब्ददर्दुरङ्करोति। ४। ४। ३४।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः। दार्दुरिकः (२२)।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। ४। ४। ३५।

स्वरूपस्य पर्य्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्य्यायेषु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः।

परिपन्थञ्च(२३) तिष्ठति। ४। ४। ३६।

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात्। पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः। अत्रैवार्थेऽयं प्रत्ययः साधुः शब्दस्वाभाव्यात् न तु शब्दमात्रोत्पादने तेन शब्दं करोति वर्व्वर इत्यादौ न प्रत्ययः।

(२२) दर्दुरो भाण्डं "दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्ये भाण्डाद्रिभेदयो" रित्युक्तेः।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषो वा नि० पन्थभावः।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति। ४। ४। ३७।

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः।

आक्रन्दाट्ठञ्च। ४। ४। ३८।

अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे। आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४)।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति। ४। ४ ३९।

पौर्व्वपदिकः। औत्तरपदिकः।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च। ४। ४। ४०।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः।

धर्मञ्चरति (२६)। ४। ४। ४१।

धार्म्मिकः। अधर्म्माच्चेति वक्तव्यम् *। आधर्म्मिकः।

प्रतिपथमेति ठंश्च। ४। ४। ४२।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः।

---

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तत्राता।

(२५) बहुचपूर्व्वान्मा भूदित्येतदर्थं पदान्तमित्यनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम्।

(२६) चरतिरिहासेवायां नत्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशाद्धर्म्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो न धार्म्मिक इत्युच्यते आसेवा च स्वारसिकी प्रवृत्तिः। मनो०

समवायान् समवैति (२७)। ४। ४। ४३।

सामवायिकः। सामूहिकः।

परिषदो ण्यः। ४। ४। ४४।

परिषदं समवैति पारिषद्यः।

सेनाया वा। ४। ४। ४५।

ण्यः स्यात्। पक्षे ठक् (२८)। सैन्याः सैनिकाः।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति। ४। ४। ४६।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः। कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०)।

तस्य धर्म्यम्। ४। ४। ४७।

आपणस्य धर्म्यमापणिकम्।

---

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् समवैतीत्यर्थे। बहुवचनादर्थनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेण्धातोः प्रवेशपूर्व्वकैकीभवनमर्थस्तत्र गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्म्मिका। विशेष्यानुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता" इत्यादि। मनो०

(२८) ण्यठकोरनुवृत्त्या द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः। "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते,, इत्यमरोक्तिस्तु फलितार्थपरा।

(२९) 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्य्याक्षमश्च यः' इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः।

(३०) भिक्षुरत्र सन्न्यासी स हि पादन्यासपर्य्याप्तदेशपर्य्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य याति।

अण् महिष्यादि (३१) भ्यः। ४। ४। ४८।

महिष्या धर्म्यं माहिषम्। याजमानम्।

ऋतोऽञ्। ४। ४। ४९।

यातुर्धर्म्यं यात्रम्। नराच्चेति वक्तव्यम् *। नरस्य धर्म्या नारी। विशसितुरिड्लोपश्चाञ् वक्तव्यः *। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम्। विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ् वक्तव्यः *। विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्।

अवक्रयः। ४। ४। ५०।

षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे। आपणस्यावक्रय आपणिकः। राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः।

तदस्य पण्यम्। ४। ४। ५१।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः।

लवणाट्ठञ्। ४। ४। ५२।

लावणिकः।

किश(स)रादिभ्य(३२)ष्ठन्। ४। ४। ५३।

---

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपालि अनुचारक होतृ यजमान महिष्यादिः॥

(३२) किश(स)र नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी किश(स)रादिः। शब्देन्दु०

किशरं पण्यमस्य किशरिकः। षित्त्वान्ङीष्। किशरिकी। किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्व्वे सुगन्धिद्रव्य-वाचिनः।

शलालुनोऽन्यतरस्याम्। ४। ४। ५४।

ष्ठन् स्यात्। पक्षे ठक्। शलालुकः (३३)। शलालुकी। शालालुकः। शालालुकी। शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः।

शिल्पम्। ४। ४। ५५।

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्द्दङ्गिकः (३४)।

मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम्। ४। ४। ५६।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः। झार्झरिकः—झार्झरः।

प्रहरणम्। ४। ४। ५७।

तदस्येत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः।

परश्वधाट्ठञ्च। ४। ४। ५८।

पारश्वधिकः।

(३३) शलालुकेत्यत्र इसुसुक्तान्तात्कः (५२८७०) इत्यनेन ठस्य कादेशः।

(३४) मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दो लाक्षणिकः मुख्यार्थे तु न प्रत्ययोऽनभिधानात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्व्वकक्रियाकौशलं तच्च वादनएव सम्भवतीति मृदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्वे एव प्रत्ययः।

शक्तियष्ट्योरीकक्।४।४।५९।

शाक्तीकः। याष्टीकः।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः।४।४।६०।

तदस्येत्येव। अस्ति परलोकः (३६) इत्यं मतिर्य्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति मतिर्य्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्य्यस्य स दैष्टिकः।

शीलम्(३७)।४।४।६१।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः।।

छत्रादि (३८) भ्यो णः।४।४।६२।

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रन्तच्छीलमस्य छात्रः।

कार्मस्ताच्छील्ये।६।४।१७२।

---

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकावव्यये दिष्टशब्दस्य क्लीवतया भाग्यवाचकस्य ग्रहणम्। स्वविषयबुद्धिलाक्षणिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः।

(३६) परलोक इत्यभिधानस्वभावलभ्यम् न तु तस्य वृत्तौ प्रवेशः।

(३७) शीलं स्वभावः। अपूपादिशब्दानां तत्तद्भक्षणादिलाक्षणिकत्वे एव शीलतासम्भवेन तत्रैव प्रत्ययो नतु मुख्यार्थे शब्दस्वाभाव्यात्।

(३८) छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्म्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र छत्रादिः।

कार्म्म इति ताच्छीलिके णे टिलोपो निपात्यते। कर्म्मशीलः कार्म्मः। नस्तद्धित (२२४६०) इत्येव सिद्धे अण्कार्य्यं ताच्छीलिके णेऽपि। तेन चौरी तापसीत्यादि † सिद्धम्। ताच्छीलिके किम् कार्म्मणः।

कर्म्माध्ययने वृत्तम्। ४। ४। ६३।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः। एकमन्यत्कर्म्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स ऐकान्यिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः।

बह्वच्पूर्व्वपदाट्ठच्। ४। ४। ६४।

प्राग्विषये। द्वादशान्यानि कर्म्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः द्वादशाऽपपाटा अस्य जाता इत्यर्थः।

हितम्भक्षाः। ४। ४। ६५।

अपूपभक्षणं हितमस्मै (३६) आपूपिकः।

तदस्मै दीयते नियुक्तम्। ४। ४। ६६।

अग्रभोजनन्नियतन्दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः।

श्राणामांसौदनाट्टिठन्। ४। ४। ६७।

श्राणा(४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्मै श्राणिकः श्राणिकी। मांसौ-

---

† टिड्ढाणञित्यादिना (२२५६०) अणन्तत्वात् ङीप्।

(३६) प्रकृतामपि षष्ठीं हितशब्दयोगानुशिष्टया चतुर्थ्या विपरिणमय्याहास्मै इति। यद्वा परसूत्रादस्मै इति पदमपकृष्यते।

(४०) उष्णा यवागूः श्राणा।

दनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः।

भक्तादणन्यतरस्याम्।४।४।६८।

पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः-भाक्तिकः।

तत्र नियुक्तः।४।४।६९।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४१)।

अगारान्ताट्ठन्।४।४।७०।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः।

अध्यायिन्यदेशकालात्।४।४।७१।

निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यात् अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु(४२)व्यवहरति।४।४।७२।

तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशाः वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः सांस्थानिकः।

---

(४१) आकरः खनिर्मण्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः।

(४२) प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायौ।

निकटे वसति। ४। ४। ७३।

नैकटिको (४३) भिक्षुः।

आवसथात् ष्ठल्। ४। ४। ७४।

आवसथे वसति आवसथिकः। षित्त्वान्ङीष्। आवसथिकी।

"आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च।

आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे" (४४)।

षडिति सूत्रषट्केन विहिताइत्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त। इति

ठकोऽवधिः समाप्तः।

---

(४३) भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशान्ते वस्तव्यमिति शास्त्रमनादृत्य निकटे वसतीत्यर्थः।

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यःष्ठनिति (६०६पृ०) भस्त्रादिभ्यःष्ठनिति (६०७पृ०) किसरादिभ्यःष्ठनिति (६१४पृ०) सूत्रत्रयएव संहितया षत्वसन्देहसम्भवेन तस्यैव परिगणने इतरसूत्रत्रयस्य षित्त्वमनार्षं स्यादिति भ्रमनिरासाय षित्त्वसंग्राहकवार्त्तिकारम्भः। कुसीदसूत्राच्चेति (६११०पृ०) कुसीदसूत्रोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन ष्ठन्ष्ठचाविव्युभयग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०पृ०) दशैकादशकीत्युदाहृतम्। एवञ्च सूत्रषट्केन, पूर्व्वोक्तत्रयेण आकर्षात् ष्ठलिति (६०५पृ०) कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचाविति (६१०पृ०) आवसथात् ष्ठलिति च सूत्रत्रयेणेत्येवं सूत्रषट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठगधिकारे षितइत्यर्थः। तेन नौद्व्यचष्ठनित्यत्र (६०५पृ०) षकारः सांहितिकइति बोध्यम्।

प्राग्घितादृत्। ४। ४। ७५।

तस्मै हितमित्यतः (१६९०) प्राक् यदधिक्रियते।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्। ४। ४। ७६।

रथं वहति रथ्यः। युग्यः। वत्सानान्दमनकाले स्कन्धे यत् काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः। तं वहति प्रासङ्ग्यः।

धुरोयड्ढकौ। ४। ४। ७७।

हलि चेति (१५७९०) दीर्घे प्राप्ते।

न भकुर्छुराम्। ८। २। ७९।

भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात्। धुर्य्यः। धौरेयः।

खः सर्व्वधुरात्। ४। ४। ७८।

सर्व्वधुरं वहतीति सर्व्वधुरीणः।

एकधुराल्लुक् च। ४। ४। ७९।

एकधुरं वहति एकधुरीणः--एकधुरः।

शकटादण्। ४। ४। ८०।

शकटं वहति शाकटो गौः।

हलसीराट्ठक्। ४। ४। ८१।

हलं वहतीति हालिकः। सैरिकः।

संज्ञायाञ्जन्या। ४। ४। ८२।

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या।

विध्यत्यधनुषा। ४। ४। ८३।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत धनुःकरणम्। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः।

धनगणं लब्धा। ४। ४। ८४।

लब्धान्तमेतत्। धनं लब्धा धन्यः। गणं लब्धा गण्यः।

अन्नाण्णः। ४। ४। ८५।

अन्नं लब्धा आन्नः।

वशङ्गतः। ४। ४। ८६।

वश्यः परेच्छानुचारी।

पदमस्मिन् दृश्यम्। ४। ४। ८७।

पद्यः कर्दमः नातिशुष्क इत्यर्थः।

मूलमस्यावर्हि। ४। ४। ८८।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम् आवर्हि येषान्ते मूल्या मुद्गाः।

संज्ञायान्धेनुष्या। ४। ४। ८९।

धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम्। धेनुष्या बन्धके स्थिता।

गृहपतिना (१) संयुक्ते ञ्यः। ४। ४ ९०।

(१) संज्ञायामित्यधिकारात् दक्षिणाग्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः।

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्ताय्यंतुल्यप्राप्यबध्याऽऽनाम्यसमसमितसम्मितेषु (२) । ४ । ४ । ९१ ।

नावा तार्य्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्म्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण बध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ९२ ।

धर्म्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । आर्थ्यम् । न्याय्यम् ।

छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ९३ ।

छन्दसा निर्म्मितं छन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽण् च । ४ । ४ । ९४ ।

चाद्यत् । उरसा निर्म्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ९५ ।

---

(२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यञ्च अर्थद्वयार्थं मूलशब्दयोर्निकशेषः । इह सूत्रे वृत्तौ च वयस्तो भिन्नम् । धर्मप्राप्यं धर्मफलं सुखादि । बध्यो बधार्हः । कृष्टभूमीसमीकरणार्थः काष्ठविशेषः (मइ) इति वङ्गे प्रसिद्धनामा सीता । समितः संगतः । इत्येवमर्थो यथायथं बोध्यः । तार्य्यादियोगे यथासम्भवं करणे कर्तरि । हेतौ तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवेह समर्थविभक्तिरर्थात् लभ्यते ।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदण्णिति (४६५पृ०) हृदादेशः।

बन्धने चर्षौ। ४। ४। ९६।

हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः।

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु। ४। ४। ९७।

मतं ज्ञानन्तस्य करणम्भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः।

तत्र साधुः। ४। ४। ९८।

अग्रे साधुः अग्र्यः। सामसु साधुः सामन्यः। ये चाभावकर्म्मणोरिति (५१२पृ०) प्रकृतिभावः। कर्म्मण्यः। शरण्यः।

प्रतिजनादि (३) भ्यः खञ्। ४। ४। ९९।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्व्वजनीनः।

भक्ताण्णः। ४। ४। १००।

भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः।

परिषदो ण्यः। ४। ४। १०१।

पारिषद्यः। परिषद इति योगविभागात् णोऽपि। पारिषदः।

कथादि (४) भ्यष्ठक्। ४। ४। १०२।

---

(३) प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्व्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः।

(४) कथा विकथा विश्वकथा सङ्कथा वितण्डा कुष्टविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्व्वेद कथादिः।

कथायां साधुः काथिकः।

गुड़ादि (५) भ्यष्ठञ्। ४। ४। १०३।

गुड़े साधुः गौड़िक इक्षुः। साक्तुको यवः।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। ४। ४। १०४।

पथि साधुः पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिस्तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयन्धनम्।

सभाया यः। ४। ४। १०५।

सभ्यः।

समानतीर्थे वासी। ४। ४। १०७।

साधुरिति निवृत्तम्। वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः (६)।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। ४। ४। १०८।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्य्यो भ्राता।

सोदराद्यः। ४। ४। १०९।

सोदर्य्यः। अर्थः प्राग्वत्। इति

प्राग्घितीयाः समाप्ताः।

---

(५) गुड़ कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास गुड़ादिः।

(६) "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु,,इत्युक्तेरुपाध्यायस्तीर्थम्।

प्राक् क्रीताच्छः। ५। १। १।

तेन क्रीतमित्यतः (१२४६०) प्राक्(१)छोऽधिक्रियते।

उगवादिभ्यो (२) यत्। ५। १। २।

प्राक् क्रीतादित्येव। उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् छस्याऽपवादः। शङ्कवे हितम् शङ्कव्यम्। (नाभेर्नभञ्च ग०) (३)। नभ्योऽक्षः (४)। नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदम्। (शुनः सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम ग०)। शून्यम्। शुन्यम्। (ऊधसो ग०) नङ् च। ऊधन्यः।

कम्बलाच्च संज्ञायाम्। ५। १। ३।

यत्स्यात्। कम्बल्यमूर्णापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्णा।

विभाषा हविरपूपादि (६) भ्यः। ५। १। ४।

---

(१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु छो विधीयते इत्यर्थस्तेनार्थ एवेहा वधित्वेन गृह्यते नतु प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति फलितम्। अतः प्राक्क्रीतात् येऽर्थास्तेष्वेवाधिकारः। एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो यदादिश्छं बाधते अन्यथा यत्तव्यानीयरामिव पर्य्यायेणोत्पत्तिः स्यात्।

(२) गो हविस् अक्षर विष वर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा स्रुच् (नाभेर्नभञ्च) (शुनःसंप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) (ऊधसोऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् क्षरवेद वीज दीप्त गवादिः।

(३) गणसूत्रमाह नाभेर्नभञ्चेति नाभिशब्दात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च।

(४) नभ्योऽक्ष इति सन्धिस्थो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः। अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहमयत्वात् नाभये हितम्।

(५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावपक्षयोः प्रकृतिभावस्तेन टिलोपो न।

(६) अपूप तण्डुल अभ्यूष अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूष

आमिक्ष्यन्दधि आमिक्षीयम्। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः-पुरोडाशीयाः। अपूप्यम्-अपूपीयम्।

तस्मै हितम्। ५। १। ५।

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्। शङ्कव्यं दारु। गव्यम्। हविष्यम्।

शरीरावयवाद्यत्। ५। १। ६।

दन्त्यम्। कण्ठ्यम्। नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु *। नस्यं नाभ्यम्।

ये च तद्धिते। ६। १। ६१।

यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात्। शीर्षण्यः। तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति। वा केशेषु *। शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः। अचि शीर्ष इति वाच्यम् *। अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः। स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। ५। १। ७।

खलाय हितं खल्यम्। यव्यम्। माष्यम्। तिल्यम्। वृष्यम्। ब्रह्मण्यम्। चात् रथ्या (७)।

अजाविभ्यां थ्यन्। ५। १। ८।

अजथ्या यूथिः। अविथ्या।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः। ५। १। ९।

किंवच प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक दुर्गल अर्गल (अन्नविकारेभ्यश्च) यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र अपूपादिः। हविर्विशेषेभ्य एभ्यश्च वा यत्।

(७) यत्प्रकरणे रथाच्च इति वार्त्तिकोक्तेराह चाद् रथ्येति।

आत्माध्वानौ खे। ६। ४। १६९।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः। आत्मने हितमात्मनीनम्। विश्वजनीनम्। कर्म्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्छ एव। विश्वजनीयम्। पञ्चजनादुपसंख्यानम्*। पञ्चजनीनम्। सर्व्वजनाट्ठञ् खश्च *। सार्व्वजनिकः-सर्व्वजनीनः। महाजनाट्ठञ्*। माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्य्यादणत्वञ्च *। आचार्य्यभोगीनः।

सर्व्वपुरुषाभ्यां णढञौ। ५। १। १०।

सर्व्वाण्णो वेति वक्तव्यम्*। सर्व्वस्मै हितं सार्व्वम्-सर्व्वीयम्। पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य बधः पौरुषेयः। तस्येद-(५८३सू०) मित्यणि प्राप्ते। पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः। प्राणि-रजतादिभ्योऽञ् (६००सू०) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५३४सू०) प्राप्ते। "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवे"ति माघः। तेन कृते (५८२सू०) ग्रन्थेऽणि प्राप्ते। अग्रन्थे तु प्राग्वाद्दीव प्राप्तएवेति विवेकः।

मान(ण)वचरकाभ्याङ्खञ्। ५। १। ११।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम्। चारकीणम्।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। ५। १। १२।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात्। अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यन्दारु।

छदिरुपधिबलेर्ढञ् । ५ । १ । १३ ।

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात् स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ।

ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ५ । १ । १४ ।

छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्म्मण्यप्ययमेव पूर्व्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यञ्चर्म्म ।

चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्म्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । बर्ध्रेर् इदम् बार्ध्रं चर्म्म । वारत्रञ्चर्म्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ढञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

---

(८) स्यादित्यर्थद्योतनाय शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तत्रस्तु शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्वतेष्ठञ्। ५। १। १८।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् टञधिक्रियते।

आऽर्हादगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणाट्ठक्। ५। १। १९।

तदर्हती (६४०४०) त्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये टञोऽपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्ज्जयित्वा।

असमासे निष्कादि(३)भ्यः। ५। १। २०।

आऽर्हादित्येतत् तेन क्रीतमिति (६३४४०) यावत् सप्तदशसूत्रामनुवर्त्तते। निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु। नैष्किकम्। समासे तु ठञ्।

---

(१) वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन वत्यर्थस्यैवास्योपस्थानादपवादविषये नास्य प्रवृत्तिः।

(२) संख्यापरिमाणशब्दौ 'ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्व्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्व्वत इति' वार्त्तिकोक्तेः पारिभाषिकौ ग्राह्यौ। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुलाकोटिदेशे आरोपादुन्मीयते येन पलादिना ऊर्द्ध्वारोपात् तदुन्मानं। येन प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्व्वतः परिमाणं तत् सर्व्वतो मानात् परिमाणम्। आयामो दैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश्च येन हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम्। सर्व्वत उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः।

(३) निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि निष्कादिः। अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।७।३।१७।

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञेति किं पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य-परिमाणमिति (६३८४०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकम्भवति इत्यतः (४) प्राक् तदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम् यवापूप्यादि । इत (५) ऊर्द्धन्तु संख्यापूर्व्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पा-दञ् (७३२४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् (७) ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्व्वस्य तु वा ।७।३।२६।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्व्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम् आर्द्धद्रौणिकम् ।

परिमाणवाची पञ्चिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे निषेधार्थं इतरेषामप्राप्ते चायमारम्भः ।

(४) इत्यतः एतत्सूत्रात् प्रत्यासत्त्या पञ्चमाध्यायोक्तेष्वेव । अन्यथा समास-प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य (२३४०) उक्तस्य विरुद्धविषयत्वापत्तेः ।

(५) इतः असमासे इति सूत्रादूर्द्ध्वमार्हीयेठनार्हीये चेत्यर्थस्तदाह प्राग्वते-रिति । तच्चालुकीति लुगन्तायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः ।

(६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्तप्रकृतिः शूर्पादञन्यतरस्यामिति (६३२४०) प्राप्तयोः ठञञोरध्यर्द्धपूर्व्वेत्यादिना (६३२४०) लुक्करणात् ।

(७) द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावात् लुगभावः । परि-माणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ।

नातः परस्य। ७। ३। २७।

अद्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा ञि-
दादौ। अर्द्धप्रस्थिकम् आर्द्धप्रस्थिकम्। अतः किम् आर्द्धकौ
ड़विकम्। तपरः किम् अर्द्धखार्य्यांभवा अर्द्धखारी।
अर्द्धखारीभार्य्यइत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवद्भावनि
षेधो न स्यात्।

शताच्च ठन्यतावशते। ५। १। २१।

शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम्। अशते किम्। शतं परि
माणमस्य शतकः सङ्घः। इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न
भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव। असमासइत्येव। द्विश-
तेन क्रीतं द्विशतकम्।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्। ५। १। २२।

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः। पञ्चभिः
क्रीतः पञ्चकः बङ्कः। त्यन्तायास्तु (८)। साप्ततिकः। शद-
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः।

वतोरिड्वा। ५। १। २३।

वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः। तावत्कः।

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। ५। १। २४।

---

(८) अर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणात् डत्यवयवतिशब्दस्य न प्रतिषेधस्तेन
कतिक इत्यादिसिद्धिः।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु इवुन् स्यात्। कनोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायान्तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः।

कंसाट्टिठन्। ५। १। २५।

टो ङीबर्थः इकार उच्चारणार्थः। कंसिकः कंसिकी। अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्॰। अर्द्धिकः (९) अर्द्धिकी। कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा॰। कार्षापणिकः कार्षापणिकी प्रतिकः प्रतिकी।

शूर्पादञन्यतरस्याम्। ५। १। २६।

शौर्पम्-शौर्पिकम्।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। ५। १। २७

एभ्योऽण् स्यात्। ठञ्टकनामपवादः। शतमानेन क्रीतम् शातमानम्। वैंशतिकम्। साहस्रम्। वासनम्।

अध्यर्द्धपूर्व्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। ५। १। २८।

अध्यर्द्ध (१०) पूर्व्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात्। अध्यर्द्धकंसम्। द्विकंसम्। संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम्।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्। ५। १। २९।

(९) अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धे रूढस्तेनावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न शङ्क्यम्।

(१०) अध्यारूढमर्द्धं यस्मिन् तदध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः। प्रादिभ्यो धातुजस्य (४०। सू०) इत्यनेनास्य साधुत्वम्।

लुग् वा स्यात्। अध्यर्द्धकार्षापणम्-अध्यर्द्धकार्षापणिकम्। द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम्। औपसंख्यानिकस्य (६२४०) टिठनो लुक्। पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। अध्यर्द्ध सहस्रम्-अध्यर्द्ध साहस्रम्। द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम्।

द्वित्रिपूर्व्वान्निष्कात्। ५। १। ३०।

लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम्। त्रिनिष्कम्-त्रिनैष्किकम्। बहुपूर्व्वाच्चेति वक्तव्यम् *। बहुनिष्कम्-बहुनैष्किकम्।

विस्ताच्च। ५। १। ३१।

द्वित्रिबहुपूर्व्वात् विस्तादार्हीयस्य लुग् वा स्यात्। द्विविस्तम्-द्विवैस्तिकमित्यादि।

विंशतिकात् खः। ५। १। ३२।

अध्यर्द्धपूर्व्वाद्द्विगोरित्येव। अध्यर्द्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्।

खार्य्या ईकन्। ५। १। ३३।

अध्यर्द्धखारीकम्। द्विखारीकम्। केवलायाश्चेति वक्तव्यम् *। खारीकम्।

पणपादमाषशताद्यत्। ५। १। ३४।

अध्यर्द्धपण्यम्। द्विपण्यम्। अध्यर्द्धपाद्यम्। द्विपाद्यम्। इह

पादः पदिति (१७८६०) न, यस्येति (१२०६०) लोपस्य स्थानिवद्भावात् पद्यत्यतदर्थे (४६६६०) इत्यपि न प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्।

शाणाद्वा। ५। १। ३५।

यत् स्यात्। पक्षे ठञ् तस्य लुक्। अध्यर्द्धशाण्यम् अध्यर्द्ध शाणम्।

द्वित्रिपूर्व्वादण् च। ५। १। ३६।

शाणादित्येव। चाद्यत्। तेन त्रैरूप्यम्। परिमाणान्तस्या संज्ञाशाणयोरिति(१२०६०)पर्य्युदासादादिवृद्धिरेव। द्वैशाणम्-द्विशाण्यम्-द्विशाणम्। इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषाम् समर्थविभक्त्योऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते।

तेन क्रीतम् (११)। ५। १। ३७।

ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतम् गौपुच्छिकम्। साप्ततिकम्। प्रास्थिकम्। ठक्। नैष्किकम्।

इद्गोण्याः। १। २। ५०।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि। लुक् तद्धितलुकीति (५७५६०) लुकोऽपवादः। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः।

---

(११) तेनेति करणे तृतीया द्रव्यदानपूर्व्वकं वस्त्वन्तरग्रहणं क्रयस्तेनेतिकरणस्य धात्वर्थघटके द्रव्यएवान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४६०) इत्यनेन तु नास्य गतार्थता मूलमपधनस्य मूल्यपदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न भवति तस्य कार्य्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः-शत्यो † धनपतिसंयोगः । शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् * । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * । सान्निपातिकम् ।

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ । ३९ ।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा । गव्यः । द्व्यचः । धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि (१३) आश्विकम् । आश्मिकम् । ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् * । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ।

चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्र्यः ।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । ५ । १ । ४१ ।

---

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामेदं कृत्वेदमवाप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोग इति कैयटः ।

† शताच्च ठन् यतावित्यनेन (६२१५०) ठन् यतौ ।

(१३) अश्व अश्मन् गण ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु अश्वादिः ।

सर्व्वभूमेर्न्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्व्वभौमः । सर्व्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु (५८१४०) पठ्यते । पार्थिवः ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ।

सर्व्वभूमेरीश्वरः सर्व्वभूमौ विदितो वा सार्व्वभौमः । पार्थिवः ।

लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादि (५८१४०) त्वादुभयपदवृद्धिः । सार्व्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् ष्ठन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः क्षेत्रम्पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ।

वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः-शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम् ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेता मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः । रक्षानिर्व्वेशो राजभागः

शुल्कः । उत्कोचउपदा । चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् * । पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । समम् ब्राह्मणे ‡ दानमितिवदधिकरणविवक्षया वा ।

पूरणार्द्धाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ।

यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः ।

भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ।

चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यम्-भागिकम् शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ । ५० ।

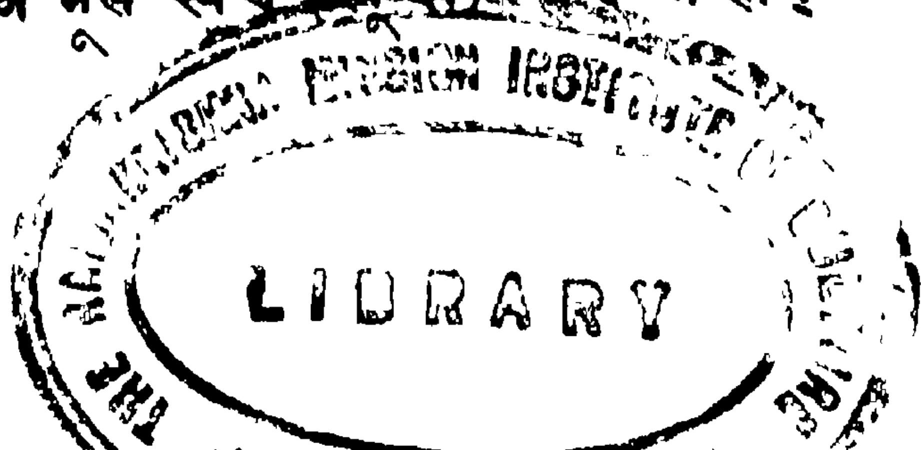
वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्प्रकृतिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि(१५) भ्य इति । भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ।

---

‡ सूत्रेऽस्मिन्निति सप्तमीसमर्थनायाह सममित्यादि ।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम् ।

(१५) वंश कुटज बल्वज मूल स्थूण (स्थूणा) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा वंशादिः ।



वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। ५। १। ५१।

यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः। द्रव्यकः।

सम्भवत्यवहरति पचति। ५। १। ५२।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्मिन् (१६) समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमवहरति (१७) उपसंहरति पचति वेत्यर्थः। तत्पचतीति द्रोणादण् च *। चाट्ठन्। द्रोणम्पचतीति द्रौणी द्रौणिका।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्। ५।१।५३।

पक्षे ठञ्। आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना आढकिकी। आचितीना आचितिकी। पात्रीणा पात्रिकी।

द्विगोः ष्ठंश्च। ५। १। ५४।

आढकाचितपात्रादित्येव। आढकाद्यन्ताद् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्याध्यर्द्धेति (६२२पृ०) लुक् षित्वान्ङीप्। द्व्याढकिकी द्व्याढकीना। द्विगोरिति (२२०पृ०) ङीप् द्व्याढकी। द्व्याचितिकी द्व्याचितीना। अपरिमाणेति (१८)।

---

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्ज्जनधारणं सम्भवतेरर्थः अतः सकर्म्मकतया तदित्यनुवृत्त्या लभ्या द्वितीयाऽत्र समर्थविभक्तिर्न विरुध्यते इतिद्योतयन्नाह स्वस्मिन्निति।

(१७) सूत्रस्थस्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति।

(१८) अपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकीति (२२०पृ०) सूत्रे आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति मङीबिति भावः।

ङीब्निषेधात्। द्व्याचिता। द्विपात्रिकी द्विपालीणा द्विपात्री।

कुलिजाल्लुक्खौ च। ५। १। ५५।

कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। लुगभावे ठञः श्रवणम्। द्विकुलिजी द्वैकुलिजिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी।

सोऽस्यांशवस्नभृतयः। ५। १। ५६।

अंशोभागः। वस्नं मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः।

तदस्य परिमाणम् (१९)। ५। ५७।

प्रस्थम्परिमाणमस्य प्रास्थिकोराशिः।

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु। ५। १। ५८।

पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। तत्र संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। यद्वा द्वेत्रकयोरितिवत् (९७९०) संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाणमेषामिति वा। सङ्घे-पञ्चकः। सूत्रे-अष्टकं पाणिनीयम्। सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम्। पञ्चकमध्ययनम् (२०)। स्तोमे ड़विधिः *। पञ्चदश मन्त्राः

(१९) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते नतु विशेषपरिमाणं परत्वात् सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः।

परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पङ्क्ति (२२) विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तत्यशीति नवति शतम् । ५ । १ । ५९ ।

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ।

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ । १ । ६२ ।

त्रिंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ।

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ।

---

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रूढः समूहमात्रे लाक्षणिकः । मन्त्रसमूहः प्रत्ययार्थः । स्तोमःस्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमुदायपरम् ।

(२२) पङ्क्तिशब्दोनामार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादकछन्दसि, क्रमवद्विवेशरूपश्रेण्यां, दशसङ्ख्यायाञ्च वर्त्तते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिरित्येवं विग्रहः ।

(२३) छेद भेद द्रोह दोह नर्त कर्ष तीर्थ सम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग वा) छेदादि ।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम्। छेदन्नित्यमर्हति छैदिको वेतसः छिन्न-प्ररूढत्वात्। (विराग विरङ्ग वा ग०)। विरागन्नित्यमर्हति वैरागिकः-वैरङ्गिकः।

शीर्षच्छेदाद्यच्च।५।१।६५।

शिरश्छेदन्नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शैर्षच्छेदिकः। यट्ठञोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते।

दण्डादि (३४) भ्यो यत्।५।१।६६।

एभ्यो यत् स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः। अर्घ्यः। वध्यः।

पात्राद्घंश्च।५।१।६८।

चाद्यत्। तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः-पात्र्यः।

कडङ्गर † दक्षिणाच्छ च।५।१।६९।

चाद्यत्। कड़ङ्करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच्। कड़ङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कड़ङ्करीयो गौः। कड़-ङ्कर्य्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः।

स्थालीबिलात्।५।१।७०।

स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः-स्थालीबिल्याः पाकयोग्या इत्यर्थः।

---

(३४) दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक बध युग गुहा भग इभ भङ्ग दण्डादिः।

† कडङ्कर इति केचित् पठन्ति कड़ंगिरतीति खच् नि०। "नीवारपाकादि कड़ङ्करीयैरित्युदाहरन्ति च।

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। ५। १। ७१।

यथासंख्यम् स्तः। यज्ञं, ऋत्विजञ्चार्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्*। यज्ञियो देशः। आर्त्विजीनः ऋत्विक्।

आर्हीयाणां ठगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः।

अतःपरं ठञेव।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। ५। १। ७२।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणम् यज्ञविशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकः।

संशयमापन्नः (१)। ५। १। ७३।

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः।

योजनं गच्छति। ५। १। ७४।

यौजनिकः। क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्*। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। ततोऽभिगमन-

---

(२५) द्वादशानामिति ठक्, यत्, ख, अण्, अञ्, इनुँ, ठन्, कन्, ख, डण्, घ, खञ्, य, इत्येषामेतत्प्रकरणसूत्रैः तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषविहितानामित्यर्थः अत्राप्यधिकारलब्धः ठञपवादविषये प्रवर्त्तत एव।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे लाक्षणिकोऽतः संदिह्यमाने एवास्य प्रवृत्तिर्न तु संदिहाने। अतः प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं सांशयिकत्वादिति प्राचीनोक्तिः।

मर्हतीति च वक्तव्यम्*। क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः। यौजनशतिक आचार्य्यः।

पथः ष्कन्। ५। १। ७५।

षोऽङीषर्थः। पन्थानं गच्छति पथिकः। पथिकी।

पन्थो ण नित्यम्। ५। १। ७६।

पन्थानम् नित्यम् गच्छति। पथः पन्थ च (५.७४सू०) इत्यनेन पन्थादेशे कृते णः। पान्थः। पान्था।

उत्तरपथेनाहृतञ्च। ५। १। ७७।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम्। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः। आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्व्वादुपसंख्यानम्*। वारिपथिकम्।

कालात्। ५। १। ७८।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८सू०) प्रागधिक्रियते।

तेन (२) निर्वृत्तम्। ५। १। ७९।

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी। ५। १। ८०।

---

(२) तेनेति करणे तृतीया चातुरर्थ्यन्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु(५.४२सू०) कर्त्तरीत्यनयोर्विशेषः।

(३) तमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मुहूर्त्ताध्येषणेऽपि तत्फलीभूताध्ययनक्रियाव्याप्ते व्याप्तत्वोपचारात्, प्रतियोगिन्यधिकरणत्वघटित

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो वेतनेन क्रीतः। भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः। भावी तादृश एवानागतकालः। मासमधीष्टः मासिकोऽध्यापकः। मासं भृतो मासिकः कर्म्मकरः। मासं(४)भूतो। मासिकोव्याधिः। मासं भावी मासिकउत्सवः।

मासाद्वयसि यत्खञौ (५)। ५। १। ८१।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः।

द्विगोर्य्यप्। ५। १। ८२।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्त्तते। द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः।

षण्मासाण्ण्याच्च। ५। १। ८३।

वयसीत्येव यबप्यनुवर्त्तते। चाट्ठञ्। षण्मास्यः-षाण्मास्यः-षाण्मासिकः।

अवयसि ठंश्च। ५। १। ८४।

चात् ण्यत्। षण्मासिकोव्याधिः-षाण्मास्यः।

समायाः खः। ५। १। ८५।

समामधीष्टो भृतोभूतोभावी वा समीनः।

व्याप्तेर्वा प्रवेशात् यावत्कालाध्येयणाभावेऽपि प्रयोगः। यावत्कालमध्ययनाध्येषणे क्रियेते तावन्मात्रकालवाचकात्तु नायं प्रत्ययः।

(४) निर्वृत्तादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूतइत्येव संबध्यते नार्थान्तरमित्युदाहरति मासं भूतइति।

(५) खञो ञित्करणं वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिना(४०८पृ०)पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्।

द्विगोर्वा। ५। १। ८६।

समायाः खइत्येव। तेन परिजय्येत्यतः (६५६पृ०) प्राङ्निर्दिष्टादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः-द्वैसमिकः।

रात्र्यहःसंवत्सराच्च। ५। १। ८७।

द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यह्नीनः (६)। द्वैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। द्विसंवत्सरीणः।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य(७)च।७।३।१५।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः 'परिमाणान्तस्ये'त्येव (६३०पृ०) सिद्धे संवत्सरग्रहणम्परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न।

वर्षाल्लुक् च। ५। १। ८८।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः। पक्षे ठञ् वा लुक्। त्रीणि च रूपाणि। द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवार्षिकः द्विवर्षः।

वर्षस्याभविष्यति। ७। ३। १६।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैव-

---

(६) द्व्यह्नीन इति तद्धितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र समासान्तस्य जायमानतयाऽहन्शब्दान्तद्विगोरभावात्।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति अचेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६पृ०) नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात्।

षिकः। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (९) हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः(१०)। परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः(६२-५०)। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किम्। पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्। तद्धितान्तः ‡ संज्ञा। द्वे शाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः।

चित्तवति नित्यम्। ५। १। ८९।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्यार्थे। द्विवर्षो दारकः।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५। १। ९०।

बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते।

तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्। ५। १। ९३।

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यङ्कार्य्यम् सुकरं वा मासिकम्।

---

(९) गम्यते इति कर्म्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थस्तेन न प्रत्ययार्थो भविष्यत्तेति भावः।

(१०)-द्विवार्षिकोमनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र नित्यपदोपादानं भूतत्वेऽर्थे एव नित्यं लुकोविधानार्थं तेनात्र भविष्यत्त्वस्य गम्यमानतया न लुक्।

‡ तद्धितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति मोत्तरपदवृत्तिः।

तदस्य ब्रह्मचर्यम्।५।१।९४।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः। मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्य्यम्। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॰। महानाम्न्यो नाम विद्या मघवन्नित्याद्याऋचः तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य महानाम्निकः (१२)। हरदत्तस्तु भस्याढे इति (४०१ष०) पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह। चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे॰। तत्रभव इत्यर्थे। चतुर्षु मासेसु भवन्ति चातुर्म्मास्यानि यज्ञकर्म्माणि। अण् संज्ञायाम्॰। चतुर्म्मासेषु भवति चातुर्म्मासी अणन्तत्वान्ङीप् (२१५ष०) पौर्णमासी आषाढी।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः।५।१।९५।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणात्कालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी।

तत्र च दीयते कार्य्यम्भववत् (१३)।५।१।९६।

प्रावृषि दीयते कार्य्यं वा प्रावृषेण्यम्। शारदम्।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णोऽवधिः।

---

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्य्यं चेत् तत्कालपरिच्छेद्यमित्यर्थे इत्यर्थः।

(१२) महानाम्निक इति संज्ञात्वादभाषितपुंस्कत्वाच्च न पुंवद्भावः।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यथाऽऽदुक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। ते च कालाट्ठञित्यादौ (५६९ष०) उक्ताः।

व्युष्टादि (१) भ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ।

[illegible] दीयते कार्य्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८ ।

यथाकथाचेत्यव्ययस्य (२) [illegible] यथासंख्यं णयतौ स्तः । [illegible] यथा [illegible] च दीयते कार्य्यं वा याथाकथाचम् । [illegible] देयं कार्य्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्य्यं वा हस्त्यम् ।

[illegible]दिनि । ५ । १ । ९९ ।

[illegible]मेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं कर्णा[illegible] लङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्म्मवेषाद्यत् । ५ । १ । १०० ।

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यम् शौर्य्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि (३) भ्यः । ५ । १ । १०१ ।

---

(१) व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण संग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल प्रवास उपवास व्युष्टादि[illegible] ।

(२) अव्ययस्येति वचनसामर्थ्याट्टाक्यादपि प्रत्यय[illegible] ।

(३) सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग संपराय [illegible] संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात [illegible] संवास संमोदन सक्तु (मांसौदनाद्विगृहीतादपि) सन्तापादिः ।

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। सांग्रामिकः।

योगाद्यच्च। ५। १। १०२।

चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः।

कर्म्मण उकञ्। ५। १। १०३।

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्।

समयस्तदस्य प्राप्तम्। ५। १। १०४।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्।

ऋतोरण्। ५। १। १०५।

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम्।

कालाद्यत्। ५। १। १०६।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम्।

प्रकृष्टे ठञ्। ५। १। १०७।

कालादित्येव तदस्येति च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम्।

प्रयोजनम् (४)। ५। १। १०९।

तदस्येत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम्। प्रयोजनं फलं कारणञ्च।

(४) स्वर्गादिभ्यो यदिति भाष्योक्तेः स्वर्गः प्रयोजनमस्येति स्वर्ग्यः। स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन स्वर्गादि।

विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११०

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः(५)। आषाढो दण्डः। चूडादिभ्य उपसंख्यानम् *। चूडा-चौडम्। श्रद्धा-श्राद्धम्।

अनुप्रवचनादि(६) भ्यश्छः। ५। १। १११।

अनुप्रवचनम्प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम्।

समापनात्सपूर्वपदात्। ५। १। ११२।

व्याकरणसमापनम्प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम्।

ऐकागारिकट् चौरे। ५। १। ११३।

एकमसहायमगारम्प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः।

आकालिकडाद्यन्तवचने। ५। १। ११४।

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः। समानकालस्याकाल आदेशः। आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा। आकालाट्ठंश्च •। आकालिका विद्युत्। ठञः पूर्णोऽवधिः •।

---

(५) मन्थोदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः। मन्थदण्डयोरेतौ रूढौ।
(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण अनुप्रवचनादिः।

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेद्वतिः । ५ । १ । ११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेदिति किम् गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः।

तत्र (२) तस्येव । ५ । १ । ११६ ।

मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः।

तदर्हम् (३) । ५ । १ । ११७ ।

---

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः। वतिप्रत्ययप्रकृतेस्तत्कर्तृकक्रियायां लक्षणा तथाच ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः। अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽप्यवयवेष्वपि वर्त्तते इत्युक्तम्। समुदायश्च

'तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्रयं ब्राह्मणकारकम्।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः'॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणसंघातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्रयमुक्तं त्रिकमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य संघातैकदेशतया तत्परत्वेऽप्यवयवपरत्वमिति तदाशयः। अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं तेन पर्व्वतोवह्निमान् भवितुमर्हति महानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं प्राचीनैरुदाह्रियतेऽर्व्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु महानसवदितिवतिप्रयोगानुपपत्त्या असाधुरेव।

(२) तत्र तस्येति। द्रव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायायमारम्भस्तेन क्रियेति नानुवर्त्तते।

(३) तदर्हमित्यत्र कृद्योगे षष्ठ्या अनिर्द्देशेन कृद्योगषष्ठ्या अनित्यत्वं ज्ञापितं तेन 'धार्य्यैरामोदमुत्तममिति' भट्टिः संगच्छते।

विधिमर्हतीति विधिवत्पूज्यते। क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। तेनेह न राजानमर्हति छत्रम्।

तस्य भावस्त्वतलौ। ५। १। ११९।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः। गोर्भावः गोत्वम्। गोता। त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम्।

आ च त्वात्। ५। १। १२०।

ब्रह्मणस्त्व(६५८४सू०)इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैस्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्म्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि (५८१सू०) समावेशार्थः। स्त्रियाभावः स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता। पौंस्नम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता।

न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः। ५। १। १२१।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः। चतूरादीन्

---

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्त्तन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः करणार्थकघञन्तइत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकारइति मुख्यविशेष्यांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः। स च तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे सति विशेष्यभूतार्थबोधनार्थो शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम्। तच्च कचित्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः क्वचिच्च संसर्गस्य यथा राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धपाककर्त्तृत्वसंसर्गादेः। अतएव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचोक्तम् एवञ्च वृत्तौ प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याप्युपलक्षणम्।

वर्ज्जयित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। नञ्पूर्व्वात् किम् वार्हस्पत्यम्। तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम्। अचतुरेति किम् आचतुर्य्यम्। आसङ्गत्यम्। आलवण्यम्। आवव्यम्। आयुध्यम्। आकल्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिज्वा। ५। १। १२२।

वावचनमणादिसमावेशार्थम्।

र ऋतो हलादेर्लघोः। ६। ४। १६१।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु परतः।

टेः। ६। ४। १५५।

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थवम्। म्रदिमा-मार्द्दवम्।

वर्णदृढादि (६) भ्यः ष्यञ्च। ५। १। १२३।

चादिमनिच्। शौक्ल्यम् शुक्लिमा। दार्ढ्यम्। पृथुमृदु

(५) पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड़ पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु पृथ्वादिः। अत्र ये इगन्ता लघुपूर्व्वा-मृदुप्रभृतयस्तेभ्यणः, बहुलादिषु गुणवचनेषु ष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनेष्वणश्च समावेशार्थं वाकार इत्यर्थः।

(६) दृढ़ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड़ बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (वेर्यातलाभमतिमनः शारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन दृढादिः। गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्।

भृशमृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम् * । दृढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी ।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्म्मणि च । ५ । १ । १२४ ।

चाद्भावे । जडस्य कर्म्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । अर्हतोनुम् च(ग०) । अर्हतोभावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ‡ । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण । ७ । ३ । ३१ ।

नञःपरयोरेतयोः पूर्व्वोत्तरपदयोः पर्य्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथा भावः आयथातथ्यम्-अयाथातथ्यम् । आयथापुर्य्यम् अयाथापुर्य्यम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । चतुर्व्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् * । चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्य्यम् । षाड्गु-

---

(७) ब्राह्मण वाडव माणव (अर्हतोनुम् च) चोर धूर्त्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ मिश्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात (सर्व्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्व्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च) शौटीर ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन औचितीत्यादि सिद्धम् ।

‡ ष्यञः षित्वात् ङीषि यलोपे नुमि रूपसिद्धम् ।

(८) चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्व्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक चतुर्व्वर्णादिः ।

र्येयम्। सैन्यम् सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलो क्यमित्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। सर्वा-देरिति(५।४।१४०)लुक्। स एव सार्ववेद्यः। (चतुर्वेदस्योभयपद-वृद्धिः ग०)। चतुरोवेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५।

नेतिसङ्घातग्रहणम्। स्तेन चौर्य्ये पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म्म वा स्तेयम्। स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञ-न्तमपि केचिदिच्छन्ति।

सख्युर्य्यः। ५।१।१२६।

सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम्। दूतवणिग्भ्याञ्च *। दूतस्य भावः कर्म्म वा दूत्यम्। वणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात्र प्रत्ययो न तु कर्म्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याञ्चेति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वात् (६१५।४०) वाणिज्यमपि।

कपिज्ञात्योर्ढक्। ५।१।१२७।

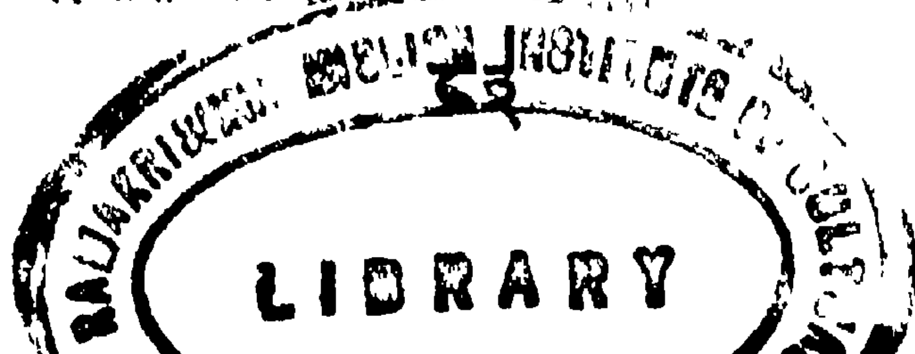
कापेयम्। ज्ञातेयम्।

पत्यन्तपुरोहितादि (६) भ्यो यक्।५।१।१२८।

सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। (राजाऽसे ग०)। राज-शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म्म वा

---

(६) पुरोहित (राजाऽसे) ग्रामिक पिण्डिक सुहित बाल मन्द खण्डिक दण्डिक वर्म्मिक कर्म्मिक धर्म्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक



राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४९०) ष्यञ्। आधिराज्यम्।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि(१०) भ्योऽञ्। ५। १। १२९।

प्राणभृज्जातिः। आश्वम्। औष्ट्रम्। वयोवचनम्। कौमारम्। कैशोरम्। औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्। सौष्ठवम्। दौष्ठवम्।

हायनान्तयुवादि(११)भ्योऽण्। ५। १। १३०।

द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। (श्रोत्रियस्य लोपश्च ग०)। श्रौत्रम्। कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-क्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४९०) च पठ्यन्ते। कौश-लम् कौशल्यमित्यादि।

इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात्। ५। १। १३१।

शुचेर्भावः कर्म्म वा शौचम्। मौनम्। कथं काव्यम् कवि-शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४९०) ष्यञ्।

अञ्जलिक अञ्जनिक ऋषिक पुलिक अविक छविक पर्षिक पथिक चर्म्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक नास्तिक अजानिक पाकर नागर चूडिक पुरोहितादिः।

(१०) उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्ति-गणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्य्यु वधू (सुभग मन्त्रे) उद्गात्रादिः।

(११) युवन् स्थविर होतृ यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतुक श्रमण कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय दुर्हृद सुहृद सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस (हृदया-ऽसे) कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ (श्रोत्रियस्य लो-पश्च) युवादिः।

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ५। १। १३२।

रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। सहायाद्वा *। साहाय्यम्-साहायकम्।

द्वन्द्वमनोज्ञादि (१२) भ्यश्च। ५। १। १३३।

शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। ५। १। १३४।

अत्याकारोऽधिक्षेपस्तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्म्मणी प्राप्तः अवगतवान् वा। गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन विकत्थते इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः।

होत्राभ्यश्छः। ५। १। १३५।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म्म वा अच्छावाकीयम्। मैत्रावरुणीयम्।

ब्रह्मणस्त्वः। ५। १। १३६।

होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वम्। नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्य्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता।

नञ्स्नञोरधिकारः(१३) समाप्तः।

---

(१२) मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामषण्ड ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र मनोज्ञादिः।

(१३) (४८१७०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्नञौ भवनादित्यधिकारः।

धान्यानाम्भवने (१) क्षेत्रे खञ्। ५। २। १।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानाम्भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्।

व्रीहिशाल्योर्ढक्। ५। २। २।

व्रैहेयम्। शालेयम्।

यवयवकषष्टिकाद्यत्। ५। २। ३।

यवानाम्भवनं क्षेत्रं यव्यम्। यवक्यम्। षष्टिक्यम्।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः। ५। २। ४।

यद्वा स्यात्। पक्षे खञ्। तिल्यम्-तैलीनम्। माष्यम्-माषीणम्। उम्यम्-औमीनम्। भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम्। अणव्यम्-आणवीनम्।

सर्व्वचर्म्मणः कृतः (२) खखञौ। ५। २। ५।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्समासः। सर्व्वश्चर्म्मणा कृतः। सर्व्वचर्म्मीणः-सार्व्वचर्म्मीणः।

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः (४) खः। ५। २। ६।

---

(१) धन्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः। भवतिरिहोत्पत्तिपरः।

(२) करणार्थतृतीयैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्धितार्थः।

(३) सर्व्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो नतूत्तरपदेन चर्म्मणेत्यसामर्थ्यादत्र कथं वृत्तिरित्याशङ्क्याहासामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्व्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे न प्रत्यय इति भावः।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादिरिति वृत्तिकारः। वस्तुतो दृश्यतेऽषा

मुखस्य सदृशं यथा मुखम्प्रतिविम्बन्निपातनात्सादृश्ये (५) अव्ययीभावः। समं सर्व्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-लोपो निपात्यते। यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्व्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः।

तत्सर्व्वादेः पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७।

सर्व्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात्। सर्व्व-पथान् व्याप्नोति सर्व्वपथीनः। सर्व्वाङ्गीणः। सर्व्वकर्म्मीणः। सर्व्वपत्रीणः। सर्व्वपात्रीणः।

आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८।

पादस्याग्रम्प्रपदन्तमभिव्याप्य (?) आप्रपदम्। आप्रपदीनः पटः।

अनुपदसर्व्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु। ५।२।९।

अनुरायामे सादृश्ये वा। अनुपदम् बद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शनद्वत्येव न्याय्यम् तेन "यथामुखीनः सीतायाः" इति संयुगे "सम्मुखीनं त" मिति च भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते।

(५) यथाऽसादृश्येइति निषेधात् निपातनादित्युक्तम्।

(६) समशब्दस्येति आभिमुख्यार्थकसमुपसर्गपूर्व्वकात्तु प्रत्ययोनेष्यते।

(७) सर्व्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यन्तात् प्रथमेत्याशयेनाह पथ्याद्यन्तादिति। व्याप्तिकर्म्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति।

(८) अनुशब्दस्यायामार्थत्वे पदसंबन्धिदैर्घ्योपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पदसदृशीत्यर्थः सादृश्यञ्च तुल्यपरिमाणत्वेन।

उपानत्। सर्व्वान्नानि भक्षयति सर्व्वान्नीनो भिक्षुः। अया-नयः (९) स्थलविशेषः तं नेयः। अयानयीनः शारः।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५। २। १०।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्त्वं § निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गन्तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्य्यम्। कथम्पारोवर्य्यवदिति असाधुरेव खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी। ५। २। ११।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः। अवारीणः (१०)। पा-

---

(९) आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम्। द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो ग्राह्याः स्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्य्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व्वेऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते। तत्रायं विशेषः 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते,, इत्युक्तदिशाऽवसेयः। परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्व्यादिशाराश्रितकोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात्। असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकइत्यर्थः। शृणन्ति हिंसन्ति परस्परं द्यूतकारा एभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः।

§ अवरस्यादेरिति शेषः।

(१०) अवारपारेति विगृहीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीणइति।

रीणः। पारावारीणः। अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशङ्गन्ते त्यर्थः। अनुकामङ्गामी अनुकामीनः यथेष्टङ्गन्ता।

समांसमां विजायते। ५। २। १२।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते'। प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः *। समांसमां विजायते समायांसमायां वा।

अद्यश्वीना (१३) ऽवष्टब्धे। ५। २। १३।

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वड़वा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति। अद्यश्वीनं मरणम् आसन्नमित्यर्थः।

आगवीनः। ५। २। १४।

आङ्पूर्वाद्गोः कर्म्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं यः कर्म्म करोति स आगवीनः।

---

(११) विपूर्व्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाव्यापकत्वाभावेनात्यन्तसंयोगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तम्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोप इति तथाच समायां समायामिति स्थिते पूर्वपदस्य यमात्रलोपे समामिति स्थितमुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति (१२०पृ०) विभक्तिलुक्।

(१२) वार्त्तिके यलोपउभयपदे बोध्यस्तेन सूत्रे समांसमामिति निर्द्देशः सङ्गच्छते इति भावः।

(१३) अद्यश्वीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्द्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्वीनो गोसमूह इति प्रयोगात्। अवष्टब्धमासन्नमित्यर्थः।

अनुग्वलङ्गामी। ५। २। १५।

अनुगु गोः पश्चात् पर्य्याप्तं यथा गच्छति सोऽनुगवीनो गोपालः

अध्वनोयत्खौ। ५। २। १६।

अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः। ये चाभावकर्म्मणोः (५। १२५०) आत्माध्वानौ खे (६२७५०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः।

अभ्यमित्राच्छ च। ५। २। १७।

चाद्यत्खौ। अभ्यमित्रीयः-अभ्यमित्र्यः-अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे। ५। २। १८।

गोष्ठो भूतपूर्व्वः गौष्ठीनो देशः।

अश्वस्यैकाहगमः। ५। २। १९।

एकाह्नेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्य्ययोः। ५। २। २०।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः। कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् तत्साधनत्वात्तदङ्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि।

---

(१४) शालाकूपशब्दौ तत्प्रवेशपतनयोर्लाक्षणिकौ एतत्प्रत्ययान्तौ चानयोः रूढाविति बोध्यम्।

व्रातेन जीवति। ५। २। २१।

व्रातेन शरीरायासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः।

साप्तपदीनं सख्यम्। ५। २। २२।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्। ५। २। २३।

ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः चीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवनीतम्।

तस्य पाकमूले पील्वादि (१६) कर्णादि (१७) भ्यः कुणब्जाहचौ। ५। २। २४।

पीलूनाम्पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्।

पक्षात्तिः। ५। २। २५।

मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते। पक्षस्य मूलम्पक्षतिः।

तेन वित्तश्चुञ्चुप्च(न)णपौ। ५। २। २६।

---

(१५) नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो व्रात-स्तत्कर्म्मैवेह व्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम्।

(१६) पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर पील्वादिः।

(१७) कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः विद्याच(नः)णः।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह(१८)। ५।२।२७।

असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना। नाना।

वेः शालच्छङ्कटचौ। ५। २। २८।

क्रियाविशिष्ट (१९) साधनवाचकात् स्वार्थेएतौ स्तः। विस्तृतम् विशालम्। विशङ्कटम्।

सम्प्रोदश्च कटच्। ५। २। २९।

सङ्कटम्। प्रकटम्। उत्कटम्। चाद्विकटम्। अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् *। अलाबूनां रजः अलाबूकटम्। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः *। गवां स्थानं गोगोष्ठम्। सङ्घाते (२०) कटच् *। अवीनां सङ्घातः अविकटः। विस्तारे पटच् *। अविपटः। द्वित्वे गोयुगच् *।

---

(१८) न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिल्लाशयेनाहासहार्थे इति तदेव व्याचष्टे पृथग्भावे इति। तेन क्रियासहयोगे विगत इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः।

(१९) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्बोधकयोग्यादेव प्रत्यय इत्याशयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन पक्षिवाचकात् विशब्दात् न प्रसङ्गः।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिग्रन्थपाठ्बोधकवार्त्तिकान्याह संघात इति अप्रसृतावयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु विस्तार इत्यनयोर्भेदः। एतौ च प्रत्ययौ सामान्यिकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ।

द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् (२१)। षट्त्वे षड्गवच् *। अश्वषड्गवम्। स्नेहे तैलच्*। तिलतैलम्। सर्षपतैलम्। भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ*। इक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्।

अवात्कुटारच्च। ५। २। ३०।

चात्कटच्। अवाचीनः (२२) अवकुटारः। अवकटः।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः। ५। २। ३१।

अवादित्येव। नतन्नमनम्। नासिकाया नतम् अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा। पुरुषोऽवटीटः।

नेर्बिडज्बिरीसचौ (२३)। ५। २। ३२।

निबिडम्। निबिरीसम्।

इनच्पिटच्चिकचि च। ५। २। ३३।

नेरित्येव। नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ*।

---

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि इदं युग्ममित्यादिवत् संघातप्राधान्यादेकवचनत्वम्।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः।

(२३) नेर्बिडजित्यत्र नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निबिडाः केशा इत्यादिप्रयोगात् अन्ये तु मण्डूकप्लुत्या संबध्यते।

चिक्किनम्। चिपिटम्। चिक्कम्। क्लिन्नस्य चिल् पिल्-लश्चास्य चक्षुषी *। क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुलच् *। चुल्लः।

उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः ।५।२।३४।

संज्ञायामित्यनुवर्त्तते। पर्व्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका। आरूढस्थलमधित्यका।

कर्म्मणि घटोऽठच् (२५)। ५। २। ३५।

घटतइति घटः पचाद्यच्। कर्म्मणि घटते कर्म्मठः पुरुषः।

तदस्य सञ्जातन्तारकादि (२६) भ्य इतच्। ५ । २। ३६।

(२४) आसन्नं समीपमारूढमुच्चम् संज्ञायामित्यनुवृत्तस्य फलमाह पर्व्वतस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणयैवेति बोध्यम्।

(२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावान्न ठस्येकादेशः।

(२६) तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व्व मुकुर हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्न तन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः।

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितन्नभः। आकृतिगणोऽयम्।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।५।२।३७।

तदस्येत्यनुवर्त्तते। ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। प्रमाणे लः(२८)। शमः(२९)। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यम्(३०) द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां(३१) संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः॰। शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रः। वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ॰। तावदेव तावद्द्वयसम् तावन्मात्रम्।

पुरुषहस्तिभ्यामण् च।५।२।३८।

---

(२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ प्रत्ययौ उन्मानादेव "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ ममे" त्युक्तेः मात्रच् तु परिमाणसामान्यात् तेनोरुमात्रं प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धम्।

(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् "आयामस्तु प्रमाणं स्या" दित्युक्तं गृह्यते। प्रमाणे वर्त्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थस्तेन द्वयसचो न लुक् तस्योर्द्ध्वमानोत्तरविहितत्वात्।

(२९) शमःपरिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शमइति शमादीनां ऊर्द्धाधोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्दघ्नजोरेवोत्पत्स्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः। शब्देन्दु॰

(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते तेन एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्न द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते। शब्देन्दु॰।

(३१) प्रमाणेति तेनोन्मानात्संशयेऽपि न मात्रच्। शमः स्यान्नवेति संशयः।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम्। हास्तिनम्-हस्तिद्वयसम्।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५। २। ३९।

यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्।

किमिदंभ्यां वो घः। ५। २। ४०।

आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्।

किमः संख्यापरिमाणे डति च। ५। २। ४१।

चाद्वतुप्। तस्य च वस्य घः स्यात्। काः (३२) संख्या येषान्ते कति। कियन्तः।

संख्याया अवयवे (३३) तयप्। ५। २। ४२।

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयन्दारु।

द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा। ५। २। ४३।

द्वयम्-द्वितयम्। त्रयम्-त्रितयम्।

उभादुदात्तो नित्यम्। ५। २। ४४।

---

(३२) द्व्येकयोर्व्याप्यसंख्याभावेन संशयाऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्यसंख्यानान्त्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति।

(३३) अवयवे वर्त्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्येत्यर्थे तयबित्यर्थः। अवयवस्यात्वानुक्तावयवभेदोऽपि समुदायस्तेन मुनित्रयं बहुतयमित्यादि सिद्धम्।

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्। स चाद्युदात्तः (३४)। उभयम्।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः।५।२।४५।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम्। शतसहस्रयोरेवेष्यते नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशतौ। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह। एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते।

शदन्तविंशतेश्च (३५)।५।२।४६।

डः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्। विंशम्।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट्।५।२।४७।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यवानान्द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम्। गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहि-यवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरम्पच्यते तैलेन।

---

(३४) उदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्त्यस्य तु चित्त्वेनैव सिद्धेः सर्वो-दात्तत्वन्तु अनुदात्तं पदमित्यादिना (७५२८पृ०) निषिद्धमिति भावः।

(३५) अन्तशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम् एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम्।

(३६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-स्येति च(६६६पृ०) मयड्कल्पत्यात्ऽनुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म-कनिमाने वर्त्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकात् मयडित्यर्थः निमाननिमेय-

तस्य (३७) पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरण एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ।

डटो मडागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात् किम् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ।

एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णाम् पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः चतुर्थः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च * । तुरीयः । तुर्य्यः ।

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ।

डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथ इत्यादि ।

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ।

डटीत्येव । यावतिथः ।

द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

योर्भागरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्याया आधिक्ये निमेयस्यैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्त्तते अत्र संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोग्रहणम् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(३८) सहायवाची द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमनेन सूत्रेण न तस्य साधुत्वं पूरणार्थत्वाभावात् ।

च्चेः सम्प्रसारणञ्च। ५। २। ५५।

तृतीयः।

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५। २। ५६।

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः-विंशः। एकविंशतितमः-एकविंशः।

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च।५।२।५७।

शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेरतएव डट्। मासतमः।

षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः। ५। २। ५८।

षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यइति विकल्पएव। एकषष्टः। एकषष्टितमः।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः। ५। २। ५९।

मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् +। वारवन्तीयं साम।

अध्यायानुवाकयो‡र्लुक्। ५। २। ६०।

मत्वर्थस्य छस्य। अतएव ज्ञापकात्तत छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पे न लुक्। गर्द्दभाण्डः-गर्द्दभाण्डीयः।

विमुक्तादिभ्यो(३९)ऽण्। ५। २। ६१।

+ एकदेवताक ऋक्समुदायः सूक्तम्।

‡ वेदभागभेदः अनुवाकः।

(३९) विमुक्त देवासुर रक्षोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसद् वसु

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। दैवासुरः।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन्।५।२।६२।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः।

तत्र कुशलः पथः।५।२।६३।

वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथिकः।

आकर्षादि (४१) भ्यः कन्।५।२।६४।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः। आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषः।

धनहिरण्यात् कामे।५।२।६५।

कामइच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः।

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते।५।२।६६।

मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्व सत्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्द्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णु उर्वशी वृत्रहन् विमुक्तादिः। विमुक्तादयः शब्दपराः।

(४०) गोषद् इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्य स्वरेष्ठ देवीधियः रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त्त कृशानु गोषद इत्यादि। गोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम्। गोषदादयश्च शब्दपराः।

(४१) आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय चय विजय जय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि आकर्षादिः।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायामत्यरइत्यर्थः।

उदराट्ठगाद्यूने।५।२।६७

अविजिगीषौ ठक् स्यात्। कनोऽपवादः। उदरे प्रसितः औदरिकः बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः। आद्यूने किम् उदरकः उदरपरिमार्ज्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः।

सस्येन परिजातः।५।२।६८।

कन् स्मर्य्यते न तु ठक्। सस्यशब्दोगुणवाची न तु धान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरम्। सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः।

अंशं हारी।५।२।६९।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः।

तन्त्रादचिरापहृते।५।२।७०।

तन्त्रकः पटः प्रत्यग्रइत्यर्थः।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्।५।२।७१।

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः। अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः। अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते।

शीतोष्णाभ्याङ्कारिणि।५।२।७२।

शीतङ्करोतीति शीतकः अलसः (४२)। उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम्। ५। २। ७३।

अध्यारूढ़शब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च।

अनुकाभिकाभीकः कमिता। ५। २। ७४।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते अनुकः। अभिकामयते अभिकः-अभीकः।

पार्श्वेनान्विच्छति। ५। २। ७५।

अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। ५। २। ७६।

तीक्ष्णउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनन्दम्भः(४३) तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। ५। २। ७७।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा। द्वितीयकम्-द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक् *। षष्ठेन रूपेण (४४) गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः।

---

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्त्तत इत्याशयेनाऽऽहालस इत्यादि। अलसोहि कार्य्यकरणकाले शीतबाधामिव सूचयन् तत्र न प्रवर्त्तते। शीघ्रकारी दक्षस्तु सत्यपि शीते तदगणयित्वैव उष्णामिव सूचयन् कार्य्ये प्रवर्त्तते।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चभिःरूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च शब्दाद्युक्तिः।

स एषां ग्रामणीः। ५। २। ७८।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः। त्वत्काः। मत्काः।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे। ५। २। ७९।

शृङ्खलकः करभः।

उत्क उन्मनाः। ५। २। ८०।

उद्गतमनस्कत्वप्रवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन्। उत्कः उत्कण्ठितः।

कालप्रयोजनाद्रोगे। ५। २। ८१।

कालवचनात्(४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे। द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णङ्कार्य्यमस्य उष्णकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य।

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्। ५। २। ८२।

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात्। यत् प्रथमान्तमन्नं चेत् प्रायविषयन्तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्व्वाच्यः *। वटकिनी।

कुल्माषादञ्। ५। २। ८३।

---

(४५) कालवचनादिति कालबोधकपूरणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्य्यं वेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनोदाहरति प्रयोजनमिति।

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी।

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। ५। २। ८४।

श्रोत्रियः। वेत्त्यनुवृत्तेश्छान्दसः।

श्राद्धमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ। ५। २। ८५।

श्राद्धी-श्राद्धिकः।

पूर्वादिनिः। ५। २। ८६।

पूर्व्वं कृतमनेन पूर्व्वी।

सपूर्व्वाच्च। ५। २। ८७।

कृतपूर्व्वी।

इष्टादि (४७) भ्यश्च। ५। २। ८८।

इष्टमनेन इष्टी। अधीती।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि। ५। २। ८९।

---

(४६) श्राद्धशब्देन तत्साधनद्रव्यमभिधीयते न तु पितृउद्देश्यकत्यागस्तस्य भोजनासम्भवात्।

(४७) इष्ट पूर्त्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्च्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित इष्टादिः।

† लोकेऽपि परिपन्थिन्शब्दस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपीदं सूत्रमत्र प्रसङ्गात् दर्शितम्।

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः।

अनुपद्यन्वेष्टा। ५। २। ९०।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदी।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्। ५। २। ९१।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः। ५। २। ९२।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्य्य इत्यर्थः।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। ५। २। ९३।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्त्तुरनुमानात्। इतिशब्दः प्रकारार्थः। इन्द्रेण दुर्ज्जयमिन्द्रियम्।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (४९)। ५। २। ९४।

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गे (५०)ऽस्तिविवक्षायाम्भवन्ति मतुबादयः॥

रसादिभ्यश्च। ५। २। ९५।

---

(४८) कर्त्राधिष्ठितमेवेन्द्रियं व्याप्रियतेऽतत् तस्य लिङ्गमनुमापकम्।

(४९) 'शैषिको मतुवर्थीयः शैषिको मतुवर्थिकः। सरूपःप्रत्ययोनेष्टः सनन्तान्न सनिष्यते,, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न, एवं सप्तम्यर्थमत्वर्थीयात् सप्तम्यर्थो न, 'सरूपो नेष्ट इत्युक्तेर्भिन्नरूपस्तु स्यादेवेत्यर्थः।

(५०) संसर्गः संयोगएवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्डएव प्रयोगो न तु गृह

मतुप्। रसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् (५१)। रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव गुणात् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्।

तसौ मत्वर्थे।१।४।१९।

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे। वसोः सम्प्रसारणम् (१८७४०)। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो लुगिष्टः *। शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः।८।२।९।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादि(५३)वर्ज्जात्परस्य

दृचिदण्डस्वामिन्यपीति। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विहितास्ते भमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः। तत्र भूम्नि यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः। निन्दायां ककुदावर्त्तिनी कन्या कुलक्षणवती। प्रशंसायां रूपवान् सुरूपः। नित्ययोगे क्षीरिणोवृक्षा नित्यनिर्यासयुक्ताः। अतिशायने उदरिणी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः।

(५१) भाष्ये "इष्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी वै रूपिण्युत्क्रत्वादत्वा चपदं ठमिमिभिन्नपरमिति कल्प्यम्। वस्तुतः गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमात् रसिको नट इत्यादौ रसस्यालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणीत्यत्र रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः। किन्तु रूपी घटोऽनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणिवाचकेभ्य एव शुक्लादिशब्देभ्यो न तु गुणमात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्यइत्यर्थः।

(५३) यव दल्मि ऊर्म्मि भूमि कृमि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि (ध्रजि) ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु आकृतिगणोऽयम् यवादिः।

मतोर्म्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्।

झयः। ८। २। १०।

झयन्तान्मतोर्म्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्। विद्युत्वान्।

संज्ञायाम्। ८। २। ११।

मतोर्म्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति (६७८४०) दीर्घः।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्म्मण्वती। ८। २। १२।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमण्वान्नाम पर्व्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्म्मणो नलोपाभावो णत्वञ्च। चर्म्मण्वती नाम नदी। चर्म्मवत्यन्यत्र।

उदन्वानुदधौ च। ८। २। १३।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाञ्च। उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च।

राजन्वान् सौराज्ये। ८। २। १४।

राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।५।२।९६।

चूडालः-चूडावान्। प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः। आतः किम् हस्तवान्। प्राण्यङ्गादेव नेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति' (३५४१४०) स्वरितबाधनार्थश्चकारः।

सिध्मादि (५४) भ्यश्च। ५। २। ९७।

लच्वा स्यात्। सिध्मलः-सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनिठनौ न। (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०)। वातूलः।

वत्सांसाभ्यां कामबले। ५। २। ९८।

आभ्यां लच्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः। अंसलः।

फेनादिलच्च। ५।। २। ९९।

चाल्लच्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्त्तते। फेनिलः-फेनलः-फेनवान्।

---

(५४) सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मांस (पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च) (जटाघटाकटाकालाः क्षेपे) पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। ५। २। १००।

लोमादि(५५)भ्यः शः। लोमशः-लोमवान्। रोमशः-रोमवान्। पामादि(५६)भ्यो नः। पामनः। (अङ्गात् कल्याणे ग०)। अङ्गना। (लक्ष्म्या अच्च ग०)। लक्ष्मणः। (विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०)। विषुणः। पिच्छादि(५७)भ्य इलच्। पिच्छिलः-पिच्छावान्। उरसिलः-उरस्वान्।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः। ५। २। १०१।

प्राज्ञो व्याकरण (५८) प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्च्चः। वृत्तेश्च *। वार्त्तः।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी। ५। २। १०२।

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्री।

ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्म्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड (क्षुद्र जन्तूपतापयोश्च) सिध्मादिः।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु लोमादिः।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु बलि सामन् ऊष्मन् कृमि (अङ्गात्कल्याणे) (शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्म्या अच्च) पामादिः।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः क्षेपे) वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा पिच्छादिः।

(५८) व्याकरणमिति गुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीति (३००पृ०) षष्ठी तु नेह प्रवर्त्तते कृतोत्युक्त्या कृतपूर्व्वी कटमित्यादिवत् तद्धितयोगे (३००पृ०) तन्निरासस्योक्तत्वात्।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति। सङ्घत्वात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम्।

अण् च। ५। २। १०३।

योगविभाग उत्तरार्थः। तापसः। साहस्रः। ज्योत्स्नादि(५६)भ्य उपसंख्यानम् *। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः।

सिकताशर्कराभ्याञ्च। ५। २। १०४।

सैकतो घटः। शार्करः।

देशे लुबिलचौ च। ५। २। १०५।

चादण् मतुप् च। सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकतिलः-सैकतः-सिकतावान्। एवं शर्करेत्यादि।

दन्त उन्नत उरच्। ५। २। १०६।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः। ५। २। १०७।

ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः मुष्करः। मधु माधुर्य्यं मधुरः। रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् *। खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः। नगपांशुपाण्डुभ्यश्च *। नगरम्। पांशुरः। पाण्डुरः। पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव। कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्च *। कच्छुरः।

---

(५६) ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ज्योत्स्नादिः।

द्युद्रुभ्यां मः। ५। २। १०८।

द्युमः। द्रुमः।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। ५। २। १०९।

प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम्। केशवः-केशी-केशिकः-केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते *। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च *। अर्णवः।

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ५। २। ११०।

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम्-गाण्डीवम् अर्जुनस्य धनुः। अजगवम्पिनाकः।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। ५। २। १११।

काण्डीरः। आण्डीरः।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५। २। ११२।

रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति (४७६सू०) दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते *। भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वले इत्यत्र(४६६सू०)संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः।

दन्तशिखात्संज्ञायाम्। ५। २। ११३।

दन्तावलो हस्ती। शिखावलः केकी।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज्जस्विन्नूर्ज्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५। २। ११४।

मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्त्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रम्। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्ज्जसो वलच्। अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि। ऊर्ज्जस्वी-ऊर्ज्जस्वलः। ऊर्ज्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या ऊर्ज्जस्वतीति वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दाग्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्। मलिनः। ईमसश्च। मलीमसः।

अत इनिठनौ (६०)। ५। २। ११५।

दण्डी-दण्डिकः।

व्रीह्यादि (६१) भ्यश्च। ५। २। ११६।

व्रीही व्रीहिकः। न च सर्व्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः। अन्येभ्य उभयम्।

तुन्दादिभ्य इलच्च। ५। २। ११७।

---

(६०) 'एकाक्षरात् कृतोजातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृतावित्युक्तेः नयी घटीत्यादि न

(६१) व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्म्मन् कर्म्मन् वर्म्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड़वा कुमारी नौ वीणा वलाका यवखद नौ कुमारी (शीर्षान्नञः) व्रीह्यादिः। नौकुमार्य्योरिकार्थो गणे द्विधा पाठः।

चादिनिठनौ मतुप् च। तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान्। उदर पिचण्ड यव व्रीहि (स्वाङ्गाद्विवृद्धौ)। विवृद्ध्युपाधिकात् स्वाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः। विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः-कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान्।

एकगोपूर्व्वाट्ठञ् नित्यम्। ५। २। ११८।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौशतिकः। गौसहस्रिकः।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्। ५। २। ११९।

निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः।

रूपादाहतप्रशंसयोर्य्यप्। ५। २। १२०।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः। आहतेति किम् रूपवान् अन्येभ्योऽपि दृश्यते। हिम्याः पर्व्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः।

अस्मायामेधास्रजो विनिः। ५। २। १२१।

यशस्वी-यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादि (६८४पृ०) पाठादिनिठनौ। मायी-मायिकः। विन्नन्तत्वात् (१६५पृ०) कुः। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च *। आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् *। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच् *। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् *। इनिठनौ मतुप् च। हृदयालुः-हृदयी-हृदयिकः-हृदयवान्।

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने *। शीतं न सहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितञ्चीति (उ२८५पृ०) रक्। तृप्रः पुरोडाशः तं न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः *। हिमं न सहते हिमेलुः। बलादूलः *। बलं न सहते बलूलः। वातात्समूहे च *। वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप् पर्व्वमरुद्भ्याम् *। पर्वतः। मरुत्तः।

ऊर्णाया युस्। ५। २। १२३।

सित्त्वात्पदत्वम् ऊर्णायुः। अत्र छन्दसीति ‡ केचिदनुवर्त्तयन्ति युक्तञ्चैतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि(६८८पृ०)त्यत्रैवोर्णा ग्रहणं कुर्य्यात्।

वाचो ग्मिनिः। ५। २। १२४।

वाग्मी।

आलजाटचौ बहुभाषिणि। ५। २। १२५।

कुत्सितइति वक्तव्यम् *। कुत्सितम्बहु भाषते वाचालः। वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मी।

(स्वामि)स्वादामिन्नैश्वर्य्ये। ५। २। १२६।

ऐश्वर्य्यवाचकात् स्वशब्दात् मत्वर्थे आमिन्। स्वामी।

अर्शआदि(६२) भ्योऽच्। ५। २। १२७।

---

‡ बहुलं छन्दसीत्यतः (उ ५०५पृ०)सूत्रादितिशेषः।

(६२) अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ कर्दम अम्ल लवण (स्वाङ्गाद्धीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराकृतिगणः।

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः। आकृतिगणोऽयम्।

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः।५।२।१२८।

द्वन्द्वः कटकवलयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापो रोगः। कुष्ठी। किलासी। गर्ह्यन्निन्द्यम् ककुदावर्त्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः। प्राण्यङ्गान्न। पाणिपादवती। अतद्रत्येव। चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्।

वातातीसाराभ्यां कुक् च।५।२।१२९।

चादिनिः। वातकी। अतिसारकी। रोगे चायमिष्यते। नेह। वातवती गुहा। पिशाचाच्च *। पिशाचकी।

वयसि पूरणात्।५।२।१३०।

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः। ठन्बाधनार्थमिदम्। वयसि किम्। पञ्चमवान् ग्रामः।

सुखादि (६३) भ्यश्च।५।२।१३१।

इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। (माला क्षेपे ग०)। माली।

धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च।५।२।१३२।

धर्म्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्म्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी।

---

(६३) सुख दुःख तृप्र कच्छ्र आस्र अस्र अलीक करुणा सोढ़ प्रतीप शील हल (माला क्षेपे) कृपण प्रणय दल कक्ष सुखादिः।

हस्ताज्जातौ। ५। २। १३३।

हस्ती। जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। ५। २। १३४।

वर्णी।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे। ५। २। १३५।

पुष्करिणी। पद्मिनी। देशे किम्। पुष्करवान् करी। बाहूरुपूर्व्वपदाद्बलात् *। बाहुबली। ऊरुबली। सर्व्वादेस्त्र *। सर्व्वधनी। सर्व्वबीजी। अर्थाच्चासन्निहिते (६५) *। अर्थी। सन्निहिते तु अर्थवान्(६६)। तदन्ताच्च *। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी।

बलादि(६७)भ्यो मतुबन्यतरस्याम्। ५। २। १३६।

बलवान्-बली। उत्साहवान्-उत्साही।

---

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड़ कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् पुष्करादिः।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची। कालतोऽसन्निधिनतु देशतस्तत्र विरोधादस्तीत्यस्यासम्भवादृत्यप्राप्ते विधानम्।

(६६) अर्थवानिति "अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रानुपहतश्च य" इत्युक्तेरर्थं समर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः।

(६७) बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्भास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध बलादिः।

संज्ञायां मन्माभ्याम्। ५। २। १३७।

मन्नन्तान्मान्ताच्च निर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमिनी। संज्ञायाङ्किम्। सोमवान्।

कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः। ५। २। १३८।

कंशमिति मान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे। आभ्यांसप्त प्रत्ययाः स्युः। यस्यसोः सकारः पदत्वार्थः (६८)। कँव्वः। कम्भः। कँय्युः। कन्तिः। कन्तुः। कन्तः। कँय्यः। शँव्वः। शम्भः। शँय्यु। शन्तिः। शन्तुः। शन्तः। शँय्यः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ।

तुन्दिवलिवटेर्भः। ५। २। १३९।

वृद्धा नाभिस्तुन्दिः। मूर्द्धन्योपधोऽयमिति माधवः। तुन्दिभः। बलिभः। वटिभः। पामादित्वात्(६८१पृ०)बलिनोऽपि।

अहंशुभमोर्युस्। ५। २। १४०।

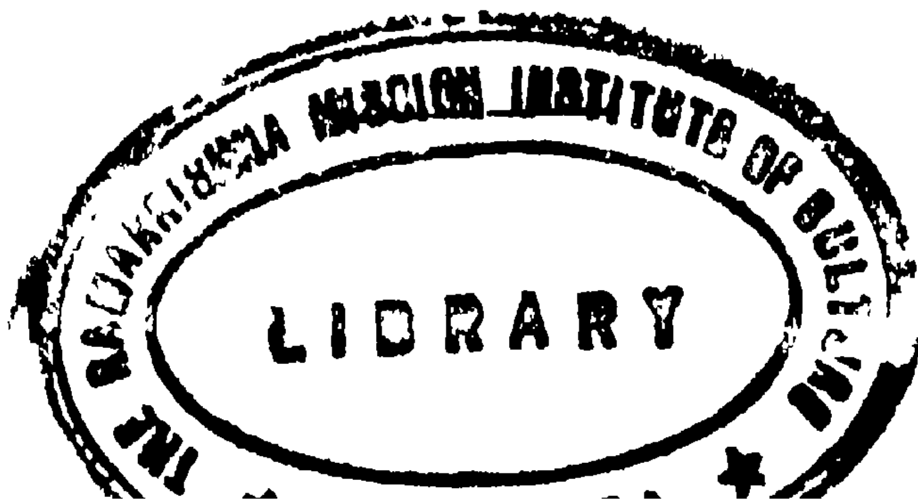
अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे। शुभमिति शुभे। अहंयुः अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः *।

इति मत्वर्थीयाः।

---

(६८) तेन सिति चेति (५३५पृ०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्य्यमिति भावः।

(६९) वा पदान्तस्येति (६१पृ०) सूत्रेणेति शेषः।



प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । ५ । ३ । १ ।

दिक्शब्देभ्य (६६५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं † सर्व्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः । ५ । ३ ।२।

किमः सर्व्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम इश् । ५ । ३ । ३ ।

प्राग्दिशीये परे ।

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ।

इदम्शब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्व्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (१०६४०) ।

सर्व्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । ५ । ३ । ६ ।

---

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसिलादौ त्यदाद्यत्वमेतदन्तात् विभक्त्युत्पत्तिश्च ।

(२) स्वार्थिकाइति प्रायेणेति शेषः स्वकीयप्रकृतेरर्थे भवाइत्यर्थः तसिलादीनामर्थनिर्द्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।

† सर्व्वनामत्वेनैव प्राप्तौ द्व्यादिपाठात् पर्य्युदासे किमः पृथग्ग्रहणम् ।

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्व्वस्य सो वा स्यात्।

पञ्चम्यास्तसिल्।५।३।७।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा।

कु तिहोः।७।२।१०४।

किमः कु स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात् यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम्।

तसेश्च।५।३।८।

किंसर्व्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थञ्च वचनम्।

पर्य्यभिभ्याञ्च।५।३।९।

आभ्यान्तसिल् स्यात्। सर्व्वोभयार्थाभ्यामेव। परितः सर्व्वत इत्यर्थः। अभित उभयत इत्यर्थः।

सप्तम्यास्त्रल्।५।३।१०।

कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र।

इदमो हः।५।३।११।

त्रलोऽपवादः। इशादेशः †। इह।

किमोऽत्।५।३।१२।

---

† इदम इशिति (१९४०) सूत्रेणेति शेषः।

वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमो ऽद्वा स्यात्। पक्षे त्रल्।

क्वाति। ७। २। १०५।

किमः क्वादेशः स्यादिति। क्व। कुत्र।

वा ह च छन्दसि। ५। ३। १३।

कुहस्थः कुह जग्मथुः।

एतदोऽश् त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। २।४।३३।

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः। तौ चानुदात्तौ स्तः। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः। अथो अत्राधीमहे। अतो न गन्तारः स्मः।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। ५। ३। १४।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते। दृशिग्रहणाद्भवदादियोगएव। सभवान् ततोभवान् तत्रभवान्। तम्भवन्तम् ततोभवन्तम् तत्रभवन्तम् एवन्दीर्घायुः (२)। देवानाम्प्रियः। आयुष्मान्।

सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। ५। ३। १५।

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्। सर्व्वस्मिन् काले। सदा ‡ सर्व्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम् सर्व्वत्र देशे।

---

(२) ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुः। ततोदेवानांप्रियः तत्रदेवानां प्रियः।

‡ सर्व्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६९०४) सादेशः।

इदमो र्हिल्।५।३।१६।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। हस्यापवादः। अस्मिन् काले एतर्हि। काले किम् इह देशे।

अधुना।५।३।१७।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश् (६८१सू०) यस्येतिलोपः (१२८सू०)। अधुना।

दानीञ्च।५।३।१८।

इदानीम्।

तदो दा च।५।३।१९।

तदा तदानीम्। तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्।

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्।५।३।२१।

कर्हि कदा यर्हि यदा। तर्हि तदा। एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः परुत्परार्य्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्व्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।५।३।२२।

एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावो द्यस्चाहनि। समानेऽहनि सद्यः। पूर्व्वपूर्व्वतरयोः परः उदारी च वत्सरे। पूर्व्वस्मिन् वत्सरे परुत्। पूर्व्वतरे वत्सरे परारि। इदमइश् (६८०सू०) समसण् प्रत्ययस्य संवत्सरे। अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि।

इदमोऽश् (१५९०) द्यश्च। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्य एद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः *। उभयद्युः।

प्रकारवचने थाल्। ५। ३। २३।

प्रकारवृत्तिभ्यः(४)किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे। तेन प्रकारेण तथा। यथा।

इदमस्थमुः। ५। ३। २४।

थालोऽपवादः। एतदोऽपि वाच्यः *। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्।

किमश्च। ५।। ३। २५।

केन प्रकारेण कथम्।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः।

---

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन सूत्रे प्रकारेतिपदं तद्विशिष्टपरम्। समानस्य भेदको विशेषः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्युक्तमित्युक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्।

दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। ५। ३। २७।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्।

पूर्व्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्।५।३।३९।

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययःस्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर् अध् अव इत्यादेशाः स्युः।

अस्ताति च। ५। ३। ४०।

अस्तातौ परे पूर्व्वादीनाम्पुरादयः स्युः। पूर्व्वस्यां पूर्व्वस्याः पूर्व्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात्। अधः-अधस्तात। अवः-अवस्तात्।

विभाषाऽवरस्य। ५। ३। ४१।

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा। अवस्तात् अवरस्तात्। एवन्देशे काले च। दिशि रूढेभ्यः किम् ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्। पूर्व्वं ग्रामङ्गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम् पूर्व्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति † ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। ५। ३। २८।

अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः।

---

† परत्वादपवादत्वाच्च असेरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य न बाधकत्वमित्याह अस्ताति चेति।

विभाषा पराऽवराभ्याम्। ५। ३। २९।

परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्।

अञ्चेर्लुक्। ५। ३। ३०।

अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि (२१५४०)। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक्। उदक्। एवन्देशे काले च।

उपर्य्युपरिष्टात्। ५। ३। ३१।

अस्तातेर्विषये। ऊर्द्ध्वशब्दस्योपादेशःस्याद्रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि-उपरिष्टाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा।

पश्चात्। ५। ३। ३२।

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये।

उत्तराधरदक्षिणादातिः। ५। ३। ३४।

उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५। ३। ३५।

उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोःसामीप्ये। पञ्चम्यन्तं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः।

दक्षिणादाच्। ५। ३। ३६।

अस्तातेर्व्विषये। दक्षिणा वसति। अपञ्चम्या इत्येव। दक्षिणादागतः।

आहि च दूरे।५।३।३७।

दक्षिणाद्दूरे (१) आहि च स्यात्। चादाच्। दक्षिणाहि-दक्षिणा।

उत्तराच्च।५।३।३८।

उत्तराहि। उत्तरा।

संख्याया विधार्थे धा।५।३।४२।

क्रियाप्रकारार्थे(२)वर्त्तमानात संख्याशब्दात् स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्द्धा। पञ्चधा।

अधिकरणविचाले च।५।३।४३।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु।

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्।५।३।४४।

---

(१) दूरे अवधेरवधिमतश्चेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अनुवर्त्तिष्यमाणस्याप्यस्य तथैवार्थः।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः सच शब्दस्वाभाव्यात् क्रियाविषयकएवेत्याह क्रियेति।

(३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह सङ्ख्यासन्निधानात् सङ्ख्याविषयकमित्याह द्रव्यस्येति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहाराद्द्योतयन्नाह एकं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः।

ऐकध्यम् एकधा (४)।

द्वित्र्योश्च धमुञ्।५।३।४५।

आभ्यान्धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा। द्वैधम्-द्विधा। त्रैधम्-त्रिधा। धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम् *। द्वैधानि त्रैधानि।

एधाच्च।५।३।४६।

द्वेधा। त्रेधा।

याप्ये (५) पाशप्।५।३।४७।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः।

पूरणाद्भागे (६) तीयादन्।५।३।४८।

द्वितीयो भागो द्वितीयः। तृतीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः *। द्वैतीयीकः-द्वितीयः। तार्तीयीकः तृतीयः। न विद्यायाः *। द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि।५।३।४९।

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पञ्चमः।

---

(४) अधिकरणविचाले इत्यनुवर्त्तते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिमेकधा कुरु इत्यादिस्थलेऽप्यस्य साधुत्वम्।

(५) याप्यं कुत्सितम् यस्मादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायामयं साधुत्वेन वैद्य आचारेण दुःशीलत्वात् कुत्सित इत्यभिप्राये न। तद्भिन्नायः प्राक्पाशप इति (२०२पृष्ठे) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयाम्।

(६) पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः।

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च। ५। ३। ५०।

चादन्। षष्ठोभागः षाष्ठः-षष्ठः। आष्टमः-अष्टमः।

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च। ५। ३। ५१।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये। षष्ठको भागः मानश्चेत्। अष्टमोभागः पश्वङ्गश्चेत्। अस्य अनो वा लुक्। चकाराद्यथाप्राप्तम् षष्ठः-षाष्ठः। अष्टमः-आष्टमः। महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्व्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति।

एकादाकिनिच्चासहाये (७)। ५। ३। ५२।

चात्कन्लुकौ। एकः-एकाकी-एककः।

भूतपूर्व्वे (८) चरट्। ५। ३। ५३।

आढ्यो भूतपूर्व्वः आढ्यचरः।

षष्ठ्या (९) रूप्य च। ५। ३। ५४।

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्व्वेऽर्थे रूप्यः स्यात्। चात् चरट्। कृष्णस्य भूत-

---

(७) असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रसिद्धत्वात् सङ्ख्या-वाचकस्यैव मा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति' माघे बहुवचनसम्भवः।

(८) भूतपूर्व्वेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाच्चरडित्यर्थः।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्व्वे सम्बन्धेऽर्थे या षष्ठी तदन्तात् स्वार्थे प्रत्ययः। अतएव न स्वार्थिकप्रकरणविरोधः।

पूर्व्वो गौः कृष्णरूप्यः-कृष्णचरः । तसिलादिषु (१५५४०) रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्व्वः शुभ्रारूप्यः ।

अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय (१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेन आढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिङश्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ।

किमएदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामु स्याद्द्रव्य

---

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशयकर्त्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराभिभावकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि तथात्वमिति बोध्यम् गोतम इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेःस्वतस्तथात्वाभावेऽपि तत्सहचरितशाहदोहनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य तथात्वम् । एवञ्च तमबादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेण (८५४०) तिङश्चाप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते तिङः इति वचनम् ।

प्रकर्षे। किन्तमाम्। प्राह्णेतमाम् (१२)। उच्चैस्तमाम्। द्रव्यप्रकर्षे तु। उच्चैस्तम (१३) स्तरुः।

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।५।३।५७।

द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्तव्ये (१४) चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्व्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-तरः-लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः-पटीयांसः।

अजादी गुणवचनादेव। ५। ३। ५८।

इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। पथिष्ठः-प्रथीयान्। नेह पाचकतरः। पाचकतमः।

---

(१२) प्राह्णेतमामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वान्न तत्र द्रव्यप्रकर्षः।

(१३) उच्चस्तम इति अत्रोच्चत्वगुणवत्परउच्चैःशब्दः। द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षएव द्रव्यप्रकर्षइति बोध्यम्। अतएवाद्रव्यप्रकर्षइति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षो द्रव्यविषय इति कैयटः। उच्चैस्तरामित्यत्र तु अधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैः-शब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्ध-विशेषणत्वेनैव तस्य भानात् 'सर्व्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्युच्यते' इत्युक्तेः सर्व्वनामपरामर्शायोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम्। सर्व्वनाम्ना तदादिना इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमितितदर्थः।

(१४) इत्यर्थप्रातिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरापेक्षयातिशय-विशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। मतरामित्यादौ नञर्थाभावगतस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-रूपात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नितरामित्यादौ च निशब्दद्योत्यार्थप्रकर्षस्यैव द्योतनात्, तरबिति विवेचनीयम्।

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ।

तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ।

तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ।

इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२९०पृ०) । ज्यायान् ।

वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

---

(१५) अयञ्च प्रकृतिभावोऽल्लोपोऽन इति(१०५पृ०) नस्तद्धिते इति (२२४पृ०) यस्येति चेतीति(१२९पृ०) टेः (१४०पृ०) रित्येतत्प्रकरणस्य लोपमात्रस्य च बाधः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिलोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ नलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। ५। ३। ६३।

अनयोः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः। ६। ४। १५६।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसुनि। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् (६५४८०)। ह्रसिमा। क्षेपिमा।

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणाम्प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघवृन्दाः। ६। ४ ।१५७।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृन्दिष्ठः। एवमीयसुनि। प्रेयान्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिचि (६५४८०) प्रेमेत्यादि।

बहोर्लोपो भू च बहोः। ६। ४। १५८।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ‡। भूमा। भूयान्।

इष्ठस्य यिट् च। ६। ४। १५९।

‡ आदेः परस्य (२८४०) इत्युकारादिलोपः।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च। भूयिष्ठः।

युवाल्पयोःकनन्यतरस्याम्। ५। ३। ६४।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठइत्यादि।

विन्मतोर्लुक्। ५। ३। ६५।

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान्। त्वचिष्ठः। त्वचीयान्।

प्रशंसायां (१६) रूपप्। ५। ३। ६६।

सुबन्तात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तम्पचति पचतिरूपम्।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्पब्देश्यदेशीयरः। ५। ३। ६७।

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे रूपबित्यर्थः। प्रशंसा चात्र परिपूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्मनिष्ठा वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते। एवञ्च प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनन्तु तत्सापेक्षमिति तस्येहानुवर्त्तनेन न गतार्थता शङ्क्या।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पबादय इत्यर्थः। गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुडशब्दस्य सादृश्यलक्षणया द्राक्षावृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्मांशस्य च माधुर्यादेरीषदसमाप्त्यैव बोधः यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्येषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रत्यय इति निष्कर्षः। कल्पबादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यलिङ्गत्वमप्ये वक्ष्यते

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ।

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव(१९) नतु परतः । ईषदूनः पटुः । बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६९ ।

प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ।

---

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्राधान्येऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्वयानुपगमेऽपि पदसाधुत्वार्थमौत्सर्गिकमेकवचनं, क्लीवत्वञ्च अतः पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्येव प्रयोगः प्रथमान्तोपस्थाप्यकर्त्तृप्राधान्ययादिनां लिङ्गसंख्यान्वयसम्भवेन पचतोरूपावित्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्त्वित्यत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र पुरस्तादित्यावर्त्त्यते तेन पुरस्तात् बहुच उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृत्यर्थे लिङ्गसंख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव बहुच उत्पत्तौ स्तः बहुचश्च प्रकृतेः प्रागेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्तौ विहितानामन्येषां प्रत्ययानामभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तथाच बहुचि बहुगुडो द्राक्षा बहुपटवो नर इत्येव प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ तु स्वार्थिकत्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति सामान्यतोऽभिहितम् ।

(२०) प्रकारश्चात्र सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि ग्राह्यम् ।

प्रागिवात्कः। ५। ३। ७०।

इवे प्रतिकृताविव्यतः (६५४१०) प्राक् काधिकारः।

अव्ययसर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेः।५।३।७१।

तिङश्च (७००) त्यनुवर्त्तते।

कस्य च दः। ५। ३। ७२।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च।

अज्ञाते। ५। ३। ७३।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१)। उच्चकैः। नीचकैः। सर्व्वके। विश्वके। ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्व्वनाम्नष्टेः प्रागकच्*(२२)। युवकयोः। आवकयोः। युष्मकासु। अस्मकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादि किम् त्वयका। मयका। अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः*। मित्त्वादन्त्याद्चः (२६१०) परः। तूष्णीकामास्ते। शीले को मलोपश्च *। तूष्णींशीलः। तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकित्। हिरकुत्।

कुत्सिते। ५। ३। ७४।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३)।

---

(२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाज्ञातत्वमाक्षिप्यते। अज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहः।

(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयमन्येषां सर्व्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति।

(२३) कुत्सित इति येन धर्म्मेण वस्तु कुत्स्यते तद्धर्म्मयुक्तार्थवाचकात् क इत्यर्थः। अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन्। ५। ३। ७५।

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते। शूद्रकः। राधकः। स्वरार्थम् वचनम्।

अनुकम्पायाम्। ५। ३। ७६।

पुत्रकः। अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः।

नीतौ च तद्युक्तात्। ५। ३। ७७।

सामदानादिरुपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कन्प्रत्ययः स्यात्। हन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि। पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे(२४)ऽपीति विशेषः।

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा। ५। ४। ७८।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५)।

घनिलचौ च। ५। ३। ७९।

तत्रैव।

ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः। ५। ३। ८३।

अस्मिन् प्रकरणे(२६) यः ठोऽजादिप्रत्ययस्य तस्मिन् प्रत्यये परे

---

(२४) परम्परेति अनुकम्प्यमानपुत्रादेर्धानादिदानेन परितोषणात् धानादेरपि अनुकम्प्यमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तत्वम्।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ चेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रथमं बुद्धौ सन्निधापिततया तदर्थ एवेति ग्राह्यम्।

प्रकृतेर्द्वितीयादचऊर्द्ध्वं सर्व्वं लुप्यते। अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम्। वायुदत्तः वायुकः। पितृकः। चतुर्थादच ऊर्द्धस्य लोपोवाच्यः*। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः*। देवदत्तकः देवकः। लोपः पूर्व्वपदस्य च*। दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तकः। विनापि प्रत्ययम्पूर्व्वोत्तरपदयोर्व्वा लोपो वाच्यः*। देवदत्तः दत्तः देवः। सत्यभामा भामा सत्या। उवर्णाल्ल इलस्य च*। भानुदत्तः भानुलः। ऋवर्णादपि*। सवितियः। सवितृलः।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्ल इलस्य च।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम्।

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च। ५। ३। ८०।

उपशब्दपूर्व्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्रदत्तः। षड्रूपाणि।

जातिनाम्नः कन्। ५। ३। ८१।

मनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात् कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। रासभकः। द्वितीयं सन्ध्यक्षरञ्चेत्तदादेर्ल्लोपो वक्तव्यः*।

§ इसुसुक्तान्तात्कः (५।२।८०) इति शेषः।

कहोड़-कहिकः ‡। एकाक्षर (२७)पूर्व्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः *। वाचा आशीर्य्यस्य वागाशीर्द्दत्तः। वाचिकः। कथंषड़ङ्गुलीदत्तः षड़िकइति षषष्ठजादिवचनात् सिद्धम्।

शेवल सुपरिविशाल वरुणार्य्यमादीनां तृतीयात्। ५। ३। ८४।

एषां (२८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीतादच ऊर्द्धं लोपः स्यात्। पुर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलियः शेवलिलः। सुपरिकः। विशालिकः। वरुणिकः। अर्य्यमिकः।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। ५। ३। ८२।

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः।

अल्पे। ५। ३। ८५।

अल्पन्तैलं तैलकम्।

---

‡ सम्प्रसारणावधेर्लोपे बह्वच इत्यादिना (७०७पृ०) ठचि रूपसिद्धिः।

(२७) एकाचमक्षितव्यञ्जनमेकाक्षरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः वाकुकरणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः। वाचिक इत्यत्रेव षड़िक इत्यत्रापि षषिक इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष इति भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः ठजादौ प्रतिषेध इति (१।४।१८सू०)स्य वार्त्तिकेन भत्वनिषेधात्पदत्वात् जश्त्वमिति भावः।

(२८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामकृतसन्धीनां तृतीयादच इति वक्तव्यं तेन सुपर्य्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः। शब्देन्दु०।

ह्रस्वे (२९)। ५। ३। ८६।

ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्वकः।

संज्ञायाङ्कन्। ५। ३। ८७।

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः।

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः। ५। ३। ८८।

ह्रस्वा कुटी कुटीरः (३०)। शमीरः। शुण्डारः।

कुत्वा डुपच्। ५। ३। ८९।

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः। 'कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्'।

कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। ५। ३। ९०।

आयुधविशेषः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी। गोणीतरी।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। ५। ३। ९१।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१)। उक्षतरः अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम्।

---

(२९) अल्पत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वप्रतिद्वन्द्विनी परिमाणविशेषौ।

(३०) प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि काचित्कत्वादाह कुटीर इति।

(३१) वत्सः प्रथमवयास्तस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः। उक्षा द्वितीयवयास्तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वमपकर्षोऽन्यपितृकता गर्दभेनाश्वायामुत्पादितत्वादस्य जात्यपकर्षः। ऋषभो भारवोढा तस्य वहने मन्दशक्तिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम्।

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) डतरच् ।५।३।९२।

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।५।३।९३।

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे (३३)। कतमो भवतां कठः। यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ।

एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ।

डतरच्डतमचौ स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् । ५ । ३ । ९५ ।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितस्तु कुत्सित (७०९१०) इत्यस्य ।

प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

---

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्धार्य्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजित्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विभक्ते तद्धितं विनापि षष्ठ्यैव प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, देवदत्तो वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोरर्थविशेष इति भाष्ये न डतरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षिप्यते येन धर्म्मेण तदवक्षेपणन्तेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिकृतौ (१)। ५। ३। ९६।

कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किम् गौरिव गवयः।

संज्ञायां च। ५। ३। ९७।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत् संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः। अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः। उष्ट्रकः।

लुम्मनुष्ये। ५। ३। ९८।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चञ्चा तृणमयः पुमान्। चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा(२)वध्रिका।

जीविकार्थे चापण्ये। ५। ३। ९९।

जीविकार्थं यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। देवलकानां (३) जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते।

---

(१) इवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं तत् प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः। प्रतिकृतिश्च मृदादिनिर्मिता प्रतिमा। अश्वक इत्यादौ उपमानाश्वाभिन्न प्रतिकृतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः।

(२) चञ्चेति अत्र लुप्तत्वात् प्रकृतिवल्लिङ्गमात्रं (५.४९५०) न तु वचनमपि तत्तु विशेष्यवदेव तेन चञ्चे मनुष्यावित्यादिप्रयोगः।

(३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भ्रमात्मिका शिवादिभेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम्।

देवपथादि(४)भ्यश्च। ५। ३। १००।

कनो लुप् स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्।

वस्तेर्ढञ्। ५। ३। १०१।

इवेत्यनुवर्त्तत एव। प्रतिकृताविति निवृत्तम्। वस्तिरिव-वास्तेयम्। वास्तेयी।

शिलाया ढः। ५। ३। १०२।

शिलेव शिलेयम्। शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शैलेयम्।

शाखादि(५)भ्यो (यः) यत् (६)। ५। ३। १०३।

शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः।

द्रव्यञ्च भव्ये (७)। ५। ३। १०४।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः।

---

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य देवपथादिराकृतिगणः।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस् अग्र शरण शाखादिः।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव प ठस्तेन तित्स्वरादाद्युदात्तत्वमिति। शब्देन्दु०।

(७) भव्ये आत्मवति अभिप्रेतार्थपात्रभूत इति यावत् तद्विषयात् द्रुशब्दा-दिवार्थे यः (यत्) स्यादित्यर्थः।

कुशाग्राच्छः। ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात्। ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो(८)देवदत्तस्य बधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः।

शर्करादि(९)भ्योऽण्। ५ । ३ । १०७ ।

शर्करेव शार्करम् ।

अङ्गुल्यादि(१०)भ्यष्ठक्। ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः। मरुजेव मारुजिकः।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्। ५ । ३ । १०९ ।

---

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुपेति (३१९४०) समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकगमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्योपमानमिति बधादिरेव काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ् वा। पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः-ऐकशालिकः।

कर्कलोहितादीकक्। ५। ३। ११०।

कर्कः शुक्लोऽश्वः सइव कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः।

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्। ५। ३। ११२।

इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीयाअनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात् स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहितध्वज्यः

व्रातच्फञोरस्त्रियाम्। ५। ३। ११३।

व्रातः, कापोतपाक्यः। च्फञ्, कौञ्जायन्यः। व्राध्नायन्यः।

आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्। ५। ३। ११४।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। चौद्रक्यः। मालव्यः। टित्त्वान्ङीप्। चौद्रकी। आयुधेति किम्। मल्लाः। सङ्घेति किम् सम्राट्। वाहीकेषु किम् शवराः। अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः। शालङ्कायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम्।

वृकाट्टेण्यण्। ५। ३। ११५।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुधेति किम्। जातिशब्दान्मा भूत्।

दामन्यादि(११)त्रिगर्त्तषष्ठाच्छः। ५। ३। ११६।

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्त्तषष्ठाः।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी।
क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः। औलपीयः औलपीयौ उलपयः। त्रिगर्त्तषष्ठः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः।

पर्श्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ। ५। ३। ११७।

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवः पार्शवौ पर्शवः। यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्। ५। ३। ११८।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्। अभिजितोऽ-

---

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि छाकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शालुन्तपि सार्व्वसेनि विन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र दामन्यादिः। दामनय इत्यत्र बहुत्वे (७१७५०) तद्राजसंज्ञत्वात् प्रत्यय लुक्। एवमन्यत्रापि।

(१२) पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण पर्श्वादिः। यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय मौर्त्तेय धार्त्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः।

पत्यम् आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः।

ञ्यादयस्तद्राजाः। ५। ३। ११९।

पूगाञ्ञ्य (७१५पृ०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। तेनास्त्रियाम्बहुषु (५२०पृ०) लुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। व्राध्नायना इत्यादि।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च। ५। ४। १।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्। अतो न स्थानिवत्। पादः पत् (१७८पृ०) तद्धितार्थे इति (३५५पृ०) समासे कृते प्रत्ययः। वुन्नन्तं स्त्रियामेव। द्वौद्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम्। द्विशतिकाम्। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकिकाम्।

दण्डव्यवसर्गयोश्च। ५। ४। २।

वुन् स्यात्। अवीप्सार्थमिदम्। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः।

स्थूलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन्। ५। ४। ३।

---

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डित इत्यनुपज्यते दण्डेर्द्विकर्म्मकत्वात् गौणे कर्म्मणि निष्ठा।

(१४) स्थूल अणु माष इषु (कृष्ण तिलेषु) (यव व्रीहिषु) इक्षु तिल पाद्य (कालावदात सुरायाम्) (गोमूत्र आच्छादने) (सुरा अहौ) (जीर्ण

जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् *। चञ्चत्कः। बृहत्कः। (सुरा अहौ ग०)। सुरावर्णोऽहिः सुरकः।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात्। ५। ४। ४।

छिन्नकम्। भिन्नकम्।

न सामिवचने। ५। ४। ५।

सामिपर्य्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम् अर्द्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्(१६)पूर्व्वेण कन्न प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्।

बृहत्या आच्छादने। ५। ४। ६।

कन् स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः।

अषडक्षाशितंग्वलङ्कर्म्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः। ५। ४। ७।

शाखिषु) (पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च) कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुरमणि, स्थूलादिः। प्रकारोऽभेदः सादृश्यञ्चोभयत्रैव प्रत्ययः।

(१५) अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः। छिन्नकमित्यस्य ईषच्छिन्नमित्यर्थः। प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तार्थस्य कर्म्मण एकदेशप्रतीत्याऽत्यन्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशसामिशब्देनैवेत्यर्थः।

स्वार्थे। अषडक्षीणो (१७) मन्त्रः द्वाभ्यामेव ज्ञात इत्यर्थः। अशिता गावोऽस्मिन्निति अशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः। अलम्पुरुषीणः (१८)। ईश्वराधीनः। नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्। अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते। तमबादयः (१६) प्राक्कनः, जादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राङ्मयटः, बृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति।

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्।५।४।८।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् खः स्याद्वा स्वार्थे। प्राक्(२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतीचीनम्। अवाक्-अवाचीनम्। 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमा' इति कोषात् अर्वा निकृष्टः। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्-अर्वाचीनम्। अदिक्स्त्रियां किम् प्राची दिक्। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्

---

(१७) न सन्ति षडक्षीणि श्रोत्ररूपाणीन्द्रियाणि यस्मिन्निति "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति (४१४पृ०) समासान्ते अनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणम्।

(१८) अलम्पुरुषीणः प्रतिमल्लादिपुरुषः।

(१६) तमबादय इति अतिशायने तमबित्यादयः (७००पृ०) प्राक् कन इति अवक्षेपणे कनित्यतः (७११पृ०) प्राग्वर्त्तिनः; जादयः पूगाञ्ञ्य इत्यादयः (७१५पृ०) पादशतस्येत्यादिना (७१७पृ०) विहितात् वुनः प्राग्वर्त्तिनः। आमादयइति किमेत्तिङव्ययेत्यादिना (७००पृ०) विहिता आमादयः प्राङ्मयटइति तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः (७२२पृ०) प्राग्वर्त्तिनः। बृहतीजात्यन्ता इति बृहत्या आच्छादन इति (७१८पृ०) कमादयः जात्यन्ताच्छेति (७२०पृ० विहितच्छान्ता इत्यर्थः।

(२०) प्रागिति लुप्तास्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले वेत्यर्थः तद्धितश्चासर्वविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२) ग्रामादाम्रा:।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३)।५।४।९।

ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना। जातेर्व्यञ्जकन्द्रव्यम्बन्धु।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्।५।४।१०।

सस्थानेन(२४)तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः। पितृस्थानीयः (२५)। पितृस्थानः। सस्थानेन किम् गोस्थानम्।

(२०३९०) रित्यनेनाव्ययत्वात् निर्लिङ्गत्वम् तदुत्तरखप्रत्यये तु सामान्ये नपुंसकमेकवचनञ्च। खप्रत्ययप्रकृतेस्तदाधेयद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिघ्नतेति भेदः।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वायं शब्दः तथाचास्याः स्त्रीत्वेऽपि दिक्त्वाभावः।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्रागिति लुप्तास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिस्तस्य चाव्ययतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्राग्देशवृत्तय आम्रा इति बोधः। यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य बोधकास्तदा विशिष्यनिघ्नतया प्राचीना आम्रा इत्येव।

(२३) बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वर्त्तमानात् तदाश्रयव्यक्तौ गम्यमानायां जात्यन्तात् छ इत्यर्थः। अत्र प्रकृतितोलिङ्गवचनातिक्रम इष्ट एव।

(२४) सस्थानशब्दस्तुल्यवाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय इत्यर्थ इतिशब्दादर्थवदिति लभ्यम्।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्बन्धविशेषः पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिस्ततोऽनेन छः।

अनुगादिनष्ठक्।५।४।१३।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः।

विसारिणो मत्स्ये।५।४।१६।

अण् स्यात्। वैसारिणः। मत्स्ये इति किम् विसारी देवदत्तः।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्।५।४।१७।

अभ्यावृत्ति (२६) र्जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

---

(२६) अभिमुखी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह ग्राह्येत्याहाभ्यावृत्तिर्जन्मेति। गणनञ्च एकत्वाद्यवान्तरसंख्योत्पादनं तद्ग्रहणेनैव संख्यावाचकत्वलाभे पुनः संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञकानामपि ग्रहणार्थम् तेन बहुकृत्वो गणकृत्वइत्यादि सिद्धम्। एतेन भूरिप्रभृतीनां संख्याबोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न ग्रहणम्। अत्र क्रियेतिविशेषणेन द्रव्यादिगणनायां नास्य प्रवृत्तिः। अस्य च क्रियायामेवान्वयः „संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोपति„रित्यादीन्युपक्रम्य 'सम्बन्धशाब्दकस्यास्य क्रिययैवावधार्य्यतामिति' हर्य्युक्तेः। क्रिया च धातुवाच्या साध्यरूपैव ग्राह्या घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्तु नास्य साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तद्गुणीभूतधात्वर्थक्रियायामन्वये तु द्विःपाकः इत्येव प्रयोगः। अतएव च "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति हरिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानमुक्तम्। तेन द्विर्वचनेऽचीति सूत्रनिर्देशः भुङ्क्ते भुङ्क्ते च द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति भाष्यप्रयोगः। विस्तरोऽस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः।

स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात्। पञ्चकृत्वो(२७)भुङ्क्ते। संख्यायाः किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। ५। ४। १८।

कृत्वसुचोऽपवादः। द्विर्भुङ्क्ते। त्रिः। रात्सस्य(१२२४०)चतुः।

एकस्य सकृच्च। ५। ४। १९।

सकृदित्यादेशः स्यात्। चात्सुच्। सकृद्भुङ्क्ते। संयोगान्तस्येति (२९४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्याबिति (१११४०) अभैत्सी-दित्यत्र सिचइव सुचोपि,, तद्‌योगात् ‡।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले। ५। ४। २०।

अविप्रकृष्टश्चासन्नः। बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते। आसन्नकाले किम् बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते।

तत्प्रकृतवचने मयट्। ५। ४। २१।

प्राचुर्य्येण प्रस्तुतम् प्रकृतन्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

---

(२७) पञ्चकृत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपराः कृत्वसुजादयस्तु तद्‌द्योतकाः तथाच पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः। क्रिया-समुदायस्यासमाप्तत्वात् वर्त्तमानप्रयोगः।

२८) किमिति गणनद्रव्यस्यैव संख्यालाभे संख्याग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः।

(२९) उत्तरमाह भूरीति अनियतसंख्यासु संख्यासंज्ञकबहुगणशब्दग्रह-णात्तदितरेषां संख्याकार्य्यं नाप्नोति ज्ञापितं तेन भूर्य्यादेर्न प्रसङ्गः। वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्य्याप्तं भवति तावान् ग्राह्यः कालाध्वनोरिति (२६८४०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया।

‡ तेन सह इतितील्यनेन योगात् सहचारित्वात् तथाच सिचस्तिपेव सुचः सुपा साहचर्य्यान्न तेन सूत्रेण लोप इति भावः।

धिकरणे वा ल्युट्। आद्ये(३०)। प्रकृतमन्नं अन्नमयम्। अपूपमयम्। यवागूमयम्। द्वितीये। अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व।

समूहवच्च बहुषु। ५। ४। २२।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते। चान्मयट्। मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् मोदकमयम्। शाष्कुलिकम् शष्कुलीमयम्। द्वितीयेऽर्थे। मौदकिको यज्ञः मोदकमयः।

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः। ५। ४। २३।

अनन्तएवानन्त्यम्। आवसथएवावसथ्यम्। इतिहेति निपातसमुदायः (३१)। ऐतिह्यम्। भेषजमेव (३२) भैषज्यम्।

देवतान्तात्तादर्थ्ये(३३) यत्। ५। ४। २४।

तदर्थएव तादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ्। अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम्। पितृदेवत्यम्।

पादार्घाभ्याञ्च। ५। ४। २५।

पादार्थमुदकम्पाद्यम्। अर्घ्यम्। नवस्य नूआदेशः त्नप्तनप्-

---

(३०) आद्ये भावल्युडन्तपक्षे। द्वितीये उच्यमानप्रकृताधिकरणमेव तद्धितार्थस्तेन तयोरेकत्र क्लीवलिङ्गताऽपरत्र विशेष्यलिङ्गता चेति भेदः।

३१) निपातसमुदायइति उपदेशपारम्पर्य्ये वर्त्तते इति शेषः तस्य चाप्रातिपदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः।

(२१) भिषजा कृतं भेषजम्तएव ज्ञापकादेकारादेशः।

(२२) तादर्थ्ये इति तदर्थकवस्तुनि द्योत्ये इत्यर्थः वैधकर्म्मणि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वं वा देवतात्वमतः पितृदेवत्यमित्युदाहृतम्।

खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः* । नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् * । पुराणार्थे वर्त्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः। चात्पूर्व्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । भागरूपनामभ्यो धेयः * । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् । अग्नीध्रसाधारणादञ् * । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतिथेर्ञ्यः । ५ । ४ । २६ ।

तादर्थ्य इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ।

अविरेवाविकः ।

यावादि(३५)भ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ।

---

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः पृषोदरादित्वात् साधुः ।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जानु सा(ता)न्द्र पीत स्तम्ब (ऋतावुष्णशीते) (पशौ लूनवियाते) (अणु निपुणे) (पुत्र कृत्रिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ) (शून्य रिक्ते) (दान कुत्सिते) (तनु सूत्रे) ईयसश्च ज्ञात अज्ञात कुमारीक्रीड़कानि च यावादिः ।

लोहितएव मणिर्लौहितको मणिः ।

वर्णे चानित्ये (३६) । ५ । ४ । ३१ ।

लोहितकः कोपेन । लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । लोहितिका लोहनिका कोपेन ।

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहनिका शाटी ।

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ।

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्त्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) भ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायाद्ध्रस्वत्वञ्च ग०) । औपयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । ५ । ४ । ३५ ।

---

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावोऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंस-प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३७) लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायाद्ध्रस्वत्वं च) संप्रति संगति कथञ्चित् अकस्मात् समाचार उपचार समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्येनोक्तोऽर्थो यस्याः सा व्याहृतार्था तस्यामित्यर्थः ।

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् स्यात्।
"सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्"।

तद्युक्तात् (४०) कर्म्मणोऽण्। ५। ४। ३६।

कर्म्मैव कार्म्मणम्। वाचिकम् श्रुत्वा क्रियमाणं(४१)कर्म्मेत्यर्थः।

ओषधेरजातौ। ५। ४। ३७।

स्वार्थेऽण्। औषधम्पिबति। अजातौ किम् ओषधयः क्षेत्रे रूढाः।

प्रज्ञादि(४) भ्यश्च। ५। ४। ३८।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः।

मृदस्तिकन्। ५। ४। ३९।

मृदेव मृत्तिका।

सस्नौ प्रशंसायाम्। ५। ४। ४०।

रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना मृत्सा। उत्तरसूत्रे
न्यतरस्यां [illegible] ऽप्यनु।

---

(४०) [illegible] स्वार्थः। [illegible] वचनपूर्वं यत्
[illegible]।

(४१) [illegible] सन्देशवाचं श्रुत्वा [illegible] कर्म्म [illegible]
[illegible] वाच [illegible]।

(४२) प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या
मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुहत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध
[illegible] वसु एनस् [illegible] बन्धु [illegible] यद्यपि [illegible]
[illegible] विधान [illegible]।

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।५।४।४२।

बहूनि ददाति बहुशः। अल्पानि अल्पशः। बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् *। नेह बहूनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददात्याभ्युयिदकेषु।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्। ५। ४। ४३।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषंमाषं माषशः। प्रस्थशः। परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थाः(४२)एव। संख्यैकवचनात्किम् घटंघटं ददाति। वीप्सायां किम् द्वौ ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। ५। ४। ४४।

प्रतिना कर्म्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२६१पृ०) विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्*। आदौ (४४) आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणोऽयम्। स्वरेण स्वरतः वर्णतः।

अपादाने चाहीय ‡ रुहोः। ५। ४। ४५।

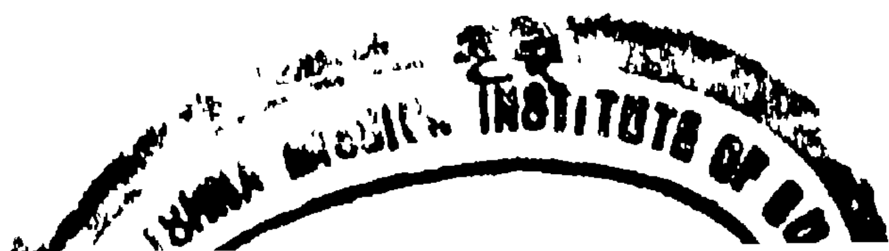
अपादाने या (२८४पृ०) पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्।

---

(४२) सूत्रे एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमित्याह परिमाणशब्दा इति एतच्च पदशःस्वरशइत्यादिप्रयोगात्तयोरप्युपलक्षणम्।

(४४) आद्यादिभ्यइति अयमेव सार्वविभक्तिकस्तसिरिति सूचयन्नाह आदाविति

‡ अनेनैत मापकात् कर्त्तर्यपि पञ्चमीत्युक्तं (४२५पृ०) प्राक्।



ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्धीयते । पर्व्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोऽतिगृह्यते चारित्रेणान्यामतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलने । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते वृत्ततोहीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्व्वित्यर्थः । अपनयने किम् प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः। ५। ४। ५०।

अभूततद्भाव (४५) इति वक्तव्यम्*। विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे।

अस्य च्वौ। ७। ४। ३२।

अवर्णस्य ईः स्यात् च्वौ वेर्लोपः (१६४सू०) च्व्यन्तत्वात्‡ अव्ययत्वम्। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभवति(४६)। गङ्गीस्यात्। अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति

---

४५) अभूततद्भावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः। तद्भावे इति करणतृतीयासमासे अभूतपदेन कर्त्तृषष्ठ्यन्तेन पुनः समासः। अभूतत्वञ्च तद्भावघटकतच्छब्दार्थ तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्भाव इति फलितम् तथाच प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत्र विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः एवञ्च सम्पत्तिकर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूततद्भावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टसूत्रार्थः। अत्र विकृतेः प्रकृतिबोधकता गौण्या वृत्त्येति च्विप्रत्ययान्तस्य गौणता। अतएव महद्भूता रात्रिरित्यादौ न महतआत्त्वं (३५५सू०) न वा पुंवद्भावः। अत्र अनारोपिततद्भावे आरोपिततद्भावसम्पत्तावेवायं च्विस्तेनेश्वरप्रसादादिनाऽमहति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्ड इत्यसाधुरेव केचित्।

‡ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र (२०३सू०) सम्प्रकृतय इत्युक्तेरिति शेषः।

४६) ब्रह्मीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम् तेन संघीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति चैत्र इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था ऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थलद्वय प्रकृतिवचनपुरुषानुसारिप्रयोगापत्तेः।

वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ।

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये, च्वौ च परतः । गार्गीभवति ।

च्वौ च । ७ । ४ । २६ ।

च्वौ च परे पूर्व्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटू स्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङृतः (१८४५०) । मात्रीकरोति ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीस्यात् उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये (४७) ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

---

(४७) साकल्यं सर्व्वावयवोपेतत्वम् । अभूततद्भावे इत्यप्यनुवर्त्तत एव ।

अभिविधौ सम्पदा च। ५। ४। ५३।

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यादभिव्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः। सम्पदा तु वाक्यमेव। अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नीभवति। जलसात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम्। एकस्या व्यक्तेः सर्व्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्र्यम्। बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः।

तदधीनवचने। ५। ४। ५४।

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे। राजसात् करोति। राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः।

देये त्रा च। ५। ४। ५५।

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृआदियोगे। विप्राधीनन्देयं करोति विप्रत्राकरोति। विप्रत्रासम्पद्यते। पक्षे विप्रसात्करोति। देये किम् राजसाद्भवति राष्ट्रम्।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। ५। ४। ५६।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्। देवत्रावन्दे रमे वा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि। बहुत्राजीवतो मनः।

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्। ५। ४। ५७।

द्व्यचोऽवरं न्यूनं न तु ततोन्यूनमनेकाजिति । यावत्त्याद्दृशमर्द्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । डाचि (४८) विवक्षिते द्वे बहुलम्* । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्* । डाच्परं यदाम्रेडितन्तस्मिन् परे पूर्व्वपरयोर्व्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्व्यजवरार्द्धात्किं श्रत्करोति अवरेति किम् खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाचइत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञएव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । वीजेन सह(४९)कर्षति । वीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

---

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्याश्रयणे पटपटाकरोतीत्यादौ पटशब्दस्यानेकाजर्द्धत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्द्धत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) वीजेनेति वीजवपनेन सहेत्यर्थः ।

कृञो योगे कृपौ डाच् स्यात्। द्विगुणाकरोति चेतम् चेतकर्म्मकन्द्विगुणाकर्षणं करोतीत्यर्थः।

समायाच्च यापनायाम्। ५। ४। ६०।

कृपाविति निवृत्तम्। कृञो योगे डाच् स्यात्। समयाकरोति कालं यापयतीत्यर्थः।

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने। ५। ४। ६१।

सपत्त्राकरोति मृगं सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्त्राकरोति सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम् सपत्त्रन्निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम्।

निष्कुलान्निष्कोषणे। ५। ४। ६२।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्ग्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्।

सुखप्रियादानुलोम्ये (५०)। ५। ४। ६३।

सुखाकरोति। प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनानन्दयतीर्थः।

दुःखात्प्रातिलोम्ये (५१)। ५। ४। ६४।

दुःखाकरोति स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः।

---

(५०) आराध्यचित्तानुवर्त्तनमानुलोम्यम्।

(५१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम्।

शूलात्पाके। ५। ४। ६५।

शूलाकरोति मांसम् शूलेन (५२)पचतीत्यर्थः।

सत्यादशपथे। ५। ४। ६६।

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः।

मद्रात्परिवापणे। ५। ४। ६७।

मद्रशब्दोमङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति। अर्थः प्रागवत्। परिवापणे किम् मद्रङ्करोति।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता।

---

(५२) करोतिरिह पचत्यर्थकः तदाह पचतीति।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तद्धितप्रक्रियाव्याख्या समाप्ता।

सर्व्वस्य द्वे (१)। ८। १। १।

त्यधिकृत्य।

नित्यवीप्सयोः। ८। १। ४।

आभीक्ष्ण्ये(२)वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्विर्व्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचतिपचति। भुक्त्वाभुक्त्वा। वीप्सायाम्। वृक्षंवृक्षं सिञ्चति। ग्रामोग्रामो रमणीयः।

परेर्व्वर्ज्जने। ८। १। ५।

---

(१) सर्व्वस्येति सर्व्वावयवात्मकस्य पदस्य न तु कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः।

(२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं। पौनःपुन्यमिति यावत् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठत्वेऽपि दृश्यमानव्याप्तावेव सम्भवादार्त्तषेण दृश्यमानव्याप्तिलाभः ... वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेच्छया प्रयुक्तमित्यवगमात् द्विर्वचनस्य व्याप्त्यर्थकताऽवसीयते। व्याप्तिश्च साकल्येनाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थात्सिद्धं तस्य द्विर्वचनसमुदायप्रतिपाद्यतया वहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽन्तरङ्गपदकार्य्यत्वेन एकवचनादिकमेव प्रथममुत्पद्यतेऽतो द्विर्वचने साकल्यबोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः। ... द्विर्वचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विर्वचने विवक्षयैकत्वद्वित्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादिप्रयोगः। अतएव द्विर्वचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु समुदितस्येति भेदः भवति च ब्राह्मणायब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येकं ... सम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमित्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः। अतएव ,एकशेषे यथान्यपामर्थः शिष्टेन मिलितयोस्तत्सम्बन्धः ... गम्यते। तद्वदेव द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधी'रिति सामान्यतो बहूनां बोधकता द्विर्वचनस्याभिहिता।

परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः। परेर्वर्ज्जने वावचनम्*। परि वङ्गेभ्यः।

उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये। ८। १। ७।

उपर्य्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः। अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः।

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु। ८। १। ८।

असूयायाम्। सुन्दर! सुन्दर! वृथा ते सौन्दर्य्यम्। सम्मतौ। देव! देव! वन्द्योऽसि। कोपे। दुर्विनीत! दुर्विनीत! इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्सने। धानुष्क! धानुष्क! वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चोर! चोर! घातयिष्यामि त्वाम्।

एकं बहुव्रीहिवत्। ८। १। ९।

द्विरुक्तएकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपो लुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकया-हुत्या। इह पूर्व्वभागे (३) पुंवद्भावादिग्रहे विशेषः। न बहु-

---

(३) पूर्व्वभागे इति नतूत्तरभागे इत्यभिमानः। द्वेधा हि पुंवद्भावः सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (४०१पृ०) तत्राद्यः पूर्व्वभागस्यैव भस्त्रैषेति ज्ञापकादित्युक्तम् (४०७पृ०) अन्यस्य तु उत्तरवर्त्तिसमानाधिकरणपदान्तराभावान्न प्रसङ्ग इत्यवधेयम्।

व्रीह्यावित्यत्र(१००पृ०)पुनः बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्व्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् †। सूत्रमतेऽपि। बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीह्याविदीत्यतः।तद्देशे शङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै देहि।

आबाधे च।८।१।१०।

पीड़ायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः।

कर्म्मधारयवदुत्तरेषु।८।१।११।

इत उत्तरेषु द्विर्व्वचनेषु कर्म्मधारयवत्कार्य्यम्। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि।

प्रकारे गुणवचनस्य।८।१।१२।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्म्मधारयवत् कार्य्यं स् कर्म्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्। तेन पूर्व्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्य (३५६५पृ०) इत्यन्तोदात्तत्वञ्च। पटुपट्वी। पटुपटुः। पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनः *। केवलगुणवाचिनस्त्विह नेष्यन्ते। शुक्लशुक्लं रूपम्। शुक्लशुक्लः पटः। आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये °। मूलेमूले

---

† एतत् न व्रीह्याविति सूत्रं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१पृ०) प्राक्।

(४) सादृश्ये इति सप्तम्याः प्रतियोगित्वमर्थः तत्प्रतियोगित्वमुपमानत्वं तेन प्रकृते उपमानपटुभिन्नः पटुरिति बोधः।

स्थल: । संभ्रमेण (५) प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्व२ । सर्पः ३ बुध्यस्व३ । क्रियासमभिव्याहारे (६) च ॰ । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि (७)लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्म्मव्यतिहारे (८)सर्व्वनाम्नो द्वे वाच्ये ॰ समासवच्च बहुलम् ॰ । (९)बहुल-ग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । [illegible]शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्व्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्यो[illegible]न् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति

(५) संभ्रमो भयम् दरो वा । न्यायसिद्ध इति यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थाव-गमस्तावतां प्रयोग इत्यर्थः ।

(६) प्रागुक्तमाभीक्ष्ण्यं भृशता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भृशार्थे यङि ततः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तस्योक्तत्वाभावात् तेन पापच्यतेपापच्यते इत्यादि प्रयोगः भृशं पाकमभीक्ष्णं करोतीति तदर्थबोधः ।

(७) क्रियासमभिव्याहारस्य भृशमात्रार्थकत्वे भृशार्थे इत्येवाभिदध्यात्त-स्तदभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति ।

(८) कर्म्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परमेक-रूपेण सम्बन्ध इति यावत् तेन यस्य यादृगक्रियायां यद्रूपेण यस्य यत्कारकत्वम् तादृश्यामेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-व्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धनं ददातीत्यादावेकस्य धनदाने यथाऽन्यस्य सम्प्रदानता तथान्यकर्त्तृकतद्दानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येवं-रीत्या सर्व्वत्र बोध्यम् ।

(९) अन्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्व्वनामसु नास्य प्रवृत्तिस्तेषां कर्म्मव्यतिहारा-[illegible]भकत्वादिति । शब्देन्दु[illegible] ।

माघः। एवम्परस्परम्। अत कस्कादित्वात (६९४०) विसर्गस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः *। अन्योन्याम्-अन्योन्यम्। परस्पराम्-परस्परम्। इतरेतराम्-इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित् आमादेशो द्वितीयायां एव भाष्यादौ तस्यैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः।

दलद्वये टाबभावः क्लीवे चादड्विरहः स्वमोः।
समासे सोरलुक् चेति सिद्धम्बाहुलकात्त्रयम्॥

तथाहि। अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न च सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्व्वचनमेव वृत्तिः याया प्रियां प्रेक्षत-कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र च अद्‌ड्डतरादिभ्य(१४०४०)इत्यद्‌ड् प्राप्तः। अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, अदृष्टपरस्परै,रित्यादौ सोर्लुक् च प्राप्तः सर्व्वं बाहुलकबलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सूत्रेऽन्योन्याश्रयत्वे तदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति।

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्।८।१।१३।

प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति सुखेन वा। द्विर्वचने कर्म्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः।



यथास्वे यथायथम्। ८। १। १४।

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। यो य आत्मा यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीवत्वञ्च निपात्यते। यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा।

द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। ८। १। १५।

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्त्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वम्मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्य्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते। माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्य्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ (११) साहचर्य्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि (१२) द्वन्द्व इष्यते।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया।

---

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन कृतद्वित्वान्नियतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य सं[illegible]।

(११) अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकज्ञात इहाभिव्यक्तिः।

(१२) अन्यत्रापीति तेन द्वन्द्वयुद्धान्यवर्त्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्युद्धानि प्रवर्त्तन्तेत्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः। द्वन्द्व[illegible]रादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः रूढ्या वृत्त्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम्। शब्देन्दु०।

वाणीगुरुप्रसादेन कौमुदीपूर्व्वभागतः ।
मनोरमाद्यद्धदेहा सरला पूर्णतां गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण मनोरमाशब्देन्दुशेखर-
तत्त्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्व्वार्द्धं समाप्तम् ।

ओँ तत् सत् ।

शाके वाणद्विरदनगभूसम्मिते टीकया श्री
तारानाथद्विजरचितयोद्भासितः संस्कृताख्ये ।
यन्त्रे पूर्व्वं बुधसहृयजा संस्कृतस्यात्मनैव
मुद्रां नीतः कृतिवरमुदे कौमुदीपूर्व्वभागः ॥
वर्षे विक्रमभूपतेः चितिधरद्वन्द्वाङ्कचन्द्रप्रमे
ख्रीष्टाब्दे गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।
प्राचीषां सरलां विधाय बङ्गलां क्वापि स्फुटार्थां तथा
यन्त्रे नूतनसंस्कृते पुनरसौ यत्नादयं मुद्रितः ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

परार्द्धम् ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्

गवर्णमेण्टविद्यामन्दिरव्याकरणाध्यापकश्रीतारानाथ-
तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण सङ्कलितया सरलाख्यया
व्याख्यया समलङ्कृतम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनसंस्कृतयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHA'NTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOLS.—VOL. II.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TA'RA'NA'THA TARKAVA'CHASPATI
Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Second Edition.

CALCUTTA:

AGENTS.

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Govt. Sanskrit College Calcutta.

Bajaba Balajee Nene Esq. Poona
Messrs Trubner & Co. London.

1871.

विज्ञप्तिः ।

नानादेशप्रचलितासु बहुविधासु संस्कृतभाषायाः सर्व्वोत्कर्षे बहूनामैकमत्यमुपलक्ष्यते । तदधिगमे च व्याकरणमेव निदानम् । सत्स्वपि बहुषु प्रस्थानवत्सु व्याकरणेषु वैदिकलौकिकोभयविधपदव्युत्पादनेन पाणिनीयप्रस्थानं सर्व्वांशे न्यूनताविहीनं सर्व्वेभ्यो मुख्यतया प्रामाणिकतया च सर्वैः परिगृहीतम् । तत्प्रस्थानस्य सुगमोपायेन समधिगमाय भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुदीनामधेया सोदाहरणा वृत्तिर्निरमायि । तस्याञ्च वृत्तौ शब्दार्थम् जिज्ञासूनामात्यन्तिकः समादरः सर्व्वत्र समीक्ष्यते । किन्तु वङ्गदेशीयानामिदानीन्तनानामनायससाध्यतया मुग्धबोधादावेव प्रवृत्तिरुपलभ्यते। गतानुगतिकन्यायेन कलिकातास्थराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरेऽपि सैव सरणिरनुसृतासीत् ।

इतः पूर्व्वं तद्विद्यामन्दिरप्रधानाध्यापकेन विविधविद्यापारीणेन समीक्ष्यकारिणा श्रीमतेश्वरचन्द्रविद्यासागरेण तत्रत्यच्छात्राणां सर्वांशे संस्कृतभाषानैपुण्यमाधित्सुना कृतनिर्बन्धेन विद्यावृद्धिसमाजसमीपे सिद्धान्तकौमुदीप्रवर्त्तनाय समावेदितम् । तैरपि यथावेदितमनुमोदितम् । पुस्तकप्राचु-

र्थाय मुद्रणार्थं कृतप्रयत्नेनापि तेन केनापि हेतुना मनोरथः सफलतां न नीतः।

अथ बहुतिथे काले व्यतीते तत्पदमधिरूढ़ेन संस्कृत-भाषायामनुरागवता विद्यासागरसमुद्भावितपदव्यां पदमादधानेन इंलण्डदेशीयेन श्रीयुक्तकावेलमहोदयेन तत्प्रवर्त्तनमभिकाङ्क्षमाणेन पुस्तकसम्पत्तिसमाधानार्थं मुद्रणायाहं प्रयोजितः। तत्प्रोत्साहितेन च मया व्ययनिर्व्वाहोपयोगि साहाय्यं प्रार्थितं दापितं च तत्तेनैव महोत्साहवता गवर्णमेण्टसकाशात्। एवं कारणसम्पत्तिसमवधानात्सानुरागं प्रवर्त्तमानेन मया पुस्तकमिदं मुद्रयितुमारब्धम्। आरभमाणेन च मया त्रयस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतमितशाकमुद्रितमेकमपरं च वङ्गाक्षरेण हस्तलिखितमित्येतत्पुस्तकद्वितयं समासादितम्। अवलम्ब्य च तद्द्वयमिदं यथामति समस्कारि। सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे च बहुषु स्थानेषु दुर्बोधभागोपलम्भात् तद्विशदीकरणार्थं व्याख्यानावश्यम्भावे समाकलिते ग्रन्थकर्त्तृकृतप्रौढ़मनोरमानागोजीभट्टकृतशब्देन्दुशेखरज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृततत्त्वबोधिनीसमाख्यानां टीकानां त्रितयमाकलय्य तत्सारांशमात्रसङ्कलनेन सरलाख्या नवीना विषमपदव्याख्या मया निरमायि। विनयपुरस्सरं प्रार्थये एतत्पुस्तकस्य पठनपाठनयोर्विदुषां समादरो भूयादिति। शिवम्।

श्रीतारानाथ शर्म्मणः।

१७८५ शाके

१९२० संवत्सरे

१८६३ इंलण्डीयसंवत्सरे।

पाणिनीयाष्टकम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादे ।

---

१ । वृद्धिरादैच् । पू १९

२ । अदेङ् गुणः । पू १९

३ । इको गुणवृद्धी । पू २५

४ । न धातुलोप आर्द्धधातुके । उ२१८

५ । क्ङिति च । उ १८

६ । दीधीवेवीटाम् । उ १२

७ । हलो ऽनन्तराः संयोगः । पू२४

८ । मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः । पू ९

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । पू ९

१० । नाज्झलौ । पू १६

११ । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । पू ५५

१२ । अदसो मात् । पू ५६

१३ । शे । पू ५६

१४ । निपात एकाजनाङ् । पू ५६

१५ । ओत् । पू ५७ [पू ५७

१६ । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।

१७ । उञः । पू ५७

१८ । ऊँ । पू ५७

१९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पू ५८

२० । दाधा घ्वदाप् । उ ९४

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । पू १५३

२२ । तरप्तमपौ घः । पू ७००

२३ । बहुगणवतुडति संख्या । पू ११२

२४ । ष्णान्ता षट् । पू १६२

२५ । डति च । पू ११

२६ । क्तक्तवतू निष्ठा । उ २४६

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि । पू९५

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । पू १२८

२९ । न बहुव्रीहौ । पू १००

३० । तृतीयासमासे । पू १०१

३१ । द्वन्द्वे च । पू १०२

३२ । विभाषा जसि । पू १०२

३३ । प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च । पू १०२

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । प ९९

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । पू ९९

३६ । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः पू १००

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । पू १९८

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । पू २०३
३९ । कृन्मेजन्तः । पू २०४
४० । क्त्वातोसुन्कसुनः । पू २०४
४१ । अव्ययीभावश्च । पू २०४
४२ । शि सर्वनामस्थानम् । पू १२९
४३ । सुडनपुंसकस्य । पू १०४
४४ । न वेति विभाषा । पू २१
४५ । इग्यणः संप्रसारणम् । पू १४७
४६ । आद्यन्तौ टकितौ । पू २६
४७ । मिदचोऽन्त्यात् परः । पू २६
४८ । एच इग्घ्रस्वादेशे । पू १४४
४९ । षष्ठी स्थानेयोगा । पू २७
५० । स्थानेऽन्तरतमः । पू २७
५१ । उरण् रपरः । पू ४२
५२ । अलोऽन्त्यस्य । पू २९
५३ । ङिच्च । पू २९
५४ । आदेः परस्य । पू २९
५५ । अनेकाल् शित् सर्वस्य । पू २९
५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । पू ३२
५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । पू ३४
५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वर-
सवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।
पू ३५
५९ । द्विर्वचनेऽचि । उ २४
६० । अदर्शनं लोपः । पू २६
६१ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । पू ११४
६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।
पू ११४
६३ । न लुमताङ्गस्य । पू ११४
६४ । अचोऽन्त्यादि टि । पू ४७
६५ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । पू ११
६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।
पू २८
६७ । तस्मादित्युत्तरस्य । पू २८
६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा
पू २२ [पू १७
६९ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।
७० । तपरस्तत्कालस्य । पू १८
७१ । आदिरन्त्येन सहेता । पू ३
७२ । येन विधिस्तदन्तस्य । पू २२
७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।
पू ५६०
७४ । त्यदादीनि च । पू ५६०
७५ । एङ् प्राचां देशे । पू ५६१

द्वितीयपादे

१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।
उ ११९
२ । विज इट् । उ १५०
३ । विभाषोर्णोः । उ ११६
४ । सार्व्वधातुकमपित् । उ २२
५ । असंयोगाल्लिट् कित् । उ २४
६ । इन्धिभवतिभ्यां च । उ ४८१
७ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा
। उ ४६२ [उ १९८
८ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सश्च ।

९ । इको झल् । उ १६६

१० । हलन्ताच्च । उ १६९

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । उ ५५

१२ । उश्च । उ ९३

१३ । वा गमः । उ २४६

१४ । हनः सिच् । उ २४५

१५ । यमो गन्धने । उ २४६

१६ । विभाषोपयमने । उ २५४

१७ । स्थाघ्वोरिच्च । उ १००

१८ । न क्त्वा सेट् । उ ४६० [। उ३५३

१९ । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः

२० । मृषस्तितिक्षायाम् । उ ३५४

२१ । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । उ ३५४

२२ । पूङः क्त्वा च । उ ३५३

२३ । नोपधात् थफान्ताद्वा । उ ४६२

२४ । वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । उ ४६३ [उ ४६३

२५ । तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ।

२६ । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च उ २००

२७ । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । पू ५

२८ । अचश्च । पू २५ ।

२९ । उच्चैरुदात्तः । पू ५ ।

३० । नीचैरनुदात्तः । पू ६ ।

३१ । समाहारः स्वरितः । पू ६ ।

३२ । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । पू ६ । [उ ५४२ ।

३३ । एकश्रुति दूरात् संबुद्धौ । उ ५४२ [उ ५४२

३४ । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ।

३५ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।

३६ । विभाषा छन्दसि । उ ५४२

३७ । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । उ ५४३ ।

३८ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः । उ५४३

३९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । उ५४३ । [उ५४४

४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।

४१ । अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । पू १११

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । पू २६३

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । पू २२१ । [पू २२२

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

४५ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । पू ८४ ।

४६ । कृत्तद्धितसमासाश्च । पू ८४ ।

४७ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पू १४२

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पू २२२

४९ । लुक् तद्धितलुकि । पू ५७५

५० । इद्गोण्याः । पू ६२४

५१ । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । पू५ ४९

५२ । विशेषणानां चाजातेः । पू ५५१

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । पू ५४९

५४ । लुब्योगाप्रख्यानात् । पू ५४९

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । पू ५५०
५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । पू ५५० [पू ५५०
५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।
५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । पू २९३
५९ । अस्मदो द्वयोश्च । पू २९४
६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे पू २९४ [उ ४७९
६१ । छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।
६२ । विशाखयोश्च । उ ४७९
६३ । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । पू २९४ [पू ८७
६४ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।
६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । पू ४४४
६६ । स्त्री पुंवच्च । पू ४४५
६७ । पुमान् स्त्रिया । पू ४४५ [पू ४४३
६८ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्
६९ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । पू ४४६
७० । पिता मात्रा । पू ४४६
७१ । श्वशुरः श्वश्र्वा । पू ४४७
७२ । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । पू ४४७
७३ । ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री । पू ४४८

तृतीयपादे ।

१ । भूवादयो धातवः । पू १९
२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । पू ४
३ । हलन्त्यम् । पू ३
४ । न विभक्तौ तुस्माः । प ८८
५ । आदिर्ञिटुडवः । उ ४२
६ । षः प्रत्ययस्य । पू २१८
७ । चुटू । पू ८८
८ । लशक्वतद्धिते । पू ९०
९ । तस्य लोपः । पू ३९ [पू ६३
१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।
११ । स्वरितेनाधिकारः । पू ३०
१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । उ ४
१३ । भावकर्मणोः । उ २४०
१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । उ२४०
१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः । उ २४०
१६ । इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । उ२४१
१७ । नेर्विशः । उ २४१
१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः । उ २४१
१९ । विपराभ्यां जेः । उ २४१
२० । आङो दोऽनास्यविहरणे । उ २४१
२१ । क्रीड़ो ऽनुसंपरिभ्यश्च । उ२४१
२२ । समवप्रविभ्यः स्थः । उ २४२
२३ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । उ २४२
२४ । उदो ऽनूर्द्ध्वकर्मणि । उ २४२
२५ । उपान्मन्त्रकरणे । उ २४४

२६ । अकर्मकाच्च । उ २४४

२७ । उद्विभ्यां तपः । उ २४४

२८ । आङो यमहनः । उ २४५

२९ । समो गम्यृच्छिभ्याम् । उ २४६

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः । उ २४८

३१ । स्पर्धायामाङः । उ २४८

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । उ २४८

३३ । अधेः प्रसहने । उ २४८

३४ । वेः शब्दकर्मणः । उ २४९

३५ । अकर्मकाच्च । उ २४९

३६ । संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । उ २४९

३७ । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । उ २५०

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । उ२५०

३९ । उपपराभ्याम् । उ २५०

४० । आङ उद्गमने । उ २५०

४१ । वेः पादविहरणे । उ २५१

४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । उ २५१

४३ । अनुपसर्गाद्वा । उ २५१

४४ अपह्नवे ज्ञः । उ २५१

४५ । अकर्मकाच्च । उ २५१

४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने । उ २५१

४७ । भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । उ २५२

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे । उ २५२

४९ । अनोरकर्मकात् । उ २५२

५० । विभाषा विप्रलापे । उ २५२

५१ । अवाद्ग्रः । उ २५१

५२ । समः प्रतिज्ञाने । उ २५३

५३ । उदश्चरः सकर्मकात् । उ २५३

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् । उ २५३

५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । उ २५३

५६ । उपाद्यमः स्वकरणे । उ २५३

५७ । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । उ २५४

५८ । नानोर्ज्ञः । उ २५४

५९ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उ २५४

६० । शदेः शितः । उ ९०

६१ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । उ १५४

६२ । पूर्ववत् सनः । उ २५५

३ । आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य । उ २३ [उ २५५

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

६५ । समः क्ष्णुवः । उ २५५

६६ । भुजोऽनवने । उ २५६

६७ । णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने । उ २५६

६८ । भीस्म्योर्हेतुभये । उ १९४

६९ । गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । उ २५९

७० । लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । उ १९४ [उ २५९

७१ । मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ।

७२ । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । उ ५

७३ । अपाद्वदः । उ २६०
७४ । णिचश्च । उ १७०
७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । उ२६
७६ । अनुपसर्गाज्ज्ञः । उ २६०
७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । उ २६० [उ ५
७८ । शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ।
७९ । अनुपराभ्यां कृञः । उ २६२
८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । उ२६२
८१ । प्राद्वहः । उ २६२
८२ । परेर्मृषः । उ २६३
८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः । उ २६३
८४ । उपाच्च । उ २६३
८५ । विभाषाकर्मकात् । उ २६३
८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । उ२६३
८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । उ २६३
८८ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् उ २६४
८९ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । उ २६४
९० । वा क्यषः । उ २२८
९१ । द्युद्भ्यो लुङि । उ ७७
९२ । वृद्भ्यः स्यसनोः । उ ७९
९३ । लुटि च क्लृपः । उ ८०

चतुर्थपादे ।

१ । आ कडारादेका संज्ञा । पू १०५
२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् । पू ८१
३ । यू स्त्र्याख्यौ नदी । पू ११६
४ । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । पू१३५
५ । वामि । पू १३५
६ । ङिति ह्रस्वश्च । पू १३१
७ । शेषो घ्यसखि । पू १०९
८ । पतिः समास एव । पू ११३
९ । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । उ ४७९
१० । ह्रस्वं लघु । पू २४
११ । संयोगे गुरु । पू २४
१२ । दीर्घं च । पू २४
१३ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । पू ९१
१४ । सुप्तिङन्तं पदम् । पू २३
१५ । नः क्ये । उ २२०
१६ । सिति च । पू ५३५
१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पू१०५
१८ । यचि भम् । पू १०५
१९ । तसौ मत्वर्थे । पू ६७८
२० । अयस्मयादीनि छन्दसि । उ ४८
२१ । बहुषु बहुवचनम् । पू ८७
२२ । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । पू ७७
२३ । कारके । पू २४८
२४ । ध्रुवमपायेऽपादानम् । पू २८३
२५ । भीत्रार्थानां भयहेतुः । पू २८६
२६ । पराजेरसोढः । पू २८६
२७ । वारणार्थानामीप्सितः । पू २८६
२८ । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।पू२८७

द्वितीयाध्याये प्रथमपादे ।

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः । पू
५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । पू ३५९ [पू ३६०
५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।
५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । पू ३६०
५९ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः । पू ३६०
६० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । पू ३६१
६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । पू ३६२ [पू ३६२
६२ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।
६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । पू ३६२
६४ । किं क्षेपे । पू ३६२
६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः । पू ३६३
६६ । प्रशंसावचनैश्च । पू ३६४
६७ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । पू ३६४ [पू ३६५
६८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।
६९ । वर्णो वर्णेन । पू ३६५
७० । कुमारः श्रमणादिभिः । पू ३६६
७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या । पू ३६६
७२ । मयूरव्यंसकादयश्च । पू ३६६

द्वितीयपादे ।

१ । पूर्वापरावरोत्तर*मेकदेशिनैकाधिकरणे । पू ३४८
२ । अर्द्धं नपुंसकम् । पू ३४९
३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । पू ३४९
४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । पू ३५०
५ । कालाः परिमाणिना । पू ३५०
६ । नञ् । पू ३६९
७ । ईषदकृता । पू ३६८
८ । षष्ठी । पू ३४३
९ । याजकादिभिश्च । पू ३४३
१० । न निर्द्धारणे । पू ३४४
११ । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । पू ३४४
१२ । क्तेन च पूजायाम् । पू ३४६
१३ । अधिकरणवाचिना च । पू ३४६
१४ । कर्म्मणि च । पू ३४६
१५ । तृजकाभ्यां कर्त्तरि । पू ३४७
१६ । कर्त्तरि च । पू ३४७
१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः । पू ३४७
१८ । कुगतिप्रादयः । पू ३७१
१९ । उपपदमतिङ् । पू । ३७८
२० । अमैवाव्ययेन । पू ३७९ [३८०
२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । पू
२२ । क्त्वा च । पू ३८०
२३ । शेषो बहुव्रीहिः । पू ३९९
२४ । अनेकमन्यपदार्थे । पू ३९९

* पूर्वापराधरोत्तरमिति पाठान्तरम् ।

तृतीय पादे ।

चतुर्थ पादे ।

५० । विभाषा लुङ्लृङोः । उ ११६
५१ । णौ च संश्चङोः । उ १६०
५२ । अस्तेर्भूः । उ १२२
५३ । ब्रुवो वचिः । उ ११७
५४ । चक्षिङः ख्याञ् । उ ११२
५५ । वा लिटि । उ ११२
५६ । अजेर्व्यघञपोः । उ ४८
५७ । वा यौ । उ ४५५
५८ । ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । पू ५५२
५९ । पैलादिभ्यश्च । पू ४९२
६० । इञः प्राचाम् । पू २९२
६१ । न तौल्वलिभ्यः । पू ४९२
६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । पू ५२०
६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे । पू ५१०
६४ । यञञोश्च । पू ५०२
६५ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । पू ५११ [पू ५११
६६ । बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ।
६७ । न गोपवनादिभ्यः । पू ५११
६८ । तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । प५११
६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । पू ५१२
७० । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । पू ५१२ [१२०
७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पू
७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः । उ१०९
७३ । बहुलं छन्दसि । उ ४८३
७४ । यङोऽचि च । उ २११
७५ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । उ १२८
७६ । बहुलं छन्दसि । उ ४८३
७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । उ १९ [उ ९५
७८ । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।
७९ । तनादिभ्यस्तथासोः । उ १६१
८० । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः । उ ४८३
८१ । आमः । उ २२
८२ । अव्ययादाप्सुपः । पू २०४
८३ । नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । पू २२२ [२२३
८४ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । पू
८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः । उ१२

तृतीयाध्याये प्रथमपादे ।

१ । प्रत्ययः । पू ८५
२ । परश्च । पू ८५
३ । आद्युदात्तश्च । उ ५५९
४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ । उ ५५९
५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । उ १०१
६ । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । उ १०१
७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । उ १९८

८ । सुप आत्मनः क्यच् । उ २२०
९ । काम्यच् च । उ २२२
१० उपमानादाचारे । उ २२२
११ । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । उ २२३
१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । उ २२६ [उ २२८
१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।
१४ । कष्टाय क्रमणे । उ २२९
१५ । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । उ २२९
१६ । वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । उ २३०
१७ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । उ २३० [उ २३०
१८ । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ।
१९ । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । उ २३०
२० । पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । उ२३१
२१ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । उ२३१
२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । उ २०६
२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ । उ २०७
२४ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । उ २०७
२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । उ१७०
२६ । हेतुमति च । उ १८९
२७ । कण्ड्वादिभ्यो यक् । उ २३७
२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । उ ५७
२९ । ऋतेरीयङ् । उ१०९
३० । कमेर्णिङ् । उ६० [उ ५७
३१ । आयादय आर्धधातुके वा ।
३२ । सनाद्यन्ता धातवः । उ ५७०
३३ । स्यतासी लृलुटोः । उ १२
३४ । सिब्बहुलं लेटि । उ ४८९
३५ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । उ ५७ [उ २३
३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।
३७ । दयायासश्च । उ ६५ [उ ७५
३८ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।
३९ । भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । उ १२८
४० । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि । उ २३ [उ १२१
४१ । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।
४२ । अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि । उ ४८४
४३ । च्लि लुङि । उ १९
४४ । च्लेः सिच् । उ१९ [उ ७२
४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।
४६ । श्लिष आलिङ्गने । उ १३९
४७ । न दृशः । उ १०४ [उ ६०
४८ । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ।
४९ । विभाषा धेट्श्व्योः । उ ९५

५० । गुपेश्छन्दसि । उ ४८५
५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । उ ४८४ [उ ११२
५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।
५३ । लिपिसिचिह्वश्च । उ १०८, १०८
५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । उ
५५ पुषादिद्युताद्य्ऌदितः परस्मैपदेषु । उ ७६
५६ । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । उ ९७
५७ । इरितो वा । उ ३६
५८ । जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । उ ४६ [४८५
५९ । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । उ
६० । चिण् ते पदः । उ १२७
६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । उ ६६
६२ । अचः कर्मकर्तरि । उ २७६
६३ । दुहश्च । उ २७६
६४ । न रुधः । उ २७७
६५ । तपोऽनुतापे च । उ २६९
६६ । चिण् भावकर्मणोः । उ २६८
६७ । सार्वधातुके यक् । उ २६६
६८ । कर्तरि शप् । उ ७
६९ । दिवादिभ्यः श्यन् । उ १३३
७० । भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । उ ६४
७१ । यसोऽनुपसर्गात् । उ १४२
७२ । संयसश्च । उ १४२
७३ । स्वादिभ्यः श्नुः । उ १४५
७४ । श्रुवः शृ च । उ ६८
७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् । उ ७३
७६ । तनूकरणे तक्षः । उ ७२
७७ । तुदादिभ्यः शः । उ १४६
७८ । रुधादिभ्यः श्नम् । उ १५८
७९ । तनादिकृञ्भ्य उः । उ १२१
८० । धिन्विकृण्व्योर च । उ ७०
८१ । क्र्यादिभ्यः श्ना । उ १६४
८२ । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । उ १६४
८३ । हलः श्नः शानज्झौ । उ१६५
८४ । छन्दसि शायजपि । उ ४९१
८५ । व्यत्ययो बहुलम् । उ ४९१
८६ । लिङ्याशिष्यङ् । उ ४९२
८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । उ २७४
८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव । उ २७७
८९ । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । उ २७६
९० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । उ २७८
९१ । धातोः । उ २९७ [३११
९२ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । पू
९३ । कृदतिङ् । पू १६४ ।
९४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । उ २९७
९५ । कृत्याः । उ २९७
९६ । तव्यत्तव्यानीयरः । उ २९८

९७ । अचो यत् । उ २००
९८ । पोरदुपधात् । उ २०१
९९ । शकिसहोश्च । उ २०२
१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । उ२०२
१०१ । अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । उ२०२
१०२ । वह्यं करणम् । उ २०२
१०३ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । उ २०२
१०४ । उपसर्या काल्या प्रजने । उ२०२
१०५ । अजर्यं सङ्गतम् । उ २०२
१०६ । वदः सुपि क्यप् च । उ २०४
१०७ । भुवो भावे । उ २०४
१०८ । हनस्त च । उ २०४ [उ २०५
१०९ । एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।
११० । ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । उ २०५
१११ । ई च खनः । उ २०६
११२ । भृञोऽसंज्ञायाम् । उ २०६
११३ । मृजेर्विभाषा । उ २०६
११४ । राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । उ २०७
११५ । भिद्योद्ध्यौ नदे । उ २०८
११६ । पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे । उ २०८
११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । उ २०८
११८ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । उ २०८
११९ । पद अस्वैरिबाह्यापक्ष्येषु चउ२०९
१२० । विभाषा कृवृषोः । उ २०९
१२१ । युग्यं च पत्रे । उ २०९
१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् । उ२१०
१२३ । छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । उ ४८५
१२४ । ऋहलोर्ण्यत् । उ२०९
१२५ । ओरावश्यके । उ ३१२ [उ३१२
१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ।
१२७ । आनाय्यो ऽनित्ये । उ ३१३
१२८ । प्रणाय्यो ऽसम्मतौ । उ ३१३
१२९ । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । उ३१३
१३० । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । उ ३१४
१३१ । अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । उ ३१४
१३२ । चित्याग्निचित्ये च । उ ३१४
१३३ । ण्वुल्तृचौ । उ ३१६ [चः । उ३१७
१३४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्य
१३५ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । उ ३१९
१३६ । आतश्चोपसर्गे । उ ३१९
१३७ । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । उ ३१९
१३८ । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । उ ३१९
१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा । उ३२०
१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । उ ३२०
१४१ । श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलि-

हलिपश्चमश्च । ७ ३२०
१४२ । दुन्योरनुपसर्गे । ७ ३२१
१४३ । विभाषा ग्रहः । ३२१
१४४ । गेहे कः । ३२१
१४५ । शिल्पिनि ष्वुन् । ७ ३२२
१४६ । गस्थकन् । ७ ३२२
१४७ । ण्युट् च । ७ ३२२
१४८ । हश्च ब्रीहिकालयोः । ७ ३२२
१४९ । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । ७ ३२२
१५० । आशिषि च । ७ ३२३

द्वितीये पादे ।

१ । कर्म्मण्यण् । ७ ३२३
२ । ह्वावामश्च । ७ ३२३
३ । आतो ऽनुपसर्गे कः । ७ ३२४
४ । सुपि स्थः । ७ ३२४ [७ ३२५
५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।
६ । प्रे दाज्ञः । ७ ३२५
७ । समि ख्यः । ७ ३२५
८ । गापोष्टक् । ७ ३२५
९ । हरतेरनुद्यमने ऽच् । ७ ३२६
१० । वयसि च । ७ ३२६
११ । आङि ताच्छील्ये । ७ ३२६
१२ । अर्हः । ७ ३२६
१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ७३२६
१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् । ७ ३२७
१५ । अधिकरणे शेतेः । ७ ३२७
१६ । चरेष्टः । ७ ३२७
१७ । भिक्षासेनादायेषु च । ७ ३२७
१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः । ७ ३२८
१९ । पूर्व्वे कर्त्तरि । ७ ३२८ [७ ३२८
२० । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।
२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ७ ३२९
२२ । कर्म्मणि भृतौ । ७ ३२९
२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ७ ३२९
२४ । स्तम्बशकृतोरिन् । ७ ३२९
२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ७३२९
२६ । फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ७ ३३०
२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ७ ४८६
२८ । एजेः खश् । ७ ३३०
२९ । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ७३३०
३० । नाडीमुष्ट्योश्च । ७ ३३१
३१ । उदि कूले रुजिवहोः । ७ ३३१
३२ । वहाभ्रे लिहः । ७ ३३१
३३ । परिमाणे पचः । ७ ३३१
३४ । मितनखे च । ७ ३३२
३५ । विध्वरुषोस्तुदः । ७ ३३२
३६ । असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोः । ७३३२
३७ । उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ७ ३३२

३८ । प्रियवशे वदः खच् । उ ३३२
३९ । द्विषत्परयोस्तापेः । उ ३३३
४० । वाचि यमो व्रते । उ ३३३
४१ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । उ ३३३
४२ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । उ३३४
४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृञः । उ ३३४
४४ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च । उ ३३४
४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।
उ ३३४
४६ । संज्ञायाम्भृतृवृजिधारिसहितपि-
दमः । उ ३३४
४७ । गमश्च । उ ३३५ [डः । उ ३३५
४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु
४९ । आशिषि हनः । उ ३३५
५० । अपे क्लेशतमसोः । उ ३३६
५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः । उ ३३६
५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् । उ ३३६
५३ । अमनुष्यकर्तृके च उ ३३६
५४ । शक्तौ हस्तिकवाटयोः । उ ३३६
५५ । पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।
उ ३३७
५६ । आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्ध-
प्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे
ख्युन् । उ ३३७
५७ । कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ।
उ ३३७
५८ । स्पृशो ऽनुदके क्विन् । पू १८५
५९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयु-
जिक्रुञ्चाञ्च । पू १६४ [पू १८४
६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।
६१ । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिद-
च्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि
क्विप् । उ ३३८
६२ । भजो ण्विः । उ३३८
६३ । छन्दसि सहः । उ ४८६
६४ । वहश्च । उ ४८६ [४८६
६५ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । उ
६६ । हव्ये ऽनन्तःपादम् । उ४८६[४८७
६७ । जनसनखनक्रमगमो विट् । उ
६८ । अदो ऽनन्ने । उ ३३८
६९ । क्रव्ये च । उ ३३९
७० । दुहः कब्घश्च । उ ३३९
७१ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो
ण्विन् । उ ४८७
७२ । अवे यजः । उ ४८७
७३ । विजुपे छन्दसि । उ४८७ [४८८
७४ । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । उ
७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । उ ३३९
७६ । क्विप् च । उ ३३९
७७ । स्थः क च । उ ३४० [उ ३४१
७८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये
७९ । कर्तर्युपमाने । उ ३४१
८० । व्रते । उ ३४१
८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । उ ३४२
८२ । मनः । उ ३४२
८३ । आत्ममाने खश् च । उ ३४२

८४। भूते। उ ३४३
८५। करणे यजः। उ ३४३
८६। कर्मणि हनः। उ ३४३
८७। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। उ ३४३
८८। बहुलं छन्दसि। उ४८८ [उ३४४
८९। सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः।
९०। सोमे सुञः। उ ३४४
९१। अग्नौ चेः। उ ३४४
९२। कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। उ ३४४
९३। कर्मणीनिर्विक्रियः। उ ३४४
९४। दृशेः क्वनिप्। उ ३४५
९५। राजनि युधिकृञः। उ ३४५
९६। सहे च। उ ३४५
९७। सप्तम्यां जनेर्डः। उ ३४५
९८। पञ्चम्यामजातौ। उ ३४५
९९। उपसर्गे च संज्ञायाम्। उ ३४५
१००। अनौ कर्मणि। उ ३४५
१०१। अन्येष्वपि दृश्यते। उ ३४६
१०२। निष्ठा। उ ३४६
१०३। सुयजोर्ङ्वनिप्। उ ३६३
१०४। जीर्यतेरतृन्। उ ३६४
१०५। छन्दसि लिट्। उ ४८८
१०६। लिटः कानज्वा। उ ३६४
१०७। क्वसुश्च। उ ३६४
१०८। भाषायां सदवसश्रुवः। उ ३६४
१०९। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च। उ ३६५
११०। लुङ्। उ १९
१११। अनद्यतने लङ्। उ १५
११२। अभिज्ञावचने लृट्। उ २८०
११३। न यदि। उ २८०
११४। विभाषा साकाङ्क्षे। उ २८०
११५। परोक्षे लिट्। उ ८
११६। हशश्वतोर्लङ् च। उ २८०
११७। प्रश्ने चासन्नकाले। उ२८१
११८। लट् स्मे। उ २८२
११९। अपरोक्षे च। उ २८२
१२०। ननौ पृष्टप्रतिवचने। उ २८२
१२१। नन्वोर्विभाषा। उ २८२
१२२। पुरि लुङ् चास्मे। उ २८२
१२३। वर्त्तमाने लट्। उ २
१२४। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। उ ३६५
१२५। सम्बोधने च। उ ३६६
१२६। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः। उ३६६
१२७। तौ सत्। उ ३६७
१२८। पूङ्यजोः शानन्। उ ३६७
१२९। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। उ ३६७ [उ३६८
१३०। इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि।
१३१। द्विषोऽमित्रे। उ ३६८
१३२। सुञो यज्ञसंयोगे। उ ३६८
१३३। अर्हः प्रशंसायाम्। उ ३६८
१३४। आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। उ ३६८
१३५। तृन्। उ ३६९

१३६। अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्। उ ३६६
१३७। णेश्छन्दसि। उ ३६६
१३८। भुवश्च। उ ३६६
१३९। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। उ ३६९
१४०। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। उ ३६९
१४१। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्। उ ३७०
१४२। संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। उ ३७०
१४३। वौ कषलसकत्थस्रम्भः। उ ३७१
१४४। अपे च लषः। उ ३७१
१४५। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। उ ३७१
१४६। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। उ ३७१
१४७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे। उ ३७१
१४८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। उ ३७१
१४९। अनुदात्तेतश्च हलादेः। उ ३७१
१५०। जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। उ ३७२
१५१। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। उ ३७२
१५२। न यः। उ ३७२
१५३। सूददीपदीक्षश्च। उ ३७२
१५४। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्। उ ३७३ [उ ३७२
१५५। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्। उ
१५६। प्रजोरिनिः। उ ३७३
१५७। जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च। उ ३७३
१५८। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्। उ ३७३
१५९। दाधेट्सिशदसदो रुः। उ३७४
१६०। सृघस्यदः क्मरच्। उ ३७४
१६१। भञ्जभासमिदो घुरच्। उ ३७४
१६२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। उ ३७४ [उ३७४
१६३। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्।
१६४। गत्वरश्च। उ ३७४
१६५। जागरूकः। उ ३७४
१६६। यजजपदशां यङः। उ ३७४
१६७। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। उ ३७५
१६८। सन्नाशंसभिक्ष उः। उ ३७५
१६९। विन्दुरिच्छुः। उ ३७५
१७०। क्याच्छन्दसि। उ ४८८
१७१। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। उ ३७५
१७२। स्वपितृषोर्नजिङ्। [उ ३७६
१७३। शॄवन्द्योरारुः। उ ३७६
१७४। भियः क्रुक्लुकनौ। उ३७६ [३७६

१७५। स्थेशभासपिसकसो वरच्। उ
१७६। यश्च यङः। उ ३७७
१७७। भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्। उ ३७७
१७८। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। उ ३७७
१७९। भुवः संज्ञान्तरयोः। उ ३७८
१८०। विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्। उ३७८
१८१। धः कर्मणि ष्ट्रन्। उ ३७८
१८२। दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। उ३७८
१८३। हलसूकरयोः पुवः। उ ३७९
१८४। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। उ ३७९
१८५। पुवः संज्ञायाम्। उ ३७९
१८६। कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः। उ ३७९
१८७। ञीतः क्तः। उ ३६३
१८८। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। उ ३६३

तृतीये पादे।

१। उणादयो बहुलम्। उ ४३१
२। भूतेऽपि दृश्यन्ते। उ ४३१
३। भविष्यति गम्यादयः। उ ४३१
४। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। उ २८३
५। विभाषा कदाकर्ह्योः। उ २८३
६। किंवृत्ते लिप्सायाम्। उ २८३
७। लिप्स्यमानसिद्धौ च। उ २८३
८। लोडर्थलक्षणे च। उ २८३
९। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके। उ २८४
१०। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। उ ४३२
११। भाववचनाश्च। उ ४३३
१२। अण् कर्मणि च। उ ४३३
१३। लृट् शेषे च। उ १३
१४। लृटः सद्वा। उ ३६७।
१५। अनद्यतने लुट्। उ १२
१६। पदरुजविशस्पृशो घञ्। उ ४३३
१७। सृ स्थिरे। उ ४३४
१८। भावे। उ ४३४ [उ ४३५
१९। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्।
२०। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। उ४३५
२१। इङश्च। उ ४३५
२२। उपसर्गे रुवः। उ ४३६
२३। समि युद्रुदुवः। उ ४३६
२४। श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। उ ४३६
२५। वौ क्षुश्रुवः। उ ४३६
२६। अवोदोर्नियः। उ ४३६
२७। प्रे द्रुस्तुस्रुवः। उ ४३७
२८। निरभ्योः पूल्वोः। उ ४३७
२९। उन्न्योर्ग्रः। उ ४३७
३०। कॄ धान्ये। उ ४३७
३१। यज्ञे समि स्तुवः। उ ४३७
३२। प्रे स्त्रोऽयज्ञे। उ ४३७
३३। प्रथने वावशब्दे। उ ४३७
३४। छन्दोनाम्नि च। उ ४३८
३५। उदि ग्रहः। उ ४३८
३६। समि मुष्टौ। उ ४३८ [४३८

३७। परिन्योर्नीणोर्द्यूत.भ्रेषयोः। उ
३८। परावनुपात्यय इणः। उ ४३८
३९। व्युपयोः शेतेः पर्याये। उ ४३९
४०। हस्तादाने चेरस्तेये। उ ४३९
४१। निवासचितिशरीरोपसमाधाने-
ष्वादेश्च कः। उ ४३९
४२। संघे चानौत्तराधर्ये। उ ४३९
४३। कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्। उ ४४०
४४। अभिविधौ भाव इनुण्। उ ४४०
४५। आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः। उ ४४०
४६। प्रे लिप्सायाम्। उ ४४०
४७। परौ यज्ञे। उ ४४०
४८। नौ वृ धान्ये। उ ४४१
४९। उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। उ ४४१
५०। विभाषाङि रुप्लुवोः। उ ४४१
५१। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। उ ४४१
५२। प्रे वणिजाम्। उ ४४१
५३। रश्मौ च। उ ४४१
५४। वृणोतेराच्छादने। उ ४४१
५५। परौ भुवो ऽवज्ञाने। उ ४४२
५६। एरच्। उ ४४२
५७। ऋदोरप्। उ ४४२
५८। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। उ ४४२
५९। उपसर्गेऽदः। उ ४४२
६०। नौ ण च। उ ४४३
६१। व्यधजपोरनुपसर्गे। उ ४४३
६२। स्वनहसोर्वा। उ ४४३
६३। यमः समुपनिविषु च। उ ४४३
६४। नौ गदनदपठस्वनः। उ ४४३
६५। क्वणो वीणायां च। उ ४४४
६६। नित्यं पणः परिमाणे। उ ४४४
६७। मदोऽनुपसर्गे। उ ४४४
६८। प्रमदसंमदौ हर्षे। उ ४४४
६९। समुदोरजः पशुषु। उ ४४४
७०। अक्षेषु ग्लहः। उ ४४४
७१। प्रजने सर्तेः। उ ४४५ [उ ४४५
७२। ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु।
७३। आङि युद्धे। उ ४४५
७४। निपानमाहावः। उ ४४५
७५। भावेऽनुपसर्गस्य। उ ४४५
७६। हनश्च वधः। उ ४४५
७७। मूर्तौ घनः। उ ४४५
७८। अन्तर्घणो देशे। उ ४४६ [उ ४४६
७९। अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च।
८०। उद्घनोऽत्याधानम्। उ ४४६
८१। अपघनोऽङ्गम्। उ ४४६
८२। करणेऽयोविद्रुषु। उ ४४६
८३। स्तम्बे क च। उ ४४६
८४। परौ घः। उ ४४७
८५। उपघ्न आश्रये। उ ४४७
८६। संघोद्घौ गणप्रशंसयोः। उ ४४७
८७। निघो निमितम्। उ ४४७
८८। ड्वितः क्त्रिः। उ ४४७
८९। ट्वितो ऽथुच्। उ ४४८ [उ ४४८
९०। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्
९१। स्वपो नन्। उ ४४८

९२। उपसर्गे घोः किः। उ ४४८.
९३। कर्मण्यधिकरणे च। उ ४४८
९४। स्त्रियां क्तिन्। उ ४४८
९५। स्थागापापचो भावे। उ ४४९
९६। मन्त्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा उदात्तः। उ४८९ [यश्च। उ ४५०
९७। ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्त-
९८। व्रजयजोर्भावे क्यप्। उ ४५०
९९। संज्ञायां समजनिषदनिपतमन-विदसुञ्शीङ्भृञिणः। उ४५०
१००। कृञः श च। उ ४५०
१०१। इच्छा। उ ४५१
१०२। अ प्रत्ययात्। उ ४५१
१०३। गुरोश्च हलः। उ ४५१
१०४। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। उ ४५२
१०५। चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च। उ ४५२
१०६। आतश्चोपसर्गे। उ ४५२
१०७। ण्यासश्रन्थो युच्। उ ४५२
१०८। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्। उ ४५२
१०९। संज्ञायाम्। उ ४५३
११०। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च। उ ४५३ [उ ४५४
१११। पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्।
११२। आक्रोशे नञ्यनिः। उ ४५४
११३। कृत्यल्युटो बहुलम्। उ ४५४
११४। नपुंसके भावे क्तः। उ ४५४
११५। ल्युट् च। उ ४५४
११६। कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम्। उ ४५५
११७। करणाधिकरणयोश्च। उ ४५५
११८। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण उ४५६
११९। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापण-निगमाश्च। उ ४५६
१२०। अवे तृस्त्रोर्घञ्। उ ४५६
१२१। हलश्च। उ ४५६ [उ ४५७
१२२। अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च
१२३। उदङ्कोऽनुदके। ४५७
१२४। जालमानायः। उ ४५७
१२५। खनो घ च। ४५७ [उ ४५७
१२६। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्
१२७। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। उ४५८
१२८। आतो युच्। उ ४५९
१२९। * छन्दसि गत्यर्थेभ्यः।
१३०। † अन्येभ्योऽपि दृश्यते। [उ२८४
१३१। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा
१३२। आशंसायां भूतवच्च। उ २८५
१३३। क्षिप्रवचने लृट्। उ २८५
१३४। आशंसावचने लिङ्। उ २८५
१३५ नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसा-मीप्ययोः। उ २८६

* † एते सूत्रे प्रमादात् पतिते (उ ४८९ पृ०) क्रोड़पत्रे द्रष्टव्ये।

१३६। भविष्यति मर्यादावचने ऽवर-स्मिन्। उ२८६ ।[उ २८६
१३७। कालविभागे चानहोरात्राणाम्
१३८। परस्मिन् विभाषा। उ २८७
१३९। लिङ्‌निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। उ २०
१४०। भूते च। उ २८७
१४१। वोताप्योः। उ २८७
१४२। गर्हायां लडपिजात्वोः। उ२८७
१४३। विभाषा कथमि लिङ् च उ२८८
१४४। किंवृत्ते लिङ्‌लृटौ। उ २८८
१४५। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्ते ऽपि उ २८८
१४६। किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्। उ २८९
१४७। जातुयदोर्लिङ्। उ २८९
१४८। यच्चयत्रयोः। उ २८९
१४९। गर्हायां च। उ २८९
१५०। चित्रीकरणे च। उ २८९
१५१। शेषे लृडयदौ। उ २९०
१५२। उताप्योः समर्थयोर्लिङ्। उ२९०
१५३। कामप्रवेदने ऽकच्चिति। उ २९०
१५४। संभावने ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे। उ २९० [ऽयदि। उ २९१
१५५। विभाषा धातौ सम्भावनवचने
१५६। हेतुहेतुमतोर्लिङ्। उ २९१
१५७। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। उ२९१
१५८। समानकर्तृकेषु तुमुन्। उ ४३२
१५९। लिङ् च। २९२ [उ २९२

१६०। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने।
१६१। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। उ १६
१६२। लोट् च। उ १३ [उ २९२
१६३। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च
१६४। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। उ२९२
१६५। स्मे लोट्। उ २९३
१६६। अधीष्टे च। उ २९३
१६७। कालसमयवेलासु तुमुन्। उ४३२
१६८। लिङ् यदि। उ २९३
१६९। अर्हे कृत्यतृचश्च। उ२९३ |४५९
१७०। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। उ
१७१। कृत्याश्च। उ४५९
१७२। शकि लिङ् च। उ २९३
१७३। आशिषि लिङ्लोटौ। उ १२
१७४। क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। उ४५९
१७५। माङि लुङ्। उ १९
१७६। स्मोत्तरे लङ् च। उ १९

चतुर्थ पादे।

१। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। उ २९३
२। क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। उ २९४
३। समुच्चयेऽन्यतरस्याम्। उ २९४
४। यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। उ २९५
५। समुच्चये सामान्यवचनस्य। उ २९५
६। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। उ ४८९

७। लिङर्थे लेट्। उ ४८९

८। उपसंवादाशङ्कयोश्च। उ ४९०

९। तुमर्थे सेसेनसेऽसेनुक्सेकसेनध्यैअध्यैनुकध्यैकध्यैनुशध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः। उ ४९२

१०। प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै। उ ४९४

११। दृशे विख्ये च। उ ४९४

१२। शकि णमुल्कमुलौ। उ ४९४

१३। ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। उ ४९४

१४। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। उ४९५

१५। अवचक्षे च। उ ४९५

१६। भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। उ ४९५

१७। सृपितृदोः कसुन्। उ ४९५

१८। अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। उ ४६० [उ४६०

१९। उदीचां माङो व्यतीहारे।

२०। परावरयोगे च। उ ४६१ [उ४६१

२१। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले।

२२। आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। उ ४६६

२३। न यद्यनाकाङ्क्षे। उ ४६७

२४। विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु। उ ४६७

२५। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। उ ४६८

२६। स्वादुमि णमुल्। उ ४६८

२७। अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्। उ ४६८ [४६९

२८। यथातथयोरसूयाप्रतिवचने। उ

२९। कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये। उ ४६९

३०। यावति विन्दजीवोः। उ ४६९

३१। चर्मोदरयोः पूरेः। उ ४६९

३२। वर्षप्रमाणे ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्। उ ४६९

३३। चेले क्नोपेः। उ ४७०

३४। निमूलसमूलयोः कषः। उ ४७०

३५। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। उ ४७०

३६। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः। उ ४७०

३७। करणे हनः। उ ४७१

३८। स्नेहने पिषः। उ ४७१

३९। हस्ते वर्तिग्रहोः। उ ४७१

४०। स्वे पुषः। उ ४७१

४१। अधिकरणे बन्धः। उ ४७१

४२। संज्ञायाम्। उ ४७२ [४७२

४३। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः। उ

४४। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः। उ ४७२

४५। उपमाने कर्मणि च। उ ४७२

४६। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। उ ४७२

४७। उपदंशस्तृतीयायाम्। उ ४७२

४८। हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्। उ ४७३ [४७३

४९। सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। उ

५०। समासत्तौ। उ ४७४

५१। प्रमाणे च। उ ४७४

५२। अपादाने परीप्सायाम्। उ ४७४
५३। द्वितीयायां च। उ ४७४
५४। स्वाङ्गे ऽध्रुवे। उ ४७५
५५। परिक्लिश्यमाने च। उ ४७५
५६। विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः। उ ४७५
५७। अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु उ ४७६
५८। नाम्न्यादिशिग्रहोः। उ ४७६
५९। अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। उ ४७६
६०। तिर्यच्यपवर्गे। उ ४७६
६१। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। उ ४७७
६२। नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। उ ४७७
६३। तूष्णीमि भुवः। उ ४७७
६४। अन्वच्यानुलोम्ये। उ ४७७
६५। शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्। उ ४३२
६६। पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। उ ४३३
६७। कर्तरि कृत्। उ २९८
६८। भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा। उ ३१५
६९। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः। उ २
७०। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः। उ२९८
७१। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। उ ३५४
७२। गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च। उ ३६२
७३। दाशगोघ्नौ संप्रदाने। उ ४३१
७४। भीमादयो ऽपादाने। उ ४३२
७५। ताभ्यामन्यत्रोणादयः। उ ४३२
७६। क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। उ ३६२
७७। लस्य। उ १
७८। तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिब्वस् मस् तातां झ थासाथां ध्वमिड्वहि महिङ्। उ १
७९। टित आत्मनेपदानां टेरे। उ२२
८०। थासः से। उ २२
८१। लिटस्तझयोरेशिरेच्। उ २४
८२। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः। उ ९
८३। विदो लटो वा। उ १२१
८४। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः। उ ११६
८५। लोटो लङ्वत्। उ १४
८६। एरुः। उ १४
८७। सेर्ह्यपिच्च। उ १५
८८। वा छन्दसि। उ ५ १५
८९। मेर्निः। उ १५
९०। आमेतः। उ २७
९१। सवाभ्यां वामौ। उ २७
९२। आडुत्तमस्य पिच्च। उ १५
९३। एत ऐ। उ २७
९४। लेटो ऽडाटौ। उ ४९०

९५। आत ऐ। उ ४६०
९६। वैतोऽन्यत्र। उ ४६१ [४८६
९७। इतश्च लोपः परस्मैपदेषु। उ
९८। स उत्तमस्य। उ ४६०
९९। नित्यं ङितः। उ १४
१००। इतश्च। उ १५ [उ १४
१०१। तस्थस्थमिपां तांतंतामः।
१०२। लिङः सीयुट्। उ २८ [उ १६
१०३। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च।
१०४। किदाशिषि। उ १८
१०५। झस्य रन्। उ २८
१०६। इटोऽत्। उ २८
१०७। सुट् तिथोः। उ १६
१०८। झेर्जुस्। उ १७
१०९। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। उ २०
११०। आतः। उ २०
१११। लङः शाकटायनस्यैव। उ ११६
११२। द्विषश्च। उ १११
११३। तिङ्शित् सार्व्वधातुकम्। उ ७
११४। आर्द्धधातुकं शेषः। उ १२
११५। लिट् च। उ ६
११६। लिङाशिषि। उ १८
११७। छन्दस्युभयथा। उ ४६२

चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पादे।

१। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। पू ८५
२। स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस् ङसिभ्याम्भ्यस् ङसोसाम् ङ्योस् सुप्। पू ८६
३। स्त्रियाम्। पू २०७
४। अजाद्यतष्टाप्। पू २०७
५। ऋन्नेभ्यो ङीप्। पू १२७
६। उगितश्च। पू २०८
७। वनो र च। पू २०९
८। पादोऽन्यतरस्याम्। पू २०९
९। टाबृचि। पू २०९
१०। न षट्स्वस्रादिभ्यः। पू १२८
११। मनः। पू २१
१२। अनो बहुव्रीहेः। पू २१०
१३। डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्। पू २१०
१४। अनुपसर्ज्जनात्। पू २१५
१५। टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः। पू २१५
१६। यञश्च। पू २१७
१७। प्राचां ष्फ स्तद्धितः। पू २१८
१८। सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः। पू २१९ [पू २१९
१९। कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च।
२०। वयसि प्रथमे। पू २१९
२१। द्विगोः। पू २२०
२२। अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। पू २२०
२३। काण्डान्तात् क्षेत्रे। पू २२०
२४। पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्। पू २२१
२५। बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। पू २२१

११४। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च। पू ५०४ [पू ५०५
११५। मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः।
११६। कन्यायाः कनीन च। पू ५०५
११७। विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु। पू ५०५
११८। पीलाया वा। पू ५०६
११९। ढक् च मण्डूकात्। पू ५०६
१२०। स्त्रीभ्यो ढक्। पू ५०६
१२१। द्व्यचः। पू ५०६
१२२। इतश्चानिञः। पू ५०६
१२३। शुभ्रादिभ्यश्च। पू ५०६
१२४। विकर्णकुषीतकात् काश्यपे। पू ५०७
१२५। भ्रुवो वुक् च। पू५०७ [पू५०८
१२६। कल्याण्यादीनामिनङ् च।
१२७। कुलटाया वा। पू ५०८
१२८। चटकाया ऐरक्। पू ५०८
१२९। गोधाया ढ्रक्। पू ५०९
१३०। आरगुदीचाम्। पू ५०९
१३१। क्षुद्राभ्यो वा। पू ५०९
१३२। पितृष्वसुश्छण्। पू ५०९
१३३। ढकि लोपः। पू ५०९
१३४। मातृष्वसुश्च। पू ५०९
१३५। चतुष्पाद्भ्यो ढञ्। पू ५०९
१३६। गृष्ट्यादिभ्यश्च। पू ५१०
१३७। राजश्वशुराद्यत्। पू ५१२
१३८। क्षत्राद्घः। पू ५१४

१३९। कुलात् खः। पू ५१४ [पू ५१४
१४०। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ
१४१। महाकुलादञ्खञौ। पू ५१४
१४२। दुष्कुलाड्ढक्। पू ५१४
१४३। स्वसुश्छः। पू ५१५
१४४। भ्रातुर्व्यच्च। पू ५१५
१४५। व्यन् सपत्ने। पू ५१५
१४६। रेवत्यादिभ्यष्ठक्। पू ५१५ [५१५
१४७। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च। पू
१४८। वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्। पू ५१५
१४९। फेश्छ च। पू५१६ [ञौ। पू५१६
१५०। फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफि-
१५१। कुर्वादिभ्यो ण्यः। पू ५१६ [५१७
१५२। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च। पू
१५३। उदीचामिञ्। पू ५१७
१५४। तिकादिभ्यः फिञ्। पू ५१७
१५५। कौशल्यकार्मार्याभ्यां च। पू५१७
१५६। अणो द्व्यचः। पू ५१८ [५१८
१५७। उदीचां वृद्धादगोत्रात्। पू
१५८। वाकिनादीनां कुक् च। पू ५१८
१५९। पुत्रान्तादन्यतरस्याम्। पू५१८
१६०। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् पू ५१८ [पू ५१९
१६१। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च।
१६२। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् पू ४९५

† एते सूत्रे कौमुदीकारवार्त्तिके ।

७७। सुवास्त्वादिभ्यो ऽण्। पृ ५४५
७८। रोणी। पृ ५४५
७९। कोपधाच्च। पृ ५४६
८०। वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिवराहकुमुदादिभ्यः। पृ ५४६
८१। जनपदे लुप्। पृ ५४८
८२। वरणादिभ्यश्च। पृ ५५१
८३। शर्कराया वा। पृ ५५२
८४। ठक्छौ च। पृ ५५२
८५। नद्यां मतुप्। पृ ५५२
८६। मध्वादिभ्यश्च। पृ ५५२ [५५२
८७। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। पृ
८८। नडशादाड्ड्वलच्। पृ ५५३
८९। शिखाया वलच्। पृ ५५३
९०। उत्करादिभ्यश्छः। पृ ५५३
९१। नडादीनां कुक् च। पृ ५५३
९२। शेषे। पृ ५५५
९३। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। पृ ५५५
९४। ग्रामाद्यखञौ। पृ ५५५
९५। कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्। पृ ५५६
९६। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु। पृ ५५६
९७। नद्यादिभ्यो ढक्। पृ ५५६
९८। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। पृ ५५६
९९। कापिश्याः ष्फक्। पृ ५५६
१००। रङ्कोरमनुष्ये ऽण् च। पृ ५५७
१०१। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। पृ ५५७
१०२। कन्थायाष्ठक्। पृ ५५७
१०३। वर्णौ वुक्। पृ ५५७
१०४। अव्ययात् त्यप्। पृ ५५७
१०५। ऐषमोह्यःश्वसो ऽन्यतरस्याम्। पृ ५५८ [५५८
१०६। तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। पृ
१०७। दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। पृ ५५८
१०८। मद्रेभ्यो ऽञ्। पृ ५५९
१०९। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचो ऽन्तोदात्तात्। पृ ५५९
११०। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्। पृ ५५९
१११। कण्वादिभ्यो गोत्रे। पृ ५६०
११२। इञश्च। पृ ५६०
११३। न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु। पृ ५६०
११४। वृद्धाच्छः। पृ ५६०
११५। भवतष्ठक्छसौ। पृ ५६१
११६। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। पृ ५६१
११७। वाहीकग्रामेभ्यश्च। पृ ५६२
११८। विभाषोशीनरेषु। पृ ५६२
११९। ओर्देशे ठञ्। पृ ५६२
१२०। वृद्धात् प्राचाम्। पृ ५६२
१२१। धन्वयोपधाद्वुञ्। पृ ५६२
१२२। प्रस्थपुरवहान्ताच्च। पृ ५६३

१२३ । रोपधेतोः प्राचाम् । पृ ५६३
१२४ । जनपदतदवध्योश्च । पृ ५६३
१२५ । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । पृ ५६३ [पृ ५६४
१२६ । कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ।
१२७ । धूमादिभ्यश्च । पृ ५६४
१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः । पृ ५६४
१२९ । अरण्यान्मनुष्ये । पृ ५६४
१३० । विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । पृ ५६५
१३१ । मद्रवृज्योः कन् । पृ ५६५
१३२ । कोपधादण् । पृ ५६५
१३३ । कच्छादिभ्यश्च । पृ ५६५
१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । पृ ५६५
१३५ । अपदातौ साल्वात् । पृ ५६५
१३६ । गोयवाग्वोश्च । पृ ५६६
१३७ । गर्त्तोत्तरपदाच्छः । पृ ५६६
१३८ । गहादिभ्यश्च । पृ ५६६
१३९ । प्राचां कटादेः । पृ ५६७
१४० । राज्ञः क च । पृ ५६७
१४१ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् । पृ ५६७
१४२ । कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । पृ ५६७
१४३ । पर्व्वताच्च । पृ ५६७
१४४ । विभाषा मनुष्ये । पृ ५६७
१४५ । कृकणपर्णाद्भरद्वाजे । पृ ५६८

चतुर्थाध्यायस्य तृतीय पादे ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । पृ ५६८ [५६८
२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । पृ
३ । तवकममकावेकवचने । पृ ५६८
४ । अर्द्धाद्यत् । पृ ५६८
५ । परावराधमोत्तमपूर्व्वाच्च । पृ ५६८
६ । दिक्पूर्व्वपदाट्ठञ् च । पृ ५६९
७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । पृ ५६९
८ । मध्यान्मः । पृ ५६९
९ । अ सांप्रतिके । पृ ५६९
१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । पृ ५६९
११ । कालाट्ठञ् । पृ ५६९
१२ । श्राद्धे शरदः । पृ ५७०
१३ । विभाषा रोगातपयोः । पृ ५७०
१४ । निशाप्रदोषाभ्यां च । पृ ५७०
१५ । श्वसस्तुट् च । पृ ५७० [५७१
१६ । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । पृ
१७ । प्रावृष एण्यः । पृ ५७१
१८ । वर्षाभ्यष्ठक् । पृ ५७१
१९ । छन्दसि ठञ् । उ ४९७
२० । वसन्ताच्च । उ ४९७
२१ । हेमन्ताच्च । उ ४९७
२२ । सर्व्वत्राण् च तलोपश्च । पृ ५७१
२३ । सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । पृ ५७१ [पृ ५७२
२४ । विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।

२५। तत्र जातः। पृ ५७२
२६। प्रावृषष्ठप्। पृ ५७२
२७। संज्ञायां शरदो वुञ्। पृ ५७२
२८। पूर्व्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्। पृ ५७४
२९। पथः पन्थ च। पृ ५७४
३०। अमावस्याया वा। पृ ५७४
३१। अ च। पृ ५७४
३२। सिन्ध्वपकराभ्यां कन्। पृ ५७५
३३। अणञौ च। पृ ५७५
३४। श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्। पृ ५७५ [५७६
३५। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। पृ
३६। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा। पृ ५७६
३७। नक्षत्रेभ्यो बहुलम्। पृ ५७६
३८। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। पृ २७६
३९। प्रायभवः। पृ ५७६
४०। उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। पृ ५७७
४१। संभूते। पृ ५७७
४२। कोशाड्ढञ्। पृ ५७७पृ [५७७
४३। कालात् साधुपुष्प्यत् पच्यमानेषु।
४४। उप्ते च। पृ ५७७
४५। आश्वयुज्या वुञ्। पृ ५७७
४६। ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। पृ ५७७
४७। देयमृणे। पृ ५७७
४८। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। पृ ५७७
४९। ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्। पृ ५७८
५०। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च पृ ५७८
५१। व्याहरति मृगः। पृ ५७८
५२। तदस्य सोढम्। पृ ५७८
५३। तत्र भवः। पृ ५७९
५४। दिगादिभ्यो यत्। पृ ५७९
५५। शरीरावयवाच्च। पृ ५७९
५६। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। पृ ५८०
५७। ग्रीवाभ्योऽण् च। पृ ५८०
५८। गम्भीराञ्ञ्यः। पृ ५८०
५९। अव्ययीभावाच्च। पृ ५८०
६०। अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्। पृ ५८०
६१। ग्रामात् पर्य्यनुपूर्व्वात्। पृ ५८१
६२। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। पृ ५८२
६३। वर्गान्ताच्च। पृ ५८२ [५८२
६४। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। पृ
६५। कर्णललाटात् कनलङ्कारे। पृ ५८२
६६। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। पृ ५८२ [५८२
६७। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। पृ
६८। क्रतुयज्ञेभ्यश्च। पृ ५८३
६९। अध्यायेष्वेवर्षेः। पृ ५८३
७०। पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्। पृ ५८३
७१। छन्दसो यदणौ। पृ ५८३

११५। उपज्ञाते। पृ ५९२

११६। कृते ग्रन्थे। पृ ५९३

११७। संज्ञायाम्। पृ ५९३

११८। कुलालादिभ्यो वुञ्। पृ ५९३

११९। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। पृ ५९३

१२०। तस्येदम्। पृ ५९३

१२१। रथाद्यत्। पृ ५९४

१२२। पत्त्रपूर्वादञ्। ५९४

१२३। पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च। पृ ५९४

१२४। हलसीराट्ठक्। पृ ५९४

१२५। द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः। पृ ५९४

१२६। गोत्रचरणाद्वुञ्। पृ ५९५

१२७। सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्। पृ ५९५

१२८। शाकलाद्वा। पृ ५९५

१२९। छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। पृ ५९६ [५९६

१३०। न दण्डमाणवान्तेवासिषु। पृ

१३१। रैवतिकादिभ्यश्छः। पृ ५९६

१३२। कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। पृ ५९६

१३३। आथर्वणिकस्येकलोपश्च। पृ ५९६

१३४। तस्य विकारः। पृ ५९७

१३५। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः पृ ५९७

१३६। बिल्वादिभ्योऽण्। पृ ५९७

१३७। कोपधाच्च। पृ ५९७

१३८। त्रपुजतुनोः षुक्। पृ ५९७

१३९। ओरञ्। पृ ५९८

१४०। अनुदात्तादेश्च। पृ ५९८

१४१। पलाशादिभ्यो वा। पृ ५९८

१४२ शम्याः ष्लञ्। पृ ५९८

१४३। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। पृ ५९८

१४४। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। पृ ५९९

१४५। गोश्च पुरीषे। पृ ५९९

१४६। पिष्टाच्च। पृ ५९९

१४७। संज्ञायां कन्। पृ ५९९

१४८। व्रीहेः पुरोडाशे। पृ ६००

१४९। असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्। पृ ६००

१५०। द्व्यचश्छन्दसि। उ ४९१

१५१। नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्। उ ४९१

१५२। तालादिभ्योऽण्। पृ ६०

१५३। जातरूपेभ्यः परिमाणे। पृ ६००

१५४। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। पृ ६००

१५५। ञितश्च तत्प्रत्ययात्। पृ ६०

१५६। क्रीतवत् परिमाणात्। पृ ६०१

१५७। उष्ट्राद्वुञ्। पृ ६०१

१५८। उमोर्णयोर्वा। पृ ६०१

१५९। एण्या ढञ्। पृ ६०१

१६०। गोपयसोर्यत्। पृ ६०१

१६१। द्रोश्च। पृ ६०१

१६२। माने वयः। पृ ६०२

१६३। फले लुक्। पू ६।२
१६४। प्लक्षादिभ्यो ऽण्। पू ६।२
१६५। जम्ब्वा वा। पू ६।२
१६६। लुप् च। पू ६।२
१६७। हरीतक्यादिभ्यश्च। पू ६।३
१६८। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च। पू ६।३

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे।

१। प्राग्वहतेष्ठक्। पू ६।४ [पू ६।४
२। तेन दीव्यति खनति जयति जितं
३। संस्कृतम्। पू ६।५
४। कुलत्थकोपधादण्। पू ६।५
५। तरति। पू ६।५
६। गोपुच्छाट्ठञ्। पू ६।५
७। नौद्व्यचष्ठन्। पू ६।५
८। चरति। पू ६।५
९। आकर्षात् ष्ठल्। पू ६।५
१०। पर्पादिभ्यः ष्ठन्। पू ६।६
११। श्वगणाट्ठञ् च। पू ६।६
१२। वेतनादिभ्यो जीवति। पू ६।६
१३। वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। पू ६।६
१४। आयुधाच्छ च। पू ६।७
१५। हरत्युत्सङ्गादिभ्यः। पू ६।७
१६। भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्। पू ६।७
१७। विभाषा विवधात्। पू ६।७
१८। अण् कुटिलिकायाः। पू ६।७
१९। निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। पू ६।८
२०। त्रेर्मम्नित्यम्। पू ६।८
२१। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। पू ६।८
२२। संसृष्टे। पू ६।८
२३। चूर्णादिनिः। पू ६।८
२४। लवणाल्लुक्। पू ६।९
२५। मुद्गादण्। पू ६।९
२६। व्यञ्जनैरुपसिक्ते। पू ६।९
२७। ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते। पू ६।९
२८। तत् प्रत्यनुपूर्व्वमीपलोमकूलम्। पू ६।९
२९। परिमुखं च। पू ६।१०
३०। प्रयच्छति गर्ह्यम्। पू ६।१०
३१। कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ। पू ६।१०
३२। उञ्छति। पू ६।१०
३३। रक्षति। पू ६।११
३४। शब्ददर्दुरं करोति। पू ६।११
३५। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। पू ६।११
३६। परिपन्थं च तिष्ठति पू ६।११
३७। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति। पू ६।१२
३८। आक्रन्दाट्ठञ् च। पू ६।१२
३९। पदोत्तरपदं गृह्णाति। पू ६।१२
४०। प्रतिकण्ठार्थललामं च। पू ६।१२
४१। धर्मं चरति। पू ६।१२।
४२। प्रतिपथमेति ठँश्च। पू ६।१२
४३। समवायान् समवैति। पू ६।१३

९६। मज्वने चर्पा। पृ ६२३
९७। मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु। पृ ६२३
९८। तत्र साधुः। पृ ६२३
९९। प्रतिजनादिभ्यः खञ्। पृ ६२३
१००। भक्ताण्ण.। पृ ६२३
१०१। परिषदो ण्यः। पृ ६२३
१०२। कथादिभ्यष्ठक्। पृ ६२३
१०३। गुडादिभ्यष्ठञ्। पृ ६२४
१०४। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। पृ ६२४
१०५। सभाया यः। पृ ६२४
१०६। ढश्छन्दसि। उ ४९७
१०७। समानतीर्थे वासी। पृ ६२४
१०८। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः। पृ ६२४
१०९। सोदराद्यः। पृ ६२४
११०। भवे छन्दसि। उ ४९७
१११। पाथोनदीभ्यां ड्यण्। उ ४९८
११२। वेशन्तहिमवद्भ्यामण्। उ ४९८
११३। स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। उ ४९८
११४। सगर्भसयूथसनुताद्यन्। उ ४९८
११५। तुग्राद्घन्। उ ४९८
११६। अग्राद्यत्। उ ४९९
११७। घच्छौ च। उ ४९९
११८। समुद्राभ्राद्घः। उ ४९९
११९। बर्हिषि दत्तम्। उ ४९९
१२०। दूतस्य भागकर्मणी। उ ४९९
१२१। रक्षोयातूनां हननी। उ ४९९
१२२। रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये उ ४९९
१२३। असुरस्य स्वम्। उ ५००
१२४। मायायामण्। उ ५००
१२५। तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः। उ ५००
१२६। अश्विमानण्। उ ५००
१२७। वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्। उ ५००
१२८। मत्वर्थे मासतन्वोः। उ ५००
१२९। मधोर्ञ च। उ ५०१
१३०। ओजसोऽहनि यत्खौ। उ ५०१
१३१। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्। उ ५०१
१३२। ख च। उ ५०१
१३३। पूर्वैः कृतमिनियौ च। उ ५०१
१३४। अद्भिः संस्कृतम्। उ ५०१
१३५। सहस्रेण संमितौ घः। उ ५०१
१३६। मतौ च। उ ५०१
१३७। सोममर्हति यः। उ ५०२
१३८। मये च। उ ५०२
१३९। मधोः। उ ५०२
१४०। वसोः समूहे च। उ ५०२
१४१। नक्षत्राद्घः। उ ५०२
१४२। सर्वदेवात् तातिल्। उ ५०३
१४३। शिवशमरिष्टस्य करे। उ ५०३
१४४। भावे च। उ ५०३

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे।

१। प्राक् क्रीताच्छः। पृ ६२५
२। उगवादिभ्यो यत्। पृ ६२५
३। कम्बलाच्च संज्ञायाम्। पृ ६२५
४। विभाषा हविरपूपादिभ्यः पृ ६२५
५। तस्मै हितम्। पृ ६२६
६। शरीरावयवाद्यत्। पृ ६२६
७। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। पृ ६२६
८। अजाविभ्यां थ्यन्। पृ ६२६
९। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः। पृ ६२६
१०। सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। पृ ६२७
११। माणवचरकाभ्यां खञ्। पृ ६२७
१२। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। पृ ६२७
१३। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। पृ ६२
१४। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। पृ ६२८
१५। चर्मणोऽञ्। पृ ६२८
१६। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति। पृ ६२८
१७। परिखाया ढञ्। पृ ६२८
१८। प्राग्वतेष्ठञ्। पृ ६२९
१९। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। पृ ६२९
२०। असमासे निष्कादिभ्यः। पृ ६२९
२१। शताच्च ठन्यतावशते। पृ ६३१
२२। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। पृ ६३१
२३। वतोरिड्वा। प ६३१
२४। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। पृ ६३१
२५। कंसाट्टिठन्। पृ ६३२
२६। शूर्पादञन्यतरस्याम्। पृ ६३२
२७। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। पृ ६३२ [पृ ६३२
२८। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्।
२९। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् पृ ६३२
३०। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। पृ ६३३
३१। बिस्ताच्च। पृ ६३३
३२। विंशतिकात् खः। पृ ६३३
३३। खार्या ईकन्। पृ ६३३
३४। पणपादमाषशताद्यत्। पृ ६३३
३५। शाणाद्वा। पृ ६३४
३६। द्वित्रिपूर्वादण् च। पृ ६३४
३७। तेन क्रीतम्। पृ ६३४
३८। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। पृ ६३५
३९। गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। पृ ६३५
४०। पुत्राच्छ च। पृ ६३५ [६३५
४१। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। पृ
४२। तस्येश्वरः। पृ ६३६
४३। तत्र विदित इति च। पृ ६३६
४४। लोकसर्वलोकाट्ठञ्। पृ ६३६
४५। तस्य वापः। पृ ६३६
४६। पात्रात् ष्ठन्। पृ ६३६

द्वितीयपादे।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । पू ६६८
४४ । उभादुदात्तो नित्यम् । पू ६६८
४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । पू ६६९
४६ । शदन्तविंशतेश्च । पू ६६९
४७ । संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । पू ६६९
४८ । तस्य पूरणे डट् । पू ६७०
४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् । पू ६७०
५० । थट् च छन्दसि । उ ५०४
५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । पू ६७०
५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् । पू ६७०
५३ । वतोरिथुक् । पू ६७०
५४ । द्वेस्तीयः । पू ६७०
५५ । त्रेः संप्रसारणं च । पू ६७१
५६ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । पू ६७१ [राज्ञ । पू ६७१
५७ । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्स-
५८ । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः । पू ६७१
५९ । मतौ छः सूक्तसाम्नोः । पू ६७१
६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । पू ६७१
६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् । पू ६७१
६२ । गोषदादिभ्यो वुन् । पू ६७२
६३ । तत्र कुशलः पथः । पू ६७२
६४ । आकर्षादिभ्यः कन् । पू ६७२
६५ । धनहिरण्यात् कामे । पू ६७२
६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । पू ६७२
६७ । उदराट्ठगाद्यूने । पू ६७२
६८ । सस्येन परिजातः । पू ६७३
६९ । अंशं हारी । पू ६७२
७० । तन्त्रादचिरापहृते । पू ६७३
७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । पू ६७३
७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । पू ६७३
७३ । अधिकम् । पू ६७४ [६७४
७४ । अनुकाभिकाभीकः कमिता । पू
७५ । पार्श्वेनान्विच्छति । पू ६७४
७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । पू ६७४ [पू ६७५
७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।
७८ । स एषां ग्रामणीः । पू ६७५
७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । पू ६७५
८० । उत्क उन्मनाः । पू ६७५
८१ । कालप्रयोजनाद्रोगे । पू ६६५
८२ । तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । पू ६७५
८३ । कुल्माषादञ् । पू ६७६
८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । पू ६७६
८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । पू ६७६
८६ । पूर्वादिनिः । पू ६७६
८७ । सपूर्वाच्च । पू ६७६
८८ । इष्टादिभ्यश्च । पू ६७६
८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ

पर्य्यवस्थातरि। पू ६७६
९० । अनुपद्यन्वेष्टा। पू ६७७
९१ । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्। पू ६७७
९२ । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः। पू ६७७
९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पू ६७७
९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पू ६७७
९५ । रसादिभ्यश्च। पू ६७७ [पू ६८०
९६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।
९७ । सिध्मादिभ्यश्च। पू ६८०
९८ । वत्सांसाभ्यां कामबले। पू ६८०
९९ । फेनादिलच् च। पू ६८०
१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। पू ६८१
१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः। पू ६८१
१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी। पू ६८१
१०३ । अण् च। पू ६८२
१०४ । सिकताशर्कराभ्यां च। पू ६८२
१०५ । देशे लुबिलचौ च। पू ६८२
१०६ । दन्त उन्नत उरच्। पू ६८२
१०७ । ऊषसुषिमुष्कमधो रः। पू ६८२
१०८ । द्युद्रुभ्यां मः। पू ६८३
१०९ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। पू ६८३
११० । गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्। पू ६८३
१११ । काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। पू ६८३
११२ । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। पू ६८३
११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम्। पू ६८४
११४ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। पू ६८४
११५ । अत इनिठनौ। पू ६८४
११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च। पू ६८४
११७ । तुन्दादिभ्य इलच् च। पू ६८४
११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्। पू ६८५ [६८५
११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्। पू
१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। पू ६८५
१२१ । अस्मायामेधास्रजो विनिः। पू ६८५
१२२ । बहुलं छन्दसि। उ ५०५
१२३ । ऊर्णाया युस्। पू ६८६
१२४ । वाचो ग्मिनिः। पू ६८६
१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि। पू ६८६
१२६ । स्वामिन्नैश्वर्ये। पू ६८६
१२७ । अर्शआदिभ्योऽच्। पू ६८६
१२८ । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः। पू ६८७ [६८७
१२९ । वातातीसाराभ्यां कुक् च। पू
१३० । वयसि पूरणात्। पू ६८७
१३१ । सुखादिभ्यश्च। पू ६८७

१३२। धर्मशीलवर्णान्ताच्च। पू ६८७
१३३। हस्ताज्जातौ। पू ६८८
१३४। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। पू ६८८
१३५। पुष्करादिभ्यो देशे। पू ६८८
१३६। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्। पू ६८८
१३७। संज्ञायां मन्माभ्याम्। पू ६८९
१३८। कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः। पू ६८९
१३९। तुन्दिवलिवटेर्भः। पू ६८९
१४०। अहंशुभमोर्युस्। पू ६८९

तृतीय पादे।

१। प्राग्दिशो विभक्तिः। पू ६९०
२। किंसर्व्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः। पू ६९०
३। इदम इश्। पू ६९०
४। एततो रथोः। पू ६९०
५। एतदो ऽन्। पू ६९० |६९०
६। सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि। पू
७। पञ्चम्यास्तसिल्। पू ६९१
८। तसेश्च। पू ६९१
९। पर्य्यभिभ्यां च। पू ६९१
१०। सप्तम्यास्त्रल्। पू ६९१
११। इदमो हः। पू ६९१
१२। किमो ऽत्। पू ६९१
१३। वा ह च्छन्दसि। पू ६९२
१४। इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते। पू ६९२
१५। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। पू ६९२
१६। इदमो र्हिल्। पू ६९३
१७। अधुना। पू ६९३
१८। दानीं च। पू ६९३
१९। तदो दा च। पू ६९३ |५०५
२०। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि। उ
२१। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्। पू ६९३
२२। सद्यःपरुत्परार्य्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः पू ६९३
२३। प्रकारवचने थाल्। पू ६९४
२४। इदमस्थमुः। पू ६९४
२५। किमश्च। पू ६९४
२६। था हेतौ च्छन्दसि। उ ५०५
२७। दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। पू ६९५
२८। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। पू ६९५
२९। विभाषा परावराभ्याम्। पू ६९६
३०। अञ्चेर्लुक्। पू ६९६
३१। उपर्य्युपरिष्टात्। पू ६९६
३२। पश्चात्। पू ६९६
३३। पश्च पश्चा च च्छन्दसि। उ ५०५
३४। उत्तराधरदक्षिणादातिः। पू ६९६
३५। एनबन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः। पू ६९६

चतुर्थ पादे।

६ । बृहत्या आच्छादने । पू ७१८
७ । अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः । पू ७१८
८ । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । पू ७१९
९ । जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । पू ७२०
१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । पू ७२०
११ । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । पू ७००
१२ अमु च छन्दसि । उ ५०६
१३ । अनुगादिनष्ठक् । पू ७२१
१४ । णचः स्त्रियामञ् । उ ४४०
१५ । अणिनुणः । उ ४४०
१६ । विसारिणो मत्स्ये । पू ७२१
१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । पू ७२१
१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पू ७२२
१९ । एकस्य सकृच्च । पू ७२२ [पू ७२२
२० । विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले ।
२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् । पू ७२२
२२ । समूहवच्च बहुषु । पू ७२३
२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । पू ७२३
२४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् । पू ७२३
२५ । पादार्घाभ्यां च । पू ७२३
२६ । अतिथेर्ञ्यः । पू ७२४
२७ । देवात् तल् । पू ७२४
२८ । अवेः कः । पू ७२४

२९ । यावादिभ्यः कन् । पू ७२४
३० । लोहितान्मणौ । पू ७२४
३१ । वर्णे चानित्ये । पू ७२५
३२ । रक्ते । पू ७२५
३३ । कालाच्च । पू ७२५
३४ । विनयादिभ्यष्ठक् । पू ७२५
३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् । पू ७२५
३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् । पू ७२६
३७ । ओषधेरजातौ । पू ७२६
३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च । पू ७२६
३९ । मृदस्तिकन् । पू ७२६
४० । सस्नौ प्रशंसायाम् । पू ७२६
४१ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । उ ५०६
४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् । पू ७२७ [७२७
४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । प
४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । पू ७२७
४५ । अपादाने चाहीयरुहोः । पू ७२७
४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । पू ७२८
४७ । हीयमानपापयोगाच्च । पू ७२८
४८ । षष्ठ्या व्याश्रये । पू ७२८
४९ । रोगाच्चापनयने । पू ७२८
५० । कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः पू ७२९
५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । पू ७३०

५२ । विभाषा सार्ति कात्स्न्र्ये । पू ७३० ।
५३ । अभिविधौ संपदा च । पू ७३१
५४ । तदधीनवचने । पू ७३१
५५ । देये त्रा च । पू ७३१
५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । पू ७३१
५७ । अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । पू ७३१
५८ । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ । पू ७३२ [७३२
५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः । पू
६० । समयाञ्च यापनायाम् । पू ७३३
६१ । सपत्त्रनिष्पत्रादतिव्यथने । पू० ७३३
६२ । निष्कुलान्निष्कोषणे । पू ७३३
६३ । सुखप्रियादानुलोम्ये । पू ७३३
६४ । दुःखात् प्रातिलोम्ये । पू ७३३
६५ । शूलात् पाके । पू ७३४
६६ । सत्यादशपथे । पू ७३४
६७ । मद्रात् परिवापणे । पू ७३४
६८ समासान्ताः । पू ३३३
६९ । न पूजनात् । पू ४५५
७० । किमः क्षेपे । पू ४५५
७१ । नञस्तत्पुरुषात् । पू ४५५
७२ । पथो विभाषा । पू ४५६
७३ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । पू ४१३
७४ । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । पू ४५१
७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः । पू ४५२
७६ । अक्ष्णो ऽदर्शनात् । पू ४५२
७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्साम‌वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । पू ४५२
७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । पू ४५३
७९ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः । पू ४५४
८० । श्वसोऽवसीयःश्रेयसः । पू ४५४
८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः । पू ५५४
८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । पू ४५४
८३ । अनुगवमायामे । पू ४५४ [४५४
८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । पू
८५ । उपसर्गादध्वनः । पू ४५५
८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । पू ३८०
८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । पू ३८१
८८ । अह्नो ऽह्न एतेभ्यः । पू ३८२
८९ । न संख्यादेः समाहारे । पू ३८४
९० । उत्तमैकाभ्यां च । पू ३८४
९१ । राजाहःसखिभ्यष्टच् । पू ३८२
९२ । गोरतद्धितलुकि । पू ३५६
९३ । अग्राख्यायामुरसः । पू ३८४

१३९ । कुम्भपदीषु च । पू ४२३
१४० । संख्यासुपूर्वस्य । पू ४२३
१४१ । वयसि दन्तस्य दतृ । पू ४२३
१४२ । छन्दसि च । उ ५०६
१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् । पू ४२३
१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । पू ४२३ [पू ४२४
१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च
१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः । पू ४२४
१४७ । त्रिककुत् पर्वते । पू ४२४
१४८ । उद्विभ्यां काकुदस्य । पू ४२४
१४९ । पूर्णाद्विभाषा । पू ४२४
१५० । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । पू ४२४
१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । पू ४२५
१५२ । इनः स्त्रियाम् । पू ४२५
१५३ । नद्यृतश्च । पू ४०४
१५४ । शेषाद्विभाषा । पू ४२५
१५५ । न संज्ञायाम् । पू ४२६
१५६ । ईयसश्च । पू ४२६
१५७ । वन्दिते भ्रातुः । पू ४२७
१५८ । ऋतश्छन्दसि । उ ५०६
१५९ । नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । पू ४२७
१६० । निष्प्रवाणिश्च पू ४२७

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

१ । एकाचो द्वे प्रथमस्य । उ ९
२ । अजादेर्द्वितीयस्य । उ ९
३ । न न्द्राः संयोगादयः । उ ११५
४ । पूर्वोऽभ्यासः । उ १०
५ । उभे अभ्यस्तम् । पू १८३
६ । जक्षित्यादयः षट् । पू १८३
७ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । उ५०७
८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य । उ ९
९ । सन्यङोः । उ १०१
१० । श्लौ । उ १२८
११ । चङि । उ ६१ [५३४
१२ । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । उ
१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । पू ४६९
१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ । पू ४६९
१५ । वचिस्वपियजादीनां किति । उ १०५
१६ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । उ १०६
१७ । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । उ १०५
१८ । स्वापेश्चङि । उ १९२
१९ । स्वपिस्यमिव्येञां यङि । उ२१०
२० । न वशः । उ २१०
२१ । चायः की । उ २१०
२२ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।उ ३५२
२३ । स्त्यः प्रपूर्वस्य । उ ३५०
२४ । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । उ ३३८
२५ । प्रतेश्च । उ ३४८

२६। विभाषाभ्यवपूर्वस्य। उ ३४८
२७। शृतं पाके। उ ३५८
२८। प्यायः पी। उ ३५६
२६। लिड्यङोश्च। उ ६६
३०। विभाषा श्वेः। उ १०८
३१। णौ च संश्चङोः। उ १६५
३२। ह्वः संप्रसारणम्। उ १६०
३३। अभ्यस्तस्य च। उ १०७
३४। बहुलं छन्दसि। उ ५०७
३५। चायः की। उ ५०७
३६। अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्तः। उ ५०७ [१६१
३७। न संप्रसारणे संप्रसारणम्। पू
३८। लिटि वयो यः। उ १०७
३६। वश्चास्यान्यतरस्यां किति। उ१०७
४०। वेञः। उ १०७
४१। ल्यपि च। उ ४६६
४२। ज्यश्च। उ ४६६
४३। व्यश्च। उ ४६६
४४। विभाषा परेः। उ ४६६
४५। आदेच उपदेशेऽशिति। उ ६४
४६। न व्यो लिटि। उ १०७
४७। स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। उ ४३४
४८। क्रीङ्जीनां णौ। उ १६५
४६। सिध्यतेरपारलौकिके। उ १६५
५०। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च। उ १३४
५१। विभाषा लीयतेः। उ १३५
५२। खिदेश्छन्दसि। उ ५०८
५३। अपगुरो णमुलि। उ ४७४
५४। चिस्फुरोर्णौ। उ १७४
५५। प्रजने वीयतेः। उ १६६
५६। बिभेतेर्हेतुभये। उ १६४
५७। नित्यं स्मयतेः। उ १६५
५८। सृजिदृशोर्झल्यमकिति। उ१०४
५६। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्। उ १०३
६०। शीर्षंश्छन्दसि। उ ५०८
६१। ये च तद्धिते। पू ६२६
६२। *अचि शीर्षः। पू ६२६
६३। पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु। पू १०४
६४। धात्वादेः षः सः। उ ३४
६५। णो नः। उ ४१
६६। लोपो व्योर्वलि। पू ४२१
६७। वेरपृक्तस्य। पू १६४
६८। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्। पू १११
६६। एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः। पू ८६
७०। शेश्छन्दसि बहुलम्। उ ५०८
७१। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। उ३०५

*इदं तु वार्त्तिकसूत्रतया कौमुदीकृता धृतम्

---

* इदं सूत्रं वार्त्तिकरूपतया कौमुद्यां कृतं धृतम्।

१२४। द्वन्द्वे च नित्यम्। पू ५१
१२५। प्लुतप्रगृह्या अचि। पू ५१
१२६। आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि। ५१० [सप्त। पू ५२
१२७। इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्र-
१२८। ऋत्यकः। पू ५२
१२९। अप्लुतवदुपस्थिते। पू ५४
१३०। ई३ चाक्रवर्मणस्य। पू ५५
१३१। दिव उत्। पू १५०
१३२। एतत्तदोः सुलोपो ऽकोरनञ्स-मासे हलि। पू ८२
१३३। स्यश्छन्दसि बहुलम्। उ ५११
१३४। सोऽचि लोपे चेत् पादपूर-णम्। पू ८२
१३५। सुट् कात् पूर्वः। उ १६२
१३६। अडभ्यासव्यवायेऽपि। *
१३७। संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे। उ१६२
१३८। समवाये च। उ१६२ [हृ.रेषु उ१६२
१३९। उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्या-
१४०। किरतौ लवने। उ १५४
१४१। हिंसायां प्रतेश्च। उ १५५ [उ२४२
१४२। अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने।
१४३। कुस्तुम्बुरूणि जातिः। पू ४८४
१४४। अपरस्पराः क्रियासातत्ये। पू ४८४ [पू ४८४
१४५। गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु।

* इदं वार्त्तिकतया (उ१५५पृ०) कौमुद्यां धृतम्

१४६। आस्पदं प्रतिष्ठायाम्। पू ४८५
१४७। आश्चर्यमनित्ये। पू ४८५
१४८। वर्चस्केऽवस्करः। पू ४८५
१४९। अपस्करो रथाङ्गम्। पू ४८५
१५०। विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा। पू ४७५ [५११
१५१। ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। उ
१५२। प्रतिष्कशश्च कशेः। पू ४८६
१५३। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। पू ४८६
१५४। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्रा-जकयोः। पू ४८६
१५५। कास्तीराजस्तुन्दे नगरे। पू४८६
१५६। कारस्करो वृक्षः। पू ४८७
१५७। पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञा-याम्। पू ४८७ [५३८
१५८। अनुदात्तं पदमेकवर्जम्। उ
१५९। कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः। उ ५४६
१६०। उञ्छादीनां च। उ ५६ [उ५२९
१६१। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः
१६२। धातोः। उ ५४४
१६३। चितः। उ ५५९
१६४। तद्धितस्य। उ ५५९
१६५। कितः। उ ५६०
१६६। तिसृभ्यो जसः। उ ५६०
१६७। चतुरः शसि। उ ५४६
१६८। सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः। उ ५६०

१६९। अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे। उ ५६०
१७०। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्। उ ५६० [पू ५६१
१७१। ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः।
१७२। अष्टनो दीर्घात्। उ ५६१
१७३। शतुरनुमो नद्यजादी। उ ५६१
१७४। उदात्तयणो हल्पूर्वात्। उ ५६१
१७५। नोङ्धात्वोः। उ ५६२
१७६। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्। उ ५६२
१७७। नामन्यतरस्याम्। उ ५६२
१७८। ङ्याश्छन्दसि बहुलम्। उ ५६३
१७९। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। उ ५६३
१८०। झल्युपोत्तमम्। उ ५४६
१८१। विभाषा भाषायाम्। उ ५४७
१८२। न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः। उ ५६२
१८३। दिवो झल्। उ ५६२
१८४। नृ चान्यतरस्याम्। उ ५६३
१८५। तित् स्वरितम्। उ ५६३
१८६। तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः। उ ५६४ [उ ५६४
१८७। आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्।
१८८। स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि। उ ५४४
१८९। अभ्यस्तानामादिः। उ ५४४
१९०। अनुदात्ते च। उ ५४५

१९१। सर्वस्य सुपि। उ ५४७
१९२। भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति। उ ५४५
१९३। लिति। उ ५४५
१९४। आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। उ ५४५
१९५। अचः कर्तृयकि। उ ५४५
१९६। थलि च सेटीडन्तो वा। उ ५६४
१९७। ञ्नित्यादिर्नित्यम्। उ ५४७
१९८। आमन्त्रितस्य च। उ ५३९
१९९। पथिमथोः सर्वनामस्थाने। उ ५४७
२००। अन्तश्च तवै युगपत्। उ ५४८
२०१। क्षयो निवासे। उ ५४८
२०२। जयः करणम्। उ ५४८
२०३। वृषादीनां च। उ ५४८
२०४। संज्ञायामुपमानम्। उ ५४८
२०५। निष्ठा च द्व्यजनात्। उ ५४८
२०६। शुष्कधृष्टौ। उ ५४९
२०७। आशितः कर्ता। उ ५४९
२०८। रिक्ते विभाषा। उ ५४८
२०९। जुष्टार्पिते च छन्दसि। उ ५४९
२१०। नित्यं मन्त्रे। उ ५४९
२११। युष्मदस्मदोर्ङसि। उ ५५०
२१२। ङयि च। उ ५५०
२१३। यतोऽनावः। उ ५५० [५५०
२१४। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः। उ ५५०
२१५। विभाषा वेण्विन्धानयोः। उ ५५०

२१६ । त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । उ५५१

२१७ । उपोत्तमं रिति । उ ५६४

२१८ । चङ्यन्यतरस्याम् । उ ५४५

२१९ । मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् उ ५५१

२२० । अन्तोऽवत्याः । उ ५५१

२२१ । ईवत्याः । उ ५५१

२२२ । चौ । उ ५२९

२२३ । समासस्य । उ ५६५

षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे ।

१ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । उ५६५

२ । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । उ ५६५

३ । वर्णो वर्णेष्वनेते । उ ५६५

४ । गाधलवणयोः प्रमाणे । उ ५६५

५ । दायाद्यं दायादे । उ ५६६

६ । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । उ ५६६

७ । पदेऽपदेशे । उ ५६६

८ । निवाते वातत्राणे । उ ५६६

९ । शारदेऽनार्तवे । उ ५६७

१० । अध्वर्युकषाययोर्जातौ । उ ५६७

११ । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । उ५६७

१२ । द्विगौ प्रमाणे । उ ५६८

१३ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे । उ ५६८

१४ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । उ ५६८

१५ । सुखप्रिययोर्हिते । उ ५६८

१६ । प्रीतौ च । उ ५६९

१७ । स्वं स्वामिनि । उ ५६९

१८ । पत्यावैश्वर्ये । उ ५६९

१९ । न भूवाक्चिद्दिधिषु । उ ५६९

२० । वा भुवनम् । उ ५६९ [उ ५६९

२१ । आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ।

२२ । पूर्वे भूतपूर्वे । उ ५७०

२३ । सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । उ ५७० [५७०

२४ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । उ

२५ । श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । उ ५७१

२६ । कुमारश्च । उ ५७१

२७ । आदिः प्रत्येनसि । उ ५७१

२८ । पूगेष्वन्यतरस्याम् । उ ५७१

२९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । उ ५७१

३० । बह्वन्यतरस्याम् । उ ५७२

३१ । दिष्टिवितस्त्योश्च । उ ५७२ [उ५७२

३२ । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्

३३ । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । उ ५७२ [। उ ५७३

३४ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु

३५ । संख्या । उ ५७३ [उ ५७३

३६ । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।

३७ कार्तकौजपादयश्च । उ ५७४

३८ । महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वास

जाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । उ ५७४

३९ । क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । उ ५७४

४० । उष्ट्रः सादिवाम्योः । उ ५७४

४१ । गौः सादसादिसारथिषु । उ५७५

४२ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । उ ५७५

४३ । चतुर्थी तदर्थे । उ ५७६

४४ । अर्थे । उ ५७६

४५ । क्ते च । उ ५७६

४६ । कर्मधारयेऽनिष्ठा । उ ५७६

४७ । अहीने द्वितीया । उ ५७६

४८ । तृतीया कर्मणि । उ ५७७

४९ । गतिरनन्तरः । उ ५७७ [५७७

५० । तादौ च निति कृत्यतौ । उ

५१ । तवै चान्तश्च युगपत् । उ ५७७

५२ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । उ ५७७

५३ । न्यधी च । उ ५७८

५४ । ईषदन्यतरस्याम् । उ ५७८

५५ । हिरण्यपरिमाणं धने । उ५७८

५६ । प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ । उ५७८

५७ । कतरकतमौ कर्मधारये । उ५७८

५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । उ५७९

५९ । राजा च । उ ५७९

६० । षष्ठी प्रत्येनसि । उ ५७९

६१ । क्ते नित्यार्थे । उ ५७९

६२ । ग्रामः शिल्पिनि । उ ५७९

६३ । राजा च प्रशंसायाम् । उ ५८०

६४ । आदिरुदात्तः । उ ५८०[उ ५८०

६५ । सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ।

६६ । युक्ते च । उ ५८०

६७ । विभाषाध्यक्षे । उ ५८१

६८ । पापं च शिल्पिनि । उ ५८१

६९ । गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे उ ५८१

७० । अङ्गानि मैरेये । उ ५८१

७१ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु । उ ५८१

७२ । गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । उ ५८२

७३ । अके जीविकार्थे । उ ५८२

७४ । प्राचां क्रीडायाम् । उ ५८२

७५ । अणि नियुक्ते । उ ५८३

७६ । शिल्पिनि चाकृञः । उ ५८३

७७ । संज्ञायां च । उ ५८३

७८ । गोतन्तियवं पाले । उ ५८३

७९ । णिनि । उ ५८३ [उ ५८३

८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

८१ । युक्तारोह्यादयश्च । उ ५८४

८२ । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । उ ५८४

८३ । अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः । उ ५८४

८४ । ग्रामेऽनिवसन्तः । उ ५८४

८५ । घोषादिषु च । उ ५८४

८६ । छात्र्यादयः शालायाम् । उ ५८५
८७ । प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । उ ५८५
८८ । मालादीनां च । उ ५८५
८९ । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । उ ५८५
९० । अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् । उ ५८५
९१ । न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् । उ ५८६
९२ । अन्तः । उ ६८६
९३ । सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । उ ५८६
९४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः । उ ५८६
९५ । कुमार्यां वयसि । उ ५८७
९६ । उदकेऽकेवले । उ ५८७
९७ । द्विगौ क्रतौ । उ ५८७
९८ । सभायां नपुंसके । उ ५८७
९९ । पुरे प्राचाम् । उ ५८७
१०० । अरिष्टगौडपूर्वे च । उ ५८८
१०१ । न हास्तिनफलकमार्देयाः । उ ५८८ [५८८
१०२ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । उ
१०३ । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । उ ५८८
१०४ । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । उ ५८८
१०५ । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । उ ५८९
१०६ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । उ ५८९
१०७ । उदराश्वेषुषु । उ ५८९
१०८ । क्षेपे । उ ५८९
१०९ । नदी बन्धुनि । उ ५८९ उ ५९०
११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।
१११ । उत्तरपदादिः । उ ५९०
११२ । कर्णो वर्णलक्षणात् । उ ५९०
११३ । संज्ञौपम्ययोश्च । उ ५९०
११४ । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । उ ५९०
११५ । शृङ्गमवस्थायाम् । उ ५९०
११६ । नञो जरमरमित्रमृताः । उ ५९१
११७ । सोर्मनसी अलोमोषसी । उ ५९१
११८ । क्रत्वादयश्च । उ ५९१ [उ ५९१
११९ । आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ।
१२० । वीरवीर्यौ च । उ ५९२
१२१ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । उ ५९२
१२२ । कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । उ ५९२ [५९२
१२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । उ
१२४ । कन्था च । उ ५९३
१२५ । आदिश्चिहणादीनाम् । उ ५९३
१२६ । चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । उ ५९३
१२७ चीरमुपमानम् । उ ५९३
१२८ । पललसूपशाकं मिश्रे । उ ५९४
१२९ । कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । उ ५९५

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः । पू ४६३

२५ । आनङृतो द्वन्द्वे । पू ४४०

२६ । देवताद्वन्द्वे च । पू ४४१

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । पू ४४१

२८ । इद्वृद्धौ । पू ४४२

२९ । दिवो द्यावा । पू ४४२

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् । पू ४४२

३१ । उषासोषसः । पू ४४२

३२ । मातरपितरावुदीचाम् । पू ४४२

३३ । पितरामातरा च च्छन्दसि । उ ११

३४ । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । पू ४०१

३५ । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः । पू ४०५

३६ । क्यङ्मानिनोश्च । पू ४०७

३७ । न कोपधायाः । पू ४०८

३८ । संज्ञापूरण्योश्च । पू ४०८

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । पू ४०८

४० । स्वाङ्गाच्चेतः । पू ४०९

४१ । जातेश्च । पू ४०९ [। पू २६३

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु

४३ । घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो ऽनेकाचो ह्रस्वः । पू ४६४

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । पू ४६४

४५ । उगितश्च । पू ४६५

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । पू ३८७ [त्योः । पू ३८९

४७ । द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशी-

४८ । त्रेस्त्रयः । पू ३८९

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । पू ३८९ [पू ४६५

५० । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।

५१ । वा शोकष्यञ्रोगेषु । पू ४६५

५२ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । पू ४६६

५३ । पद्यत्यतदर्थे । पू ४६६

५४ । हिमकाषिहतिषु च । पू ४६६

५५ । ऋचः शे । पू ४६६

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु । पू ४६६

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् । पू ४६७

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च । पू ४६७

५९ । एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् । पू ४६७

६० । मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । पु ४६७ [पू ४६८

६१ । इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य । पू ४६८

६२ । एक तद्धिते च । पू ४६८ [पू ४६८

६३ । ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

६४ । त्वे च । पू ४६८ [रिषु । ४७०

६५ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभा-

६६ । खित्यनव्ययस्य । उ ३३०

६७ । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । उ ३३०

६८ । इच एकाचो ऽम्प्रत्ययवच्च । उ ३४२

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च । उ ३३३
७० । कारे सत्यागदस्य । पू ४७०
७१ । श्येनतिलस्य पाते ञे । पू ५३९
७२ । रात्रेः कृति विभाषा । पू ४७१
७३ । नलोपो नञः । पू ३६९
७४ । तस्मान्नुडचि । पू ३६९
७५ । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमु-चिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । पू ३७०
७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् । पू ३९०
७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । पू३७१
७८ । सहस्य सः संज्ञायाम् । पू ४७१
७९ । ग्रन्थान्ताधिके च । पू ४७१
८० । द्वितीये चानुपाख्ये । पू ४७१
८१ । अव्ययीभावे चाकाले । पू ३२६
८२ । वोपसर्जनस्य । पू ४१२
८३ । प्रकृत्याशिषि । पू ४१३
८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । पू ४७२
८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । पू ४७२
८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि । पू ४७२
८७ । तीर्थे ये । पू ४७३
८८ । विभाषोदरे । पू ४७३
८९ । दृग्दृशवतुषु । पू ४७२
९० । इदंकिमोरीश्की । पू ४७२
९१ । आ सर्वनाम्नः । पू १८४
९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । पू १७९
९३ । समः समि । पू १८१
९४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । पू १८१
९५ । सहस्य सध्रिः । पू १८१
९६ । सधमादस्थयोश्छन्दसि । उ५११
९७ । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । पू४५१
९८ । ऊदनोर्देशे । पू ४५१
९९ । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । पू ४७५
१०० । अर्थे विभाषा । पू ४७५
१०१ । कोः कत् तत्पुरुषे ऽचि । पू४७५
१०२ । रथवदयोश्च । पू ४७५
१०३ । तृणे च जातौ । पू ४७६
१०४ । का पथ्यक्षयोः । पू ४७६
१०५ । ईषदर्थे । पू ४७६
१०६ । विभाषा पुरुषे । पू ४७६
१०७ । कवं चोष्णे । पू ४७६
१०८ । पथि च च्छन्दसि । उ ५११
१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । पू ४७६
११० । संख्याविसायपूर्व्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ । पू १०७ [पू ८०
१११ । ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः ।
११२ । सहिवहोरोदवर्णस्य । उ ८९
११३ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । उ ५१२

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे ।

२०। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। उ २१८
२१। राल्लोपः। उ २१८
२२। असिद्धवदत्रा भात्। उ ११
२३। श्नान्नलोपः। उ ५६९
२४। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। पृ १७८
२५। दंशसञ्जस्वञ्जां शपि। उ १०१
२६। रञ्जेश्च। उ १०१
२७। घञि च भावकरणयोः। उ४३५
२८। स्यदो जवे। उ ४३४ [उ ४३५
२९। अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः।
३०। नाञ्चेः पूजायाम्। पृ १८१
३१। क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। उ ४६२
३२। जान्तनशां विभाषा। उ ४६४
३३। भञ्जेश्च चिणि। उ २७२
३४। शास इदङ्हलोः। उ १२६
३५। शा हौ। उ १२६
३६। हन्तेर्जः। उ ५११
३७। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि क्ङिति उ ११०
३८। वा ल्यपि। उ ४६५
३९। न क्तिचि दीर्घश्च। उ ४६०
४०। गमः क्वौ। उ ३४०
४१। विड्वनोरनुनासिकस्यात्। उ३२९
४२। जनसनखनां सञ्झलोः। उ १३२
४३। ये विभाषा। उ ६३
४४। तनोतेर्यकि। उ २६९ [उ ४६०
४५। सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्।
४६। आर्द्धधातुके। (उ ५७ को पृ०)
४७। भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्। उ १४९
४८। अतो लोपः। उ ५७
४९। यस्य हलः। उ २०६
५०। क्यस्य विभाषा। उ २२१
५१। णेरनिटि। उ ६०
५२। निष्ठायां सेटि। उ ३५५
५३। जनिता मन्त्रे। उ ५१३
५४। शमिता यज्ञे। उ ५१३
५५। अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। उ ६०
५६। ल्यपि लघुपूर्वात्। उ ४६१
५७। विभाषापः। उ ४६६
५८। युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि। उ ५१२
५९। क्षियः। उ ४६६
६०। निष्ठायामण्यदर्थे। उ ३४६
६१। वाक्रोशदैन्ययोः। उ ३६१
६२। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। उ २६७
६३। दीङो युडचि क्ङिति। उ १३४
६४। आतो लोप इटि च। उ ९४
६५। ईद्यति। उ ३०१ [उ ११९
६६। घुमास्थागापाजहातिसां हलि।
६७। एर्लिङि। उ ९४
६८। वान्यस्य संयोगादेः। उ ९५

६९। न ल्यपि। उ ४६५
७०। मयतेरिदन्यतरस्याम्। उ ४६०
७१। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। उ १५
७२। आडजादीनाम्। उ २७
७३। छन्दस्यपि दृश्यते। उ ५१४
७४। न माङ्योगे। उ २० [उ ५१४
७५। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि।
७६। इरयो रे। उ ५१४
७७। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। पू ११८
७८। अभ्यासस्यासवर्णे। उ ४५
७९। स्त्रियाः। पू १३३
८०। वाम्शसोः। पू १३२
८१। इणो यण्। उ ११७ [११८
८२। एरनेकाचोऽसंयोगपूर्व्वस्य। पू
८३। ओः सुपि। पू १२२
८४। वर्षाभ्वश्च। पू १२४
८५। न भूसुधियोः। पू १२०
८६। छन्दस्युभयथा। उ ५१४
८७। हुश्नुवोः सार्व्वधातुके। उ ९८
८८। भुवो वुग्लुङ्लिटोः। उ ९
८९। ऊदुपधाया गोहः। उ ९२
९०। दोषो णौ। उ १९६
९१। वा चित्तविरागे। उ १९६
९२। मितां ह्रस्वः। उ १७४
९३। चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्याम्। उ २७१
९४। खचि ह्रस्वः। उ २३३
९५। ह्लादो निष्ठायाम्। उ ३५९
९६। छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य। उ ४५६
९७। इस्मन्त्रन्क्विषु च। उ ३४०
९८। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। उ ९१
९९। तनिपत्योश्छन्दसि। उ ५१४
१००। घसिभसोर्हलि च। उ ५१४
१०१। हुझल्भ्यो हेर्धिः। उ १०९
१०२। श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि। उ ५१५
१०३। अङितश्च। उ ५१५
१०४। चिणो लुक्। उ ६६
१०५। अतो हेः। उ १५ [उ ७०
१०६। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्वात्।
१०७। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। उ ७०
१०८। नित्यं करोतेः। उ १६२
१०९। ये च। उ १६२
११०। अत उत् सार्वधातुके। उ १२१
१११। श्नसोरल्लोपः। उ * १२२
११२। श्नाभ्यस्तयोरातः। उ १२५
११३। ई हल्यघोः। उ १३०
११४। इद्दरिद्रस्य। उ १२५
११५। भियोऽन्यतरस्याम्। उ १२८
११६। जहातेश्च। उ १३०
११७। आ च हौ। उ १३०
११८। लोपो यि। उ १३०
११९। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। उ १२२

* श्नासोरिति पाठान्तरम्

१२०। अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। उ ३२
१२१। थलि च सेटि। उ ३२
१२२। तॄफलभजत्रपश्च। उ ५६
१२३। राधो हिंसायाम्। उ १४७
१२४। वा जॄभ्रमुत्रसाम्। उ ८८
१२५। फणां च सप्तानाम्। उ ८७
१२६। न शसददवादिगुणानाम्। उ३३
१२७। अर्वणस्त्रसावनञः। पू १६१
१२८। मघवा बहुलम्। पू १५९
१२९। भस्य। पू १०५
१३०। पादः पत्। पू १७८
१३१। वसोः संप्रसारणम्। पू १८७
१३२। वाह ऊठ्। पू १४७
१३३। श्वयुवमघोनामतद्धिते। पू १६०
१३४। अल्लोपोऽनः। पू १०५
१३५। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि। पू ५१४
१३६। विभाषा ङिश्योः। पू १०७
१३७। न संयोगाद्वमन्तात्। पू १५७
१३८। अचः। पू १७९
१३९। उद ईत्। पू १८१
१४०। आतो धातोः। पू १०८
१४१। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। उ५१५
१४२। ति विंशतेर्डिति। पू ४१०
१४३। टेः। पू १४०
१४४। नस्तद्धिते। पू ३३४
१४५। अह्नष्टखोरेव। पू ३८२
१४६। ओर्गुणः। पू ४१२
१४७। ढे लोपोऽकद्र्वाः। पू ५०९
१४८। यस्येति च। पू १३९
१४९। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। पू २२८
१५०। हलस्तद्धितस्य। पू २१८ [४६१
१५१। आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति। पू
१५२। क्यच्व्योश्च। पू ७३०
१५३। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। पू५५३
१५४। तुरिष्ठेमेयस्सु। पू ७०२
१५५। टेः। पू ६५३
१५६। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः। पू७०२
१५७। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः। पू ७०३
१५८। बहोर्लोपो भू च बहोः। पू ७०३
१५९। इष्ठस्य यिट् च। पू ७०३
१६०। ज्यादादीयसः। पू ७०२
१६१। र ऋतो हलादेर्लघोः। पू ६५३
१६२। विभाषर्जोश्छन्दसि। उ ५१५
१६३। प्रकृत्यैकाच्। पू ७०२
१६४। इनण्यनपत्ये। पू ५३४
१६५। गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च। पू ५४२
१६६। संयोगादिश्च। पू ५१२
१६७। अन्। पू ५१३
१६८। ये चाभावकर्मणोः। पू ५१२
१६९। आत्माध्वानौ खे। पू ६२७

१७०। न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः। पू ५।१३
१७१। ब्राह्मो ऽजातौ। पू ५।१३
१७२। कार्मस्ताच्छील्ये। पू ६।१६
१७३। औक्षमनपत्ये। पू ५।१३
१७४। दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि। पू ५।१०
१७५। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि। उ ५।१५

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे।

१। * युवोरनाकौ। पू ५।३४
२। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्। पू २।१८
३। झो ऽन्तः। उ ८
४। अदभ्यस्तात्। उ १२४
५। आत्मनेपदेष्वनतः। उ २८
६। शीङो रुट्। उ ११४
७। वेत्तेर्विभाषा। उ २४६
८। बहुलं छन्दसि। उ ५।१६
९। अतो भिस ऐस्। पू ६३
१०। बहुलं छन्दसि। उ ५।१६
११। नेदमदसोरकोः। पू १५३
१२। टाङसिङसामिनात्स्याः। पू ६२
१३। ङेर्यः। पू ६३
१४। सर्वनाम्नः स्मै। पू ६६
१५। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। पू ६७
१६। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। पू १००
१७। जसः शी। पू ६६
१८। औङ आपः। पू १२७
१९। नपुंसकाच्च। पू १३९
२०। जश्शसोः शिः। पू १३९
२१। अष्टाभ्य औश्। पू १६३
२२। षड्भ्यो लुक्। पू ११४
२३। स्वमोर्नपुंसकात्। पू १४२
२४। अतो ऽम्। पू १३९ [पू १४०
२५। अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः।
२६। नेतराच्छन्दसि। उ ५।१६
२७। युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश्। पू १७२
२८। ङे प्रथमयोरम्। पू १६७
२९। शसो न। पू १७०
३०। भ्यसो ऽभ्यम्। पू १७१
३१। पञ्चम्या अत्। पू १७२
३२। एकवचनस्य च। पू १७१
३३। साम आकम्। पू १७२
३४। आत औ णलः। उ ६४ [उ १८
३५। तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्
३६। विदेः शतुर्वसुः। उ ३६७ [उ ४६४
३७। समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्।
३८। क्त्वापि छन्दसि। उ ५।१६
३९। सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः। उ ५।१७
४०। अमो मश्। उ ५।१८
४१। लोपस्त आत्मनेपदेषु। उ ५।१८

* युष्वोरनाकाविति पाठान्तरम्।

४२ । ध्वमो ध्वात् । उ ५१८
४३ । यजध्वैनमिति च । उ ५१८
४४ । तस्य तात् । उ ५१८
४५ । तप्तनप्तनथनाश्च । उ ५१९
४६ । इदन्तो मसि । उ ५१९
४७ । क्त्वो यक् । उ ५१९
४८ । इष्ट्वीनमिति च । उ ५१९
४९ । स्नात्व्यादयश्च । उ ५१९
५० । आज्जसेरसुक् । उ ५२०
५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ-
क्यचि । उ २२२
५२ । आमि सर्व्वनाम्नः सुट् । पू ९७
५३ । त्रेस्त्रयः । पू ११५
५४ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । पू ९४
५५ । षट्चतुर्भ्यश्च । पू १५०
५६ । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । उ ५२०
५७ । गोः पादान्ते । उ ५२०
५८ । इदितो नुम् धातोः । उ ३३
५९ । शे मुचादीनाम् । उ १५६
६० । मस्जिनशोर्झलि । उ १४०
६१ । रधिजभोरचि । उ ५७
६२ । नेट्यलिटि रधेः । उ १४०
६३ । रभेरशब्लिटोः । उ १९१
६४ । लभेश्च । उ १९२
६५ । आङो यि । उ २०१
६६ । उपात् प्रशंसायाम् । उ २०१
६७ । उपसर्गात् खल्घञोः । उ ४५८
६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । उ ४५८
६९ । विभाषा चिण्णमुलोः । उ २७३
७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।
पू १५९
७१ । युजेरसमासे । पू १६४
७२ । नपुंसकस्य झलचः । पू १३९
७३ । इकोऽचि विभक्तौ । पू १४२
७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंव-
द्गालवस्य । पू १४३ [दात्तः । पू १४४
७५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङु -
७६ । छन्दस्यपि दृश्यते । उ ५२०
७७ । ई च द्विवचने । उ ५२०
७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः । पू १८३
७९ । वा नपुंसकस्य । पू १९६
८० । आच्छीनद्योर्नुम् । पू १९६
८१ । शप्श्यनोर्नित्यम् । पू १९७
८२ । सावनडुहः । पू १४८
८३ । दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि । पू ५२०
८४ । दिव औत् । पू १५०
८५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् । पू १६१
८६ । इतोऽत् सर्व्वनामस्थाने । पू १६१
८७ । थो न्थः । पू १६१
८८ । भस्य टेर्लोपः । पू १६१
८९ । पुंसोऽसुङ् । पू १८८
९० । गोतो णित् । पू १२५
९१ । णलुत्तमो वा । उ ४०
९२ । सख्युरसंबुद्धौ । पू १११
९३ । अनङ् सौ । पू ११० ।१२१
९४ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । पू

९५। हज्वत् क्रोष्टुः। पू १२१
९६। स्त्रियां च। पू १३७
९७। विभाषा तृतीयादिष्वचि। पू१२२
९८। चतुरनडुहोरामुदात्तः। पू १४८
९९। अम् संबुद्धौ। पू १४९
१००। ऋत इद्धातोः। उ १००
१०१। उपधायाश्च। उ १७५
१०२। उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य। उ १२९
१०३। बहुलं छन्दसि। उ ५२१

सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे।
१। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। उ ५०
२। अतो ल्रान्तस्य। उ ६७
३। वदव्रजहलन्तस्याचः। उ ३६
४। नेटि। उ ३६ [उ ५१
५। ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्
६। जर्णोतेर्विभाषा। उ ११६
७। अतो हलादेर्लघोः। उ ४०
८। नेड्वशि कृति। उ ३३९ [३७८
९। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। उ
१०। एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात्। उ२५
११। श्र्युकः क्किति। उ ८७
१२। सनि ग्रहगुहोश्च। उ १९८ [४८
१३। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। उ
१४। श्वीदितो निष्ठायाम्। उ ३५१
१५। यस्य विभाषा। उ ३४८
१६। आदितश्च। उ ३५१ [३५४
१७। विभाषा भावादिकर्म्मणोः। उ
१८। क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरि-
ब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःस-
क्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु। उ
३५५
१९। धृषिशसी वैयात्ये। उ ३५६
२०। दृढः स्थूलबलयोः। उ ३५६
२१। प्रभौ परिवृढः। उ ३५७
२२। कृच्छ्रगहनयोः कषः। उ ३५७
२३। घुषिरविशब्दने। उ ३५७
२४। अर्द्देः संनिविभ्यः। उ ३५७
२५। अभेश्चाविदूर्य्ये। उ ३५७
२६। णेरध्ययने वृत्तम्। उ ३५७
२७। वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छ-
न्नज्ञप्ताः। उ ३५८
२८। रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्। उ३५६
२९। हृषेर्लोमसु। उ ३५८
३०। अपचितश्च। उ ३५९
३१। ह्रु ह्वरेश्छन्दसि। उ ५२१
३२। अपरिह्वृताश्च। उ ५२१
३३। सोमे ह्वरितः। उ ५२२
३४। ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितच-
त्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुत्-
तरूत्वरुत्वरूत्वरुत्वरूत्रीरुज्ज्वलिति-
क्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च। उ५२१
३५। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः। उ१२[६४
३६। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। उ
३७। ग्रहो ऽलिटि दीर्घः। उ १६९
३८। वृतो वा। उ १००

३९ । न लिङि । उ १४६
४० । सिचि च परस्मैपदेषु । उ १००
४१ । इट् सनि वा । उ २०३
४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । उ १४६
४३ । ऋतश्च संयोगादेः । उ १४५[उ३९
४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ।
४५ । रधादिभ्यश्च । उ १४०
४६ । निरः कुषः । उ १६८
४७ । इण्निष्ठायाम् । उ ३५२
४८ । तीषसहलुभरुषरिषः । उ ७४
४९ । सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णु-
भरज्ञपिसनाम् । उ २००
५० । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । उ ३५३
५१ । पूङश्च । उ ३५३
५२ । वसतिक्षुधोरिट् । उ ३५२
५३ । अञ्चेः पूजायाम् । उ ३५२
५४ । लुभो विमोचने । उ ३५३
५५ । जॄव्रश्च्योः क्त्वि । उ ४६३
५६ । उदितो वा । उ ४६२ [उ १३३
५७ । से ऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ।
५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु । उ १०३
५९ । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । उ ७९
६० । तासि च क्लृपः । उ ८० [उ ४९
६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।
६२ । उपदेशे ऽत्वतः । उ ४९
६३ । ऋतो भारद्वाजस्य । उ ४९
६४ । बभूथाततन्थ-जगृभ्म-ववर्थेति
निगमे । उ ५२२
६५ । विभाषा सृजिदृशोः । उ १०४
६६ । इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । उ ९७
६७ । वस्वेकाजाद्घसाम् । उ ३६३ [३६५
६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् । उ
६९ । सनिंससनिवांसम् । उ ५२२
७० । ऋद्धनोः स्ये । उ ९३
७१ । अञ्जेः सिचि । उ १६०
७२ । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । उ९८
७३ । यमरमनमातां सक् च । उ ९५
७४ । स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । उ २०३
७५ । किरश्च पञ्चभ्यः । उ १९८
७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । उ१२२
७७ । ईशः से । उ ११३
७८ । ईडजनोर्ध्वे च । उ ११३
७९ । लिङः सलोप ऽनन्त्यस्य । उ१६
८० । अतो येयः । उ १७
८१ । आतो ङितः । उ २२
८२ । आने मुक् । उ ३६५
८३ । ईदासः । उ ३६७
८४ । अष्टन आ विभक्तौ । पू १६३
८५ । रायो हलि । पू १२६
८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे । पू १७१
८७ । द्वितीयायां च । पू १७०[पू१६०
८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।
८९ । यो ऽचि । पू १७१
९० । शेषे लोपः । पू १६८
९१ । मपर्यन्तस्य । पू १६७
९२ । युवावौ द्विवचने । पू १६९

सप्तमाध्याये तृतीये पादे

२४। प्राचां नगरान्ते। पू ५७६
२५। जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्। पू ५७६ [वा। पू ६३०
२६। अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु
२७। नातः परस्य। पू ६२१
२८। प्रवाहणस्य ढे। पू ५०७
२९। तत्प्रत्ययस्य च। पू ५०७
३०। नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्। पू ५८५ [पू ६५४
३१। यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण।
३२। हनस्तोऽचिण्णलोः। उ १८६
३३। आतो युक् चिण्कृतोः। उ २७०
३४। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः। उ २७२
३५। जनिवध्योश्च। उ १३६
३६। अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ। उ १७४
३७। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्। उ १९२
३८। वो विधूनने जुक्। उ १९३
३९। लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने। उ १९३
४०। भियो हेतुभये षुक्। उ १९५
४१। स्फायो वः। उ १९५
५२। शदेरगतौ तः। उ १९५
४३। रुहः पोऽन्यतरस्याम्। उ १९५
४४। प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। पू २११
४५। न यासयोः। पू २११
४६। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः। पू २१२
४७। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि। पू २१३
४८। अभाषितपुंस्काच्च। पू २१४
४९। आदाचार्य्याणाम्। पू २१५
५०। ठस्येकः। पू ५१५
५१। इसुसुक्तान्तात् कः। पू ५[illegible]८
५२। चजोः कु घिण्ण्यतोः। उ [illegible]०६
५३। न्यङ्क्वादीनां च। उ ३०७
५४। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। पू १५८
५५। अभ्यासाच्च। उ ११०
५६। हेरचङि। उ १४७
५७। सन्लिटोर्जेः। उ ६९
५८। विभाषा चेः। उ १४५
५९। न क्वादेः। उ ३१०
६०। अजिव्रज्योश्च। उ ३१० [३१०
६१। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः। उ
६२। प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे। उ ३११
६३। वञ्चेर्गतौ। उ ३११
६४। ओक उचः के। उ ३११
६५। ण्य आवश्यके। उ ३११
६६। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। उ ३११
६७। वचोऽशब्दसंज्ञायाम्। उ ३१२
६८। प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे। उ ३१२
६९। भोज्यं भक्ष्ये। उ ३१२
७०। घोर्लोपो लेटि वा। उ ५२३

सप्तमाध्याये चतुर्थे पादे।

५१। रि च। उ १३
५२। ह एति। उ २७
५३। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। उ १२६
५४। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदा-
मच इस्। उ २०२
५५। आप्ज्ञप्यृधामीत्। उ २०१
५६। दम्भ इच्च। उ २०१
५७। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा। उ२०३
५८। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। उ २०१
५९। ह्रस्वः। उ १०
६०। हलादिः शेषः। उ १०
६१। शर्पूर्वाः खयः। उ ३२
६२। कुहोश्चुः। उ २५
६३। न कवतेर्यङि। उ २०९
६४। कृषेश्छन्दसि। उ ५२५
६५। दाधर्ति-दर्धर्ति-दर्धर्षि-बोभूतु
तेतिक्तेऽलर्ष्या-पनीफणत्-संसनिष्य-
दत्-करिक्रत्-कनिक्रदद्भरिभ्रद्दवि-
ध्वतो-दविद्युतत्-तरित्रतः-सरीसृ-
पतं-वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति
च। उ ५२६
६६। उरत्। उ २५
६७। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्। उ७७
६८। व्यथो लिटि। उ ८१
६९। दीर्घ इणः किति। उ ११७
७०। अत आदेः। उ २६
७१। तस्मान्नुड्द्विहलः। उ ४२
७२। अश्नोतेश्च। उ १४७
७३। भवतेरः। उ १०
७४। ससूवेति निगमे। उ ५२७
७५। निजां त्रयाणां गुणः श्लौ। उ१३१
७६। भृञामित्। उ १२९
७७। अर्तिपिपर्त्योश्च। उ १२८
७८। बहुलं छन्दसि। उ ५२७
७९। सन्यतः। उ ६१
८०। ओः पुयण्ज्यपरे। उ १८९
८१। स्रवति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-
प्लवति-च्यवतीनां वा। उ १८९
८२। गुणो यङ्लुकोः। उ २०६
८३। दीर्घोऽकितः। उ २०७
८४। नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपद-
स्कन्दाम्। उ २०९
८५। नुगतोनुनासिकान्तस्य। उ२०९
८६। जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च। उ२०८
८७। चरफलोश्च। उ २०८
८८। उत् परस्यातः। उ २०८
८९। ति च। उ ३५०
९०। रीगृदुपधस्य च। उ २०९
९१। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। [उ ६१
९२। स्रुतश्च। उ २१६
९३। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे।
९४। दीर्घो लघोः। उ ६१ [। उ १७१
९५। अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्
९६। विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। उ १९२
९७। ई च गणः। उ १८२

अष्टमाध्याये प्रथमे पादे ।

४८। किंवृत्तं च चिदुत्तरम्। उ ६१६
४९। आहो उताहो चानन्तरम्। उ ६१६
५०। शेषे विभाषा। उ ६१६
५१। गत्यर्थलोटा लृण्न चेत् कारकं सर्वान्यत्। उ ६१६
५२। लोट् च। उ ६१७ [उ ६१७
५३। विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्।
५४। हन्त च। उ६१८ [लिवे। उ६१८
५५। आम एकान्तरमामन्त्रितमन–
५६। यद्धितुपरं छन्दसि। उ ६१८
५७। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रे–डितेष्वगतेः। उ ६१९
५८। चादिषु च। उ ६१९
५९। चवायोगे प्रथमा। उ ६१९
६०। हेति क्षियायाम्। उ ६१९
६१। अहेति विनियोगे च। उ ६२०
६२। चाहलोप एवेत्यवधारणम्। उ ६२०
६३। चादिलोपे विभाषा। उ ६२०
६४। वैवावेति च छन्दसि। उ ६२०
६५। एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्। उ६२०
६६। यदुत्तामित्यम्। उ ६२१
६७। पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः। उ ६२१
६८। सगतिरपि तिङ्। उ ६२१
६९। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ। उ६२२
७०। गतिर्गतौ। उ ६२२
७१। तिङि चोदात्तवति। उ ६२२
७२। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। पू १७७ [पू १७८
७३। नामन्त्रिते समानाधिकरणे। *
७४। सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने। † उ ५४०

अष्टमाध्याये द्वितीये पादे।

१। पूर्वत्रासिद्धम्। पू १२
२। नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। उ १५६
३। न मु ने। पू १९०
४। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। उ ५४१
५। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। उ ५४१
६। स्वरितो वानुदात्ते पदादौ। उ५४१
७। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। पू १०६
८। न ङिसंबुद्ध्योः। पू१५५ [। पू ६७८
९। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः
१०। झयः। पू ६७९
११। संज्ञायाम्। पू ६७९
१२। आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्–कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। पू ६७९

* सामान्यवचन मित्यधिकःपाठः भाष्यसम्मतः।

† विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति भाष्यसम्मतःपाठः।

१३ । उदन्वानुदधौ च । पू ६७८
१४ । राजन्वान् सौराज्ये । पू ६८०
१५ । छन्दसीरः । उ ५२७
१६ । अनो नुट् । उ ५२७
१७ । नाद्घस्य । उ ५२८
१८ । कृपो रो लः । उ ८०
१९ । उपसर्गस्यायतौ । उ ६५
२० । ग्रो यङि । उ २०८
२१ । अचि विभाषा । उ १५५
२२ । परेश्च घाङ्कयोः । उ ४४७
२३ । संयोगान्तस्य लोपः । पू २६
२४ । रात् सस्य । पू १२२
२५ । धि च । उ २७
२६ । झलो झलि । उ ४०
२७ । ह्रस्वादङ्गात् । उ ९३
२८ । इट ईटि । उ ३५
२९ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पू १६६
३० । चोः कुः । पू १६५
३१ । हो ढः । पू १४६
३२ । दादेर्धातोर्घः । पू १४६
३३ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । पू १४७
३४ । नहो धः । पू १९१
३५ । आहस्थः । उ ११७
३६ । व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । पू १२०
३७ । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । पू १४६
३८ । दधस्तथोश्च । उ १३०
३९ । झलां जशो ऽन्ते । पू ४९
४० । झषस्तथोर्धो ऽधः । उ ४०
४१ । षढोः कः सि । पू १२१
४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । उ ३४६ [३४७
४३ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । उ
४४ । ल्वादिभ्यः । उ ३४७
४५ । ओदितश्च । उ ३४७
४६ । क्षियो दीर्घात् । उ ३४६
४७ । श्यो ऽस्पर्शे । उ ३४८
४८ । अञ्चो ऽनपादाने । उ ३४८
४९ । दिवो ऽविजिगीषायाम् । उ३४९
५० । निर्वाणो ऽवाते । उ ३४९
५१ । शुषः कः । उ ३४९
५२ । पचो वः । उ ३४९
५३ । क्षायो मः । उ ३५०
५४ । प्रस्त्यो ऽन्यतरस्याम् । उ ३५०
५५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । उ ३५०
५६ । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् । उ ३५१
५७ । न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम् । उ३५१
५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः । उ ३५१
५९ । भित्तं शकलम् । उ ३५२
६० । ऋणमाधमर्ण्ये । उ ३५२
६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । उ ५२८
६२ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पू १६५

६३ । नशेर्वा । पू १८५
६४ । मो नो धातोः । पू १५१
६५ । म्वोश्च । उ ५९
६६ । ससजुषो रुः । पू ७७ [४८७
६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । उ
६८ । अहन् । पू १९२
६९ । रो ऽसुपि । पू ८० [उ ५२८
७० । अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।
७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः । उ ५२८
७२ । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । पू१४९
७३ । तिप्यनस्तेः । उ १२६
७४ । सिपि धातोरुर्वा । उ १२६
७५ । दश्च । उ १२१
७६ । र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । पू १८५
७७ । हलि च । पू १५७
७८ । उपधायां च । उ ३४
७९ । न भकुर्छुराम् । पू ६२०
८० । अदसो ऽसेर्दादु दो मः । पू १७९
८१ । एत ईद्बहुवचने । पू १८९
८२ । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । पू५३
८३ । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । पू ५३
८४ । दूराद्धूते च । पू ५४
८५ । हैहेप्रयोगे हैहयोः । पू ५४
८६ । गुरोरनृतो ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । पू ५४
८७ । ओमभ्यादाने । उ ५२८
८८ । ये यज्ञकर्मणि । उ ५२९
८९ । प्रणवष्टेः । उ ५२९
९० । याज्यान्तः । उ ५२९
९१ । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । उ ५२९
९२ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । उ ५२९
९३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । उ ५२९
९४ । निगृह्यानुयोगे च । उ ५३०
९५ । आम्रेडितं भर्त्सने । उ ५३०
९६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् उ ५३०
९७ । विचार्यमाणानाम् । उ ५३०
९८ पूर्वं तु भाषायाम् । उ ५३१
९९ । प्रतिश्रवणे च । उ ५३१ [उ ५३१
१०० । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।
१०१ । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । उ ५३१ [५३१
१०२ । उपरि स्विदासीदिति च । उ
१०३ । स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । उ ५३२ [उ ५३२
१०४ । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।
१०५ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । उ ५३२
१०६ । प्लुतावैच इदुतौ । उ ५३२
१०७ । एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । उ ५३२
१०८ । तयोर्य्वावचि संहितायाम् । उ ५३३

अष्टमाध्याये तृतीये पादे।

१ । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि।उ ५,३४
२ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पू ६६
३ । आतोऽटि नित्यम् । उ ५,३५ [६६
४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः । पू
५ । समः सुटि । पू ६६
६ । पुमः खय्यम्परे । पू ६७
७ । नश्छव्यप्रशान् । पू ६८
८ । उभयथर्क्षु । उ ५,३४
९ । दीर्घादटि समानपदे । उ ५,३४
१० । नॄन् पे । पू ६८
११ । स्वतवान् पायौ । उ ५,३५
१२ । कानाम्रेडिते । पू ६९
१३ । ढो ढे लोपः । उ ७२
१४ । रो रि । पू ८०
१५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पू ४६
१६ । रोः सुपि । पू १५०
१७ । भोभगोअघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि । पू ७८ [पू ७९
१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।
१९ । लोपः शाकल्यस्य । पू ४१
२० । ओतो गार्ग्यस्य । पू ७९
२१ । उञि च पदे । पू ७९
२२ । हलि सर्वेषाम् । पू ७९
२३ । मोऽनुस्वारः । पू ६२
२४ । नश्चापदान्तस्य झलि । पू ६२
२५ । मो राजि समः क्वौ । पू ६३
२६ । हे मपरे वा । पू ६३
२७ । नपरे नः । पू ६४
२८ । ङ्णोः कुक्टुक् शरि । पू ६४
२९ । डः सि धुट् । पू ६४
३० । नश्च । पू ६५
३१ । शि तुक् । पू ६५
३२ । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । पू ६५
३३ । मय उञो वो वा । पू ५७
३४ । विसर्जनीयस्य सः । पू ६६
३५ । शर्परे विसर्जनीयः । पू ७२
३६ । वा शरि । पू ७२
३७ । कुप्वोः ≍क≍पौ च । पू ६८
३८ । सोऽपदादौ । पू ७२
३९ । इणः षः । पू ७३
४० । नमस्पुरसोर्गत्योः । पू ७३
४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पू ७४
४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् । पू ७४
४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । पू ७४
४४ । इसुसोः सामर्थ्ये । पू ७५ [पू ७५
४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।
४६ । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । पू ७६
४७ । अधःशिरसी पदे । पू ७६
४८ । कस्कादिषु च । पू ६९ [५,३५
४९ । छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः । उ
५० । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः उ ५३५

५१ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । उ ५३५
५२ । पातौ च बहुलम् । उ ५३६
५३ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । उ ५३६
५४ । इडाया वा । उ ५३६
५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः । पू ९४
५६ । सहेः साडः सः । पू १४९
५७ । इण्कोः । पू ९५ [१८६
५८ । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । पू ९
५९ । आदेशप्रत्यययोः । पू ९५
६० । शासिवसिघसीनां च । उ १०६
६१ । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । उ २०४ [२०५
६२ । सः स्विदिस्वदिसहीनां च । उ
६३ । प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि । उ ३८
६४ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । उ ३९
६५ । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । उ ३७
६६ । सदिरप्रतेः । उ ३७
६७ । स्तम्भेः । उ ३७
६८ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । उ ३८
६९ । वेश्च स्वनो भोजने । उ ३८
७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । उ ३८ [उ ८९
७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।
७२ । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । उ ७९

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । उ १०२
७४ । परेश्च । उ १०२ [३४९
७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । उ
७६ । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । उ १५३
७७ । वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । उ १६५
७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् उ २६
७९ । विभाषेटः । उ ६५
८० । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । पू ४७४
८१ । भीरोः स्थानम् । पू ४७४
८२ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । पू ४४१
८३ ज्योतिरायुषः स्तोमः । पू ४७४
८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा । पू ४६३
८५ । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । पू ४६२ [उ ४३६
८६ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।
८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । उ १२२ [उ १२३
८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।
८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । उ ३६१
९० । सूतं प्रतिष्णातम् । उ ३६१
९१ । कपिष्ठलो गोत्रे । उ ३६२
९२ । प्रष्ठोऽग्रगामिनि । उ ३२४
९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः । उ ४४२
९४ । छन्दोनाम्नि च । उ ४३८
९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः । पू ४५९

* कौमुद्यां वार्त्तिकतयोक्तं प्रमादात्।

अष्टमाध्याये चतुर्थे पादे।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य । पू १५८
२३ । वमोर्वा । उ ११०
२४ । अन्तरदेशे । उ ४५५
२५ । अयनं च । उ ४५५
२६ । छन्दस्यृदवग्रहात् । उ ५३७
२७ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । उ ५३८
२८ । उपसर्गादनोत्परः । * पू ४१७
२९ । कृत्यचः । उ २९८
३० । णेर्विभाषा । उ २९९
३१ । हलश्चेजुपधात् । उ २९९
३२ । इजादेः सनुमः । उ २९९
३३ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् । उ ३००
३४ । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । उ ३००
३५ । षात् पदान्तात् । उ ४५९
३६ । नशेः षान्तस्य । उ १४०
३७ । पदान्तस्य । पू ९१
३८ । पदव्यवायेऽपि । पू ४८३
३९ । क्षुभ्नादिषु च । पू २८३
४० । स्तोः श्चुना श्चुः । पू ५९
४१ । ष्टुना ष्टुः । पू ५९
४२ । न पदान्ताट्टोरनाम् । पू ५९
४३ । तोः षि । पू ६०
४४ । शात् । पू ५९ [। पू ६०
४५ । यरो ऽनुनासिकेऽनुनासिको वा
४६ । अचो रहाभ्यां द्वे । पू ३८
४७ । अनचि च । पू ३२

*उपसर्गाद्बहुलमिति भाष्यसम्मतम् ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । पू ३७
४९ । शरोऽचि । पू १५१
५० । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । पू ३७
५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य । पू ३८
५२ । दीर्घादाचार्याणाम् । पू ३८
५३ । झलां जश् झशि । पू ३६
५४ । अभ्यासे चर् च । उ ११
५५ । खरि च । पू ६२
५६ । वाऽवसाने । पू ६३
५७ । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । पू ५८ [६२
५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । पू
५९ । वा पदान्तस्य । पू ६३
६० । तोर्लि । पू ६१
६१ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । पू ६१
६२ । झयो होऽन्यतरस्याम् । पू ६१
६३ । शश्छोऽटि । पू ६२
६४ । हलो यमां यमि लोपः । पू ३८
६५ । झरो झरि सवर्णे । पू ४३ [५४१
६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । उ
६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । उ ५४२
६८ । अ अ । पू ११

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पाणिनीयाष्टकं सम्पूर्णम् ।

सिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्द्धस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अतन्त्रम्	अतन्त्वम्	६	७
विधोऽपि पि	विधोऽपि	८	१
विधीयमानां	विधीमानं	२८	२
यणचि	यणचि	३२	१
वाच्यः,	वाच्यः.*,	३६	७
वाच्ये	वाच्ये*,	३६	८
ह्रित्व	ह्रित्व	३७	१
तत्परेच	तत्परे च*,	३७	७
उक्तः	उत्क्तः	४२	३
वह्नल	वङ्गल	४९	५
चत्वं	चत्वं	६१	९
स्थाजादेशे	स्थाजादेशे	६८	४
स्तायस्व	स्तायस्व	६८	८
दोर्घात्	दीर्घात्	७०	१३
दपाद्योः	दपदाद्योः	७२	१४
करोरि	करोति	७३	११
(४९पृ०)	(४९पृ० सू०)	७७	३
तन्त्रयुतम्	तन्त्रयूतम्	७९	११
दोर्घोऽणः	दीर्घोऽणः	८०	१५
त्यस्यसिद्धात्वा	त्यस्यासिद्धत्वा	८१	८
झलन्त्यते	झलन्यते	८९	९
ङरित्यस्य	ङ इत्यस्य	९३	५
यस्य य	यस्य स	१००	११
करणेषु	करणेन	१०१	५
ककुद	ककुद्	१०४	२
स्यैकैव	स्यैकैव	१०५	१०
परस्य	परस्य नस्य	१०६	४
नत्व	नुम	१०६	१०
द्वाङ्गः	दाङ्गः	१०७	११
ज्जसि	ज्जसि च	१०७	१८
स्रः	स्रः	१०८	१३
प्रथमयो	प्रथमयोः	१०८	१३
बहुवचना	बहुवचना	११३	९
पङ्भ्यः	पङ्भ्यः	११४	७
बहु	बहु	११७	११
उन्यः	उन्नः	११९	३
स्थानिवत्	स्थानिवत्*	१२०	६
प्रशास्तॄणाम्	प्रशास्तॄणाम्	१२२	२,३
अतिचम्वाम्	अतिचम्वाम्	१२३	८
याडायः	याडापः	१२७	१२
अपूरी	अपुरी	२२८	१०
भवन्ति	न भवन्ति	१२९	१४
प्रश्लेषा	प्रश्लेषा	१२९	१६
वास्त्री	वस्त्री	१३५	७
पुनर्भ्वम्पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वम्पुनर्भ्वौ	१३८	२
कैयठ	कैयट	१३८	८
मनडु	मनड्डु	१४४	१
प्रियक्रोष्टा	प्रियक्रोष्टा	[illegible]	[illegible]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
इग्यणः	इग्यणः	१४७	७
इत्यकारा	इत्यधिकारा	१४८	८
अनडुहा	अनडुहा	१४९	६
न्युषनृ	नृपूषनृ	१५९	६
छन्दसो२	छन्दसो२	१६०	९
दृश्नः	दृश्नः	१६२	६
चर्थी	चर्य्या	१६५	१९
८।१७	८।१।१७	१७४	१७
वद्प्रत्यया	वप्रत्यया	१७९	११
करदुष न	करदुश न	१८८	१२
वकुष्टव	वकुष्टव	१९४	८
गोवाक्	गवाक्	१९५	१
नुम्	नित्यं नुम्	१९७	५
नुंन	नुम् न	१९७	१४
चानियपत्	चानियवत्	१९९	१
ह्वै	ह्वै	२०१	६
स्वर	सुप्स्वर	२०२	२
उखाश्रत्	उखास्रत्	२ ८	१४
वचति	वक्ति	२०९	३
द्विपद्	द्विपाद्	२०९	१४
द्वैपयो	द्वैपयो	२१४	४
असक्ता*	असक्ता	२१५	३
उनुप	अनुप	२१५	१२
पिष्व	पिष्व	२१८	१२
ह्वे	ह्वे	२२०	१२
नित्यमिति	नित्यमिति*	२२१	२
उत	उतः	२३०	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
चावाच्यः	चाव्याच्यः	२३१	७
सुखेदा	सुखेदा	२३४	४
अतत्स्य	अतत्स्य	२३४	६
क्रोडादे	क्रोडादे	२३५	१४
यूनिक्तिः	यूनक्तिः	२४२	१३
परिजेदक	परिच्छेदक	२४६	१
कारकर्म्म	कारकं कर्म्म	२४८	४
स्वयञ्छेत्तु	स्वयं छेत्तु	२५२	१
मथनाति	मथ्नाति	२५४	४
वैकुण्ठं	वैकुण्ठं	२६०	८
किश्चित्	कश्चित्	२७३	६
द्राक्षीदिनि	द्राक्षीदिति	२७८	७
क्रुद्रुहो	क्रुधद्रुहो	२७८	११
मायते	जायते	२८०	३
चतुर्यौ	चतुर्थ्यौ	२८३	१
प्रवचनीर्य्ये	प्रवचनीयै	२९१	५
प्रतिपदिकार्थ	प्रातिपदिकार्थ	२९३	११
भद्रभद्र	भद्रभद्र	३०६	१
सुखार्थ	सुखार्थं	३०६	२
चतुर्यो	चतुर्थी	३०६	३
पुष्कलको	पुष्यलको	३०९	४
स्व०	स्वः	३१५	५
प्रातिपदिकस्या	प्रातिपदिकस्य	३२४	१
प्रमाणा	प्रणामा	३२८	४
गङ्गम्	गङ्गम्	३३३	२
उचचर्म	उपचर्म्म	३३४	१४
डुरार्थ	दूरार्थ	३४२	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
तृजकाभ्यां	तृजकाभ्यां	३४७	१
भत्र	भत्राण	३४७	३
तुर्य्यान्य	तुर्य्याण्य	३४८	१२
एतै	एतैः	३५२	२
पौर्व्वशाल	पौर्वशालः	३५६	१
संख्यायामसञ्ज्ञि	संख्याय म् तद्धि	३५६	७
परमोत्कृष्टाः	परमोत्कृष्टा	३६२	१
जायीय	जातीय	३६३	५
सारङ्ग:	सारङ्गः	३६५	८
मुबु	सुबु	३७८	६
स्तृतीया	स्तृतीया	३८०	५
तत्प्रुरुषस्या	तत्पुरुषस्या	४८०	१२
निर्गत्य	निर्गत	३८१	२
चत्	चात्	३८१	६
संख्यायादेः	संख्याव्ययादेः	३८१	६
अहर्ग्रहस्सं	अहर्ग्रहणं	३८१	६
टच्	टच्	३८२	२
द्विगोव्यत्य	द्विगोरित्य	३८२	७
चुभ्रादिषु	चुभ्रादिषु	३८३	४
माहः	माह	३८४	६
एकाह	एकाहः	३८४	७
टट्	टच्	३८५	७
द्विगो	द्विगोः	३८५	१२
(१८२)	(१६२)	३८६	१०
ब्राह्मणो	ब्रह्मणो	३८७	३
(१६६)	(६६८)	३८८	८
अश्नः	अष्नः	३८८	१२
अष्टामंगावां	अष्टानां गवां	३८९	२
बडवः	बडवाः	३९१	७
पुर्व्व	पूर्व्व	३९७	५
इक्षुक्षाया	इक्षुच्छाया	३९७	७
जक्ष्	जक्ष्	४०२	५
नद्यतश्च	नद्यृतश्च	४०४	५
चेत्तः	चेतः	४०९	७
बहुव्रीहौ	बहुव्रीहौ	४१२	४
ख:ङ्ग	खङ्गः	४१४	५
संज्ञाया	संज्ञाया	४१५	१२
जगु	गुड	४२४	३
हच् स्यात्	हृच् स्यात्	४४२	६
ब्राक्रणा	ब्राह्मणा	४४८	४
मयुर	मयूर	४५०	१०
ऊर्व्वष्टीवम्	ऊर्वष्ठीवम्	४५२	७
शस्त्रानि	शस्त्राणि	४५७	८
ब्रह्मणीपुत्रः	ब्राह्मणीपुत्रः	४६२	१२
उदमन्थः	उदकमन्थः	४६७	१५
संज्ञाया	सं ज्ञाया	४७८	१६
पानंन्देशे	पानन्देये	४८२	१
कुत्सिनानि	कुत्सितानि	४८४	५
प्रागण	प्रागस्य	४८८	१
देवम्	दैवम्	४८९	१२
ग्लोचकायनः	ग्लुचकायनः	४९२	८
रन्यश्विः	रन्यश्विन्	४९६	७
कद्रुः	कद्रूः	५०९	१७
मपुर्व्वा	मपर्व्वा	५१३	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
बहुकुल्य	बहुकुल्यः	५१४	१४	ऋहक्	ऋक्	५८३	१३
माहाकुलीन	माहाकुलीनः	५१४	१७	ब्रह्मण	ब्राह्मण	५८४	२
यामून्द्रायनिः	यामुन्द्रायनिः	५१६	६	क्रौपिञ्जलः	कौपिञ्जलः	५९६	१२
पर	पूर्व्व	५१६	१२	लार्पास	कार्पास	५९९	१
गार्ती	गार्गी	५१८	१६	शाब्दाभ्यां	शब्दाभ्यां	६०२	१०
समाधेयमतु	समाधेयम्	५२०	१३	भक्तादण	भक्तादस	६१८	३
माहेन्द्रीयम्	महेन्द्रीयम्	५३१	१३	प्रागिघ्यता	प्रागिघता	६२०	१
पहनेन	पहणेन	५४२	१४	आभिच्चीयम्	आमिक्षीयम्	६२६	१
वुञ्छण्	वुञ् छण्	५४६	४	स्पूर्पादञ	स्पूर्पादञ् ञ	६३२	९
औलुखलो	औलूखलो	४५५	४१५	चतूरादीन्	चतुरादीन्	६५२	१३
अदादीनि	त्यदादीनि	५६०	१५	ब्रह्मण्यम्	ब्राह्मण्यम्	६५४	६
हज्ञा	हज्ञा	५६१	९	अवरमो	अवरस्यो	६६०	४
बिभाषो	विभाषो	५६२	६	स्वार्थं	स्वार्थं	६६७	८
पियमार्थं	नियमार्थं	५६२	१५	शीतकरः	शीतकः	६७४	१
हैन्धवः	सैन्धवः	५६५	८	दीर्घस्छ	दीर्घस्य	६८५	१८
दित्वाद्भि	दित्वाद्भि	५६५	१३	घट्ट	घट्ट	६८५	१८
वेलक्रीयम्	वेणुक्रीयम्	५६६	१२	शंयु	शयुः	६८९	८
तिधिद्ध्ये	निषिद्ध्ये	५७०	३	ऽपबादः	ऽपवादः	६९०	११
सम्वत्सरात्	संवत्सरात्	५७१	५	ध्यसुञ	ध्यसुञ् ञ	६९७	१४
साम्वत्सरिक	सांवत्सरिक	५७१	६	त्रेधानि	त्रैधानि	६९८	४
ष्ठुष्ठुलौ	ष्ठुष्ठुलौ	५७१	१५	दाम्बद्रव्य	दाम्वद्रव्य	७०१	१०
टूलौ	शलौ	५७२	१	प्राह्णतमाम्	प्राह्णतमाम्	७०१	१
अव्ययवाहृतो:	अव्ययशाहृतो:	५७३	४		पचतितमाम्		
रौहिण	रौहिणः	५७६	१३	कनन्य	कवन्य	७०४	२
तलेत्येप	तलेत्येव	५७६	१५	ततीता	तृतीया	७०९	६
आध्यात्म	अध्यात्म	५८१	२	पुर्व्वस्था	पूर्व्वस्था	७०९	७
अन्तोत्तादा	अन्तोदात्ता	५८२	१६	छञ्	छञ् ञ्	७१४	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
एकशालिक:	ऐकशालिक:	७१५	१२
आधायन्य:	आम्नायन्य:	७१५	९
आम्नायना	आम्नायना	७१७	६
कण्ड	दण्ड	७१७	१४
उत्त्र	उत्तर	७१९	४
त्याभ्युयिदकेपु	त्याभ्युदयिकेषु	७२६	४
करोति	करोति	७३०	१४
समायौश्च	समयाश्च	७३३	२
घातयिष्यामि	घातयिष्यामि	७३६	१२
क्लावत्व	क्लीवत्व	७४०	२
प्राचीणां	प्राचीनां	७४१	१६

उत्तरार्द्धशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
दोर्घो	दीर्घो	८	४
लङ् लुङ्	लुङ् लङ्	१५	१४
लिङाशिषि	लिङ्ङाशिषि	१८	६
क्लिङा	क्लिङ्ङा	१८	८
द्वन्ध	द्वन्द्व	२१	१
दशिद	दशिह्	२८	१४
ऐधिढम्	ऐधिढ्वम्	२८	१७
पद्यभिद	पद्यभिद्	३०	१
विश	विश्	३०	६
दंह	दंह्	३१	२
खरत्याते	खरत्यादे	४०	१
अचैक्षाम्	अचैक्षाम्	४०	६
ध्यति	प्साति	४१	५
ललाश्च	ललाञ्छ	४७	२
लुठति	लुण्टति	५४	५
हेठ	एठ	५५	१२
जभि	जभ	५६	२१
पुनः	पुनः	६२	१५
प्रतीत्यत्र	गतिश्चेत्यत्र	६४	१
धिन्व	धिन्वः	७०	७
प्रनासते	प्रणासते	७१	१८
तक्ष्	नक्ष्	७३	१७
सूर्क्ष	मूर्क्ष	७४	५
आमयनि	आमयति	८६	१२
यक्षति	यच्छति	८६	१७
स्वजि	स्वदि	८६	२०
स्येमतु	स्येमतुः	८७	१९
स्येमतः	स्येमतुः	८७	२०
अस्वानीत्	अस्वानीत्	८७	२०
अभ्यास	अभ्यास	१०१	१२
खङ्का	खङ्का	१०२	६
ययन्थ	ययक्ष	१०३	४
वृद्धः	वृद्धिः	१०८	६
धातुकोपदेशे	धातुके उपदेशे	१११	१२
ह्वे षै	ह्वेषै	१११	१६
ह्वे षावहै	ह्वेषावहै	१११	१६
वीचत्वार्थः	वैचित्वार्थः	११३	९
रेपीत्	ऐपीत्	११९	१७
मास्यानो	सस्यानो	१२०	८
सुपुपुः	सुषुपुः	१२२	१८
ग्रहमा	गृहमा	१२९	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ पंक्तौ
खिजा	निजा	१३१ ५
घषो	घषो	१३३ ४
तर्पा	तर्प्पा	१४० १८
अदसत	अदसत्	१४२ १७
अधविष्ठ	अधविष्ट	१४६ १८
प्रागल्भे	प्रागल्भ्ये	१४८ ३
विलेखने	विलेखने	१५२ १२
भूजो	भुजो	१५५ २२
स्पष्टा	स्पष्टा	१५६ ३
ऽयम्	टयम्	१५६ २२
अक्षुत्त	अक्षुत्त	१५८ १७
युजिर्	युजिर् योगे	१५८ १७
बोधने	बोधने	१६१ २२
(उ५९पृ०)	(उ१५५पृ०)	१६३ ७
मोषातित	मोषाति	१६४ ११
स्तनृभ्वादय	स्तनृभ्वादय	१६४ १८
लुषत स्तये	लुषट स्ते ये	१७२ ११
लुषठयति	लुषटयति	१७२ ११
कुम्बि	कुबि	२७५ १२
पूर्व्व	पूर्व (र्ब)	१७५ १९
अदर्दशत्	अदर्दशत	१७६ ४
दृश्वादे	दृश्वादे	१७६ ६
सामर्थ्यैं	सामर्थ्यं	१७६ २०
वम्बस्य	बम्बस्य	१७६ २१
अन्वेषणे	अन्वेषणे	१८४ १३
असस्वनत्	असस्वनत	१८४ १७
ठिलोपः	टिलोपः	१८५ १२
दूतयति	दूषयति	१९६ १०
लिलिखिषति	लिलिखिषति	२०० १५
आप्म्रप्सृधा	आब्म्रप्सृधा	२०१ ५
आप्म्रपोति	आब्म्रपोति	२०२ ५
सनिष्यते	सनिष्यते	२०५ ९
बोभूयते	बोभयते	२०६ ७
चेचीयते	चेकीयते	२१० ८
अयोयाबीत्	अयोयावीत्	२१५ ७
मैथुणे	मैथुने	२२२ ५
उ५(७पृ०सू०)	(उ५७पृ०)	२२४ ६
हल	हल्	२२५ २
उखा	उखा	२२७ ११
(उ२पृ०)	(उ११५पृ०)	२३३ ७
स्खलने	स्खलने	२३८ ६
ग्लाघा	श्लाघा	२३८ १०
निग्रेधः	निषेधः	२३९ ६
चन्द्रीयियिषति	इन्द्रीयियिषति	२३९ ८
वेच्कँति	वेच्कंति	२३९ १०
पत-	पतङ्गस्य सुखम्	२४१ १६
ङ्गस्य सुखं	(त्याज्यम्)	२४२ १
जह्नते	जह्नतेः	२४७ १५
सुदा कुरुते	सुदा कुरुते	२४८ १०
स्पेपस्कुरुते	स्योपस्कुरुते	२४८ १२
प्रकामति	प्रक्रामति	२५१ ७
समुच्चारणे	समुच्चारणे	२५२ १८
आरोहन्ति	आरोहयन्ति	२५८ ६
यजति	यजन्ति	२५९ १७

अशुद्ध।	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
बलादि	वलादि	२७०	१२
नित्यषठत्वम्	नित्यषष्ठत्वम्	२७१	३
श्विषा्	श्विषा्न	२७७	१४
लठौ	लटौ	२८४	२
सीमप्ये	सामीप्ये	२८४	१०
भुङ्ध्वम्	भुङ्ध्वम्	२९५	१६
भ्यवरध्वे	भ्यवहरध्वे	२९५	१६
समहार	समभिहार	२९६	५।६
प्रेक्षणीयम्	प्रेक्षणीयम्	२९९	१२
नियेज्यौ	नियोज्यौ	३१२	६
नियोग्यो	नियोज्यो	३१२	७
व्याघ्र:	व्याध:	३२१	२
पूर्वमर:	पूर्वसार:	३२८	९
प्रतिसत्वेत्यादि॰ ८।३।११सू॰		३४९	८
त्वादि	क्त्विादि	३५३	१५
निष्ठा	निष्ठा	३५४	१
अयितम्	अपितम्	३५८	७
मित्ति	मित्ति क्रिति	३५९	१३
विलामी	विलाषी	३७१	४
ईषा् नशि	दृषा् नशि	३७४	९
ग्टणोती	ग्टणाती	३८०	१२
प्राणिनं	प्राणिन:	३८१	१४
क्लेश	क्लेदु	३८१	१७
ग्टष्टषि	ग्टधष्टषि	३८२	१५
रुवन्	रुरन्	३८४	१७
भ्टङ्के	भ्टङ्क्ते	३८८	२
दज:	क्तज:	३८८	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
चतुर्द्दग्भ्यो	चतुर्द्दशभ्यो	३९२	४।५
तिग्नम्	तिग्मम्	३९२	२०
द्दभ्यो	द्दूभ्यो	३९३	२२
ममूह:	समूह:	३९५	१२
मयूरश्च	मयूरश्च	४००	१८
छत्वत्वर	छत्वर	४०३	१
चाम्मा्ड	चाम्मडि	३०२	१६
ह्रिय:	ह्रिय:	४०८	७
ह्रीकु:	ह्रीकु:	४०८	७
स्प्रहयाय्य:	स्पृहयाय्य:	४०८	२१
पक्षत्री	पक्षत्री	४१७	९
हतुपो	हनूपो	४१७	१२
र्क्वे़त्व	र्क्वे़त्व	४१७	१८
अब्दादयश्च	अव्दादयश्च	४१८	१८
त्यव्द:	अव्द:	४१९	१
कम्बोभे	कम्बोभे	४१९	१४
आघाते	अघाते	४१९	१८
शक्यत्रिभ्य:	शक्यबिभ्य:	४२०	४
वामयो	वामयो:	४२०	७
हृत्वा	धृत्वा	४२०	१६
अध्या	अध्वा	४२०	१८
शस्नभ्	शस्नम्	४२४	६
यत्पत्यय:	यत्प्रत्यय:	४२८	१८
भ्रिणी	भ्रिनी	४३६	११
उचितमित्यर्थ:	उचितइत्यर्थ:	४३८	१७
अग्निनुण:	अस्मिनुण:	४४०	१०
सङ्घ:	सङ्घ:	४४४	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
ऽपचपस्यात्	ऽप् च स्यात्	४४५ १४
तस्मिन्नभि	तस्मिन्नभि	४४५ १७
अन्नदणः	अन्नघणः	४४५ १८
धनमागये	धनमानये	४४५ १८
पवाद्धः	ऽपवादः	४५२ ७
स्वार्थयोः	स्वार्थयोः	४५८ ४
दीर्धः	दीर्घः	४६६ १५
भुक्ते	भुङ्क्ते	४६७ ११
इगुपध	इगुपध	४७१ २
पदंशम्	मूलकेनोपदंशम्	४७३ १
तुस्तादम्	तुस्तान्दम्	४७६ १
नभोगिरो	नभोऽङ्गिरो	४७९ ११
गा॥	न॥	४८३ ७
वगमो	वागमो	४९० २
वत्सारान्ता	वत्सरान्ता	५०४ ७
पिचण्डानम्	पिचण्डानाम्	५०८ १५
कद्रूची	कद्रीची	५११ १५
युयोधिः	युयोधि	५१५ ८
आङ्कितः	अङ्कितः	५१५ ९
प्रणोहि	प्रोणोहि	५१५ ९
मर्ध्वीनः	मार्ध्वीनः	५१५ १८
पदान्ते	पादान्ते	५२० १०
ज्वलिति	ज्वलिति	५२१ १२
स्तम्भुस्तम्भु	स्कन्भुस्तन्भु	५२१ १२
ह्वरति	चरितो	५२२ ११
गुणय	गुणयः	५२३ १
धत्सेति	धत्सेति	५२५ ११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
पूर्व्वस्या	पूर्व्वस्यार्द्धस्या	५३३ ४
त्याध्वाय	त्याध्याय	५३३ २१
शाकलस्य	शाकल्यस्य	५३४ १
पम्पूस्तां	पम्पूंस्तां	५३४ १५
माम्रेडित	माम्रेडित	५३५ ८
करत्क्करति	करत्करति	५३५ १२
पञ्चम्याः परा	पञ्चम्याः पराव	५३५ १७
अध्यर्थे	अध्यर्थे	५३५ १९
स्पृष्ट	स्पृष्ट	५३६ ५
यजुष्ये	यजुष्ये	५३६ १९
पुष्य	पुष्यः	५३८ ३
सिद्धम्	सिद्धम्	५४० २२
सुब्रह्मण्योऽयम्	सुब्रह्मण्यायाम्	५४३ ८
स्वान्तस्थो	स्वान्तस्थो	५४३ १४
स्वरितस्या	स्वरितस्या	५४३ १८
स्वात्	स्यात्	५४४ १
चङुदात्तः	चङ्ङुदात्तः	५४५ १९
चश्छिने	चश्छिन्ने	५५० १
यस्य	सस्य	५५२ १५
पीतद्रुर्था	पीतद्रूर्था	५५५ १२
पुर्व्वम्	पूर्व्वम्	५५७ ९
पदाद्यग्नुम्	पदाद्यग्नुम्	५६१ १
आभा	अभ्रा	५६१ ११
परे	परो	५६२ ८
स्वरितम्	स्वरितम्	५६२ १६
अनुदात्तात्	अनुदात्तेतः	५६४ ४
निम्नाना	निम्नानाः	५६४ ९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
समामः	समासः	४६८ १०
लित्खरः	लित्स्वरः	५६८ १९
जोभूताः	जीमूताः	५७१ १४
कुमारस्त्वेत्येत्र	कुमारस्येत्येव	५७१ १५
परमार्त्तिः	पश्चात्त्वः	५७२ ३
परे वडवा	पारे वडवा	५७५ ८
पुरु	पुर	५७६ ७
कर्ष्ट श्रितः	कष्टं श्रितः	५७६ २१
न्यङुत्तानः	न्यङ्ङुत्तानः	५७८ ६
प्रथमो	प्रथम	५७८ २०
तत्त्व	तत्र	५८७ ४
भ्रताः	स्मृताः	५९१ ५
मूलभ्	मूलम्	५९२ १२
२।२।१३६।	६।२।१३६।	५९५ १६
दापालम्	कपालम्	५९६ ३
अगार्हम	विगार्हम	६०१ १३
वभ्रु	भ्रुव	६०६ १६
ध्व	टध्वन्	६०८ ७
द्विमूर्द्धा	द्विमूर्द्धा	६११ ५
न्येततोः	न्येतयोः	६१२ ३
अनुप्रार्थना	अनुज्ञाप्रार्थना	६१५ ५
पृष्ठ	पृष्ट	६१५ ७
प्रस्वादभि	प्रस्वादृति	६१९ ९
तिङनु	तिङ्ङनु	६२२ ४
कर्कठ	कर्कट	६२९ १९
कूठ	कूट	६३० १२
भामनी	भामती	६३८ ५
विरचितायां	विरचिता	६३८ १४

सिद्धान्तकौमुद्यां कार्य्यविशेषार्थं स्मारितसूत्रादीनां प्रतीकं धृतं, तत् सूत्रादि व्याख्यानाधिकरणपत्रसङ्ख्याङ्क द्वारा सूचिता क्वचित् तत् विस्मृतं तज्ज्ञापनार्थमिदम् ।

पृष्ठ पंक्तौ	सूत्रप्रतीकम्	पृष्ठाद्यसङ्ख्या
३९ । १२	गोपयसोः	(६०१)
३९ । १३	नौवयः	(६२२)
४० । १	ऊतियति	(उ४५०)
४० । ३	लोपोव्योः	(४२१)
४२ । १	पूर्व्वत्रा	(१२)
४२ । ५	न पदा	(३५)
४२ । १४	अचोरहा	(३८)
४३ । ६	अनचि	(३२)
४६ । ९	उभयप्राप्तौ	(उ५३४)
४६।९	कर्त्तरि	(उ३७९)
४६ । ११	कृत्यकः	(५२)
५० । ३	कृत्यकः	(५२)
५८ । २	सुपां सु	(उ५१७
१४८। ८	आतृशी	(१९६)
१६३। १२	अधःपर	(३४)
१८२। ५	चोःकुः	(१६५)
१९७। १०	अर्त्ति	(उ४०२)
२८२। ६	सप्तपां	(६७५)
३४५। ४	तद्धितेष्वम्	(५४९)

क्रोडपत्रम्

उ० ५१२ पृष्ठे एवाहिते इत्यतःपरम् त्रुटितम् ।

अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ।

अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः । दण्डादण्डि

उत्तरार्द्धे ५५२ पृष्ठस्य ११ पङ्क्तौ मृगायाख्यायामित्यतः परं कृष्ण

र्षिः इत्यतः पूर्व्वम् त्रुटितम् ।

कृष्णोराती । वा नामधेयस्य १२ । कृष्णस्येत्येव 'अयं वा कृष्णोऽश्विना'

सिद्धान्तकौमुदी।

परार्द्धम्।

श्रौत्रार्हन्तीचणौर्गुण्यै (१) र्महर्षिभिरहर्दिवम्।
तोष्टूय्यमानोऽप्य (२) गुणो विभुर्विजयतेतराम्॥
पूर्व्वार्द्धे (३) कथितास्तुर्य्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः॥

हृदब्जे सितपद्माभां सन्निवेश्य सरस्वतीम्।
सिद्धान्तकौमुदीशेषभागव्याख्यां समारभे॥

(१) श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं श्रोत्रियत्वं हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (६५६४०) इत्यणि श्रोत्रियस्य (यलोपश्चेति युवादि ग०) यलोपे सिद्धम् अर्हतो भावोऽर्हन्ती योग्यता गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति (६५४५०) ष्यञि अर्हतो नुम् चेति (ब्राह्मणादि ग०) नुमि षित्त्वात् ङीषि सिद्धं ताभ्यां वित्तैः। गुण्यैर्गुणवत्त्वेन प्रशंसनीयैः।

(२) अपिर्भिन्नक्रमेऽगुणोऽपीत्यन्वयस्तेन स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणाभावेऽपि स्तुतिविषयतेति विरोधाभासः। तत्परीहारस्तु वियदादिवत् व्यवहारिकगुणवत्त्वात् स्तुत्यता पारमार्थिकगुणाभाववत्त्वाच्च निर्गुणतेति गुणगतवैलक्षण्यात्।

(३) सङ्गतिं दिदर्शयिषुरतीतकथनपूर्व्वकं वर्त्तिष्यमाणमाह पूर्व्वार्द्धे इति हलन्तेषु क्विबादिकथनं तु प्रासङ्गिकमेवमिहापि ज्ञेयम्, यचः स्त्रियामञ्

तत्रादौ दश (४) लकाराः प्रदर्श्यन्ते। लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट लङ् लिङ् लुङ् लृङ्। एषु पञ्चमोलकारश्छन्दोमात्रगोचरः।

वर्त्तमाने लट्। ३। २। १२३।

वर्त्तमानक्रियावृत्ते (५) र्धातोर्लट् स्यात्। अटावितौ।

लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः।३।४।६९।

(७४४०पृ०) इत्यादिकथनं तथेति बोध्यम् तथाच प्राधान्येन तृतीयाध्यायस्था एव प्रत्यया इहोदाहरिष्यन्ते इति भावः।

(४) लकाराणामनुबन्धभेदात् दशविधत्वम् पञ्चमस्य वैदिकत्वेऽपीह स्वरूपतो निदर्शनमात्रम्। मनो०।

(५) 'क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्व्वस्य भेदिके'ति हर्य्युक्तेः कालस्य क्रियाविशेषणत्वनियमादाह वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति। एतच्च 'द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय' इत्युक्तेर्द्योतकत्वपक्षमाश्रित्योक्तम्। वर्त्तमानत्वञ्च प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्वम् 'क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम्। तत् समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्नि'त्युक्तेः। क्रियोत्पत्तौ यो हेतुर्यत्नादिर्यच्च तदर्थं क्रियार्थं विचेष्टितं चेष्टादि कायिकव्यापारः तत् द्वयं समानकालिकं समीक्ष्य गच्छतीति प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च प्रयोगस्य गमनार्थकचेष्टादिभिः समकालिकत्वं वर्त्तमानत्वमिति फलितम्। वस्तुतः फलव्यापारयोरुभयोरपि धात्वर्थतया क्रियाप्रवृत्तौ फलोत्पत्तौ यो हेतुर्धातुवाच्यव्यापाररूपः स च यत्नादिसाधारणः प्रयोगस्य तत्समकालिकत्वे एव वर्त्तमानत्वं तेन पङ्गुप्रभृतीनां क्रियार्थकयत्नादिसत्त्वेऽपि न गच्छतीतिप्रयोगः। विस्तरस्तु अस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः।

लकाराः सकर्म्मकेभ्यः (६) कर्म्मणि कर्त्तरि (७) च स्युः अकर्म्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि (८) च।

लस्य (९)। ३। ४। ७७।

अधिकारोऽयम्।

तिप्तस्झिसिप्थस्थ मिब्वस्मस् तातांझ थासाथांध्वम् इड् (१०) वहि महिङ्। ३। ४। ७८।

---

(६) लः कर्म्मणीति सकर्म्मकविषयम्, अकर्म्मकविषयत्वे कर्म्मणीत्यस्य बाधितत्वादुत्तरवाक्ये अकर्म्मकेभ्य इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्चेत्याशयेनाह सकर्म्मकेभ्य इति।

(७) चकारात् कर्त्तरि कृद् (७२६८पृ०) इत्यतः कर्त्तरीतिपदमनुवर्त्त्याह कर्त्तरि चेति।

(८) भावे चेति चकारेण कर्त्तैवानुकृष्यते न तु सन्निधानपठितमपि कर्म, अकर्मकक्रियायां तदन्वयासम्भवादित्याशयेनाह कर्त्तरि चेति। लकाराणां कर्त्तर्य्येव शक्तिर्न तु कर्त्तृत्वे इति सिद्धान्तः प्रपञ्चव्याकरणे स्मात् कृतशब्दार्थरत्ने च द्रष्टव्यः। अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यंशेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं तेन पच्यते भुज्यते इत्यादिप्रयोगो भाव एव। अतएव लकारा इव कृतोऽपि अकर्मकेभ्य एव भावे विधीयन्ते तथा च भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे नपुंसके क्ते ततः अर्शआद्यजिति भाष्येऽभिहितं सङ्गच्छते सङ्गच्छते, च कृतपूर्व्वी कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया कृधातोर्भावे एव निष्ठेति हर्य्याद्युक्तिरित्यलं विस्तरेण।

(९) धातोः (२६७पृ०) इत्यधिकारात् धातोर्विहितस्य लकारस्य स्थाने तिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः। धातोरिति विशेषणात् तद्धितलकारे न प्रसङ्गः। दशानां लडादीनां लाभाय लस्येति निरनुबन्धेनोक्तिः।

(१०) इटष्टित्करणमिटोऽदिति (७२८पृ०) विशेषार्थं महिङो ङित्त्वन्तु तिङ्-

एते अष्टादश लस्यादेशाः स्युः।

लः परस्मैपदम्।१।४।९९।

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः।

तङानावात्मनेपदम्।१।४।१००।

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ (११) चैतत्संज्ञाः स्युः। पूर्व्वसंज्ञापवादः।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम्।१।३।१२।

अनुदात्तेतः (१२) उपदेशे योङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात्।

तङ् प्रत्याहारार्थमेव। स च ङकारः समुदायस्यानुबन्धो न तु महिमात्वस्य तथात्वे पप्रच्छिमहे इत्यत्र लिटि सम्प्रसारणाप्रसङ्गेऽपि ङित्त्वेन संप्रसारणापत्तिः। मनो०।

(११) ल इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्ते र्लादेश एव आनो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचाविति लादेश इति विशेषणात् ताच्छील्यादिषु चानशि न प्रसङ्गस्तेन शतुं निघ्नान इत्यादौ परस्मैपदिनोऽपि चानश्। मनो०।

(१२) अनुदात्तं च ङ् च तावितौ यस्येति विग्रहइत्यभिप्रायेणाह अनुदात्तेत इति। तत्र एधस्पर्द्धादयोऽनुदात्तेतः सूङादयो ङित इति विवेकः। उपदेशेऽजनुनासिक (४९०) इत्यतोऽनुवृत्तमपि उपदेश इति पदं ङित एव विशेषणं नान्यस्य फलाभावादित्याशयेनाह उपदेशे इति तथाविशेषणाच्च गाङ्कुटादिभ्यः (३११९९०) इत्यातिदेशिकङित्त्वेऽपि सनि चुकुटिषतीत्यादौ नैतत्प्रसङ्गः। धातोरिति विशेषणाच्च चङङ्भ्यां न प्रसङ्गः।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।१।३।७२।

स्वरितेतो ञितश्च(१२)धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि-क्रियाफले।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्।१।३।७८।

आत्मनेपदनिमित्त(१४)हीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात्

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः।१।४।१०१।

---

(१२) अत्रापि द्वन्द्वात् परतया श्रूयमाणेच्छब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धात् स्वरितेतः ञितश्चेत्यर्थः। तत्र स्वरितेतोयजादयः सुञादयस्तु ञित इति विवेकः। कर्त्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्म्मण्यण् (उ२२३पृ०) इत्यणि कर्त्रभिप्रायमिति योगं दर्शयन्नाह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलञ्च क्रियाजन्यमुख्योद्देश्यभूतं फलं स्वर्गादि न तु धात्वर्थमात्रं नापि दक्षिणावेतनादिलाभरूपं यथोक्तं हरिणा।

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति ॥

अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनापरपर्य्यायः फलं तस्येत्यर्थः। पचादयः फलावच्छिन्नव्यापाररूपाः पचाप्रभृतिक्रियाः। तासां पचाप्रभृतिक्रियाणां फलं स्वेच्छया तदिच्छाप्रयोजकं तेन याजकपाचकादीनां दक्षिणावेतनादिलाभरूपप्रयोजनवत्त्वेऽपि तदर्थक्रियावृत्तेर्धातोर्न प्रसङ्गः।

(१४) आत्मनेपदनिमित्तम् अनुदात्तेत्त्वं, ङित्त्वं स्वरितञितोः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलत्वञ्च तद्विहीनादिति शेषादित्यस्यार्थः। एतच्च नेर्विशः (उ २४१पृ०) इत्यादिविशेषविधिनाऽपोद्यते इति बोध्यम्।

तिङुभयपदयो (१५) स्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः। १। ४। १०२।

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणित्रीणि प्रत्येकमेकवचनादि-संज्ञानि स्युः।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। १। ४। १०५।

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने (१६) प्रयुज्य-माने च मध्यमः स्यात्।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। १। ४। १०६।

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते (१७) सति

---

(१५) तिङोऽष्टादशत्वेन षट्त्रिकात्मकत्वात् यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञा-ऽसम्भवादाह उभयपदयोरिति।

(१६) स्थानिनीति पदं व्याख्यातुमाह अप्रयुज्यमाने इति। समानाधि-करणे इत्युक्तेः त्वां पश्यति त्वया दृश्यते इत्यादौ द्वितीयान्ततृतीया-न्ताभ्यामाश्रयस्य बोधनेऽपि तस्य धातूत्तरतिङर्थत्वाभावात् नाभेदा-न्वयोऽतोऽत्र युष्मदर्थस्य सामानाधिकरण्याभावेन न मध्यमपुरुषः। अत्र समानाधिकरणे इति निर्देशात् कर्त्तर्य्येव लकाराणां शक्ति-रिति स्पष्टं प्रतीयते कर्त्तृत्वे शक्तौ युष्मदर्थेन सह तस्य सामानाधिकर-ण्यासम्भव इति बोध्यम्।

(१७) मन्योपपदे इत्यस्य सप्तम्यन्ततया तदानुगुण्येन व्याचष्टे प्रकृतिभूते इति तथाभूताद्धातोरुत्तरं स्यादिति तु फलितार्थः।

मध्यमः स्यात् परिहासे मन्यतेरुत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः।

अस्मद्युत्तमः। १। ४। १०७।

तथाभूते (१८) अस्मद्युत्तमः स्यात्।

शेषे प्रथमः। १। ४। १०८।

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्। भू सत्तायाम्। कर्त्तरि विवक्षायां भू तिप् इति स्थिते।

तिङ् शित् सार्व्वधातुकम्। ३। ४। ११३।

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता (१९) एतत्संज्ञाः स्युः।

कर्त्तरि शप्। ३। १। ६८।

कर्त्तर्थे(२०)सार्व्वधातुके परे धातोः शप् स्यात्। शपावितौ।

सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः। ७। ३। ८४।

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। अवादेशः। भवति। भवतः।

---

(१८) तथाभूते इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने चेत्यर्थः।

(१९) धात्वधिकारोक्तादितिविशेषणात् हरीनित्यादौ शसः शित्त्वेन सार्व्वधातुकत्वे सार्व्वधातुकमपिदिति (७२२ पृ०) ङित्त्वप्रसक्त्या घेर्ङितीति (१०६ पृ०) न गुणप्रसङ्गः।

(२०) शपोविकरणत्वेन निरर्थकतया कर्त्रर्थकत्वाभावात् सार्व्वधातुके यक् (७२६६ पृ०) इत्यतोनुवृत्तस्य सार्व्वधातुकस्यैव कर्त्तरीत्यस्य वैयधिकरण्येन विशेषणत्वमित्याह कर्त्रर्थे इति।

झोऽन्तः। ७। १। ३।

प्रत्ययावयवस्य(२१)झस्यान्तादेशः स्यात्। अतो गुणे (८८पृ०) (२२)। भवन्ति। भवसि। भवथः। भवथ।

अतो दीर्घो यञि। ७। ३। १०१।

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्व्वधातुके (२३) परे। भवामि। भवावः। भवामः। स भवति। तौ भवतः। ते भवन्ति। त्वं भवसि। अहं भवामीत्यादि। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतम् एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यर्थः। युष्मद्युपपदे (७६पृ०) इत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न। एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति। प्रहासे किं यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि

परोक्षे (२४) लिट्। ३। २। ११५।

---

(२१) आयनेयीति (२१८पृ०) सूत्रात् प्रत्ययपदमनुवर्त्तते इत्याशयवानाह प्रत्ययावयवस्येति।

(२२) स्थानिझकारमाश्रित्य अतो दीर्घो यञीत्यस्य न प्रवृत्तिरनल्विधाविति (३३पृ०) निषेधादाह अतो गुणे इति।

(२३) तुरुस्तुशम्यमः सार्व्वधातुके (११४पृ०)इत्यतः सार्व्वधातुके इत्यनुवृत्तम् अन्यथा केशव इत्यादौ वादौ तद्धिते यञादित्वेन दीर्घापत्तिः।

(२४) यद्यपि "क्रिया नामात्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति" भाष्योक्तेः सर्व्वासां क्रियाणां परोक्षत्वं तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां

सार्व्वधातुकतिङोऽनन्त्यस्य सस्य (३७) लोपः स्यात्। इति सकारद्वयस्यापि (३८) निवृत्तिः। सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि स्फुटतरन्तु (३९) तवात्मनेपदे।

अतो येयः। ७। २। ८०।

अतःपरस्य सार्व्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः। यलोपः। भवेत्। सार्व्वधातुकेति किम् चिकीर्ष्यात्। मध्येऽपवाद (४०) न्यायेन ह्रि अतो लोप (७५७९०) एव बाध्यते। भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः (४१) स्यात्। भवेताम्।

झेर्जुस्। ३। ४। १०८।

लिङोझेर्जुस् स्यात्। जइत्।

उस्यपदान्तात्। ६। १। ९६।

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते

---

(३७) अनन्त्यस्येतिविशेषणयोगाय सूत्रे सेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदमित्याशयेनाह सस्येति।

(३८) सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य समुदायं प्रत्यवयवतया सुटोऽपि लिङवयवत्वादिति भावः। समो०।

(३९) भूयादित्यादौ यासुटः सकारस्य स्कोरिति (१६६पृ०) सलोपेनाश्रवणादाह स्फुटतरन्त्विति।

(४०) सार्व्वधातुकाननुवृत्तौ व्याघातमाह मध्येऽपवादेति तद्बाधेन च अतोयेय इति स्यादिति भावः।

(४१) अनिष्टान्तरमाह दीर्घइति अतो दीर्घो यञीति(७८९०)सूत्रविहित इत्यर्थः।

परत्वान्नित्यत्वाच्चातोयेयइति प्राञ्चः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्(४२) पररूपं न्याय्यं तथापि यासुडित्येतस्य इय् इति व्याख्येयम्। एवञ्च सलोपस्यापवाद इय्। अतो येयइत्यत्र तु सन्धिरार्षः। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम।

लिङाशिषि। ३। ४। ११६।

आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात्।

किदाशिषि (४३)। ३। ४। १०४।

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। स्कोरिति (१६६पृ०) सलोपः (४४)।

क्ङिति च। १। १। ५।

गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे (४५) गुणवृद्धी न स्तः। भूयात् (४६)। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तम्। भूयास्त। भूयासम्। भूयास्व। भूयास्म।

---

(४२) अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गकार्यत्वादित्यर्थः।

(४३) ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे इज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं कित्त्वकरणमिति बोध्यम्।

(४४) संयोगादित्वेन यासुटः सलोपः, सुटस्तु (२६४पृ०सू०) पदान्तसंयोगान्तत्वेनेति भेदः।

(४५) इग्लक्षणे इति इकोगुणवृद्धी इति (२५पृ०) परिभाषया इक एव-तयोः स्थानित्वमतस्तल्लक्षणत्वम्।

(४६) भूयादिति इह स्कोरिति (१६६पृ०) सलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तकास्य लोपः प्राप्तोऽपि पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते। मनो०।

लुङ्। ३। २। ११०।

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात्।

माङि लुङ्। ३। ३। १७५।

सर्व्वलकारापवादः।

स्मोत्तरे लङ् च। ३। ३। १७६।

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च।

च्लि लुङि। ३। १। ४३।

शवाद्यपवादः।

च्लेः सिच्। ३। १। ४४।

इचावितौ (४७)।

गाति (४८) स्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु।
२। ४। ७७।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात्। गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते।

भूसुवो (४९) स्तिङि। ७। ३। ८८।

भूसू एतयोः सार्व्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात्।

---

(४७) सिच इदित्त्वेन अमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति(१७८९०)उपधालोपाभावः।

(४८) विकरणशून्यतया गातीति प्रतिपा, निर्देशात् इणादेशो गृह्यते। मनो०।

(४९) षूञ् गर्भविमोचने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु सुवतिसूयत्योरपि। मनो०।

अस्तिसिचोऽपृक्ते ७। ३। ९६।

सिच् अस् चेति (५०) समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अपृक्ते इत्यनेन कर्मधारयः ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्। इति ईट् न, इह सिचो लुप्तत्वात्। अभूत्। हलः किम्। ऐधिषि। अपृक्तस्येति किम् ऐधिष्ट। अभूताम्।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। ३। ४। १०९।

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते।

आतः। ३। ४। ११०।

सिज्लुक्यादन्तादेव (५१) झेर्जुस् स्यात्। अभूवन्। अभूः। अभूतम्। अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूम।

न माङ्योगे। ६। ४। ७४।

अडाटौ न स्तः। मा भवान् भूत्। मास्म भवत् भूद्वा।

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। ३। ३। १३९।

---

(५०) अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याख्याने अस्तेर्भूरिति (७।१२पृ०)भुवादेशे गातीत्यादिना (७१९पृ०) सिचो लुकि स्थानिवद्भावेन अस्तिसिचोः सद्भावादीडापत्तिरतो व्याचष्टे सिच् अस् चेति उक्तस्थलयोः अस्तिसिचोर्वर्त्तमानत्वाभावात् न ईट् प्रसङ्ग इति भावः।

(५१) पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह आदन्तादेवेति।

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम।

ते प्राग्धातोः। १। ४। ८०।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव (५२) प्रयोक्तव्याः।

आनि लोट्। ८। ४। १६।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात्। प्र-भवाणि। दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः *। दुःस्थितिः। दु-र्भवानि। अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्॰। अन्तर्द्धा। अन्तर्द्धिः। अन्त-र्भवाणि।

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे। ८। ४। १८।

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्ज्जे गदनदादे(५३)रन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात्। प्र-णि-भवति प्र-नि-भवति। इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या तदुक्तम्।

---

(५२) प्रागेवेति न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः अतएव छन्दसि परेऽपीति (७४८०पृ०) व्यवहिताश्चेति (७४८०पृ०) पृथक् सूत्रिते। मनो०।

(५३) नेर्गदनदेति (४१पृ०)सूत्रापेक्षया शेषइत्याह गदनदादेरिति उपदेशे किं प्र-नि-चकार प्र-नि-चखादेत्यादौ कृतत्वेऽपि यथा निषेधः स्यात्।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते, इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्देशस्त्वोपलक्षणम् यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात्। उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्र-भवति परा-भवति सम्भवति अनु-भवति अभि-भवति उद्भवति परि-भवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः । उक्तञ्च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

एध वृद्धौ । (उ २५९०) कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७९ ।

टितो लस्या (५४) त्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ।

अपित्सार्व्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ।

आतोङितः । ७ । २ । ८१ ।

अतःपरस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

थासस्से । ३ । ४ । ८० ।

टितो लस्य थासस्से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतोगुणे (८८७०) । एधे । एधावहे । एधामहे ।

(५४) टित इति लस्यैव विशेषणं न तदादेशस्यानजादेरित्याह लस्येति तेन यजमानेत्यादौ नेति भावः ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः। ३। १। ३६।

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि। आमो मकारस्य नेत्त्वं आस्कासोराम्विधानात् * ज्ञापकात्।

आमः। २। ४। ८१।

आमः परस्य लुक् स्यात्।

कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि। ३। १। ४०।

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनु (५५) प्र-युज्यन्ते। आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञाप्यते। तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः (७२६७०) कृञो द्वितीयेति (७२२७०) ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः। तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः (५६)। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्र-युज्यते। कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते।

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य। १। ३। ६३।

---

* भित्त्वादन्त्यादचः परस्मिन् आकारेण भवितव्यम्। आस्कासोस्तु स्वतएव आकारसत्त्वात् अन्त्यादचः परआकारविधानं व्यर्थं स्यादिति नेत्त्वमिति भावः।

(५५) प्र-युज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धेऽनुपदोपादानं विपर्य्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्त्तिककाराशयस्तेन 'तं पातयां प्रथममास'-त्यादिकमपाणिनीयमितिमल्लिनाथः।

(५६) अभेदान्वय इति तेन आम्प्रकृतिधातोः सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वाभ्यां कर्मभावयोर्लकारः अतः "तस्मातपत्रं बिभरामबभूवे इति 'तपतप्रत्तीयपि

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आम्प्रत्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात्। इह पूर्व्ववदित्यनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते। पूर्व्ववदेवात्मनेपदन्तु तद्विपरीतमिति। तेन कर्त्तृगेऽपि फले इन्द्राञ्चकारेत्यादौ न तङ्।

लिटस्तझयोरेशिरेच्। ३। ४। ८१।

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः। एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वन्नेति तेन डारौरसान्न। त एइति स्थिते।

असंयोगाल्लिट् कित्। १। २। ५।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात्। क्ङिति चेति (७।८पृ०) निषेधात्सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (७७पृ०) गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते।

द्विर्वचनेऽचि। १। १। ५९।

द्वित्वनिमित्ते (५७) ऽचि परे अचआदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्त्तव्ये (५८)।

मेदस्सरा विभावरीभिर्बिभराम्बभूविरे,, इत्यादौ च कर्मणि लकारः इति द्रष्टव्यम्।

(५७) द्विर्वचनशब्दस्य द्वित्वनिमित्ते लक्षणां विनाचा सामानाधिकरण्यासम्भवादाह द्वित्वनिमित्ते इति तन्निमित्तत्वञ्च साक्षात् परम्परया वा समुदाय घटकत्वेन बोध्यम् तेन जर्गुनविपतीत्यादौ सनुस्थानिकस्यटोऽपि समुदायघटकतया तन्निमित्तत्वात् गुणकार्य्यात् प्रागेव द्वित्वम्। अचीति किं दुद्यूषतीत्यादौ द्वित्वनिमित्तेऽपि सनि तस्याजादित्वाभावात्ऊठ् भवत्येव।

(५८) द्वित्वे कर्तव्ये इति कृते तु द्वित्वे यथायथमजादेशः स्यादेवेतिभावः।

उरत्। ७। ४। ६६।

अभ्यासऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे। रपरत्वम् (४२पृ० सू०) हलादिः शेषः (७१०पृ०)। प्रत्यये किम्। ववृश्च (५८)।

कुहोश्चुः। ७। ४। ६२।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गआदेशः स्यात्। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चक्राते। एधाञ्चक्रिरे।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। ७। २। १०।

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्यार्द्धधातुकस्येड् न स्यात्। उपदेश इत्युभयान्वयि। एकाच इति किम्। यङ्लुगन्ताद्वृत्तिर्यथा स्यात्। स्मरन्ति हि।

'श्तिपा (६०) शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति'॥

---

(५८) लिटि संप्रसारणे संप्रसारणाच्च (१४८पृ०) इत्येकादेशात्पूर्व्वं प्रत्ययभिन्ने अभ्यासावयवेऽति अत्त्वं स्यात् तथा च रपरतया वरवृश्चेत्यनिष्टापत्तिरिति भावः।

(६०) प्र नि जङ्घनीत्यादौ यङ्लुकि नेर्गदेत्यादिना (७४१पृ०) न णत्वम् सतिहन्नियातीत्यादौ श्तिपा निर्द्देशात्। सनीवन्तर्द्धेतिसूत्रे (२००पृ०) भरेति शपा निर्द्देशात् विभर्त्तेः सनो विकल्पेट्कत्वमिव न ततो यङ्लुकः स नः। अनुबन्धेन निर्द्देशो द्विविधः स्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेन च। तत्र स्वरूपेण यथा शीङः सार्व्वधातुके गुणः (७११४पृ०) इत्युक्तं कार्य्यं शेशीतइत्यादौ न। इत्संज्ञकत्वेन यथा अनुदात्तङित इति(७४पृ०)ङित्त्वेन विहितसङ् पासह्नीति शेशयीतीत्यादौ न। गणेन यथा शमादिभ्यः श्यम् (७१५८पृ०) इतिविहितः श्यम् वेभिदीतीत्यादौ न। एकाज्ग्रहणं यथा अत्रैव सूत्रे तेन भिदेरनिट्कत्वे-

एतच्च (६१) इहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। अचइत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्त्यते तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः आदेशोपदेशेऽनेकाच्कत्वात्। अनुदात्तास्थानुपदमेव (उ२६ पृ०) संग्रहीष्यन्ते। एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे।

इणः षीध्वंलुङ्लिटान्धोऽङ्गात्। ८। ३। ७८।

इणन्तादङ्गात्परेषां(६२)षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यः स्यात्। एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चकृवहे। एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव (६३)। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न अन्यथा हि कस् चानु प्रयुज्यत इति (उ२ पृ०सू०) कृञिति वा ब्रूयात्।

अत आदेः। ७। ४। ७०।

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। (८८पृ० सू०) पररूपापवादः। एधामास। एधामासतुरित्यादि। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधितासे। एधितासाथे।

ऽपि वेभिदितेत्यादौ नानिट्कत्वम्।

(६१) एतच्चेति एकाज्ग्रहणस्यानन्यफलकतया यङ्लुगव्याहत्तिरेव फलमत एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमितन्यायात् श्तिबादिनिर्देशस्याऽपि तत्फलकत्वमित्यनुमितमिति भावः।

(६२) अङ्गात् परेषामिति। विहितानामिति तु नोक्तं तथासति अदिढ्ढ्मित्यादौ न स्यात् लिहदुहनहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिढ्ढीध्वं धुढ्ढीध्वं नढ्ढीध्वमित्यादौ तु स्यात्। अङ्गात् किं वेविषीध्वमित्यादौ जुहोत्यादेर्लिङेः सार्वधातुके लिङि यथा न स्यात् अनिमस्त्रनुग्रहणा नीत्याद्युक्तेः (१५८पृ०) अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्।

(६३) एधाम्बभूवेति आमप्रत्ययवदितिसूत्रे (उ२पृ०) कृञ्ग्रहणादनु

धि च। ८। २। २५।

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे।

ह एति। ७। ४। ५२।

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे। एधिताहे। एधितास्वहे। एधितास्महे। एधिष्यते। एधिष्येते। एधिष्यन्ते।

आमेतः। ३। ४। ९०।

लोट एकारस्याम् स्यात्। एधताम्। एधेताम्। एधन्ताम्।

सवाभ्यां वामौ। ३। ४। ९१।

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व व अम् एतौ स्तः। एधस्व। एधेथाम्। एधध्वम्।

एत ऐ। ३। ४। ९३।

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। आमोऽपवादः। एधै। एधावहै। एधामहै

आडजादीनां। ६। ४। ७२।

अजादीनामाट् स्यात् लङादिषु। अटोऽपवादः। आटश्च(११७पृ०) ऐधत। ऐधेताम्। ऐधन्त। ऐधथाः। ऐधेथाम्। ऐधध्वम्। ऐधे। ऐधावहि। ऐधामहि।

प्रयोगान्तरे न तङिति ज्ञापितं तेन तत्र प्रेधात् कर्त्तरीति (७५पृ०) परस्मैपदमेव भावकर्म्मणोस्तु तङेवेति (७२१पृ०)प्रागुक्तम्।

लिङः सीयुट्। ३। ४। १०२।

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्। सलोपः (६४)। एधेत। एधेयाताम्।

झस्य रन्। ३। ४। १०५।

लिङो झस्य रन् स्यात्। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथाम्। एधेध्वम्।

इटोऽत्। ३। ४। १०६।

लिङादेशस्येटोऽत्स्यात्। एधेय। एधेवहि। एधेमहि। आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात् लिङः (उ॰६पृ॰) सलोपो न। सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्। एधिषीष्ट। एधिषीयास्ताम्। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थाम्। एधिषीध्व(ढ्वं)म्। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषाताम्।

आत्मनेपदेष्वनतः। ७। १। ५।

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् (६५) इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। इणः षीध्वंलुङ्लिटान्धोऽङ्गात् (उ॰२६पृ॰)। ऐधिढ्म्। इट् भिन्न(६६)एव इणाह ग्टह्यते इति

(६४) सलोप इति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति (उ॰१६पृ॰) सूत्रेणेति शेषः।

(६५) झोन्त(उ॰८पृ॰) इत्यतोझ इति अदभ्यस्तादित्यतो (उ॰१२४पृ॰) ऽदिति चानुवर्त्याह झस्यअदिति।

(६६) ऐधिध्वमित्यादौ इणः परत्वेऽपि इटः सिच आदेशतया तद्ग्रहणेनैव इटो ग्रहणात् नाङ्गत्वमिति न ढत्वमित्याशयेनाह इड्भिन्नइति।

मते तु। ऐधिध्वम्। इयोर्ध्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोड़श रूपाणि। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि। ऐधिष्यत। ऐधिष्येताम्। ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथाम्। ऐधिष्यध्वम्। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि (१)। उदात्तत्वाद्धलादेरिट्प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते।

ऊदृदन्तै(६७)र्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः।
वृङ्वृञ्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥
शक्लृ(६८) पच्मुचिरिच्वच्विच्
सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज् रुज्
रञ्ज्विजिर्स्वञ्ज्सञ्ज सृजः॥

---

(६७) ऊदृदन्तभिन्ना यौत्यादिभिन्नाश्च एकाचोऽजन्ता निहता अनुदात्ता इत्यर्थः। तत्र यु मिश्रणादौ, रु शब्दे, रुङ् रवे, गत्याञ्च त्युभयोर्ग्रहणम् क्ष्णु तेजने, शीङ् स्वप्ने, ष्णु प्रस्रवणे, णु स्तुतौ, टु क्षु शब्दे, श्वि गतिवृद्ध्योः, डीङ् नभोगतौ, श्रिञ् सेवायां, वृङ् संभक्तौ, वृञ् वरणे इत्येतदर्थका इहैते ग्राह्याः। मनो०।

(६८) शक्लृ शक्तौ। कान्तः १। डु, पच पाके, पच व्यक्तीकरणे चोभयोर्ग्रहणम्। मुच्लृ मोक्षे, रिचिर् विरेके, रिच वियेचने, इत्युभावपि वच संभाषे, ब्रुवोवचिरपि, विच् पृथग्भावे, षिच क्षरणे। चान्ताः ६। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। छान्तः १। त्यज हानौ, णिजिर् शुद्धिपोषणयोः, भज् सेवायां, भञ्ज् आमर्द्दने, भुज् पालनभक्षणयोः, भुजो कौटिल्ये, इति च भ्रस्ज् पाके, टु मस्ज शुद्धौ, यज देवपूजादौ, युजिर् योगे, रुजो भङ्गे, रञ्ज रागे, विजिर् पृथग्भावे, सञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परि-

अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिणुदः पद्यभिद विद्यतिर्व्विदः ।
शद्सदी स्कन्दतिस्विद्यौहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युध्राध्यतिरुधी व्यध्शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप छुपिस्तप् तिपस्तृप्यदृप्यती ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपीयभ्रभ्लभ् गम्नम्यमो रमिः ।
क्रुशिर्दंन्शिदिशी दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशः कृषिः ।

ष्वङ्ग, सृज विसर्गे । जान्ताः १५ । अद भक्षणे, क्षुदिर् संपेषणे, खिद दैन्ये, खिद्यतिः खिद्‌तिश्च । छिदिर् भेदे, तुद व्यथने, णुद विनोदे, पद गतौ, भिदिर् विदारणे, विद सत्तायां, विद विचारणे, शद्‌ल विशरणगत्यवसादेषु, षद गतौ, स्कन्दिर् गतिशोषणयोः, स्विदा गात्रप्रक्षरणे, हद पुरीषोत्सर्गे । दान्ताः १५ । क्रुध कोपे, क्षुध बुभुक्षायां, बुध अवगमने, बन्ध बन्धने, युध संप्रहारे, राध संसिद्धौ, रुधिर् आवरणे, रुध कामे, इति दिवादिश्च व्यध ताड़ने, शुध शौचे, षाध संसिद्धौ, षिध संसिद्धौ । धान्ताः ११ । मन ज्ञाने, दिवादिः हन् हिंसागत्योः । नान्तौ २ । आप्‌लृ व्याप्तौ, क्षिप प्रेरणे, दिवादिस्तुदादिश्च छुप स्पर्शे, तप सन्तापे, तप ऐश्वर्य्ये, दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे, तिप क्षरणे, तृप प्रीणने, दृप हर्षविमोचनयोः, रधादौ वेट्‌कौ इह पाठस्तु अनुदात्तस्य च(७०१०२सू०)इत्येतदर्थः लिप उपलेपे, लुप्‌लृ छेदने, डु वप वीजतन्तुसन्ताने, शप उपालम्भे, ञि ष्वप स्वापे, सृप्‌लृ गतौ । पान्ताः १३ । यभ मैथुने, रभ राभस्ये, डु लभ प प्राप्तौ । भान्ताः ३ । गम्‌लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, यम उपरमे, रमु क्रीड़ायाम्, मान्ताः ४ । क्रुश आक्रोशे, दन्श दंशने, दिश अतिसर्ज्जने, दृशिर् प्रेक्षणे, मृश आमर्शने, रिश रुश हिंसायां, लिश गतौ च, विश प्रवेशे स्पृश स्पर्शे, शान्ताः १० । कृष विलेखने, भौवादिकतौ-

तुष्त्विष् दुष्द्विष् पिष्पुष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः।
वसतिर्दहदिहिदुहो नहमिहरुहलिह् वहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम्।
तुदादौ(६९) मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृपदृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः। किञ्च।
स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यौ श्लिषः श्यना ॥
वसिः शपा लुका यौति र्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये (७०)।
निजिर् विजिर् शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा(७१)॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम्॥

दादिकौ, तुष तुष्टौ, त्विष दीप्तौ, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, पिष्लृ संचूर्णने, पुष पुष्टौ, विष्लृ व्याप्तौ, शिष्लृ विशेषणे, शुष शोषणे, श्लिष आलिङ्गने। षान्ताः ११। घस्लृ अदने, प्रकृत्यन्तरस्य अस्तेरादेशस्य तु स्थान्युपदेशत्वेनानुदात्तत्वं सिद्धम्। वस निवासे, सान्तौ २। दह भस्मीकरणे, दिह उपचये, दुह दोहने, दुहिरिति च भूवादिस्तु नेह गृह्यते। णह बन्धे, मिह सेचने, रुह जन्मप्रादुर्भावयोः, लिह आस्वादने, वह प्रापणे। हान्ताः ८। मनो०।

(६९) तृप्यदृप्यतोरित्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति।

(७०) अन्यनिवृत्तये इति अन्ये ये निवर्त्याः ते पुनरेते यथाक्रमं बोध्याः। स्विदा स्वेदमोचनयोः, पद स्थैर्य्ये, सेधतिबोधती, चैते भौवादिकाः मन अवबोधने, तानादिकः, पुष पुष्टौ, पोषतिः पुष्णातिश्च श्लिष दाहे, भौवादिकः वसि आच्छादने आदादिकः, एते सेट्काः यौतीति-निरनुबन्धस्यैव पर्युदासात् युज् बन्धे इति क्र्यादिस्तु अनिट् मनो०।

(७१) तथेति अन्यनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थस्तेन णिजि शुद्धावित्यादादिकः, ओ विजी भयचलनयोरिति तुदादिः, शक्यतिश्च सेट्कएवेत्यर्थः।

रनजिमस्जी अर्दिपदी नुद् क्षुध्मुषिपुषी शिषिः।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः॥

स्पर्द्ध सङ्घर्षे। सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्म्मकः। स्पर्द्धते।

शर्पूर्व्वाः खयः। ७। ४। ६१।

अभ्यासस्य शर्पूर्व्वाः(७२)खयः शिष्यन्ते। हलादिः शेषः (७।४।६०) इत्यस्यापवादः। पस्पर्द्धे। स्पर्द्धिता। स्पर्द्धिष्यते। स्पर्द्धताम्। अस्पर्द्धत। स्पर्द्धेत। स्पर्द्धिषीष्ट। अस्पर्द्धिष्ट। अस्पर्द्धिष्यत। २। गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च। गाधते जगाधे ३। बाधृ लोडने। लोडनं प्रतिघातः बाधते ४। नाथृ नाधृ याच्ञोपतापै (७३) श्वर्य्याशीःषु। आशिषि नाथ इति वाच्यम्*। अस्याशिष्येवा (७४) त्मनेपदं स्यात् (नाथते ५। अन्यत्र। नाथति। नाधते ६। दध धारणे। दधते।

अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। ६। ४। १२०।

लिड्निमित्तादेशादिकं(७५)न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि।

थलि च सेटि। ६। ४। १२१।

(७२) शर्पूर्व्वा इति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तेन शरो न शेषः किन्तु खयामेवेति बोध्यम्। मनो०।

(७३) उपतापो रोगः। उपघात इत्यन्ये।

(७४) अनुदात्तत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्त्तिकमित्याह आशिष्येवेति।

(७५) तन्त्रावृत्त्या लिटीत्यादेशस्यापि विशेषणमित्याह लिड्निमित्तेति तेन

प्रागुक्तं स्यात्। आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादकएवाश्रीयते शसिददोः प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात्। तेन प्रकृतिजश्शरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्तएव। देधे। देधाते। देधिरे ७। अतः किम् दिदिवतुः। तपरः किम् ररासे। एकेत्यादि किम् ततसरतुः। अनादेशादेः किम् चकनतुः। लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव। नेशिथ। सेहे। स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणञ्च।

इदितो नुम् धातोः। ७। १। ५८।

स्कुन्दते। चुस्कुन्दे ८। श्विदि शैत्ये। अकर्म्मकः। श्विन्दते। शिश्विन्दे ९। वदि अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते। ववन्दे १०। भदि कल्याणे, सुखे च। भन्दते। बभन्दे ११। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। मन्दते। ममन्दे १२। स्पदि किञ्चिच्चलने। स्पन्दते। पस्पन्दे १३। क्लिदि परिदेवने शोकेइत्यर्थः। सकर्म्मकः। क्लिन्दते चैत्रम्। चिक्लिन्दे १४। मुद हर्षे। मोदते १५। दद दाने। ददते।

न शसददवादिगुणानाम्। ६। ४। १२६।

शसे (७६) ददेर्व्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य (७७)

नेशिथ सेहे इत्यादि सिद्धम् अन्यथा नशसहादेर्लिटोऽन्यत्र अनेशत् असोढेत्यादौ अन्यथाभूतादिकतया न स्यादिति भावः।

(७६) शसेति तालव्यान्तपाठस्तु आकरविरुद्धत्वादुपेक्ष्य इति। मनो०।

(७७) गुणशब्देन भावितस्येति अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः भावितत्वञ्च प्रयोज्यत्वम्, तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम्। तथा हि शशरतुः

यश्चकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न । ददे । ददाते । ददिरे १६ । ष्वद स्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः (७८) ।

धात्वादेः (७९) षः सः । ६ । १ । ६४ ।

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरिति (७२०सू०) षत्वस्य निषेधः । अनु-स्वदते । सस्वदे १७ । स्वर्दते । सस्वर्दे १८ । उर्द माने क्रीडायाञ्च ।

उपधायाञ्च । ८ । २ । ७८ ।

धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे १९ । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे २० । खूर्दते २१ । गूर्दते २२ । गोदते । जुगुदे २३ । षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे २४ । सेक (८०) सृप् सृ सृज स्तृ स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

षपरतुरित्यादौ अरूपे गुणे कृतेऽकारः साक्षाद्गुणप्रयोज्यः । लुलविथेत्यादौ ओकाररूपे गुणे कृते तस्यावादेशे तदवयवोऽकार इति परम्परया गुणस्य तत्वाकारे प्रयोजकत्वमिति विवेकः ।

(७८) "स्वदस्व हव्यानि"त्यस्य अनुभवेत्यर्थः 'स्वादुः सगन्धिः स्वदते तुषारै'-त्यत्र तु स्वदते रोचते इत्यर्थइत्यर्थभेदयोर्यथाक्रममुदाहरणे ।

(७९) धात्वादेरिति यदि धातव एव दन्त्यादयः पठ्येरन् तदा सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्ययोरिति (८५५सू०) नियमात् षत्वं न स्यादिति षादिकान् पठित्वा सादेशः क्रियते इति बोध्यम् । मनो० ।

(८०) धातूनां लक्षणद्वारा षोपदेशत्वं व्यवस्थापयति सेकेति दन्त्यश्च अच्

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क(८१)ष्विद् स्वद् स्वञ्ज स्वप स्मिङः ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यः नतु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। ह्राद अव्यक्तशब्दे। ह्रादते। जह्रादे २५। ह्लादी (८२)सुखे च चादव्यक्तशब्दे ह्लादते २६। स्वाद आस्वादने। स्वादते २७। पर्द कुत्सिते शब्दे गुदरवे इत्यर्थः पर्दते २८। यती प्रयत्ने। यतते। येते २९। युतृ जुतृ भासने। योतते। युयुते ३०। जोतते। जुजुते ३१। विथृ वेथृ याचने। विविथे ३२। विवेथे ३३। श्रथि शैथिल्ये। श्रन्थते ३४। ग्रथि कौटिल्ये। ग्रन्थते ३५। कथि श्लाघायाम्। कन्थते३६। एधादयोऽनुदात्तेतो गताः। अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः। अत सातत्यगमने। अतति। अत आदेः (७२६पृ०)। आत। आततुः। आतुः। लुङि अ तइ स ई इति स्थिते।

इट ईटि। ८। २। २८।

दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स सकार आदिर्येषां ते एकाचःषोपदेशा बोध्या दन्त्यान्तेति किं चुष्कुदे इत्यादौ न। एकाचः किं सोस्लच्यते सोस्लयते इत्यादौ न। अतिप्रसङ्गवारणायाह सेकसृबिति। सेक गतौ, सृ गतौ, सृ गतौ, सृज विसर्गे, स्तृञ् आच्छादने स्त्यै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये इत्यर्थः।

(८१) उक्तलक्षणेनासंगृहीतानन्यान् धातून् संगृह्णाति ष्वष्किति ष्वष्क गतौ, ञि ष्विदा चरणे, ष्वद आस्वादने, ष्वन्ज परिष्वङ्गे, ञि ष्वप स्वप्ने, ष्मिङ ईषद्धासे इत्येतेऽपि षोपदेशा इत्यन्वयः।

(८२) ह्लादीति ईदित्त्वस्य फलं श्वीदितो निष्ठायामिती(७३५पृ०)डनिषेधः॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः * । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ।

वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ।

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

नेटि । ७ । २ । ४ ।

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः १ । चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः २ । च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रीकरणम् आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । इर इत्संज्ञा वाच्या * । च्योतति । चुच्योत ।

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ।

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे । अच्युतत्-अच्योतीत् ३ । श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत्-अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् श्चोतति ४ । मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतीघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः "क्ङिदाशिषीति(७।८५०)कित्त्वादनिदितामिति(१७८५०)" नलोपः मथ्यात् ५ । कुथि ७ पुथि ८ लुथि ९ मथि १० हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । षिधु गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योरिति (७३०५०) निषेधे प्राप्ते

उपसर्गात्(८३)सुनोतिसुवतिस्यति स्तौति स्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्। ८। ३। ६५।

उपसर्गस्था(८४)न्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्।

सदिरप्रतेः। ८। ३। ६६।

प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः (८५) सस्य षः स्यात्।

स्तन्भेः। ८। ३। ६७।

सौत्रस्य(८६)सस्य षः स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः(८७)।

(८३) सुनोतीत्यादीनां पञ्चानां श्तिपा निर्देशात् यङ्लुकि अभिसोषवीतीत्यादौ न षत्वम् सेनयेति ण्यन्तात् शपा निर्देशात् यङ्लुकि न, तस्यानेकाच्त्वेऽपि क्वौ णिलोपे आचारे क्वौ यङः सम्भवात् सेधेति शपा निर्देशोऽपि तदर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च।

(८४) इण्को (९५पृ०) रित्यधिकारेऽपि उपसर्गे कवर्गासम्भवादिणैव संबध्यते इत्याशयेनाहोपसर्गस्यादिणिति अत्रेदं बोध्यं यत्क्रियां प्रत्येव प्रादीनां विशेषणत्वम् तत्क्रियां प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमेन निर्गतः सावको यस्मात् इति वाक्ये गतपदलोपे निःसावक इत्यादौ निरादीनां गमाद्युपसर्गतया सुनोत्याद्युपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्।

(८५) सदिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति।

(८६) सौत्रस्येति स्तन्भुस्तुन्भ्वित्यादिसूत्रे (७१६४पृ०) निर्दिष्टस्यैव स्तन्भेः ग्रहणं नकारविशिष्टतया तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात्।

(८७) उत्तरेति पृथक्सूत्रकरणात् अवाच्चेति (७२८पृ०) सूत्रे स्तन्भेरेव सम्बन्धार्थो न सदेः इत्यर्थः।

किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्त्तते (८८) बाङ्कप्रतिष्टब्धविष्टब्ध-मन्युरिति ।

अवाच्चालम्बना(८९)विदूर्य्ययोः ।८ ।३ ।६८ ।

अवात् स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ।

वेश्च स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ।

व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद्भोजने(९०) ।

परिनिविभ्यः(९१)सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ।

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । नि-षेधति ।

प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ६३ ।

---

(८८) नानुवर्त्तते इति स्तन्भेरितिसूत्रे इति शेषः अननुवृत्तेः फलमाह बाङ्कप्रतीति रघुवंशपद्यमेतत् ।

(८९) आलम्बनमाश्रयणं यथा यष्टिमवष्टभ्यास्ते, आविदूर्य्यं सामीप्यम् अव-ष्टब्धा गौः निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः । न नञ्पूर्व्वादिति(६५२ पृ०) निषेधे सत्यपि निपातनात् अविदूराद्भावप्रत्ययइति । मनो० ।

(९०) वि-ष्वणति मांसं सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः अन्यत्र वि-स्वनति वीणेति ।

(९१) षेञ् सेवने, षिञ् बन्धने, क्तान्तः सय इत्यजन्तः प्रत्ययविशिष्टग्रहणात् त्रिषितः विषय इत्यत्रैव षत्वं वि-षिनोतीत्यादौ तु न । षिवु तन्तु-सन्ताने, षह शक्तौ, सुट् आगमः परिष्करोतीत्यादौ षत्वम् । स्तुस्वञ्जो-स्तूपसर्गात् (७२७पृ०) इत्यनेनैव सिद्धे पर्य्यादिपूर्व्वयो रेतयोः "अड् अव्यवाये सितादीनां वेति (७८९पृ०) विकल्पार्थं पुनर्व्वचनम् ।

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्(९२)प्राक् ये सुनोत्यादय(३२७पृ०)स्तेषा मड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्। न्यषेधीत्। न्यषेधिष्यत्।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य। ८। ३। ६४।

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। एषामेव (९३) चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्। नि-षिषेध। नि-षिषिधतुः।

सेधतेर्गतौ। ८। ३। ११३।

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात्। गङ्गां वि-सेधति ११। षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। शास्त्रं शासनम्।

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। ७। २। ४४।

---

(९२) क्तान्तात् षिञ बन्धने इत्यतः प्राक् अष्टमाध्यायतृतीयपादस्थपञ्चषष्टसूत्रमारभ्य तत्रत्यसप्ततितमसूत्रपर्य्यन्तसूत्रषट्कनिर्द्दिष्टा इत्यर्थः।

(९३) अत्रेदं बोध्यम् स्थादिषु द्वे वाक्ये तत्र यद्यपि नि-षिषेधेत्यादौ पूर्व्वभागस्योपसर्गादित्यनेन (३२७पृ०) सिद्धिः द्वितीयस्य तु आदेशप्रत्ययोरिति (९५पृ०) सिद्धिस्तथापि आद्यं वाक्यं फलत्रयार्थम् अभि-षिषेणयिषतीत्यादौ अषोपदेशस्यापि षत्वार्थम् अधि-तष्ठावित्यादौ अवर्णान्तादपि द्वितीयस्य षत्वार्थं, षणि निषिद्धप्रतिप्रसवार्थञ्च तेन स्तौतिण्योरिति (३२०४पृ०) नियमेन निवर्त्तितमपि षत्वम् अभिषिषिक्षतीत्यादावनेन स्यादेव। अभ्यासस्येति द्वितीयं वाक्यं स्थादिष्वभ्यासस्य षत्वं न तु सुनोतीत्यादिष्विति नियमार्थं तत्फलन्तु अभिसुसूषतीत्यादौ अभ्यासस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरेवेति नियमात् नेति विशेषः। अभिषिषासतीत्यादौ तु षणोऽसम्भवेन आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् पूर्व्वस्य तु न उक्तनियमादिति एवमन्यत्राप्यूह्यम्। मनो०।

स्वरत्यातेरूदितश्च परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य इड् वा स्यात्।

झषस्तथोर्द्धोऽधः। ८। २। ४०।

झषः परयोस्तथोर्धः स्यात् न तु दधातेः। जश्त्वम्। सिषेद्ध-सिषेधिथ। सेद्धा-सेधिता। सेत्स्यति-सेधिष्यति। असैत्सीत्।

झलोझलि। ८। २। २६।

झलः परस्य सस्य(६४) लोपः स्यात् झलि। असैद्धाम्। असैत्सुः। असैत्सीः। असैद्धम्। असैद्ध। असैत्सम्। असैत्स्व। असैत्स्म। पक्षे असेधीत्। असेधिष्टामित्यादि १२। खाद्द भक्षणे। ऋकार इत्। खादति। चखाद १३। खद स्थैर्य्ये हिंसायाञ्च चाद्भक्षणे। स्थैर्य्ये अकर्म्मकः। खदति।

अत उपधायाः। ७। २। ११६।

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद।

णलुत्तमो वा। ७। १। ६१।

उत्तमो णल् वा णित् स्यात्। चखाद-चखद।

अतो हलादेर्लघोः। ७। २। ७।

---

(६४) सस्य लोपइति तत्र प्रत्यासत्तेः झलोझलि सस्येति निर्दिष्टानां तयोः-स्थानेकपदस्थत्वे एव लोपस्तेन सोमसुत् स्यातेत्यादौ नेति बोध्यम्।

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्-अखदीत् १४। बद स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति। बबाद॥ बेदिथ १५। गद व्यक्तायां वाचि। गदति।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। ८। ४। १७।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु। प्र-णि-गदति। जगाद १६। रद विलेखने। विलेखनम्भेदनम्। रराद। रेदतुः १७। णद अव्यक्तशब्दे।

णो नः। ६। १। ६५।

धातोरादेर्णस्य नः स्यात्।

णोपदेशा (८५) स्त्वनर्दनाटिनाथ्नाधृनन्दनक्कनृनृतः। नाटेर्दीर्घोर्हस्य पर्युदासाद्घटादिर्णोपदेश एव। तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्न्दनर्दी च केचिन्नोपदेशतामाहुः।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। ८। ४। १४।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्

---

(८५) नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने चुरादिःनाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नृता-विति घटादिर्नेह गृह्यते नाथृ नाधृ याच्ञादौ टु नदि समृद्धौ नक्क नाशने नृ नये नृती गात्रविक्षेपे एतद्भिन्ना णोपदेशा इत्यर्थस्तेनामेव णत्वनिमित्ते सति णत्वं नत्वं मामित्यारम्भफलम्।

समासेऽसमासेऽपि । प्र णदति । प्र णि नदति १८ । अर्द गतौ याचने च । अतआदेः (७२६९०) ।

तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ।

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् १९ । नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्र नर्दति २० । गर्दति । जगर्द २१ । तर्द हिंसायाम् । तर्दति २२ । कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति २३ । खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द २४ । अति अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त २५ । अन्दति । आनन्द २६ । इदि परमैश्वर्य्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार २७ । बिदि अवयवे । पवर्गद्वतीयादिः । बिन्दति । अवयवङ्करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् २८ । गडि वदनैकदेशे । गण्डति २९ । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्र-णिन्दति ३० । टु नदि समृद्धौ ।

आदिर्ञिटुडवः । १ । ३ । ५ ।

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् ३१ । चदि आह्लादे । चचन्द ३२ । त्रदि चेष्टायाम् । तत्रन्द ३३ । कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । चकन्द ३४ । चक्रन्द ३५ । चक्लन्द ३६ । क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द ३७ । शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः

शुभ्यात्। ३८। अथ (८६) कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत्। शीकृ सेचने। तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके। शीकते। शिशीके १। लोकृ दर्शने। लोकते। लुलोके २। श्लोकृ सङ्घाते। सङ्घातो ग्रन्थः स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्व्वा आद्ये अकर्म्मको द्वितीये सकर्म्मकः। श्लोकते ३। द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः। उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यञ्च। दिद्रेके ४। दिध्रेके ५। रेकृ शङ्कायाम्। रेकते। ६। सेकृ ७ स्रेकृ ८ स्रकि ९ श्रकि १० श्लकि ११ गतौ। त्रयो दन्त्यादयः। द्वौ तालव्यादी। अषोपदेशत्वान्न षः। सिषेके। शकि शङ्कायाम्। शङ्कते। शशङ्के १२। अकि लक्षणे। अङ्कते। आनङ्के १३। वकि कौटिल्ये। वङ्कते १४। मकि मण्डने। मङ्कते १५। कक लौल्ये। लौल्यङ्गर्व्वश्चापल्यञ्च। ककते। चकके १६। कुक वृक आदाने। कोकते। चुकुके १७। वर्कते। ववृके १८। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं (८७)गुणात्पूर्व्वविप्रतिषेधेन। चक तृप्तौ प्रतिघाते च। चकते। चेके १९। ककि २० वकि २१ श्वकि २२ त्रकि २३ ढौकृ २४ त्रौकृ २५ ष्वष्क २६ वस्क २७ मस्क २८ टिकृ २९ टीकृ ३० तिकृ ३१ तीकृ ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः। कङ्कते। डुढौके।

(८६) प्रथमं माङ्गलिकतया तवर्गान्त एधतिरभिहितस्तदनुरोधेनैव कतिचित् तवर्गीयान्तानुक्त्वा मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयप्रभृत्यन्तान् क्रमेणाह अथेति।

(८७) परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् लिटः कित्त्वमित्याशयेनाह लिटः कित्त्वमिति। एतच्च प्रसङ्गादुक्तमपि क्ङिति इति कित्त्वस्य सिद्धेः।

तुतौके। सुब्धातुष्ठिवष्वक्कतीनां(६८)सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः*। ष्वक्कते। षष्वक्के। अत्र तृतीयन्त्यादिमेके। लघि भोजननिवृत्तावपि। अघि वघि मघि गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये। अङ्घते। आनङ्घे ३५। वङ्घते ३६। मङ्घते ३७। मघि कैतवे च। राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये। राघते ३८। लाघते ३९। ध्राघृ ४० इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च। आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते ४१। श्लाघृ कत्थने। श्लाघते ४२। अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ५०। फक्क नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क १। तक हसने। तकति २। तकि कृच्छ्रजीवने। तङ्कति ३। बुक्क भषणे भषणं श्वरवः। बुक्कति ४। कख हसने। प्र-नि-कखति ५। ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ ध्राखृ १० शोषणालमर्थयोः। ओखति। ओखाञ्चकार। शाखृ ११ श्लाखृ १२ व्याप्तौ। शाखति। उख १३ उखि १४ वख १५ वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१ रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७ वल्गि २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ वगि ३२ मगि ३३ तगि ३४ त्वगि ३५ श्रगि ३६ श्लगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९ लिगि ४० गत्यर्थाः। कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश। तृतीयान्ता

---

(६८) सुब्धात्विति तेन षण्डमाचष्टे इत्याख्याने णिचि षण्डयतीत्यादौ न सत्वम् वस्तुतउपदेश इत्युक्तेः तस्योपदेशाभावात् सुब्धात्वित्यंशो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः।

स्वयोदश। इह खान्तेषु रिख ४१ लख ४२ लिखि ४३ शिखि ४४ इत्यपि चतुरः। केचित् पठन्ति।

अभ्यासस्यासवर्णे। ६।४।७८।

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि। उवोख। सन्निपातपरिभाषया इजादेरि (७२२९०)त्याम्न। ऊखतुः। ऊखुः। इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात्। आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तत्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वर्णादाङ्गम्बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च। उङ्खति। ववखतुः। वङ्खति। मेखतुः। त्वगि कम्पने च। युगि ४५ जुगि ४६ वुगि ४७ वर्ज्जने। युङ्गति। घघ हसने। घघति। जघाघ ४८। मघि मण्डने। मङ्घति ४९। शिघि आघ्राणे। शिङ्घति ५०। अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः। वर्च दीप्तौ। वर्चते १। षच सेचने सेवने च। सचते। सेचे। सचिता २। लोचृ दर्शने। लोचते। लुलोचे ३। शच व्यक्तायां वाचि। शेचे ४। श्वच ५ श्वचि ६ गतौ। श्वचते। श्वञ्चते। कच बन्धने। कचते ७। कचि ८ काचि ९ दीप्तिबन्धनयोः। चकञ्चे। चकाञ्चे। मच १० मुचि ११ कल्कने। कल्कनं दम्भः शाठ्यं च कथनमित्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ममञ्चे १२। पचि व्यक्तीकरणे। पञ्चते १३। ष्टुच प्रसादे। स्तोचते। तुष्टुचे १४। ऋज गतिस्थानार्ज्जनोपार्ज्जनेषु। अर्ज्जते। नुड्विधौ (७३२९०)ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वा-

लुट्। आप्टजे १५। ऋजि १६ भृजी १७ भर्ज्जने। ऋञ्जते। उपसर्गादृतीति (४५पृ०) वृद्धिः। प्रार्ञ्जते। ऋञ्जाञ्चक्रे। आर्ञ्जिष्ट। भर्ज्जते। बभृजे। अभर्ज्जिष्ट। एजृ १८ भ्रेजृ १९ भ्राजृ २० दीप्तौ। एजाञ्चक्रे। ईज गतिकुत्सनयोः। ईजाञ्चक्रे २१। अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः (७५५१पृ०) परस्मैपदिनः। शुच शोके। शोचति १। कुच तारे शब्दे। कोचति २। कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। अनिदितामिति (१७८पृ०) नलोपः। कुच्यात् ३ क्रुच्यात् ४। लुञ्च अपनयने। लुच्यात् ५। अञ्चु गतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ तु (१८१पृ०) नलोपः। पूजायान्तु अञ्च्यात् ६। वञ्चु ७ चञ्चु ८ तञ्चु ९ त्वञ्चु १० म्रुञ्चु ११ म्लुञ्चु १२ म्रुचु १३ म्लुचु १४ गत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुञ्चीत्। अम्लुञ्चीत्।

जृस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च। ३। १। ५८।

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात्। अम्रुचत्-अम्रोचीत्। अम्लुचत्-अम्लोचीत्। ग्रुचु १५ ग्लुचु १६ कुजु १७ खुजु १८ स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्-अग्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्-अग्लोचीत्। अकोजीत् अखोजीत्। ग्लुञ्चु षस्ज गतौ। अङ्। अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत् १९। सस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते २०। गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात् २१। अर्च पूजायाम्। आनर्च २२। म्लेछ अव्यक्ते शब्दे। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः।

म्लेच्छति। मिम्लेच्छ २३। लछ लाछि लक्षणे। ललच्छ २४। ललाञ्छ २५। वाछि इच्छायाम्। वाञ्छति २६। आछि आयामे। आञ्छति। अतआदेरित्यत्र (७२६७०) तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् तेन दीर्घभावान्न नुट्। आञ्छ। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्। आनाञ्छ २७। ह्रीछ लज्जायाम्। जिह्रीच्छ २८। हुर्छा कौटिल्ये। कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः। उपधायाञ्चेति(७२४७०)दीर्घः। हूर्छति२९। मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। मूर्छति ३०। स्फुर्छा विस्तृतौ। स्फूर्छति ३१। युछ प्रमादे। युच्छति (९९) ३२। उछि उञ्छे। "उञ्छः कणश आदानम् कणिशाद्यर्जनं शिलमिति" यादवः। उञ्छति। उञ्छाञ्चकार ३३। उछी विवासे। विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः। व्युच्छति ३४। ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ। ध्रजति ३५ ध्रञ्जति ३६ धर्जति ३७ धृञ्जति ३८ ध्वजति३९ ध्वञ्जति ४०। कूज अव्यक्ते शब्दे। चुकूज ४१। अर्ज षर्ज अर्जने। अर्जति। आनर्ज ४२। सर्जति। ससर्ज ४३। गर्ज शब्दे। गर्जति ४४। तर्ज भर्त्सने। तर्जति। ततर्ज ४५। कर्ज व्यथने। चकर्ज ४६। खर्ज पूजने च। चखर्ज ४७। अज गतिक्षेपणयोः। अजति।

(९९) युच्छतीति अन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते लघूपधत्वाभावात् न गुणः वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वं तु युगपत्प्राप्तिस्थाने समानाश्रये एवेति कैयटादिभिर्व्यवस्थापितमिति न तस्यात्र प्रवृत्तिः। मनो०।

अजेर्व्यघञपोः। २। ४। ५६।

अजेर्वी (१००) त्ययमादेशः स्यादार्द्धधातुकविषये (१०१) घञ-मपञ्च वर्जयित्वा। वलादावार्द्धधातुके वेष्यते। विवाय। विव्यतुः। विव्युः। अत्र वकारस्य हलुपरत्वादुपधायाश्चेति (७३४पृ०)दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति (२४पृ०) स्थानिवद्भावे-नाच्परत्वम्। नच नपदान्तेति (२५पृ०) निषेधः स्वरदीर्घयलो-पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः। थलि "एका-च(७२५पृ०)इतीण्निषेधे प्राप्ते।

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। ७। २। १३।

एभ्यो लिटि इट् न स्यात्। क्रादीनाञ्चतुर्णां (१०२) ग्रहणं नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यदिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्यएव नान्येभ्यइति। ततश्चतुर्णामयलि भार-द्वाज (१०३) नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिर्नियमप्रापितस्य चेटोनिषेधार्थम् (१०४)।

---

(१००) अजेर्वी दीर्घान्त आदेशः ह्रस्वान्तत्वे संवीतिरिति न सिध्येत्।

(१०१) आर्द्धधातुके विषयेइति तेन यङुत्पत्तेः प्रागेव वीभावे हलादित्वसम्भवात् यङि वेवीयते इति सिद्धम् परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येदिति भावः। मनो०।

(१०२) इ इति इङ्इणोर्ग्रहणम् क सृ भृ एषाम् एकाच उपदेशे इति (७२५पृ०) प्रकृत्याश्रये इङ्इणोस्तु श्र्युकः कितीति(७८७पृ०) प्रत्यया-श्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याह क्रादीनामिति।

(१०३) भारद्वाजेति ऋतो भारद्वाजस्येति (७५८पृ०) ऋदन्ताश्रयस्य थला-श्रयस्य चेत्यर्थः।

(१०४) निषेधार्थमिति। नेड् वशी(७३३८पृ०)त्युपक्रमात् नञा प्रापितस्यैवाभाव-स्यायं नियमो न तु विभाषाबललभ्यस्य वैकल्पिकाभावस्य तेन सिषिधिव

अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यम्। ७। २। ६१।

उपदेशे (१०५) ऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थलइड् न स्यात्।

उपदेशेऽत्वत: (१०६)। ७। २। ६२।

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इड् न स्यात्।

ऋतोभारद्वाजस्य। ७। २। ६३।

तासौ नित्यानिटः ऋदन्तस्यैव (१०७) थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन। तेनान्यस्य स्यादेव। अयमत्र संग्रहः।

शिषिच्छेत्युभयम् तत्र इङ्इञोः प्रकृत्याश्रयस्य नियमासम्भवस्तयोरुदात्तत्वेनेड्निषेधाप्रसक्तेः थलोऽकित्त्वेन च प्रत्ययाश्रयस्याप्यसम्भवोऽतस्तद्विषये न नियमः किन्तु वमसेध्वेवह्विमहीनां कित्त्वेन तत्रैव क्रादीनां त्रयाणां नियमः।

(१०५) उत्तरसूत्रादुपदेशे इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तविशेषणमित्याह उपदेशे इति नित्यमित्यनिटो विशेषणम्। क्व नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासि च क्लृपः (उ८०पृ०) इत्यतस्तासीति पदमनुवर्त्त्य सप्तम्या विपरिणमय्याह तासाविति। सूत्रे तास इव थल इट् न स्यादिति तास्वदिति षष्ठ्यर्थे वतिः।

(१०६) नित्यानिट इत्यनुवर्त्तनात् क्रमेस्तासौ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (उ६४पृ०) इत्यनेन परस्मैपदे सेट्कतया नित्यानिट्कत्वाभावात् चक्रमिथेत्येव भवति। उपदेशे किं चकर्षिथेत्येव। अत्वतः किं बिभेदिथेति। तपरः किं रराधिथेति। तासि किं जिघत्सतीत्यादौ सनि अनिट्कत्वेऽपि जघसिथेत्येव। नित्यानिटः किं वेट्कस्य मा भूत् आनञ्जिथेति।

(१०७) तपरकरणात् ह्रस्वान्तस्यैवायं नियमः। अचस्तास्वदित्येव प्राप्तत्वात् न निषेधविधिः। इङ्इञो च यद्यपि सेट्कौ तथापि इङः परस्मैपदित्वाभावेन थलोऽसम्भवः इञस्तु छन्दसि बभूथेत्यादिना (उ५२२पृ०) ववर्थेति निपातनात् भाषायामिटा भाव्यमित्यतो नियमोऽयमित्याह ऋदन्तस्यैवेति।

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम्।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड्भवेत्॥

न च (१०८) सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वतइति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः अनन्तरस्येति न्यायात्। विवयिथ-विवेथ-आजिथ। विव्यथुः। विव्य। विवाय-विवय। विव्यिव। विव्यिम। वेता-अजिता। वेष्यति- अजिष्यति। अजतु। आजत्। अजेत्। वीयात्।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु।७।२।१।

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि। अवैषीत्-आजीत्। अवेष्यत्-आजिष्यत् ४८। तेज पालने। तेजति ४९। खज मन्थे। खजति ५०। खजि गतिवैकल्ये। खञ्जति ५१। एजृ कम्पने। एजाञ्चकार ५२। टु ओ स्फूर्ज्जा वज्रनिर्घोषे। स्फूर्ज्जति। पुस्फूर्ज्ज ५३। क्षि क्षये (१०९) अकर्म्मकः। अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्म्मकः। क्षयति।

(१०८) ननु सुद्रुप्रभृतीनां थलि भारद्वाजस्य नियमादिट् स्यात् न च क्रादिसूत्रे चतुर्णां ग्रहणेनास्य बाध उचितः येन नाप्राप्तन्यायेन वमादौ क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधौचित्यादित्याशङ्क्याह नचेति समाधत्ते अचस्तास्वदिति द्वयोरनन्तरमस्य सूत्रस्यारम्भात् योऽयं तासौ नित्यानिटस्थलीति निषेधः स भारद्वाजमते ऋदन्तस्यैव नान्यस्येति नियमात् सर्व्वेष्टसिद्धिः। मनो०।

(१०९) क्षि क्षये इति अस्याजन्तेषु पाठस्योचितत्वेऽपि प्रसङ्गादत्रोक्तिः

चिच्चाय। चिच्चियतुः। चिच्चियुः। चिच्चयिथ-चिच्चेथ। चिच्चियिव। चिच्चियिम। चेता।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। ७। ४। २५।

अजन्त(११०)स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः। चीयात्। अचैषीत् ५४। चीज अव्यक्ते शब्दे कूजिना सहायम्पठितुं युक्तः। चिचीज ५५। लज ५६ लजि ५७ भर्जने। लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्सने च। जज ६० जजि ६१ युद्धे। तुज हिंसायाम्। तोजति। तुतोज ६२। तुजि पालने ६३। गुज ६४ गजि ६५ गृज ६६ गृजि ६७ मुज ६८ मुजि ६९ शब्दार्थाः। गज मदने च। ७० वज ७१ व्रज गतौ। वदव्रजेति (७२६पृ०) वृद्धिः। अव्राजीत् ७२। अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ताः (७५२पृ०) अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्। अट्ट अतिक्रमहिंसयोः। दोपधोऽयम् (१११)। टोपध इत्येके। अट्टते। आनट्टे १। वेष्ट वेष्टने। विवेष्टे २। चेष्ट चेष्टायाम्। अचेष्टिष्ट ३। गोष्ट लोष्ट सङ्घाते। जुगोष्टे ४।

---

(११०) दीर्घग्रहणेनाचश्चेति (२५पृ०) परिभाषोपस्थानादाहाजन्तस्येति अयङ् यीत्यतः (७२१०पृ०) यीत्यनुवर्त्तते।

(१११ दोपधत्वेन न न्द्राः इति (७११५पृ०) द्वित्वनिषेधात् दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे दकारस्य ष्टुत्वे चर्त्त्वे च कृते अट्टिटिषते इति आट्टिटदिति च सिद्धम् न च परत्वात् पूर्व्वं ष्टुत्वापत्तिरसिद्धत्वात् पूर्व्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति न्यायात् टोपधत्वे तु पूर्व्वत्रासिद्धमद्विर्व्वचने इति पूर्व्वत्रासिद्धत्वाभावात् द्वित्वे हलादिशेषे च आटिट्टिषते आटिट्टदिति भेदः। मनो०।

लुलोटे ५। घट्ट चलने। जघट्टे ६। स्फुट विकसने। स्फोटते। पुस्फुटे ७। अटि गतौ। अण्टते। आनण्टे ८। वटि एकचर्य्यायाम् (११२)। ववण्टे ९। मठि कठि शोके। शोक इहाध्यानम्। मण्ठते १०। कण्ठते ११। मुठि पालने। मुण्ठते १२। हेठ विबाधायाम्। विबाधा शाठ्यम्। जिहेठे १३। एठ च। एठाञ्चक्रे १४। हिडि गत्यनादरयोः। हिण्डते। जिहिण्डे १५। कुडि सङ्घाते। जुकुण्डे १६। कुडि दाहे। चुकुण्डे १७। वडि १८ विभाजने मडि १९ च। ववण्डे। भडि परिभाषणे। परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम्। बभण्डे २०। पिडि सङ्घाते। पिपिण्डे २१। मुडि मार्ज्जने। मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च। मुमुण्डे २२। तुडि तोडने। तोडनं दारणं हिंसनञ्च। तुतुण्डे २३। हुडि वरणे। वरणं स्वीकारः। हरणमित्येके। जुहुण्डे २४। चडि कोपे। चण्डते २५। शडि रुजायां सङ्घाते च। शण्डते २६। तडि ताडने। तण्डते २७। पडि गतौ। पण्डते २८। कडि मदे। कण्डते २९। खडि मन्थे ३०। हेडृ होडृ अनादरे। जिहेडे ३१। जुहोडे ३२। बाडृ आप्लाव्ये। बमादिः। आप्लाव्यमाप्लवः। बाडते ३३। द्राडृ ध्राडृ विशरणे। द्राडते ३४। ध्राडते ३५। शाडृ श्लाघायाम्। शाडते ३६। अथ आ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः। शौटृ गर्व्वे। शौटति। शुशौट १। यौटृ बन्धे। यौटति २। म्लेटृ म्रेडृ उन्मादे। द्वितीयो

(११२) एकचर्य्या असहायगमनं वण्टते सहायं विना चरतीत्यर्थः।

डान्तः। टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत्। स्नेटति स्नेडति ४। कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके। चकाट। सिचि 'अतो हलादेर्लघोरिति (७४०सू०) वृद्धौ प्राप्तायाम्।

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्।७।२।५।

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत् ६। अट पट गतौ। आट। आटतुः। आटुः ७। पपाट। पेटतुः। पेटुः ८। रट परिभाषणे। रराट ९। लट बाल्ये। ललाट १०। शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु। शशाट ११। वट वेष्टने। ववाट। ववटतुः। ववटुः। ववटिथ १२। किट खिट त्रासे। केटति १३। खेटति १४। शिट षिट अनादरे। शेटति। शिशेट १५। सेटति। सिषेट १६। जट १७ झट १८ सङ्घाते। भट भृतौ १९। तट उच्छ्राये २०। खट काङ्क्षायाम् २१। णट नृतौ २२। पिट शब्दसङ्घातयोः २३। हट दीप्तौ २४। षट अवयवे २५। लुट २६ विलोडने। डान्तोऽयमित्येके २७। चिट परप्रेष्ये २८। विट शब्दे २९। बिट ३० आक्रोशे। वलादिः। हिटइत्येके ३१। इट किट कटी गतौ। एटति ३२। केटति ३३। कटति ३४। ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति (७३५०सू०) इण्निषेधार्थः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति। अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य। अयति। * इयाय। इयतुः (११३)। इयुः। इययिथ-इयेथ। इयाय-इयय।

---

* अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्याद्यासादाहरणम्।

(११३) इयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते एरनेकाचः (७३१८सू०) इति यणं

दीर्घस्य तु इजादेश्च (७२१४०) इत्यामि अयाञ्चकारेत्यादि उदाहरन्ति। मडि भूषायाम् ३५। कुडि वैकल्ये। कुण्डति। कुण्डत इति तु दाण्डे गतम् ३६। मुण्ड ३७ मर्द्दने। चडि अल्पीभावे ३८। मुडि खण्डने। मुण्डति ३९। पुडि चेत्येके। पुण्डति ४०। रुटि लुटि स्तेये। रुण्टति ४१। लुण्ठति ४२। रुठि ४३ लुठि ४४ इत्येके। रुडि ४५ लुडीत्यपरे ४६। स्फुटिर् विशरणे। इरित्त्वादङ्‌वा। अस्फुटत्-अस्फोटीत् ४७। स्फुटीत्यपि केचित्। इदित्त्वान्नुम्। स्फुण्टति ४८। पठ व्यक्तायां वाचि। पेठतुः। पेठिथ। अपटीत्-अपाठीत् ४९। वठ स्थौल्ये। ववठतुः। ववठिथ ५०। मठ मदनिवासयोः ५१। कठ कृच्छ्रजीवने ५२। रठ परिभाषणे ५३। रठेत्येके ५४। हठ प्लुतिशठत्वयोः। बलात्कारे इत्येके। हठति। उञ्झठ ५५। रुठ ५६ लुठ ५७ उठ ५८ उपघाते। ओठति। ऊठेत्येके। ऊठति। ऊठाञ्चकार ५९। पिठ ६० हिंसासंक्लेशनयोः। शठ कैतवे च ६१। शुठ प्रतिघाते। शोठति ६२। शठीति स्वामी। शुण्ठति। कुठि च। कुण्ठति ६३। लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ६४। शुठि शोषणे ६५। रुठि ६६ लुठि ६७ गतौ। चुडु भावकरणे भावकरणमभिप्रायसूचनम्। चुड्डति। चुचुड्ड ६८। अड्ड अभियोगे।

बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे अचि श्नुभ्रुवा (११८४) मितीयङ्। केचित्तु वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा यणेव अभ्यासोत्तरेकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन समानाश्रयतया वर्णादाङ्गं बलीय इति न्यायस्यात्र प्रवृत्तेरित्याहुः फलतोऽत्रैवस्मनो०।

अड्डति । आनड्ड ६९ । कड्ड कार्कश्ये । कड्डति ७० । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडृ विहारे । चिक्रीड ७१ । तुडृ तोडने । तोडति । तुतोड ७२ । तूडृ इत्येके ७३ । हुडृ हूडृ होडृ गतौ । हुड्यात् ७४ । हूड्यात् ७५ । होड्यात् ७६ । रौडृ अनादरे ७७ । रोडृ ७८ लोडृ ७९ उन्मादे । अड उद्यमे । अडति । आड । आडतुः आडुः ८० । लड विलासे । लडति ८१ । डलयोरैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः । कड मदे । कडति ८२ । कडि इत्येके । कण्डति ८३ । गडि वदनैकदेशे (११४) । गण्डति ८४ । इति टवर्गीयान्ताः । अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताः (उ०५७पृ०) चतुस्त्रिंशत् । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादि (उ४८पृ०) नियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी (११५) लिङ् आत्मनेपदे परे सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । किच्चान्न गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि, झलो झलीति (उ४०पृ०) सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत[1] । तेपते । तितेपे[2] । तिष्टिपे

---

(११४) गडीति टवर्गीयान्तप्रकरणादत्रैव पाठो न्याय्य इति मनो० ।

(११५) इको झलित्यतो (उ१९९पृ०) झलित्यनुवर्त्त्य प्रत्ययेऽलग्रहणे तदादिग्रहणमित्याशयेनाह झलादी इति ।

तिष्टिपाते। तिष्टिपिरे ३। तिष्टेपे। तिष्टेपाते। तिष्टेपिरे ४। तेपृ कम्पने च। ग्लेपृ दैन्ये। ग्लेपते ५। टुवेपृ कम्पने। वेपते ६। केपृ ७ गेपृ ८ ग्लेपृ ९ च। चात्कम्पने गतौ च सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षतइत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः। मेपृ १० रेपृ ११ लेपृ १२ गतौ। त्रपूष लज्जायाम्। त्रपते।

तॄफलभजत्रपश्च। ६। ४। १२२।

एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च। त्रेपे। त्रेपाते। त्रेपिरे। ऊदित्त्वाद्विट्। त्रपिता-त्रप्ता। त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट १३। कपि चलने। कम्पते। चकम्पे १४। रबि १५ लबि १६ अबि १७ शब्दे। ररम्बे। ललम्बे आनम्बे। लबि अवस्रंसने च। कबृ वर्णे। चकबे १८। क्लीबृ धार्ष्ट्ये। चिक्लीबे १९। क्षीबृ मदे। क्षीबते २०। शीभृ कत्थने। शीभते २१। चीभृ च२२। रेभृ शब्दे। रिरेभे २३। अभिरभी क्वचित्पठ्येते। अम्भते २४। रम्भते २५। ष्टभि २६ स्कभि २७ प्रतिबन्धे। स्तम्भते। उत्तम्भते। उदःस्थास्त-म्भोरिति (६१ष्टु०) पूर्वसवर्णः। विष्टम्भते। स्तन्भेरिति (उ३६ष्टु०) षत्वन्तु न भवति स्तुविधौ निर्द्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रह-णात्। तद्वीजन्तु स्थास्तम्भोरिति (६१ष्टु०) पवर्गीयोपधपाठः स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः। केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः। तम्भते ष्टम्भते टष्टम्भे। जभि जृभि गात्रविनामे।

रधिजभोरचि। ७। १। ६१।

एतयोर्नुमागमः स्यादचि। जम्भते। जजम्भे। जम्भिता। अजम्भिष्ट २८। जृम्भते। जजृम्भे २९। गल्भ कत्थने। जगल्भे ३०। वल्भ भोजने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववल्भे ३१। गल्भ धार्ष्ट्ये। गल्भते ३२। श्र (स्र) म्भु प्रमादे। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। श्रम्भते। स्रम्भते वा ३३। ष्टुभु स्तम्भे। स्तोभते। वि-ष्टोभते। तुष्टुभे। व्यष्टोभिष्ट ३४।

अथ परस्मैपदिनः। गुपू रक्षणे।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। ३। १। २८।

एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे। पुगन्तेति (७।३।८६) गुणः।

सनाद्यन्ता धातवः। ३। १। ३२।

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषान्ते धातुसंज्ञाः स्युः। धातुत्वाल्लडादयः। गोपायति।

आयादय आर्द्धधातुके वा। ३। १। ३१।

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। ३। १। ३५।

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि नतु मन्त्रे। कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् *। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः।

अतो लोपः। ६। ४। ४८।

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तन्तस्याकारस्य लोपः स्या-

दाईधातुके परे। गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपायामास-जुगोप। जुगुपतुः। ऊदित्त्वादिट् (७२८पृ०)। जुगोपिथ-जुगोप्थ। गोपायिता-गोपिता-गोप्ता। गोपाय्यात्-गोप्यात्। अगोपायीत्-अगोपीत्-अगौप्सीत् १। धूप सन्तापे। धूपायति। धूपायाञ्चकार-दुधूप। धूपायितासि-धूपितासि २। जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि। जप मानसे च। चप ५ सान्त्वने। षप समवाये। समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा। सपति ६। रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि। चुप मन्दायाङ्गतौ। चोपति। चुचोप। चोपिता ९। तुप १० तुम्प ११ त्रुप १२ त्रुम्प १३ तुफ १४ तुम्फ १५ त्रुफ १६ त्रुम्फ १७ हिंसार्थाः। तोपति। तुतोप। तुम्पति। तुतुम्प। तुतुम्पतुः। संयोगात्परस्य लिटः (७२४पृ०) कित्त्वाभावान्नलोपो (७१७८पृ०) न। किदाशिषीति (७१८पृ०) कित्त्वान्नलोपः। तुप्यात्। प्रात् तुम्पतौ गवि कर्त्तरीति (४८७पृ०) पारस्करादिगणे * पाठात् सुट्। प्र-स्तुम्पति गौः। प्रतिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न। प्र-तोतुम्पीति। त्रोपति। त्रुम्पति। तोफति। तुम्फति। त्रोफति। त्रुम्फति। इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः। अन्ये सरेफाः। आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः। अष्टावप्युकारवन्तः। पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब गतौ। आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः। द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्व्वे रोपधाः। पर्पति। पपर्प १८। रफति १९। रम्फति २०। अर्बति। आनर्ब २१। पर्बति २२।

---

* पारस्करादिगणे प्रादित्यादि न गणसूत्रं प्रमादात् खनितम्।

लर्बति २३। बर्बति २४। पवर्गीयादिरयम्। मर्बति २५। कर्बति २६। खर्बति २७। गर्बति २८। ग्रर्बति २९। सर्बति ३०। चर्बति ३१। कुवि आच्छादने। कुम्बति ३२। लुबि तुबि अर्दने। लुम्बति ३३। तुम्बति ३४। चुबि वक्त्र-संयोगे। चुम्बति ३५। षृभु षृन्भु हिंसार्थौ। सर्भति। ससर्भ। सर्भिता ३६। सृम्भति। ससृम्भ। सृभ्यात् ३७। षिभु षिम्भु इत्येके। सेभति ३८। सिम्भति ३९। शुभ ४० शुम्भ ४१ भाषणे। भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये।

अथानुनासिकान्ताः। तत्र कम्यन्ता (७६०पृ०) अन-दात्तेतो दश। घिणि घुणि घृणि ग्रहणे। नुम्। णत्वम्। घिण्णते। जिघिण्णे १। घुण्णते। जुघुण्णे २। घृण्णते जघृण्णे ३। घुण घूर्ण भ्रमणे। घोणते४। घूर्णते५। इमौ तुदादौ(७१५२पृ०) परस्मैपदिनौ। पण व्यवहारे स्तुतौ च। पन च। स्तुतावित्येव सम्बध्यते पृथङ्निर्देशात्। पनिसाहचर्य्यात्पणेरपि(७५७पृ०सू०) स्तुतावेवायप्रत्ययः। व्यवहारे तु। पणते। पेणे। पणिते-त्यादि। स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-न्नात्मनेपदम्। पणायति। पणायाञ्चकार। पेणे। पणायि-तासि। पणितासे। पणाय्यात्। पणिषीष्ट ६। पनायति। पनायाञ्चकार। पेने ७। भाम क्रोधे। भामते। बभामे ८। क्षमू ष सहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे-चक्षंसे। चक्षमिध्वे। चक्षन्ध्वे। चक्षमिवहे।

म्वोश्च। ८। २। ६५।

मान्तस्य धातोर्म्स्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चङ्क्रण्वहे । चङ्क्रमिमहे-चङ्क्रण्महे । चमिष्यते-चंस्यते । चमेत । आशिषि । चमिषीष्ट-चंसीष्ट । अच-मिष्ट-अचंस्त ६ । कमु १० कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ।

स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ।

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ।

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । आयादय आर्द्ध-धातुके (७५७४०) वा । चकमे । कामयिता-कमिता । काम-यिष्यते-कमिष्यते ।

णि श्रि द्रु स्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ।

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्र्थे लुङि परे । काम्-इ अ तेति स्थिते ।

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ।

अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्ल्लोपः स्यात् । परत्वात् एरने-काचः (११८४०) इति यणि प्राप्ते । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति * वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाच-यते पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तेष्ववकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनि-टीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथाचेय-

ङादेरपवाद एवायम्। इयङ्। अततक्षत। यण्। आटिटत्। गुणः। कारणा। वृद्धिः। कारकः। दीर्घः कार्य्यते।

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। ७। ४। १।

चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्।

चङि। ६। १। ११।

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य।

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। ७। ४। ९३।

चङ्परे इति बहुव्रीहिः। स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्त्तते। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्य्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति। अथवाऽङ्गस्येति नावर्त्तते। चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्।

सन्यतः। ७। ४। ७९।

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि।

दीर्घो लघोः। ७। ४। ९४।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये (११६)। अचीक-

---

(११६) लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमिहानुवर्त्तते तदाह सन्वद्भावेति। तेन हलादेरिति प्राचीनोक्तं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति मूहि

मत। णिङभावपक्षे। कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः *। णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकमत। संज्ञायाः(११७)कार्य्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः।

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते।
किन्त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाच्चिदं द्वयम्॥
वस्तुतो(११८) ऽङ्गस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात्।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया (११९)।
णौ र्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा॥

सुनित्ययोर्क्ति विना हलादेरिति पूरयितुमुचितं न वा वृत्तिकारादिभिरप्युक्तम्। मनो०।

(११७) संज्ञाया इति सन्वल्लघुनीति (७।४।९३)दीर्घो लघोरिति (७।४।९४) सूत्रद्वयेऽङ्गस्येत्यनुवर्त्तते अभ्यासस्येति च(७।४।५८)तत्र चाभ्याससंज्ञा कार्य्यकाला तेनैकाचो द्वे तयोः पूर्व्वस्येति फलितम् द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहर्त्तव्यं तच्च कृदन्तं तद्योगादङ्गस्येति कर्म्मणि षष्ठी तेनाङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्व्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानावेकाच्येव फलितौ। तदिदं माधवमतं श्लोकद्वयेनोपनिबद्धम् और्णुनवदित्यादौ दीर्घो लघो (७।४।९४) रित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् अत्र तदङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येति माधवोक्तम्।

(११८) अयाधिकारपक्षएवाभ्यर्हितत्वात् वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्याह वस्तुत इति ऊर्णोः दीर्घः स्यादित्यनुषज्यते सन्वद्भावस्त्विह नोपयुज्यते णौ कृतस्य स्थानिवद्भावेन नुशब्दस्य द्वित्वे सत्यभ्यासे ऽवर्णाभावादिति भावः। मनो०।

(११९) व्यवस्थयेति चङ्परे णौ यल्लघु इति व्याख्याने येन नाव्यवधानन्या-

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात्।

णेरग्लोपेऽपि (१२०) सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये॥

अथ क्रमन्ता (७६४४०) स्विंशत्परस्मैपदिनः। अण १ रण २ वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ क्वण ७ व्रण ८ भ्रण ९ ध्वण १० शब्दार्थाः। अणति। रणति। वणति। वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। ववणतुः। ववणिथ। धणिरपि कैश्चित्पठ्यते। धणति। ओणृ अपनयने। ओणति। ओणाञ्चकार ११। शोणृ वर्णगत्योः। शोणति। शुशोण १२। श्रोणृ सङ्घाते। श्रोणति १३। श्लोणृ च १४। शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः। पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु। लैणृ इति क्वचित्पठ्यते। पिपैण १५। भ्रन शब्दे। उपदेशे नान्तोयं रषाभ्यामिति (१०६४०) णत्वम्। भ्रणति। नोपदेशफलं यङ्लुकि दंभ्रन्ति१६। रणोत्यपि केचित्। रेणतुः। रेणिथ। कनी दीप्तिकान्तिगतिषु। चकान १७। ष्टन १८ वन १९ शब्दे स्तनति। वनति। वन२० षण २१ सम्भक्तौ। वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः। सनति ससान। सेनतुः।

ये विभाषा। ६। ४। ४३।

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति। सायात्-सन्यात्।

येन एकवर्णव्यवधाने अपीपचदित्यादावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवधाने इति। मनो०।

(१२०) चङ्परे इत्यावर्त्याग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति अगितामिति पठिकमिशक्रिप्रभृतीनामित्यर्थः।

अम गत्यादिषु। कनी दीप्तिकान्तिप्रतीत्यत्र गतेः पदयोः शब्दसम्बन्धयोरादिशब्देन ग्रहः। अमति। आम २२। द्रम २३ हम्म २४ मोम्ह २५ गतौ। द्रमति। दद्राम ह्म्यन्तेति(७५२४०) न वृद्धिः। अद्रमीत्। हम्मति जहम्म। मीमति। मिमीम। अयं शब्दे च। चमु २६ छमु २७ जमु २८ झमु २९ अदने।

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति। ७। ३। ७५।

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति। आङि चम इति वक्तव्यम् *। आचामति। आङि किम् चमति वि-चमति। अचमीत्। जिमिङ्गेचित्यटन्ति जेमति। क्रमु पादविक्षेपे।

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमु त्रसिचुटिलषः।३।१।७०।

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे।

क्रमः परस्मैपदेषु। ७। ३। ७६।

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति। क्राम्यति-क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु-क्रामतु।

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। ७। २। ३६।

अत्रैवेट्। अक्रमीत् ३०। अथ रेवत्यन्ताः (७६७४०) अनुदात्तेतः। अय १ वय २ पय ३ मय ४ चय ५ तय ६ णय ७ गतौ। अयते

दयायासश्च। ३। १। ३७।

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि। अयाञ्चक्रे। अयिता। अयिषीष्ट।

विभाषेटः। ८। ३। ७९।

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटान्धस्य वा मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। अयिषीढ्वम्–अयिषीध्वम्। आयिष्ट। आयिढ्वम्---आयिध्वम्।

उपसर्गस्यायतौ। ८। २। १९।

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात्। प्लायते। पलायते। निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम्। निरयते। दुरयते। निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते। प्रत्यय इति त्विणो रूपम्। अथ कथमुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य एर्भविष्यति। यद्वा अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिङोङित्करणात् ज्ञापकात्। वादित्वात्। ववये। पेये। मेये। चेये। तेये। प्र-णयते। नेये। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदाने ग्रहणम्। दयाञ्चक्रे ९। रय ६ गतौ। ऊयी तन्तुसन्ताने। ऊयाञ्चक्रे १०। पूयी विसरणे दुर्गन्धे च। पूयते। पूपूये ११। क्नूयी शब्दे उन्दे च। चुक्नूये १२। क्ष्मायी विधूनने। चक्ष्माये १३। स्फायी १४ ओ प्यायी १५ वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये। प्यायते।

लिड्यङोश्च । ६ । १ । २९ ।

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम्। एरनेकाचइति (११८७०) यण्। पिप्ये। पिप्याते। पिप्यिरे।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ।

एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे।

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ।

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात्। अप्यायि-अप्यायिष्ट। तायृ सन्तानपालनयोः। सन्तानः प्रबन्धः। तायते। तताये। अतायि-अतायिष्ट १६। शल १७ चलनसंवरणयोः। वल १८ वल्ल १९ संवरणे सञ्चरणे च। ववले ववल्ले। मल मल्ल धारणे। मेले २०। ममल्ले २१। भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु। बभले २२। बभल्ले २३। कल शब्दसंख्यानयोः। कलते। चकले २४। कल्ल अव्यक्ते शब्दे। कल्लते २५। अशब्द इति स्वामी। अशब्दस्तूष्णींभाव इति च। तेवृ देवृ देवने। तितेवे २६। दिदेवे २७। षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने। परिनिविभ्य इति (७३८७०) षत्वम्। परिषेवते। सिषेवे २८। अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः। तद्भाष्यविरुद्धम् (१२१)। गेवते। जिगेवे २९। जिग्लेवे ३०।

---

(१२१) यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्यायतिरिवायमपि सोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत तदकरणान्नायं सोपदेश इति भावः। तत्त्व०।

पिपेवे ३१। सेवते ३२। स्लेवते ३३। येट ३४ खेट ३५ क्लेट ३६ इत्यप्येके। रेट प्लवगतौ। प्लवगतिः प्लुतगतिः। रेवते ३७। अथावत्यन्ताः (उ०१०२०) परस्मैपदिनः। मव्य बन्धने। ममव्य १। सूर्क्ष्य २ ईर्क्ष्य ३ ईर्ष्य ४ ईर्ष्यार्थाः। हय गतौ। अहयीत् ५। यान्तत्वान्न (उ५३१०२०) वृद्धिः। शुच्य अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानञ्च। शुशुच्य ६। चुच्य ७ इत्येके। हर्य्य गतिकान्त्योः। जहर्य्य ८। अल भूषणपर्य्याप्तिवारणेषु। अलति। आल।

अतो ल्रान्तस्य। ७। २। २।

ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् (१२२) अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्यातो (१२३) वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि। नेटीति (उ३६२०) निषेधस्यातो हलादेरिति (उ४०२०) विकल्पस्य चापवादः। मा भवानालीत् ६। अयं स्वरितेदित्येके। तन्मते अलते इत्याद्यपि। ञि फला विसरणे। तृफलेति (उ५६२०) एत्वम्। फेलतुः। फेलुः। अफालीत् १०। मील

(१२२) यद्यप्यवयवरचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थः तर्ह्यन्तग्रहणमनर्थकं विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वात् अथ समीपवाचिनान्तशब्देन षष्ठीसमासे रेफलकारसमीपभूतस्यातो वृद्धिरित्यर्थो लभ्येत तर्हि स्वृप्रभृतिषु स्यात् अथ ल्रं च तदन्तश्चेति कर्मधारयस्तर्हि पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह लुप्तेति. अत इति तस्यावृत्तम्। मनो०।

(१२३) तदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः ल्रान्तस्याङ्गस्येत्युक्ते अचक्षीदित्यादौ स्यात् तत्राप्यलकारस्याकारसमीपभूतत्वेऽपि तदन्तस्यानङ्गत्वात् वितीय-

११ प्रमील १२ स्मील १३ क्ष्मील १४ निमेषणे। निमेषणं सङ्कोचः। द्वितीयस्तालव्यादिः। तृतीयो दन्त्यादिः। पील १५ प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। नील वर्णे। निनील १६। शील समाधौ। शीलति १७। कील १८ बन्धने। कूल १९ आवरणे। शूल २० रुजायां सङ्घोषे च। तूल निष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणम्। तच्च अन्तर्गतस्य वहिर्निःसारणम्। तुतूल २१। पूल २२ सङ्घाते। मूल २३ प्रतिष्ठायाम्। फल निष्पत्तौ। फेलतुः। फेलुः २४। चुल्ल २५ भावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कारः। फुल्ल२६विकसने। चिल्ल२७ शैथिल्ये भावकरणे च। तिल गतौ। तेलति २८। तिल्लेत्येके। तिल्लति २९। वेल्ल ३० चेल्ल ३१ केल्ल ३२ खेल्ल ३३ क्ष्वेल्ल ३४ वेल्ल ३५ चलने पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः। पेल्ल ३६ फेल्ल ३७ शेल्ल ३८ गतौ। षेल्ल ३९ इत्येके। स्खल सञ्चलने। चस्खाल। अस्खालीत् ४०। खल ४१ सञ्चये। गल अदने। गलति। अगालीत् ५२। षल गतौ। सलति ४३। दल ४४ विसरणे। श्वल श्वल्ल आशुगमने। शश्वाल। अश्वालीत् ४५। शश्वल्ल। अश्वल्लीत् ४६। खोल्ट खोर्ऋ गतिप्रतिघाते। खोलति ४७। खोरति ४८। धोर्ऋ गतिचातुर्य्ये। धोरति ४९। त्सर छद्मगतौ। तत्सार। अत्सारीत् ५०। क्मर हूर्छने। चक्मार ५१। अभ्र ५२ वभ्र ५३ मभ्र ५४ चर ५५ गत्यर्थाः। चरतिर्भक्षणेऽपि। अभ्रति। आनभ्र। मा भवानभ्रीत्। अङ्गान्तरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः। ष्ठिवु निरसने।

स्याद्वृत्तेऽप्यकारसमीपवर्त्तित्वाभावान्नेति बोध्यम्।

ष्ठिवुक्लम्विति (७६४सू०) दीर्घः। ष्ठीवति। अस्य द्वितीयस्थकार ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव। तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः टिष्ठेव। टिष्ठिवतुः। टिष्ठिवुः। हलि चेति (१५७सू०) दीर्घः। ष्ठीव्यात् ५६। जि जये। अयमजन्तेषु पठितु युक्तः। जय उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्म्मकोऽयम्। जयति।

सन्लिटोर्ज्जेः। ७। ३। ५७।

जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततःपरस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय। जिग्यतुः। जिग्युः। जिगयिथ—जिगेथ। जिग्यिव। जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजै-षीत् ५७। जीव प्राणधारणे। जिजीव ५८। पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये। पिपीव ५९। मिमीव ६०। तितीव ६१। निनीव ६२। क्षीवु ६३ क्षेवु ६४ निरसने। उर्व्वी ६५ तुर्व्वी ६६ थुर्व्वी ६७ दुर्व्वी ६८ धुर्व्वी ६९ हिंसार्थाः। ऊर्व्वाञ्चकार। उपधायां चेति(७२४सू०)दीर्घः। तुतूर्व्व। गुर्व्वी उद्यमने। गूर्वति। जुगूर्व ७०। मुर्व्वी ७१ बन्धने। पूर्व ७२ पर्व ७३ मर्व ७४ पूरणे। चर्व अदने ७५। भर्व ७६ हिंसायाम्। कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व ७९ दर्पे। अर्व शर्व षर्व हिंसायाम्। आनर्व ८०। शर्वति ८१। सर्वति ८२। इवि व्याप्तौ॥ इन्वति। इन्वाञ्चकार ८३। पिवि ८४ मिवि८५ णिवि ८६ सेचने। तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके। सेवन इति तरङ्गिण्याम्। पिन्वति। पिपिन्व। हिवि ८७ दिवि ८८ धिवि ८९ जिवि ९०प्रीणनार्थाः। हिन्वति। दिन्वा

धिन्विकृण्व्योर च। ३।१।८०।

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये। अतो लोपः(३५७४०)तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न। उप्रत्ययस्य पित्त्वे गुणः। धिनोति। धिनुतः। धिन्वन्ति।

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। ६।४।१०७।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् मवयोः परयोः। धिन्वः—धिनुवः। धिन्मः—धिनुमः। मिपि तु परत्वाद्गुणः। धिनोमि।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। ६।४।१०६।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात्। धिनु। नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट्। धिनवाव। धिनवाम। जिन्वति। इत्यादि। रिवि रवि धवि गत्यर्थाः। रिण्वति ९१। रण्वति ९२। धन्वति ९३। कृवि हिंसाकरणयोश्च। चकाराद्गतौ। कृणोति ९४। इत्यादि धिनोतिवत्। अयं स्वादौ च। मव बन्धने। मवति। मेवतुः मेवुः। अमवीत्-अमावीत् ९५। अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (१२४)। अवति। आव। मा

(१२४) एकोनविंशतिरर्थाः कान्तिः शोभा तृप्तिरिच्छानाशः स्वाम्यर्थः स्वामित्वं दीप्तिस्तेजः। हिंसा हननमादानं ग्रहणं न तु दानं 'भागे वृद्धौ ग्रहे वधे,, इति वोपदेवैकवाक्यत्वात्।

भवानवीत् ८६। धावु गतिशुद्ध्योः। स्वरितेत्। धावति। धावते। दधाव। दधावे (१)। अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः। धक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु। धुक्षते। दुधुक्षे १। धिक्षते। दिधिक्षे २। वृक्ष वरणे। वृक्षते। ववृक्षे ३। शिक्ष विद्योपादाने। शिक्षते ४। भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते ५। क्लेश अव्यक्तायां वाचि। बाधने इति दुर्गः। क्लेशते। चिक्लेशे ६। दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च। दक्षते। ददक्षे ७। दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे ८। ईक्ष दर्शने। ईक्षाञ्चक्रे ९। ईष गतिहिंसादर्शनेषु। ईषाञ्चक्रे १०। भाष व्यक्तायां वाचि। भाषते ११। वर्ष स्नेहने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववर्षे १२। गेषृ १३। अन्विच्छायाम्। ग्लेषृ १४ इत्येके। अन्विच्छा अन्वेषणम्। जिगेषे। पेषृ प्रयत्ने। पेषते १५। जेषृ १६ णेषृ १७ एषृ १८ प्रेषृ १९ गतौ। जेषते। नेषते। एषाञ्चक्रे। पिप्रेषे। रेषृ २० हेषृ २१ ह्रेषृ २२ अव्यक्ते शब्दे। आद्यो [वृकशब्दे ततो द्वौ अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ह्रेषते। कासृ शब्द-कुत्सायाम्। कासाञ्चक्रे २३। भासृ दीप्तौ। बभासे २४। णासृ रासृ शब्दे। नासते २५। प्र-णासते २६। णस कौटिल्ये। नसते २७। भ्यस भये। भ्यसते। बभ्यसे २८। आङः शसि इच्छायाम्। आ-शंसते। आ-शशंसे २९। ग्रसु ३० ग्लसु ३१ अदने। जग्रसे। जग्लसे। ईह चेष्टायाम्। ईहाञ्चक्रे ३२। वहि ३३ महि ३४ वृद्धौ। वंहते। ववंहे। मंहते। अहि गतौ। अंहते। आनंहे। ३५। गर्ह गल्ह

कुत्सायाम्। जगर्हे ३६। जगर्ल्हे ३७। बर्ह ३८ बल्ह ३९ प्राधान्ये। औष्ठ्यादी। वर्ह ४० वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु। दन्तोष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्व्वयोर्दन्तोष्ठ्यादितामनयोरौष्ठ्यादितां चाहुः। प्लिह गतौ। पिप्लिहे ४२। वेह ४३ जेह ४४ बाह्ह ४५ प्रयत्ने। आद्यो दन्तोष्ठ्यादिः। अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके। दन्तोष्ठ्यादी इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। बबाहे। द्राह्ह ४६ निद्राक्षये। निक्षेपे इत्येके। काशृ दीप्तौ। चकाशे ४७। ऊह वितर्के। ऊहाञ्चक्रे ४८। गाह्ह विलोड़ने। गाहते। जगाहे। जगाहिषे-जघाक्षे। जगाहिढ्वे जगाहिध्वे-जघाढ्वे। गाहिता।

ढो ढे लोपः। ८। ३। १३।

ढस्य लोपः स्याड्ढे परे। गाढा। गाहिष्यते-घाक्ष्यते। गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट। अगाहिष्ट-अगाढ। अघाक्षाताम्। अघाक्षत। अगाढाः। अघाढ्वम्। अघाक्षि ४९। गृहू ग्रहणे। गर्हते। जगृहे। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। जगृहिषे-जघृक्षे। जघृढ्वे। गर्हिता-गर्ढा। गर्हिष्यते-घर्क्ष्यते। गर्हिषीष्ट-घृक्षीष्ट। लुङि। अगर्हिष्ट। इडभावे।

शल इगुपधादनिटः क्सः। ३। १। ४५।

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात्। अघृक्षत्

क्सस्याचि। ७।३।७२।

अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य (२१पृ०)। अघुक्षाताम्। अघुक्षत ५०। ग्लह च। ग्लहते ५१। घुषि कान्तिकरणे। घुंषते। जघुंषे। केचिद्घुषेत्यदुपधं पठन्ति ५२। अथार्हत्यन्ताः(७७७पृ०)परस्मैपदिनः। घुषिर् विशब्दने विशब्दनम्प्रतिज्ञानम्। ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके। शब्दे इत्यन्ये पेठुः। घोषति। जुघोष। घोषिता। इरित्त्वादङ्वा (७२६पृ०)। अघुषत्--अघोषीत् १। अक्षू व्याप्तौ।

अक्षोऽन्यतरस्याम्। ३।१।७५।

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति अक्ष्णुतः। अक्ष्णुवन्ति। अक्षति। अक्षतः। अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ—आनष्ठ। अक्षिता—अष्टा। अक्षिष्यति। स्कोरिति (१६६पृ०) कलोपः। षढोः कः सि (१२१पृ०)। अक्ष्यति। अक्ष्णोतु। अक्ष्णुहि। अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्। अक्ष्णुयात्। अक्ष्यात्। ऊदित्त्वा-द्वेट्। नेटि (७२६पृ०)। मा भवानक्षीत्। अक्षिष्टाम्। अक्षिषुः। इडभावे तु मा भवानाक्षीत्। आष्टाम्। आक्षुः २। तक्षू २ त्वक्षू ४ तनूकरणे

तनूकरणे तक्षः। ३।१।७६।

श्नुः स्याद्वा शब्विषये। तक्ष्णोति-तक्षति काष्ठम्। ततक्षिथ-ततष्ठ। अतक्षीत्—अताक्षीत्। अतक्षिष्टाम्-अताष्टाम्। तनूकरणे किम् वाग्भिः सन्तक्षति भर्त्सयतीत्यर्थः।

उक्ष सेचने। उक्षाञ्चकार ५। रक्ष ६ पालने। णिक्ष चुम्बने। प्र णिक्षति ७। तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ। तृक्षति ८। स्तृक्षति। नक्षति १०। वक्ष ११ रोषे। सङ्घाते इत्येके। मृक्ष १२ सङ्घाते। म्रक्ष १३ इत्येके। तक्ष १४ त्वचने। त्वचनम् संवरणम् त्वचो ग्रहणञ्च। पक्ष परिग्रहे इत्येके। सूर्क्ष आदरे। सुसूर्क्ष १५। अनादर इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः। काक्षि १६ वाक्षि १७ माक्षि १८ काङ्क्षायाम्। द्राक्षि १९ ध्राक्षि २० ध्वाक्षि २१ घोरवाशिते च। चूष पाने। चुचूष २२। तूष २३ तुष्टौ। पूष २४ वृद्धौ। मूष २५ स्तेये। लूष २६ रूष २७ भूषायाम्। शूष २८ प्रसवे। तालव्योष्मादिः। यूष २९ हिंसायाम्। जूष च ३०। भूष अलङ्कारे। भूषति ३१। ऊष रुजायाम्। ऊषाञ्चकार ३२। ईष ३३ उञ्छे। कष ३४ खष ३५ शिष ३६ जष ३७ झष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रुष ४२ रिष ४३ हिंसार्थाः। तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी सप्तमो दन्त्योष्मादिः। चकाष। चखाष। शिशेष। शिशेषिथ। शेष्टा। क्षः। अशिक्षत्। अशेक्ष्यत्। जेषतु। जझषतुः। शेषतुः। ववषतुः। मेषतुः।

तीषसहलुभरुषरिषः। ७। २। ४८।

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड्वा स्यात्। रोषिता-रोष्टा। रोषिष्यते। रेषिता-रेष्टा। रेषिष्यति। भष भर्त्सने। इह भर्त्सनं श्वरवः। भषति। बभाष ४४। उष दाहे। ओषति

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात्। ओषाञ्चकार। उवोष। ऊषतुः। उवोषिथ ४५। जिषु ४६ विषु ४७ मिषु ४८ सेचने। जिजेष। क्रादिनियमादिट्। विवेषिथ। विवेषिव। वेष्टा। वेक्ष्यति। अविक्षत्। पुष पुष्टौ। पोषति। पोषिता। पोषिष्यति। अपोषीत् ४९। अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट्। अतो न क्सः। अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ्। श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता ५०। श्लेषति। शिश्लेष। श्लेषिता ५१। अयमपि सेट्। अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः। यत्त्वनिट्कारिकायां न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तद्भाष्योक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। पुप्रोष ५२। पुप्लोष ५३। पृषु ५४ वृषु ५५ मृषु ५६ सेचने। मृषु सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च॥ पर्षति। पपर्ष। पृष्यात्। घृषु ५७ संघर्षे। हृषु ५८ अलीके। तुस ५९ ह्रस ६० ह्लास ६१ रस ६२ शब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्लास। ररास। लस ६३ श्लेषणक्रीडनयोः। घस्लृ अदने। अयं (१२५) न सार्व्वत्रिकः लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव (१२६) पाठः शपि

(१२५) यद्ययं सार्व्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिटोऽन्यतरस्यामिति (३।०८पृ०) विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः।

(१२६) अत्रैवेति भ्वादौ परस्मैपदे पाठः तत्प्रयोगे लिङ्गमेवमुत्तरत्र।

परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि। अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्द्धधातुके। क्मरचि (१२७) तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता।

सः स्यार्द्धधातुके। ७। ४। ४९।

सस्य तः स्यात्सादावार्द्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अघसत्। घसेत्। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः।

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु। ३। १। ५५।

श्यन्विकरणपुषादे(१२८) र्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत् ६४। जर्ज ६५ चर्च ६६ कर्च ६७ परिभाषणहिंसातर्जनेषु। पिसृ पेसृ गतौ। पिपिसतुः ६८। पिपेसतुः ६९। हसे हसने। एदित्त्वान्न वृद्धिः। अहसीत् ७०। णिश समाधौ। तालव्योष्मान्तः। प्र-णेशति ७१। मिश ७२ मश ७३ शब्दे रोषकृते च। तालव्योष्मान्तौ। शव गतौ। दन्त्योष्ठ्यान्तः। तालव्योष्मादिः। शवति। अशावीत्-अशवीत् ७४। शश प्लुतगतौ। तालव्योष्माद्यन्तः। शशाश। शेशतुः। शेशुः। शेशिथ ७५। शसु हिंसायाञ्च। दन्त्योष्मान्तः। न शसददेत्येत्त्वन्न(उ०२२५०)। शशसतुः। शशसुः। शशसिथ ७६। शन्सु स्तुतौ। अयन्दुर्गतावपीति दुर्गः। नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः। शशंस। आशिषि नलोपः। शस्यात्

(१२७) सुघसदः क्मरजिति (उ०२७४पृ०) सूत्रे अदोनिर्देशेऽपि पुनर्विशिष्य घसेर्ग्रहणं तत्प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः।

(१२८) पुषादिर्दिवादौ (उ०१२८पृष्ठादौ। द्युतादिस्तु भ्वाद्यन्तर्गणः (उ०७८) पृष्ठादौ च वक्ष्यमाणः।

७७। चह परिकल्कने। कल्कनं शाठ्यम्। अचहीत् ७८। मह पूजायाम्। अमहीत् ७९। रह ८० त्यागे। रहि गतौ। रंहति। रंह्यात् ८१। दृह ८२ दृहि ८३ बृह ८४ बृहि ८५ वृद्धौ। दर्हति। ददर्ह। ददृहतुः। दृंहति। वर्हति। बृंहति। बृहि शब्दे च। बृंहितङ्करिगर्ज्जितम्। बृहिर् इत्यके। अबृहत्—अवर्हीत् ८६। तुहिर्। ८७ दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने। तोहति। तुतोह। अतुहत्—अतोहीत्। दोहति। अदुहत्—अदोहीत्। अनिट्-कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति। ओहति। उवोह। ऊहतुः। ओहिता। मा भवानुहत्--औहीत् ८९। अर्ह पूजायाम्। आनर्ह ९०। अथ कृपूपर्य्यन्ता अनुदात्तेतः। द्युत दीप्तौ। द्योतते।

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्। ७। ४। ६७।

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात्। दिद्युते। दिद्युताते। द्योतिता।

द्युद्भ्यो लुङि। १। ३। ९१।

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात्। पुषादीतिसूत्रेण(७७६९०) परस्मैपदेऽङ्। अद्युतत्। अद्योतिष्ट १। श्विता वर्णे। श्वेतते। शिश्विते। अश्वितत्। अश्वेतिष्ट २। ञि मिदा स्नेहने। मेदते।

मिदेर्गुणः। ७। ३। ८२।

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ। एश (१२६) आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः। मिमिदे। अमिदत्। अमेदिष्ट ३। ञि ष्विदा स्नेहमोचनयोः। मोहनयोरित्येके। स्वेदते। सिष्विदे। अस्विदत्। अस्वेदिष्ट ४। ञि क्ष्विदा चेत्येके। अक्ष्विदत्। अक्ष्वेदिष्ट ५। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च। रोचते सूर्य्यः। हरये रोचते भक्तिः। अरुचत्। अरोचिष्ट ६। घुट परिवर्त्तने। घोटते। जुघुटे। अघुटत्। अघोटिष्ट ७। रुट ८ लुट ६ लुठ १० प्रतिघाते। अरुटत्। अरोटिष्ट। शुभ ११ दीप्तौ। क्षुभ १२ सञ्चलने। णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम्। आद्योऽभावेऽपि। नभन्तामन्यके समे। मा भूवन्नन्यके सर्व्वे इति निरुक्तम्। अनभत्। अनभिष्ट। अतुभत्। अतोभिष्ट। इमौ दिवादौ क्र्यादौ च। स्रन्सु १५ ध्वन्सु १६ भ्रन्सु १७ अवस्रंसने। ध्वन्सु गतौ च। अङि नलोपः। अस्रसत्। "नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति" रघुकाव्ये। अस्रंसिष्ट। भ्रन्शु १८ रित्यपि केचित्पेठुः। अत तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये। भ्रशु १६ भ्रन्शु अधःपतन इति दिवादौ। स्रन्भु विश्वासे। अस्रभत्। अस्रम्भिष्ट २०। दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः। वृतु वर्त्तने। वर्त्तते। ववृते।

(१२६) छिवुक्रमचमामित्यतः (७६४पृ०) शितीत्यनुवर्त्तते तत्र शश्चासौ इञ्चेति कर्म्मधारयात्सप्तमी न तु बहुव्रीहिरतो मिमिदे इत्यादावेशि न प्रसङ्ग इत्याह एश इति।

वृद्भ्यः स्यसनोः। १। ३। ९२।

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च।

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (१३०)। ७। २। ५९।

एभ्यः सकारादेरार्द्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। अवृतत्। अवर्त्तिष्ट। अवर्त्स्यत्। अवर्त्तिष्यत २१। वृधु २२ वृद्धौ। शृधु २३ शब्दकुत्सायाम्। द्युतौ इतिवत्। स्यन्दू स्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दिषे सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे-सस्यन्ध्वे। स्यन्दिता-स्यन्त्ता। वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदित्त्वलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् न वृद्भ्यः इति निषेधः। स्यन्त्स्यति। स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्सीष्ट। द्युद्भ्यो लुङीति(७७सू०)परस्मैपदपक्षे अङ्। नलोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त्त। अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्स्यत्। अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। ८। ३। ७२।

एभ्यः परस्याप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनु-ष्यन्दते—अनु-स्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्।

(१३०) चतुर्भ्य इति चतुर्ग्रहणं तासि च क्लृप इति (७८०सू०) विशेषग्रहणात् क्लृपेर्निरासार्थम् अत्र गमेरित्यतः (७१०२सू०) परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते तत्र तस्मिन् तङानयोरभावे लक्षितमितीहापि तथैवानुक्तम्। मनो०।

अनु-स्यन्दते हस्ती। अप्राणिष्विति पर्य्युदासान्मत्स्योदके अनु-
ष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव। प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न
स्यात् (१३१) २४। कृपू सामर्थ्ये।

कृपो रो लः। ८। २। १८।

कृपः उः इति छेदः। कृपेति लुप्तषष्ठीकम् तच्चावर्त्तते कृपो
यो रेफस्तस्य लः स्यात् (१३२)। कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो
रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्पते।
चक्लृपे। चक्लृपिषे-चक्लृप्से। इत्यादि स्यन्दिवत्।

लुटि च कृपः। १। ३। ९३।

लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात्।

तासि च कृपः। ७। २। ६०।

कृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्द्धधातुकस्य चेण् न स्यात्
तङानयोरभावे। कल्प्तासि। कल्प्तास्थः। कल्पितासे-
कल्प्तासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते-कल्प्स्यते। कल्पिषीष्ट-
क्लृप्सीष्ट। अक्लृपत्। अकल्पिष्ट-अक्लृप्त। अकल्प्स्यत्।
अकल्पिष्यत--अकल्प्स्यत। इत् (१३३) इत्तः सम्पूर्णो द्युतादि-

---

(१३१) सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति। पर्य्युदासाश्रयणमिति।

(१३२) रशब्देन केवलरकारस्य लृकारावयवरकारस्य चोभयोर्ग्रहणादादेशेऽपि लकारे तथात्वैविध्यं तेन कल्पत इत्यत्र लकारादेशः क्लृप्त इत्यादौ लृकारादेश इति बोध्यम्।

(१३३) गणपाठे इदिति क्विबन्तपदं व्याख्यातुमाह इत्त इति तदर्थमाह सम्पूर्ण इति

इतादिश्चेत्यर्थः २५। अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च। घट चेष्टायाम्। घटते। जघटे १। घटादयो मित इति (७८५पृ०) वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा। तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्वः(७१७४पृ०) इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति(७२७१पृ०) च वक्ष्यते। घटयति। विघटयति (१३४)। कथं तर्हि-"कमलवनोद्घाटनं कुर्व्वते ये"। "प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवे' त्यादि श्रृणु घट सङ्घातइति(७१७७पृ०) चौ रादिकस्येदम्। न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् नान्ये मितोऽहेताविति (७१७४पृ०) निषेधात्। अहेतौ स्वार्थणिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः। व्यथ भयसञ्चलनयोः। व्यथते।

व्यथो लिटि। ७। ४। ६८।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। हलादि (७१०पृ०) शेषाप (१३५) वादः। यस्य हलादिशेषेणानिवृत्तिः। विव्यथे २। प्रथ प्रख्याने। पप्रथे ३। प्रस विस्तारे। पप्रसे ४। म्रद ५ मर्द्दने। स्खद ६ स्खदने। स्खदनं विद्रावणम्। चजि गति-दानयोः। मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोरिति(७२७१पृ०) पृ०) दीर्घविकल्पः। अचज्जि-अचाज्जि। चञ्जंचञ्जम्-चाञ्जंचा-

---

(१३४) अन्यत्र पठितानामपीह पाठोऽर्थविशेषनियमाय इह पठितानामप्युपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति द्योतयन्नुदाहरति विघटयतीति।

(१३५) अभ्यासान्तर्गतस्य यकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः एतदेवाह यस्येति

ज्ञम् ७। दृच ८। गतिहिंसनयोः। योऽयं दृह्विशैव्रयोरनुदात्तेत्सु (७७१पृ०)पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः क्रप ६ कृपायाङ्गतौ च। कदि १० क्रदि ११ क्लादि १२ वैक्लव्ये। वैकल्य इत्येके। तयोऽप्यनिदित इति नन्दो। इदितइति स्वामी। कदिक्रदी इदितौ। क्रद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः। कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः(७४२पृ०)परस्मैपदिषूक्तानामप्यनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च। ञि त्वरा १३ सम्भ्रमे। घटादयः षितः(ग०)। षित्त्वादङ् क्तस्(७४५२पृ०)वक्ष्यते।

अथ फणान्ताः(७८७पृ०)परस्मैपदिनः। ज्वर रोगे। ज्वरति जज्वार १। गड़ सेचने। गडति। जगाड़ २। हेड वेष्टने। हेडृ अनादरइत्यात्मनेपदिषु(७५२पृ०)गतः सएवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्। हेडति। जिहेड। हिडयति। अहिडि-अहीडि। अनादरे तु हेड़यति ३। वट ४ भट ५ परिभाषणे। वट वेष्टने भट भृताविति(७५१पृ०)पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः। णट ६ नतौ। इत्यसेव पूर्व्वमपि(७५३पृ०)पठितः। तत्रायं विवेकः। पूर्व्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नताविति पठन्ति। गतावित्यन्ये। णोपदेशपर्य्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव। ष्टक प्रतिघाते। स्तकति ७।

चक ८ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्व्वं (उ४३पृ०) पठितस्य तृप्ति-
माले मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-
ष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कखे हसने । एदित्त्वान्न (उ५३पृ०) वृद्धिः ।
अकखीत् ९ रगे १० शङ्कायाम् । लगे ११ सङ्गे । ह्रग १२
ह्लगे १३ षगे १४ ष्टगे १५ संवरणे । कगे १६ नोच्यते अस्या-
यमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थत्वात् अनेकार्थ-
त्वादित्यन्ये । अक १७ अग १८ कुटिलायाङ्गतौ । कण रण
गतौ । चकाण १९ । रराण २० । चण २१ शण २२ श्रण २३
दाने च । शण गतावित्यन्ये । श्रथ २४ क्नथ २५ क्रथ २६ क्लथ
२७ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति (२९८पृ०) सूत्रे क्राथेति
मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वन्तु निपातना-
त्परत्वात् चिण्णमुलोरिति (उ२७१पृ०) दीर्घं चरितार्थम् । अक्र-
थि-अक्राथि । क्रथङ्क्रथम् क्राथङ्क्राथम् । वन २८ च । हिंसा-
यामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व्व एवायन्धातुर्न्न तु
तानादिकस्य (उ१६पृ०) नुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रिया-
सामान्ये वनतीत्यादि । प्र-वनयति २९ । अनुपसृष्टस्य तु मि-
त्त्वविकल्पो (उ८६पृ०) वक्ष्यते । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थ (उ२२०पृ०)
म्पठिष्यमाण एवायम् मित्त्वार्थमनूद्यते । प्र-ज्वलयति ३० । ह्वल
ह्मल चलने । प्र-ह्वलयति ३१ । प्र-ह्मलयति ३२ । स्मृ ३३
आध्याने । चिन्तायाम्पठिष्यमाणस्य (उ९७पृ०) आध्याने मित्त्वार्थो-
ऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्व्वकं स्मरणम् । दॄ भये । दॄ
विदारणे इति (उ१६६पृ०) क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । हेतान्तं
प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र । दारयति ३४ । धात्वन्तरमे-

वेदमिति मते तु हरतीत्यादि । केचित्तु टादौ अत्स्मृदृत्वरेति सूत्रे(उ१७१पृ०)च द इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्ति तन्नेतिमाधवः । नृ नये । क्र्यादिषु (उ१६६पृ०)पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र । नारयति ३५ । श्रा पाके । श्रै(उ८६पृ०)इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य (उ१२०पृ०)च सामान्येनानुकरणम् लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र । श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः ३६ । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ३७ । निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञानमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् निशानन्तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्चेति (उ१७२पृ०) चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं "विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेतीति" "तज्ज्ञापयत्याचार्य्य"इति च शृणु माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञानमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति(उ१७४०)चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनाम्मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः(ग०)३८ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । (उ८८पृ०)चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु । शीलञ्चालयति अन्यथाकरोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रञ्चालयति क्षिपतीत्यर्थः । छदि ३९ ऊर्ज्जने (ग०) । छद अपवारणे (उ१८७पृ०)इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोयमनुवादः अनेकार्थत्वादूर्ज्जनेऽर्थे ✱ वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अप-

✱ ऊर्ज्जबल प्राणनयोः (उ१७१पृ०) इत्यक्तार्थे ।

वारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वार्थणिचि तु। छादयति बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लडिः (ग०)४० । लड विलास इति(७५५पृ०)पठितस्य मित्त्वार्थो-ऽनुवादः। उन्मथनं क्षेपनम्। जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लडयति जिह्वाम्। तृतीयातत्पुरुषो वा। लडयति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते। समाहारद्वन्द्वो-ऽयम्। लडयति शत्रुम्। लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्। मदी ४१ हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनन्दैन्यम्। दैवा-दिकस्य(७१४२पृ०)मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति हर्षयति ग्लेप यतिवेत्यर्थः। अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। ध्वन ४२ शब्दे। भाष्ययं * मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घ-ण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः। अत्र भोजः दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्चेति(ग०)पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। दल विशरणे(७६५पृ०)वल संवरणे(७१६६पृ०) स्खल सञ्चलने(७६८पृ०)त्रपूष लज्जायामिति (७६६पृ०)गताः। तेषां णौ। दलयति। वलयति। स्खलयति। त्रपयति। क्षै क्षये इति (७८५पृ०)वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः। क्षपयति। स्वन ४३ अवतंसने। शब्दे इति (७८७पृ०) पठिष्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्वानयति। घटादयो मितः (ग०)। मित्स-ञ्ज्ञा इत्यर्थः। जनी ४४ जॄष् ४५ क्नसु ४६ रञ्जो ४७ ऽमन्ताश्च ४८ (ग०)। मित इत्यनुवर्त्तते। जॄषिति षित्त्वनिर्द्देशाज्जीर्य्यतेर्ग्रहणम्। जॄणातेस्तु जारयति। केचित्तु जनी जॄ ष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने(७१३३पृ०)इति दैवा-

* भावी फणादिगणे (७८७पृ०) पठिष्यमाणः।

दिकमुदाहरन्ति। ज्वल ४९ ह्वल ५० ह्मल ५१ नमा ५२ मनुपसर्गाद्वा (ग०)। एषां मित्त्वं वा। प्राप्तविभाषेयम्। ज्वलयति-ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम्। प्र-ज्वलयति। कथं तर्हि प्र-ज्वालयति उन्नामयतीति। घञन्तात्तत्करोतीति णौ। कथं संक्रामयतीति। मितां ह्रस्वः(७।१७४सू०)इतिसूत्रे "वा चित्तविरागे" इत्यतो (७।१६६सू०) वेत्यनुवर्त्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन "रजो विश्रामयन् राज्ञाम्" "धुर्य्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम्। ग्ला ५३ स्ना ५४ वनु ५५ वमाश्च (ग०) ५६। अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा। न कम्यमिचमाम् (ग०)। अमन्तत्वात्(७८५सू०)प्राप्तं मित्त्वमेषान्न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति। शमो दर्शने (ग०)। शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु "प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः"। कथं तर्हि "निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति"। शम आलोचनइति(७।७६सू०) चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रावणे वृत्तिः शाम्यतिवत्। यमोऽपरिवेषणे(ग०)। यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात्। आयामयति। द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः। परिवेषणे तु। यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः। पर्य्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम्। स्खदिरवपरिभ्याञ्च (ग०)। मिन्नेत्येव। अव-स्खादयति। परि—स्खादयति। अपावपरिभ्य इति न्यासकारः। स्वामी तु न कम्यमीति नञमुत्तरत्रिसूत्रामनुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद। यमस्त्वपरिवेषणे

मित्त्वमाह। तन्मते पर्य्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव। उपसृष्टस्य स्वदेश्चेदवादिपूर्व्वस्येति नियमात् प्र-स्वादयतीत्याह। तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः। इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्। फण ५७ गतौ। नेति निवृत्तमसम्भवात् निषेधात्पूर्व्वमसौ न पठितः फणादिकार्य्यानुरोधात्।

फणाञ्च सप्तानाम्। ६। ४। १२५।

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च। फेणतुः। फेणुः। फेणिथ। पफणतुः। पफणुः। फणयति इत् घटादिः समाप्तः। फणेः प्रागेव वृदित्येके। तन्मते फाणयतीत्येव १। राजृ२दीप्तौ। स्वरितेत्। राजति। राजते। रेजतुः—रराजतुः। रेजे। रराजे। अत इत्यनुवृत्तावपि *विधानसामर्थ्यादातएत्वम्। टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ। अनुदात्तेतः। भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्य्यार्थः पूर्व्वपाठस्तु वश्चादिषत्वाभावार्थः। (उ।१२०पृ०) तत्र हि राजिसाहचर्य्यात् फणादेरेव ग्रहणम् भ्रेजे-बभ्राजे ३। वा भ्राशेति(उ६४पृ०) श्यन्वा। भ्राश्यते भ्राशते। भ्रेशे बभ्राशे ४। भ्लाश्यते भ्लेशे बभ्लाशे ५। द्वावपीमौ तालव्यान्तौ। स्यमु१ स्वन २ ध्वन ३ शब्दे। स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः। स्येमतु-सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतुः- सस्वनतुः। सस्वनुः। अस्वानीत्-अस्वनीत। अवष्वणति सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। वेस्व

* अतएकहलित्यादि सूत्रात् (उ२२पृ०) इतिशेषः।

स्खन इति (७१८८पृ०) षत्वम् फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ष्टम अवैकल्ये । ससाम ४ । तस्ताम ५ । ज्वल दीप्तौ । अज्वालीत् ६ । चल कम्पने ७ । जल घातने । घातनन्तै-क्ष्ण्यम् ८ । टल ९ ट्वल १० वैक्लव्ये । स्थल ११ स्थाने । हल १२ विलेखने । णल १३ गन्धे । बन्धन इत्येके । पल गतौ । पलति १४ । बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति बेलतुः । बेलुः १५ । पुल महत्त्वे । पोलति १६ । कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । कोलति चुकोल १७ । शल हुल पत्लृ गतौ शशाल १८ । जुहोल १९ । पपात । पेततुः । पतिता ।

पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ।

अङि परे । अपप्तत् । नेर्गदेति (७४२पृ०) णत्वम् । प्रण्यपप्तत् २० । क्वथे निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् २१ । पथे गतौ । अपथीत् २२ । मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् २३ । टु वम उद्गिरणे । इहैव निपातनाद्वत (१२६) इत्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः २४ । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु चलने । वा भ्राशेति (७६४पृ०) श्यन्वा । भ्रम्यति-भ्रमति । भ्राम्यतीति तु (७१४१पृ०) दिवादेर्बोध्यते ।

वा जॄभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ।

(१२६) उद्गिरतेर्ल्युटि गुणप्रसक्तेऽपि अत्र कृतेत्त्वनिर्देशात् निपातनादुद्गिरणमिति सिद्धम् ।

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः क्किति लिटि सेटि थलि च। भ्रेमतुः-बभ्रमतुः। अभ्रमीत् २५। चर संचलने। अचारीत् २६। अथ द्वावनुदात्तेतौ। षह मर्षणे। परिनिविभ्य इति-(७३८४६) षत्वम्। परि-षहते। सेहे। सहिता। तीषसहेति वा (७७४६०) इट्। इड्भावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।

सहिवहोरोदवर्णस्य। ६। ३। ११२।

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति।

सोढः। ८। ३। ११५।

सोढ़रूपस्य सहेः सस्य षत्वम् न स्यात्। परि सोढ़ा।

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि। ८। ३। ७१।

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि। पर्य्यसहत् १। रमु क्रीड़ायाम्। रेमे। रेमिषे। रन्ता। रंस्यते। रंसीष्ट। अरंस्त २। अथ कसन्ताः (७६०६०) परस्मैपदिनः। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु।

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदाम्पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः। ७। ३। ७८।

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद। सेदतुः। सेदिथ-ससत्थ। सत्ता।

सत्स्यति। लृदित्त्वादङ् (७०६पृ०सू०)। असदत्। सदिरप्रतेः (७३७पृ०)। नि-षीदति। न्यषीदत्।

सदेः परस्य लिटि।८।३।११८।

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि। नि-षसाद। नि-षेदतुः १। शद्लृ शातने। विशीर्णतायामयम्। शातनन्तु विषयतया निर्द्दिश्यते।

शदेः शितः।१।३।६०।

शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद। शेदतुः। शेदिथ-शशत्थ। शत्ता। अशदत् २। क्रुश आह्वाने रोदने च। क्रोशति। क्रोष्टा। शलः क्सः (७१२पृ०सू०)। अक्रुक्षत् ३। कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। कोचति। चुकोच ४। बुध अवगमने। बोधति। बोधिता। बोधिष्यति ५। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढा। रोक्ष्यति। अरुक्षत् ६। कस गतौ। अकासीत्-अकसीत् ७। इत् ज्वलादिगणः समाप्तः। अथ गूहत्यन्ताः (७६२पृ०)स्वरितेतः। हिक्क अव्यक्ते शब्दे। हिक्कति हिक्कते १। अन्चु गतौ याचने च। अञ्चति। अञ्चते २। अचु इत्येके ३। अचि ४ इत्यपरे। टु याचृ याच्ञायाम्। याचति-याचते ५। रेटृ परिभाषणे। रेटति। रेटते ६। चते चदे याचने। चचात। चेते। अचतीत् ७। चचाद। चेदे। अचदीत् ८। प्रोथृ पर्य्याप्तौ। पुप्रोथ। पुप्रोथे ९। मिदृ १० मेदृ ११ मेधा-हिंसनयोः। मिमेद। मिमेदे। थान्ताविमाविति स्वामी।

मिमेथ धान्ताविति न्यासः। मेधृ सङ्गमे च। मेधति। मिमेधे १२। णिदृ १३ णेदृ १४ कुत्सासन्निकर्षयोः। निनेद। निनिदतुः। निनिदे। शृधु मृधु उन्दने। उन्दनं क्लेदनम्। शर्द्धति। शर्द्धते। शर्द्धिता १५। मर्द्धति। मर्द्धते १६। बुधिर् बोधने। बोधति। बोधते। इरित्वादङ् (उ१६पृ०) वा। अबुधत्-अबोधीत्। अबोधिष्ट १७। दीपजनेति चिण् (उ६६पृ०) तु न भवति पूर्व्वोत्तरसाहचर्य्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात्। उ बुन्दिर् निशामने। बुबुन्दे। अबुदत्-अबुन्दीत् १८। वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु (१३७)। वेणति। वेणते। नान्तोऽप्ययम् १९। खनु अवदारणे। खनति। खनते।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। ६।४।९८।

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ (१३८) क्ङिति न त्वङि। चख्नतुः।

ये विभाषा (१३९)। ६।४।४३।

खायात्-खन्यात् २०। चीवृ आदानसंवरणयोः। चिचीव।

(१३७) वादित्रस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थमादानं वादित्रग्रहणम्।

(१३८) अचि श्नुधातुभ्रु वा(११८पृ०)मित्यतोऽचीति ऊदुपधायाः (उ६२पृ०) इत्यतउपधाया इति चानुवर्त्तते।

(१३९) जनसनखनामात्त्वं वा स्यात् किति ङिति च यादौ परे।

थिवीवे २१। चायृ पूजानिशामनयोः २२। व्यय गतौ। अव्ययीत् २३। दाश्ट दाने। ददाश। ददाशे २४। भेषृ भये। गतावित्येके। भेषति। भेषते २५। भ्रेषृ भ्लेषृ गतौ २६। अस गतिदीप्त्यादानेषु। असति। असते। आस। आसे। अयं षान्तोऽपि २७। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्पर्शनं ग्रथनम्। स्पशति। स्पशते २८। लष कान्तौ। वा भ्राशेति (७६४९०) श्यन्वा। लष्यति-लषति। लेषे २९। चष भक्षणे ३०। छष हिंसायाम्। चच्छषतुः। चच्छषे ३१। झष ३२ आदानसंवरणयोः। भ्लक्ष ३३ भक्ष ३४ अदने। भ्लक्ष ३५ इति मैत्रेयः। दाशृ ३६ दाने। माहृ ३७ माने। गुहू ३८ संवरणे।

ऊदुपधाया गोहः। ६। ४। ८९।

गुह उपधाया ऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ (१४०) प्रत्यये। गूहति। गूहते। ऊदित्त्वादिड्वा। गूहिता-गोढा। गूहिष्यति- घोक्ष्यति। गूहेत्। गुह्यात्। अगूहीत्। इडभावे क्सः। अघुक्षत्।

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये। ७। ३। ७३।

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। अगूढ-अघुक्षत। क्सस्याचीति (७३२९०) त्यन्तलोपः। अघुक्षाताम्। अघुक्षन्त। अगुह्वहि-अघुक्षावहि। अगुह्महि-अघुक्षामहि। अथाजन्ता उभयपदिनः। श्रिञ् सेवायाम्। श्रयति। श्रयते।

(१४०) अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (१९८९०) इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्याऽजादाविति।

शिश्रियतुः। श्रयिता। णिश्रीति (उ६०पृ०) चङ्। अशिश्रि-यत्१। भृञ् भरणे। भरति। बभार। बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव। बभृषे। भर्त्ता।

ऋद्धनोः स्ये। ७। २। ७०।

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात्। भरिष्यति।

रिङ् शयग्लिङ्क्षु। ७। ४। २८।

शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः (१४१) स्यात्। रीङ्प्रकृतेरिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न। भ्रियात्।

उश्च। १। २। १२।

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्यतौ कितौ (१४२) स्तः। भृषीष्ट। भृषीयास्ताम्। अभार्षीत्। अभार्ष्टाम्। अभार्षुः

ह्रस्वादङ्गात्। ८। २। २७।

सिचो लोपः स्यात् झलि। अभृत। अभृषाताम्। अभ-रिष्यत् २। हृञ् हरणे। हरणम्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं ना-शनं च। जहर्थ। जह्रिव। जह्रिषे। हर्त्ता। हरिष्यति ३।

(१४१) रीङृतः (५२२पृ०)इत्यतः। ऋतइति अकृत्सार्व्वधातुकयोः(७५१पृ०) इत्यतः सार्व्वधातुकभिन्नम् आर्द्धधातुकञ्चानुवर्त्तते।

(१४२) असंयोगाल्लिट् किदित्यतः (७२४पृ०) किदिति, इको झलित्यतो (७१६६पृ०) झलिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो (७५५पृ०) लिङ्-सिचाविति चानुवर्त्त्य व्याख्यातम्।

धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ४ । णीञ् प्रापणे । निनयिथ । निन्यिषे ५ । अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् पाने । धयति ।

आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ।

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्न तु शिति ।

आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ।

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

आतो लोप इटि च । । ६ । ४ । ६४ ।

अजाद्योरार्द्धधातुकयोः क्ङिदिटोः (१४३)परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति (२४पृ०) निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ—दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ।

दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ।

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ।

एर्लिङि । ६ । ४ ६७ ।

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्द्धधातुके किति लिङि (१४४) धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

(१४३) चकारात् दीङो युड़चि क्ङितीत्यतोऽ (उ१२४पृ०) चीति क्ङितीतिचानुकृष्यते ।

(१४४) दीङो युड़चि क्ङितीत्यतः कितीति घुमास्थागापाजहातिसामिति(उ११८पृ०) चानुवर्त्तते ।

विभाषा धेट्श्व्योः। ३। १। ४९।

आभ्यां च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्तृवाचिनि लुङि परे। चङि(७।६।१५०) द्वित्वम्। अदधत्। अदधताम्।

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः। २। ४। ७८।

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे। अधात्। अधाताम्। अधुः।

यमरमनमातां सक् च। ७। २। ७३।

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः १। ग्लै म्लै हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ-जग्लाथ।

वान्यस्य संयोगादेः। ६। ४। ६८।

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्द्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्—ग्लेयात्। अग्लासीत्। ग्लायति २। द्यै न्यक्करणे। न्यक्करणन्तिरस्कारः ४। द्रै ५ स्वप्ने। ध्रै ६ तृप्तौ। ध्यै ७ चिन्तायाम्। रै ८ शब्दे। स्त्यै ९ ष्ट्यै १० शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलन्तु। तिष्ट्यासति अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम् खै ११ खदने। क्षै जै षै क्षये। क्षायति १२। जजौ १३। ससौ। साता १४। घुमास्थेत्यत्र(७।१।६५०) विभाषा घ्राधेड्-शाच्छ इति च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्लुकौ न। सायात्

असासीत्। कै १५ गै १६ शब्दे। गेयात्। अगासीत्। शै १७ श्रै १८ पाके। पै १६ ओ वै २० शोषणे। पायात्। अपात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्व (७११६पृ०) न्तदपवादएर्लिङीत्येत्वम् (७६४पृ०) गातिस्थेतिसिज्लुक् (७१६पृ०) च न पारूपस्य लाचणिकत्वात्। ष्टै वेष्टने। स्तायति २१। ष्णै वेष्टने। शोभायाञ्चेत्येके। स्नायति २२। दैप् शोधने। दायति। अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न। दायात्। अदासीत् २३। पा पाने। पाघ्राध्मेति (७८६पृ०) पिबादेशः। तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः। पिबति। पेयात्। अपात् २४। घ्रा गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्-घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात् २५। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति २६। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति (७३६पृ०) षत्वम्। अधि-तष्ठौ। उपसर्गादिति (७३७पृ०) षत्वम्। अधि ष्ठाता। स्थेयात् २७। म्ना अभ्यासे। मनति २८। दाण् दाने। प्र-णि-यच्छति। देयात्। अदात् २६। ह्वृ कौटिल्ये। ह्वरति।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। ७। ४। १०।

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदम्परत्वात्सत्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता। ऋद्धनोः स्ये। (७६२पृ०) ह्वरिष्यति।

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः। ७। ४। २६।

अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत्। अह्वार्षम् ३०। स्मृ

शब्दोपतापयोः। स्वरतिसूतीति (७२६४०) वेट्। सस्वरिथ-सस्वर्थ। वमयोस्तु

श्र्युकः क्किति (१४५)। ७। २। ११।

श्रिञ् एकाजुगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण् न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वादृद्धनोरिति (७८२४०) नित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम् ३१। स्मृ चिन्तायाम् ३२। हृ ३३ संवरणे। सृ गतौ। क्रादित्वान्नेट्। ससर्थ। सस्रव। रिङ्(७८३ ४०सू०)। स्त्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। ३। १। ५६।

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि। इह लुग्नभपा शासिना साहचर्यात्सर्त्तरत्तीं जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन भ्वाद्योर्नाङ्। शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति शिति (७८६४०) धौरादेशः। धावति ३४। ऋ गतिप्रापणयोः। ऋच्छति।

ऋच्छत्यॄताम्। ७। ४। ११।

तौदादिकऋच्छेॠधातोॠताञ्च गुणः स्याल्लिटि। णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः। आर। आरतुः। आरुः।

इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम्। ७। २। ६६।

(१४५) क्कितीति ककारद्वयनिर्देशात् गित्यप्यनेऽपि भूष्णुरित्यादौ नेट्।

अदङ्क्व्येभ्य एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात्। आरिथ। अर्त्ता। अरिष्यति॥ अर्य्यात्। आर्षीत्। आर्ष्टाम् ३५। ग्ट ३६ घृ ३७ सेचने। गरति। जगर्थ। जग्रिव। रिङ्। ग्रियात्। अगार्षीत्। घृ ३८ क्षर्ण्णने। स्रु गतौ। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। णिश्रीति (७६०४०) चङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्। असुस्रुवत् ३९। षु प्रसवैश्वर्य्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सुषोथ—सुषुविथ। सुषुविव। सोता।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु। ७। २। ७२।

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। असावीत्। पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्य्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पञ्चे। असौषीत् ४०। श्रु श्रवणे।

श्रुवः शृ च। ३। १। ७४।

श्रुवः शृइत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च। शपोऽपवादः। श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न। शृणोति। शृणुतः।

हुश्नुवोः सार्व्वधातुके। ६। ४। ८७।

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्व्वस्य यण् स्यादजादौ सार्व्वधातुके। उवङोऽपवादः। शृण्वन्ति। शृणोमि। शृण्वः-शृणुवः। शृण्मः-शृणुमः। शुश्रोथ। शुश्रुव। शृणु। शृणवानि। शृणुयात्। श्रूयात्। अश्रौषीत् ४१। ध्रु स्थैर्य्ये। ध्रवति ४२। अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि। दु द्रु गतौ। दुदोथ-दुदविथ। दुदुविव ४३। दुद्रोथ। दुद्रुव णिश्रीति

(७६।४०) चङ्। अदुद्रुवत् ४४। जि ४५ ज्रि ४६ अभिभवे। अभिभवोन्यूनीकरणं न्यूनीभवनञ्च। आद्ये सकर्म्मकः। शत्रून् जयति। द्वितीये त्वकर्म्मकः। अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः। विपराभ्याञ्जेरिति (७२४।४०) तङ्। पराजेरसोढः(२८६४०)इत्यपादानत्वम्। अथ डीङन्ता(७१००४०)ङितः। ष्मिङ् ईषद्धसने। स्मयते। सिष्मिये। सिष्मियिढ्वे-सिष्मियिध्वे १। गुङ् अव्यक्ते शब्दे। गवते। जुगुवे २। गाङ् गतौ। गाते। गाते। इटएत्वे कृते वृद्धिः। गे। लङ्इटि। अगे। गेत। गेयाताम्। गेरन्। गासीष्ट। गाङ्कुटादिभ्यइति(७११६४०) सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य तेन ङित्त्वाद्घुमास्थेति(७११६४०)इत्वं न। अगास्त(३)। आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः। फले तु न भेदः। कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ ङुङ् ७ शब्दे। अन्ये तु उङ्कुङ्खुङ्गुङ् घुङ्ङुङ् इत्याहुः। कवते। चुकुवे। घवते। अवते। ऊवे। वर्णादाङ्गम्बलीय इत्युवङ् ततः सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। ञुङुवे। ङोता। च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० प्लुङ् ११ गतौ। क्लुङ् १२ इत्येके। रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे १३। धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे १४। मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणञ्च। प्र-णि-मयते। नेर्गदेति (७४।४०) णत्वम्। तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्(१४६)१५। देङ् रक्षणे। दयते।

(१४६)इष्टत्वादिति भाष्यकारस्येति शेषः। अयं भावः नेर्गदेति(७४।४०)सूत्रे

दयतेर्दिगि लिटि। ७।४।९।

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्ये।

स्थाघ्वोरिच्च।१।२।१७।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि १६। श्यैङ् गतौ। श्यायते। शश्ये १७। प्यैङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्ये। प्याता १८। त्रैङ् पालने। त्रायते। तत्रे १९। पुङ् पवने। पवते। पुपुवे। पविता। २०। मुङ् बन्धने। मवते २१। डीङ् विहायसा गतौ। डयते। डिड्ये। डयिता २२। तॄ प्लवनतरणयोः।

ऋत इद्धातोः। ७।१।१००।

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन। तरति। ऋच्छत्यृतामिति (७९७सू०) गुणः। तॄफलेत्येत्त्वम् (७५६सू०)। तेरतुः। तेरुः।

वृतो वा। ७। २। ३८।

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि *। तरीता-तरिता। अलिटीति किम् तेरिथ। हलि चेति (१५७सू०) दीर्घः। तीर्य्यात्।

सिचि च परस्मैपदेषु। ७। २। ४०।

घुमेत्यत्र घुप्रकृतिमेति पठनीयं प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् पूर्वोत्तरयोरिति तेन माङ्प्रकृतेरिह षत्वम्।

* ग्रहोऽलिटि दीर्घइत्यतः(७१६९सू०) अलिटीति दीर्घइति चानुवर्त्तते।

अत वृत इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम् १। अथाष्टावनुदात्तेतः। गुप १ गोपने। तिज २ निशाने। मान ३ पूजायाम्। वध ४ बन्धने।

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।३।१।५।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य।३।१।६।

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च। गुपेर्निन्दायां,तिजेः क्षमायां, कितेर्व्याधिप्रतीकारे, निग्रहेऽपनयने, नाशने संशये च। मानेर्जिज्ञासायां, बधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे शानेर्निशाने। सनाद्यन्ताइति(७५७४०)धातुत्वम्।

सन्यङोः।६।१।९।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्य्यम्। गुपिप्रभृतयः किद्भिन्नाः निन्दाद्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यंसन्नन्ताः। अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्। धातोरि‡त्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्द्धधातुकत्वं तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। जुगुप्साञ्चक्रे। तितिक्षते। मीमांसते। भष्भावः (१४६४०)। चर्त्वम्। बीभत्सते। रभ राभस्ये। आ-रभते। आ रेभे। रब्धा। रप्स्यते ५। डु लभ ष प्राप्तौ। लभते ६। ष्वन्ज परिष्वङ्गे।

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि।६।४।२५।

रञ्जेश्च।६।४।२६।

---

‡ धातोः कर्म्मणइतिसूत्रे (७१९८४०) यथा धातोरित्युच्चार्य्य विहितः सन् न तथात्रेत्यर्थः।

एषां अपि नलोपः। स्वजते। परि-ष्वजते। श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम्। देभतुः सस्वजइति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते। सदेः परस्य लिटीति (७६०पृ०) सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्। अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वन्न। परि-षस्वजे-परि-षस्वञ्जे। सस्वजिषे-सस्वञ्जिषे। खङ्क्ता। स्वङ्क्ष्यते। स्वजेत। स्वङ्क्षीष्ट प्रत्यष्वङ्क्त। प्राक् सितादिति (७३८पृ०) षत्वम्। परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति (७८६पृ०) विकल्पः। एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव(७२७पृ०)सिद्धे स्तुस्वञ्जयोः परिनिवीत्यत्र(७२८पृ०) पुनरुपादानम्। पर्य्यष्वङ्क्त-पर्य्यस्वङ्क्त ७। हद पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अहत्त ८।

अथ परस्मैपदिनः। ञि ष्विदा १ अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ—चस्कन्थ। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति। नलोपः। स्कद्यात्। इरित्त्वादङ् (७२६पृ०सू०) वा। अस्कदत्--अस्कान्त्सीत्। अस्कान्ताम्। अस्कान्त्सुः।

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्।८।३।७३।

षत्वं वा स्यात्। इत्येवेदम् अनिष्ठायामिति पर्य्युदासात्।
* विष्कन्ता—विस्कन्ता। निष्ठायान्तु। विस्कन्नः।

परेश्च।८।३।७४।

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा। योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते। परि-ष्कन्दति-परि-स्कन्दति। परि-स्कन्नः-परिष्कण्णः २। षत्वपक्षे णत्वम्। न च पदद्वयाश्रयतया वहि

* विष्कन्तेति तृजन्तः प्रसङ्गदुदाहृतेः।

रङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम्। धातूपसर्गयोः कार्य्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात्। पूर्व्वन्धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम्। पूर्व्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम्। यभ मैथुने। येभिथ—ययब्ध। यब्धा। यप्स्यति। अयाप्सीत् ३। णम प्रह्वत्वे, शब्दे च। नेमिथ-ननन्थ। नन्ता। अनंसीत्। अनंसिष्टाम् ४। गम्लृ ५ सृप्लृ ६ गतौ।

इषुगमियमां छः। ७। ३। ७७।

एषाञ्छः स्याच्छिति परे। गच्छति। जगाम। जग्मतुः। जग्मुः। जगमिथ--जगन्थ। गन्ता।

गमेरिट् परस्मैपदेषु। ७। २। ५८।

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात्। गमिष्यति। लृदित्त्वात्-(३७६पृ०सू०) अङ्। अनङीति(३८१पृ०सू०) पर्य्युदासान्नोपधालोपः। अगमत्। सर्पति। ससर्प।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्। ६। १। ५९।

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम् वा स्याज्झलादावकिति परे। स्रप्ता-सर्प्ता। स्रप्स्यति--सर्प्स्यति। असृपत्। यम उपरमे। यच्छति। येमिथ—ययन्थ। यन्ता। अयंसीत्। अयंसिष्टाम् ७। तप सन्तापे। तप्ता। अताप्सीत्।

निसस्तपतावनासेवने। ८। ३। १०२।

षः स्यात्। आसेवनम्पौनःपुन्यन्ततोऽन्यस्मिन्विषये। नि-ष्ट-

पति ८। त्यज हानौ। तत्यजिथ-तत्यक्थ। त्यक्ता। अत्याक्षीत् ६। षञ्ज सङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति (भ्वा०१ सू०) नलोपः। सजति। सङ्क्ता १०। दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यति।

विभाषा सृजिदृशोः। ७। २। ६५।

आभ्यां थलइड्वा।

सृजिदृशोर्झल्यमकिति। ६। १। ५८।

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दद्रष्ठ-ददर्शिथ। द्रष्टा। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वात् (भ्वा०६ सू०) अङ् वा।

ऋदृशोऽङि गुणः। ७। ४। १६।

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे

न दृशः। ३। १। ४७।

दृशेश्च्लेः क्सो न। अद्राक्षीत् ११। दन्श दशने। दशनं दंष्ट्रा व्यापारः पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः। अतएव निपातनादित्येके। तस्याप्यत्रैव तात्पर्य्यम् अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। दंशसञ्जेति(भ्वा०१सू०) नलोपः। दशति। ददंशिथ-ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत्१२। कृष विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। क्रष्टा-कर्ष्टा। क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः *। अक्राक्षीत्। अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत्। अकार्ष्टाम्। अकार्क्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत्। अकृक्षताम्। अकृक्षन् १३। दह भस्मीकरणे।

ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत्। अदाग्धाम्। अधाक्षुः १४। मिह सेचने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। कित निवासे रोगापनयने च। चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्व्वः। "विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः। अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार। निवासे तु। केतयति १६। दान खण्डने शान तेजने। इतो वह्वल्यन्ताः (७१०६पृ०) स्वरितेतः। दीदांसति। दीदांसते १। शीशांसति। शीशांसते २। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति। शानयति। डु पच ष पाके। पचति। पचते। पेचिथ-पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट ३। षच समवाये। सचति। सचते ४। भज सेवायाम्। बभाज। भेजतुः। भेजुः। भेजिथ-बभक्थ। भक्ता। भक्ष्यति। भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त ५। रञ्ज रागे। (१०१पृ०)नलोपः। रजति। रजते। अराङ्क्षीत्। अरङ्क्त ६। शप आक्रोशे। आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्। शशाप। शेपे। अशाप्सीत्। अशप्त ७। त्विष दीप्तौ। त्वेषति। त्वेषते। तित्विषे। त्वेक्ष्यति। त्विक्षीष्ट। अत्विक्षत। अत्विक्षाताम् ८। यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति। यजते।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। ६। १। १७।

वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। इयाज।

वचिस्वपियजादीनां किति। ६। १। १५।

वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति। पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम्। ईजतुः। ईजुः। इयजिथ—इयष्ठ। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ट ६। टुवप बीजसन्ताने। बीजसन्तानः क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानञ्च। अयं छेदनेऽपि। केशान् वपति। उवाप। ऊपे। वप्ता। उप्यात्। वप्सीष्ट। प्र-ण्यवाप्सीत्। अवप्त १०। वह प्रापणे। उवाह। उवहिथ। सहिवहोरोदवर्णस्य (७८६४०)। वोढा। वक्ष्यति। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षुः। अवोढ। अवक्षाताम्। अवोढ्वम् ११। वस निवासे। परस्मैपदी। वसति। उवास।

शासिवसिघसीनाञ्च। ८। ३। ६०।

इण्कुभ्याम्परस्यैषां सस्य षः स्यात्। ऊषतुः। ऊषुः। उवसिथ-उवस्थ। वस्ता। सः स्यार्द्धधातुके (७०६४०)। वत्स्यति। उष्यात्। अवात्सीत्। अवात्ताम्। १२। वेञ् तन्तुसन्ताने। वयति। वयते।

वेञो वयिः। २। ४। ४१।

वा स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः। उवाय।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च। ६। १। १६।

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात्। यकारस्य प्राप्ते।

लिटि वयो यः। ६। १। ३८।

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि। ऊयतुः। ऊयुः।

वश्चास्यान्यतरस्यां किति। ६। १। ३९।

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि। ऊवतुः। ऊवुः। वयस्याभावभावात्थलि नित्यमिट्। उवयिथ। स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ्। ऊये ऊवे। वयादेशाभावे।

वेञः। ६। १। ४०।

वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। ववौ। ववतुः। ववुः। वविथ-ववाथ। ववे। वाता। ऊयात्। वासीष्ट। अवासीत् १३। व्येञ संवरणे। व्ययति।

न व्यो लिटि। ६। १। ४६।

व्येञ आत्त्वं न स्यात् लिटि। वृद्धिः। परमपि हलादिशेषं (७।१०पृ०) बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां (७।१०५पृ०) ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किन्तेन। विव्याय। विव्यतुः विव्युः। ऋद्धन्त्यत्तीति (७६७पृ०) नित्यमिट्। विव्ययिथ। विव्यायविव्यय। विव्ये। व्याता। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासीत्। अव्यास्त १४। ह्वेञ् स्पर्द्धायां, शब्दे च।

अभ्यस्तस्य च। ६। १। ३३।

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं स्यात्। ततो द्वित्वम्। जुहाव। जुहुवतुः। जुहुवुः। जुहोथ-जुहविथ। जुहुवे। ह्वाता। हूयात्। ह्वासीष्ट।

लिपिसिचिह्वश्च। ३। १। ५३।

एभ्यः च्लेरङ् स्यात्। आतो लोपः (७८४पृ०सू०)। अह्वत्।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। ३। १। ५४।

अह्वत-अह्वास्त १५। अथ द्वौ परस्मैपदिनौ। वद व्यक्तायां वाचि अक्र-वदति। उवाद। ऊदतुः। उवदिथ। वदिता। उद्यात्। वदव्रजेति (७३६पृ०) वृद्धिः। अवादीत् १। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयति।

विभाषा श्वेः। ६। १। ३०।

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च। शुशाव। शुशुवतुः। श्वयतेर्लिंट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः। तेन लिट्यभ्यासस्येति (७१०५पृ०)सम्प्रसारणं न। शिश्वाय। शिश्वियतुः। श्वयिता। श्वयेत्। शूयात्। जॄस्तम्भ्वित्यङ् (७४६पृ०) वा।

श्वयतेरः। ७। ४। १८।

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि। पररूपम् (७८८पृ०सू०)। अश्वत्। अश्वताम्। अश्वन्। विभाषा धेट्श्व्योरिति (७८५पृ०) चङ्। इयङ्। अशिश्वियत्। ह्म्यन्तेति (७५३पृ०) न वृद्धिः। अश्वयीत्। वृत्। यजादयो वृत्ताः। भ्वादिराकृतिगणः। तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः।

इति भ्वादयः।

ऋतेरीयङ्। ३। १। २६।

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे। जुगुप्सायामयन्धातु-रिति बहवः कृपायाञ्चेत्येके। सनाद्यन्ता इति (७५७सू०) धातुत्वम् ऋतीयते। ऋतीयाञ्चक्रे। आर्द्धधातुकविवक्षायान्तु आयादयआर्द्धधातुके वेति(७५७सू०)ईयङभावे शेषात्कर्त्तरीति (७५सू०)परस्मैपदम्। आनर्त्त। अर्त्तिष्यति। आर्त्तीत् १। अद भक्षणे। द्वौ परस्मैपदिनौ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः। २। ४। ७२।

लुक् स्यात्। अत्ति। अत्तः। अदन्ति।

लिट्यन्यतरस्याम्। २। ४। ४०।

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि। जघास। गमहनेति (७६१सू०) उपधालोपः। तस्य चर्विधिम्प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम्। शासिवसीति (७१०६सू०) षत्वम्। जक्षतुः। जक्षुः। घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्। जघसिथ। आद। आद-तुः। इडत्यर्त्तीति (७६७सू०) नित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति।

हुझल्भ्यो हेर्धिः। ६। ४। १०१।

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अदानि।

अदः सर्व्वेषाम्। ७। ३। १००।

अदः परस्यापृक्तसार्व्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्व्वमतेन।

आदत्। आताम्। आदन्। आदः। आत्तम्। आत्त। आदम्। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्याताम्। अद्युः। अद्यात्। अद्यास्ताम्। अद्यासुः।

लुङ्सनोर्घस्लृ। २। ४। ३७।

अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च। लृदित्त्वादङ्(७७६पृ०सू०) अघसत्(१)। हन हिंसागत्योः। प्र-णि-हन्ति।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि क्ङिति। ६। ४। ३७।

अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम् वनतीतरेषां विशेषणम्। अनुनासिकान्तानाम्(१)मेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे। यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः। तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनु तनोत्यादयः। हतः। घ्नन्ति।

वमोर्वा। ८। ४। २३।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परतः। प्र-हण्मि-प्र-हन्मि। प्र-हण्वः-प्रह-न्वः। हो हन्तेरिति (१५८४०)कुत्वम्। जघान *। जघ्नतुः। जघ्नुः।

अभ्यासाच्च। ७। ३। ५५।

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्। जघनिथ—जघन्थ।

---

(१) अनुदात्तोपदेशेत्यस्य व्याख्याऽनुनासिकान्तानामिति।

* णलिणित्त्वात्कुत्वमितरत्र नकारे परतइतिभेदः।

हन्ता। ऋद्धनोरितीट् (७८२९०)। हनिष्यति। हन्तु। हतात्। घ्नन्तु।

हन्तेर्जः। ६। ४। ३६।

हौ परे। आभीयतया (७११९०सू०) जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्। जहि। हनानि। हनाव। हनाम। अहन्। अहताम्। अघ्नन्। अहनम्।

आर्द्धधातुके। २। ४। ३५।

इत्यधिकृत्य।

हनो वध लिङि। २। ४। ४२।

लुङि च। २। ४। ४३।

बधादेशोऽदन्तः (२)। आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी। तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः। बध्यात्। बध्यास्ताम्। आर्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात्। हन्तेरिति (१५८पृ०) णत्वम्। प्र-हण्यात्। अबधीत् २। अथ चत्वारः स्वरितेतः। द्विष अप्रीतौ। द्वेष्टि। द्विष्टे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति। द्वेक्ष्यते। द्वेष्टु। द्विष्टात्। द्विड्ढि। द्वेषाणि। द्वेषै। द्वेषावहै। अद्वेट्।

द्विषश्च। ३। ४। ११२।

लङो भेर्जुस् वा स्यात्। अद्विषुः–अद्विषन्। अद्वेषम्। द्विषीत। द्विक्षीष्ट। अद्विक्षत् १। दुह प्रपूरणे। दोग्धि। दुग्धः। धोक्षि। दुग्धे। धुक्षे। धुग्ध्वे। दोग्धु। दुग्धि।

---

(२) तेनाबधीदित्यत्रातोहलादेर्लघोरिति (७४०पृ०)वा वृद्धिर्नेति बोध्यम्।

दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत २ । लुग्वा दुहेति (७८२४०) लुक्पक्षे तथास्ध्वंवहिषु लङ्वदपि । दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्र-णि-देग्धि ३ । लिह आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि ४ । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । "विचक्षणः प्रथयन्" । नुम् तु न अनिदित इति (१) व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेन "स्मायन्निर्मोकसन्वीत्या"दि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । आर्द्धधातुके ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ।

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ।

अत्र भाष्ये क्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् । ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ । चक्शे । चयो द्वितीया इति (८४९०) तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यति । क्शास्यते । अचष्ट । अचक्षीत् । ख्यायात् । क्शायात् । क्शेयात् ।

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ।

---

(१) इदितोनुम् इति सूत्रे गोः पदान्तेइति सूत्रादन्त पदस्यानुवृत्तेरिति भावः । मनो० ।

एभ्यः श्लेरङ्। अख्यत्। अख्यत। अक्शासीत्। अक्शास्त। वर्जने क्शाञ् नेष्टः असनयोश्च*। समचचिष्ट ५। इत्यादि।

अथ ऋच्यन्ता (उ॰१४पृ॰) अनुदात्तेतः। ईर गतौ कम्पने च। ईर्त्ते। ईराञ्चक्रे। ईरिता। ईरिष्यते। ईर्त्ताम्। ईर्ष्व। ईर्ध्वम्। ऐरिष्ट १। ईड़ स्तुतौ। ईट्टे।

ईशः से। ७। २। ७७।

ईड़्जनोर्ध्वे च। ७। २। ७८।

ईशीड़जनां सेध्वेशब्दयोः सार्व्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईड़िषे। ईड़िध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। ईड़िष्व। ईड़िध्वम्। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्। ऐड्ढ्वम् २। ईश ऐश्वर्य्ये। ईष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे ३। आस उपवेशने। आस्ते। दयायासश्च(उ६५पृ॰)। आसाञ्चक्रे। आस्व। आध्वम्। आसिष्ट ४। आङ्शासु इच्छायाम्। आशास्ते। आशासाते ५। आङ्पूर्व्वत्वं प्रायिकम्। तेन "नमोवाकं प्रशास्महे" इति सिद्धम्। वस आच्छादने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता। कसि गतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते। कंसते। अयमनिदित्येके। कस्ते। तालव्यान्तोऽप्यनिदित्। कष्टे। कशाते। कच्चे। कड्ढ्वे ६। णिसि चुम्बने। निंस्ते ७। दन्त्यान्तोऽयम्। आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम। णिजि शुद्धौ। निङ्क्ते। निङ्च्चे। निञ्जिता ८। शिजि अव्यक्ते शब्दे। शिङ्क्ते ९। पिजि वर्णे। सम्पर्चने इत्येके। उभयत्रेत्यन्ये।

अवयवे इत्यपरे। अव्यक्ते शब्दे इतीतरे। पिङ्क्ते १०। इजीत्येके। इङ्क्ते ११। इजी वर्ज्जने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ईदित्। इक्ते। इजाते। इक्षे। इदिदित्यन्ये। इङ्क्ते १२। पृची सम्पर्चने। पृक्ते १३।

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते। सुषुवे। सोता-सविता। भूसुवोरिति (७।१८४०) गुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। असविष्ट-असोष्ट १। शीङ् स्वप्ने।

शीङः सार्व्वधातुके गुणः। ७।४।२१।

क्ङिति च(७।१८४०) इत्यस्यापवादः। शेते। शयाते।

शीङो रुट्। ७।१।६।

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्। शेरते। शेषे। शेध्वे। शये। शेवहे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्ट २। अथ सौत्यन्ताः (७।११६४०) परस्मैपदिनः ञिङ्भिन्नाः। यु मिश्रणे अमिश्रणे च।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि। ७।३।८९।

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्व्वधातुके नत्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवन्ति। युयाव। यविता। युयात्। इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये "पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति" व्याख्यानात् विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्। यूयात्। अयावीत् १। रु शब्दे।

तुरुस्तुशम्यमः(४)सार्वधातुके। ७।३।९५।

(४) शम्यमोश्छान्दसत्वाद्विकरणलुकि शमीति यमीति। सम्भवः

एभ्यः परस्य सार्व्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात्। नाभ्यस्तस्ये (७।३।८७०) त्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्व्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीति-रौति। रुवीतः-रुतः। हलादेः किम् रुवन्ति। तिङः किम् रास्यति। सार्व्वधातुके किम् आशिषि। रूयात्। विध्यादौ तु। रुयात्-रुवीयात्। अरावीत्। अरविष्यत् २। तु इति सौत्रो धातुः। धातुत्वे इदमेव सूत्रं ज्ञापकम्। गतिवृद्धिहिंसासु। अयञ्च लुग्विकरण इति स्मरन्ति। तवीति-तौति। तुवीतः-तुतः। तोता। तोष्यति ३। णु स्तुतौ। नौति। नविता ४। टुक्षु शब्दे। क्षौति। क्षविता ५। क्ष्णु तेजने। क्ष्णौति। क्ष्णविता ६। ष्णु प्रस्रवने। स्नौति। सुष्णाव। स्नविता। स्नूयात् ७। ऊर्णुञ् आच्छादने।

ऊर्णोतेर्विभाषा। ७। ३। ९०।

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्व्वधातुके। ऊर्णौति-ऊर्णोति। ऊर्णुतः। ऊर्णुवन्ति। ऊर्णुते। ऊर्णुवाते। ऊर्णुवते। ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् *।

न न्द्राः संयोगादयः। ६। १। ३।

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति। नुशब्दस्य द्वित्वम्। णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्व्वत्रासिद्धीयमद्विर्व्वचन इति त्वनित्यम् उभौ साभ्यासस्येति (८।४।२१) (५) लिङ्गात्। ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुवुः।

---

(५) उपसर्गस्याद्रेफात्परयोरभ्यासघटितस्यानितेर्द्वयोर्नकारयोर्णत्वविधानाद् द्वित्वात् परमेव णत्वमिति ज्ञाप्यते इति भावः।

विभाषोर्णोः। १। २। ३।

इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात्। ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ। ऊर्णुविता-ऊर्णविता। ऊर्णौतु-ऊर्णोतु। ऊर्णवानि। ऊर्णवै।

गुणोऽपृक्ते। ७। ३। ९१।

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्व्वधातुके। वृद्ध्यपवादः। और्णोत्। और्णोः। ऊर्णुयात्। ऊर्णुयाः। इह वृद्धिर्न ङिच्च पिन्नेति भाष्यात्। ऊर्णूयात्। ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट। और्णुवीत्। और्णुविष्टाम्।

ऊर्णोतेर्विभाषा। ७। २। ६।

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः स्यात्। पक्षे गुणः। और्णावीत्। और्णाविष्टाम्। और्णाविषुः। और्णवीत् ८। द्यु अभिगमने। द्यौति। द्योता। ९। षु प्रसवैश्वर्य्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सोता। असौषीत् १०। कु शब्दे कोता ११। ष्टुञ्-स्तुतौ। स्तौति-स्तवीति। स्तुतः-स्तुवीतः। स्तुते-स्तुवीते। स्तुसुधूञ्भ्य (७।२।७२) इतीट्। अस्तावीत्। प्राक्सितादिति (८।३।६३) षत्वम्। अभ्यष्टौत् सिवादीनां वा (८।३।७१) पर्य्यष्टौत्-पर्य्यस्तौत् १२। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः। ३। ४। ८४।

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च

षा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकारउच्चारणार्थः। आह। आहतुः।
आहुः।

आहस्थः। ८। २। ३५।

झलि परे। चर्त्वम्। आत्थ। आहथुः।

ब्रुव ईट्। ७। ३। ९३।

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयम् झलीति थत्वविधानान्न भवति ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्द्धधातुकाधिकारे।

ब्रुवो वचिः। २। ४। ५३।

उवाच। ऊचतुः। ऊचुः उवचिथ—उवक्थ। ऊचे। वक्ता। ब्रवीतु। ब्रूतात्। ङिच्च पिन्नेत्यपित्त्वादीण् न। ब्रवाणि। ब्रवै। ब्रूयात्। उच्यात्। अस्यतिवक्तीत्यङ् (उ१११२९०)।

वच उम्। ७। ४। २०।

अङि परे। अवोचत्। अवोचत १। अथ णास्यन्ताः(उ१२६९०) परस्मैपदिनः। इङ्त्वात्मनेपदी। इण् गतौ। एति। इतः।

इणो यण्। ६। ४। ८१।

अजादौ प्रत्यये। इयङोऽपवादः। यन्ति। इयाय।

दीर्घइणः किति। ७। ४। ६९।

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः ।
इययिथ—इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्द्धधातुके किति लिङि ।
निरियात् । उभयत आश्रयेणान्तादिवत् । अभीयात् । अणः
किम् समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य(७५१पृ०) ।

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।

गातिस्थेतिसिचो (७१८पृ०) लुक् । अगात् अगाताम् । अगुः
१ । इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्व्वः । अधीते । अधीयाते ।

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ।

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते । अधि--जगे ।
अधि-जगाते । अधि-जगिरे । अध्येता । अध्येष्यते अध्ययै ।
गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्व्वन्धातुरुपसर्गे-
णेति दर्शने(६)ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णेरध्य-
यने वृत्तमिति (७३५७पृ०) निर्द्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वा-
दियङ् । ततः (७२७पृ०) आट् । वृद्धिः * । अध्यैयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधी-
यीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ।

---

(६) पूर्व्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति मते इत्यर्थः ।

* आटश्चेति (११७पृ०) सूत्रेणेति शेषः ।

विभाषा लुङ्लृङोः। २। ४। ५०।

इङो गाङ् वा स्यात्।

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। १। २। १

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि। ६। ४। ६६।

एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके। अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत—अध्यैष्यत २। इक् स्मरणे। अयमप्यधिपूर्वः। अधीगर्थदयेशामिति (२८७४०) लिङ्गात्। अन्यथाध्धीगर्थेत्येव ब्रूयात्। इण्वदिक इति वक्तव्यम् *। अधियन्ति। अध्यगात्। केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः। तन्मते यण् न। तथाच भट्टिः। "समीतयोराघवयोरधीयन्निति ३। वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनं गर्भग्रहणम्। असनं क्षेपणम्। वेति। वीतः। वियन्ति। वेषि। वेमि। वीहि। अवेत्। अवीताम्। अवियन्। अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित्। अव्यन् ४। अत ईकारोऽपि धात्वन्तरमस्तीष्यते। एति। ईतः। इयन्ति। ईयात्। ऐषीत् ५। या प्रापणे। प्रापणमिह गतिः। प्र-णि-याति। यातः। यान्ति।

लङः शाकटायनस्यैव। ३। ४। १११।

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अयुः—अयान्।

यायात्। यायाताम्। यायासाम् ६। वा ७ गतिगन्धनयोः। गन्धनं सूचनम्। भा ८ दीप्तौ। ष्णा ६ शौचे। श्रा १०पाके। द्रा ११ कुत्सायाङ्गतौ। प्सा १२ भक्षणे। पा रक्षणे। पायास्ताम्। अपासीत्१३। रा १४ दाने। ला १५ आदाने। द्वावपि दाने इति चन्द्रः। दाप् लवने। प्र-णि-दाति(७)प्र-नि-दाति। दायास्ताम् अदासीत्१६। ख्या प्रकथने १७। अयं सार्वधातुकमात्रविषयः। सस्थानत्वं नमः (८) ख्यात्रे * इति वार्त्तिकन्तज्ज्ञाप्यं चेह लिङ्गम्। सास्थानोजिह्वामूलीयः। स नेति ख्शाञ्आदेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः। सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः। मा माने अकर्म्मकः। "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष" इति माघः। उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्म्मकः। "उदर म्परिमाति मुष्टिना"। नेर्गदेत्यत्र (७४१सू०)नास्य ग्रहणम्। प्र-णि-माति प्र-नि-माति१८। वच परिभाषणे। वक्ति। वक्तः। अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते। बहुवचनपर इत्यन्ये। झिपरइत्यपरे। वग्धि। वच्यात्। उच्यात्। अवोचत्१६। विद ज्ञाने।

(७) प्र नि-दातीत्यत्र शेषे विभाषेति (७२१सू०)णत्वविकल्पः पित्त्वेन अघुत्वात् एत्त्वसिज्लुकौ नेत्युदाहरणे ज्ञेयम्।

(८) सस्थानत्वं समानस्थानत्वं नेत्यनुवर्त्यते "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त"इत्युक्तेः खकारस्य जिह्वामूलीयतया तत्समानस्थानत्वं विसर्गस्य। अयं भावः यद्ययमार्द्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि नमः ख्यात्रे इत्यत्र टच आर्द्धधातुकतया कुप्वोरिति (१६८सू०) जिह्वामूलीयः स्यात् आर्द्धधातुकविषये ख्शादेशमात्रप्रयोगनियमे तु शकारस्थाने जातयकारस्यासिद्धतया शर्परे विसर्जनीय (७२सू०) इत्यस्यैवात्र प्रवृत्तिः स्यादिति।

विदो लटो वा। ३। ४। ८३।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। पक्षे वेत्ति। वित्तः इत्यादि। विवेद। विविदतुः। उषविदेति (उ७५पृ०)आमृपक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः। विदाञ्चकार। वेदिता।

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्। ३। १। ४१।

वेत्तेर्लोण्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात्।

तनादिकृञ्भ्य उः। ३। १। ७९।

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्य्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन "न विश्वसेदविश्वस्त" मित्यादि सिद्धम्। विदाङ्करोतु।

अतउत्सार्व्वधातुके। ६। ४। ११०।

उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः। विदाङ्कुरुताम्। उतश्चेति (उ७०पृ०) हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम्। विदाङ्कुरु। विदाङ्करवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। सिजभ्यस्तेति (उ२०पृ०) झेर्जुस्। अविदुः।

दश्च। ८। २। ७५।

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा। अवेः-अवेत् रु०। अस भुवि। अस्ति।

श्नसोरल्लोपः। ६। ४। १११।

श्नोऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। स्तः। सन्ति। तासस्त्योरिति (७१२४०) सलोपः। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः।

आर्द्धधातुके। २। ४। ३५।

इत्यधिकृत्य।

अस्तेर्भूः। २। ४। ५२।

बभूव। भविता। अस्तु। स्तात्। स्ताम्। सन्तु।

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। ६। ४। ११९।

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौपरे अभ्यासलोपश्च। आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः। श्नसोरित्यल्लोपः। एधि। तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातङा बाधात् सकृद्गताविति-न्यायात्। स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव। असाम। अस्तिसिचइतीट् (७२०४०)। आसीत्। श्नसोरित्यल्लोपस्या-भीयत्वेनासिद्धत्वादाट्। आस्ताम्। आसन्। स्यात्। भूयात्। अभूत्। सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। ८। ३। ८७।

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् यकारेऽचि च परे। नि-ष्यात्। प्रादुःष्यात्। नि-षन्ति। प्रादुःषन्ति। यच्परः किम् अभि-स्तः २१। मृजू शुद्धौ।

मृजेर्वृद्धिः। ७। २। ११४।

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे। क्ङित्यजादौ वेष्यते *। व्रश्चेति (१२०४०) षः। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति-मार्जन्ति।

ममार्ज्ज। ममार्जतु-ममृजतुः। ममार्जिथ-ममार्ष्ठ। मार्जिता-मार्ष्टा। मृड्ढि। अमाट्। अमार्जम्। अमार्ज्जीत्-अमार्क्षीत् २२। रुदिर् अश्रुविमोचने।

रुदादिभ्यः सार्व्वधातुके। ७। २। ७६।

रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति। रुदितः। हौ परत्वादिटि धित्वन्न। रुदिहि।

रुदश्च पञ्चभ्यः। ७। ३। ९८।

हलादेः पितः सार्व्वधातुकस्याष्टक्तस्य ईट् स्यात्।

अड् गार्ग्यगालवयोः। ७। ३। ९९।

अरोदीत्-अरोदत्। अरुदिताम्। अरुदन्। अरोदीः-अरोदः। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्। रुद्यात्। अरुदत्-अरोदीत् २३। ञिष्वप् शये। स्वपिति। स्वपितः। सुष्वाप। सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ-सुष्वप्थ।

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः। ८। ३। ८८

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात्। पूर्व्वन्धातुरुपसर्गेण युज्यते किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् पूर्व्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने। सुषुषुपतुः। सुषुषुपुः। अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्व्वं हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुसुष्वाप। सुस्वप्ता। अस्वपीत्-अस्वपत्। स्वप्यात्। सुप्यात्

सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् २४ । श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्यातम् । श्वस्यास्ताम् । ह्म्यन्त-क्षणेति (७५२सू०) न वृद्धिः । अश्वसीत् २५ । अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् ।

अनितेः । ८ । ४ । १९ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानिते र्नस्य णः स्यात् । प्राणिति २६ । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ।

झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः (६) । जक्षति । सिजभ्यस्तेति (७२०सू०) झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वल-दत्तो बभ्राम २७ । रुदादयः पञ्च गताः । जागृ निद्राक्षये । जागर्त्ति । जागृतः । जाग्रति । उषविदेत्याम् (७७५सू०) वा । जागराञ्चकार-जजागार ।

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ।

जागर्त्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वात्(२०सू०सू०)जुस् ।

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ।

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् जागृयुः । आशिषि तु । जागर्य्यात् । जागर्य्यास्ताम् । जागर्य्यासुः । लुङि । अजागरीत् २८ । जागृ इस् इत्यत्र यण्

---

(६) झोऽन्तः(७८सू०)इत्यस्यादादेशोऽपवादः अस्य त्वपवादो झेर्जुसिति । तत्त्व० ।

प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं णिचि वृद्धिः, तां जागर्त्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणप्राप्ता नेटीति (७२६पृ०) निषिद्धा अतो हलादेरिति (७४०पृ०) बाधित्वा अतो ल्रान्तस्येति(७६७पृ०) प्राप्ता ह्यन्तेति (७५२पृ०) निषिध्यते। तदाहुः।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिप्रतिषेधो विकल्पनम्।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्व्वाः प्राप्तयो नव। इति।

दरिद्रा दुर्गतौ। दरिद्राति।

इद्दरिद्रस्य। ६। ४। ११४।

दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रितः।

श्नाभ्यस्तयोरातः। ६। ४। ११२।

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रति। अनेकाच्त्वादाम्(७५७पृ०स्०)वा। दरिद्राञ्चकार। आतऔ णल इत्यत्र(७८४पृ०) औ इत्येव सिद्धे औकारविधानन्दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम्। अतएव ज्ञापकादाम्नेत्येके। ददरिद्रौ। ददरिद्रतुरित्यादि। यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव। दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः,,। लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च न *। दरिद्राता। अदरिद्रात्। अदरिद्राताम्। अदरिद्रुः (१०)। दरिद्रियात्

(१०) सिजभ्यस्तेति (७२०पृ०) झेर्जुस् लङः शाकटायन (७११९पृ०) स्यैवेत्यादन्तलक्षणो विकल्पो नेह प्रवर्त्तते परत्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्यालोपे आदन्तत्वाभावाच्च।

दरिद्र्यात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ। अदरिद्रासीत् २९। चकासृ दीप्तौ(७।२४पृ०सू०)भस्य यत्। चकासति। चकासाञ्चकार। धि चेति (७२७पृ०) सलोपः सिचएवेत्येके। चकाद्धि। चकाधीत्येव भाष्यम्।

तिप्यनस्तेः। ८। २। ७३।

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः। अचकात्-अचकाद्। अचकासुः।

सिपि धातोरुर्वा। ८। २। ७४।

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा। पक्षे दः। अचकाः-अचकात् ३०। शासु अनुशिष्टौ। शास्ति।

शास इदङ्हलोः। ६। ४। ३४।

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च। शासिवसीति। (७१०६पृ०)षः। शिष्टः। शासति। शशास। शशासतुः। शास्तु-शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु।

शा हौ। ६। ४। ३५।

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशात्-अशाः। शिष्यात्। सर्तिशास्तीत्यङ् (७६७पृ० । अशिषत्। अशासिष्यत् ३१। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। एरनेकाचइति(६८पृ०)यण्। दीध्याते।

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। ७। ४। ५३।

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्यादकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्। दीध्ये। दीधीवेवीटामिति (उ१२पृ०) गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते१। वेवीङ २ वेतिना तुल्ये। वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते इत्यर्थः। अथ त्रयः परस्मैपदिनः। षस सस्ति स्वप्ने। सस्ति। सस्तः। ससन्ति। ससास। सेसतुः। सस्तु। सधि। पूर्वत्रासिद्धमिति (१२पृ०) सलोपस्यासिद्धत्वादतोहेरिति (उ१५पृ०) न लुक्। असत्। असस्ताम्। असः-असत्। सस्यात्। असासीत्-अससीत्१। सन्ति। इदित्त्वान्नुमि कृते संस्तइति स्थिते स्कोरिति (१६६पृ०) सलोपे झरो-झरि सवर्णे (४२पृ०) इति तकारस्य वा लोपः। सन्तः। संस्तन्ति २। बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात्। संस्ति। संस्तः। इत्येके। वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा वष्टि। उष्टः। उशन्ति। वक्षि। उष्ठः। उवाश। ऊशतुः। वशिता। वष्टु। उष्टात्। उड्ढि। अवट्। औष्टाम्। औशन्। अवशम्। उश्यातास्। उश्यास्ताम् ३। चर्करीतञ्च। यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्। ह्नुङ् अपनयने। ह्नुते। जुह्नुवे। ह्नुवीत। ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।

इत्यदादयः।

ऊ दानादनयोः। आदाने चेत्येके। प्रीणनेऽपीति भाष्यम्। दानञ्चेह प्रक्षेपः। सच वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते। इतस्त्वारः परस्मै पदिनः।

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। २। ४। ७५।

शपः श्लुः स्यात्।

श्लौ। ६। १। १०।

धातोर्द्वे स्तः। जुहोति। जुहुतः। अदभ्यस्तात्(७।२४पृ०) इत्यत्। हुश्नुवोरिति(७६८पृ०) यण्। जुह्वति।

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। ३। १। ३९।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्य्यञ्च। जुहवाञ्चकार-जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहुतात्। हुझल्भ्यो हेर्धिः (७१०९पृ०सू०)। जुहुधि। आटि परत्वाद्गुणः। जुहवानि। परत्वात् जुसि चेति(७१२४पृ०) गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत् १। ञिभी भये। बिभेति।

भियोऽन्यतरस्याम्। ६। ४। ११५।

इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्व्वधातुके। बिभितः-बिभीतः। बिभ्यति। बिभयाञ्चकार—बिभाय। भेता २। ह्री लज्जायाम्। जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रयाञ्चकार-जिह्राय ३। पॄ पालनपूरणयोः।

अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च। ७। ४। ७७।

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ।

उदोष्ठ्यपूर्वस्य। ७। १। १०२।

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो यऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्। गुणवृद्धी परत्वादिमम्बाधेते। पिपर्त्ति। उत्त्वम् रपरत्वम् (४२पृ०)। हलि चेति (६५७पृ०) दीर्घः। पिपूर्त्तः। पिपुरति। पपार। क्विति लिटि ऋच्छत्यृतामिति (७६७पृ०) गुणे प्राप्ते।

शृदॄप्रां ह्रस्वो वा। ७। ४। १२।

एषां क्विति लिटि ह्रस्वो वा स्यात्। पक्षे गुणः। पप्रतुः। पप्रुः। पपरतुः। पपरुः। परिता-परीता। अपिपः। अपिपूर्त्ताम्। अपिपरुः। पिपूर्य्यात्। पूर्य्यात्। अपारीत्। अपारिष्टाम्। ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित्। पिपर्त्ति। पिपृतः। पिप्रति। पिपृयात्। आशिषि। प्रियात्। अपार्षीत् ४। पाणिनीयमते तु "तं रोदसी पिपृत" मित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्। डुभृञ् धारणपोषणयोः।

भृञामित्। ७। ४। ७६।

भृञ् माङ् ओहाङ् एषान्त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। बिभर्त्ति। बिभृतः। बिभ्रति। बिभृध्वे। (७१२८पृ०सू०) श्लुवद्भावात् द्वित्वेत्त्वे। बिभरामास-बभार। बभर्थ। बभृव। बिभृहि। बिभराणि। अबिभः। अबिभृताम्। अबिभरुः। बिभृयात्। भ्रियात्। भृषीष्ट। अभार्षीत्। अभृत ५। माङ् माने शब्दे च।

ई हल्यघोः। ६। ४। ११३।

अभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसंज्ञकस्य। मिमीते। मिमाते। मिमते। प्र ण्यमास्त ६। ओहाङ् गतौ। जिहीते। जिहाते। जिहते। जिहे। हाता। हास्यते ७। ओहाक् त्यागे। परस्मैपदी। जहाति।

जहातेश्च। ६। ४। ११६।

इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके। पक्षे ईत्वम्। जहितः-जहीतः। जहति।

आ च हौ। ६। ४। ११७।

जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ। जहाहि-जहिहि-जहीहि। अजहात्। अजहुः।

लोपो यि। ६। ४। ११८।

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके। जह्यात्। एर्लिङि (३६४५०)। हेयात्। अहासीत् ८। डुदाञ् दाने। प्र-णि-ददाति। दत्तः। ददति। दत्ते। ददौ। घ्वसोरिति (३१२२५०) एत्वाभ्यासलोपौ। देहि। अददात्। अदत्ताम्। अददुः। दद्यात्। देयात्। अदात्। अदाताम्। अदुः। अदित ९। डुधाञ् धारणपोषणयोः। दानेऽप्येके। प्र-णि-दधाति।

दधस्तथोश्च। ८। २। ३८।

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाधातोर्बशोभष् स्यात्तथोः परयोः

सध्वोश्च परतः। वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। धत्तः। दधति। धत्थः। धत्थ। दध्वः। धत्ते। धत्से। धध्वे। धेहि। अधित १०। अथ त्रयः स्वरितेतः। णिजिर् शौचपोषणयोः।

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ। ७। ४। ७५।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ। नेनेक्ति। नेनिक्तः। नेनिजति। नेक्ता। नेक्ष्यति। नेनेक्तु। नेनिग्धि।

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके। ७। ३। ८७।

लघूपधगुणो न स्यात्। नेनिजानि। अनेनेग्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। नेनिज्यात्। निज्यात्। अनिजत्-अनैक्षीत्। अनिक्त १। विजिर् पृथग्भावे। वेवेक्ति। वेविक्ते। विवेजिथ २। अत्र विजइडिति (उ१५०पृ०) ङित्। तत्र ओ विजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। णिजिविजी रुधादावपि। विष्लृ व्याप्तौ। वेवेष्टि। वेविष्टे। ऌदित्वादङ् (उ७६पृ०सू०)। अविषत्। तङि क्सः। अजादौ क्सस्याचीति (उ७२पृ०) अल्लोपः। अविक्षत। अविक्षाताम्। अविक्षन्त ३। अत आ गणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च। घृ १ क्षरणदीप्त्योः। "जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन"। भृञामित्(उ१२८पृ०)। बहुलं छन्दसीति(उ५२७पृ०)इत्त्वम् हृ २ प्रसह्यहरणे। "अयं स्रुवोऽभि जिहर्ति होमान्"। ऋ सृ गतौ। बहुलञ्छन्दसीत्येव(उ५२७पृ०)सिद्धे

अर्त्तिपिपर्त्त्योश्चेति (७।४।७७) इत्त्वविधानादयम्भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे (६।४।७८) इतीयङ् । इयर्त्ति । इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । इडत्त्यर्त्तीति (७।२।६६) नित्यमिट् । आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्य्यात् । आरत् ३ । ससर्त्ति ४ । भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । घसिभसोर्हलीति (६।४।१००) उपधालोपः । झलो झलीति (८।२।२६) सलोपः । बब्धः । भस्यति ५ । कि ज्ञाने । चिकेति ६ । तुर त्वरणे । तुतोर्त्ति । तुतूर्त्तः । तुतुरति ७ । धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ८ । धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ९ । जन जनने । जजन्ति ।

जनसनखनां सञ्झलोः । ६ । ४ । ४२ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात् जजायात् (१) जन्यात्-जायात् १० । गा स्तुतौ । "देवान् जिगाति सुम्नयुः" । जिगीतः । जिगति ११ ।

इति जुहोत्यादयः ।

---

(१) ये विभाषेति (६।४।४३) पक्षे आत्त्वम् ।

दिवु क्रीड़ाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-गतिषु। भूषन्ताः (७।२४४०) परस्मैपदिनः।

दिवादिभ्यः श्यन्। ३। १। ६९।

शपोऽपवादः। हलि चेति (१५७४०) दीर्घः। दीव्यति। दिदेव। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अदीव्यत्। दीव्येत् दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत् १। षिवु तन्तुसन्ताने। परि-षीव्यति। परिषिषेव। न्यषेवीत्- न्यसेवीत् २। स्रिवु ३ गतिशोषणयोः। ष्ठिवु ४ निरसने। केचिदिहेमन्न पटन्ति। ष्णुसु अदने। आदान इत्येके। अदर्शन इत्यपरे। सुष्णोस ५। ष्णसु निरसने। स्नस्यति। सस्नास ६। क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। चक्नास ७। व्युष दाहे। वुव्योष ८। प्लुष ९ च। नृती गात्रविक्षेपे। नृत्यति। ननर्त्त।

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः।७।२।५७।

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्द्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। नर्त्तिष्यति- नर्त्स्यति। नृत्येत्। नृत्यात्। अनर्त्तीत् १०। त्रसी उद्वेगे। वा भ्राशेति (७६४४०) श्यन्वा। त्रस्यति--त्रसति। त्रेसतुः तत्रसतुः ११। कुथ १२ पूतीभावे। पूतीभावो दौर्गन्ध्यम्। पुथ १३ हिंसायाम्। गुध १४ परिवेष्टने। क्षिप प्रेरणे। क्षिप्यति। क्षेप्ता १५। पुष्प विकसने। पुष्प्यति। पुपुष्प १६। तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे। तिम्यति १७।

स्निग्ध्यति १८। स्तीम्यति १९। व्रीड् चोदने लज्जायाञ्च। व्रीड्यति २०। इष गतौ। इष्यति २१। षह षुह चक्यर्थे। चक्यर्थस्तृप्तिः। सह्यति २२। सुह्यति २३। जॄ झॄष् वयोहानौ जीर्य्यति। जजरतुः-जेरतुः। जरिता-जरीता। जीर्य्येत्। जीर्य्यात्। जॄस्तम्भ्विव्यङ्(७४६पृ०) वा। ऋदृशोऽङीति(७१०४पृ०) गुणः। अजरत्-अजारीत्। अजारिष्टाम् २४। झीर्य्यति। जझरतुः। अझारीत् २५। षूङ् प्राणिप्रसवे। सूयते। सुषुवे। स्वरतिसूतीति (७२९६पृ०) विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः क्कितीति (७९७पृ०)निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमा(७४८पृ०)न्नित्यमिट्। सुषुविषे सुषुविवहे। सोता-सविता १। दूङ् परितापे। दूयते २। दीङ् क्षये। दीयते।

दीङो युडचि क्ङिति। ६।४।६३।

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात्। वुग्युटावुवङ्यणोः (१) सिद्धौ। दिदीये।

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च। ६।१।५०।

एषामात्त्वं स्यात् ल्यपि। चकारादशित्येज्निमित्ते। दाता। दास्यते। अदास्त। अदास्थाः ३। डीङ् विहायसा गतौ। डीयते ४। धीङ् आधारे। धीयते। दिध्ये। धेता ५।

(१) आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह वुग्युटाविति उवङ्यणोरिति प्रसङ्गे सतीत्यादि तथाच दिदीये इत्यत्र परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् सति तु यणि ईकारश्रवणं न स्यादिति युट् सिद्धत्वम्।

मीङ् हिंसायाम्। हिंसात्र प्राणवियोगः। मीयते ६। रीङ् श्रवणे। रीयते ७। लीङ् श्लेषणे।

विभाषा लीयतेः। ६। १। ५१।

लीयतेरिति यका निर्द्देशो न तु श्यना। लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता-लाता। लेष्यते लास्यते। एज्विषये किम् लीयते। लिल्ये ८। व्रीङ् वृणोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये ९। स्वादयश्च। ओदितः(७२४७पृ०)। तत्फलन्तु निष्ठानत्वम्। पीङ् पाने। पीयते १०। माङ् माने। मायते। ममे ११। ईङ् गतौ। ईयते। अयाञ्चक्रे १२। प्रीङ् प्रीतौ। सकर्म्मकः। प्रीयते। पिप्रिये १३।

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः। शो तनूकरणे।

ओतः श्यनि। ७। ३। ७१।

लोपः स्यात् श्यनि। श्यति। श्यतः। श्यन्ति। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। विभाषा घ्राधेडिति (७६५पृ०) सिचो वा लुक् लुगभावे यमरमेति(७६५पृ०)इट्सकौ। अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम् १। छो छेदने। छ्यति २। षो अन्तकर्म्मणि। स्यति। ससौ। अभि-ष्यति। अभ्यष्यत्। अभि-ससौ ३। दो अवखण्डने। द्यति। ददौ। प्र-णि-दाता। देयात्। अदात् ४।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनी प्रादुर्भावे।

ज्ञाजनोर्ज्जा। ७। ३। ७९।

अनयोर्ज्जादेशः स्याच्छिति। जायते। जज्ञे। जज्ञाते। जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। दीपजनेति वा (७६६८०) चिण्।

जनिवध्योश्च। ७। ३। ३५।

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च। अजनि-अजनिष्ट १। दीपी दीप्तौ। दीप्यते। दिदीपे। अदीपि-अदीपिष्ट २। पूरी आप्यायने। पूर्य्यते। अपूरि—अपूरिष्ट-३। तूरी गतित्वरणहिंसनयोः। तूर्य्यते। तुतूरे ४। धूरी गूरी हिंसागत्योः। धूर्य्यते। दुधूरे ५। गूर्य्यते। जुगूरे ६। घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः। शूरी ९ हिंसा-स्तम्भनयोः। चूरी १० दाहे। तप ११ ऐश्वर्य्ये वा। अयं धातुरैश्वर्य्ये वा तङ्श्यनौ लभते। अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः। केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयव-मिच्छन्ति (१)। तप्यते। तप्ता। तप्स्यते। पतेति व्यत्ययेन। पाठान्तरम्। "द्युतच्छामानियुतः पत्यमानः", । वृतु १२वरणे। वृत्यते। पक्षान्तरे। वावृत्यते। " ततो वावृत्यमाना सा राम-शालां न्यविक्षतेति" भट्टिः। क्लिश उपतापे। क्लिश्यते। क्लेशिता १३। काशृ दीप्तौ। काश्यते १४। वाशृ शब्दे। वाश्यते १५। ववाशे।

अथ पञ्च स्वरितेतः। मृष तितिक्षायाम्। मृष्यति मृष्यते। ममर्ष। ममृषे १। शुचिर् पूतीभावे। पूतीभावः क्लेदः। शुच्यति। शुच्यते। शुशोच। शुशुचे। अशुचत्—

(१) तथाच वावृतु वरणे इत्येवंधातुलाभः स चाग्रे उदाहरणे स्फुटीभविष्यति।

अशौषीत्। अशोषिष्ट २। णह बन्धने। नह्यति। नह्यते। ननाह। ननद्ध-नेहिथ। नेहे। नद्धा। नत्स्यति। अनात्सीत् ३। रञ्ज रागे। रज्यति। रज्यते ४। शप आक्रोशे। शप्यति। शप्यते ५।

अथैकादशानुदात्तेतः। पद गतौ। पद्यते। पेदे। पत्ता। पद्येत। पत्सीष्ट।

चिण् ते पदः। ३। १। ६०।

पदेः च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे। प्र-ण्यपादि। अपत्साताम्। अपत्सत १। खिद दैन्ये। खिद्यते। चिखिदे। खेत्ता। अखित्त २। विद सत्तायाम्। विद्यते। वेत्ता ३। बुध अवगमने। बुध्यते। बुबुधे। बोद्धा। भोत्स्यते। भुत्सीष्ट। अबोधि—अबुद्ध। अभुत्साताम् ४। युध सम्प्रहारे। युध्यते। युयुधे। योद्धा। अयुद्ध ५। कथं युद्ध्यतीति। युधमिच्छतीति क्यच्। अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा। अनो:-रुध कामे। अनुरुध्यते ६। अण प्राणने। अण्यते। आणे। अणिता ७। अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके। मन ज्ञाने। मन्यते। मेने। मन्ता ८। युज समाधौ। समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्म्मकः। युज्यते। योक्ता ९। सृज विसर्गे। अकर्मकः। "संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः"। ससृजिषे। स्रष्टा। स्रक्ष्यते। लिङ्सिचाविति(७।५।६०)कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् (७१०४०सू०)। सृक्षीष्ट। असृष्ट। असृक्षाताम् १०

लिश अल्पीभावे। लिश्यते। लेष्टा। लेक्ष्यते। लिक्षीष्ट। अलिक्षत। अलिक्षाताम् ११।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः। "राधोऽकर्म्मकात् वृद्धावेव, ग०। एवकारो भिन्नक्रमः राधोऽकर्म्मकादेव श्यन्। उदाहरणमाह(२)वृद्धाविति। "यन्मह्यमपराध्यति" द्रुह्यतीत्यर्थः। "विराध्यन्तं क्षमेत कः"। द्रुह्यन्तमित्यर्थः। राध्यत्योदनः। सिध्यतीत्यर्थः। कृष्णाय राध्यति। दैवम्पर्य्यालोचयतीत्यर्थः। दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वम्। रराध रराधतुः। रराधिथ। राधो हिंसायामिति (७१४७सू०) एत्वाभ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वायोगात्। राद्धा। रात्स्यति१। अयं स्वादि(७१४७सू०)श्चुरादिश्च। व्यध ताड़ने। ग्रहिज्येति (७१०६सू०)संप्रसारणम्। विध्यति। विव्याध। विविधतुः। विव्यद्ध-विव्यधिथ। व्यद्धा। व्यत्स्यति विध्येत्। विध्यात्। अव्यात्सीत् २। पुष पुष्टौ। पुष्यति। पुपोष। पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। पुषादीत्यङ्(७७६सू०)। अपुषत् ३। शुष शोषणे। अशुषत् ४। तुष ५ प्रीतौ। दुष ६ वैकृत्ये। श्लिष आलिङ्गने। श्लिष्यति। शिश्लेष। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति।

श्लिषः। ३। १। ४६।

अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात्। पुषाद्यङोऽपवादो नतु च्लिणः पुरस्तादपवादन्यायात्।

(२) उदाहरणमाहेति अकर्म्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येत्यर्थः। द्रोहोऽत्रा-

आलिङ्गने। ३। १। ४६।

श्लिषश्चुरालिङ्गनएव क्सो नान्यत्र। योगविभागसामर्थ्या-च्छलइगुपधादिति (७२५४०) अस्याप्ययं नियमः। आश्लिक्ष-त्कान्यां देवदत्तः। आलिङ्गन एवेति किम् समश्लिषज्जतुका-ष्ठम्। अङ्। प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः। कर्म्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः। एकवचने चिण्। अश्लेषि। अश्लिक्षाताम्। अश्लिक्षत। अश्लिष्ठाः। अश्लिढ्वम् ७। शक विभाषितो मर्षणे। विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः। शक्यति शक्यते हरिन्द्रष्टुमक्तः। शशाक। शेकिथ-शशक्थ। शेके। शक्ता। शक्ष्यति। शक्ष्यते। अशकत्। अशक्त। सेट्कोऽयमित्येके। तन्मतेना-निट्कारिकासु लृदित्पठितः। शकिता। शकिष्यति ८। ष्विदा गात्रप्रक्षरणे। घर्म्मच्युतावित्यर्थः। अयं ञीदिति न्यासकारादयः। नेति हरदत्तादयः। स्विद्यति। सिष्वेद। सिष्वेदिथ। स्वेत्ता। अस्विदत् ६। क्रुध क्रोधे। क्रोद्धा। क्रोत्स्यति १०। क्षुध बुभुक्षायाम्। क्षोद्धा ११। कथं क्षुधित इति। सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः। वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीट्(७२५२४०)। शुध शौचे। शुध्यति। शुशोध। शोद्धा १२। षिधु संराद्धौ। ऊदित्पाठः प्रामा-दिकः। सिध्यति। सेद्धा। सेत्स्यति। असिधत् १३। रध हिंसासंराद्ध्योः। संराद्धिर्न्निष्पत्तिः। रध्यति। रधिजभोर चीति (७५७४०) नुम्। ररन्ध। ररन्धतुः।

कर्म्मकः। तथाच इद्धावित्यनेनैवाकर्मकत्वकथनं हरिभिसाकर्मकोऽपि यथा स्यात्। यथैवम् उदाहरणेनापि तथा दर्श्यते।

रधादिभ्यश्च। ७। २। ४५।

रध् नश् तृप् दृप् द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात्। ररन्धिथ-ररद्ध। ररन्धिव-रेध्व।

नेट्यलिटि रधेः। ७। १। ६२।

लिड्वर्ज्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात्। रधिता—रद्धा। रधिष्यति-रत्स्यति। अङि नुम्। अनिदितामिति (१७८४०) नलोपः। अरधत् १४। णश अदर्शने। नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशिथ।

मस्जिनशोर्झलि। ७। १। ६०।

नुम् स्यात्। ननंष्ठ। नेशिव-नेश्व। नेशिम-नेश्म। नशिता-नंष्टा। नशिष्यति—नङ्क्ष्यति। नश्येत्। नश्यात्। अनशत् *।
प्र-णश्यति।

नशेः षान्तस्य। ८। ४। ३६।

णत्वं न स्यात्। प्र-नंष्ट। अन्तग्रहणं भूतपूर्व्वप्रतिपत्त्यर्थम्। प्र-नङ्क्ष्यति। नशिष्यति १५। तृप प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणञ्च। "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्"। "पितृनतार्प्सीदिति" भट्टिः। इत्युभयत्र दर्शनात्। ततर्पिथ-तत्रप्थ-ततर्प्थ। तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता। स्पृशमृशकृषेति (७।०४सू०) सिज्वा। अताप्सीत्-अत्राप्सीत्-अतर्पीत्-अतृपत् १६। दृप हर्षमोहनयोः। मोहनङ्गर्वः। दृप्यति १७ इत्यादि।

---

* नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यमिति (६। ४। १२० सू० वा०) काशिका अत अलिटीति लुङि वुनिषेत्यर्थः तेन अनेशत् मेनकात्यादि।

"रधादिभ्यो वेट्कावमर्थमनुदात्तता" (४)।

द्रुह जिघांसायाम्। वा द्रुहमुहेति (१४७४सू०) वा घः पक्षे ढः। दुद्रोग्ध-दुद्रोढ-दुद्रोहिथ। द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा। द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति। धत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम्। अद्रुहत् १८। मुह वैचित्त्ये। वैचित्त्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ। मोग्धा-मोढा-मोहिता। मोहिष्यति-मोक्ष्यति। अमुहत् १९। ष्णुह-उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णोहिथ-सुष्णोग्ध-सुष्णोढ। सुष्णुहिव-सुष्णुह्व। स्नोहिता-स्नोग्धा-स्नोढा। स्नोहिष्यति-स्नोक्ष्यति। अस्नुहत् २०। ष्णिह प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह २१। इत रधादयः समाप्ताः पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः। शमु उपशमे।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि। ७। ३। ७४।

शमादीनामित्यर्थः। प्र-णि-शाम्यति। शेमतुः। शेमिथ। शमिता। अशमत् १। तमु काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तमिता। अतमत् २। दमु उपशमे। उपशमे इति ण्यन्तस्य तेन सकर्म्मकोऽयम् न तु शमिवदकर्म्मकः। अदमत् ३। श्रमु तपसि खेदे च। श्राम्यति। अश्रमत् ४। भ्रमु अनवस्थाने। वा भ्राशेति (७६४सू०) भ्रम्यति। तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः। भ्राम्यति। लुङ्यङ्। अभ्रमत्। शेषं(७८८सू०)भ्वादिवत् ५।

---

(४) अनुदात्ततेति अनिट्कारिकासु पाठात् आनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति (७१०३सू०) विकल्पेन अम्।

क्षमू सहने। क्षाम्यति। चक्षमिथ-चक्षन्थ। चक्षमिव-चक्षण्व। चक्षमिम—चक्षण्म। क्षमिता-क्षन्ता ६। अयमषित्। भ्वादिस्तु (७६०पृ०) षित्।

"अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा"।

क्लमु ग्लानौ। क्लाम्यति। क्लामति। शमीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव (७६४पृ०) दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणार्थः। अङ्। अक्लमत् ७। मदी हर्षे। माद्यति। अमदत् ८। शमादयोऽष्टौ गताः। असु क्षेपणे। अस्यति। आस। असिता।

अस्यतेस्थुक्। ७। ४। १७।

अङि परे। आस्थत्। अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यति वक्तीति (७११२पृ०) वचनन्तङर्थम्। तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति (७२४७पृ०) वक्ष्यते। पर्य्यास्थत् १। यसु प्रयत्ने।

यसोऽनुपसर्गात्। ३। १। ७१।

संयसश्च। ३। १। ७२।

श्यन्वा स्यात्। यस्यति-यसति। सं-यस्यति-सं-यसति। अनुपसर्गात्किम् प्र-यस्यति २। जसु मोक्षणे। जस्यति ३। तसु उपक्षये। दसु च। तस्यति। अतसत् ४। दस्यति। अदसत ५। वसु स्तम्भे। वस्यति। ववास। ववसतुः। न शसददेति (७२२पृ०) निषेधः। बशादिरयमिति मते तु। बेसतुः। बेसुः ६। व्युष विभागे। अयन्दाहे पठितः (७१२२पृ०)। अर्थभेदेन तङर्थं पुनः पठ्यते। अव्युषत् ७। औष्यादिः दन्त्यान्त्योऽयम् व्युसतीत्यन्ये। अयकारं वुष इत्यपरे। प्लुष दाहे। अप्लुषत् ८। पूर्वत (७१२२पृ०)

पाठ:सिजर्थइत्याङ्कः। तद्श्वादिपाठेन(उ७५पृ०)गतार्थमिति सुवचम्। विस प्रेरणे। विस्यति। अविसत् ९। कुस संश्लेषणे। अकुसत् १०। वुस ११ उत्सर्गे। मुस १२ खण्डने। मसी १३ परिणामे। परिणामो विकारः। समी इत्येके। लुठ १४ विलोड़ने। उच समवाये। उच्यति। उवोच। ऊचतुः। मा भवानुचत् १५। भृशु भ्रंशु अधःपतने। बभर्श। अभृशत् १६। अनिदितामिति (१७८पृ०) नलोपः। भ्रश्यति। अभ्रशत् १७। वृश वरणे। वृश्यति। अवृशत् १८। कृश तनूकरणे। कृश्यति १९। ञितृष २० पिपासायाम्। हृष २१ तुष्टौ। श्यन्नङौ भौवादिकात् (उ७५पृ०) विशेषः। रुष रिष हिंसायाम्। तीषसहेति (उ७४पृ०) वेट्। रोषिता-रोष्टा २२। रेषिता-रेष्टा २३। डिप २४ क्षेपे। कुप २५ क्रोधे। गुप २६ व्याकुलत्वे। युपु रुपु लुपु विमोहने। युप्यति २७। रुप्यति २८। लुप्यति। लोपिता २९। लुप्यतिः सेट्कः अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव (उ१५६पृ०) ग्रहणात्। लुभ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। तीषसहेति (उ७४पृ०) वेट्। लोभिता-लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत् ३०। श्वादेराकृतिगणत्वाल्लोभतीत्यपीत्याङ्कः। क्षुभ सञ्चलने। क्षुभ्यति ३१। णभ ३२ तुभ ३३ हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो (उ७८पृ०) द्युतादौ क्र्यादौ (उ१६८पृ०) च पठ्यन्ते। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः। क्र्यादित्वात्श्ना सिज् भवत्येव। इह पाठस्तु श्यनर्थः। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिथ-चिक्लेत्थ। चिक्लिदिव-चिक्लिद्व। चिक्लिदिम-चिक्लिद्म। क्लेदिता-क्लेत्ता ३४।

ञिमिदा स्नेहने। मिदेर्गुणः (७८८०)। मेद्यति। अमिदत् २५। द्युतादि (७६१०) पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा भूदिति। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः। ञिष्विदा २६ स्नेहनमोचनयोः। ऋधु वृद्धौ। आनर्ध। आर्धत् २७। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत् २८। वृत् पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः। केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम्। दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः। तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः।

इति दिवादयः।

षुञ् अभिषवे। अभिषवः स्नपन, पीड़नं। स्नानं, सुरासन्धा-नञ्च। तत्र स्नानेऽकर्म्मकः।

स्वादिभ्यः श्नुः। ३। १। ७३।

सुनोति। सुनुतः। हुश्नुवोरिति (७८८पृ०) यण्। सुन्वन्ति सुन्वः-सुनुवः। सुन्वहे-सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात्। स्रुसुधू-ञ्भ्यः (७८८पृ०) इतीट्। असावीत्। असोष्ट। अभि-षुणोति। अभ्यषुणोत्। अभि-सुषाव।

सुनोतेः स्यसनोः। ८। ३। ११७।

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात्। वि -सोस्यति १। षिञ् बन्धने। सिनोति। वि -सिनोति। सिषाय। सिष्ये। सेता २। शिञ् निशाने। तालव्यादिः। शेता ३। डुमिञ् प्रक्षे-पणे। मीनाति। मिनोतीति (७१२४पृ०) आत्वम्। ममौ। ममिथ-ममाथ। मिम्ये। माता। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त ४। चिञ् चयने। प्र-णि-चिनोति।

विभाषा चेः। ७। ३। ५८।

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च। प्र-णि चिकाय-चिचाय। चिक्ये-चिच्ये। अचैषीत्। अचेष्ट ५। स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुते। गुणोऽर्त्तीति (७८६पृ०) गुणः। स्तर्य्यात्।

ऋतश्च संयोगादेः। ७। २। ४३।

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिट् वा स्यात्तङि। स्वरिषीष्ट-स्वृषीष्ट। अस्वरिष्ट-अस्वृत ६। क्षिञ् हिंसायाम्। क्षिणोति। क्षिणुते। चकार। चकर्थ। चक्रे। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत ७। वृञ् वरणे।

बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे।७।२।६४।

एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। वव्रव। वव्रवहे। वरिता-वरीता।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु।७।२।४२।

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि।

न लिङि।७।२।३६।

वॄतो लिङइटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट-वृषीष्ट। अवारीत्। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ८। धुञ् कम्पने। धुनोति। धुनुते। अधौषीत्। अधोष्यत् ६। दीर्घान्तोऽप्ययम्। धूनोति। धूनुते। स्वरतिसूतीति (७।२।४४) वेट्। दुधविथ-दुधोथ। क्रिति लिटि तु श्रुयुक इति (७।२।१३) निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। दुधुविव। स्तुसुधूञ्भ्य इति (७।२।७२) नित्यमिट्। अधावीत्। अधविष्ट-अधोष्ट १०।

अथ परस्मैपदिनः। टुदु उपतापे। दुनोति १। हि गतौ वृद्धौ च।

हिनुमीना।८।४।१५।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति।

हेरचङि। ७। ३। ५६।

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्नतु चङि। जिघाय २। पृ प्रीतौ। पृणोति। पपार ३। स्पृ प्रीतिपालनयोः। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। चलनञ्जीवनमिति स्वामी। स्पृणोति। पस्पार ४। स्मृ इत्येके। स्मृणोति ५। पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः। आप्लृ व्याप्तौ। आप्नोति। आप्नुतः। आप्नुवन्ति। आप्नुवः। आप्ता। आप्नुहि। लृदित्वादङ् (उ७६८०सू०)। आपत् ६। शक्लृ शक्तौ। अशकत् ७। राध साध संसिद्धौ। राध्नोति।

राधो हिंसायाम्। ६। ४। १२३।

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि, सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिथ। राद्धा ८। साध्नोति। साद्धा। असात्सीत्। असाद्धाम्।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। अशू व्याप्तौ सङ्घाते च। अश्नुते।

अश्नोतेश्च। ७। ४। ७२।

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् (१)। आनशे। अशिता-अष्टा। अशिष्यते-अक्ष्यते। अश्नुवीत। अशिषीष्ट अक्षीष्ट। आशिष्ट-आष्ट। आक्षाताम् १। ष्टिघ आस्कन्दने। स्तिघ्नुते। तिष्टिघे। स्तेघिता २।

---

(१) अत्र व्यथोलिटीत्यतो (उ८१सू०) लिटीति पदमनुवर्त्तते इति बोध्यम्।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः। तिक तिग गतौ च। षादास्कन्दने। तिक्नोति १। तिग्नोति २। षघ हिंसायाम्। सघ्नोति ३। ञि धृषा प्रागल्भ्ये। धृष्णोति। दधर्ष। धर्षिता ४। दन्भु दम्भने। दम्भनन्दम्भः। दभ्नोति। ददम्भ। श्रन्थिग्रन्थिदम्भिसञ्जीनां लिटः किच्वं वेति व्याकरणान्तरम्। इहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् (७१०२पृ०)। अनिदितामिति (१७८पृ०) नलोपः तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ। "दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ *। देभतुः ददम्भतुः। इदं ‡ किच्वम्पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः तन्मते तिप्सिप्मिप्सु। देभ। देभिथ। देभ। इति रूपान्तरम्बोध्यम्। अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु। ददम्भ। ददम्भिथ। ददम्भ इत्येव। दभ्यात् ५। ऋधु ६ वृद्धौ। तृप प्रीणन इत्येके। क्षुभ्नादित्वात् (३८३पृ०) णत्वं न। तृप्नोति। छन्दसि। आ गणान्तादधिकारोऽयम्। अह व्याप्तौ। अह्नोति १। दघ घातने पालने च। दघ्नोति २। चमु भक्षणे। चम्नोति ३। रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम्। रिणोति ४। क्षिणोति ५। अयं भाषायामपीत्येके। "न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति"। ऋक्षीत्येकएवाजादिरित्यन्ये। ऋक्षिणोति। चिरिणोति ६। जिरिणोति ७। दाश्नोति ८। दृणोति ९। दृत्।

इति स्वादयः।

---

‡ इदं श्रन्थिग्रन्थि दम्भिसञ्जीनामिति सूत्रोक्तमित्यर्थः।

तुद व्यथने। इतः षट् स्वरितेतः।

तुदादिभ्यः शः। ३। १। ७७।

तुदति। तुदते। तुतोद। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्। अतुत्त १। णुद प्रेरणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता २। दिश अतिसर्ज्जने। अतिसर्ज्जनं दानम्। देष्टा। दिक्षीष्ट। अदिक्षत्। अदिक्षत ३। भ्रस्ज पाके। ग्रहिज्येति(७१०पृ०) संप्रसारणम्। सस्य स्तुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्जति। भृज्जते।

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्। ६। ४। ४७।

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्द्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः (२६पृ०) परः। स्थानषष्ठीनिर्द्देशाद्रोपधयोर्न्निवृत्तिः। बभर्ज्ज। बभर्ज्जतुः। बभर्ज्जिथ–बभर्ष्ठ। बभर्ज्जे। रमभावे। बभ्रज्ज। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जिथ। स्कोरिति(१६६पृ०) सलोपः। व्रश्चेति(१२०पृ०) षः। बभ्रष्ठ। बभ्रज्जे। भर्ष्टा-भ्रष्टा। भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति। क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। भर्क्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्—अभ्राक्षीत्। अभर्ष्ट—अभ्रष्ट ४। क्षिप प्रेरणे। क्षिपति। क्षिपते। क्षेप्ता। अक्षैप्सीत्। अक्षिप्त ५। कृष विलेखने। कृषति। कृषते। क्रष्टा-कर्ष्टा। कृष्यात्। कृक्षीष्ट। स्पृशमृशकृषेति (७१०४पृ०) सिज्वा। पक्षे क्सः। सिचि अम् वा। अक्राक्षीत्-अकार्क्षीत्-अकृक्षत्। तङि लिङ्सिचा-

विति (७५५पृ०) कित्त्वान्नेम्न । अव्रुष्ट, । अव्रुक्षाताम्, । अव्रुक्षत । अव्रुक्षत । अव्रुक्षाताम् । अव्रुक्षन्त ६ ।

ऋषि गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष १ ।

जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनस्त्वारः । जुषते १। ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्व्वः । उद्विजते ।

विज इट् । १ । २ । २ ।

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते २ । ओ लजी ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे३ । लज्जते । ललज्ज्जे ४ ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या (७१०६पृ०) इत्युति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ वव्रष्ठ । लिव्यभ्यासस्येति (७१०५पृ०) सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः उरत् । तस्याचः परस्मिन्निति (२४पृ०) स्थानिवद्भावात् न सम्प्रसारणे इति (१६१पृ०) वस्योत्त्वन्न । व्रश्चिता-व्रष्टा । व्रश्चिष्यति—व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्—अव्राक्षीत् १ । व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् २ । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्त्तते अनसीति पर्य्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । उछि उञ्छे । उञ्छति ३ । उछी विवासे । उच्छति ४ । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । ऋच्छत्यृतामिति (७८७पृ०)गुणः । (७४२पृ०सू०) द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ५ । मिछ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ ।

अमिच्छीत् ६। जर्ज ७ चर्च ८ झर्झ ९ परिभाषणभर्त्सन-
योः। त्वच संवरणे। तत्वाच १०। ऋच स्तुतौ। आनर्च ११।
उज्ज १२ आर्जवे। उज्झ १३ उत्सर्गे। लुभ विमोहने। विमो-
हनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता-लोब्धा। लोभिष्यति
१४। रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ
१५। रिहेत्येके। "शिशुं न विप्रा मतिभीरिहन्ति" १६।
तृप तृन्फ तृप्तौ। आद्यः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः।
द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प। तर्पिता।
स्पृशमृशेति(उ।०४पृ०) सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङ्पवादृ-
त्वात् तेनात्र नित्यं सिच्। अतर्पीत् १७। तृम्फति। शस्य
ङित्वादनिदितामिति(१७८पृ०) नलोपे। शे तृम्फादीनां नुम्
वाच्यः*। आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते
तृन्फादयः। तृम्फन्ति। ततृम्फ। तृफ्यात् १८। तुप तुन्प
तुफ तुन्फ हिंसायाम्। तुपति १९। तुम्पति २०। तुफति
२१। तुम्फति २२। दृप दृन्फ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः
द्वितीयो द्वितीयान्तः। प्रथमो-द्वितीयान्त इत्येके। दृपति
२३। दृफति २४। दृम्फति २५। ऋफ ऋन्फ हिंसायाम्।
ऋफति। आनर्फ २६। ऋम्फति। ऋम्फाञ्चकार २७। गुफ
गुन्फ ग्रन्थे। गुफति जुगोफ २८। गुम्फति। जुगुम्फ२९।
उभ उन्भ पूरणे। उभति। उवोभ ३०। उम्भति। उम्भा-
ञ्चकार ३१। शुभ शुन्भ शोभार्थे। शुभति ३२। शुम्भति३३।
दृभी ग्रन्थे दृभति ३४। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। चर्त्तिता।
सेऽसिचीति (उ।२२पृ०) वेट्। चर्त्तिष्यति-चर्त्स्यति। अचर्त्तीत्

३५ विध विधाने। विधति। वेधिता ३६। जुड़ गतौ। तवर्ग-पञ्चमान्त इत्येके। जुड़ति३७। "मरुतो जुनन्ति"३८। मृड़ सुखने। मृड़ति। मर्ड्डिता ३९। पृड़ च। पृड़ति ४० पृण प्रीणने। पृणति। पपर्ण ४१। वृण च। वृणाति ४२। मृण ४३ हिंसायाम्। तुण कौटिल्ये। तुतोण ४४। पुण कर्म्मणि शुभे। पुणति४५। मुण४६ प्रतिज्ञाने। कुण४७ शब्दोपकरणयोः। शुन ४८ गतौ। द्रुण ४९ हिंसागतिकौटिल्येषु। घुण ५० घूर्ण ५१ भ्रमणे। षुर ऐश्वर्य्यदीप्त्योः। सुरति सुषोर। आशिषि सूर्य्यात् ५२। कुर शब्दे। कुरति। कूर्य्यात् ५३। अत्र न भकुर्छुरामिति (६२०सू०) निषेधो न, करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः। खुर ५४ छेदने। मुर ५५. संवेष्टने। चुर ५६ विलेखने। घुर ५७ भीमार्थशब्दयोः। पुर ५८ अग्रगमने। उ(बृ)ह ५९ उद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः। पवर्गीयादिरित्यन्ये। तृह स्तृह तृन्ह हिंसार्थाः। तृहति ततर्ह तर्हिता-तर्ढा ६०। स्तृहति। तस्तर्ह। स्तर्हिता-स्तर्ढा ६१। अतर्हीत्-अतार्क्षीत्। अतार्ढाम् ६२। इष इच्छायाम्। इषगमीति (७१०सू०) छः। इच्छति। एषिता-एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्६३। मिष स्पर्द्धायाम्। मिषति। मेषिता६४। किल ६५ श्वैत्यक्रीड़नयोः। तिल६६ स्नेहे। चिल ६७ वसने। चल ६८ विलसने। इल ६९ स्वप्नक्षेपणयोः। विल७० संवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। बिल७१ भेदने। ओष्ठ्यादिः णिल ७२ गहने। हिल७३ भावकरणे। शिल७४ षिल ७५ उञ्छे। मिल७६ श्लेषणे। लिख अक्षरविन्यासे। लिलेख ७७।

कुट कौटिल्ये। गाङ्कुटादिभ्य इति (भा१६४०) ङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुट। कुटिता ७८। पुट ७६ संश्लेषणे। कुच ८० सङ्कोचने। गुज ८१ शब्दे। गुड ८२ रक्षायाम्। डिप ८३ क्षेपे। छुर छेदने। न भकुर्छुरा-मिति (६२०५०) न दीर्घः। छुर्य्यात् ८४। स्फुट विकसने। स्फुटति। पुस्फोट ८५। मुट ८६ आक्षेपप्रमर्द्दनयोः। तुट छेदने। वा भ्राशेति (७६४५०) श्यन्वा। तुट्यति-तुटति। तुतोट। तुटिता ८७। तुट कलहकर्मणि। तुटति। तुतोट। तुटिता ८८। चुट ८६ छुट ६० छेदने। जुट ६१ बन्धने। कड ६२ मदे। लुठ ६३ संश्लेषणे। कृड घनत्वे। घनत्वं सान्द्रता। चकर्ड। कृडिता ६४। कुड ६५ बाल्ये। पुड ६६ उत्सर्गे। घुट ६७ प्रतिघाते। तुड ६८ तोड़ने। तोड़नम्भेदः। थुड़ स्थुड़ संवरणे। थुड़ति। तुथोड़ ६६। तुस्थोड़ १००। खुड़ १०१ छुड़ १०२ इत्येके। स्फुर १०३ फुल १०४ सञ्चलने। स्फुर स्फुरणे। स्फुल सञ्चलने इत्येके।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। ८। ३। ७६।

षत्वं वा स्यात्। निः-ष्फुरति निः-स्फुरति। स्फर इत्यकारो-पधङ्केचित्पठन्ति। पस्फार १०५। स्फुड १०६ चुड १०७ व्रुड १०८ संवरणे। क्रुड १०६ भृड ११० निमज्जन इत्येके।

गुरी उद्यमने। अनुदात्तेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। णू स्तवने। दीर्घान्तः। "परिणूतगुणोदयः"। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत् १। धू विधनने। धुवति २।

गु पुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगु-षीत्। ह्रस्वादङ्गात्(७८२४०) । अगुताम्। अगुषुः२ । ध्रु गति-स्थैर्ययोः। ध्रुव इति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्। दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात्। अध्रुवीत्। अध्रुविष्यत् ४ ।

कुङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः। कुविता । अकुविष्ट १ । ह्रस्वान्त इतिन्यासकारः । कुता । अकुत । इत् कुटादयो(७८) वृत्ताः ।

पृङ् व्यायामे। प्रायेण व्याङ्पूर्वः। रिङ् (७८२४०श्लो०) इयङ्। व्या-प्रियते। व्या-पप्रे। व्या-पप्राते। व्या-परिष्यते। व्या-पृषाताम् १ । मृङ् प्राणत्यागे।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।१।३।६१।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते। ममार। ममर्थ। मम्रिव। मर्तासि। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृत।

अथ परस्मैपदिनः सप्त। रि पि गतौ लघूपधगुणात् अन्तरङ्गत्वादियङ्। रियति। रेता १। पियति। पेता २। धि ३ धारणे। क्षि ४ निवासगत्योः। षु प्रेरणे। सुवति। सविता ५। कॄ विक्षेपे। किरति। किरतः। चकार। चकरतुः। करिता—करीता। कीर्यात्। अकारीत्।

किरतौ लवने।६।१।१४०।

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे। उप-स्किरति। अड-

भ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम् *। उपास्किरत्। उप—चस्कार।

हिंसायाम्प्रतेश्च। ६। १। १४१।

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उप-स्किरति। प्रति-स्किरति ६। गॄ निगरणे।

अचि विभाषा। ८। २। २१।

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ। गिरति-गिलति। जगार-जगाल। जगरिथ-जगलिथ। गरि(री)ता-गलि(ली)ता ७।

दृङ् आदरे। आ-द्रियते। आ-द्रियेते। आ-दद्रे। आ-दद्रिषे। आ-दर्त्ता। आ-दरिष्यते। आ-दृषीष्ट। आदृत। आदृषाताम् १। धृङ् अवस्थाने। ध्रियते २।

अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत् १। वृत् किरादयो वृत्ताः। सृज विसर्गे। विभाषा सृजिदृशोः (उ १०४पृ०)। ससर्जिथ-सस्रष्ठ। स्रष्टा स्रक्ष्यति। सृजिदृशोर्झल्यमकितीति (उ १०४पृ०) अमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्राक्षीत् २। टु मस्जो शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। मस्जिनशोर्झलीति(उ १४०पृ०) नुम्। मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः●। संयोगादिलोपः(१६६पृ०स्०)। ममङ्क्थ-ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। अमाङ्क्षीत्। अमाङ्क्ताम्। अमाङ्क्षुः ३। रुजो भङ्गे। रोक्ता। रोक्ष्यति। अरौक्षीत्। अरौक्ताम् ४। भुजो ५ कौटिल्ये। रुजिवत्। छुप

स्पर्शे। क्षोप्ता। अक्षौप्सीत् ६। रुश रिश हिंसायाम्। तालव्यान्तौ। रोष्टा। रोक्ष्यति ७। रेष्टा। रेक्ष्यति८। लिश गतौ। अलिक्षत् ९। स्पृश संस्पर्शने। स्प्रष्टा-स्पर्ष्टा। स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति। अस्प्राक्षीत्-अस्पार्क्षीत्-अस्पृक्षत् १०। विच्छ गतौ। गुपधूपेत्याय: (७५७४०)। आर्द्धधातुके वा (७५७४०) विच्छायति। विच्छायाञ्चकार विविच्छ ११। विश प्रवेशने। विशति। वेष्टा १२। मृश आमर्शने। आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्—अमार्क्षीत्—अमृक्षत् १३। णुद १४। प्रेरणे कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। सीदति १५ इत्यादि भौवादिक(७८६४०) वत् इह पाठो नुम्विकल्पार्थ:। सीदती-सीदन्ती। ज्वलादौ (७६०४०) पाठस्तु णार्थः। सादः। स्वरार्थश्च, शबनुदात्त: शस्तूदात्तः। शद्लृ १६ शातने। स्वरार्थएव पुन:पाठः शता तु नास्ति शदेः शितआत्मनेपदोक्तेः (७६०४०)।

अथ षट् स्वरितेतः मिल सङ्गमे। मिल श्लेषणे इति(७१५२४०) पठितस्य पुन:पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले १। मुच्लृ मोचणे।

शे मुचादीनाम्। ७। १। ५९।

नुम् स्यात्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त। अमुचाताम् २ लुप्लृ छेदने। लुम्पति। लु[illegible]। अलुपत्। अलुप्त ३। विद्लृ लाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्।

वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः। वेत्ता ४। परिवेत्ता। परिवर्ज्जने ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः। लृन्तृचौ। लिप उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति। लिम्पते। लेप्ता। लिपिसिचीत्यङ् (उ१०८४०)। तङि तु वा। (उ१०८४०) अलिपत्। अलिपत-अलिप्त ५। षिच क्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते। असिचत्। असिचत-असिक्त। अभि-षिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभि-षिषेच ६।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। कृती छेदने। कृन्तति। चकर्त्त। कर्त्तिता। कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति। अकर्त्तीत् ७ खिद परिधाने। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता २। अयन्दैन्ये दिवादौ (उ१२७४०) रुधादौ (उ१५९४०) च। पिशि अवयवे। पिंशति। पेशिता ३। अयन्दीपनायामपि। 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। वृत् मुचादय स्तुदादयश्च।

इति तुदादयः।

रुधिर् आवरणे। नव स्वरितेत इरितश्च।

रुधादिभ्यः श्नम्। ३। १। ७८।

शपोऽपवादः। मिदचोऽन्त्यात्परः (१२२४ सू०) परः नित्यत्वाङ्गुणम्बाधते। रुणद्धि। श्नसोरल्लोपः (७२६१ सू०)। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वात् णत्वन्न "न पदान्तेति (२५४ सू०) सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत्। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुन्धे। रोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्धु। रुन्ध्यात्। रुन्द्धि। रुणधानि। रुणधै। अरुणत्। अरुन्धाम्। अरुणत्-अरुणः। अरुणधम्। अरुधत्-अरौत्सीत्। अरुद्ध १ भिदिर्-विदारणे भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत्-अभिनः। अभिनदम्। अभिन्त। अभिदत्-अभैत्सीत्। अभित्त २। छिदिर् द्वैधीकरणे। अच्छिदत्-अच्छैत्सीत्। अच्छित्त ३। रिचिर् विरेचने। रिणक्ति। रिङ्क्ते। रिरेच। रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्-अरैक्षीत्। अरिक्त ४। विचिर् पृथग्भावे। विनक्ति। विङ्क्ते ५ क्षुदिर् सम्पेषणे। क्षुणत्ति। क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत्-अक्षौत्सीत्। अक्षुत्त ६। युजिर् योगे ७। उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः। छृणत्ति। छृन्ते। चच्छर्द। सेऽसिचीति (७१२२सू०) वेट्। चच्छृदिषे-चच्छृत्से। छर्दिता। छर्दिष्यति—छर्त्स्यति। अच्छृदत्-अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट। उतृदिर्-हिंसानादरयोः। तृणत्ति ८ इत्यादि।

कृती वेष्टने। परस्मैपदी। कृणत्ति १। आर्द्धधातुके तौदादिकवत् (७३५७सू०)।

ञिइन्धी दीप्तौ। त्रयआत्मनेपदिनः।

श्नान्नलोपः। ६। ४। २३।

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् श्नसोरल्लोपः(७।२२४०)। इन्धे। इन्त्से। इन्धिता। इन्धै। ऐन्ध। ऐन्धाः १। खिद दैन्ये। खिन्ते। खेत्ता २। विद विचारणे। विन्ते। वेत्ता ३।

अथ परस्मैपदिनः। शिष्लृ विशेषणे। शिनष्टि। शिंष्टः। शिंषन्ति। शिशेषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति। हेर्धिः। जश्त्वम्। झरो झरीति (४२४०) वा डलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि शिण्ड्ढि। शिनषाणि। अशिनट्। लृदित्वादङ् (७६४०सू०)। अशिषत् १। पिष्लृ सञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि २। भञ्जो आमर्दने। भनक्ति। बभञ्जिथ— बभङ्क्थ। भङ्क्ता ३। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक् ४। तृह हिसि हिंसायाम्।

तृणह इम्। ७। ३। ९२।

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति। तृणेढि। तृण्ढः। ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट् ५। हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता ६। उन्दी क्लेदने। उनत्ति। उन्तः। उन्दति। उन्दाञ्चकार। औनत्। औन्ताम्। औन्दन्। औनः— औनत्। औनदम् ७। अञ्जू व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु अनक्ति। अङ्क्तः। अञ्जन्ति। आनञ्ज। आनञ्जिथ आनङ्क्थ। अङ्क्ता अञ्जिता। अङ्ग्धि। अनजानि। आनक्

अञ्जेः सिचि। ७। २। ७१।

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात्। आञ्जीत् ८। तञ्चू सङ्कोचने। तङ्क्ता—तञ्चिता ९। ओ वीजी भयचलनयोः। विनक्ति। विङ्क्तः। विज इडिति (७१५०पृ०) ङित्त्वम्। विविजिथ। विजिता। अविनक्। अविजीत् १०। वृजी वर्ज्जने। वृणक्ति। वर्ज्जिता ११। पृची सम्पर्के। पृणक्ति। पपर्च १२।

इति रुधादयः।

अथ सप्त स्वरितेतः। तनु विस्तारे। तनादिकृञ्भ्य उः (७।२।१४०) तनोति। तन्वः तनुवः। तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्-अतानीत्।

तनादिभ्यस्तथासोः। २।४।७९।

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः। थासा साहचर्य्यादेक-वचनान्तस्तशब्दो गृह्यते। तेनेह न। यूयमतनिष्ट अतानिष्ट। अनुदात्तोपदेशेति(७।१०४०)अनुनासिकलोपः तङि। अतत-अतनिष्ट। अतथाः-अतनिष्ठाः १। षणु दाने। सनोति। सनुते। ये विभाषा (७६१४०)। सायात्-सन्यात्। जनसनेति-(७।२२४०) आत्वम्। असात असनिष्ट। असाथाः-अस-निष्ठाः २। क्षणु हिंसायाम्। क्षणोति। क्षणुते। ह्म्यन्तेति (७५१४०) न वृद्धिः। अक्षणीत्। अक्षत-अक्षणिष्ट। अक्षथा-अक्षणिष्ठाः ३। क्षिणु च उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः। भव-त्येवेत्यन्ये। क्षिणोति--क्षेणोति। क्षेणितासि। क्षेणितासे। अक्षेणीत्। अक्षित-अक्षेणिष्ट ४। ऋणु गतौ। ऋणोति-अ-र्णोति अर्णुतः। अर्णुवन्ति। आनर्ण। आनृणे। अर्णितासि आर्णीत्। आर्त्त-आर्णिष्ट। आर्थाः-आर्णिष्ठाः ५। तृणु अदने। तृणोति-तर्णोति। तृणुते तर्णुते ६। घृणु दीप्तौ। जघर्ण जघृणे ७।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। वनु याचने। वनुते। ववने। चान्द्रमते परस्मैपदी। वनोति ववान १। मनु अवबोधने। मनुते। मेने २।

डुकृञ् करणे। करोति। अत उत्सार्व्वधातुके(७।२।४०) कुरुतः। यण्। न भकुर्छुरामिति(६२०४०)न दीर्घः। कुर्वन्ति।

नित्यङ्करोतेः। ६। ४। १०८।

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः। कुर्वः। चकर्थ। कर्त्ता। चकृव। करिष्यति।

ये च। ६। ४। १०९।

कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्। आशिषि। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। तनादिभ्य इति(७।६।१४०)लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति(८२४०)सिचो लोपः। अकृत। अकृथाः।

सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे। ६। १। १३७।

समवाये च। ६। १। १३८।

सम्परिपूर्व्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे। सं-स्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः सं-स्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। सम्पूर्व्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्। संस्कृतम्भक्ष्या इति (५२८४०)ज्ञापकात्। परिनिविभ्य इति (७३८४०)षः। परि-ष्करोति। सिवादीनां वा (७८९४०)पर्य्यष्कार्षीत्-पर्य्यस्कार्षीत्।

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च। ६। १। १३९।

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रति-

यतो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या अलंकृतेत्यर्थः। उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणाधानङ्करोतीत्यर्थः। उप-स्कृतम्भुङ्क्ते विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः।

सुट् कात्पूर्व्वः। ६। १। १३५।

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् (उ२८४०)। सं-चस्कार। कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अन्तरङ्गत्वात्सुट् ततो द्वित्वम्। एवञ्च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (उ३६६४०)। सञ्चस्करतुः। क्रसृभृवृस्तु (उ४८४०) ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे(उ४६४०) च क्रञोऽसुट इति वक्तव्यम् *। तेन ससुट्कात्परस्येट्। सञ्चस्करिथ। सञ्चस्करिव। गुणोऽर्त्तीति(उ६६४०) सूत्रे नित्यञ्छन्दसीति (उ५२२४०) सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न। संस्क्रियात्। ऋतश्च संयोगादेरिति(उ१४५४०)लिङ्सिचोर्नेट् एकाच उपदेशे इति(उ२५४०) सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्तत्र उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात्। सं-स्कृषीष्ट। समस्कृत। समस्कृषाताम्।

इति तनादयः।

डु क्री ञ् द्रव्यविनिमये।

क्र्यादिभ्यः श्ना। ३। १। ८१।

क्रीणाति। ई हल्यघोः (१३०७पृ०)। क्रीणीतः। ईत्वात्पूर्वं श्नेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। एवं श्नस्याङ्गाव। (७४८पृ०सू०)ततः श्नाभ्यस्तयोरिति(७।२५पृ०)श्नाल्लोपः। क्रीणन्ति। क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। चिक्राय। चिक्रियतुः चिक्रयिथ-चिक्रेथ। चिक्रियिव। चिक्रियिषे। क्रेता। क्रेष्यति। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट१। प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च। कान्तिः कामना। प्रीणाति प्रीणीते १। श्रीञ् २ पाके। मीञ् हिंसायाम्। हिनुमीना (७१४६पृ०) प्र-मीणातित। प्र-मीणीतः। मीनातिमिनोतीत्येज्विषये(७१३४पृ०) आत्वम्। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ-ममाथ। मिम्ये। माता। मास्यति। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त ४। षिञ् बन्धने। सिनाति। सिनीते। सिषाय। सिष्ये। सेता ५। स्कुञ् आप्रवणे।

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यश्च। ३। १। ८२।

चात् श्ना। स्कुनोति—स्कुनाति। स्कनुते-स्कुनीते। चुस्काव चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट ६। स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्था इत्येके। माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः (७१७८पृ०सू०) वि-ष्ट

भ्नोति-वि-ष्टभ्नाति। अव-ष्टभ्नोति-अव-ष्टभ्नाति। अव-तष्टम्भ। जृस्तन्भ्वित्यङ् वा(उ४६१०)। व्यष्टभत् व्यष्टम्भीत्। स्तुभ्नोति-स्तुभ्नाति।

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्। ८। ३। ७७।

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात्। वि-ष्कभ्नोति-वि-ष्कभ्नाति। स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति।

हलः श्नः शानज्झौ। ३। १। ८३।

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान। स्तुभान। स्कभान। स्कुभान। पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि। युञ् बन्धने। युनाति। युनीते। योता ७। क्नूञ् शब्दे। क्नूनाति। क्नूनीते ८। क्नविता। द्रूञ् हिंसायाम्। द्रूणाति। द्रूणीते ९। पूञ् पवने।

प्वादीनां ह्रस्वः। ७। ३। ८०।

शिति परे। पुनाति। पुनीते। पविता १०। लूञ छेदने। लुनाति। लुनीते ११। स्तॄञ् आच्छादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। स्तरिता-स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृणीत। आशिषि। स्तीर्यात्। लिङ्सिचोरिति (उ१४६१०) वेट्। न लिङीति (उ१४६१८) वृतइटो लिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। उश्चेति (उ८३१०) कित्त्वम्। स्तीर्षीष्ट। सिचि च परस्मैपदेष्विति (उ१००१०) न दीर्घः। अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम्। अस्तरिष्ट-अस्तरीष्ट-अस्तीर्ष्ट १२। कॄञ् हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते।

चकार। चकरे १३। वॄञ् वरणे। वृणाति। वृणीते। ववार। ववरे। वरिता-वरीता। आशिषि। उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य (उ१२८४पृ०) (१)। वूर्यात्। वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टाम्। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट १४। धूञ् कम्पने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ-दुधोथ। दुधुविव। धोता-धविता। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा इतीट् (उ६८८पृ०)। अधावीत्। अधविष्ट अधोष्ट १५।

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः। शॄ हिंसायाम्। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति (उ१२८४पृ०) ह्रस्वपक्षे यण् अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति (उ८७१पृ०) गुणः। शश्रतुः-शशरतुः। श्र्युकः किति (उ८७१पृ०) निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः। शशरिव-शश्रिव। शरिता-शरीता। शृणीहि। शीर्य्यात्। अशारिष्टाम् १। पॄ पालनपूरणयोः। पप्रतुः-पपरतुः। आशिषि। पूर्य्यात् २। वॄ ३ वरणे। भरण इत्येके। भॄ ४ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। मॄ हिंसायाम्। मृणाति। ममार ५। दॄ विदारणे। ददरतुः-दद्रतुः ६। जॄ ७ वयोहानौ। झॄ ८ इत्येके। धॄ ९ इत्यन्ये। नॄ १० नये *। कॄ ११ हिंसायाम्। ॠ गतौ। ॠणाति। अराञ्चकार। अरिता-अरीता। आर्णीत्-आर्णीताम्। ईर्य्यात्। आरीत्। आरिष्टाम् १२। गॄ १३ शब्दे। ज्या वयोहानौ। ग्रहिज्या (उ१०६पृ०)।

हलः। ६। ४। २।

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणन्तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्।

(१) वस्य दन्त्योष्ठ्यत्वावश्यम्भावेन वूर्य्यादित्यादावुत्त्वम्।

*(उ१६०) णोपदेशोऽयमेव पर्य्युदस्तः ह्रस्वपाठः प्रामादिकः

इति दीर्घे कृते। प्वादीनां ह्रस्वः (७।६५सू०)। जिनाति। जिज्यौ। जिज्यतुः १४। री १५ गतिरेषणयोः। रेषणं वृक-शब्दः। ली श्लेषणे। विभाषा लीयतेरित्येज्विषये (७।२५सू०) आत्वं वा। ललौ-लिलाय। लाता-लेता १६। व्ली वरणे। व्लिनाति १७। प्ली १८ गतौ। वृत्। ल्वादयो वृत्ताः। प्वादयोऽपीत्येके। व्री १९ वरणे। भ्री २० भये। भर इत्येके। क्षीष् हिंसायाम्। एषां त्रयाणां ह्रस्वः। केषाञ्चिन्मते तु न। ज्ञा अवबोधने। ज्ञाजनोर्ज्जा (७।२५सू०)। जानाति २१। दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः। बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ बबन्ध। बन्धा। बन्धारौ। भन्त्स्यति। बधान। अभान्त्सीत्। पूर्व्वत्रासिद्धमिति (१०सू०) भष्भावात्पूर्व्वं झलो झलीति (७४०सू०) सिज्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणप्राप्ति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्। अबान्धाम्। अभान्त्सुः २२।

वृङ् सम्भक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृढ्वे। वरिता-वरीता। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत।

श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः। इतः परस्मैपदिनः। श्रथ्नाति। श्रन्थग्रन्थीत्यादिना (७।०२सू०) किल्वपक्षे एत्वा-भ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः। श्रेथतुः-श्रेथुः १। इदङ्कित्त्वम्पितामपीति सुधाकरमते। श्रेथिथ। अस्मि-न्नपि पक्षे णलि। शश्राथ। उत्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति माधवः। तत्र मूलं मृग्यम्। मन्थ २ विलोडने। श्रन्थ ३ ग्रन्थ ४ सन्दर्भे। अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः। रूपं तूक्तम्। कुन्थ संश्लेषणे। संक्लेशे इत्येके। कुथ्नाति।

चुकुथ ५। कुथेति दुर्गः। चकोथ। मृद चोदे। मृद्नाति। ममर्द ६। मृड च। अयं सुखेऽपि। इत्युक्तम् (५६७पृ०)। मृड्णाति ७। गुध रोषे। गुध्नाति ८। कुष निष्कर्षे। कुष्णाति। कोषिता।

निरः कुषः। ७। २। ४६।

निरः परात्कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। निष्कोषिता निष्कोष्टा। निरकोषीत्-निरकुक्षत् ६। क्षुभ सञ्चलने। क्षुभ्नादिषु (२) च। क्षुभ्नाति। क्षुभ्नीतः। क्षोभिता। क्षुभाण १०। णभ तुभ हिंसायाम्। नभ्नाति ११। तुभ्नाति। नभते। तोभते १२। इति (७७८पृ०) शपि। नभ्यति। तुभ्यतीति (७१४२पृ०) श्यनि। क्लिशू विबाधने। ग्र्यादिति (५६७०) स्तुत्वनिषेधः। क्लिश्नाति। क्लेशिता-क्लेष्टा। अक्लेशीत्-अक्लिक्षत् १३। अश भोजने। अश्नाति। आश १४। उध्रस उञ्छे। उकार इत्। ध्रस्नाति। उकार धात्ववयव इत्येके। उध्रसाञ्चकार १५। इष आभीक्ष्ण्ये। पौनःपुन्यमृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम्। इष्णाति १६। तीषसहेत्यत्र (७७४पृ०) सहिना साहचर्य्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणान्न त् इष्यतीष्णात्योरित्याडः। एषिता। वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः। तथाच वार्त्तिकम् इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध * इति। विष विप्रयोगे। विष्णाति। वेष्टा १७। प्रुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु। प्रुष्णाति १८। प्लुष्णाति १६। पुष पुष्टौ। पोषिता २०। मुष स्तेये। मोषिता २१। खच भूतप्रादु-

(२) क्षुभ्नादिगणः तत्पुरुषसमासप्रकरणे (२८२पृ०) द्रष्टव्यः।

भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खषञ्जाति २२ । वान्तोऽयमित्येके ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ।

सतुकस्य छस्य वस्य च क्रमात् श, ऊठ्, एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके, क्वौ, झलादौ च क्ङिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न (७।१५४०सू०) शानच् । खौनीहि २३ । हेठ च । हुत्वम् । हेठ्णाति २३ ।

ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहिज्या (७१०६सू०) । गृह्णीते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ।

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु । जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्म्यन्तेति (७१५२सू०) न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत १ ।

इति क्र्यादयः ।

चर स्तेये ।

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ (७।१८५पृ०) इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणम्प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति (७।२पृ०) गुणः । सनाद्यन्ता इति (७५७पृ०) धातुत्वम् । तिप्शबादिगुणायादेशौ । चोरयति ।

णिचश्च । १ । ३ । ७४ ।

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्य्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति (७६०पृ०) चङ् । णौ चङीति (७६१पृ०) ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः(७१०पृ०)दीर्घो लघोः(७६१पृ०)इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचरत १ । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् तेन चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् २ । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहल (७२२पृ०) इत्यत्र वृत्तिकृता चकाणचकणतुरित्युदाहृतत्वात् विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव आ धृषाद्वेत्यस्य (१) न वैयर्थ्यम् । यत्रि सङ्कोचे । यन्त्रयति ४ । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यन्तु इदित्करणाद्यन्त्रति

(१) सर्व्वेषां चुरादीनां विभाषया णिजिति स्थिते आ धृषाद्वेति(७१७८पृ०) गणवाक्यं ज्ञापकसिद्धस्यानित्यताद्योतनार्थमिति न तद्वैयर्थ्यमेवं चाधृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पोऽन्येषां व्यवस्थितः प्रयोगानुसारीचेति भेदः ।

माधवेनोक्तान्तञ्चिन्त्यम्। एवं कुट्टितनिमतिषु। स्फुडि परिहासे। स्फुण्डयति ४। इदित्करणात् स्फुण्डति। स्फुटीति पाठान्तरम्। स्फुण्टयति ५। लक्ष दर्शनाङ्कनयोः। कुद्रि अनृतभाषणे। कुन्द्रयति ६। लड उपसेवायाम्। लाडयति ७। मिदि स्नेहने। मिन्दयति। मिन्दति ८। ओलडि उत्क्षेपणे। ओलण्डयति। ओलण्डति ९। ओकार इदित्येके। लण्डयति। लण्डति १०। उकारादिरयमित्यन्ये। उलण्डयति ११। जल १२। अपवारणे। लज १३ इत्येके। पीड अवगाहने। पीडयति।

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्। ७।४।३।

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ। अपीपिडत्-अपिपीडत् १४। नट १५ अवस्यन्दने। अवस्यन्दनं नाट्यम्। श्रथ १६ प्रयत्ने। प्रस्थाने इत्येके। बध १७ संयमने। बाधयति। बन्धेति चान्द्रः। पॄ पूरणे। पारयति १८। एवम्पृणातिपिपर्त्तिभ्याम्परितेत्यादिसिद्धावपि परति परतइत्यादिसिद्धिः फलम्। ऊर्ज्ज १९ बलप्राणनयोः। पक्ष २० परिग्रहे। वर्ण २१ चर्ण २२ प्रेरणे। वर्ण वर्णनइत्येके। प्रथ प्रख्याने। प्राथयति। नान्ये मितोऽहेताविति (३।७४५०) वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम्।

अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्। ७।४।९५

एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ। इत्वापवादः। अपप्रथत् २३। पृथ प्रक्षेपे।

उर्ऋत्।७।४।७।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ। इररारामपवादः। अपीपृथत्-अपपर्थत् २४। पथ इत्येके। पाथयति २५। षम्ब सम्बन्धने। सम्बयति। अससम्बत् २६। शम्ब च। अशशम्बत् २७। साम्ब इत्येके। भक्ष २८ अदने। कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः। पूरण इत्येके। कुट्टयति २९। पुट्ट ३० चुट्ट ३१ अल्पीभावे। अट्ट ३२ षुट्ट ३३ अनादरे। अट्टयति। अयं दोपधः ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् न न्द्रा इति (७११५४०) निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ठ स्तेये। लुण्ठयति ३४। लुण्टतीति लुटि स्तेये (७५४५०) इति भौवादिकस्य। शठ ३५ श्वठ ३६ असंस्कारगत्योः। श्वठि ३७ इत्येके। तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति ३८। पिञ्जति ३९। तुज पिजेति केचित्। लजि ४० लुजि ४१ इत्येके। पिस गतौ। पेसयति ४२। पेसतीति तु (७७६५०) शपि गतम्। षान्त्व ४३ सान्त्वप्रयोगे। श्वल्क ४४ वल्क ४५ परिभाषणे। ष्णिह ४६ स्नेहने। स्फिट ४७ इत्येके। स्मिट अनादरे। अषोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत् ४८। स्मिङ् ४९ अनादर इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ्। स्माययते। श्लिष ५० श्लेषणे। पथि गतौ। पन्थयति। पन्थति ५१। पिछ ५२ कुट्टने। छदि संवरणे।

छन्दयति। छन्दति ५३। श्रण दाने। प्रायेणायं विपूर्व्वः। वि-श्राणयति ५४। तड आघाते। ताडयति ५५। खड खडि कडि भेदने। खाडयति ५६। खण्डयति ५७। कण्डयति ५८। कुडि ५९ रक्षणे। गुडि ६० वेष्टने। रक्षण इत्येके। कुठि ६१ इत्यन्ये। अव-कुण्ठयति। अव-कुण्ठति। गुठि ६२ इत्यपरे। खुडि ६३ खण्डने। वटि ६४ विभाजने। वडि ६५ इत्येके। मडि ६६ भूषायां हर्षे च। भडि ६७ कल्याणे। छर्द्द ६८ वमने। पुस्त ६९ वुस्त ७० आदरानादरयोः। चुद ७१ सञ्चोदने। नक्क ७२ धक्क ७३ नाशने। णोपदेशलक्षणे (७४१पृ०) पर्युदस्तोऽयम्। प्र-नक्कयति। चक्क ७४ चुक्क ७५ व्यथने। क्षल ७६ शौचकर्मणि तल ७७ प्रतिष्ठायाम्। तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत् ७८। कथं "तुलयति तुलना" इत्यादि अतुलोपमाभ्यामिति (२०५पृ०) निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्। दुल ७९ उत्क्षेपे। पुल ८० महत्त्वे। चुल ८१ समुच्छ्राये। मल ८२ रोहणे। कल ८३ विल ८४ क्षेपे। विल भेदने। तिल ८५ स्नेहने। चल ८६ भृतौ। पाल ८७ रक्षणे। लूष ८८ हिंसायाम्। शुल्व ८९ माने। शूर्प ९० च। चुट ९१ छेदने। मुट ९२ सञ्चूर्णने। पडि पसि नाशने। पण्डयति-पण्डति ९३। पंसयति-पंसति ९४। वज ९५ मार्गसंस्कारगत्योः शुल्क ९६ अतिस्पर्शने। चपि गत्याम्। चम्पयति-चम्पति ९७। क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति-क्षम्पति ९८। छजि ९९ कृच्छ्रजीवने। श्वर्त्त १०० गत्याम्। श्वभ्र १०१ च। ज्ञप १०२ ज्ञाने ज्ञापने च। ज्ञाप मिच्च ग०। अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते।

मितां ह्रस्वः। ६। ४। ९२।

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे। ज्ञपयति। यम १०३ च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्। नतु भोजना, नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम् परिवेष्टतइत्यर्थः। चह परिकल्कने चहयति। अचीचहत् १०४। कथादौ वक्ष्यमाणस्य(७१८२१८०) तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न। अचचहत्। चप इत्येके। चपयति १०५। रह त्यागइत्येके। अरीरहत् १०६। कथादेस्तु। अररहत्। बल प्राणने। बलयति। चिञ् चयने।

चिस्फुरोर्णौ। ६। १। ५४।

आत्त्वं वा स्यात्।

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ। ७। ३। ३६।

चपयति-चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः। चयते। प्र-णि-चयति प्र-नि-चयति १०७। नान्ये मितोऽहेतौ ग०। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः। तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वन्न। घट्ट १०८ चलने। मुस्त १०९ सङ्घाते। खट्ट ११० संवरणे। षट्ट १११ स्फिट्ट ११२ चुबि ११३ हिंसायाम्। पूल ११४ सङ्घाते। पूर्ण ११५ इत्येके। पुण इत्यन्ये। पुंस ११६ अभिवर्द्धने। टकि ११७ बन्धने। टङ्कयति। टङ्कति ११८। धूस कान्तिकरणे। धूसयति ११९।

दन्त्यान्तः। मूर्द्धन्यान्त इत्येके। तालव्यान्त इ परे। कीट १२० वर्णे। चूर्ण १२१ सङ्कोचने। पूज १२२ पूजायाम्। अर्क १२३ स्तवने। तपन इत्येके। शुठ १२४ आलस्ये। शुठि शोषणे। शुण्ठयति। शुण्ठति १२५। जुड १२६ प्रेरणे। गज मार्ज शब्दार्थौ। गाजयति १२७। मार्जयति १२८। मर्च च। मर्चयति १२९। घृ १३० प्रस्रवणे। स्रावण इत्येके। पचि विस्तारवचने। पञ्चयति १३१। पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य(७४५पृ०) अपि गतम्। तिज निशाने। तेजयति १३२। कृत संशब्दने।

उपधायाश्च। ७। १। १०१।

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात्। रपरत्वम्। उपधायाञ्चेति (३४पृ०)दीर्घः। कीर्त्तयति। उर्ऋत्(३१७२पृ०)अचीकृतत्-अचि कीर्त्तत् १३३। वर्द्ध १३४ छेदनपूरणयोः। कुबि आच्छादने। कुम्बयति १३५। कुभि १३६ इत्येके। लुबि १३७ तुबि १३८ अदर्शने। अर्दने इत्येके। ह्लप १३९ व्यक्तायां वाचि। क्लृप १४० इत्येके। चुटि १४१ छेदने। इल प्रेरणे। एलयति। ऐलि-लत् १४२। म्रच्छ १४३ म्लेच्छने। म्लेच्छ १४४ अव्यक्तायां वाचि। ब्रूस १४५ बर्ह १४६ हिंसायाम्। केचिदिह गर्ज १४७ गर्द १४८ शब्दे गर्ध १४९ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति। गुर्द १५० पूर्व १५१ निकेतने। जसि रक्षणे। मोक्षण इति केचित्। जंसयति जंसति १५२। ईड १५३ स्तुतौ। जसु १५४ हिंसायाम्। पिडि १५५ सङ्घाते। रुष १५६ रोषे। रुट १५७ इत्येके। डिप १५८ क्षेपे। ष्टुप १५९ समुच्छ्राये।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मनाम्नो वेति(७१७७४०)वक्ष्यते समभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्त्तृगामिफलार्थमिदम् । चित सञ्चेतने चेतयते १ । अचीचितत् । दशि दंशने । दंशयते । अददंशत् । दृदित्त्वाण्णिजभावे । दंशति २ । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे (७१०१४०सू०) सञ्जिसाहचर्याद्भ्वादेरेव ग्रहणम् । दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसति ३ । दस ४ इत्यप्येके । डप ५ डिप ६ सङ्घाते । तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते ७ । चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । मत्रि ८ गुप्तपरिभाषणे । स्पश ९ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने । वस्त गन्ध अर्द्दने । वस्तयते १२ । गन्धयते १३ । विष्क १४ हिंसायाम् । हिष्क १५ इत्येके । निष्क १६ परिमाणे । लल १७ ईप्सायाम् । कूण १८ संकोचे । तूण १९ पूरणे । भ्रूण२० आशाविशङ्कयोः । शठ २१ श्लाघायाम् । यक्ष २२ पूजायाम् । स्यम २३ वितर्के । गूर २४ उद्यमने । शम २५ लक्ष २६ आलोचने । नान्ये मितइति(७१७४४०) मित्त्वनिषेधः । शामयते । कुत्स २७ अवक्षेपणे । त्रुट २८ छेदने । कुट २९ इत्येके । गल ३० स्रवणे । भल ३१ आमण्डने । कूट ३२ आप्रदाने । अवसादने इत्येके । कुट्ट ३३ प्रतापने । वञ्चु ३४ प्रलम्भने । वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनम्प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धस्य । वर्षयते ३५ । मद तृप्तियोगे । मदयते ३६ । दिवु ३७ परिकूजने । गृ विज्ञाने । गारयते ३८ । विद चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ३९ ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे। ।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥

मन स्तम्भे। मानयते ४०। यु जुगुप्सायाम्। यावयते ४१। कुस्म नाम्नो वा ग०। कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्त्तते। कुस्मयते। अचुकुस्मत् ४२। अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकम्। ततो धात्वर्थे णिच्। इत्याकुस्मीयाः।

चर्च १ अध्ययने। बुक्क २ भाषणे। शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। प्रति शब्दयति। प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः। अनुपसर्गाच्च ग०। आविष्कारे इत्येव। शब्दयति ३। कण निमीलने। काणयति। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः (उ६१पृ०)। काण्यादीनां वेति * विकल्प्यते। अचीकणत्-अचकाणत् ४। जभि नाशने। जम्भयति-जम्भति ५। षूद क्षरणे। सूदयति। असूषुदत् ६। जसु ताडने। जासयति-जसति ७। पश बन्धने। पाशयति ८। अम रोगे। आमयति ९। नान्ये मित इति (उ१७४पृ०) निषेधः। अम गत्यादौ अपि गतः (उ६४पृ०) तस्माद्धेतुमणौ आमयति। चट १० स्फुट ११ भेदने। विकासे शपोः स्फुटति (उ१५२पृ०) स्फोटते (उ५२पृ०) इत्युक्तम्। घट सङ्घाते। घाटयति १२। हन्त्यर्थाश्च ग०। नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः। दिवु १३ मर्द्दने। उदित्त्वाद्देवतीत्यपि। अर्ज्ज १४ प्रतियत्ने। अयमर्थान्तरेऽपि। द्रव्यमर्ज्जयति। घुषिर् विशब्दने। घोषयति। घुषिरविशब्दन इति(उ२५०पृ०)सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच्। घोषति। इरित्त्वादङ् (उ२६पृ०ह०) वा। अघुषत्-अघोषीत्। णयन्तस्य तु।

अजूघुषत् १५। आङः क्रन्द सातत्ये। भौवादिकः क्रन्दधातु-राह्वानाद्यर्थः (७४२पृ०) उक्तः स एवाङ्पूर्व्वो णिचं लभते सातत्ये। आ-क्रन्दयति १६ अन्ये तु आङ्पूर्व्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये इत्याहुः। आ-घोषयति। लस १७ शिल्पयोगे। तसि १८ भूष १९ अलङ्करणे। अव-तंसयति अव-तंसति। भूषयति। अर्ह २० पूजायाम्। ज्ञा नियोगे। आज्ञापयति २१। भज २२ विश्राणने। शृधु प्रहसने। अशशर्द्धत्-अशीशृधत् २३। यत २४ निकारोपस्कारयोः। रक २५ लग २६ आस्वादने। रघ २७ इत्येके। रग २८ इत्यन्ये। अन्च विशेषणे। अञ्चयति। उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। अतएव विभाषितो णिच्। अञ्चति २९। एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम्। लिगि चित्रीकरणे। लिङ्गयति-लिङ्गति ३०। मुद संसर्गे। मोदयति ३१ सक्तून् घृतेन। त्रस ३२ धारणे। ग्रहणइत्येके। वारणे इत्यन्ये। उध्रस उञ्छे। उकारो धात्ववयवइत्येके। नेत्यन्ये। उध्रासयति ध्रासयति ३३। मुच ३४ प्रमोचने,-मोदने च। वस ३५ स्नेहच्छेदापहरणेषु। चर ३६ संशये। च्यु सहने। हसने चेत्येके। च्यावयति ३७ च्युसेत्येके। च्योसयति ३८। भुवोऽवकल्कने ग०। अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति ३९। कृपेश्च ग०। कल्पयति ४०।

आ स्वदःसकर्म्मकात् ग०। स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्म्मभ्य एव णिच्। ग्रस ग्रहणे। ग्रासयति १ फलम्। पुष धारणे। पोषयति २ आभरणम्। दल विदारणे। दालयति ३। पट ४ पुट ५ लुट ६ तुजि ७ मिजि ८ पिजि ९ लुजि १०

मजि ११ लघि १२ लसि १३ पिसि १४ कुसि १५ दशि १६ कुशि १७ घट १८ घटि १९ दृंहि २० बर्ह २१ बल्ह २२ गुप २३ धूप २४ विच्छ २५ चीव २६ पुथ २७ लोक्ट २८ लोचृ २९ णद ३० कुप ३१ तर्क ३२ वृतु ३३ वृधु ३४ भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति-तुञ्जति। एवम्परेषाम्। घाटयति। घण्टयति।

नाग्लोपिशास्वृदिताम्। ७। ४। २।

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदिताञ्च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्त्तयति। वर्द्धयति। उदित्त्वात्। वर्त्तति। वर्द्धति। रुठ ३५ लजि ३६ अजि ३७ दसि ३८ भृशि ३९ रुशि ४० रुसि ४१ शीक ४२ (णा)नट ४३ पुटि ४४ जिवि ४५ रघि ४६ लघि ४७ अंहि ४८ रंहि ४९ मंहि ५० च। लडि ५१ तड ५२ नल ५३ च। पूरी ५४ आप्यायने। ईदित्त्वन्निष्ठायामिड्निषेधाय। अतएव णिज्वा। पूरयति-पूरति। रुज ५५ हिंसायाम्। ष्वद ५६ आस्वादने। स्वाद ५७ इत्येके असिष्वदत्। दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात्। असिस्वदत्।

आ धृषाद्वा ग०। इतऊर्द्ध्वं विभाषितणिचः धृषधातुमभिव्याप्य। युज पृच संयमने। योजयति-योजति अयौजीत् १। पर्ज्जयति-पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत् २। अर्च ३ पूजायाम्। षह मर्षणे। साहयति ४। "सएवायन्नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्"। ईर ५ क्षेपे। ली द्रवीकरणे।

लाययति-लयति । लेता ६ । वृजी वर्ज्जने । वर्ज्जयति-वर्ज्जति ७ । वृञ् आवरणे । वारयति-वरति वरते । वरिता-वरीता ८ । जॄ वयोहानौ । जारयति-जरति । जरिता-जरीता ९ । ज्रि च । ज्रायति-ज्रयति । ज्रेता । रिच वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति-रेचति । रेक्ता १० । शिष असर्व्वोपयोगे । शेषयति-शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् ११ । अयं विपूर्व्वोऽतिशये । तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता १२ । तृप तृप्तौ । सन्दीपने इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता १३ । छृदी सन्दीपने । छर्दयति-छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति १४ । सेऽसिचीति (७१२२पृ०) विकल्पो न, साहचर्य्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप १५ छप १६ दृप १७ सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी भये । दर्भयति-दर्भति । दर्भिता १८ । दृभ १९ सन्दर्भे । अयन्तुदादावीदित् (७१५१पृ०) । श्रथ २० मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी गतौ माययति-मयति । मेता २१ । ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति-ग्रन्थति २२ । सीक २३ आमर्षणे । चीक २४ च । अर्द्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्द्दयति-अर्द्दति । अर्द्दते २५ । हिसि हिंसायाम् । हिंसयति-हिंसति २६ । हिनस्तीति (७१५६पृ०) अभिगतम् । अर्ह २७ पूजायाम् । आङः षद पद्यर्थे । आ-सादयति आ-सीदति । पाघ्रेति (७८६पृ०) सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् २८ । शुन्ध शौचकर्म्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् २९ । छद ३० अपवारणे । स्वरितेत् । जुष परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणइत्यन्ये । परितर्पणम्परितृप्तिक्रिया । जोषयति

जोषयति ३१। प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति (भा१५०पृ०) तुदादौ। धूञ् कम्पने। णावित्यधिकृत्य। धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः *। धूनयति धवति। धवते। केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा-प्रीणातिसाहचर्य्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः। धावयति ३२। अयं स्वादौ (भा१४६पृ०)क्र्यादौ (भा१६६पृ०) तुदादौ च भा(१५२पृ०) स्वादौ (भा१४६पृ०) ह्रस्व॰ श्च। तथाच कविरहस्ये।

"धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोक-
श्चूतन्धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्व्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥

प्रीञ् तर्पणे। प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु। प्राययति—प्रयति। प्रयते ३३। श्रन्थ ३४ ग्रन्थ ३५ सन्दर्भे। आप्लृ लम्भने। आपयति-आपति। आपत्। आप्ता। स्वरितेदयमित्येके। आपते ३६। तनु श्रद्धोपकरणोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ग॰। तानयति। वि-तानयति-तनति वि-तनति ३७। चन श्रद्धोपहननयोरित्येके। चानयति—चनति ३८। वद सन्देशवचने। स्वरितेत्। वादयति-वदति। वदते। ववदतुः। ववदिथ। अनुदात्तेदित्येके। ववदे। वद्यात् ३९। वच परिभाषणे। वाचयति-वचति। वक्ता। अवाचीत् ४०। मान पूजायाम्। मानयति-मानति। मानिता ४१। विचारणे तु भौवादिको(भा१०१पृ०)नित्यसन्नन्तः। स्तम्भे मानयते(भा१७७पृ०) इत्याकुस्मीयः।मन्यते इति दिवादौ(भा१३७पृ०)। मनुते इतितनादौ च (भा१६१पृ०)। भू प्राप्तावात्मनेपदी ग॰। भावयतेभवते। णिच्सन्नि-

योगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति ४२। गर्ह ४३ विनिन्दने। मार्ग ४४ अन्वेषणे। कठि ४५ शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी (उ५२पृ०) गतः। मृज शौचालङ्कारयोः मार्जयति—मार्जति। मार्जिता मार्ष्टा ४६। मृष तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति-मर्षते ४७। मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ (उ१३६पृ०) सेचने (उ७५पृ०) शपि। मर्षति। धृष प्रसहने धर्षयति-धर्षति ४८। इत्याधृषीयाः।

अथादन्ताः। कथ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्न (उ६१पृ०सू०) दीर्घ-(६१पृ०सू०) सन्वद्भावौ। अचकथत् १। वर ईप्सायाम्। वरयति २। वारयतीति (उ१८०पृ०) गतम्। गण संख्याने। गणयति।

ई च गणः। ७। ४। ९७।

गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परे णौ। चादत्। अजगणत्-अजीगणत् ३। शठ श्वठ ५ सम्यगवभाषणे। पट ६ वट ७ ग्रन्थे। रह त्यागे। अररहत् ८। स्तन गदी देवशब्दे। स्तनयति ९। गदयति। अजगदत् १०। पत गतौ वा। वा णिजन्तः। वाऽदन्तइत्येके। आद्ये। पतयति—पतति। पताञ्चकार। अपतीत्। द्वितीये। पातयति। अपीपतत्। ११ पष अनुपसर्गात् ग०। गतावित्येव। पषयति १२। स्वर आक्षेपे। स्वरयति १३। रच प्रतियत्ने। रचयति १४। कल १५ गतौ संख्याने च। चह १६ परिकल्कने। परिकल्कनं दम्भः शाठ्यञ्च। मह पूजायाम्। महयति १७। महतीति शपि (उ७७पृ०) गतम्

सार कृप श्रथ दौर्बल्ये। सारयति १८। कृपयति १९। श्रथयति २०। स्पृह २१ ईप्सायाम्। भाम क्रोधे। अबभामत् २२। सूच पैशुन्ये। सूचयति। अषोपदेशत्वान्न षः। असुसूचत् २३। खेट २४ भक्षणे। तृतीयान्त २५ इत्येके। खोट २६ इत्यन्ये। चोट २७ क्षेपे। गोम २८ उपलेपने। अजुगोमत् २९। कुमार क्रीडायाम्। अचुकुमारत् ३०। शील ३१ उपधारणे। उपधारणमभ्यासः। साम सान्त्वप्रयोगे। अससामत् ३२। षाम सान्त्वने इत्यतीतस्य (उ१७२पृ०) तु असीषमत्। वेल कालोपदेशे। वेलयति ३३। काल इति पृथग्धातुरित्येके। कालयति ३४। पल्यूल ३५ लवनपवनयोः। वात सुखसेवनयोः। गतिसुखसेवनेष्वित्येके। वातयति। अववातत् ३६। गवेष मार्गणे। अजगवेषत् ३७। वास ३८ उपसेवायाम्। निवास आच्छादने। अनिनिवासत् ३९। भाज ४० पृथक्कर्म्मणि। सभाज प्रीतिदर्शनयोः। प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये। सभाजयति ४१। ऊन परिहाणे। ऊनयति। ओः (२) पुयण्जीति सूत्रे (उ१८९पृ०)पययोरिति वक्तव्ये वर्णप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अचआदेशो

(२) औननदित्यत्र णौ चङि नशब्दस्य द्वित्वमिटं तच्च न सम्भवति द्वित्वात् परत्वेन अल्लोपात्, णिचौ द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेऽचीति (उ२४पृ०) सूत्रस्याप्रवृत्तेश्चेत्याशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य तत्सम्भवद्दत्याह ओरित्यादि। अयमाशयः णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि तन्निमित्तकाजादेशस्य निषेधः, स्थानिवत्त्वं वा लिङ्गेन ज्ञाप्यते तच्च लिङ्गम् ओरित्यादिसूत्रं तेन सूत्रेण हि अभ्यासोवर्णस्यावर्णपरे

न स्थानिवत्त्वे कार्य्ये । इति यत्र द्वित्वं अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियाया, म्परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायन्निषेधः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वन्ततउत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् ४२ । ध्वन शब्दे । अदध्वनत्४३कूट ४४ परितापे । परिदाहे इत्यन्ये ।(सङ्केत ग्राम कुण गुण) चामन्त्रणे । चात्कूटोपि । कूटयति । सङ्केतयति ४५ । ग्रामयति ४६ । कुणयति ४७ । गुणयति ४८ । पाठान्तरम् । केत श्रावणे निमन्त्रणे च केतयति । नि-केतयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कुण सङ्कोचनेऽपि । स्तेन चौर्य्ये । अतिस्तेनत् ४९ ।

आ गर्व्वादात्मनेपदिनः । पद गतौ । पदयते अपपदत १ । गृह ग्रहणे । गृहयते २ । मृग अन्वेषणे । मृगयते३ । मृग्यतीति कण्ड्वादिः ✱ (उ२२७४सू०) । कुह ४ विस्मापने । शूर ५ वीर ६ विक्रान्तौ । स्थूल परिवृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत ७ । अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते ८ । आर्त्तथत । सत्र सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत् ९ । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः ।

पवर्गयण्जकारे परे इत्त्वं विधीयते तच्च णिच्येव सम्भवति पूञोयौतेश्च सनि स्रिपृज्ञ्वोतीति (उ२०१३सू०) सनोवनतेति (उ२००५सू०) सूत्राभ्यामिटि कृते तन्निमित्तकाजादेशसम्भवेऽपि पययोरेव ग्रहणेनेष्टसिद्धौ पवर्गयण्प्रत्याहारग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्त्या तद्ग्रहणमेव णौ स्थानिवत्त्वं ज्ञापयति अतएव ओः पुयण्जीति वचनं णावजादेशस्य स्थानिवत्त्वस्य ज्ञापक मिति ✱ वार्त्तिकम् । ज्ञापकफलं तु पवर्गादिभिन्नपरे नुनावयिषतीत्यादौ इत्त्वाभावः ।

✱ कण्ड्वादेराकृतिगणत्वेन तत्रैतस्य स्पष्टं पाठाभावेऽपि न क्षतिः ।

शिथिलयिषते। गर्व्व माने। गर्व्वयते १०। अदन्तत्वसामर्थ्या-णिज्विकल्पः। धातोरन्तउदात्तः, णिच्याम्, च फलम्। एव-मग्रेऽपि। इत्यागर्व्वीयाः।

सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत् १। मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति २। रूक्ष ३ पारुष्ये। पार तीर कर्म्मसमाप्तौ। अपपारत् ४। अतितीरत् ५। पुट संसर्गे। पुटयति ६। धेक दर्शने इत्येके। अदिधेकत् ७। कत्र शैथिल्ये। कत्र-यति ८। कर्त्तेत्यप्येके। कर्त्तयति ९।

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। प्रातिपदिकाद्धा-त्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे * यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावटिलोप-विन्मतुल्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वत् णावपि स्युः। पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु टेर्लोपो बलीयानिति स्थितम्। अपपटत्। तत्करोति तदाचष्टे ग०। पूर्वस्य प्रपञ्चः। करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लडर्थस्त्व-विवक्षितः। तेनातिक्रामति ग०। अश्वेनातिक्रामति अश्व-यति। हस्तिनातिक्रामति। हस्तयति। धातुरूपञ्च ग०। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपम्प्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथाच वार्त्तिकम्। आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृति-प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति *। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसहन् इति स्थिते (२)।

* इष्ठन्प्रत्ययप्रक्रिया ७००पृष्ठादौ द्रष्टव्या।

२) तद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्व्वस्यापि ग्रहणात् कंसवधशब्दस्य कारक-

हनस्तोऽचिण्णलोः। ७। ३। ३२।

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्ज्जे ञ्णिति णिति। नन्व-ङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततस्त्वाड्द्वित्वयो-र्दोषः, किञ्च कुत्वतत्वे न स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-त्यये कार्य्यविज्ञानात्। सत्यम्। प्रकृतिवच्चेति चकारो (४) भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्य्यम् हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादे-र्हेतुमणौ यादृशङ्कारकन्धातावनन्तरभूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्य्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्। कर्त्तृ-करणाद्धात्वर्थे ग०। कर्त्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु(५)चक्षु-रादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति असयति। वल्क १० दर्शने। चित्र चित्रीकरणे। आलेख्यकरण इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने।

पूर्व्वकत्वदन्ततया ततो णिचि क्वप्रत्ययस्य लुक् तस्य या प्रकृतिर्हन् इति तस्या विकारत्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्याशयेनाह कंसहन् इतीति।

(४) इह इयमतिदिष्टं कारकं कार्य्यञ्चेत्याह चकार इति। प्रकृतिवच्चेत्यत्र प्रकृतिशब्दार्थमाह हेतुमण्णिच्प्रकृतेरिति न तु लुप्यमानस्य क्वतः प्रकृतेः तथासति हेतुमणौ यादृशं रूपं तस्यातिदेशो न लभ्येत सएव चेष्यते तथैव भाष्यकतोदाहृतत्वात् कंसबधसुभद्राहरणादिनिरूढो-पाख्यानएव णिजित्यत्र नाग्रहः किन्तु प्रतिपादनमात्रेऽपि तेन राजगमनमाचष्टे इत्यादावपि णिजिति। विशेषस्तु मत्कृते शब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः।

(५) कर्तृग्रहणफलमाह न त्विति कर्त्तृग्रहणाभावे चक्षुरादीन्द्रियाणामेव लोके करणशब्दार्थतया चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात् न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्याद्यपीति भावः।

चित्रेत्ययमङ्ग तद्दर्शने णिचं लभते चित्रयति ११। अंस १२ समाघाते। वट १३ विभाजने। लज १४ प्रकाशने। वटि लजि इत्येके। वण्टयति १५। लञ्जयति १६। अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति। शाकटायनस्तु कथादीनां सर्व्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति। गणापयतीत्यादि। मिश्र १७ सम्पर्के। संग्राम युद्धे। अयमनुदात्तेत्। अकारप्रश्लेषात् (६)। अससंग्रामत १८। स्तोम श्लाघायाम्। अतुस्तोमत् १९। छिद्र २० कर्णभेदने। करणभेदन इत्यन्ये। कर्ण २१ इति धात्वन्तरमित्यन्ये। अन्ध दृष्ट्युपघाते। उपसंहार इत्यन्ये। आन्दधत् २२। दण्ड २३ दण्डनिपातने। अङ्क पदे लक्षणे च। आञ्चकत् २४। अङ्ग च। आञ्जगत् २५। सुख २६ दुःख २७ तत्क्रियायाम्। रस २८ आस्वादनस्नेहनयोः। व्यय वित्तसमुत्सर्गे। अवव्ययत् २९। रूप ३० रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया। छेद द्वैधीकरणे। अचिच्छेदत् ३१। छद अपवारण इत्येके। छदयति ३२। लाभ ३३ प्रेरणे। व्रण ३४ गात्रविचूर्णने। वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति कथां वर्णयति विस्तृणातीत्यर्थः। हरिं वर्णयति ३५ स्तौतीत्यर्थः। बहुलमेतन्निदर्शनम् ग०। अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि

(६) अग्लोपित्वाभावेनोपधाह्रस्वत्वापत्तेः अससंग्रामतति न सिद्धेदित्याशङ्क्याह अकारप्रश्लेषादिति। संग्राम अ इति स्थिते संग्र मोत्तराकारस्यानुदात्ततया इत्त्वेऽपि धात्ववयवाकारस्थितेस्तथा निर्देशः तेनादन्तत्वमस्य, तथा चाग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः। समिति नोपसर्गः किन्तु धात्ववयव इति न समः पूर्व्वमट्।

बोध्याः। तद्यथा। पर्ण हरितभावे। अपपर्णात् ३६ विष्क ३७ दर्शने। चप ३८ प्रेरणे। वस ३९ निवासे। तुत्थ ४० आवरणे। एवमान्दोलयति ४१। प्रेङ्खोलयति ४२। विडम्बयति ४३। अवधीरयतीत्यादि ४४। अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच्। "रामो राज्यमचीकरदिति" यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः। णिङङ्गान्निरसने ग०। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ग०। श्वेताश्वादीनाञ्चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ्-धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडितं वाचां विमर्शः। तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ एव इत्येव सिद्धम् ग०। णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः।

इति चुरादयः।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

कर्त्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।

प्रयोजकव्यापारे (१) प्रेषणादौ (२) वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तम्प्रेरयति । भावयति णिचश्चेति (उ१७०पृ७) कर्त्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाम्बभूव ।

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ।

सनि परे यदङ्गन्तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ।

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्याल्लघ्वर्णपरे धात्वक्षरे परे ।

(१) स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान् व्यापारस्तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्च चेतनाचेतनसाधारण्येन ग्राह्यः तत्र देवदत्तः पाचयतीत्यादौ चेतनः, भिक्षा वासयतीत्यादौ अचेतनेति भेदः ।

(२) भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमात्रमित्यर्थः आदिशब्देनाध्येषणानुमत्यादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकं प्रवर्त्तनाऽध्येषणा प्रार्थनेत्यर्थः अनुमत्यादिस्तु राजादेस्तदनुमतिं विनाकार्य्यानिष्पत्तेः । लोडादितो णिचो विशेषस्तु हरिणा दर्शितः ।

असिस्रवत्—असुस्रवत्। नाग्लोपीति (७।७९सू०) ह्रस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। मतान्तरे (२)। अचचकासत्। अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे (७२३२सू०)उदाहरिष्यते। णयन्तात्सिच्। पूर्व्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिज्लोपः। (७६०टू०सू०) चोरयति। णौ चङीति (७६१सू०) ह्रस्वः दीर्घो लघोः (७६१सू०)। नचाग्लोपित्वाद्द्वयो(४)रप्यसम्भवः णयाकृतिनिर्द्देशात्(५)। अचूचुरत्।

णौ च संश्चङोः। २। ४। ५१।

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात्। सम्प्रसारणन्तदाश्रयञ्च कार्य्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणम्। पूर्व्वरूपम् (१४८सू०सू०)। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घः। अशिश्वयत्।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोट् विधीयते।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति॥

प्रपञ्चितञ्चैतत् शब्दार्थरत्ने१स्माभिस्तत्रैव द्रष्टव्यम्।

(२) मतान्तरे इति चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्यैवेत्त्वमिति मते इत्यर्थस्तेन अचचकासदिति सिद्धिस्तत्र चङ्परतिमित्तकलघुत्वाभावात्।

(४) द्वयोरिति उक्तसूत्राभ्यामुपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरित्यर्थस्तथाचाचुचोरदिति स्यात्।

(५) णयाकृतीति चङ्परे णावित्यत्र णिशब्दश्चाकृतिपरो जातिपर इत्यर्थस्तथाच हेतुमणिचि परे स्वार्थिकणिचो लुप्तत्वेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् णित्वस्यैष्टतया चोरयतीत्यादौ गुणवृद्ध्यादि अन्यथागणयतीत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनोपधाह्रस्वादेरभावइव प्रक्र-

स्तन्भुसिवुसहां चङि। ८। ३। ११६।

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि। अभ्यतस्तम्भत्। पर्य्यसीषिवत्। न्यसीषहत्। आटिटत्। आशिशत्। बहिरङ्गोपुग्रपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव(६) ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात्। मा भवानिदिधत्। एजादावेधतौ(४२पृ०सू०)विधानान्न वृद्धिः। मा भवान् प्रेदिधत्। न न्द्रा इति (उ१२५पृ०) नदराणां न द्वित्वम्। औन्दिदत्। आड्डिडत्। आर्चिचत्। उदृज आर्ज्जवे उपदेशे दकारोपधः। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति(उ३१५पृ०) सूत्रे निपातनाद्धस्य बः (७) सचान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते न तु ततः प्राक् दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औब्जिजत्। अजादेः(८) रित्येव नेह। अदिद्रयत्।

रभेरशब्लिटोः। ७। १। ६३।

रभेर्नुम् स्यादचि नतु शब्लिटोः। अररम्भत्।

तेऽपि स्यात् तच्चानिष्टम् तथाच स्थानिवद्भावेन स्वार्थिकणिचोऽपि चङ्परत्वसम्भवात् तदाश्रयेणैव ह्रस्वदीर्घयोः सम्भव इति भावः।

(६) यदि पूर्व्वं द्वित्वं भवेत्तदा अजादेर्द्वितीयस्येति (उ८५पृ०) सूत्रात् णिशब्दस्यैव द्विले कृते उपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमोणृधातोः ऋदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदेव उक्तार्थे ज्ञापकमित्येतदाह ओणृधातोरिति।

(७) न्युब्जेत्यत्र जकारयोगेएव वकारोच्चारणात् तत्सहयोगएव बकारो न तु समुद्र इत्यादौ कवर्गयोगेऽपीति बोध्यम्।

(८) न न्द्रा इत्यत्राजादेर्द्वितीयस्येत्यनुवर्त्तते तथाचादिभूतादचः परा एव नदरा न द्विर्वचना इत्यर्थः।

लभेश्च । ७ । १ । ६४ ।

अललम्भत् । हेरचङीति(७।४७६०)सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वम् । अजीहयत् । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् (७।७।९०) अस-स्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ।

अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत्-अविवेष्टत् । अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना (७।७।९०) वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् अबभ्राजत् । काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * । ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः । काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्वायिवाणिलोटिलोपयस्तुत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोठी इत्यप्यन्यत्र इत्थं द्वादश । अचीकणत् अचकाणत् ।

स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ।

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ।

शाच्छासाह्वाव्या(८) वे पां युक् । ७ । ३ । ३७ ।

णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्वाययति ।

ह्वः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ।

सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत्-अजुहावत् ‡ ।

(८) शाच्छासादीनां कृतात्त्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिसूचनाय पुको लाक्षणिकाकारवत्यपि प्रवृत्तेस्तेन अध्यापयति क्षापयतीत्यादिसिद्धिः ।

‡ ह्वायिवाणीत्यादि न्यासोक्तेर्नोपधा ह्रस्वः ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य। ७। ४। ४।

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। अर्त्तिह्रीति (७।७४पृ०) पुक्। अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति।

तिष्ठतेरित्। ७। ४। ५।

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्।

जिघ्रतेर्वा। ७। ४। ६।

अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत्। उर्ऋत् (७।७२पृ०)। अचीकृतत्-अचिकीर्त्तत्। अवीवृतत्-अववर्त्तत्। अमीमृजत्-अममार्जत्। पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः*। पुकोऽपवादः। पालयति।

वो (१०) विधूनने जुक्। ७। ३। ३८।

वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे। वाजयति। कम्पे किम् केशान्वापयति। विभाषा लीयतेः (७।२५पृ०)।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने। ७। ३। ३९।

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे।

---

(१०) वहति वै शोषणे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य तस्य लुग्विकरणत्वात्। लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्मध्येऽलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात्।

विलीनयति-विलापयति। विलालयति-विलाययति वा घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न। स्नेहद्रवे किम्। लौहं विलापयति। प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमिति वाच्यम् *।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च। १। ३। ७०।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्त्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः।

बिभेतेर्हेतुभये। ६। १। ५६।

बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयञ्चेत्।

भीस्म्योर्हेतुभये। १। ३। ६८।

आभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते।

भियो हेतुभये षुक्। ७। ३। ४०।

भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये। भीषयते।

नित्यं स्मयतेः। ६। १। ५७।

स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये। जटिलो विस्मा-

पयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह। कुञ्चिकयैनम्भाययति, विस्माययति। कथन्तर्हि "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति" "मनुष्यवाचेति" करणादेव हि तत्र स्मयः अन्यथा शानजपि स्यात्। सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः। यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति णयन्ताच्छतृ शतेति व्याख्येयम्।

स्फायो वः। ७। ३। ४१।

णौ। स्फावयति।

शदेरगतौ तः। ७। ३। ४२।

शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति। गतौ तु। गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः।

रुहः पोऽन्यतरस्याम्। ७। ३। ४३।

णौ। रोपयति-रोहयति।

क्रीङ्जीनां णौ। ६। १। ४८।

एषामेचआत्त्वं स्याणौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति।

णौ च संश्चङोः। ६। १। ३१।

सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ् वा स्यात्। अध्यजीगपत्-अध्यापिपत्।

सिध्यतेरपारलौकिके। ६। १। ४९।

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेचश्चात्त्वं स्यात्णौ । अन्नं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् तापसः सिध्यति तत्त्वन्निश्चिनोति तं प्रेरयति सेधयति तापसन्तपः ।

प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५५ ।

अस्यैचश्चात्त्वं वा स्यात्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ।

ऊदुपधाया गोहः (७८२ पृ०) । गूहयति ।

दोषो णौ । ६ । ४ । ६० ।

दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्णौ । दूतयपि ।

वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ६१ ।

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितां ह्रस्वः (७१७ ४ पृ०) । घटादौ (७८५ पृ०) चुरादौ च (७१७४ पृ०) मितउक्ताः । घटयति । जनीजृष् (७८५ पृ० ग०) । जनयति । जरयति । जृणातेस्तु । जारयति । रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः * । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु । रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चित्र् (७१७४ पृ०) । चिस्फुरोर्णौ (७१७४ पृ०) । चपयति-चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति-चाययति । स्फारयति-स्फोरयति । अपुस्फुरत्- अपस्फुरत् ।

उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति। प्राणिणत्।

णौ गमिरबोधने। २। ४। ४६।

इणो गमिः स्याणौ। गमयति। बोधने तु। प्रत्याययति। इण्वदिकः (वा॰ १९४०)। अधिगमयति। हनस्तोऽचिण्णलोः (७१८६सू॰)। हो हन्तेरिति (७१५८सू॰)कुत्वम्। घातयति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् *। तृतीयव्यञ्जनस्य तृयीयैकाच इति वार्थः। आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्य (७४९सू॰)अपवादतया सन्नन्ते प्रवर्त्तते। ऐर्ष्यियत्। ऐर्षिष्यत्। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकारएवाभ्यासे श्रूयते हलादिशेषात् द्वित्वन्तु द्वितीयस्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ (११) धुष्टेन तुल्योऽर्थः। तेन“प्रार्थयन्ति शयनोत्थितप्रिया” इत्यादि सिद्धम्। एवं सकर्म्मकेषु सर्व्वेषूह्यम्।

इति णिच्प्रक्रिया।

---

(११) अर्थधातोरात्मनेपदित्वेन प्रार्थयन्तीत्यस्यासाधुत्वशङ्कायां तत्समर्थनायाह निवृत्तेति “निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते” इत्युक्तेः प्रार्थनं कुर्व्वन्तीत्यर्थकत्वमेव हेतुमणिच इत्यतो न अकर्त्तृगे फले परस्मैपदित्वव्याघात इति भावः।

धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा। ३।१।७।

इषिकर्म्मण इषिणैककर्त्तृकाद्धातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम्। धातोर्विहितत्वादिह सनआर्द्धधातुकत्वम्। इट् द्वित्वम्। सन्यतः (७६१सू०)। पठितुमिच्छति पिपठिषति। कर्म्मणः किम् गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत्। समानकर्त्तृकात्किम् शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः। वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि। लुङ्सनोर्घस्लृ(७११०सू०)। एकाच उपदेशइति (७२५सू०) नेट्। सस्य तत्त्वम्। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति (७१९७सू०) यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति। ईर्ष्यिषिषति।

रुदविदमुषग्रहिस्वपि प्रच्छः संश्च। १।२।८।

एभ्यः संश्चात् क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति।

सनि ग्रहगुहोश्च (१)। ७।२।१२।

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सनइण्न स्यात्। ग्रहिज्येति (७१०६सू०) सम्प्रसारणम्। सनःषत्वस्यासिद्धत्वाड्ढष्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति।

किरश्च पञ्चभ्यः। ७।२।७५।

---

(१) सनीति सूत्रे चकारात् श्र्युकः कितीति (७९७सू०) सूत्रात् उक इत्यनुवर्त्त्यते तेन बुभूषतीत्यादिसिद्धिः श्रयतिस्तु नानुवर्त्त्यते सनीवन्तर्द्धेति (७२००सू०) विशेषविधानात्।

कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सनइट् स्यात्। चिकरिषति। जिगरिषति-जिगलिषति। अलेटो इतो वा (७१००पृ०) दीर्घो नेष्टः। दिदरिषते। दिधरिषते। कथमुद्दिधीर्षुरिति। भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति (८४पृ०) इत्याह। पिपृच्छिषति।

इको झल्। १। २। ९।

इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात्। बुभूषति। दीङ्। दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावात् (२) मीनातिमिनोतीति(७१२४पृ०)आत्वन्न। अतएव सनि मीमेति सूत्रे(७२०२पृ०) माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम्।

हलन्ताच्च। १। २। १०।

इक्समीपा (३) द्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात्। गुह्। जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किम् यियक्षते। झल्किम् विवर्द्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरम्। तृन्ह्। तितृक्षति-तितृंहिषति।

अज्झनगमां सनि। ६। ४। १६।

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च (४) दीर्घः स्याज्झलादौ सनि।

---

(२) सनः कित्त्वेन गुणाप्रसक्तेरेच्सम्भवाभावान्नात्त्वम्।

(३) पूर्वसूत्रादिकोऽनुवर्त्तनेऽपि तस्य हलवयवत्वासम्भवेन समीपवाची अन्तशब्दइत्याह इक्समीपादिति सौत्रत्वात् विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः।

(४) गमः सामान्येन ग्रहणे गम्धातोरपि सञ्झिगंसते इत्यत्र स्यादतः सनि च (७२००पृ०) इङश्चेति(७२००पृ०) सूत्राभ्यां कृतादेशस्य इण्व दिकः (७११८पृ०) इत्यतिदिष्टस्य च ग्रहणमित्याशयेनाहाजादेशेति।

सन्लिटोर्जेः (७६१८पृ०)। जिगीषति। विभाषा चेः (७१४५पृ०)। चिकीषति। जिघांसति।

इङश्च। २।४।४७।

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने। जिगमिषति। बोधने प्रतीषिषति। इण्वदिकः (७११८पृ०)। अधिजिगमिषति। कर्म्मणि तङ्, परस्मैपदेष्वित्युक्तेः(७१०२पृ०)नेट्। झलादौ, सनीति(७१८८पृ०सू०)दीर्घः। जिगांस्यते। अधिजिगांसते। अजादेशस्येतुरक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः। जिगंस्यते। सञ्जिगंसते *।

इङश्च। २।४।४८।

इङो गमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च। १।२।२६।

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७७७पृ०) दिद्युतिषते-दिद्योतिषते। रुरुचिषते-रुरोचिषते। लिलिखिषति-लिलेखिषति। रलः किम्। दिदेविषति। व्युपधात्किम्। विवर्त्तिषते। हलादेः किम्। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते उपधाकार्य्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् ओर्णोर्त्तेर्द्वित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात्।

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्। ७।२।४९।

---

* सञ्जिगंसते इत्यत्र समो गम्यृच्छिभ्याम् (७२४६पृ०) इति तङ्

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्चेति (७।१।६।पृ०) कित्त्वम् । च्छ्वोरिति(७।१६६।पृ०) वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति-दिदेविषति । स्तौतिण्योरेवेति (७२०४पृ०) वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति-सिसेविषति ।

आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ।

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ।

सनि मीमेति (७२०७पृ०) आरभ्य यदुक्तन्तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् आप्तुमिच्छति ईप्सति अर्द्धितुमिच्छति रपरत्वम् चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति-बिभर्जिषति-बिभ्रक्षति बिभर्क्षति ।

दम्भइच्च । ७ । ४ । ५६ ।

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र (७१६६पृ०) हल्ग्रहणाज्जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्रीषति-शिश्रयिषति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७१२६पृ०) । सुस्वूर्षति-सिस्वरिषति । युयूषति-यियविषति । ऊर्णुनूषति-ऊर्णुनुविषति-ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् द्विर्वचनेऽचीति (७२४पृ०) सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वम्प्रति कार्य्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् "कार्य्यमनु-

भवन् हि कार्य्यनिमित्ततया नाश्रीयते" न त्वननुभवन्नपि न चेह सन् द्वित्वमनुभवति। बुभूर्षति बिभरिषति। ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः (७।७२सू०) पकारान्तश्चौरादिकश्च। इडभावे इको झलिति (७।१८६सू०) कित्त्वान्न गुणः (५)। अज्झनेति (७।१८९सू०) दीर्घः परत्वाणिलोपेन बाध्यते। आप्ज्ञपीति (७।२०१सू०) ईत्। ज्ञीप्सति-जिज्ञपयिषति। अमितस्तु। जिज्ञापयिषति। जनसनेत्यात्वम् (७।१३२सू०)। सिषासति-सिसनिषति। तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः *।

तनोतेर्व्विभाषा। ६। ४। १७।

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि। तितांसति-तितंसति-तितनिसति। आशङ्कायां सन्वक्तव्यः *। श्वा मुमूर्षति (६)। कूलम्पिपतिषति।

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। ७। ४। ५४।

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि अभ्यासलोपः। स्कोरिति (१६६सू०) सलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रासति। डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्। सः सीति (७७६सू०) तः। मित्सति। मित्सते। मा माने मित्सति। माङ्मेङोः। मित्सते। दोदाणोः। दित्सति। देङ्। दित्सते। दाञ्। दित्सति।

(५) न गुण इति णिचइकइतिशेषः।

(६) एकश्वविषयमरणाशंसेति बोधः।

दित्सते । धेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ । शिक्षति । शक मर्षण इति (७१२९पृ०) दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति-शिक्षते । पित्सते । राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः * । रित्सति । हिंसायां किम् आरिरात्सति ।

मुचोऽकर्मकस्य गुणोवा (७) । ७ । ४ । ५७ ।

षादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते-मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । अकर्म्मकस्य किम् मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (७७९पृ०) । विवृत्सति । तङि तु । विवर्त्तिषते । सेऽसिचीति (७१२०पृ०) वेट् । निनर्त्तिषति-निनृत्सति ।

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ।

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सनइड्वा स्यात् । तितरिषति-तितरीषति-तितीर्षति । विवरिषति-विवरीषति-वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते-विवरिषते-विवरीषते ।

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । ७ । २ । ७४ ।

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य (८) द्वित्वम् इस इति सनोऽवयवः कार्य्यभागिति कार्य्यिणोनिमित्तत्वायोगात्

(७) हलन्ताच्चेति (७१९९पृ०) कित्त्वेन गुणाप्रसङ्गे विकल्पेन विधानार्थमारम्भः ।

(८) सनि इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति (७९पृ०) रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

द्विर्वचनेऽचीति (७२४पृ०) न प्रवर्त्तते । अञ्जिजिषति । अग्नि-ग्निषते (९) । उभौ साभ्यासस्य (७१८६पृ०) । प्राणिणिषति । उच्छेः तुक् (७०पृ०सू०) । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइति चक्काभ्यां सहितस्येटो द्वित्वं हलादिः शेषः (७९पृ०) । उचिच्छिषति । "निमित्तापाये नैमित्तिकापाय" इति त्वनित्यम् च्छ्वोरिति (७१६९पृ०) सतुक्कग्रहणात् ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्चङोरिति (७१९०पृ०) (७१९५पृ०) । सूत्राभ्यां (१०) इङो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणञ्च वा । अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति-शुशावयिषति । ह्वः सम्प्रसारणम् (७१९२पृ०) । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागचआदेशो नेत्युक्तत्वात्(७१८२पृ०) उकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुच्यावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे (७१८९पृ०) । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् बुभूषति । स्रवतीतीत्त्वं (७१८९पृ०) वा । सिस्रावयिषति-सुस्रावयिषतीत्यादि । अपरइत्येव । शुश्रूषते ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ।

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योः (७७पृ०) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् सिसिचति

(९) अनञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ अभूङ् व्याप्तौ अनयोरुदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् अनेन विहितः ।

(१०) एकरूपं सूत्रद्वतमेकं द्वितीयेऽपरं पक्षे तत्राद्ये गाङादेशो, द्वितीये संप्रसारणम् ।

उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति (७२६५सू०) षत्वम्। परि षिषिक्षति। षणि किम् तिष्ठासति। सुषुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः। इण्। प्रतीषिषति(११)। इक्। अधीषिषति

सः स्विदिस्वदिसहीनाञ्च। ८। ३। ६२।

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति (७२०सू०) नियमान्नेह। अभि सुस्रूषति।

> शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
> सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न। तेन शालीये भवइति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः। सरूपः किम् अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः। आहिच्छत्रे भवआहिच्छत्रीयः। अणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात् सरूपः स न। धनवानस्यास्ति इह मतुबन्तान्मतुप् न। विरूपस्तु स्यादेव। दण्डिमती शाला। सरूपइत्यनुषज्यते अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः। तेन इच्छासन्नन्तात्सन् न, स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते।

इतिसन्प्रक्रिया।

(११) इह षभूते सनि इण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। ३।१।२२।

पौनःपुन्यम्भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्।

गुणो यङ्लुकोः। ७।४।८२।

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। सनाद्यन्ता इति (७५ ७पृ०) धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनः-पुनरतिशयेन वा भवति। बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः(१)किम् आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन ब्रूवो-वचि(७११७पृ०) रित्यादि। एकाचः किम् पुनःपुनर्जागर्त्ति। हलादेः किम् भृशमीक्षते। भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ्गिति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः *। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वन्न।

यस्य हलः। ६।४।४९।

यस्येति सङ्घातग्रहणम्(२)। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः

---

(१) क्रियासमभिहारइत्यनेनैव धातुलाभेऽपि धातुग्रहणस्य फलं प्रतिपादयितुं पृच्छति धातोः किमिति वावच्यते चाख्यायते इत्यादिरूपसिद्धिस्तत्फलमित्यर्थः। धातुग्रहणाभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात् तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तु नव्याः।

(२) संघातोऽकारयकारसमुदायः तेन हर्यितेत्यादौ न यलोपः। सङ्घातग्रहणेन चार्थवत् (४५पृ०) परिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः यवर्णमात्रग्रहणे तु परिभाषानुपस्थितेः स्यादेवेति भावः।

स्यादार्द्धधातुके। आदेः परस्य (२८४०)। अतो लोपः (७५७४०) सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता।

दीर्घोऽकितः। ७। ४। ८३।

अकितो(३)ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते।

यङि च। ७। ४। ३०।

अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि। यकारपररेफस्य (७११५पृ०सू०) न द्वित्वनिषेधः अराय्यते इति भाष्योदाहरणात् (४) अरारिता। अशाश्यता। ऊर्णोनूयते। बेभिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। बेभिदिता।

नित्यङ्कौटिल्ये गतौ। ३। १। २३।

गत्यर्थात् कौटिल्य (५) एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते।

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्। ३। १। २४।

(३) अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापनायाह अकित इति तेन जञ्जभ्यते इत्यादौ दीर्घात्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घं स्यादिति तद्वारणार्थमकित इत्युक्तम्।

(४) भाष्योदाहरणस्य सामान्येन ज्ञापकतया आर्य्यमाख्यत् आरर्य्यदित्यादि सिध्यति।

(५) नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति।

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति । लोलुप्यते । सासद्यते ।

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ।

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति (६२४०) यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ।

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति (१५७४०) दीर्घः । चंचूर्य्यते—चञ्चूर्य्यते । पम्फुल्यते- पंफुल्यते ।

जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च (६)। ७ । ४ । ८६ ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्जप्यते इत्यादि ।

ग्रो यङि । ८ । २ । २० ।

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगिल्यते । घुमास्थेति (७११६४०) ईत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः(७१०८४०) । शोशूयते-शेश्वीयते । यङि च(७२०७४०) । सास्मर्य्यते । रीङ् ऋतः (५३२४०) चेक्रीयते । सुट् । सञ्स्क्रीयते ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ।

(६) पशधातुर्दन्त्यान्तः सौत्रोगत्यर्थ इत्येके काशिकायान्तु तालव्यान्तः

षिचः सस्य षो न स्याद्यङि। नि-सेषिच्यते (७)।

न कवतेर्य्यङि। ७। ४। ६३।

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि। कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु (८)। चोकूयते।

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्। ७। ४। ८४।

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। अकितइति-(७२०७पृ०)उक्तेर्न्न दीर्घः। नलोपः। वनीवच्यते। सनीस्रस्यतइत्यादि।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य। ७। ४। ८५।

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुकानुस्वारो लक्ष्यतइत्युक्तम् (७२०८पृ०)। यँय्यम्यते-यंयम्यते। तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्व्वदीर्घस्यापि न। भाम क्रोधे। बाभाम्यते। ये विभाषा (७६१पृ०)। जाजायते-जञ्जन्यते। हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः *। जेघ्नीयते। हिंसायाम् किम् जङ्घन्यते।

रीगृदुपधस्य च। ७। ४। ९०।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। वृत्भ्यादित्वान्न (१८२पृ०) णः। नरीनृत्यते।

---

(७) अभ्यासषकारस्य उपसर्गात्सुनोतीति (७३७पृ०) अभ्यासात् परस्य तु स्यादिष्वभ्यासेनेति (७३९पृ) षत्वे प्राप्ते षिचो यङीति निषेधारम्भः।

(८) कवतेरिति श्तिपा निर्देशफलमाह कौतिकुवत्योस्त्विति।

जरीगृह्यते। उभयत्र लत्वम्। चलीक्लृप्यते। रीगृत्वत इति वक्तव्यम् *। वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते।

स्वपिस्यमिव्येञां यङि। ६। १। १९।

सम्प्रसारणं स्यात् यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते।

न वशः। ६। १। २०।

वावश्यते।

चायः की (६)। ६। १। २१।

चेकीयते।

ई घ्राध्मोः। ७। ४। ३१।

जेघ्रीयते। देध्मीयते।

अयङ् यि क्ङिति। ७। ४। २२।

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। ततो गुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते।

इति यङ्प्रक्रिया।

(६) यङि परे चायः की स्यात् दीर्घोच्चारणम् यङ्लुगर्थम्।

यङोऽचि च। २। ४। ७४।

यङोऽच्प्रत्यये (१) लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात्। अनैमित्तिकोऽयम्(२)अन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् (३) द्वित्वम्। अभ्यासकार्य्यम्। धातुत्वम् लडादयः। शेषात्कर्त्तरीति (७५पृ०) परस्मैपदम्। अनुदात्तङितइति (७४पृ०) तु न ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्यय (४) साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्। अतएव सुदृषत्प्रासाद (५)

(१) यङा साहचर्य्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारइत्याशयेनाह अच्प्रत्यये इति चकारेण बहुलं छन्दसीत्यतो (७४८२पृ०) बहुलमित्यनुकृष्यते इत्याह बहुलमिति।

(२) अनैमित्तिक इति निमित्तानिर्द्देशादनैमित्तिकत्वं नैमित्तिकत्वे बोभविता मर्मार्जितेत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधापत्तेः न धातुलोपे आर्द्धधातुक इति (७२१८पृ०) सूत्रेणार्द्धधातुकनिमित्तकधात्वंशलोप एव गुणवृद्धोर्निषेधात् उक्तस्थले च यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वेनार्द्धधातुकनिमित्तकत्वाभावात् गुणवृद्धोरिष्टत्वम्। अचीति सप्तमीनिर्द्देशेन अच्प्रत्यये तु सनिमित्तकत्वमेव तेन लोलुयः लोलुव इत्यादौ आर्द्धधातुकरूपाच्प्रत्ययनिमित्तकतया गुणनिषेध इति विशेषः।

(३) यङन्तत्वादिति। सन्यङोरिति(७१०१पृ०)अत्र षष्ठी न तु सप्तमी तेन यङो लुका लुप्तत्वेन (११४पृ०सू०) प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि न क्षतिः यङन्ततया द्वित्वनिमित्तत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्।

(४) ऋतेरीयङित्यादौ (७१०८पृ०) प्रत्यये चिक्षङ् मह्रीङादौ चाप्रत्यये च ङित्त्वस्य सत्त्वेन यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेस्तदाश्रितङित्त्वेन नात्मनेपदमिति भावः।

(५) शोभना दृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृषच्छब्दस्य वाक्ये जसन्ततया लुप्तस्य जसोऽसन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन नासन्तत्वमिति न दीर्घः।

इत्यतात्वसन्तस्येति (१८२४पृ०) दीर्घो न। येऽपि स्पर्द्धगीङा-दयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपि न, अनुदात्तङित (७४पृ०) इत्यनु-बन्धनिर्द्देशात् तत्र च श्तिपा शपेति(७२४पृ०का०) निषेधात्। अतएव श्यन्नादयो न, गणेन निर्द्देशात्। किन्तु शबेव। चर्क-रीतञ्चेत्यदादौ (७१२७पृ०) पाठाच्छपो लुक्।

यङो वा। ७। ३। ९४।

यङन्तात् (६) परस्य हलादेः पितः सार्व्वधातुकस्य ईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति (७१८पृ०) गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायान्न बोभूतु तेतिक्ते इति (७५२६पृ०) छन्दसि निपा-तनात्। अतएव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्धः। न च (७) यङ्लुक्यप्राप्तएव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् प्रकृति-ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् द्विप्रयोगो द्विर्व्वचनं षाष्ठ-मिति सिद्धान्तात्। बोभवीति-बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवाञ्चकार। बोभविता। अबोभवीत्-अबोभोत्। अबोभू-ताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम्। गातिस्थेति(७१८पृ०)सिचो लुक्। यङो वेतीट् पक्षे गुणं बाधि-त्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्-अबोभूत्। अबोभूताम्। अभ्य-

(६) श्रूयमाणयङन्तात् अनुवृत्तस्य पित्सार्व्वधातुकहलोटसम्भवेन यङ्-शब्देन यङ्लुगेव गृह्यते तस्य च लुका लुप्तत्वेऽपि यङन्तत्वमस्त्येव प्रत्ययनिमित्तककार्य्ये एव लुका लुप्तस्य निमित्ततानिषेधात्।

(७) बोभूत्विति समुदायस्य द्विरुक्ततयातिरिक्तत्वात् भूसुवोरिति निषे-धाप्रवृत्तिमाशङ्कते न चेति समाधत्ते प्रकृतीति तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तग्रहणे श्तिबादिनिर्द्देशानां निषेधानुपपत्तिरिति भावः।

स्ताश्रयो जुस् (८)। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः। अबोभविष्य-
दित्यादि। पास्पर्द्धीति—पास्पर्द्धि। पास्पर्द्धः। पास्पर्द्धति।
पास्पर्त्सि। झलभ्यो हेर्धिः(७१०९पृ०)। पास्पर्द्धि। लङ्। अपा
स्पर्त्-अपास्पर्द्। सिपि। दश्चेति(७।२१पृ०)रुत्वपक्षे रोरि(८०पृ०)।
अपास्पाः। जागाद्धि। जाघात्सि। अजाघात्। सिपि।
रुत्वपक्षे। अजाघाः। नाथृ। नानात्ति। नानात्तः। दध।
दादद्धि। दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत्। अदादधुः। अदाधः-
अदाधत्। लुङि। अदादाधीत्-अदादधीत्। चोस्कुन्दीति-
चोस्कुन्ति। अचोस्कुन्। अचोस्कुन्ताम्। अचोस्कुन्दुः।
मोमुदीति—मोमोत्ति। मोमोदाञ्चकार। मोमोदिता।
अमोमुदीत्—अमोमोत्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदुः। अमो-
मुदीः-अमोमोः-अमोमोत्। लुङि गुणः। अमोमोदीत्।
चोकूर्त्ति-चोकूर्दीति। लङ् तिप्। अचोकूर्त्त-अचोकूर्दीत्।
सिप् पक्षे। अचोकूः अचोखूः (९) अजोगूः। वनीवञ्चीति-
वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अवनीवञ्चीत्—अव-
नीवन्। जङ्गमीति-जङ्गन्ति। अनुदात्तोपदेशेति (७११०पृ०)
अनुनासिकलोपः। जङ्गतः। जङ्गमति। म्वोश्च(७५०पृ०)। जङ्ग-
न्मि। जङ्गन्वः। एकाज्ग्रहणोक्त(७२६पृ०)त्वान्नेण्निषेधः। जङ्ग-
मिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जङ्ग-
हि। मो नो धातोः(१५१पृ०)। अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्।

---

(८) गातिस्थेति (७।१९पृ०) सिचो लुकि सिचः परत्वाभावेऽपि अभ्यस्त-
परत्वात् झेर्जुस् (७।७पृ०)इत्याहाभ्यस्ताश्रय इति।

(९) कुर्द खुर्द गुर्द क्रीडायामिति त्रयाणां क्रमेण लङ्सिपि रूपाणि।

ह्मान्तेति न(७५२पृ०)वृद्धिः अजङ्घनीत्। अजङ्घनिष्टाम्। हन्ते-र्यङ्लुक् (१०)। अभ्यासाच्चेति(७११०पृ०)कुत्वम्। यद्यपि हो-हन्तेरित्यतो (१५८पृ०) हन्तेरित्यनुवर्त्त्य विहितम्। तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। श्तिपा शपेति (७२५पृ०) निषेधस्त्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति (७२०६पृ०) (११) सामा-न्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति-जङ्घन्ति। जङ्घतः। जंघ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्द्देशाज्जादेशो (७१११पृ०) न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्-अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु। बध्यात् (१२)। अबधीत् अबधिष्टामित्यादि। बधादेशस्य द्वित्वन्न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति(७६पृ० सू०) निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणन्धातोर्व्विशेषणम् बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्व्वात्तु आङो यमहन (७१४५०) इत्यात्मनेपदम्। आज-ङ्घते इत्यादि। उत्परस्येति (७२०८पृ०) तपरत्वान्न गुणः। हलि चेति(१५७पृ०) दीर्घस्तु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनि-वर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति-चञ्चूर्त्ति। चञ्चूर्त्तः। चञ्चुरति।

---

(१०) हन्तेरित्यनुवर्त्तने तस्य श्तिपा निर्द्देशात् यङ्लुकि कुत्वं न भवती-त्याशङ्क्य तन्निषेधस्यानित्यतया कुत्वमिति समाहितम्।

(११) सामान्यापेक्षेति। एकाचो द्वे (७६पृ०) इत्यत्रैकाज्ग्रहणात् यङ्-लुकि द्वित्वं कुत्रापि न भवति तथा च गुणो यङ्लुकोरिति (७२०६पृ०) अभ्यासस्य विहितो गुणो विषयमलभमानः श्तिपेत्यादिनिषेधानां क्वचित् यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति।

(१२) बध्यादिति कृतद्वित्वस्यापि हनः स्थाने बधादेश इति सिद्धान्तः तेन पुनर्न द्वित्वं तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति अनभ्यासस्येति लिटि धातोरनभ्यासस्येति (७६पृ०) सूत्रेऽनभ्यासपदे नास्ति अभ्यासो यस्येति बहुव्रीहिसमासः तच्च धातोर्व्विशेषणं तेन हनधातोरभ्यस्ततया तदादेशबधस्याप्यभ्यस्तत्वान्न द्वित्वमिति भावः।

अचञ्चुरीत्-अचञ्चूः। चङ्कनीति-चङ्कन्ति। जनसनेत्यात्त्वम् (उ१२२पृ०)। चङ्कातः। गमहनेति(उ६८पृ०)उपधालोपः। चंखति। चङ्काहि। चङ्कनानि। अचंखनीत् अचङ्कन्। अचङ्काताम्। अचंख्नुः। ये विभाषा(उ६१पृ०) चङ्कायात्-चङ्कन्यात्। अचङ्कानीत्। उतो वृद्धिरित्यत्र (उ११४पृ०) नाभ्यस्तस्येत्य (उ१३१पृ०मू) नुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति-योयवीति। अयोयवीत्-अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति-नोनोति। जाहेति-जाहाति। ई हल्यघोः (उ१३०पृ०) जाहीतः। इश्च जहातेश्च(उ१३०पृ०। आ च हौ (उ१३०पृ०)लोपो यि (उ१३०पृ०) घुमास्था (उ११६पृ०) एर्लिङीत्येते (उ६४पृ०) पञ्चापि न भवन्ति श्तिपा निर्देशात्। जाहाति। जाहासि-जाहेषि। जाहीथः। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्-अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युक्तं(उ२१०पृ०) न। रुदादिभ्य इति(१२३पृ०)गणनिर्दिष्टत्वादिण्न। सास्वपीति-सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्-असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु। वचिस्वपीत्युक्तम्(उ१०५पृ०)। सासुप्यात्। असास्वापीत्-असास्वपीत्।

रुग्रिकौ च लुकि। ७। ४। ९१।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि।

ऋतश्च। ७। ४। ६२।

ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति-वर्वर्त्ति-वरिवर्त्ति-वरीवर्त्ति। वर्वृत्तः। वर्वृतति। वर्वर्त्तामास। वर्वर्त्तिता। गणनिर्द्दिष्टत्वान्न इङ्गस्त्वतुर्भ्यः। इति (७७८पृ०) न। वर्वर्त्तिष्यति। अवर्वृतीत्—अवर्वर्त्। सिपि दश्चेति (७।२१पृ०) रुत्वपक्षे रोरि (८०पृ०)। अवर्वाः। गणनिर्द्दिष्टत्वादङ्न। अवर्वर्त्तीत्। चर्करीति-चर्कर्ति-चरिकर्त्ति-चरीकर्त्ति। चर्कृतः। चर्क्रति। चर्करांचकार। चर्करिता। अचर्करीत्-अचर्कः। चर्क्रयात्। आशिषि रिङ्। चक्रियात्। अचर्कारीत्। ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्त्ति। तातर्त्ति। तातीर्त्तः। तातीर्हि तातराणि। अतातरीत्-अतातः। अतातीर्त्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टामित्यादि। अर्त्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्य उरत्वं रपरत्वम्। हलादिः शेषः (७६पृ०)। रुक्। रिग्नीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्णे इति (७४५पृ०)। इयङ्। अरर्त्ति-अरियर्त्ति-अररीति-अरियरीति। अरृतः। अरियृतः। झि, अत्, यण्। रुको रोरीति (८०पृ०) लोपः। नच तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् पूर्व्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति। अरियृति। लिङि। श्तिपा निर्द्देशाद्गुणोऽर्त्तीति (७८६पृ०) गुणो न। रिङ्। रलोपः दीर्घः। आरियात्-अरिरियात्-अरीरियात्। ग्रह ग्रहणे। जर्गृहीति-जर्गर्ढि। जर्गृढः। जर्गृहति। अजर्घर्ट्। ग्रहातेस्तु। जाग्रहीति-जाग्राढि। तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् तस्य वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न ढत्वादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि-जाग्रक्षि। लुटि। जाग्रहिता। ग्रहोऽलि

टीति (७।६६८सू०) दीर्घस्तु न तत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः। माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम्। जर्गृधीति-जर्गर्द्धि। जर्गृद्धः। जर्गृधति। जर्गृधीषि-जर्घर्त्सि। अजर्गृधीत्। ईडभावे गुणः हल्ङ्यादि (१११सू०सू०) लोपः। भष्भावः। जश्चर्त्वे। अजर्घर्त्। अजर्गृद्धाम्। सिपि। दश्चेति (७।२१सू०) पक्षे रुत्वम्। अजर्घाः-अजर्गर्धीत्। अजर्गर्धिष्टाम्। पाप्रच्छीति-पाप्रष्टि। तसादौ ग्रहिज्येति (७।०६सू०) सम्प्रसारणन्न भवति श्तिपा निर्देशात्। च्छोः शूडिति (७।६६८सू०) शः। व्रश्चेति (१२०सू०) षः। पाप्रष्टः। पाप्रच्छति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छः। पाप्रश्मः। यकारवकारान्तानां तु ऊडभाविनां यङ्लुङ्नास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् (१२) कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च च्छोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम्। ज्वरत्वरेति- (७२१८सू०) ऊडभाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् माधवादिसम्मतञ्च। मव्य बन्धने। अयं यान्त ऊड्भावी। तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः। हय गतौ। जाहयीति-जाहति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि-

(१२) ध्वनितमिति च्छोः शूड़िति सूत्रे किद्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विकल्प्य कांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तं भाष्यकृता एतावानेव विशेषः अनुवर्त्तमाने किद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमननुवर्त्तने तु अनेन छस्य शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यति तथाच व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्त्तव्यं तद्विनापि प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिरूपसिद्धेरिति भावः। एवं वदता च भाष्यकृता ऊड्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीत्युक्तप्रायमन्यथा-दिवेर्यङ्लुकि ईड़भावपक्षे देदेतीति देदेषीत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योतीत्यादिरूपविशेषसत्त्वेन एतावानेवेत्येवकारविरोधापत्तेः।

जाहसि। वलि (४२१४०सू०) लोपे। यञादौ (७८४०सू०) दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। हर्य गतिकान्त्योः। जाहर्यीति-जाहर्त्ति। जाहर्त्तः। जाहर्य्यति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्त्ताम्। अजाहर्य्युः। मव बन्धने।

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च। ६। ४। २०

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। अत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते अवते स्तुनि ओतुरिति दर्शनात्। अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्त्तते अवतेर्म्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात्। ईड्भावे ऊठि पिति गुणः। मामोति मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः। अमामवम्। अमामाव। अमामूम। तुर्वी हिंसायाम्। तोतूर्वीति।

राल्लोपः। ६। ४। २१।

रेफात्परयोश्च्छ्वोर्ल्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। इति वलोपः। (७१२४०सू०) लघूपधगुणः।

न धातुलोप आर्द्धधातुके। १। १। ४।

धात्वंशलोपनिमित्ते (१४) आर्द्धधातुके परे इको गुणवृद्धी

(१४) आर्द्धधातुके धातुलोपोनास्तीति लक्षणया धातुपदं धात्वंशपरमित्याशयेनाह धात्वंशेति। धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा

न स्तः। इति नेह निषेधः तिबादीनामनार्द्धधातुकत्वात्। हलि चेति (१५७पृ०) दीर्घः। तोतूर्त्तः। तोतूर्व्वति। तोथोर्त्ति। दोदोर्त्ति। दोधोर्त्ति। मूर्च्छा। मोमोर्त्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्च्छतीत्यादि। आर्द्धधातुके (१५) इति विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्व्वी। वेवीयते। अस्य यङ्लुग्नास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया।

धातुलोपपदं तन्निमित्तपरं तच्चार्द्धधातुकविशेषणमित्याह लोपनिमित्तइति यङो लोपस्तु निर्निमित्तइत्यार्द्धधातुके न गुण वृद्धिनिषेधइत्युक्तं (७२११पृ०) प्राक्। प्राञ्चस्तु धात्वंशलोपे सति आर्द्धधातुके परे गुणवृद्धिनिषेधं सूत्रार्थं मत्वा बेभिदिता मर्मृजितेत्युदाजह्रुः।

(१५) अधिकृते इत्यादिः आर्द्धधातुकइत्यधिकृत्य अजेर्वीभावविधानात्।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।

इषिकर्म्मणः (१) एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्-प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् (२२०पृ०सू०) ।

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ।

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यिप्रत्यये (३८पृ०) । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्य-स्येति (४१पृ०) तु न अपदान्तत्वात् । तथाहि ।

नः क्ये । १ । ४ । १५ ।

क्यचि क्यङि (२) च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया (३) क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः (१०६पृ०सू०) । राजीयति (४) ।

(१) धातोः कर्मणः (१८८पृ०) इति सूत्रादिच्छायामिति, कर्म्मण इति, वेति चानुवर्त्तते तत्र च सन्निधानादिच्छाया एव कर्म्मण इत्यन्वय इत्याशयेनाह इषिकर्म्मण इत्यादि । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मन इत्युपात्तमात्मशब्दश्च स्वशब्दपर्यायः स च क इत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादिच्छाकर्त्तैव गृह्यते इत्याशयेनाह एषितृसम्बन्धिन इति सुबन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारा बोध्यम् । तत्त्व० ।

(२) हलन्तात् क्यष् दुर्लभ इत्याशयेनाह क्यचि क्यङीति ।

(३) यस्य हल इति (७२६पृ०) लोपमाशङ्क्याह सन्निपातेति । यकारे परे वान्तादेशविधानात् वकारोयलोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः । तत्त्व० ।

(४) क्यचि चेति अत्वस्येत्त्वे कर्त्तव्ये पूर्व्वत्रासिद्धमिति (१२पृ०) नलोपोऽसिद्धो न भवति नलोपः सुप्स्वरेति (१५६पृ०) नियमात् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (५६८पृ०)। त्वद्यति। मद्यति। एकार्थयोरित्येव। युष्मद्यति। अस्मद्यति। हलि च(१५७पृ०)। गीर्यति। पूर्यति। धातोरित्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तमप्रत्युदाहरणञ्चिन्त्यम् पूर्गिरो: साम्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक(५)एव। अदस्यति। रीङृतः (५३२पृ०) कर्त्रीयति।

क्यच्व्योश्च (७३०पृ०) (६)। गार्गीयति। वाच्यति (७)। अकृत्सार्वेति (७५१पृ०) दीर्घः। कवीयति। समिध्यति।

क्यस्य विभाषा ६।४।५०।

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्द्धधातुके। आदेः परस्य (२८पृ०)। अतो लोपः (७५७पृ०)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो (७१२पृ०)न। समिधिता-समिध्यिता। मान्तप्रकृतिक(८)सुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति।

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु। ७।४।३४।

(५) प्रामादिक इति दिवधातोः क्विपि द्यूरिति ततः क्यचि द्यूयतीत्येव भवति क्विचि तु उपधागुणे देविति स्यात् ततः क्यचि देव्यतीति स्यात्। दिवमिच्छति दिव्यतीति तु कप्रत्ययान्तदिवशब्दस्येति बोध्यम्।

(६) अपत्यप्रत्यययाकारलोपं स्मारयति क्यच्व्योश्चेति।

(७) नः क्ये इति (७२२पृ०) नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्युदाहरति वाच्यतीति।

(८) मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य * इति वार्त्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् तस्य मान्तत्वात् किन्तु पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यादतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकेति।

क्यजन्ता निपात्यन्ते। अशनायति (९)। उदन्यति। धनायति। बुभुक्षादौ किम् अशनीयति। उदकीयति। धनीयति।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि। ७। १। ५१।

एषां क्यचि असुगागमः (१०) स्यात्। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् *। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। क्षीरलवणयोर्लालसायाम् *। क्षीरस्यति बालः। लवणस्यति उष्ट्रः। सर्व्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ *। दधिस्यति ‡। दध्यस्यति। मधुस्यति। मध्वस्यति।

काम्यच्च। ३। १। ९।

उक्तविषये(११)काम्यच् स्यात्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यिता। इह यस्य हल इति(उ२०६पृ०)लोपो न, अनर्थकत्वात् यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् (उ२०६पृ०)। यशस्काम्यति। सर्पिष्काम्यति। मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव। किंकाम्यति। स्वःकाम्यति।

उपमानादाचारे। ३। १। १०।

(९) सद्योभोजनेच्छा बुभुक्षा सद्यउदकपानेच्छा पिपासा धनवतोऽपि धनेच्छा गर्द्धः। प्रत्युदाहरणं तु कालान्तरोपयोगिभोजनोदकेच्छायां दरिद्रस्य च धनेच्छायां बोध्यम्।

(१०) आज्जसेरसुगित्यतो(उ५२९पृ०) ऽसुगित्यनुवर्त्तते।

(११) उक्तविषये इति इषिकर्म्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादित्युक्तार्थे इत्यर्थः।

‡ सुकः आगमत्वेनादेशप्रत्यययोरिति नियमात् (९५पृ०) न षः

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। विष्णूयति द्विजम्। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् *। प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः। कुटीयति प्रासादे।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। ३। १। ११।

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा (१२) स्यात्। सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम्। सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः। स च व्यवस्थितः।

"ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया"।

कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति। ओजायते। अप्सरायते। यशायते--यशस्यते। विद्वायते विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु। युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्मानिनोश्च(४०७पृ०)। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव-(१३) सपत्नायते-सपतीयते-सपत्नीयते।

---

(१२) धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते।

(१३) सपत्नीवेति त्रितयसाधारणं वाक्यं सपत्नायते इति शत्रुपर्य्यायाच्छार्ङ्गरवादि (२४१पृ०) ङीनन्तात् सपत्नशब्दात क्यङि पुंवद्भावेऽकृत्सार्वेति (७५१पृ०) दीर्घे सिद्धम्। सपतीयते इति समानस्वामिकाभिधायिनोभाषितपुंस्कस्य, नित्यं सपत्न्यादिष्विति (२२४पृ०) नादेशे नान्तत्वात् ङीप् ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः। सपत्नीयते इति विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तेन पतिशब्देन समासे नित्यस्त्रीत्वात् न पुंवदिति भेदः।

युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते (१४)। न कोपधायाः (४०८पृ०)। पाचिकायते। आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः (१५) क्विब् वा *। वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीवते। होडते। भूतपूर्व्वादप्यनेकाचआम्३५(७पृ०सू०)एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात्। न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्ग्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्ग्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः। तङ् नेति तूचितम्। सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः *। पूर्व्ववार्त्तिकन्तु अनुबन्धासङ्गार्थन्तत्र क्विबनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते तेन पदकार्य्यन्न (१६)। कृष्णइवाचरति। कृष्णति। अतो गुणइति (८८पृ०)शपा सह पररूपम्। स्व इवाचरति। स्वति। स्वतः। स्वन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच (३५७पृ०सू०) इत्युक्तेर्न्नाम्। सौ। स्वतुः। स्वुः। द्वित्वम्। अतो गुणे (८८पृ०)। अतआदेरिति (३२६पृ०) दीर्घः। णल औ वृद्धिः। अतुसादिषु तु आतो लोप इटि चेति (३८४पृ०) आलोपः। मालेवाचरति मालाति।

---

(१४) पूर्व्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत्।

(१५) गल्भ धार्ष्ट्ये क्लीव आधार्ष्ट्ये होडृ अनादरे इत्यर्थकधातुभ्यः पचाद्यच्।

(१६) पदकार्य्यन्नेति तेन तनोतीति तत् सइवाचरति ततति त्वचमिवाचरति त्वचतीत्यादौ जश्त्वकुत्वे नेत्यर्थः।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया, एकादेशस्य (४६४०) पूर्व्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालाश्चकार। लङि। अमालात्। अत्र हलङ्यादि- (१११सू०) लोपो न, ङीसाहचर्य्याद्दापोऽपि सोरेव लोपविधा- नात्। इट्सकौ (७८५सू०सू०)। अमालासीत्। कविरिव कवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचि वृद्धिरित्यत्र (७५०सू०)धातोरित्यनुवर्त्त्य ✱ धातुरेव यो धातुरितिव्याख्याना- न्नामधातोर्न्न वृद्धिरिति कैयटादयः। अकवयीत्। माध- वस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति। अकवायीत्। विरिव वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्–अवायीत्। श्रीरिव श्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेव पितरति। आशिषि (७८३सू०सू०) रिङ्। पित्रियात्। भूरिव। भवति। अत्र गाति- स्थेति, (७८८सू०) भुवोवुगिति, (७८९सू०) भवतेरिति (७१०सू०) च न भवति अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। अभावीत्। बभाव। द्रुरिव। द्रवति। णिश्रीति (७६०सू०) न चङ्। अद्रावीत्।

अनुनासिकस्य क्विब्झलोः क्ङिति। ६।४।१५।

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति। इदमिवाचरति इदामति। राजेव राजानति। पन्था इव पथीनति। मथीनति। ऋभुक्षीणति। द्यौरिव देवतीति माधवः। अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम्। कइव कति। चकाविति हरदत्तः। माधवस्तु यण्लोपाविति(७६०सू०वा०)(१७)

✱ क्तवद्धातोरित्यतः (७१००सू०) सूत्रादिति शेषः।

(१७) यण्लोपावियङुयण्गुणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्व्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकवच- नात् अतोलोपः सन्निहितत्वात् अनन्तरस्येति न्यायात् अकृत्सार्व्व-

वचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपात् (७५७पृ०सू०) चक्र इति रूपमाह। स्व इव सस्वौ-सस्व। यत्तु स्वामास स्वाञ्चकारेति तदनाकरमेव (१८)।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। ३। १। १२।

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे (१९) क्यङ् स्यात्। हलन्तानामेषां लोपश्च। अभृशो भृशो भवति भृशायते। अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लभ्यम् तेनेह न क्व दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशाः नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः। सुमनस् अस्य सलोपः। सुमनायते। चुरादौ संग्राम युद्ध इति (७१८७पृ०) पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् (२०) तस्मात्तत्करोतीति (७१८५पृ०) णिचि सिद्धः। तत्सन्नियोगेनानुबन्ध (२१) आसज्यते। युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि

धात्वकेति(७५१पृ०)दीर्घमेव बाधते न तु व्यवहितमपि अत आदेरिति (७६६पृ०)दीर्घमपीति माधवग्रन्थादनेन हरदत्तग्रन्थस्य विरोध इति। तत्त्व०।

(१८) अनेकाच्त्वाभावादित्यर्थः अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्युक्तेः प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादिरूपं शुद्धमेवेत्याहुः।

(१९) भुवीति व्याचष्टे भवत्यर्थे। भृश शीघ्र मन्द पण्डित दुर्मनस् सुमनस् उन्मनस् भृशादि।

(२०) ग्रसेराच् (७२९२पृ०) इत्यौणादिकमन्प्रत्ययान्ततया सिद्धम् न तु धातु-रिति शेषः प्रातिपदिकत्वादेव वक्ष्यमाणं ज्ञापकं संगच्छते इति भावः।

(२१) अनुबन्ध इति मध्यस्थाकाराद्भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः तथाच तेन अतो गुणे इति (८८पृ०) पररूपं बोध्यम्। यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धो न स्यात्तदा असंग्रामतेत्यादौ णौ चङि उपधाह्रस्वः स्यादिति णिच्संयोगेनानुबन्धाकरणे अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या परगामिफले आत्मनेपदं च न स्यादिति भावः।

सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे तद्वे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्ग-समानाकारं पूर्वपदन्धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति। तेन मनःशब्दात्प्रागट्। स्वमनायत। उन्मनायते। उदमनायत। एवञ्चावागलभत अवागल्भिष्टे-त्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणम्बोध्यम्। ज्ञापकञ्च सजातीयवि-षयम्। तेन यत्नोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते गत्वादेशेनाप-हृतन्तत्रैव पृथक्कृतिः। एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्त्तिकन्तद्भाष्यञ्च प्रमाणम्। तथाहि। उस्योमाङ्स्वाटः प्रतिषेधः *। उसि ओमाङोश्च परयोराटः पररूपन्नेत्यर्थः। उस्रामैच्छत्–औस्रीयत् (२२)। औङ्का-रीयत्। औढ़ीयत् (२३)। आटश्चेति (११७पृ०) चशब्देन पुनर्वृद्धिविधाना (२४) दिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम्।

(२२) उस्राशब्दात् क्यजन्ताल्लुङि उस्रपदान्तादिति (७१७पृ०) आटः पर-रूपे प्राप्ते उस्योमाङ्स्विति (६।१।९०।सू० वा०) निषेधः। अर्थवत्प-रिभाषा नेह प्रवर्त्तते, अपदान्तात् किं कोस्रेति भाष्ये प्रत्युदाहरणे अनर्थकस्यापि उस्शब्दस्य ग्रहणात् ज्ञापकात्।

(२३) औढीयदिति उपसर्गरूपं यत्वादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्-कृतिस्तदा आङः परत्वाटा भाव्यमिति उस्योमाङ्स्विति आङि पर-रूपनिषेधो व्यर्थः स्यात्। तत्त्व०।

(२४) चशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वमङ्गीचकार इत्याह चशब्देनेति। अत्रेदं बोध्यं बहुलमेतन्निदर्शनमिति(७।८७पृ०) बाहुलकात् अवधीरधातुर्धीरधातुश्चोहितस्तत्र अवधीरधातोर्ग्रहणे आववधीरदिति कामधेनुप्रयोगः धीरधातुग्रहणे तु "इतीव धारामवधी-र्य्येति" श्रीहर्षप्रयोग इति।

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। ३।१।१३।

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्।

वा क्यषः। १।३।९०।

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अभूततद्भाव इति वृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लभ्यं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् नतु डाचोऽसम्भवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात्। तथा च वार्त्तिकम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति *। नचैवङ्काम्यचइव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् तस्यापि (२५) भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच्, डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात्। यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च।
मूर्छा निद्रा कृपा धूमाः करुणा नित्यचर्मणीति॥

पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्। तस्मात्तेभ्यः क्यङेव। श्यामायते। दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष्। लोहिनीयति (२६) लोहिनीयते।

(२५) तस्यापि क्यषः ककारस्यापीत्यर्थस्तेन नः क्ये (उ२२०पृ०) क्यस्य विभाषेति (उ२२१पृ०) सूत्रद्वये क्यषो न ग्रहणम्।

(२६) लोहिनीयतीति क्यङि सति तङेव स्यात् क्यङ्मानिनोश्चेति(उ४०७पृ०) पुंवद्भावश्च स्यादिति भावः। तत्त्व०।

कष्टाय क्रमणे। ३। १। १४।

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् (२७) स्यात्। कष्टाय क्रमते कष्टायते पापङ्कर्त्तुमुत्सहत इत्यर्थः। सत्रकक्षक-ष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् *। कण्व-म्पापम्। सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीया-न्तेभ्यः (२८) चिकीर्षायां क्यङ्। पापं चिकीर्षतीत्यस्वपद-विग्रहः। सत्रायते। कक्षायते इत्यादि।

कर्मणोरोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः। ३। १। १५।

रोमन्थतपोभ्याङ्कर्म्मभ्यां (२९) क्रमेण वर्त्तनायाञ्चरणे चार्थ क्यङ् स्यात्। रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते। हनुचलन इति वक्तव्यम् *। चर्व्वितस्याकृष्य पुनश्चर्व्वणा इत्यर्थः। नेह। कीटो रोमन्थं वर्त्तयति अपानप्रदेशान्निःसृतन्द्रव्यमिह रोमन्थ- तद्वर्तातीत्यर्थ इति कैयटः। वर्त्तुलङ्करोतीत्यर्थइति न्यासकारहरदत्तौ। तपसः परस्मैपदञ्च *। तपश्चरति तपस्यति।

---

(२७) कष्टायेति क्यङ्न्वेहानुवर्त्तते स्वरितत्वात् कष्टायेति निर्द्देशाच्चतुर्थ्यन्तं लभ्यते क्रमणमुत्साहः वृत्तिसर्गतायनेष्विति (७२५०पृ०) क्रमेरात्मने-पदविधायके सूत्रे सर्गशब्दस्योत्साहार्थकतायाः सर्व्वैः स्वीकारादत्रापि तथार्थत्वौचित्यात्। कष्टं कृच्छ्रं तच्च दुःखं न च दुःखं कर्त्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह संगृह्यते इत्याशयेनाह पापं कर्त्तुमिति।

(२८) चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादाह द्वितीयान्तेभ्य इति।

(२९) कर्म्मणोरोमन्थतपोभ्यां सामानाधिकरण्यात् प्रत्येकं संबन्धादेकव-

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ।

आभ्याङ्कर्म्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् * । फेनायते ।

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ।

एभ्यः कर्म्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दङ्करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति (७१८५ सू०) णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति । सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च * । सुदिनायते ।

सुखादिभ्यः कर्त्तृ(३०)वेदनायाम् । ३ । १ । १८ ।

सुखादिभ्यः कर्म्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्त्तृग्रहणात्किम् परस्य सुखं वेदयते ।

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ।

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां (३१) परिचर्य्याया-

चनमि.त द्योतयन्नाह कर्मभ्यामिति सूत्रे वर्त्तीति यथासंख्यं(७४५२सू०) युचं बाधित्वा वृत्तेर्ण्यन्तात् अनेनैव निपातनेन क्तिन् ।

(३०) कर्त्तृ इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं विद चेतनाख्यानविवादेष्विति चौरादिकस्य युचि निष्पन्नो वेदनाशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्त्तृत्वं स एव कर्त्ता सुखादिभिरन्वेति तदेतदाह वेदनाकर्त्तुरेवेति तथा च यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नो ज्ञानकर्त्ता चेत्तत्र वाक्यमेव । आदिपदात् दुःखतत्प्रभृतीनां ग्रहणम् ।

(३१) नमआदिशब्दसाहचर्य्यात् क्यच् क्रियाविशेषमेव द्योतयतीत्याह पूजायामित्यादि चित्रङोङित्करणं तङर्थम् ।

भाश्चर्ये च। नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः। वरिवस्यति गुरून्। शुश्रूषते इत्यर्थः चित्रीयते विस्मयते इत्यर्थः। विस्मापयते इत्यन्ये।

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्। ३। १। २०।

पुच्छादुदसने व्यसने (३२) पर्य्यसने च॰। विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम्। वि पुच्छयते। उत्पुच्छयते। परिपुच्छयते। भाण्डात्समाचयने॰। सम्भाण्डयते। भाण्डानि समा चिनोति राशीकरोतीत्यर्थः। समबभाण्डत। चीवरादर्ज्जने परिधाने च॰। सञ्चीवरयते भिक्षुः। चीवराण्यर्ज्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः।

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्। ३। १। २१।

कृञर्थे। मुण्डङ्करोति मुण्डयति। व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः*। पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति। वस्त्रात्समाच्छादने*। सं वस्त्रयति। हल्यादिभ्यो ग्रहणे*। हलिकल्योरदन्तत्वञ्च(३३) निपात्यते। हलिं कलिं वा गृह्णाति। हलयति। कलयति। महद्धलं हलिः। परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन(७।२८५ पृ०)अगेव लुप्यते अतः(३४)

---

(३२) अत्रापि करण इत्यनुवर्त्तते क्रिया च विशेषरूपा तदाह पुच्छादित्यादि वार्त्तिकम्।

(३३) अयमेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः।

(३४)अतः अग्लोपित्वादित्यर्थः अन्यथा अदन्तत्वनिपातनाभावे हलेर्वृद्धौ औकारे सति टिलोपे अग्लोपित्वाभावात् सन्वद्भावदीर्घौ स्यातामित्यर्थः।

सन्वद्भावदीर्घौ न। अजहलत्। अचकलत्। कृतं गृह्णाति कृतयति (३५)। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्तङ्क्लेश इत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव(७।७०पृ०) पठितुं युक्ताः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे(७।८५पृ०) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम्। मुण्डयति माणवकम्। मिश्रयत्यन्नम्। श्लक्ष्णयति वस्त्रम्। लवणयति व्यञ्जनमिति। हलकलयोरदन्तत्वार्थम्। सत्यस्य आपुगर्थम् (३६)। केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम्। सत्यङ्करोत्याचष्टे वा सत्यापयति। अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः। अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुञ्चति विपाशयति रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायत्युप वीणयति। तूलेनानुकुष्णात्यनु तूलयति तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपस्तौति उप श्लोकयति सेनया अभि याति अभि षेणयति। उपसर्गात् सुनोतीति(७२७पृ०) षः। अभ्यषेणयत्। प्राक्सितादिति (७७८पृ०) षः। अभि षिषेणयिषति। स्थादिष्वभ्यासेन चेति (७२९पृ०) षः। लोमान्यनुमार्ष्टि अनु लोमयति त्वच संवरणे। षः (३७)। त्वचं गृह्णाति त्वचयति। चर्म्मणा सन्नह्यति। सञ्चर्म्मयति। वर्णं गृह्णाति। वर्णयति। चूर्णैरव ध्वंसते अव चूर्णयति। इष्टवदित्यतिदेशात् (७।८५पृ०) पुंवद्भावादयः (३८)। एनीमाचष्टे एतयति। दरदमा-

(३५) कृतमुपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः।

(३६) सत्यापपाशेत्यादिसूत्रे(१७०पृ०)सत्यापेति आपुग्विशिष्टग्रहणमापुगर्थमित्याह सत्यस्येति।

(३७) ष इति पुंसि संज्ञायामित्यनेन(७।५६पृ०) इति शेषः।

(३८) आदिपदात् रभावटिलोपादयोग्राह्याः।

चष्टे दारदयति (३९)। पृथुम् प्रथयति। इष्ठौ सत्यां पूर्ववत् टिलोपः। अपिप्रथत् (४०) अपप्रथत्। म्रदुम्। म्रदयति। अमिम्रदत्। भृशं, कृशं, दृढम्, भ्रशयति, क्रशयति, द्रढयति। अबभ्रशत्। अचक्रशत्। अदद्रढत्। परि व्रढयति। पर्य्यवव्रढत्। ऊढिमाख्यत्। औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हतिशब्दस्य द्वित्वम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् (७१पृ०)। ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये। अडिढत्। ऊढमाख्यत्। औजढत् (४१)। औडढत्। ओः पुयण्जीति (७१८९पृ०) वर्ग्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् द्वित्वे कार्य्ये णावचआदेशो नेति ऊनयतावुक्तम्(७१८२पृ०)। प्रकृत्यैकाच् (७०२पृ०)। इष्ठिपुकौ। स्वापयति। त्वां मां वाचष्टे त्वापयति मापयति। मपर्य्यन्तस्य त्वमौ (४२)। पररूपात्पूर्व्वं नित्यत्वाट्टिलोपः। इष्ठिः पुक्। त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात्। न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धि (४३) परत्वात्। युवामावां वा-

(३९) दरदोऽपत्यं दारदी द्व्यञ्मगधेत्यण् (५०९पृ०) तस्य स्त्रियाम् अतश्चेति (५२५पृ०)लुकि दरदमाचष्टे इत्युक्तं तत्र पुंवद्भावे दारदयतीति।

(४०) रऋतो हलादेरिति (६५२पृ०)रभावः। इष्ठौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपित्वात् सन्वद्भावे सन्यतः(७६१पृ०) इतीत्वं इष्ठेः पूर्व्वं टिलोपे तु अग्लोपित्वात् तदभाव इति भेदात् पदद्वयं तदाह अपिप्रथदित्यादि।

(४१) इह टिलोपे सति णिचसहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह ओः पुयण्जीति अच आदेशः लोपालोपरूप इत्यर्थः।

(४२) त्वामाविति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेणेति (५६८पृ०) शेषः।

(४३) प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिरादित्यादेः (७०३पृ०) असिद्धवदत्रा-

युष्मयति (४४)। अस्मयति। श्वानमाचष्टे शावयति। नस्त-द्धित इति(२२४४पृ०)टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु न,येन नाप्राप्तन्यायेन टेरिति(६५२पृ०)अस्यैव बाधकोहि (४५) सः। भत्वात्सम्प्रसारणम्। अन्ये तु। नस्ताद्धितइति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्या-दृष्टत्वात्। ब्रह्मिष्ठइत्यादौ परत्वात् टेरित्यस्यैव प्रवृत्ते-स्तेन शुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाचष्टे विद्वयति। अङ्गवृत्तपरिभाषया (१८७पृ०सू०) सम्प्रसारणं नेत्येके। सम्प्र-सारणे इक्ष्वावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये। नित्यत्वाट्टिलोपा-त्प्राक् सम्प्रसारणम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं, टिलोपः। विद्-यति इत्यपरे। उदञ्चमाचष्टे उदीचयति (४६)। उदैचि-चत्। प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति (४७)। प्रत्यचिचत्। इकोऽ-सवर्णे इति (७५२पृ०) प्रकृतिभावपक्षे। प्रतिअचिचत्।

भात् (७११पृ०) इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्यादावकारोच्चारणसामर्थ्येन वा तद्विषयकमेव प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमिति बोध्यम्।

(४४) युष्मयतीति द्वयोरुक्तौ युवावाविति (१६८पृ०) तु नेह प्रवर्त्तते विभक्ति-परत्वाभावात् विभक्तेश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरतएव प्रत्य-योत्तरपदयो (५६८पृ०) श्चेत्येकवचने पृथक्सूत्रारम्भः। प्रागादेशस्तु विधीन् वहिरङ्गो लुग् बाधते इति न्यायात् न भवति।

(४५) यत्र यत्र प्रकृत्यैकाजित्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धित इत्यस्य स्रजिष्ठइत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः। तत्त्व०।

(४६) उपसर्गं पृथक्कृत्य अच्शब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेर्न टिलोप इति बोध्यम् उद ईदिति(१८१पृ०) ईत्त्वम् चङि द्विर्वचनेऽ-चीति (७२४)णिलोपस्य निषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम्।

(४७) प्रतीचयतीत्यादौ अचः (१७८पृ०) इत्यल्लोपे चाविति(१७८पृ०) पूर्वस्य दीर्घः चङि तु चिशब्दात् प्रागटि पक्षे यण्।

सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति। सम्यचिचत्--समिअचिचत्। तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति। अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः (१८१पृ०)। असिद्धवदत्रेति (११पृ०) चिणो (४८) लुङ्न्यायेन प्रथमं टिलोपोऽसिद्धः अतः पुनष्टिलोपो न, अकृद्धत्तपरिभाषया वा। चङ्यग्लोपित्वा(४९) दुपधाह्रस्वो न। अतितिरायत्। सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्रायति। असधायत्। विष्वद्र्यञ्चम्--अविविष्वद्रायत्। देवद्र्यञ्चम् (५०) अदिदेवद्रायत्। अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत्। अदमुयञ्चम् अदमुञ्च यति। आददमुयायत्। अमुमुयचम्, अमुमुआययति। चङ्। आमुमुआयत्। भुवम् भावयति। अबीभवत्। भ्रुवम्-अबुभ्रवत्। श्रियम-अशिश्रयत्। गाम्-अजूगवत्। रायम्-अरीरयत्। नावम्-अनूनवत्। स्वम्-स्वाशश्वत्। स्वः-अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। स्वयति। अससवत्-असिस्वत् (५१)। बहून् भावयति (५२)।

---

(४८) यथा अपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्प्रत्ययतकारस्य लुक् न भवति प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात्तथा पुनष्टिलोपो नेति तिर्यादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः।

(४९) अनग्लोपिनोऽपि अग्लोपित्वस्वीकारादित्यर्थः।

(५०) देवद्र्यञ्चमिति वाक्ये आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे (७१८५पृ०) इत्यादिवार्त्तिकेन कारकस्य पृथक्करणप्रसक्तिर्नास्ति यत्राख्याने कृत् श्रूयते तत्रैव तत्प्रवृत्तेः कृल्लुगिति सन्नियोगशिष्टत्वात्।

(५१) अनग्लोपिन्यऽग्लोपित्वाभ्युपगमेऽपि अजूहलादेशेटजादेशो नास्तीति मते णिच्सहितस्यैव द्वित्वमित्याशयेनाह असिस्वदिति।

(५२) बहोर्लोपो भू च बहोरितीष्ठनि (७०२पृ०) भूभावस्तद्वद्भावाद्भूभावः। इष्ठवदित्यत्र इष्ठनीव इष्ठवदिति(७६५।१पृ०सू०)सप्तम्यन्ताद्वतिः तेन इष्ठनि

बह्वयतीत्यन्ये (५३) । स्रग्विणम् । स्रजयति । संज्ञापूर्व्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम्-पयसयति । इह टिलोपो न तदपवादस्य लुकः (५४) प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्थवयति ।·दूरम् दवयति । कथन्तर्हि "दूरयत्यवनते विवस्वतीति" । दूरमतति अयते वा दूरात् दूरातं कुर्व्वतीत्यर्थः ।. युवानम् । युवयति कनयति । युवाल्पयोरिति (७०४पृ०) वा कन् । अन्तिकम्-नेदयति । वाढ़म्-साधयति । प्रशस्यम्-प्रशस्ययति । इह, अज्यौ न उपसर्गस्य पृथक्कृते: । वृद्धम् ज्यापयति-वर्षयति (५५) । प्रियम्-प्रापयति । स्थिरम्-स्थापयति । स्फिरम्-स्फापयति । उरुम्-वरयति-वारयति (५६) । बहुलम् बंहयति । गुरुम् गरयति । तृपम्-त्रपयति । दीर्घम्-द्राघयति । वृन्दारकम्-वृन्दयति ।

इति नामधातुप्रक्रिया ।

परे यत् कार्य्यं तदेव न तु इष्ठनः स्थाने यत् कार्य्यं तदपि तेन णिचः स्थाने यिड़ागमो (७०३पृ०सू०)नेति बोध्यम् ।

(५३) यिड़भावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इत्यन्येषामाशयः ।

(५४)विन्मतोरिति(७०४पृ०)लुकोपवादत्वेन बाधकतया पूर्व्वं प्रवृत्तत्वादित्यर्थः ।

(५५) वृद्धस्य चेति (७०२पृ०)ज्यादेशः प्रियस्थिरेतिवर्षादेशेन (७०३पृ०) सह विकल्प्यते इत्याशयेनोदाहरति वर्षयतीति ।

(५६) वरादेशे कृते संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् बाहुलकाद्वा विकल्पेनोपधावृद्धिः ।

कण्ड्वादिभ्यो यक्। ३। १। २७।

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं (१) यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किम् प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् द्विधा (२) हि कण्ड्वादयः धातवः प्रातिपदिकानि च। कण्डूञ् गात्रविघर्षणे। कण्डूयति कण्डूयते। मन्तु अपराधे। रोषइत्येके। मन्तूयति। चन्द्रस्तु ञितमाह। मन्तूयते। वल्गु पूजामाधुर्य्ययोः। वल्गूयति। असु उपतापे। अस् असूञ् इत्येके। अस्यति। असूयति असूयते। लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्व्वभावे स्वप्ने च। दीप्ताविव्येके। लेट्यति। लेटिता। लोट्यति। लोटिता। लेला दीप्तौ। इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् इरस्यति। इरज्यति। हलि चेति (१५७पृ०) दीर्घः। ईर्य्यति ईर्य्यते। उषस् प्रभातीभावे। वेट धौर्त्ये स्वप्ने च। मेधा आशुग्रहणे। मेधायति कुषुभ क्षेपे। कुषुभ्यति। मगध परिवेष्ठने। नीचदास्ये इत्यन्ये

---

(१) कण्ड्वादीनां नामधातुत्वाभावेन नामधातून् समाप्य पृथगेव कण्ड्वादिभ्यः प्रत्ययविधानार्थोयमारम्भः। धातोरेकाचइत्यतः (३२०पृ०) धातोरित्यनुवर्त्तते वेति निवृत्तमन्यथा कण्डवतीत्यनिष्टप्रयोगः पक्षे स्यादित्याशयेनाह धातोर्नित्यमिति।

(२) द्विधेति यकः कित्त्वेन धातवः, दीर्घपाठेन च प्रातिपदिकानीत्यर्थस्तथाहि कण्ड्वादयो यदि धातवएव स्युस्तर्हि ह्रस्वपाठेऽपि यकि परे अकित्सार्वधातुकयोरिति(३५१पृ०)दीर्घसम्भवात् दीर्घपाठो व्यर्थः स्यात् प्रातिपदिकमात्रत्वे प्रातिपदिकानां गुणाप्रसक्तेर्यकः कित्त्वं व्यर्थं स्यादत उभयसामञ्जस्याय द्वैविध्यम्। तदुक्तं भाष्ये।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि।
आह चायमिमं दीर्घमन्ये धातुविभाषित इति॥

तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखञ्चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । आरर आराकर्म्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण वरण गतौ चुरण चौर्य्ये तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट अलंकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा ग्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्द्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ (३) । संभूयस् प्रभूतभावे (४) । अम्बर सम्बर सम्भरणे । आकृतिगणोऽयम् (५) ।

इति कण्ड्वादयः ।

---

(३) प्रसृतिरत्र परिमाणविशेषः ।

(४) प्रभूतभावे बाहुल्ये इत्यर्थः नेह संशब्दस्य पृथक् कृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययविधानं तत्रैवोपसर्गस्य पृथक्कृतेः स्वीकारादेतस्य च स्वतोधातुत्वादतः असंभूयसीदित्येव रूपम् ।

(५) आकृतिगण इति तेन दुवस्युङ् संदीपने इत्यादि सिद्धमतः समिधाग्निं दुवस्यत इत्यादि साधु । अन्यत्र नमस् मनस् अवाग्र इत्यादयोऽप्यत्र पठिताः ।

कण्डूयतेः सन् सन्यङोरिति(७।०१पृ०) प्रथमस्यैकाचो (७८पृ०सू०) द्वित्वे प्राप्ते (१)। कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् *। कण्डूयियिषति। क्यजन्तात्सन्। यथेष्टन्नामधातुषु। आद्यानान्त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः। पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति। अजादेस्त्याद्येतरस्य। अशिश्वयिषति अश्वीयियिषति। नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्द्रीयतेः सन्। द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्। इन्दिद्रियिषति चन्द्रीयियिषति। चिचन्द्रीयिषति चन्दिद्रीयिषति चन्द्रीयियिषति। प्रियमाख्यातुमाचक्षाणां प्रेरयितुं वेच्छति। पिप्रापयिषति प्रापिपयिषति। प्रापयियिषति। उरुम्-विवारयिषति वारिरयिषति वारयियिषति। बाढम्-सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम्। षत्वन्तु नास्ति (२)। यङ्सन् ण्यन्तात्सन्। बोभूयिषयिषति। यङ्णिच्सनन्तात्सिच्। बोभूययिषतीत्यादि (३)।

इति प्रत्ययमाला।

---

(१) प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्य (७८पृ०सू०)द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि बोध्यम्।

(२) षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति (८५पृ०) सूत्रे प्रत्ययस्यैवावयवग्रहणात्।

(३) इह यङ्निमित्ते द्वित्वे कृते सन्निमित्तं द्वित्वन्तु न लिटि धातोरनभ्यासस्येति (७८पृ०) अनभ्यासस्येति निषेधात्।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (७४पृ०) आस्ते । शेते ।

भावकर्मणोः (१) । १ । ३ । १३ ।

बभूवे । अनु-बभूवे ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-लुनीते । (७१२२पृ०)अन्यस्य योग्यं लवनं (२) करोतीत्यर्थः । श्नसोरित्य ल्लोपः । व्यति-स्ते । व्यति-षाते । व्यति-षते । तासस्त्योरिति (७१२पृ०) सलोपः । व्यति-से (३) । धि च (७२७पृ०) । व्यति-ध्वे । ह्एति (७२७ पृ०) व्यति-हे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यति-षीत । व्यति-राते । व्यति-भाते । व्यति-बभे ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः (४) । १ । ३ । १५ ।

व्यति-गच्छन्ति । व्यति-घ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यति-हसन्ति । व्यति-जल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः * । सम्प्र-हरन्ते राजानः ।

---

(१) भावे कर्म्मणि च विहितलकारस्यात्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) यद्यस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्म्मव्यतिहार तथाच शूद्रस्य योग्यं शस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः परस्परकरणमपि व्यतिहारः संप्रहरन्ते राजान इत्यादिप्रयोगात् ।

(३)व्यति-से इत्यत्र उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति (७१२२पृ०) न षत्वं सकारस्यास्यवयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति(७८५पृ०)षत्वमपि न, सात्पदाद्योरिति (७३०पृ०)निषेधादेकदेशविकृतन्यायेन सेइति प्रत्ययमात्रस्यापोह पदत्वात् ।

(४) कर्म्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः अर्थग्रहणसामर्थ्यात्तु ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्त्तन्ते तएवेह गृह्यन्ते ।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च। १। ३। १६।

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् *। इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यति-लुनन्ति।

नेर्विशः। १। ३। १७।

नि-विशते।

परिव्यवेभ्यः क्रियः। १। ३। १८।

अकर्त्त्रभिप्रायार्थमिदम्। परि-क्रीणीते। वि-क्रीणीते। अव-क्रीणीते।

विपराभ्यां जेः। १। ३। १९।

वि-जयते। परा-जयते।

आङो दोऽनास्यविहरणे। १। ३। २०।

आङ्पूर्व्वाद्ददातेर्म्मुखविकसनादन्यत्रार्थे (५) वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्। विद्यामा-दत्ते। अनास्येति किम्। मुखं व्या-ददाति। आस्यग्रहणमविवक्षितम्। विपादिकां व्या-ददाति। "पादस्फोटो विपादिका"। नदी कूलं व्या-ददाति। पराङ्गकर्म्मकान्न निषेधः *। व्या-ददते पिपीलिकाः पत-

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च। १। ३। २१।

---

(५) ददातेरुभयपदित्वेन अकर्त्रभिप्राये आत्मनेपदार्थं सूत्रम् "व्या दत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमिति" प्रयोगस्तु कर्त्रभिप्रायफलविवक्षणात्।

ङ्गस्य मुखम्। चाटाङ्गः। अनु-क्रीडते। सं-क्रीडते। परि-क्रीडते। आ-क्रीडते। अनोः कर्म्मप्रवचनीयान्न उपसर्गेण समा साहचर्यात्। माणवकमनु क्रीडति तेन सहेत्यर्थः। तृतीयार्थे (२६४१०) इत्यनोः कर्म्मप्रवचनीयत्वम्। समोऽकूजने *। सं-क्रीडते। कूजने तु। सं-क्रीडति चक्रम्। आगमेः क्षमायाम् *। ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्। आ-गमयस्व तावत् मा त्वरिष्ठाइत्यर्थः। शिक्षेर्जिज्ञासायाम् *। धनुषि शिक्षते। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो (६) भवितुमिच्छतीत्यर्थः। आशिषि नाथः *। आशिष्येवेति नियमार्थं (७) वार्त्तिकमित्युक्तम् (उ२२१०)। सर्पिषो नाथते। सर्पिर्मे स्यादित्याशास्तइत्यर्थः। कथं "नाथसे किमु पतिन्न भूभृतामिति" नाधसे इति पाठ्यम्। हरतेर्गतताच्छील्ये *। गतप्रकारः। पैतृकमश्वा अनु-हरन्ते मातृकङ्गावः, पितुर्मातुश्च गतप्रकारं सततम्परिशीलयन्तीत्यर्थः। ताच्छील्ये किम् मातुरनु-हरति (८)। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम् *। हर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् इतरे फले।

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने। ६। १। १४२।

अपात्किरतेः सुट् स्यात्। सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः *।

---

(६) शिक्षेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिक्ष विद्योपादाने(उ७१८०) इत्यस्य न ग्रहणं तस्यानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किन्तु शकः सन्नन्तस्येति ध्वनयन् व्याचष्टे धनुर्विषये ज्ञाने शक्तोभवितुमिच्छतीति।

(७) अनुदात्तेत्त्वेनैवात्मनेपदसिद्धेर्नियमार्थमित्यर्थः अनुदात्तेत्त्वन्तु अनुदात्तेतश्च हलादेरिति (उ२७१५) युच् प्रत्ययार्थं तेन नाथनइति सिद्धम्।

(८) मातुरनु-हरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम्।

अप-स्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किम्। अप-किरति कुसुमम्। इह तङ्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यत इत्याहुः। गजोऽप-किरति (९)। आङि नुप्रच्छ्योः *। आ-नुते। आ-पृच्छते। शपउपालम्भे *। आक्रोशार्थात् स्वरितेतः कर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय शपते।

समवप्रविभ्यः स्थः। १। ३। २२।

सन्तिष्ठते। स्थाघ्वोरिच्च (७१००४०)। समस्थित। समस्थिषाताम्। समस्थिषत। अव-तिष्ठते। प्र-तिष्ठते। वि-तिष्ठते। आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् *। शब्दन्नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च (१०)। १। ३। २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः। "संशय्य-कर्णादिषु तिष्ठते यः" कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।

उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणि (११)। १। ३। २४।

---

(९) गजोऽपकिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावान्न सुट् नातस्तङित्यर्थः।

(१०) प्रकाशनं ज्ञापनं स्थेयोविवादपदनिर्णेता 'स्थेयोविवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इतिमेदिन्युक्तेः।

(११) ऊर्द्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म्म तदूर्द्ध्वकर्म्म तदन्यस्मिन्नित्यर्थः स्वरूप-

मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्द्ध्वेति किम्। पीठादुत्तिष्ठति। ईहायामेव। नेह। ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति।

उपान्मन्त्रकरणे। १। ३। २५।

आग्नेय्याग्नीध्रमुप तिष्ठते (१२)। मन्त्रकरणे किम् भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् *। आदित्यमुप-तिष्ठते। कथन्तर्हि "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुप-तस्थे सरस्वतीति" देवतात्वारोपात् नृपस्य देवतांशत्वाद्वा। गङ्गा यमुनामुप-तिष्ठते उपश्लिष्यतीत्यर्थः। रथिकानुप-तिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः। पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः। वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् *। भिक्षुकः प्रभुमुप-तिष्ठते उप-तिष्ठति वा लिप्सया उप-गच्छतीत्यर्थः।

अकर्म्मकाच्च। १। ३। २६।

उपात्तिष्ठतेरकर्म्मकादात्मनेपदं स्यात्। भोजनकाले उप-तिष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः।

उद्विभ्यां तपः। १। ३। २७।

नुवर्त्तते यद्यपि अनूर्द्ध्व इत्युक्तेऽप्यनूर्द्ध्वक्रियायां वर्त्तमानादुत्पूर्व्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थो लभ्यते तथापि परिस्पन्दात्मककर्म्मबोधनाय कर्मपदमित्याह ईहायामेवेति इच्छापूर्व्विका चेष्टा ईहा सा च ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तङ्।

(१२) यत्र मन्त्रकरणिका स्तुतिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः आग्नेय्या अग्निदेवताकया अग्नीध्रमग्निभेदम्।

अकर्म्मकादित्येव। उत्तपते। वि-तपते दीप्यतइत्यर्थः। स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेति (१३) वक्तव्यम्॥। स्वमङ्गं स्वाङ्गन्नतु अद्रवमिति(२३४पृ०)परिभाषितम्। उत्तपते वि-तपते पाणिम्। नेह। सुवर्णमुत्तपति सन्तापयति वि-लाययति वेत्यर्थः। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः।

आङो यमहनः। १। ३। २८।

आ-यच्छते। आ-हते। अकर्म्मकात् स्वाङ्गकर्म्मकादित्येव। नेह। परस्य शिरआ-हन्ति। कथन्तर्हि 'आ-जघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष, इति भारविः "आ-हध्वं मा रघूत्तममिति" भट्टिश्च प्रमादएवायमिति भागवृत्तिः। प्राप्य (१४) इत्यध्याहारो वा। ल्यब्लोपे पञ्चमीति (२८८पृ०) तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्य्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु। समीपमेत्येति वा (१५)।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। २। ४। ४४।

हनो बधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आबधिष्ट। आबधिषाताम्।

हनः सिच्। १। २। १४।

---

(१३) स्वाङ्गकर्म्मकाच्चेति चकारेणाकर्म्मकस्य संग्रहस्तेन उत्तपते वि-तपते।

(१४) प्राप्येति तथाच हन्तेरकर्म्मकत्वात् आ-जघ्ने इत्यादावात्मनेपदसिद्धिः।

(१५) समीपमेत्येति स्वकीयमेव वक्षआजघ्ने मल्लइव सन्तोषातिशयादास्फोटनं चकारेत्यर्थः।

कित्स्यात्। अनुनासिकलोपः (७।११०पृ०५९०)। आहत। आहसाताम्। आहसत।

यमो गन्धने। १। २। १५।

सिचु कित्स्यात्। गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम्। उदायत। गन्धने किम् उदायंस्त पादम् आकृष्टवानित्यर्थः।

समोगम्यृच्छिभ्याम् (१६)। १। ३। २९।

अकर्म्मकाभ्यामित्येव। सङ्गच्छते।

वा गमः। १। २। १३।

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। सङ्गसीष्ट-सङ्गंसीष्ट। समगत-समगंस्त। समृच्छते। अकर्म्मकाभ्यां किम् ग्रामं सङ्गच्छति। विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् *। वेत्तेरेव ग्रहणम्। सं-वित्ते। सं-विदाते।

वेत्तेर्व्विभाषा। ७। १। ७।

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातोरुडागमो वा स्यात्। सं-विद्रते सं-विदते। सम्पृच्छते। सं-स्वरते। अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् *। अर्त्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्विधौ त्वियर्त्तेरेवेत्युक्तम्(७६७पृ०)। मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषतेति।

---

(१६) समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिविदिभ्य इति वृत्तिस्थपाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थपाठमनुसरति समो गम्यृच्छिभ्यामिति। सङ्गच्छते सङ्गतो भवतीत्यर्थः। तत्त्व०

समार्त। समार्षाताम। समार्षतेति च भ्वादेः। इयत्तौ तु मा समरत। मा समरेताम्। मा समरन्त। समारत। समारेताम्। समारन्तेति च। सं—शृणुते। सम्पश्यते। अकर्म्मकादित्येव। अतएव "रत्नांसीतिपुरापि संशृणुमहे" इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा इति कथयन्तुइति। अथास्मिन्नकर्म्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्म्मकतेति चेत्। शृणु।

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्द्धात्वर्थेनोपसं-ग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया"।

वहति भारम्। नदी वहति (१७) स्यन्दत इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेर्यथा। मेघो वर्षति। कर्म्मणोऽविवक्षातो यथा। "हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः"। उपसर्गादस्यत्यूह्यो र्वेति वाच्यम्। अकर्म्मकादिति निवृत्तम्। वस्यन्निरस्यति-निरस्यते। समूहति-समूहते।

उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहते। ७। ४। २३।

---

(१७) वहतेः सकर्म्मकतां प्रदर्श्य स्यन्दनमात्रार्थत्वेऽकर्म्मकत्वं दर्शयति नदी वहतीति। प्राणधारणं जीवनं गात्रविक्षेपविशेषोन्नृत्यं तयोर्द्वयोरपि धात्वर्थप्रविष्टकर्म्मकत्वादकर्म्मकत्वम्। प्रसिद्धिश्च सत्ताजागरणादीनां तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम्। अविवक्षितकर्म्मत्वं कर्म्मानाकाङ्क्षव्यापारबोधकत्वं तथा च फलव्यधिकरणव्यापारबोधकानामपि विवक्षाभावात् फलसामानाधिकरण्येन फलशून्यव्यापारबोधकत्वादकर्म्मकत्वम्। प्रपञ्चितश्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने।

यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुच्चात् । अग्निं समुच्चात् ।

निसमुपविभ्यो ह्वः । १ । ३ । ३० ।

नि--ह्वयते ।

स्पर्द्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ।

कृष्णश्चाणूरमा-ह्वयते । स्पर्द्धायां किम् पुत्रमा-ह्वयति ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ ।

गन्धनं हिंसा (१८)। उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणम्भर्त्सनम् श्येनो वर्त्तिकामुदा-कुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुप--कुरुते सेवते । परदारान् प्र-कुरुते तेषु सहसा (१६) प्र-वर्त्तते इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्र-कुरुते प्र-कथयतीत्यर्थः शतम्प्र-कुरुते धर्म्मार्थं विनि-युङ्क्ते । एषु किम् कटङ्करोति ।

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ।

प्रसहनं क्षमाभिभवश्च षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधि-कुरुते क्षमते इत्यर्थः अभि-भवतीति वा ।

---

(१८) गन्ध अर्द्दने इति (७।७६।१०)चौरादिकस्य गन्धधातोरर्थानुसरणादाह गन्धनं हिंसेति ।

(१६) सहसा वर्त्तते साहसिकस्तस्य कर्म्म साहसिक्यं तथा च सहसा प्रवृत्तिधीत्यर्थस्तदाह तेषु सहसा प्रवर्त्ततइति ।

वेः शब्दकर्मणः। १। ३। ३४।

स्वरान्वि-कुरुते उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्म्मणः किम् चित्तं वि-करोति कामः।

अकर्म्मकाच्च। १। ३। ३५।

वेः कृञ इत्येव। छात्रा वि-कुर्व्वते विकारं लभन्ते।

सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६।

अतोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्व्वाच्याः इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननं फलितम्। उत्सञ्जने। दण्डमुन्नयते उत्-क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुप-नयते विधिना आत्मसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्व्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते (२०)। ज्ञाने। तत्त्वं नयते निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्म्मकरानुप-नयते भृतिदानेन स्वसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः। विगणनम्ऋणादेर्न्निर्य्यातनम्। करं वि-नयते राज्ञे देयं भागम्परि-शोधयतीत्यर्थः। शतं वि-नयते धर्म्मार्थं वि-नि-युङ्क्तइत्यर्थः।

(२०) उपनयोवेदार्हताप्रयोजकसंस्कारस्तस्य परगामित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते-नेन तङ् विधीयते नह्युपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्व्वकाध्यापनेन "उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः सउदाहृत" इतिस्मृतेरेवञ्चाचार्य्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया बोध्यम्।

कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि । १ । ३ । ३७ ।

नियः कर्त्तृस्थे कर्म्मणि (२१) यदात्मनेपदम्प्राप्तन्तच्छरीरावयव-भिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं वि-नयते अप-गमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्त्तृगत्वात् स्वरितञितः (२५१०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गण्डं वि-नयति (२२) । कथं तर्हि "विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति" कर्त्तृगामित्वाविवक्षायाम्भविष्यति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिर्न्न प्रति-हन्यतइत्यर्थः । सर्ग्गउत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ।

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्ग्गान्तरपूर्व्वात् । उप-क्रमते । परा-क्रमते । नेह । सं-क्रामति ।

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ।

आ-क्रमते सूर्य्यः उदयते इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमनइति वाच्यम् * । नेह । आ-क्रामति धूमो हर्म्म्यतलात् ।

---

(२१) कर्त्तृस्थे कर्म्मणि कर्त्तृस्थे क्रियाफले इत्यर्थः व्यपदेशिवद्भावात् कर्म्मणोऽपि फलत्वात् फलवत्त्वेनैव कर्म्मणः कर्मभावात् कर्म्मणीति पदमावर्त्त्य अनवयवे कर्म्मणि सतीति व्याख्येयम् ।

(२२) गण्डोरोगविशेषस्तस्य कर्त्तृस्थत्वेऽपि सावयवत्वात् न तत्कर्म्मणि तङिति बोध्यम् ।

वेः पादविहरणे। १। ३। ४१।

साधु वि-क्रमते वाजी। पादविहरणे किम् वि-क्रामति सन्धिः द्विधा भवति स्फुटतीर्थः।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। १। ३। ४२।

समर्थौ तुल्यार्थौ शकन्ध्वादित्वात् (४७४०) पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्र-क्रमते। उप-क्रमते। समर्थाभ्यां किम् प्र-क्रामति गच्छतीत्यर्थः। उप-क्रामति (२३) आगच्छतीत्यर्थः।

अनुपसर्गाद्वा। १। ३। ४३।

क्रामति-क्रमते। अप्राप्तविभाषेयम्। वृत्त्यादौ तु नित्यमेव।

अपह्नवे ज्ञः। १। ३। ४४।

शतमप-जानीते अप लपतीत्यर्थः।

अकर्मकाच्च (२४)। १। ३। ४५।

सर्पिषोऽनु-जानीते सर्पिषा उपायेन प्र-वर्त्तत इत्यर्थः।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने। १। ३। ४६।

शतं सञ्जानीते अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रति-जानीते अङ्गीकरोत्यर्थः। अनाध्यान इति योगो विभज्यते। तस्मा-

---

(२३) इत्यादिष्ववार्थेषु प्रोपाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तेरभावात्तदर्थत्वाभावाच्च तङ्।

(२४) अनुपसर्गाज्ज्ञः (२६५४०) इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनु-जानीते इति सोपसर्गार्थमिदम्।

मर्य्यादकर्म्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्य्यते । मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ।

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्व्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे-वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुप-वदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे वि-वदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उप-वदते प्रार्थयतइत्यर्थः ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्र-वदन्ते ब्राह्मणाः । नेह सम्प्र-वदन्ति खगाः ।

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ।

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्व्वादकर्म्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनु-वदते(२५) कठः कलापस्य । अकर्म्मकात्किम् उक्तमनु-वदति । व्यक्तवाचां किम् अनु-वदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ।

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । वि-प्र-वदन्ते वि-प्र-वदन्ति वा वैद्याः ।

(२५) अनुः सादृश्ये तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगेऽपि शेषविवक्षया षष्ठी ।

अवाद्ग्रः। १। ३। ५१।

अव-गिरते। गृणातिस्त्ववपूर्व्वो न प्र-युज्यत एवेति भाष्यम्।

समः प्रतिज्ञाने। १। ३। ५२।

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रति-जानीतइत्यर्थः। प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति ग्रासम्।

उदश्चरः सकर्मकात्। १। ३। ५३।

धर्म्ममुच्चरते उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्म्मकात्किम् वाष्प-उच्चरति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः।

समस्तृतीयायुक्तात्। १। ३। ५४।

रथेन सञ्चरते।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे। १। ३। ५५।

सम्पूर्व्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतु-र्थ्यर्थे। दास्या सं यच्छते। पूर्व्वसूत्रे समइति षष्ठी तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते। रथेन समुदा चरते। दास्या सम्प्र-यच्छते।

उपाद्यमः स्वकरणे। १। ३। ५६।

स्वकरणं स्वीकारः। (२६) भार्य्यामुप-यच्छते।

---

(२६) स्वकरणमित्यत्र विकल्पेन च्विर्न भवति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो (४८८पृ०) वेत्यनुवृत्तेः। स्वीकारश्च भार्य्यास्वीकारोऽन्यस्वीकारो वेत्यत्र नाग्रहस्तेन "शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणीति" भट्टिः सङ्गच्छते।

विभाषोपयमने।१।३।५६।

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे। रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा उदवोढेत्यर्थः। गन्धनाङ्के (२७) उपयमे तु पूर्व्वविप्रतिषेधान्नित्यङ्कित्त्वम् (२८)।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः।१।३।५७।

सनन्तानामेषां (२९) प्राग्वत्। धर्म्मं जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते।

नानोर्ज्ञः।१।३।५८।

पुत्रमनु-जिज्ञासति। पूर्व्वसूत्रस्यैवायन्निषेधः अनन्तरस्येति न्यायात्। तेनेह न। सर्पिषोऽनु-जिज्ञासते सर्पिषा प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः। पूर्ववत्सनः(उ२५५पृ०) इति तङ्। अकर्म्मकाच्चेति (उ२५१पृ०) केवलाद्विधानात्।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः।१।३।५९।

आभ्यां सनन्ताच्छ्रुवस्तङ् न स्यात्। प्रति-शुश्रूषति। आ-शु-

---

(२७) नवेति विभाषेति (२१पृ०) सूत्रभाष्ये पूर्व्वप्रतिषेधस्याहोक्तत्वादाह गन्धनाङ्क इति सूचनार्थं इत्यर्थः।

(२८) यमोगन्धने इति (उ२४६पृ०) पूर्व्वसूत्रेणेत्यर्थः।

(२९) अपह्नवे ज्ञ इति(उ२५१पृ०)ज्ञाधातोरर्त्ति श्रुदृशिभ्यश्चेति (उ२५६पृ०वा०) श्रुदृशिधात्वोः तङः सिद्धत्वेन पूर्व्वत्सनः (उ२५५पृ०) इत्यनेन सन्नन्तेभ्यस्तेभ्योऽपि तङः सिद्धावपि विषयान्तरे तङ् विधानार्थमिदम्।

शूषति। कर्म्मप्रवचनीयात्स्यादेव। देवदत्तं प्रति शुश्रूषते। शदेः शितः (७६०पृ०) म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (७१५४पृ०) (२०) व्याख्यातम्।

पूर्व्ववत्सनः।१।३।६२।

सनः पूर्व्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्। एदिधिषते। शिशयिषते। नि-विविक्षते। पूर्व्ववत्किम्। बुभूषति। शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो (२१) नेत्यनुवर्त्त्य वाक्य भेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न। शिशत्सति। मुमूर्षति। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (७२२पृ०)। एधाञ्चक्रे।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।१।३।।६४

प्र-युङ्क्ते। उप-युङ्क्ते। स्वराद्यन्तोपसर्गादिति (२२) वक्तव्यम् *। उद्युङ्क्ते। नि-युङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्र-युनक्ति।

समः क्ष्णुवः।१।३।६५।

सं-क्ष्णुते शस्त्रम् (२३)।

(२०) म्रादौ शदधातुस्तुदादौ च म्रधातुरक्तस्तत्रैते सूत्रे व्याख्याते।

(२१) सनो नेति न सूत्रं किन्तु नानोर्ज्ञ इत्यतो (७२५४पृ०) नेति पूर्व्ववत्सन इत्यतः सनइत्यनुवर्त्त्य योगविभागात् सनो नेत्यन्वयात्तदर्थकं भाष्यवाक्यम्।

(२२) स्वरवर्णएवाद्यन्तयोर्यस्य तस्मादुपसर्गादित्यर्थस्तेन दुर्निभ्यां समश्च नेति बोध्यम्।

(२३) समगम्यृच्छीत्यत्र (७२४६पृ०) क्ष्णुधातुमपठित्वा पृथक्सूत्रकरणं सकर्मकादपि तङ्विधानार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति सं-क्ष्णुते शस्त्रमिति।

भुजोऽनवने (३४)। १। ३। ६६।

ओदनं भुङ्क्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः। "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्"। "वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते"। इहोपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किम् महीम्भुनक्ति।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने। १। ३। ६७।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते-नोच्यतेऽणौ यत्कर्म कारकं स चेण्णौ कर्त्ता स्यान्न-त्वाध्याने (३५)। णिचश्चेति (७१७०पृ०) सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थ-मिदम्। कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति (७२६०पृ०) विकल्पो, (३६) ऽणावकर्मकादिति (७२६४पृ०) परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते (३७) कर्त्तृस्थ-

---

(३४) अवनं पालनम् अत्र अदनइति वक्तव्येऽनवने इतिपर्य्युदासग्रहणं भुजेरौधादिकस्यैव ग्रहणार्थं तथा च अवनभिन्नार्थे उपभोगादावर्थेऽपि तङ्थेमिदं तदेतद्गुहारणे स्वयमेव स्पष्टीचकार।

(३५) इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि णेरात्मनेपदमित्येकं, तच्च स्यादित्यनेनान्वितम् अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं, तत्र कर्मशब्दः क्रियापरः "कर्म क्रियेति" कोषात् तथाचाणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्यतइत्यर्थः, स कर्त्तेति तृतीयं अणौ यत् कर्म णौ चेदिति सर्व्वमत्रानुवर्त्तते कर्मशब्दस्यात्र कारकविशेषपरइत्याशयेन व्याचष्टे अणौ यत् कर्मेत्यादि। अनाध्याने इति चतुर्थं, व्याचष्टे नत्विति आध्यानमुत्कण्ठापूर्व्वकं स्मरणम्।

(३६) विकल्पे इति परत्वात् प्राप्ते इत्युत्तरेण संबध्यते।

(३७) इदमेवेष्यत इति। स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्यादौ विभाषोपपदेनेत्यस्य (७२६०पृ०)विषयः। दर्शयते राजेत्यादौ णेरणावित्यस्यावकाशः।

भावका: (३८)कर्त्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथा हि पश्यन्ति (३९) भवम्भक्ताः चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे (४०) पश्यति भवः विषयो भवतीत्यर्थः। ततो (४१) हेतुमणिच्। दर्शयन्ति भवम्भक्ताः पश्यन्तीत्यर्थः। पुनर्ण्यर्थस्या-(४२)-विवक्षायाम्। दर्शयते भवः। इह प्रथमातृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयाचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः(४३) तत्र तृतीयक-

---

येते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यादौ अणावकर्म्मकादित्यस्य (उ२६४पृ०) विषयः लावयति केदारः स्वयमेवेति णेरणावित्यस्य(उ२५६पृ०) विषयः। तत्र हि लूयते केदारम् स्वयमेवेति द्वितीयकक्षायामकर्म्मकमिति भावः।

(३८) अपरिस्पन्दनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पन्दनसाध्या तु क्रिया। साधनञ्च कारकं तत्र गमनारोहणादौ सपरिस्पन्दएव कर्त्ता क्रियां साधयति श्रवणदर्शनादिकं तु स्पन्दनरहितोऽपीत्यनयोर्भेदादाह कर्त्तृस्थभावका इत्यादि।

(३९) कर्त्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यन्तीति स्पन्दनं विनापि धात्वर्थदर्शनादेः साध्यत्वात्तथात्वम्।

(४०) प्रेरणांशेति कर्म्मणः सौकर्य्यविवक्षया तदीयव्यापारमात्रस्यैव वाच्यत्वे इत्यर्थः।

(४१) ततः त्यक्तप्रेरणांशाद्धातोरित्यर्थः।

(४२) पुनर्ण्यर्थस्येति उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवृत्तिरिति न्यायात् णिचो न निवृत्तिरितिद्योतनाय ण्यर्थस्येत्युक्तम् एवञ्च स्वार्थ एव णिजिति फलितार्थः।

(४३) तुल्योऽर्थ इति प्रथमाद्वितीययोश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारबोधकत्वाविशेषात् तृतीय चतुर्थ्योस्तु चाक्षुषज्ञानरूपफलमात्रबोधकत्वविशेषाच्च तुल्यत्वम्।

च्छायां (४४) न तङ् क्रियासाम्येऽपि (४५) अणौ कर्म्मकारकस्य णौ कर्त्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यान्तु तङ् द्वितीयामादाय (४६) क्रियासाम्यात् प्रथमायाङ्कर्मणो भवस्येह कर्त्तृत्वाच्च। एवमा-रोहयते (४७) हस्तीत्यप्युदाहरणम्। आ-रोहति हस्तिनं हास्तिकाः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। तत आ-रोहति (४८) हस्ती न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो (४९) णिच्। आ-रोहन्ति आ-रोहन्तीत्यर्थः। ततश्चा-रोहयते (५०) न्यग्भवतीत्यर्थः। यद्वा (५१)। पश्यन्त्या-रोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत्। ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच्। दर्शयति भवः आ-रोहयति हस्ती पश्यत आरोहतस्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिजभ्या-

---

(४४) प्रथमाद्वितीययोरर्थन्तत्वाभावात् प्रवृत्तिर्नास्तीत्यतस्तृतीयकक्षायामित्युक्तम्।

(४५) क्रियासाम्येऽपीति प्रथमकक्षया तुल्यार्थत्वेऽपि द्वितीयकक्षाया अण्यन्तावस्थाया ध्यानरूपार्थस्य कर्म्माभावात् णौ कर्त्तुः भक्तस्य द्वितीयकक्षायां कर्म्मत्वाभावाच्च।

(४६) द्वितीयामादायेति तथा च अणौ या क्रिया चाक्षुषज्ञानात्मिका द्वितीयकक्षास्था सैव ण्यन्तेनोच्यते, तृतीयायाः प्रथमासाम्यात् प्रथम क्रियायां कर्म्मणो भवस्य कर्त्तृत्वाच्च तङिति फलितम्।

(४७) कर्त्तृस्थक्रियाकमुदाहरति एवमा-रोहयते हस्तीति।

(४८) प्रेरणांशत्यागे उदाहरणमा-रोहति हस्तीति।

(४९) तत इति निवृत्तप्रेषणात् अविवक्षितन्यग्भावानुकूलव्यापाराद्वातोरित्यर्थः।

(५०) पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरति आ रोहयते इति तत्र क्रियासाम्यतङादिकं प्राग्वत्।

(५१) एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यद्वेति।

न्तप्रकृतिभ्याञ्च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्श्यते आ-रोहयते इत्युदाहरणम् अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन् पक्षे द्वितीयकक्षायान्न तङ् समानक्रियात्वाभावात्त्विजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम् स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः उत्कण्ठापूर्व्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः। भीस्म्योर्हेतुभये (७।६४पृ०) व्याख्यातम्।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। १। ३। ६९।

प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्याम्प्राग्वत्। माणवकं गर्द्धयते वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम् श्वानङ्गर्द्धयति अभिकाङ्क्षा-मस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति वर्ज्जयतीत्यर्थः। लियः सम्मानशालीनीकरणयोश्च (७।६४पृ०) व्याख्यातम्।

मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे। १। ३। ७१।

णेरित्येव (५२)। पदम्मिथ्या कारयते स्वरादिदुष्टमसकृदु-च्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात्किम् पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम् सकृत्पदम्मिथ्या कारयति। स्वरितञितः कर्त्र-भिप्राये क्रियाफले (७५पृ०)। यजते। सुनुते। कर्त्रभि-प्राये किम् ऋत्विजो यजन्ति (५३)। सुन्वन्ति।

---

(५२) इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्म्मकः। उच्चारणञ्च निःसरणं ण्यन्तस्य तूच्चारणं निःसारणं तच्च सकर्म्मकमुच्चारयति निःसारयतीत्यर्थः असकृदुच्चारणे धातोर्लक्षणा तत्र आत्मनेपदं द्योतकम्।

(५३) दक्षिणावेतनादिकं तु न यागफलं स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गाद्युद्देशे-नैव यागविधानात् अतो दक्षिणादिफलस्य ऋत्विग्गामित्वेऽपि न तङ्

अपाद्वदः।१।३।७३।

न्यायमप-वदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अप-वदति। णिचश्च (७१७०पृ०)। कारयते।

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे।१।३।७५।

अग्रन्थे इति छेदः। व्रीहीन् सं-यच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमा–यच्छते (५४)। अग्रन्थे किम् उद्यच्छति वेदम् अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव।

अनुपसर्गाज्ज्ञः (५५)।१।३।७६।

गाञ्जानीते। अनुपसर्गात्किम् स्वर्गं लोकन्न प्र-जानाति। कथन्तर्हि भट्टिः "इत्थं नृपः पूर्व्वमवालुलोचे ततोऽनु-जज्ञे गमनं सुतस्येति"। कर्मणि लिट्। नृपेणेति विपरिणामः।

विभाषोपपदेन (५६) प्रतीयमाने।१।३।७७।

"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"
हरिवचनात्।

(५४) आङो यमहनइत्येव (७२४५पृ०) सिद्धे पुनर्यमोग्रहणं सकर्म्मकार्थमिति द्योतयन्नुदाहरति वस्त्रमा यच्छते इति।

(५५) अकर्म्मकाच्चेत्येव (७२५१पृ०) सिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः।

(५६) उपपदेन फलस्य कर्त्तृगामित्वे द्योतिते तङः प्राप्तौ विभाषेयम्। नव्यास्तु क्रियाफले इत्येवात्रानुवर्त्तते तथाच परगे कर्त्तृगे वा फले उपपदेन द्योतिते प्राप्ताप्राप्तविभाषेत्याहुः तेन पितृस्वर्गकाम इष्टा-पूर्त्तेन यजेतेति सिद्धं तत्र पितृस्वर्गकाम इत्युपपदेन फलस्य परगा-

स्वरितञितइत्यादि (७५९०) पञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहित-न्तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं (५७) यज्ञं यजति यजते वा। स्वङ्कटङ्करोति कुरुते वा। स्वम्पुत्रमप-वदति अप-वदते वा। स्वं यज्ञङ्कारयति कारयते वा। स्वं व्रीहिं सं-यच्छति सं-यच्छते वा। स्वाङ्गा-ञ्जानाति जानीते वा।

इत्यात्मनेपदम्।

मित्वद्योतनात् एतेन प्रकृतस्यत्वसमर्थनार्थं स्वरितञितः कर्त्रभि-प्राये क्रियाफले इति(७५९०)सूत्रेऽभिप्रायशब्दस्य इच्छापरतायाः कल्प-नेन कर्तृगामित्वेन विवक्षाविवक्षाभ्यां पदव्यवस्थेति वदन् शब्दचिन्ता-मणिकृत् परास्तः। किञ्च पितृस्वर्गकाम इति शब्देन स्मृत्या परगा-मिफलस्यैवोद्देश्यताबोधनात्तथासमर्थनमपि अकिञ्चित्करम्। तत्सर्वं प्रायिकमित्यादिशब्दशक्तिप्रकाशिकोक्तिरपि साहसिक्येव पदव्यव-स्थापकसूत्रस्यैव प्रायिकत्वकल्पनेऽव्यवस्थापत्तेरतोऽनेनैव सूत्रेण परगामिन्यपि फले उपपदेन द्योतिते विभाषेति नवीनपद्धतिराद-रणीया।

(५७) स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थमात्मार्थं यज्ञं यजते इत्याद्यपि ग्राह्यम्।

शेषात् (१) कर्त्तरि परस्मैपदम् (७५पृ०)। अस्ति।

अनुपराभ्यां कृञः। १। ३। ७९।

कर्त्तृगेऽपि फले गन्धनादौच परस्मैपदार्थमिदम्। अनु-करोति परा-करोति। कर्त्तरीत्येव भावकर्म्मणोर्म्मा भूत्। नचैवमपि कर्म्मकर्त्तरि प्रसङ्गः कार्य्यातिदेशपचस्य मुख्यतया तत्र कर्म्म-वत् कर्म्मणा(७२७४पृ०)इत्यात्मनेपदेन परेणास्य (२) बाधात्। शास्त्रातिदेशपचे (३) तु कर्त्तरि शब्(७७पृ०) इत्यतः शेषा-दित्यतश्च (७५पृ०) कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता न तु कर्म्मकर्त्ता तत्रेति व्याख्येयम्।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः। १। ३। ८०।

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् (४)। अभि-क्षिपति।

प्राद्वहः। १। ३। ८१।

प्र-वहति।

---

(१) अनुदात्तङितः (७४पृ०) इत्यादिनात्मनेपदमेवेति नियमात् न तत्र परस्मैपदस्य सम्भवः तथा च कर्त्तरि परस्मैपदमित्येतावतैव नियमसम्भवे शेषादिति पदं स्पष्टार्थम्।

(२) अस्य अनुपराभ्यामिति सूत्रविहितस्येत्यर्थः। अतएव कर्म्मवत् कर्म्म-णेति सूत्रे (२७४पृ०)कार्य्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति।

(३) शास्त्रातिदेशपचे कर्म्मवत् कर्म्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायकं भावकर्म्मणोरिति(२४०पृ०)शास्त्रमतिदिश्यते तस्य च पूर्व्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्राति-देशेति।

(४) स्वरितेत्त्वादुभयपदसिद्धौ कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदार्थमारम्भः।

परेर्मृषः (५)। १। ३। ८२।

परि-मृष्यति। भौवादिकस्य तु। परि-मर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्।

व्याङ्परिभ्यो रमः। १। ३। ८३।

वि-रमति।

उपाच्च। १। ३। ८४।

यज्ञदत्तमुप-रमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्।

विभाषाऽकर्म्मकात्। १। ३। ८५।

उपाद्रमेरकर्म्मकात्परस्मैपदं वा। उप-रमति उप-रमते वा निवर्त्तत इत्यर्थः।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। १। ३। ८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। णिचश्च(उ१७०४०)इत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति। प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः (६)।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च। १। ३। ८७।

(५) स्वरितेत्त्वादुभयपदे प्राप्तेऽयमारम्भः कर्तृगे फले परस्मैपदार्थः।

(६) प्रुद्रुस्रुवां चलनार्थतयोत्तरसूत्रेणैव ग्रहणे सिद्धेऽत्र सूत्रे पुनर्ग्रहणमर्थान्तरार्थं तद्द्योतयन् विवृणोति प्रापयतीति, विलापयतीति, स्यन्दयतीति च।

निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति। अदेः प्रतिषेधः*। आदयते देवदत्तेन। गतिबुद्धीति(२५६पृ०) कर्म्मत्वम् आदिखाद्योर्नेति(२५८पृ०वा०)प्रतिषिद्धम्। निगरण-चलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायन्निषेधः शेषादिति (७५पृ०) अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव। आदयत्यन्नं वटुना।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्त्तृकात्। १। ३। ८८।

ण्यन्तात्परस्मैपदं (७) स्यात्। शेते कृष्णस्तङ्गोपी शाययति।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवद-वसः। १। ३। ८९।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदन्न। पिबतिर्न्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत्कर्त्तृकाकर्मकाः। नृतिस्वलनार्थोऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आ-यामयते। आ-यासयते। परि-मोहयते। रोचयते। नर्त्तयते। वादयते। वासयते। धेट उपसंख्यानम्*। "धापयेते शिशुमेकं समीची" (८)।

---

(७) क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेन तङि प्राप्ते परस्मैपदार्थमारम्भः अणाविति किं हेतुमण्ण्यन्तादकर्म्मकात् पदनियमो मा भूत् तेन आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आ-रोहयते न्यग्भवतीत्यत्र न परस्मैपदम् बुधादिसूत्रात् (७२६३पृ०) इह णेरित्यनुवर्त्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिजेव संभवति। तथाच तदन्तादेवायं विधिरेवं च अणाविति प्रतिषेधः प्रत्यासत्त्या हेतुमण्णिचएव न्याय्यः तेन बुधादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ न परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्ये स्थितम्। तत्त्व०।

(८) समीची इति प्रथमाद्विवचनम्।

अकर्त्रभिप्राये शेषादिति(७५८सू०)परस्मैपदं स्यादेव। तस्मात् पाययति पयः। "दमयन्ती कमनीयता मदम्"। भिक्षा वासयति। वा क्यषः(७२२८सू०)। लोहितायति-लोहितायते। द्युद्भ्यो लुङि (७७७सू०)। अद्युतत्-अद्योतिष्ट। वृद्भ्यः स्यसनोः (७७९सू०)। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्त्तिषते। लुटि च क्लृपः (७८०सू०)। कल्प्ता। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते-कल्प्स्यते। चिक्लृप्सति चिकल्पिषते-चिक्लृप्सते।

इति परस्मैपदप्रक्रिया।

समाप्ता पदव्यवस्था।

अथ भावकर्म्मणोर्लडादयः। भावकर्म्मणोरिति(ऊ२४०पृ०)तङ्।

सार्व्वधातुके यक्।३।१।६७।

धातोर्य्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्म्मवाचिसार्व्वधातुके परे (१)। भावो भावना (२) उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकल(३) धातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः (४)। तिङ्वाच्य(५)भावनाया

---

(१) धातोरेकाच (ऊ२०६पृ०) इत्यतः धातोरिति चिण् भावकर्मणोरित्यतः (ऊ२६८पृ०) भावकर्म्मणोरिति चानुवर्त्तते।

(२) अनुवृत्तं भावपदं व्याचष्टे भावनेति उत्पत्त्यर्थकाद्भवतेर्णिजन्तादचि भाव इति पदं सिद्धमिति भावः।

(३) सकलेति 'फलव्यापारयोर्धातुरि'त्युक्तेः "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैवच क्रिया" इत्युक्तेश्च तथार्थतेति भावः। व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्येऽकर्मकत्वं फलव्यधिकरणत्वे सकर्मकत्वमिति भेदः "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत" इत्युक्तेः।

(४) लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्त्तृधर्म्माभिधायिनएव संभवति न तु भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे युष्मदित्यादि शेषे प्रथम (ऊ७पृ०) इत्यस्य तु युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे प्रथम इति न व्याख्यानं किन्तु मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानमित्याशयेनाह प्रथमेति।

(५) तिङ्वाच्येति घञादिवाच्यायास्तु सत्वरूपतैव।

"साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन" इति

हर्य्युक्तेरिति भावः। अतएव पाकं पाकौ वा करोतीत्यादौ द्वितीया संख्याद्यन्वयः "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः लिङ्गसंख्यान्वयित्वं च प्रकृते द्रव्यत्वं सत्वरूपायाश्च तस्या न तथात्वं

"क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः।

असत्वरूपता तस्या इयमेवावधार्य्यतामिति" हर्य्युक्तेः।

असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न्न द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन (६) संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्त्तरि तृतीया। त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते। बभूवे।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। ६। ४। ६२।

उपदेशे योऽच्(७)तदन्तानां हनादीनाञ्च चिणीवाङ्गकार्य्यं(८)

(६) भावाख्याते एकवचनस्य न सार्व्वत्रिकत्वम् उष्ट्रासिकाः आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्योदाहरणे बहुवचनस्यापि दर्शनादित्याशयेनाह तस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्युक्तम्। उभयत्र धात्वर्थनिर्द्देशे स्त्रियां ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इत्यासिकाः शायिका इत्यनयोर्बहुत्वविवक्षया तयोरुपमानत्वेन तदुपमेयेऽपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र बहुवचनम् उष्ट्राणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशशयनानि तादृशानि आसनशयनानीति बोधात् उभयोस्तुल्यसंख्यकत्वम्। प्रपञ्चस्त्वस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः।

(७) उपदेश इत्यजादीनां द्वन्द्वनिर्द्दिष्टत्वेऽप्यच एव विशेषणम् नत्वन्येषामभिव्यभिचारादित्याशयेनाह उपदेशे योऽजिति उपदेशेऽजन्तानामिति तु नोक्तं तथासति णिजन्तानामुपदेशाभावात् तेभ्यो न स्यात् साक्षादुच्चारणं हि उपदेशः स च णिच एव नतु णिजन्तस्य।

(८) चिणीव चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः स्यादिषु सप्तमीनिर्द्देशादित्याशयेनाह चिणीवेति तद्भावनिर्द्देशात् परिगणितकार्य्याण्येव भवन्ति यदाहुः

"चिण्वद्वृद्धियुक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तोऽविघातीति"॥

अयमर्थः चिण्वदित्यतिदेशाद्वृद्ध्यादिकं भवति तथा च भाविनित्यादौ वृद्धिर्दायितेत्यादौ युक् घानिष्यतेइत्यादौ घत्वं शय्यन्तात् शमेः

वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्म्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीना-मिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्द्धधातुकइत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणन्नेतरेषामव्य-भिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । भाविता-भविता । भावि-ष्यते-भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट-भविषीष्ट ।

चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ।

च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्म्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभा-विष्यत-अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभू-यते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्-अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भाव-याम्बभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इटएत्वे च कृते ह्एतीति (७२७सू०) हत्वन्न तासिसाहचर्य्यात् अस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्व्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिटआभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते-भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट-भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्-

शामिता-शमितेत्यादौ चिण्णमुलोरिति (७२३सू०) मितामुपधाया वा दीर्घः । चयन्तादिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वेन अनिटीति (७६०सू०) निषेधाप्रवृत्तेर्णिलोपः । भू ता इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति यतोऽयं नित्यः वलुनिमित्तस्तु इट् तत्र न प्रवर्त्तते सएव अविघाती णिचो लोपाहेतुरित्यर्थः ।

अभाविषातां । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभुवाञ्चक्रे । बोभाविता बोभविता । अकृत्सार्व्वेति (७५।सू०) दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता-स्तोता । स्ताविष्यते-स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषातां-अस्तोषातां । गुणोऽर्त्तीति (७८६सू०) गुणः । अर्य्यते । स्मर्य्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता-अर्त्ता । स्मारिता-स्मर्त्ता । गुणोऽर्त्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात्(७१६३सू०)नेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति(१७७सू०)नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु वन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । अयङ्यि क्ङितीति(७२१०सू०) । शय्यते ।

तनोतेर्य्यकि । ६ । ४ । ४४ ।

आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते-तन्यते । ये विभाषा (७८१सू०) । जायते-जन्यते ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ।

तपश्च्लेश्चिण् न स्यात्कर्मकर्त्तर्य्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन पापकृत्, तेनाभ्याहतमित्यर्थः । कर्मणि (८) लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्ता अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्त्वम् (७११८६सू०) । दीयते । धीयते । आदेच(७८४सू०)इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्त्व ज्ञकशकारादौ निषेधः एषामादिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले

(८) कर्मवत् कर्मणेत्यनेन (७२७४सू०) कर्मकर्त्तुः कर्मवत्कार्य्यातिदेशात् कर्मणीति उक्तम् ।

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ।

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, ञिति-णिति-कृति च । दायिता-दाता । दायिषीष्ट--दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्--अदिषाताम् । अधायिषाताम्--अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् अग्लासाताम् । हन्यते । अचिस्लोः (७ । ८६ पृ० सू०) इत्युक्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति (१५८ पृ०) कुत्वम् । घानिता-हन्ता । घानिष्यते-हनिष्यते । आशीर्लिङि । बधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः आर्द्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे । बधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम्-अहसाताम् । पक्षे । बधादेशः । अबधि । अबधिषाताम् । अघानिष्यत--अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्बधादेशः स्यादिति वाच्यम् अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । ग्लायते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् प्रकृतस्य बलादिलक्षणस्यैवेटोग्रहोऽलिटीत्यनेन (७ । १५८ पृ०) दीर्घविधानात् । ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट--ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम् । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लिङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथाहि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् द्वितीये लिटि वृतो वेति (७ । ०पृ०) वा दीर्घः । अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एषान्त्रयाणां लत्वपक्षेत्वं ढत्वत्रयञ्चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः (१०) ।

(१०) अचि विभाषेति (७ । ५ पृ०) रेफस्य लत्वे उक्तरूपत्रयेण सह षट्,

लिङ्सिचोरिति(७१४६पृ०) विकल्पादिड्भावे उश्चेति (७८१पृ०) कित्त्वम् रपरत्वं हलि चेति(१५७पृ०) दीर्घः । इणः षीध्वमिति (७२६पृ०) नित्यमढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ(११) उक्तपक्षवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

"इड्दीर्घश्चिण्वदिड् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकन्तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्" ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ।

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो(१२)मितां ह्रस्व एव(७१७४पृ०सू०)तु न विकल्पितः णयन्तासौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः (१३) सिद्ध्यति ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न (१४) स्थानिवदित्यव-

---

विभाषेट इत्यनेन(७६५पृ०)षसां ढत्वे द्वादश द्वादशानां मध्ये अनचि चेति (३२पृ०)षसां ढस्य षसां धस्य च द्वित्वे द्वित्वरहितैः सह चतुर्विंशतिः मय इति (३६पृ०) षष्ठीतिपक्षे वकारस्यापि द्वित्वं त्वष्टचत्वारिंशत् अनचि चेति (३२पृ०) मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिरित्यर्थः ।

(११) अचोरहाभ्यामिति (३८पृ०) ढस्य द्वित्वे द्वयोरपि वस्य यणोमय (३६पृ०) इति द्वित्वे चत्वारि, चतुर्णामपि मस्य अनचि चेति (३२पृ०) द्वित्वे अष्टावित्यर्थः ।

(१२) जनीजॄषेत्यादिना (७८५पृ०)मित्संज्ञकानां यो ह्रस्वः प्रक्रान्त इत्यर्थः ।

(१३) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे व्यवधानादिति भावः ।

(१४) न पदान्तेति (२५पृ०) सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

ष्टस्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः (१५) प्रत्याख्याताः। णाविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणाच्चेदृन्माऽस्त्विति तदाशयः। शामिता--शमिता--शमयिता। शामिष्यते-शमिष्यते-शमयिष्यते। यङन्तात्सिच्। शंशम्यते। शंशामिता-शंशमिता-शंशमयिता। यङ्लुगन्तात्सिच्यप्येवम्। भाष्यमते तु। यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः। ण्यन्तत्वाभावे। शम्यते मुनिना।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः। ७। ३। ३४।

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि, ञिति-णिति-कृति च। अशमि। अदमि। उदात्तोपदेशस्येति किम् अगामि। मान्तस्य किम् अवादि। अनाचमेः किम् अचामि। अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् *। चिणि आयादय इति(उ५७पृ०)णिङभावे। अकामि। णिङ्णिचोरप्येवम्। अवामि। वध हिंसायाम्। हलन्तः। अनिवध्योरिति (उ१२६पृ०) न वृद्धिः। अवधि। जागोऽविचिणल्ङित्स्वित्युक्तेः(उ१२४पृ०)न गुणः। अजागारि।

भञ्जेश्च चिणि। ६। ४। ३३।

नलोपो वा स्यात्। अभाजि-अभञ्जि।

(१५) भाष्यमते तु त्रिपादीस्थे दीर्घे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धत्वेन न प्रवर्त्तते इत्यवलम्ब्य न पदान्तेत्यादिसूत्रे (२५पृ०) द्विर्वचनादयः प्रत्याख्यातास्तदाह द्विर्वचनेत्यादि।

विभाषा चिण्णमुलोः। ७। १। ६९।

लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि-अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्म्मकाणान्तु

"गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया।
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः"।

गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्राममनीयते-ह्रियते-कृष्यते-उह्यते। बोध्यते माणवकन्धर्मः, माणवको धर्ममिति वा। भोज्यते, माणवकमोदनः, माणवकश्चोदनं वा। देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते: अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार-इष्यते। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः।

इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया।

यदा सौकार्य्यातिशयं द्योतयितुं कर्त्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्व्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्त्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्म्मणस्तु कर्त्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्त्तरि तु (१) ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।

कर्मस्थया (२) क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । कार्य्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् ।

"प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति" ॥

(१) वाक्यमनुरुन्धानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मकार्य्यातिदेशकसूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति ।

(२) कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन "फलव्यापारयोर्धातु"रित्युक्तेः "धातोरर्थः क्रियोच्यते" इत्युक्तेश्चेत्यर्थः तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदं "कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवदि"त्युक्तेः "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादय" इत्युक्तेः कर्मस्था कर्ममात्रस्थाः । गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः "कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादय"इत्युक्तेः ।

ल्लिङ्याशिष्यङिति (उ४९२पृ०)द्विलकारकारकाल्ल(३)इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अतएव कृत्यक्त-(४)-खलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च। सैवेदानीङ्कर्तृस्था न तु तत्तुल्या। सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्था(५)भेदोपाधिकन्तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यान्तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते(उ२७४पृ०)साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः। स्मरति श्रद्दधाति वा। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र(६)। नहि पक्वा-

(३) व्यत्ययोबहुलं(उ४९१पृ०)ल्लिङ्याशिष्यङिति सूत्रयोः सन्धिजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः।

(४) कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तग्रहणं प्रायिकं सिनोग्रासइत्यादौ कर्मकर्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम्।

(५) वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथाचावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः।

(६) नेतरत्रेति।

"निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते।
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" ॥

इतिहर्य्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्यइति हर्य्युक्तः सिद्धान्तो द्योत्यत इति भावः।

पक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्था तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेन "अनुव्यवस्यमानेऽर्थे" इति व्याख्यातम् कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयश्चानश्‌_नत्वात्मनेपदम्। सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। अन्योऽन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामन्नयति। दुहिपच्योर्बहुलम्(७) सकर्मकयोरिति वाच्यम्।

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। ३। १। ८९।

एषाङ्कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ नस्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः। चिण् तु विकल्पिष्यते। शप्लुक्। गौः पयो दुग्धे (८)।

अचः कर्म्मकर्त्तरि। ३। १। ६२।

अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात् कर्मकर्त्तरि तशब्दे परे। अकारि—अकृत।

दुहश्च (९)। ३। १। ६३।

(७) द्विकर्म्मकत्वादनयोरेकस्य कर्म्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायामप्यन्यस्य कर्म्मणोविद्यमानतया सकर्म्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः।

(८) "गौणे कर्म्मणि दुह्यादे"रित्युक्तत्वाम् गौणकर्मण एव दुह्यादेः कर्त्तृत्वविवक्षा न्यादेस्तु मुख्यकर्मण एव तथात्वमिति द्योतयन्नुदाहरति गौः पयो दुग्धे इति न तु गां पयोदुग्धे इति अत्र यक्चिणोर्निषेधः आत्मनेपदं तु नित्यमेवेति बोध्यम्।

(९) कर्मकर्त्तर्य्येव दुहः च्लेश्चिण् वा स्यात् कर्मणि तु नित्यमेवेत्यर्थः।

अदोहि। पक्षे क्सः। लुग्वेति (७६२पृ०) पक्षे लुक्। अदुग्ध-अधुक्षत। उदुम्बरः (१०) फलम्पच्यते। सृजियुज्योः श्यंस्तु *। अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता बहुलङ्कर्मवत् यगपवादश्च (११) श्यन्वाच्य इत्यर्थः। सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्य्येवेति वाच्यम् *। सृज्यते स्रजम्भक्तः श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्ज्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। भूषाकर्मकिरादिसनाञ्चान्यत्रात्मनेपदात् *। भूषावाचिनां किरादीनां सनन्तानाञ्च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः (७५४पृ०)। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्त्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् (१२)।

न रुधः। ३। १। ६४।

अस्माच्च्लेश्चिण्। अवारुद्ध गौः। कर्म्मकर्त्तरीत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन।

तपस्तपःकर्म्मकस्यैव। ३। १। ८८।

(१०) कालउदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणकर्म्मणउदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम्।

(११) यगपवादश्यन्विधानं स्वरार्थम् श्यनो नित्यमाद्युदात्तत्वात् यकस्तथात्वाभावादिति द्रष्टव्यम्।

(१२) पूर्ववत् सनद्त्यादिना (७२५५पृ०) सनः प्रकृतिभूतधातुसंबन्धिपदेन समं पदव्यवस्थावत् कर्त्तृस्थकर्मस्थव्यवस्थापि द्रष्टव्येत्याशयः।

कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थएवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तपस्तापसः अर्ज्जयतीत्यर्थः। तपोऽनुतापे चेति (उ१६६पृ०) चिण्निषेधात्सिच्। अतप्त। तपःकर्मकस्येति किम् उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ(उ२७६पृ०)। प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट–प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिच्श्रिब्रूञामुपसंख्यानम् *। कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्डः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट् तु स्यादेव। कारिष्यते। उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा। अवोचत। भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् *। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम्। उत्पुच्छयते गौः। उदपुपुच्छत। यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ। श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वात् (उ१८०पृ०) णिजभावपक्षे ग्रहणम्। श्रन्थति मेखलां देवदत्तः। श्रन्थते। अश्रन्थिष्ट। ग्रन्थति ग्रन्थम्। ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्रन्थिष्ट। क्र्यादिकयोस्तु(उ१६७पृ०)। श्रथ्नीते। ग्रथ्नीते। स्वयमेव विकुर्वते सैन्धवाः वल्गन्तीत्यर्थः। वेः शब्दकर्मणः, अकर्मकाच्चेति(उ२४६पृ०) तङ्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे। विकुर्वते सैन्धवाः। व्यकारिष्ट। व्यकारिषाताम्। व्यकारिषत। व्यकृत। व्यकृषाताम्। व्यकृषत।

कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च।३।१।९०।

अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदञ्च।

आत्मनेपदापवादः। कुष्यति-कुष्यते पादः। रज्यति-रज्यते वस्त्रम्। यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। कोषिषीष्ट (१२)। रङ्क्षीष्ट।

इति कर्मकर्त्तृतिङ्प्रक्रिया।

---

(१२) श्यन्सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यनभावे न प्रवर्त्तते इत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोषिषीष्टेति।

अभिज्ञावचने लृट्। ३। २। ११२।

स्मृतिबोधिन्युपपदे (१)भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङो-ऽपवादः। स्मरसि कृष्ण! गोकुले वत्स्यामः (२)। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्।

न यदि। ३। २। ११३।

यद्योगे उक्तन्न। अभिजानासि कृष्ण! यद्वने अभुञ्ज्महि(३)।

विभाषा साकाङ्क्षे। ३। २। ११४।

उक्तविषये लृड्वा स्यात्। लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षत्वे चार्थः। स्मरसि कृष्ण! वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो (४) लक्षणञ्चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि "न यदीति" बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः। परोक्षे लिट् (उ८४०)।

---

(१) भूतइत्यधिकारे अनद्यतने लङ्(उ१५पृ०) इत्यतोऽनद्यतन इत्यनुवर्त्तते। अभिज्ञा स्मृतिरुच्यतेऽनेनेति अभिज्ञावचनमिति विग्रहइत्याशयेन व्याचष्टे स्मृतिबोधिनीति।

(२) वत्स्याम इति अवसामेत्यर्थः पश्य मृगोधावतीत्यत्र वाक्यार्थकर्म्मकदर्शनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासरूपवाक्यार्थएव कर्म्म कृष्णेति सम्बोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणं तथाच पूर्व्वोक्तवाक्यार्थरूपनिवासकर्मकं कृष्णसम्बोध्यकं स्मरणमिति विशिष्टबोधः।

(३) न यदीत्यत्र लृटः प्रतिषेधे उत्सर्गेण लङित्युदाहरति अभुञ्ज्महीति।

(४) वासोलक्षणं प्रसिद्धत्वात् ज्ञापकमित्यर्थः चारणं लक्ष्यं सहसा बुद्ध्यनारोहात् साध्यमित्यर्थः।

चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्। "सुप्तोऽहं किल विललाप"। "बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्"। अत्यन्तापह्नवे (५) लिड्वक्तव्यः ॰। कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहङ्कलिङ्गान् जगाम।

हशश्वतोर्लङ् च। ३। २। ११६।

अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात्। चाल्लिट्। इति ह अकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा।

प्रश्ने चासन्नकाले (६)। ३। २। ११७।

प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः। अगच्छत्किम्?। जगाम किम्?। अनासन्ने तु। कंसञ्जघान किम्?।

(५) अपह्नवोऽपलापस्तत्रात्यन्तिकत्वं तद्धेतोरपह्नये भवति। नाहं कलिङ्गमित्यादौ वासहेतोः कलिङ्गगमनस्यापह्नवादात्यन्तिकत्वं बोध्यम्। कलिङ्गो नाम देशो गन्तुं निषिद्धः

"अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति" स्मृतेः

तस्मिन् देशे त्वया गत्वा चिरं स्थितमिति केनचिदभियुक्तं स आह नाहमित्यादि। यदा तु कलिङ्गेषु अगाइत्युक्तः गमनमेवापलपति तदा नात्यन्तिकापह्नव इति तत्र लङेव न कलिङ्गेषु अगच्छमिति।

(६) प्रश्ने इति कर्म्मणि नङ्। भूतानद्यतने परोक्षे इत्यनुवर्त्तते तदाह लिड्विषये इति आसन्नकालश्च पञ्चवर्षाभ्यन्तरः तदतीतः कालः विप्रकृष्ट इति भेदः। तत्त्व०।

लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ।

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ।

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

ननौ पृष्टप्रतिवचने (७) । ३ । २ । १२० ।

अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

नन्वोर्विभाषा (८) । ३ । २ । १२१ ।

अकार्षीः किम् ? न करोमि नाकार्षम् । अहन्नु करोमि अहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ।

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे पक्षे यथाप्राप्तम् (९) । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम् यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने (१०)

---

(७) पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विषयं द्योतयन्नुदाहरति अकार्षीः किमिति प्रश्ने, ननु करोमि भोरित्युत्तरम् ।

(८) नन्वोरिति भूते इत्येव । पक्षे लुङ् ।

(९) पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ्लटोरभावपक्षे लङ्, परोक्षे तु लिट् ।

(१०) भविष्यति गम्यादय (७४१२५७०) इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोर्लट्। ३। ३। ४।

यावद्भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। निपातयोः किम्। यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा यास्यति।

विभाषा कदाकर्ह्योः। ३। ३। ५।

भविष्यति लट् वा स्यात्। कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा।

किंवृत्ते (११) लिप्सायाम्। ३। ३। ६।

भविष्यति लड् वा स्यात्। कङ्कतरङ्कतमं वा भोजयसि। भोजयिष्यसि भोजयितासि वा। लिप्सायाङ्किम्। कः पाट लिपुलङ्गमिष्यति।

लिप्स्यमानसिद्धौ च। ३। ३। ७।

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायाम्भविष्यति लड् वा स्यात्। योऽन्नं (१२) ददाति दास्यति दाता वा। स स्वर्गं याति यास्यति याता वा।

लोडर्थलक्षणे च। ३। ३। ८।

---

(११) किमा किंशब्देन वृत्तौ निष्पन्नः शब्दः कतरकतमादिस्तस्मिन्नुपपदे लिप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः।

(१२) लिप्सायां पूर्व्वसूत्रेणैव सिद्धावकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति योऽन्नमिति।

लोडर्थः (१३) प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति लङ् वा स्यात्। कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वङ्गाश्चारय। पक्षे (१४) लुट्लृटौ।

लिङ् चोर्द्धमौहूर्त्तिके। ३। ३। ९।

ऊर्द्ध्वम्मुहूर्त्ताद्भवः ऊर्द्धमौहूर्त्तिकः निपातनात्समासः (१५) उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्द्धमौहूर्त्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा। अथ लक्ष्छन्दोऽधीष्व।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा। ३। ३। १३१।

समीपमेव सामीप्यम् स्वार्थे ष्यञ् वर्त्तमाने लट् (३२५०) इत्यारभ्य उणादयो बहुलमिति(३४२१९०)यावत् येनोपाधिना (१६) प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः।

---

(१३) लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः लोडर्थः प्रैषादिस्तथाच कृष्णभोजनं प्रैष्यगोचारस्य लक्षणं कृष्णभोजनकाले त्वया गोचारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

(१४) पक्षे इति कृष्णश्चेद्भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं गाश्चारयेति प्रयोगः।

(१५) तद्धितार्थोत्तरपदे(२५५१०) इत्यत्र दिक्संख्ये (२५५१०) इत्यनुवर्त्तनादिह समासो न स्यादित्याशङ्कायामाह निपातनादिति।

(१६) येनोपाधिना धातुविशेषोपाधिना ये प्रत्यया येभ्यो धातुभ्योविहितास्तेभ्यएव ते स्युरिति फलितोऽर्थः।

कदा आगतोऽसि ? (१७)अयमागच्छामि अयमागमम्। कदा गमिष्यसि ? एष (१८) गच्छामि गमिष्यामि वा।

आशंसायां भूतवच्च।३।३।१३२।

वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् (१९)। देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवापुस्म वपामः वप्स्यामो वा। समान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न।

क्षिप्रवचने लृट्।३।३।१३३।

क्षिप्रपर्य्याये उपपदे पूर्व्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः। नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः।

आशंसावचने लिङ्।३।३।१३४।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्नतु भूतवत्(२०)। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय।

(१७) आगतोऽसीति भूतकाले प्रश्ने आगच्छामीत्युत्तरवाक्ये भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्वधुनैवागत इति भूतकालस्य वर्त्तमानसामीप्यद्योतनाय। तेनागमनाविनाभूतं श्रमस्वेदादिकमुपदिश्यते एवं भविष्यत्यपि बोध्यम्।

(१८) एष इति गमनोद्योगद्योतनाय, परिकरबन्धादिकद्योतनेन भविष्यतो वर्त्तमानसामीप्यं प्रतीयते।

(१९) आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा तस्यावर्त्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यतीत्युक्तम्।

(२०) न भूतवदिति न वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम्।

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। ३। ३। १३५।

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ (२१) न। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा। सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित (२२)। सोमेनायष्ट। येयं अमावस्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते सोमेन यक्ष्यते।

भविष्यति मर्य्यादावचनेऽवरस्मिन्। ३। ३। १३६।

भविष्यति काले मर्य्यादोक्ताववरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न (२३)। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य (२४) यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः।

कालविभागे चानहोरात्राणाम्। ३। ३। १३७।

पूर्वसूत्रं सर्व्वमनुवर्त्तते (२५)। अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे

(२१) भूतानद्यतने लङ्(३।५ पृ० सू०) भविष्यत्यनद्यतने लुट्(३।२ पृ० सू०) एतौ यौ विहितौ तौ नेत्यर्थः।

(२२) लङ्लुटोर्निषेधेऽपि भूते लुङ् भविष्यति च लृट् भवत्येवेति द्योतयन्नुदाहरति आधितेति।

(२३) अक्रियासातत्यार्थमसामीप्यार्थञ्चायमारम्भः। अनद्यतनवन्नेति लुङ्न नेत्यर्थः। इह देशकृता मर्य्यादा उत्तरसूत्रे कालकृतेति भेदः।

(२४) तस्य पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः।

(२५) मर्य्यादोक्तौ कालविशेषे कालभेदाद्यदवरं तस्मिन् विभागे भविष्यति अनद्यतनवन्न, स चेत् कालविशेषोऽहोरात्रसम्बन्धी नेत्यर्थः।

प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। ऽनहोरात्राणामित्किम् योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे।

परस्मिन्विभाषा। ३। ३। १३८।

अवरस्मिन्वर्जम्पूर्व्वसूत्रद्वयमनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे-अध्येतास्महे। लिङ्निमित्ते(२६) लृङ् क्रियातिपत्तौ(उ०पृ०) भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्।

भूते च (२७)। ३। ३। १४०।

पूर्व्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्त्तते।

वोताप्योः। ३। ३। १४१।

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते (२८) लृङ् चेत्यधिक्रियते। पूर्व्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्त्तत इति विवेकः।

गर्हायां लडपिजात्वोः। ३। ३। १४२।

---

(२६) भ्वादौ भूधातुप्रकरणे (उ०पृ०) व्याख्यातम्।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियाऽनिष्पत्तावित्यर्थः।

(२८) लिङ्निमित्ते भूते एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमिति। तत्त्व०

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये (२९) गर्हायाम्। लृङा-दीन् (३०) परत्वादयम्बाधते। अपि जायान्त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत्।

विभाषा कथमि लिङ् च।३।३।१४३।

गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ्। चाल्लट्। कथन्धर्म्मन्त्यजेस्त्य-जसि वा। पक्षे कालत्रयलकाराः। अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा। कथन्नाम तत्रभवान् धर्म्ममत्यक्ष्यत्।

किंवृत्ते लिङ्लृटौ।३।३।१४४।

गर्हायामित्येव विभाषा तु नानुवर्त्तते (३१)। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत् (३२)

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि।३।३।१४५।

गर्हायामिति निवृत्तम् (३३)। अनवक्लृप्तिरसम्भावना। अम-र्षोऽक्षमा। न सम्भावयामि, न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। कः, कतरः, कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्।

(२९) कालविशेषानुपादानादित्यर्थः।

(३०) लृङ्लुङ्भ्यां चत्वाचोरित्यादिविषयेऽपि लडेव प्रयुज्यते इति भावः।

(३१) लिङ्लृटौ कालत्रये स्त इत्यर्थः। नानुवर्त्ततेइति तेनास्मिन् वि-षये पक्षे लकारान्तरं न भवतीत्यर्थः।

(३२) क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्यर्थः।

(३३) लिङ्लटावनुवर्त्तेते तौ च कालत्रयेऽपि स्तस्तौ तु सर्व्वलकारापवादौ।

किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट्। ३। ३। १४६।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्त्तते। किङ्किलेतिसमुदायः क्रोधद्योतकउपपदम्। अस्त्यर्थाः अस्ति-भवतिविद्यतयः। लिङोऽपवादः (३४)। न श्रद्दधे, न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नम्भोक्ष्यसे। अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीङ्गमिष्यसि। अत्र लृङ् न।

जातुयदोर्लिङ्। ३। ३। १४७।

यदायद्योरुपसंख्यानम् *। लृटो (३५) ऽपवादः। जातु यत् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न मर्षयामि वा। लृङ् प्राग्वत्।

यच्चयत्रयोः (३६)। ३। ३। १४८।

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्य्याः न श्रद्दधे, न मर्षयामि।

गर्हायाञ्च (३७)। ३। ३। १४९।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्य्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यन्तत्।

चित्रीकरणे च। ३। ३। १५०।

---

(३४) प्राप्तयोर्लिङ्लृटोर्लिङ्ग्रहणात् लिङ् निवर्त्ततइत्याशयेनाह लिङो-ऽपवाद इति।

(३५) लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्व्वचनमिदं लृटोबाधनार्थमित्याह लृटइति।

(३६) योगविभाग उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रशब्दयोरेवानुवृत्त्यर्थः।

(३७) कालत्रयेऽयं विधिर्भवति सर्व्वलकारापवादः।

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्य्यमेतत्।

शेषे लृडयदौ। ३। ३। १५१।

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात्। आश्चर्य्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किम् आश्चर्य्यं यदि सोऽधीयीत।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३८)। ३। ३। १५२।

वाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत, अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपि-धास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लिङ्।

कामप्रवेदनेऽकच्चिति। ३। ३। १५३।

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्नतु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अकच्चितीति किम् कच्चिज्जीवति।

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे। ३। ३। १५४।

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः। सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या विपरिणाम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भा-

(३८) धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रयेऽपि शापहरणस्य निवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेऽपि नित्य इत्यर्थः।

ष्टनमलमिति, अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति। अपि(३९)गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। सिद्धाप्रयोगे किम् अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति।

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि। ३। ३। १५५।

पूर्व्वसूत्रमनुवर्त्तते। सम्भावनार्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् नतु यच्छब्दे। पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान्। अयदि किम् सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम्।

हेतुहेतुमतोर्लिङ्। ३। ३। १५६।

वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं (४०) यायात् कृष्णन्नंस्यति चेत्सुखं यास्यति। भविष्यत्येवेष्यते। नेह। हन्तीति पलायते।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (४१)। ३। ३। १५७।

इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान्। एवङ्कामये प्रार्थयेइत्यादियोगे बोध्यम्। कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् *। नेह। इच्छन् करोति।

(३९) सम्भावनाद्योतकोऽपिशब्दः गिरिभेदनं पर्य्याप्तमिति सम्भावनादिति कालसामान्ये लिङ् सम्भावनञ्च क्रियासु योग्यतेति बोध्यम्।

(४०) कृष्णनमनं सुखप्राप्तौ हेतुरिति क्रिययोः कार्य्यकारणभावोऽत्र लिङा द्योत्यते।

(४१) इच्छार्थेषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ स्तः लिङ् चेत्यत्र(उ२९२ पृ०)समानकर्त्तृकेष्वित्यनुवृत्त्य लिङ् विधानादिह असमानकर्त्तृकेष्विति बोध्यम्।

लिङ् च। ३। ३। १५९।

समानकर्त्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात्। भुञ्जीयेतीच्छति।

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने। ३। ३। १६०।

लिङ् स्यात्पक्षे लट्। इच्छेत् इच्छति। कामयेत कामयते। विधिनिमन्त्रणेति (७।६५०) लिङ्। विधौ। यजेत। निमन्त्रणे। इह भुञ्जीत भवान्। आमन्त्रणे। इहासीत। अधीष्टे। पुत्रमध्यापयेद्भवान्। सम्प्रश्ने। किम्भो वेदमधीयीय, उत तर्कम्?। प्रार्थने। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। ३। ३। १६३।

प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। भवान् यजताम्। चकारेण (४२) लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् (४३)।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके (४४)। ३। ३। १६४।

प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते। मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम्।

(४२) चकारेणेति लोट् चेति(७।३७०) पृथक्सूत्रकरणस्येदमेव प्रयोजनमेकसूत्रत्वे द्वयोरप्यनुकर्षणं स्यादिति भावः।

(४३) प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्व्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः

(४४) प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङोविधानार्थमिदं सूत्रं प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्व्वेण प्राप्ते एव लिङ्लोट्कृत्यानां कालविशेषे लिङा बाधा मा भूदिति चकार इति बोध्यम्।

स्मे लोट्। ३। ३। १६५।

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङ्: कृत्यानाञ्चापवादः। ऊर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् यजतां स्म।

अधीष्टे च। ३। ३। १६६।

स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात्। त्वं स्म अध्यापय।

लिङ् यदि। ३। ३। १६८।

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु (४५) च लिङ् स्यात्। कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान्।

अर्हे (४६) कृत्यतृचश्च। ३। ३। १६९।

चाल्लिङ्। त्वं कन्यां वहेः।

शकि लिङ् च। ३। ३। १७२।

शक्तौ लिङ् स्यात्। चात्कृत्याः। भारं त्वं वहेः। माङि लुङ् (७१८पृ०) मा कार्षीः। कथं मा भवतु मा भविष्यतीति नायं माङ् किन्तु माशब्दः।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। ३। ४। १।

(४५) कालसमयवेलासु तुमन् (७४३२पृ०) इत्यतोनुवृत्तं कालेत्यादिष्विति उपपदेष्विति वचनविपरिणामः। अयं तुमुनोऽपवादः।

(४६) अर्हे योग्ये कर्त्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्तीत्यर्थः। त्वया कन्या वोढव्या वहनीया त्वं कन्या वोढा त्वं कन्यां वहेरित्यादौ कन्योद्वहनं तव योग्यमित्यर्थः सर्व्वत्र।

धात्वर्थानां (४७ सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः (४८) प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः (४९)। "वसन् ददर्श" भूते लट्। अतीतवासकर्तृकर्तृकन्दर्शनमर्थः। सोमयाजी अस्य पुत्रो भविता सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकम्भवनम्।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः।३।४।३।

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसामर्थ्यात् तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि, (५०) आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्म्मकर्तृषु।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम्।३।४।३।

(४७) धातुपदं धात्वर्थपरं धात्वर्थयोः परस्परसम्बन्धे प्रधानकालानुसारेणान्येऽपि प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः। तथाहि वसन् ददर्शेत्यादौ वासदर्शनयोःपरस्परसम्बन्धेन बोधनात् ददर्शेति मुख्यक्रियापेक्ष एव वसन्निति वर्त्तमानार्थकशतृप्रत्ययो भूतकालबोधकएवेति बोध्यम्।

(४८) तिङन्तवाच्येति प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः।

(४९) प्रत्यया इति कालान्तरबोधका अपि भवन्तीति शेषः।

(५०) कर्त्तरि हिरिति हिशब्दस्य कर्त्ता वाच्यः, स्वशब्दस्य भावकर्म्मकर्त्तेति कैयटोक्तेरिति भावः।

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं (५१) वा स्यात्।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्व्वस्मिन् (५२)। ३।४।४।

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूतएव धातुरनुप्रयोज्यः।

समुच्चये सामान्यवचनस्य। ३।४।५।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च। ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः। क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये *। याहि याहीति याति। पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः एककर्त्तृकं वर्त्तमानं यानम् यातीत्यस्य इति शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्य्यं ग्राहयति। एवं यातः। यान्ति। यासि। याथः। याथ। यात यातेति यूयं याथ। याहि याहीत्ययासीत् यास्यति वा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे। समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ। भुङ्गध्वम् आस्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नम्भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते। एतेन "पुरीमवस्कन्द लुनीहि

(५१) प्रागुक्तं धातोर्लोट् लोटो हिस्वावित्यादि कार्य्यमित्यर्थः।

(५२) पूर्व्वस्मिन्नित्यस्य क्रियासमभिहारे इत्यर्थः।

नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः। विग्रह्य चक्रे-नमुचिद्विषा बली यइत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव” इति व्याख्यातम् अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनस्त्वस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमहारइत्यास्यानत्तुवृत्तेः लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च। पुरीमवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद्भ्रम एव पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात्।

इति लकारार्थप्रक्रिया।

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे

तिङन्तं समाप्तम्।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितायां सरलाख्यायाम्
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्तप्रकरणव्याख्यानम्
सम्पूर्णम्।

सिद्धान्तकौमुदी

कृत्यप्रक्रिया।

धातोः। ३। १। ९१।

आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम्। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् (२७७पृ०)।

कृदतिङ्। ३। १। ९३।

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्। ३। १। ९४।

परिभाषेयम् (१)। अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना।

कृत्याः। ३। १। ९५।

(१) परिभाषेयमिति अधिकारसूत्रत्वे स्त्र्यधिकारपर्यन्तस्य विभाषया बाध्यबाधकताङ्गीकारापत्त्या तदूर्ध्वं विहितयोः क्त्वातुमुनोर्नित्यं बाध्यबाधकतापत्तिस्तथाच गत्वा भुज्यते इति गन्तुं भुज्यते इत्युभयोरपि भावार्थकतया नित्यं बाध्यबाधकतापत्तिरिति भावः। अत्र असरूप इत्युक्तेः सरूपस्तु नित्यं बाध्यते एव तेन एरजिति(उ४४२पृ०) ऋदोरप् (उ४४२पृ०) इत्यादयो घञादिबाधकाः। अस्त्रियामित्युक्तेः स्त्र्यधिकारेऽसरूपो नित्यं बाध्यते एव तेन स्त्रियां क्तिन्नित्यस्य(उ४४८पृ०) अः प्रत्ययादिति (उ४५१पृ०) बाधकमिति बोध्यम्।

अधिकारोऽयम् ण्वुलः (२) प्राक्

कर्त्तरि कृत्। ३। ४। ६७।

कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्ते

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः। ३। ४। ७०।

एते भावकर्मणोरेव स्युः।

तव्यत्तव्यानीयरः। ३। १। ९६।

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः। तकाररेफौ स्वरार्थौ। एधितव्यम् एधनीयन्त्वया। भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वञ्च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्म्मस्त्वया। वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च *। वसतीति वास्तव्यः। केलिमर उपसंख्यानम् *। पचेलिमा माषाः पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरला भेत्तव्याः। कर्मणि प्रत्ययः। वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यत इत्याह तद्भाष्यविरुद्धम्।

कृत्यचः। ८। ४। २९।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयम्। अचः किम्प्रमग्नः। निर्विण्णस्योपसंख्यानम् *। अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम्। परस्य णत्वम् पूर्व्वस्य ष्टुत्वम्। निर्विण्णः।

(२) प्रागिति ण्वुलृचावित्यस्मात् (उ३।१।१३३) प्रागेव कृत्या इत्यधिक्रियन्ते इत्यर्थः।

णेर्विभाषा। ८।४।३०।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रयापणीयम्-प्रयापनीयम्। विहितविशेषणं किम्। यका(३)व्यवधाने यथा स्यात् प्रयाप्यमाणम्पश्य। णत्वे दुरुपसर्गत्वन्नेत्युक्तम् (७२ पृ०) दुर्यानम्। दुर्यापनम्।

हलश्चेजुपधात्। ८।४।३१।

हलादे(४)रिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात्। प्रकोपणीयं-प्रकोपनीयम्। हलः किम् प्रोहणीयम्। इजुपधात्किम् प्रवपणीयम्।

इजादेः सनुमः। ८।४।३०।

सनुमश्चेज्वति इजादेर्हलन्ताद् (५) विहितो (६) यः कृत्तत्स्थस्यैव। प्रेङ्खणीयम्। इजादेः किम् मगि समर्पणे प्रम-

(३) ण्यन्तात् विहितइत्यनुक्तौ यका व्यवधानेन ण्यन्तपरत्वाभावात् णत्वं न स्यात् णेर्विभाषेत्यत्र ण्यन्तकृतोरव्यवधानापेक्षा अड्व्यवायेऽपीत्यनेन(९१पृ०सू०)न निवर्त्तनीयेति भावः। अत्र यकेत्युपलक्षणम् आने मुगिति (७२६५पृ०) मुका व्यवधानेऽपि णत्वं बोध्यम्।

(४) इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् हलइत्यस्य वैयर्थ्यभिया तदादिपरत्वमित्याह हलादेरिति।

(५) हलइत्यनुवृत्तं तदन्तपरमिजादेर्हलादित्वासम्भवादित्याशयेनाह हलन्तादिति।

(६) विहित इति व्याख्यानाभावे ण्यन्तात् विहितस्यापि णिलोपे सति हलन्तपरत्वात् णेर्विभाषेति सूत्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

कृनीयम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् (७)। अट्कुप्वा-
ङिति (६१९०) सूत्रेऽप्येवम्। तेन नेह। प्रेन्वनम्। इह तु
स्यादेव। प्रोम्भणम्।

वा निंसनिक्षनिन्दाम्। ८। ४। ३३।

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे। प्रणिंसितव्यम् प्रनिंसि-
तव्यम्।

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्। ८। ४। ३४।

एभ्यः कृन्नस्य णो न। प्रभानीयम्। प्रभवनीयम्। पूञएवेह
ग्रहणमिष्यते। पूङ्स्तु प्रपवणीयः सोमः। ण्यन्तभादीना-
मुपसंख्यानम् *। प्रभापनीयम्। कृशाञ्जः शस्य यो वेत्युक्तं
(७११२९०)णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्य
वधानान्न णत्वम्। प्रख्यानीयम्।

कृत्यल्युटो बहुलम् (८)। ३। ३। ११३।

स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः।

अचो यत्। ३। १। ९७।

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात्। चेयम्। जेयम्। अज्ग्रहणं शक्य
मकर्त्तुम्। योगविभागोऽप्येवम्। तव्यदादिष्वेव यतोऽपि
सुपठत्वात्।

(७) अट्कुप्वाङिति (६१९०) सूत्रेऽत्रापि नुमानुस्वारो लक्ष्यतद्वत्या-
ख्यानुस्वारेति।

(८) कृत्यसंज्ञकाःप्रत्यया ल्युट् च यत्रार्थे उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थः।

ईद्यति ।६।४।६५।

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः * । तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः जनिवध्योश्चेति(उ२६४०)निषेधात् । हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः * (९) । वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो (उ२०९४ सू) ण्यत् । घात्यः ।

पोरदुपधात् ।३।१।९८।

पवर्गान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृत(१०)मसारूप्यमतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

आङो यि ।७।१।६५।

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते (११) । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावाण्ण्यदेव आलम्भ्यो गौः ।

उपात्प्रशंसायाम् ।७।१।६६।

उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ।

(९) हन्तेर्यत् स्यात् यत्सन्नियोगशिष्टतया वधादेशो नित्य एव ।

(१०) अनुबन्धानां प्रत्ययस्वरूपत्वाभावात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयतेऽतो यता ण्यद्बाध्यते इति भावः ।

(११) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नुमि कृते तु अदुपधत्वाभावान्न यदित्यतो विवक्षिते इत्युक्तम् ।

शकिसहोश्च। ३। १। ९९।

शक्यम्। सह्यम्।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे। ३। १। १००।

गद्यम्। मद्यम्। चर्य्यम्। चरेराङि चागुरौ॰। आचर्य्यो देशः गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किम् आचार्य्यो गुरुः। यमेर्न्नियमार्थम्(१२) सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्व्वात्स्यादेव "तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति" वार्त्तिकप्रयोगात्। एतेना"ऽनियम्यस्य नायुक्तिः" "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि" व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा।

अवद्यपण्यवर्य्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। ३। १। १०१।

वदेर्न्नञि उपपदे वदः सुपीति(उ२०४पृ०)यत्क्यपोः प्राप्तयोर्य्यदेव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम्। अवद्यम्पापम्। गर्ह्ये किम् अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हञ्च।

"आत्मनाम गुरोर्न्नाम नामातिकृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति" स्मृतेः॥

पण्या गौः व्यवहर्त्तव्ये (१३) त्यर्थः। पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्ह

(१२) पोरदुपधादित्यनेनैव (उ २०१पृ०) सिद्धे नियमार्थं यमोग्रहणमित्यर्थः।

(१३) पणितव्यशब्दस्य स्तुत्यव्यवहार्य्योभयार्थत्वेऽपि प्रकृते व्यवहर्त्तव्यएव निपातनमिति द्योतयन् विवृणोति व्यवहर्त्तव्येति।

मित्यर्थः। अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत्। शतेन वर्य्या (१४) कन्या। वृत्या (१५) अन्या।

वह्यं करणम्। ३। १। १०२।

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम्। करणाङ्किम्। वाह्यम् वोढव्यम्।

अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः। ३। १। १०३।

ऋ गतौ अस्माद्यत्। ण्यतोऽपवादः। अर्य्यः स्वामी वैश्यो वा। अनयोः किम् आर्य्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः।

उपसर्य्या काल्या प्रजने। ३। १। १०४।

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला (१६) चेदित्यर्थः। उपसर्य्या गौः गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः। प्रजने काल्येति किम् उपसार्य्या काशी प्राप्तव्येत्यर्थः।

अजर्य्यं सङ्गतम्। ३। १। १०५।

नञ्पूर्व्वाज्जीर्य्यतेः कर्त्तरि यत् सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम्। न जीर्य्य-

(१४) शतशब्दोऽनियतपरः कन्याया वरणे वरयितॄणां नियमो नास्तीत्यप्रतिबन्ध इत्यर्थः। इह वृञ् संभक्तावित्यस्यैव ग्रहणं तत्रैवानिरोधरूपार्थस्य सम्भवात्। तत्त्व०।

(१५) अनिरोधे इत्यनुक्तौ वृञो वरणे इत्यस्यापि स्यादित्याशयेनाह वृत्येति।

(१६) कालःप्राप्तोऽस्या इति काल्या समयस्तदस्य प्राप्तमिति (६४८पृ०) इत्यधिकारे कालाद्यदिति (७६४८पृ०) यता सिद्धमित्याशयेन काल्यापदं व्याचष्टे प्राप्तकालेति।

तीत्यजर्य्यम् (१७)। "तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतमिति" भट्टिः। "मृगैरजर्य्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्ब्बबन्ध"। इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्य्यम्। सङ्गतङ्किम्,। अजरिता कम्बलः। भावे तु सङ्गतकर्त्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्य्यं सङ्गतेन

वदः सुपि क्यप् च। ३।१।१०६।

उत्तरसूत्रादिह भावइत्याकृष्यते। वदेर्भावे क्यप्स्यात्चाद्यत् अनुपसर्ग्गे (१८) सुप्युपपदे। ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म-वेदः तस्य वदनमित्यर्थः। कर्म्मणि प्रत्ययावित्येके। उपसर्ग्गे तु ण्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्।

भुवो भावे। ३।१।१०७।

क्यप्स्यात्। ब्रह्मणो भावो (१९) ब्रह्मभूयम्। सुपीत्येव। भव्यम्। अनुपसर्ग्गइत्येव। प्रभव्यम्।

हनस्त च। ३।१।१०८।

(१७) अजर्य्यपदस्य न सङ्गतार्थता किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्तेन भट्टिप्रयोगे अजर्य्यं सङ्गतमित्युभयोपादानं सङ्गच्छते पर्य्यायत्वे एकस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम्।

(१८) गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३।१।१००) इत्यतोऽनुपसर्गे इत्यनुवृत्तं सुपो-विशेषणम्।

(१९) भावश्चेह न धात्वर्थः किन्तु त्वतलादिवाच्यः जात्याद्यपरपर्य्यायोऽट-साधारणधर्म्म इत्याशयेनाह ब्रह्मणो भाव इति।

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो हननम् (२०) ब्रह्महत्या। स्त्रीत्वं लोकात्।

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। ३।१।१०९।

एभ्यः क्यप् स्यात्।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। ६।१।७१।

इत्यः। स्तुत्यः। शास इदङ्हलोः (७१२६पृ०)। शिष्यः। इङिति इञो ग्रहणं न इङः। इत्यः। इङस्तु वार्यो ऋत्विजः। आदृत्यः। जुष्यः। पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो (२१) बाधनार्था। अवश्यस्तुत्यः। शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका। शस्यम्-शंस्यम्। दुह्यम्-दोह्यम्। गुह्यम्-गोह्यम्। प्रशस्यस्य श्रः (७०२पृ०) ईडवन्दवृशंसुदुहां ण्यत इति (७५५०पृ०) सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम्। इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्। आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् *। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु बाहुलकात्करणे क्यप्। अनिदितामिति (१७८पृ०) नलोपः। आज्यम्।

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः। ३।१।११०।

वृत-वृत्यम्। वृध-वृध्यम्। क्लृपिचृत्योस्तु कल्प्यम् चर्त्यम्।

(२०) भुवोभावे (७३०४पृ०) इततोनुवृत्तं भावपदं धात्वर्थपरमित्याशयेनाह ब्रह्मणो हननमिति।

(२१) उभयप्राप्तौ प्रतिषेधे परमिति परत्वात् ण्यदेव स्यात्तन्मा भूदिति क्यबुक्तिरिति भावः।

तपकरणाङ्किम् कृत-कीर्त्यम्। अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत्। णिजन्तात्तु यदेव।

ई च खनः। ३। १। १११।

चात् क्यप्। आद्गुणः (४२७०)। खेयम्। इ चेति ह्रस्वः सुपठः।

भृञोऽसंज्ञायाम्। ३। १। ११२।

भृत्याः कर्म्मकराः भर्त्तव्या इत्यर्थः। क्रियाशब्दोऽयम्न तु संज्ञा। समश्च बहुलम् *। संभृत्याः-संभार्य्याः। असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकम्। असंज्ञायां किम्। भार्य्या नाम क्षत्रियाः। अथ कथं "भार्य्या वधूरिति" इह हि संज्ञायां समजेति (७४५०४०) क्यपा भाव्यम् संज्ञापर्य्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः (२२) सत्यम् बिभर्त्तेः भृ इति दीर्घान्तात् क्याद्व्वा ण्यत् क्यप्तु भरतेरेव तदनुबन्धग्रहणे (२३) इति परिभाषया।

मृजेर्व्विभाषा (२४)। ३। १। ११३।

मृजेः क्यब्वा स्यात्। पक्षे ण्यत्। मृज्यः।

चजोः कु घिण्ण्यतोः। ७। ३। ५२।

(२२) असंज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्यात् भार्य्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि न क्यबित्याशङ्क्याह पुंसीति भार्य्या नाम क्षत्रिया इत्यर्थः।

(२३) टुभृञ इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्त्तेः क्यपोऽप्रसङ्ग इति भावः।

(२४) ऋदुपधत्वात् नित्ये प्राप्ते विभाषेयम्।

चस्य जस्य च (२५) कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे। निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् *। तेनेह न। गर्ज्जम्। मृजेर्वृद्धिः। मार्ग्यः।

न्यङ्क्वादीनाञ्च (७६)। ७। ३। ५३।

कुत्वं स्यात्। न्यङ्कुः। नावञ्चेः (७१८२पृ०) इत्युप्रत्ययः।

राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या। ३। १। ११४।

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते। राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (२७) स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः राजसूयम्। अर्द्धर्चादिः (१६८२पृ०)। सरत्याकाशे सूर्य्यः। कर्त्तरि क्यब्निपातनादुत्त्वम्। यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः सुवति कर्म्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट्। मृषोपपदाद्वदेः कर्म्मणि नित्यं क्यप् (२८)। मृषोद्यम्। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। "उक्त्वाय

(२५) चजोः घिण्ण्यतोर्न यथासंख्यमपदृष्टं तेन रक्तं रागादिति (५२४पृ०) निर्देशादित्याशयेन व्याचष्टे चस्य जस्य चेति।

(२६) न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र वक्र व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक (संज्ञायां) मेघनिदाघावदाघार्घाः न्यग्रोध (वीरुत्) न्यङ्क्वादिः।

(२७) राजानं क्रीणन्तीत्यादौ राजशब्दस्य सोमार्थत्वदर्शनादित्यर्थः।

(२८) वदः सुपि क्यप् चेति (७१०४पृ०)पाक्षिको यत्प्रत्ययो नेति बोध्यम्।

सौन्दर्य्यगुणा म्रषोद्याः"। रोचते रुच्यः। गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम्। सुवर्णरजतभिन्नन्धनं कुप्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः। कर्म्मकर्त्तरि। शुद्धे तु कर्म्मणि कृष्टपाक्याः। न व्यथतेऽव्यथ्यः।

भिद्योद्ध्यौ नदे। ३। १। ११५।

भिदेरुज्झेश्च क्यप्। उज्झेर्द्धत्वञ्च। भिनत्ति कूलम्भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ध्यः। नदे किम् भेत्ता। उज्झिता।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे। ३। १। ११६।

अधिकरणे क्यप् निपात्यते। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। ३। १। ११७।

पूङ्नीजिभ्यः क्यप्। विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। विनीयः कल्कः पिष्टऔषधविशेष इत्यर्थः। पापमिति वा। जित्यो हलिः बलेन क्रष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। अन्यत्तु विपव्यम्। विनेयम्। जेयम्।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः। ३। १। ११८।

छन्दसीति वक्तव्यम् *। प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ।

अवगृह्यम् (२९)। प्रगृह्यम्पदम् (३०) अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः (३१) पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न्न । पक्षे भवः पक्ष्यः दिगादित्वाद्यत् (५।१९१०)। आर्य्यैर्गृह्यते आर्य्यगृह्यः तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

विभाषा कृवृषोः । ३।१।१२० ।

क्यबन्यतरस्याम्, क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे

ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ।

ऋवर्णान्ता(३२)द्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्य्यम् । वर्ष्यम् ।

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ।

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते ।

---

(२९) अवगृह्यमिति अवग्रहोविच्छेदः अवान्तरसत्तां सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चिदवसानमित्यर्थः ।

(३०) प्रगृह्यमिति प्रकृतिभावाद्युक्ताद्यभावाय परसन्निकर्षाभावः प्रग्रहः यस्य पदस्य सा संज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यम् द्विवचनस्य पदावयवत्वेन तस्यैव प्रगृह्यसंज्ञावत्त्वौचित्येऽपि अवयवधर्म्मस्य समुदाये आरोपात् प्रगृह्यत्वमिति बोध्यम् ।

(३१) "गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते" इत्यमरोक्तेः पक्षिमृगयोरेव निपातनम् ।

(३२) ऋहलोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी हल्साहचर्य्यात् ऋधातोर्न ग्रहणमपि तु ऋवर्णान्तस्येत्याशयेनाह ऋवर्णान्तादिति ।

अमावस्यदन्यतरस्याम्। ३। १। १२२।

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्। वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सह वसतोऽस्याञ्चन्द्रार्कौ अमावास्या अमावस्या। ऋहलोर्ण्यत्(७२०८पृ०)। चजोरिति(७२०६पृ०) कुत्वम्। पाक्यम्। पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः *। ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः। पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः। समवपूर्व्वाच्च *। समवसर्ग्या।

न क्वादेः। ७। ३। ५९।

क्वादेर्धातोः चजोः कुत्वन्न। गर्ज्यम्। वार्त्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति (७२०७पृ०) पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ तेन अजितर्ज्जिप्रभृतीनान्न कुत्वन्निष्ठायां सेट्त्वात्। ग्रुचुग्लुचुप्रभृतीनान्तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव (२३)। सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतम्प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यम् (२४)।

अजिव्रज्योश्च। ७। ३। ६०।

न कुत्वम्। समाजः। परिव्राजः।

भुजन्युब्जौ(२५) पाण्युपतापयोः। ७। ३। ६१।

(२३) कुत्वं स्यादेवेति उदितोवेति (७४६३पृ०) क्त्वायामिड्विकल्पेन यस्य विभाषेति (७२४८पृ०) निष्ठायामनिट्कत्वादिति भावः।

(२४) तथाच वार्त्तिकानुरोधेनानिट्कत्वात् कुत्वं प्रयोक्तव्यमिति भावः।

(२५) भुजेर्घञि कुत्वगुणयोरभावएवं निपात्यते उब्ज आर्जवे इत्यस्मात् घञि कुत्वाभावः दकारस्य बकारादेशश्च निपात्यते।

एतयोरेतौ निपात्यौ। भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः। हल-श्चेति (३४५६ पृ०) घञ्। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोगः। पाण्युपतापयोः किम् भोगः समुद्गः।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे। ७। ३। ६२।

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे। पञ्च प्रयाजाः। त्रयोऽनुयाजाः। यज्ञाङ्गे किम्-प्रयागः। अनुयागः।

वञ्चेर्गतौ। ७। ३। ६३।

कुत्वन्न। वञ्च्यम्। गतौ किम् वङ्क्यं काष्ठम् कुटिली-कार्य्यमित्यर्थः।

ओक उचः के। ७। ३। ६४।

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे। ओकः शकुन्तवृषलौ। इगुपधलक्षणः(३११८ पृ०)कः। घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम्।

ण्य आवश्यके (३६)। ७। ३। ६५।

कुत्वन्न। अवश्यपाच्यम्।

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। ७। ३। ६६।

ण्ये कुत्वन्न। याज्यम्। याच्यम्। रोच्यम्। प्रवाच्यम्। ग्रन्थविशेषः। ऋच-अर्च्यम्। ऋदुपधत्वेऽपि अतएव

(३६) आवश्यकार्थेऽवश्यशब्दवाचित्वे एव ण्यदिति ज्ञापितं तदर्थे गम्ये तु ओरावश्यके इति (३१२ पृ०) ण्यदिति बोध्यम्।

ज्ञापका (३७) स्यात्। त्यजेश्च। त्याज्यम्। त्यजिपूज्योश्चेति काशिका। तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम्भाष्यानुक्तत्वात्। ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम्।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम्। ७। ३। ६७।

वाच्यम्। शब्दाख्यायान्तु वाक्यम्।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे। ७। ३। ६८।

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः।

भोज्यं भक्ष्ये (३८)। ७। ३। ६९।

भोग्यमन्यत्। ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति (३९) वक्तव्यम्*। लाप्यम्। दभिधातुष्वपठितोऽपि वार्त्तिकबलात् स्वीकार्य्यः। दाभ्यः।

ओरावश्यके। ३। २। १२५।

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च। ३। १। १२६।

(३७) ज्ञापकादिति सद्रूपत्वात् वासरूपविधिना यदेव भवतीति नाशङ्कनीयमिति भावः।

(३८) भक्ष्यमिहाभ्यवहार्य्यमात्रं विवक्षितं न तु खरविशदमभ्यवहार्य्यं तेन भोज्या यवागूरित्यपि स्यात्।

(३९) पोरदुपधादिति (७३०१९०) प्राप्तस्य यतोऽपवादः।

घुञ्-आसाव्यम्। यु मिश्रणे याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। ताप्यम्। चाप्यम्।

आनाय्योऽनित्ये। ३। १। १२७।

आङ्पूर्व्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते। दक्षिणाग्निविशेषएवेदम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात्। आनेयोऽन्यः घटादिः वैश्यकुलादे (४०) रानीतो दक्षिणाग्निश्च।

प्रणाय्योऽसम्मतौ। ३। १। १२८।

सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्म्मव्यापारः (४१)। तथा भोगेष्वादरोऽपि सम्मतिः। प्रणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः। प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः। प्रणेयोऽन्यः।

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्न्निवाससामिधेनीषु। ३। १। १२९।

मीयतेऽनेन पाय्यम्मानम्। ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च। आतो युगिति युक्(७२७०७०)सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निम्प्रतीति सान्नाय्यं हविर्व्विशेषः (४२)। ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते।

---

(४०) दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलात्, वित्ततो, भ्राष्ट्राद्, गार्हपत्याद्वेत्यादिपदग्राह्यम्।

(४१) कर्म्मव्यापार इति लोकानां प्रीतिविषयीभवनरूपस्य कर्मणोव्यापारस्य चौरादावसत्त्वादसम्मतिः। तन्त्रेणार्थद्वयमित्याह तथेति।

(४२) हविर्व्विशेषइति "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति" विहितदधिपयोविशेषरूपः।

निषीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आयो धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ।

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । ३ । १ । १३० ।

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ।

अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे (४३) एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ।

चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ।

चीयतेऽसौ चित्योग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च (उ२८२५०) । त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः । स्त्र्यधिकारादूर्द्ध्वं(४४)वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति तेन (४५) क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् । अर्हे

(४३) अग्नाविति न ज्वलनपरं किन्तु अग्निधारणार्थमिष्टकाविनिर्म्मितं स्थलमेवात्राग्निशब्दलक्ष्यमित्याह स्थलेति ।

(४४) वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यतआह स्त्र्यधिकारादिति ।

(४५) तेनेति हसितं हसनमित्युभयत्रापि न घञिति बोध्यम् ।

कृत्यल्टचश्च (७२८३ पृ०)। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म्म। स्तोता स्तुतिकर्त्ता। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यल्टचोर्विधिः।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा। ३। ४। ६८।

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे तयोरेवेति (७२९८ पृ०) सकर्म्मकात्कर्म्मणि, अकर्म्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः साम्नामयम्। गेयं सामानेन वा इत्यादि। शकि लिङ् च (७२९२ पृ०)। चात्कृत्याः। वोढुं शक्यो वोढव्यः। वहनीयो वाह्यः। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः। लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे (७२९२ पृ०) कृत्याश्चेति सुत्यजम् अर्हे (७२९२ पृ०) कृत्यल्टचोर्ग्रहणञ्च।

इति कृत्य कृत्यप्रक्रिया।

ण्वुल्तृचौ। ३। १। १३३।

धातोरेतौ स्तः। कर्त्तरि कृदिति (७२६८पृ०) कर्त्त्रर्थे। युवो-रनाकौ (५३४पृ०)। कारकः कर्त्ता। वोढुमर्हो वोढा। कारिका कर्त्री। गाङ्कुटेति (७११६पृ०) ङित्त्वम्। कुटिता। अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम्। कोटकः। विजइट् (७१५०पृ०)। विजिता। हनस्तोऽचिण्णलोः (७१८६पृ०)। घातकः। आतो-युक् (७२७०पृ०)। दायकः। नोदात्तोपदेशस्येति (७२७२पृ०) न वृद्धिः। शमकः। दमकः। अनिटस्तु। नियामकः। जनि-वध्योश्च(७१२६पृ०)। जनकः। वध हिंसायाम्। वधकः। रधि-जभोरचि (७५७पृ०)। रन्धकः। जम्भकः। नेट्यलिटि रधेः (७१४०पृ०)। रधिता-रद्धा। मस्जिनशोरिति (७१४०पृ०) नुम्। मङ्क्ता। नंष्टा-नशिता। रभेरशब्लिटोः (७१८१पृ०)। रम्भकः। रब्धा। लभेश्च (७१८२पृ०)। लम्भकः। लब्धा। तीषसह (७७४पृ०)। एषिता-एष्टा। सहिता-सोढा। दरिद्रातेरालोपः (७१२५पृ०वा०)। दरिद्रिता। ण्वुलि न। दरिद्रायकः। कृत्यल्युट बहुलम् (७३००पृ०) सूत्रमस्तु यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरि-त्यर्थात् एवञ्च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभि-चारार्थम्। पादाभ्यां ह्रियते। पादहारकः। कर्मणि ण्वुल्। क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृतइण्निषेधो वाच्यः*। प्रक्रन्ता। कर्त्तरीति किम् प्रक्रमितव्यम्। आत्मनेपदेति किम् संक्रमिता। अनन्यभावो (१) विषयशब्दः। तेनानुपसर्गा-

(१) तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावस्तथा च विकल्पार्हस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्न निषेध इति भावः।

द्वेति (७२५१ सू०) विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् तेन क्रान्त्वेत्यपीति केचित् । गमेरिडित्यत्र (७१०३ सू०) परस्मैपदग्रहणात्तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (७७८ सू०) । विवृत्सिता । यङन्तात् ण्वुल् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु । पापाचकः ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ।

नन्द्यादे (२) र्ल्युर्ग्रह्यादे-(३)-र्णिनिः पचादे-(४)-रच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी ।

---

(२) नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्द्धनः शोभनः रोचनः (सहितपिदमः संज्ञायाम् ग०) । सहनः तपनः दमनः । जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः इति नन्द्यादिः ।

(३) ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्द्दी (रक्षश्रुवपशां नौ ग०) निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी) याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ग०) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी (अचामचित्तकर्त्तृकाणाम् ग०) अकारी अहारी अविनायी । विशायी विषायी (विशयी विषयी देशे ग०) (अभिभावी भूते ग०) अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति ग्रहादिः ।

(४) पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् दोषट् रज मद क्षप सेव मेष कोष मेध नर्त्त व्रण दर्श सर्प दम्भ दर्प जारभरा श्वपच । पचादिराकृतिगणः

वृद्ध्यभावो निपातनात्। विषयी। इह षत्वमपि(५)। परिभावी। परिभवी। पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते। पचादिराकृतिगणः शिवशमरिष्टस्य करे(७५०सू०) कर्म्मणि घटोऽठच्(६६६सू०)इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्च अच्प्रयोगात् अच् प्रत्यये परे(७२११सू०)यङोलुग्विधानाच्च। केषाञ्चित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः। पचतीति पचः। नदट् चोरट् देवट् इत्यादयष्टितः। नदी। चोरी। देवी। दीव्यतेरिगुपधेति(७२१९सू०)कः प्राप्तः। जारभरा। श्वपचा। अनयोः कर्म्मण्यण्(७२२३सू०)प्राप्तः। न्यङ्क्वादिषु(७३०७सू०) पाठात् श्वपाको (६) ऽपि। यङोऽचि चेति (७२११सू०) लुक्। न धातुलोप इति(७२१८सू०) गुणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् *। आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिशेषश्च न (७)। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हन्तेर्घत्वञ्च *। घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति (७११०सू०) कुत्वम्। घनाघनः। पाटेर्णिलुक् (८) चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य *। पाटूपटः।

(५) निपातनादित्यनुषज्यते। परिनिविभ्य इति (७३८सू०) सितसयेति ण्यन्तसिनोतेर्ग्रहणात् ण्यन्तसिनोतेर्निपातनं विना षत्वं न भवतीत्याशयेन निपातन दित्युक्तम्।

(६) पक्षे कर्म्मण्यणि न्यङ्क्वादित्वात् (७३०७सू०) चोः कुत्वे सिद्धम्।

(७) सति तु हलादिशेषे आगमस्यादेशस्य वा विशेषो नास्तीति आ चाभ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः।

(८) णेरनिटीति(७६सू०)णिलोपे तु प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या उपधावृद्धिप्रसङ्गादाह णिलुगिति इहापि पूर्ववत् ह्रस्वहलादिशेषयोरभाव इति बोध्यम्।

पक्षे। चरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। रात्रेः कृतीति (४७१पृ०) वा मुम्। रात्रिञ्चरो रात्रिचरः।

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। ३। १। १३५।

एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। लिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि। क्षेपकः। क्षेप्ता।

आतश्चोपसर्गे। ३। १। १३६।

कः स्यात्। श्याद्व्यधेति (७२२०पृ०) णस्यापवादः। सुग्लः। प्रज्ञः।

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः। ३। १। १३७।

पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः। धया कन्या। धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयीति वच्छीव ङीप् प्राप्तः खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। घ्रः संज्ञायाम्, व्याघ्रादिभिरिति † निर्देशात्।

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द(६)धारिपारिवेद्युदेजि-चेतिसातिसाहिभ्यश्च। ३। १। १३८।

शः स्यात्। लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः।

† उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगेइति(२५६पृ०)सूत्रे इति शेषः।

(६) लिम्पविन्देति तुदाद्यन्तर्गणमुचादित्वात् शे परे भाविना नुमा सनुमकौ निर्दिष्टौ तेन सत्ताद्यर्थकानां नेति बोध्यम्।

उद्देजयः। चेतयः। साति: सुखार्थ: सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः। सातयः। वासरूपन्यायेन क्विपि सात् परमात्मा। सात्वन्तो भक्ताः। षह मर्षणे चुरादिः। हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः। अनुपसर्गात्किम् प्रलिपः। नौ लिम्पेर्वाच्यः *। निलिम्पा देवाः। गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् *। गोविन्दः। अरविन्दः (१०)।

ददातिदधात्योर्विभाषा। ३। १। १३९।

शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो (११) णः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः। ३। १। १४०।

इतिशब्द आद्यर्थः। ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो (१२) णः स्याद्वा। पक्षेऽच्। ज्वालः-ज्वलः। चालः-चलः। अनुपसर्गादित्येव। उज्ज्वलः। तनोतेरुपसंख्यानम् *। इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते। अवतनोतीत्यवतानः।

श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च। ३। १। १४१।

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात्। श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्

(१०) चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तरालस्थकाष्ठानि अरास्तत्वादश्यात् दलान्यपि अराइत्युच्यन्ते तानि विन्दति इति कर्मण्यणो बाधनायेदम्।

(११) श्याद्व्यधेति सूत्रे विधास्यमान इत्यर्थः।

(१२) ज्वल दीप्तावित्यादयः कस गतावित्यन्ता भ्वादौ पठिताः एतत्पुस्तके ८८ ८९ ९० पृष्ठेषु द्रष्टव्याः।

षिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् (१३)। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। आत्—दायः। धायः। व्याधः। स्रु गतौ आङ्पूर्व्वः सम्पूर्व्वश्च आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः।

दुन्योरनुपसर्गे।३।१।१४२।

णः स्यात्। दुनोतीति दावः। नीसाहचर्य्यात्षानुबन्धकात् दुनोतेरेव णः। द्रवतेस्तु पचाद्यच् (७११७पृ०)। द्रवः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु। प्रद्रवः। प्रणयः।

विभाषा ग्रहः।३।१।१४३।

णो वा। पक्षेऽच्। व्यवस्थितविभाषेयम् तेन जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। भवतेश्चेति काशिका। भवो देवः संसारश्च। भावाः पदार्थाः। भाष्यमते तु प्राप्तग्रथीश्वरादिण्यन्तादच्। भावः।

गेहे कः।३।१।१४४।

गेहे कर्त्तरि (१४) ग्रहेः कः स्यात्। गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् तात्स्थ्याद्गृहाः (१५) दाराः।

(१३) अन्यथा आतश्चोपसर्गे इति (७३१६पृ०) विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादिति भावः।

(१४) गेहे इति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं नोपपदं गृहपतिना संयुक्ते ञ्य (६२१पृ०) इति निर्द्देशादित्याशयेनाह गेहे कर्त्तरीति।

(१५) मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चस्थपुरुष इव गृहस्थदारेषु गृहशब्द औपचारिक इत्यर्थः।

शिल्पिनि ष्वुन्। ३। १। १४५।

क्रियाकौशलं शिल्पन्तद्वत्कर्त्तरि (१६) ष्वुन् स्यात्। नृतिखनिरञ्जिभ्यएव *। नर्त्तकः नर्त्तकी। खनकः खनकी। असयकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः *। रजकः रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। रञ्जेस्तु शिल्पिसंज्ञयो रिति(७२८७४०)क्वुन्। टाप्। रजिका। पुंयोगे तु। रजकी।

गस्थकन्। ३। १। १४६।

गायते (१७) स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि। गाथकाः।

ण्युट् च। ३। १। १४७।

गायनः। टित्त्वाद्गायनी।

हश्च व्रीहिकालयोः। ३। १। १४८।

हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्त्तरि। जहात्युदकमिति (१८) हायनो व्रीहिः। जहाति भावानिति हायनो वर्षम्। जिहीते प्राप्नोतीति वा।

प्रुसृल्वः (१९) समभिहारे वुन्। ३। १। १४९।

(१६) अत्रापि शिल्पिनीति प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं न तूपपदमित्याशयेनाह तद्वत्कर्त्तरीति।

(१७) थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनं बोधयितुं समर्थ इत्याशयेनाह गायतेरिति।

(१८) उदकादधिकवर्द्धनादुदकं जहाति परित्यज्य वर्द्धते इत्यर्थः।

(१९) प्रुसृल्व इति पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जस्।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लभ्यते (२०)। प्रवकः। सरकः। लवकः।

आशिषि च। ३। १। १५०।

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात् कर्त्तरि (२१)। जीवतात् जीवकः। नन्दतात् नन्दकः। आशीः प्रयोक्तृधर्म्मः आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः।

कर्म्मण्यण्। ३। २। १।

कर्म्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासः (२२)। कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः। आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न। शीलिकामिभच्याचरिभ्यो णः *। अणोऽपवादार्थं वार्त्तिकम्। मांसशीला। मांसकामा। मांसभक्षा। कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्याञ्च *। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमा। कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः, कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायाम्भविष्यन्ति।

ग्लावामश्च। ३। २। २।

(२०) लभ्यतइति भूयः सहचरादिति शेषः यो हि भूयो यां क्रियां करोति स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः। साधुकारित्वोक्त्या बहुशो दुष्टकरणे न वुनिति बोध्यम्।

(२१) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्म्मो न प्रत्ययार्थः कर्त्तरि कृदिति (३२९८पृ॰) कर्त्रर्थाभिधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादि।

(२२) उपपदमतिङिति (३७८पृ॰) सूत्रेणेति शेषः। तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिःसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युक्तरीत्यैव समासइति बोध्यम्।

अण् स्यात्। कापवादः (२३)। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः।

आतोऽनुपसर्गे कः। ३। २। ३।

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्म्मण्युपपदे कः स्यात्। नाण्। आतो लोपः। गोदः। पार्ष्णित्रम्। अनुपसर्गे किम् गोसन्द्रायः। कविधौ सर्व्वत्र प्रसारणिभ्यो(२४)डः। ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः। सर्व्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे(२५)। आह्वः। प्रह्वः।

सुपि स्थः। ३। २। ४।

सुपीति योगो विभज्यते। सुपि उपपदे आदन्तात् कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। समस्थः। विषमस्थः। ततः स्थः। सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानमाखूत्थः।

प्रष्ठोऽग्रगामिनि *। ८। ३। ९२।

प्र-तिष्ठतइति प्रष्ठो गौः अग्रतो गच्छतीत्यर्थः अग्रेति किम् प्रस्थः।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः। ८। ३। ९७।

---

(२३) आतोऽनुपसर्गे क इति विहितस्य कस्यापवाद इत्यर्थः।

(२४) प्रसारणशब्दः संप्रसारणपर्य्यायः। जिनातीति ज्या वयोहानावित्यस्य यहिज्येति (उ१०६पृ०) संप्रसारणात् सिद्धम्।

(२५) कप्रत्यये तु वचिस्वपीति (उ१०५पृ०) संप्रसारणे आह्वइत्यादि स्यादिति बोध्यम्।

* युवादित्वात् सुभ्रादित्वात् स्थलेऽपात्वनिर्द्देशाद्वा कुमति चेति (४८१पृ०) न णत्वम्।

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात्। द्विष्ठः। त्रिष्ठः। इत ऊर्ध्वं कर्म्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्राकर्म्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः। ३। २। ५।

तुन्दशोकयोः कर्म्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात्। आलस्य-सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्*। तुन्दम्परिमार्ष्टीति तुन्द-परिमृजोऽलसः। शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता। अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज्ज एव। यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकम-पनुदति स शोकापनोदः। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य (२६) उपसंख्यानम्।* मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयम्। महीध्रः। कुध्रः। गिलतीति गिलः।

प्रे दाज्ञः। ३। २। ६।

दारूपाज्जानातेश्च* प्रोपसृष्टात्कर्म्मण्युपपदे कः स्यात्। अणोऽपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। अनुपसर्ग ‡ इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन् सुपि न कः। गोसम्प्रदायः।

समि ख्यः। ३। २। ७।

गोसंख्यः।

गापोष्टक्। ३। २। ८।

(२६) मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिल आकृतिगणोयम्।

‡ आतोऽनुपसर्गे इति (७२२४पृ०)। सूत्रे इति शेषः।

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्म्मण्युपपदे। सामगः सामगी। उपसर्गे तु सामसङ्गायः। पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्। * सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र चीरपा ब्राह्मणी सुराम्पाति रच्चतीति सुरापा।

हरतेरनुद्यमनेऽच्। ३। २। ९।

अंशहरः। अनुद्यमने किम् भारहारः। शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम् *। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। सूत्रे च धार्य्यर्थे *। सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रम् केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव। सूत्रग्राहः।

वयसि च। ३। २। १०।

उद्यमनार्थम् सूत्रम्। कवचहरः कुमारः।

आङि ताच्छील्ये। ३। २। ११।

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम् भाराहारः।

अर्हः। ३। २। १२।

अर्हतेरच् स्यात् कर्म्मण्युपपदे। अणोऽपवादः। पूजार्हा ब्राह्मणी।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः। ३। २। १३।

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् *। स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो

हस्ती। तस्य कृषे कृतीति(४६०पृ०)हलदन्तादिति(४५८पृ०) वा ङेरलुक्। कर्णेजपः सूचकः

शमि धातोः संज्ञायाम्। ३। २। १४।

शम्भवः। शंवदः। पुनर्धातुग्रहणम्बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम्। कृञो हेतुत्वादिषु टो मा भूत्। शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला।

अधिकरणे शेतेः। ३। २। १५।

खे शेते खशयः। पार्श्वादि (२७) षूपसंख्यानम्"। पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरेण शेते उदरशयः। उत्तानादिषु कर्त्तृषु *। उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्द्धशयः अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा अधोमुखः शेत इत्यर्थः। गिरौ डश्छन्दसि"। गिरौ शेते गिरिशः। कथन्तर्हि "गिरिशमुपचचार प्रत्यहम् सा सुकेशीति" गिरिरस्यास्ति इति विग्रहे (३८१पृ०) लोमादित्वाच्छः।

चरेष्टः। ३। २। १६।

अधिकरणे उपपदे। कुरुचरः कुरुचरी।

भिक्षासेनादायेषु च। ३। २। १७।

भिक्षाश्चरतीति भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदायेति ल्यबन्तम्

(२७) पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध पार्श्वादिः।

आढ्यायचरः । कथम् "प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति" पचादिषु चरडिति पाठात् ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः । ३ । २ । १८ ।

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रइत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथन्तर्हि "यूथन्तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारमिति" बाहुलकादिति हरदत्तः ।

पूर्व्वे कर्त्तरि । ३ । २ । १९ ।

कर्त्तृवाचिनि पूर्व्वशब्दे उपपदे सर्त्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरि किम् पूर्व्वं देशं सरतीति पूर्व्वसरः ।

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ।

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति(७६८०) सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः (२८) ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्य्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ।

एषु कृञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः(६८८०) । भास्करः । बहुकरः ।

---

(२८) विद्या यशोहेतुः । श्राद्धमेवास्य शीलं सततं तदनुशीलनात् । आनुलोम्यमनुकूलता वशंवदतेत्यर्थः ।

बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपिलिबिशब्दौ पर्य्यायौ। संख्या-एककरः। द्विकरः। कस्कादित्वात् (६६१०)। अहस्करः। नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति (७५१०) षत्वम्। धनुष्करः। अरुष्करः। किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति * वार्त्तिकम्। किङ्करा। यत्करा। तत्करा। हेत्वादौ टश्बाधित्वा परत्वादच्। पुंयोगे ङीप् किङ्करी

कर्म्मणि भृतौ। ३।२।२२।

कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ। कर्म्मकरोभृतकः। कर्म्मकारोऽन्यः।

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु।३।२।२३।

एषु कृञष्टो न। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकारइत्यादि।

स्तम्बशकृतोरिन्।३।२।२४।

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् *। स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः। शकृत्कारः।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ।३।२।२५।

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन् स्यात् पशौ कर्त्तरि। दृतिम् हरतीति दृतिहरिः। नाथन्नासारज्जुम् हरतीति नाथहरिः। पशौ किम् दृतिहारः। नाथहारः।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च। ३।२।२६।

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्-प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानम्बिभर्त्तीति आत्मम्भरिः। आत्मनो मुमागमः भञ्च इन्। चात् कुक्षिम्भरिः। चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः। "ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरय श्चकोरा इति" मुरारिः।

एजेः खश्। ३।२।२८।

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्।

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। ६।३।६७।

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य। शित्त्वाच्छबादिः। जनम् एजयतीति जनमेजयः। वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम्। वातमजाः मृगाः।

खित्यनव्ययस्य। ६।३।६६।

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात्। ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धञ्जहा माषाः शर्द्धोऽपानशब्दः तञ्जहति इति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः।३।२।२९।

अत्र वार्त्तिकम् (२९)। स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति

(२९) नासिकास्तनयोरुभयधातूपपदत्वशङ्कानिरासार्थं यथासंख्यनिरासार्थञ्च वार्त्तिकं तत्र ध्मश्चेति चकारेण धेटो ग्रहणम्।

वाच्यम् *। स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः। घेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी (३०)। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः।

नाडीमुष्ट्योश्च। ३। २। ३०।

एतयोरुपपदयोः कर्म्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। यथासंख्यन्नेष्यते। नाडिन्धमः नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः। घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् *। घटिन्धमः। घटिन्धयः। इत्यादि। खारी परिमाणविशेषः। खरी गर्द्दभी।

उदि कूले रुजिवहोः। ३। २। ३१।

उत्पूर्व्वाभ्याम् (३१) रुजिवहिभ्याम् कूले कर्म्मण्युपपदे खश् स्यात्। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः।

वहाभ्रे लिहः। ३। २। ३२।

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः। अदादित्वाच्छपो लुक्। खशो ङित्वान्न गुणः। अभ्रंलिहो वायुः।

परिमाणे पचः। ३। २। ३३।

प्रस्थम्पचा स्थाली। खारिम्पचः कटाहः।

(३०) टित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रत्ययान्तएवावकाश इति भावः। तथापि खश्प्रत्ययान्तादेव घेटो ङीप् नान्यस्येति हरदत्तादयः। मनो०।

(३१) उदीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वे कूलशब्दस्यैवोपपदत्वं स्यात् ततश्च नाडीमुष्ट्योरिवायथासंख्यग्रहणापत्तिरित्यत उदीत्यत्र सप्तमीं पञ्चमीपरतया व्याचष्टे उत्पूर्व्वाभ्यामिति रुजिवहोरित्यत्र षष्ठी पञ्चम्यर्थे।

मितनखे च। ३। २। ३४।

मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः। पचिरत्र तापवाची

विध्वरुषोस्तुदः। ३। २। ३५।

विधुन्तुदः। मुमि कृते संयोगान्तस्य(२६४० सू०)लोपः। अरुन्तुदः

असूर्य्यललाटयोर्दृशितपोः। ३। २। ३६।

असूर्य्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात्। सूर्य्यन्न पश्यन्तीत्यसूर्य्यपश्या राजदाराः (२२)। ललाटन्तपः सूर्य्यः।

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च। ३। २। ३७।

एते निपात्यन्ते। उग्रमिति क्रियाविशेषणान्तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश्। उग्रम्पश्यतीत्युग्रम्पश्यः। इरा उदकन्तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः। इह निपातनात् श्यन्। पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा अन्धकारादाहतइत्यर्थः तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते।

प्रियवशे वदः खच्। ३। २। ३८।

प्रियंवदः। वशंवदः। गमेः (२३) सुपि वाच्यः। असंज्ञा-

---

(२२) गुप्तिपरञ्चेदं यदपरिहार्य्यदर्शनं सूर्य्यमपि न पश्यन्ति। तेनात् सूर्य्यदर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्य्यदर्शनाभावमात्रं सूर्य्येतरचन्द्रादेर्वा दर्शनं विवक्षितं तदा न खश् भवति अनभिधानात्। मनो०

(२३) खश्विति प्रकृते खचकरणमुत्तरार्थं तेन द्विषन्तपइत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ स्यातां तत्रैव खचमनुक्तोह मध्ये खशन्त अन्यत्रापि क्वचित् खचो ज्ञापनार्थं तदेव वार्त्तिककृतोक्तं गमेरिति।

र्थमिदम् (३४)। मितङ्गमो हस्ती। विहायसो विह इति वाच्यम्। खच्च डिद्वा वाच्यः। विहङ्गमः विहङ्गः। भुजङ्गमः भुजङ्गः।

द्विषत्परयोस्तापेः। ३। २। ३९।

खच् स्यात्।

खचि ह्रस्वः। ६। ४। ९४।

खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात्। द्विषन्तम्परं वा तापयतीति द्विषन्तपः। परन्तपः। घटीग्रहणात् (७२२१सू०वा०) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या। तेनेह न द्विषतीन्तापयतीति द्विषतीतापः।

वाचि यमो व्रते। ३। २। ४०।

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये।

वाचंयमपुरन्दरौ च। ६। ३। ६९।

वाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते। वाचंयमो मौनव्रती। व्रते किम् अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः।

पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः। ३। २। ४१।

पुरन्दारयतीति पुरन्दरः। सर्व्वंसहः। सहिग्रहणमसंज्ञार्थम्। भगे च दारेरिति काशिका। वाङ्कलकेन लब्धमिदमित्याकुः। भगन्दारयतीति भगन्दरः।

(३४) संज्ञायान्तु गमश्चेति (७२२५सू०) सूत्रेण सिद्धमिति भावः।

सर्व्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ।

सर्व्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ।

मेघर्त्तिभयेषु कृञः । ३ । २ । ४३ ।

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ।

एषु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः क्षेमकारः । प्रियङ्करः प्रियकारः । मद्रङ्करः मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथन्तर्हि "अल्पारम्भाः क्षेमकराः" इति कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ।

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो (२५) भवत्यनेनाशितम्भवः ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ।

संज्ञायाम्भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ।

विश्वम् बिभर्त्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरम् साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम् न त्ववयवार्थो-

(२५) सम्यक् अशित आशितोऽतिथ्यादिपर्य्यन्तपर्य्याप्तभोजनइत्यर्थः ।

तुगमः। पतिंवरा कन्या। शत्रुञ्जयो हस्ती। युगन्धरः पर्व्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः। दमिः शमनायान्तेन सकर्म्मकः(उ१४१९०) इत्युक्तम्। मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः।

गमश्च।३।२।४७।

सुतङ्गमः :

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु डः।३।२।४८।

संज्ञायामिति निवृत्तम्। एषु गमेर्डः स्यात्। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्ल्लोपः। अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि। सर्व्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् *। सर्व्वत्रगः। पन्नम्पतितङ्गच्छतीति पन्नगः! पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तम् क्रियाविशेषणम्। उरसो लोपश्च। *। उरसा गच्छतीत्युरगः। सुदुरोरधिकरणे *। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् *। ग्रामगः। डे च विहायसोविहादेशो वक्तव्यः। *। विहगः।

आशिषि हनः।३।२।४९।

शत्रुम्बध्याच्छत्रुहः। आशिषि किम् शत्रुघातकः। दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् *। दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्व्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्व्वा

घाटः। चारौ वा ०। चार्वाघाटः चार्व्वाघातः। कर्मणि समि च °। कर्मण्युपपदे सम्पूर्व्वाद्धन्तेरक्तम् वेत्यर्थः। वर्णान् संहन्तीति वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातः। पदसङ्घाटः पदसङ्घातः।

अपे क्लेशतमसोः।३।२।५०।

अपपूर्व्वाद्धन्तेर्डः स्यात्। अनाशीरर्थमिदम्। क्लेशापहः पुत्रः। तमोऽपहः सूर्यः।

कुमारशीर्षयोर्णिनिः।३।२।५१।

कुमारघाती। शिरसः शीर्षभावो निपात्यते। शीर्षघाती।

लक्षणे जायापत्योष्टक्।३।२।५२।

हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति (३६) कर्त्तरि। जायाघ्नो (३७) ना। पतिघ्नी स्त्री।

अमनुष्यकर्त्तृके च।३।२।।५३।

जायाघ्नस्तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। पित्तघ्नं घृतम्। अमनुष्येति किम् आखुघातः शूद्रः। अथ कथम् "बलभद्रः प्रलम्बघ्नः" शत्रुघ्नःकृतघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्वात् (७१२५पृ०) सिद्धम्। चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि।

शक्तौ हस्तिकवाटयोः।३।२।५४।

---

३६) सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्शआद्यजन्त इत्याशयेनाह लक्षणवतीति।

(३७) जायामरणसूचकंपाणिरेखादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीत्युपचारात् पतिघ्नीत्यपि द्रष्टव्यम्।

हन्तेः टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम्। मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्। हस्तिघ्नो ना। कवाटघ्नश्चोरः। कपाटेति(३८)पाठान्तरम्।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि। ३। २। ५५।

हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः। पाणिघः। ताडघः। शिल्पिनि किम् पाणिघातः। ताडघातः। राजघ उपसंख्यानम् *। राजानं हन्ति राजघः।

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्। ३। २। ५६।

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात्। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम्। अच्वौ किम् आढ्यीकुर्वन्त्यनेन इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् (३९) ल्युडपि नेति काशिका। भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्।

कर्त्तरि(४०)भुवः खिष्णुच्खुकञौ। ३। २। ५७।

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यम्भावुकः। स्पृशोऽनुदके

---

(३८) कं शिरः पाटयति प्रविशतीति कपाटं, कुत्सितमटतीति कवाटं कवञ्चोष्णेऽत्यत्र (४७६ पृ०) योगविभागात् कवादेश इति। मनो०

(३९) आढ्यीकरणमिति ल्युट्ख्युनोस्तुल्यं रूपं न च ख्युनि मुम्ह्रस्वौ च्विप्रत्ययस्याव्ययत्वेन च्व्यन्तस्याव्ययतया अनव्ययस्येति (७३२०पृ०सू०) पर्युदासात्।

(४०) कर्त्तरि कृदिति (७२६८पृ०)स्थिते पुनः कर्त्तरीतिग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थम् खिष्णादिकारकरणं व्यर्थमेव रूपसिद्धेः। मनो०

क्विन्(४१) । घृतस्पृक् । कर्म्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । ऋत्विग्दधृक् (४२) । व्याख्यातम् । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च (४३)(१८४पृ०) । समानान्ययोश्चेति वाच्यम् * । सदृक् । अन्यादृक् । अन्यादृशः । कसोऽपि वाच्यः * । तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ।

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ।

एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि अग्रग्रामाभ्यान्नयतेर्णो वाच्यः(४४)। अग्रणीः । ग्रामणीः ।

भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ।

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ।

अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ।

(४१) सुबन्ते व्याख्यातम् । पूर्व्वार्द्धे १८५पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(४२) ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चामिति सूत्रं(१६४पृ०)व्याख्यातम् ।

(४३) कर्म्मकर्त्तरि कञादिप्रत्ययो रूढार्थानुगुणत्वात् । मनो०

(४४) स एषां ग्रामणीरिति (६७५पृ०) सूत्रे णत्वनिर्देशादिति भावः । नयतेरित्युक्तेः कर्म्मण्यणादौ ग्रामणाय इत्यादौ णत्वमिति बोध्यम् ।

विट् (४५) स्यात्। आममत्ति आमात्। शस्यात्। अनन्नं किम् अन्नादः।

क्रव्ये च। ३। २। ६९।

अदेर्विट् पूर्व्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम्। क्रव्यात् आममांसभक्षकः। कथन्तर्हि "क्रव्यादोऽस्रप आशर" इति पक्वमांसशब्द उपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात्।

दुहः अप् घश्च। ३। २। ७०।

कामदुघा।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। ३। २। ७५।

छन्दसीति निवृत्तं मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः।

नेड् वशि कृति। ७। २। ८।

वशादेः कृत इण् न स्यात्। शॄ–सुशर्मा। प्रातरित्वा।

विड्वनोरनुनासिकस्यात्। ६। ४। ४१।

अनुनासिकस्य आत् स्यात्। विजायत इति विजावा। ओणृ–अवावा। विच्। रोट्। लेट्। सुगण्।

क्विप् च। ३। २। ७६।

(४५) जनसनखनक्रमगमो विडित्यतो (३।२।६७।६७) विडित्यनुवर्त्तते

अयमपि दृश्यते। सत्सूद्विषेति (उ३२८पृ०) त्वस्यैव प्रपञ्चः। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्।

अन्तः। ८। ।४२०।

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। शास इदिङ्हलोरित्वम्(उ१२६पृ०)। मित्राणि शास्ति मित्रशीः। आशासः क्वौ उपधाया इत्त्वं वाच्यम् *(४६)। आशीः इत्वोत्त्वे। गीः। पूः।

इस्मन्त्रन्क्विषु च। ६। ४। ९७।

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। तनुच्छत्। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति (उ२५पृ०)दीर्घः मो नो धातोः(१५पृ०)। प्रतान्। प्रशान्। च्छ्वोरिति (उ१६९पृ०)ऊठ्। अक्षधूः। ज्वरत्वरेत्यूठ्(उ२१८पृ०)। जूः जुरौ। जुरः। तूः। स्रूः। ऊः। वृद्धिः ‡। जनानवतीति जनौः। जनावौ। जनावः। मूः। मुवौ। मुवः। सुमूः। सुम्वौ। सुम्वः। राल्लोपः(उ२१८पृ०)। मुर्छा मूः। मुरौ। मुरः। धुर्वी धूः।

गमः क्वौ। ६। ४। ४०।

अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। गमादीनामिति वक्तव्यम् *। परीतत्। संयत्। सुनत्। ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् *। लोपश्च *। अग्रेगूः। भ्रम-अग्रेभ्रूः।

स्थः क च। ३। २। ७७।

---

(४६) लिङाशिषीति (उ१८पृ०) निर्देशादिदं सिद्धमिति बोध्यम्।

‡ एत्येधत्यूठ्स्विति (४३पृ०) सूत्रेणेति शेषः।

चात् क्विप्। संस्थः। संस्थाः। शमि धातोः (७२२७९) इत्य-
स्वाधितुं सूत्रम्।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। ३। २। ७८।

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्ण-
भोजी शीतभोजी। अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्त्रयिता।
ताच्छील्ये किम् उष्णम्भुङ्क्ते कदाचित्। इह वृत्तिकारेणोप-
सर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्या-
माङि सर्त्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् हरदत्तमाधवादिभिश्च
तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् प्रसिद्धश्चोप-
सर्गेऽपि णिनिः "स बभूवोपजीविनाम्" "अनुयायिवर्गः"
"पतत्यधो धाम विसारि" "न वञ्चनीया प्रभवोऽनुजीविभिरि"
त्यादौ। साधुकारिण्युपसंख्यानम्॰। ब्रह्मणि वदः॰।
अताच्छील्यार्थं वार्त्तिकद्वयम्। साधुदायी। ब्रह्मवादी।

कर्त्तर्य्युपमाने। ३। २। ७९।

णिनिः स्यात्। उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमा-
नम्। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। अता-
च्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम्। कर्त्तरि किम् अपूपानिव
भक्षयति माषान्। उपमाने किम् उष्ट्रः क्रोशति।

व्रते। ३। २। ८०।

णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी।

बहुलमाभीक्ष्ण्ये। ३। २। ८१।

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः। क्षीरपायिण उशीनराः।

मनः। ३। २। ८२।

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी।

आत्ममाने खश्च। ३। २। ८३।

स्वकर्म्मके (४७) मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्। चाण्णिनिः (४८)। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः (४९) पण्डितमानी। खित्यनव्ययस्य (७३२०४०)। कालिम्मन्या (५०) अनव्ययस्य किम् दिवामन्या (५१)।

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च। ६। ३। ६८।

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वत् (५२) खिदन्ते परे। औतोऽम्शसोः(१२५७०)। गाम्मन्यः। वाम्शसोः(१२२९०)। स्त्रियम्मन्यः स्त्रीम्मन्यः। नृ। नरम्मन्यः। भुवम्मन्यः। श्रियमा-

(४७) प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरेव सन्निहितत्वात् स्वशब्देन ग्रहणम्।

(४८) चाण्णिनिरिति वासरूपविधिनैव णिनिलाभेऽपि चकारेणाविच्छेदाय स सम्बध्यते तेन करणे यजः (७३४३७०)इत्यादौ णिनिरेवानुवर्त्तते न खश् सति तु विच्छेदे णिनेरनुवर्त्तनासम्भवात्।

(४९) एकस्यापि पण्डितस्य स्वरूपेण कर्त्तृत्वं पाण्डित्यविशिष्टतया कर्म्मत्वम्

(५०) स्त्रियाः पुंवदिति (४०१७०) प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः।

(५१) अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य स्वभावात्कर्म्मत्वम्।

(५२) अम्पदमिहावर्त्तते तत्रैकेनाम् विधीयतेऽपरेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह स्वाद्यम्वदिति।

त्मानम्मन्यते श्रिमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनात्(५३)श्रीशब्दस्य ह्रस्वः मुममोरभावश्च।

भूते। ३। २। ८४।

अधिकारोऽयम्। वर्त्तमाने लडिति (उ२सू०) यावत्।

करणे यजः। ३। २। ८५।

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि। सोमेनेष्टवान् (५४) सोमयाजी। अग्निष्टोमयाजी (५५)।

कर्म्मणि हनः। ३। २। ८६।

पितृव्यघाती। कर्म्मणीत्येतत्सहे चेति(उ२४५सू०)यावत् अधिक्रियते

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। ३। २। ८७।

एषु कर्म्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात्। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। क्विप् चेत्येव(उ३२६सू०)सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्व्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् (५६)।

---

(५३) यथा प्रष्ठादयः शब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तन्ते प्रष्ठी गणकीति तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीवः सन् कुले वर्त्तत इति भाष्यम्।

(५४) सोमेन लताविशेषात्मकद्रव्येण यागं कृतवानित्यर्थः।

(५५) अग्निष्टोमाख्येन यागेनापूर्व्वं भावितवानिति बोधभेदः।

(५६) धातुकालौ हि नेह सूत्रे श्रुतौ किन्तु प्रकरणाल्लब्धौ तयोरुपरोधो न न्याय्यः उपपदप्रत्यययोस्तु श्रुतत्वादुपरोधोन्याय्यएव। एवं भाष्ये न्यायोपदष्टमाहवृत्तिमन्य उपेक्ष्य इति कयटः। मनो०

सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३ । २ । ८९ ।

सौ कर्म्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्म्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विपेवेति नियमात्कर्म्म कृतवानित्यत्राऽण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत न क्विप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षायान्न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

सोमे सुञः । ३ । २ । ९० ।

सोमसुत् । चतुर्व्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ।

अग्निचित् ।

कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ।

कर्म्मण्युपपदे कर्म्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

कर्म्मणीनिविक्रियः । ३ । २ । ९३ ।

कर्म्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

दृशेः क्वनिप्। ३। २। ९४।

कर्म्मणि भूतइत्येव। पारं दृष्टवान् पारदृश्वा।

राजनि युधिकृञः। ३। २। ९५।

क्वनिप्स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा।

सहे च। ३। २। ९६।

कर्म्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा। सहकृत्वा।

सप्तम्यां जनेर्डः। ३। २। ९७।

सरसिजम्। मन्दुरायाञ्जातो मन्दुरजः। ङ्यापोरिति(४६८सू०) ह्रस्वः।

पञ्चम्यामजातौ। ३। २। ९८।

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्तउपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः

उपसर्गे च संज्ञायाम्। ३। २। ९९।

"प्रजा स्यात् सन्ततौ जने"।

अनौ कर्मणि। ३। २। १००।

अनुपूर्व्वाज्जनेः कर्म्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य-जाता पुमनुजा (५७)।

---

(५७) इह जनिः सकर्म्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात्।

अन्येष्वपि दृश्यत।३।२।१०१।

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा।

क्तक्तवतू निष्ठा।१।१।२६।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः।

निष्ठा।३।२।१०२।

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति (७२६८पृ०)भावकर्म्मणोः क्तः। कर्त्तरि कृदिति (७२६८पृ०) कर्त्तरि क्तवतुः। उकावितौ। स्नातम्मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्।

निष्ठायामण्यदर्थे।६।४।६०।

ण्यदर्थो भावकर्म्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्।

क्षियो दीर्घात्।८।२।४६।

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्म्मणोस्तु क्षितः कामो मया। श्र्युकः क्किति (७६७पृ)। श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवान्। च्युतः। ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः *। तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। नुतः। दृतः।

रदाभ्यान्निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः।८।२।४२।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापेक्षया

पूर्व्वस्य धातोरीकारस्य च। धॄ चूर्तदूत् (भ्वा०पृ०)। रपरः। णत्वम्। शीर्णः। वहिरङ्गत्वेन इङ्गेरसिद्धत्वान्नेट्। कृत-स्यापत्यं कार्त्तिः। भिन्नः। छिन्नः।

संयोगादेरातो धातोर्य्यण्वतः। ८। २। ४३।

निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः। स्त्यानः। म्लानः।

ल्वादिभ्यः। ८। २। ४४।

एकविंशतेर्ल्वादिभ्यः(५८) प्राग्वत्। लूनः। ज्या-ग्रहिज्या (भ्वा०६पृ०)। जीनः। दुग्वोर्दीर्घश्च *। दु गतौ-दूनः। टुदु उपताप इत्ययन्तु न गृह्यते सानुबन्धत्वात्। "मृदुतया दुत-येति" माघः। गूनः। पूञो विनाशे *। पूना यवाः विनष्टा इत्यर्थः। पूतमन्यत्। सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्त्तृकस्य *। सिनो-ग्रासः (५६)। ग्रासेति किम् सिता पाशेन सूकरी। कर्म्मक-र्त्तृकस्येति किम् सितो ग्रासो देवदत्तेन।

ओदितश्च। ८। २। ४५।

भुजो-भुग्नः। टु ओ श्वि--उच्छूनः। ओ हाक--प्रहीणः। स्वादय ओदित इत्युक्तम्(भ्वा१२५पृ०)। सूनः। सूनवान्। दूनः। दूनवान्। ओदित्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्। उड्डीनः।

(५८) प्वादयो द्वाविंशतिः क्र्यादौ पठितास्तन्मध्ये पूञं विहाय ल्वादयो ज्ञेयाः। एतत्पुस्तके १६५ १६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्याः।

(५६) पिण्डीक्रियमाणोग्रासो दध्यादिव्यञ्जनादिना यदा बन्धनेऽनुकूल-स्तदा कर्म्मण एव कर्त्तृत्वं तत्रैवेदं प्रवर्त्तते इति बोध्यम्।

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ।

द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

श्योऽस्पर्शे (६०) । ८ । २ । ४७ ।

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हलइति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किं शीतञ्जलम् । द्रवमूर्त्ति स्पर्शयोः किम् संश्यानो वृश्चिकः शीतात् संकुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ।

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं अभिशीनम् घृतम् अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न समवश्यातः ।

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ।

यस्य (६१) विभाषा । ७ । २ । १५ ।

यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठायाइण् न स्यात् ।

(६०) सिद्धत्वादादौ संप्रसारणे संयोगादेरात(उ२४७५०)इत्यस्याप्राप्तौ सूत्रम्
(६१) यस्येत्यार्द्धधातुकापेक्षा षष्ठी यदीयस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थः ।

उदितो वेति (७४६२सू०) क्वायां वेट्त्वादिह नेट्। समक्तः। अनपादाने किम् उदक्तं (६२) मुदकं कूपात्। नत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति (१२०सू०) षत्वे प्राप्ते। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः *। वृक्णः। वृक्णवान्।

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु। ८। ३। ७५।

पूर्वेण मूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्नः। प्राच्येति किम् परिष्कन्नः-परिस्कन्नः। परेश्चेति (७१०२सू०) विकल्पः। स्तन्भेरिति (७२७सू०) षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च *। अत्र षत्वन्न स्यात्।

दिवोऽविजिगीषायाम्। ८। २। ४९।

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायान्तु द्यूतम् (६३)।

निर्व्वाणोऽवाते। ८। २। ५०।

अवाते इति छेदः। निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत् कर्त्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

शुषः कः। ८। २। ५१।

निष्ठात इत्येव। शुष्कः।

पचो वः। ८। २। ५२।

पक्वः।

---

(६२) उदक्तमुत्थितमित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात्।

(६३) द्यूतमिति विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा।

क्षायो मः। ८। २। ५३।

क्षामः।

स्त्यः प्रपूर्व्वस्य। ६। १। २३।

प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। ८। २। ५४।

निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीतः-प्रस्तीमः। प्रात्किम् स्त्यानः।

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः। ८। २। ५५।

ञिफला-फुल्लः। निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वेकदेशस्यापीदन्निपातनमिष्यते। फुल्लवान्। क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते। क्षीवो मत्तः। कृशस्तनुः। उल्लाघो नीरोगः। अनुपसर्गात् किम्।

आदितश्च। ७। २। १६।

आकारेतो निष्ठायामिण् न स्यात्।

ति च। ७। ४। ८९।

चरफलोरुत् स्यात्तादौ किति। प्रफुल्तः। प्रक्षीवितः। प्रकृशितः। प्रोल्लाघितः। कथन्तर्हि "लोध्रद्रुमं सानुमतः

प्रफुल्लमिति"। फुल्ल विकसने पचाद्यच्। सूत्रं तु(६४)फुल्तादि निवृत्त्यर्थम्। उत्फुल्लसफुल्लयोरुपसंख्यानम् *।

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्। ८। २। ५६।

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा। नुन्नः-नुत्तः। विद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्य्यात्। विन्नः-वित्तः। वेत्तेस्तु विदितः(६५)। विद्यतेर्विन्नः। उन्त्री।

श्वीदितो निष्ठायाम्। ७। २। १४।

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न। उन्नः-उत्तः। त्राणः-त्रातः। घ्राणः-घ्रातः। ह्रीणः-ह्रीतः।

न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्। ८। २। ५७।

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वन्न। ध्यातः। ख्यातः। पूर्त्तः! राल्लोपः (७२१८५०)। मूर्त्तः। मत्तः।

वित्तो भोगप्रत्यययोः। ८। २। ५८।

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम्भोग्ये प्रतीते(६६)चार्थे। वित्तं

---

(६४) अनुपसर्गात् फुल्लेत्यादि सूत्रं फल्ल विकसनइत्यस्मात् पचाद्यचा सिद्धावपि निष्ठायां फुल्तरूपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

(६५) वेत्तेस्त्विति तथा च भाष्यम्।

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्नइष्यते।
वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विद्यतेरिति॥

(६६) भोगप्रत्ययशब्दौ कर्म्मसाधनावित्याशयेन व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति।

धनम्। वित्तः पुरुषः। अनयोः किम् विन्नः। विभाषा गम-हनेति (७२६५सू०) क्वसौ वेट्त्वादिह नेट्।

भित्तं शकलम्। ८। २। ५९।

भिन्नमन्यत्।

ऋणमाधमर्ण्ये। ८। २। ६०।

ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्य(६७)व्यव-हारे। ऋतमन्यत्।

स्फायः स्फी निष्ठायाम्। ६। १। २२।

स्फीतः।

दूशान्निष्ठायाम्। ७। २। ४७।

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात्। यस्य विभाषेति (७२४८सू०) निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः। निष्कुषितः।

वसतिक्षुधोरिट्। ७। २। ५२।

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात्। उषितः। क्षुधितः।

अञ्चेः पूजायाम्। ७। २। ५३।

(६७) अधमं दुःखप्रदमृणं यस्य सोऽधमर्णस्तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन च ऋणादानरूपो व्यवहारो लक्ष्यते ततश्चोत्तमर्णोऽपि सिध्यति धारे रुत्तमर्ण इति (२७७सू०) निर्देशात्। मनो०

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् (६८)। अञ्चितः। गतौ तु अक्तः।

लुभो विमोहने। ७। २। ५४।

लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यान्न तु गार्ध्ये। लुभितः। गार्ध्ये तु लुब्धः।

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः। ७। २। ५०।

इड्वा स्यात्। क्लिश उपतापे नित्यमप्राप्ते क्लिशू विबाधने अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः। क्लिशितः-क्लिष्टः।

पूङश्च। ७। २। ५१।

पूङः (६९) क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्।

पूङः क्त्वा च। १। २। २२।

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात्। पवितः-पूतः। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् (७०)। नोपधादित्यत्र(७४६सू०)हि क्त्वैव(७१)सम्बध्यते।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। १। २। १९।

---

(६८) उदित्त्वात् क्त्वायां विकल्पे निष्ठायां यस्येति (७३४८सू०) निषेधे प्राप्ते सूत्रम्।

(६९) श्र्युकः कितीति (७३९७सू०) निषेधे प्राप्ते वचनम्।

(७०) पूङः क्त्वा चेति सूत्रे क्त्वाग्रहणं व्यर्थं क्त्वा सेट् (७४६२सू०) इत्यनेनैव कित्त्वनिषेधे सिद्धेरत आह उत्तरार्थमिति।

(७१) क्त्वैवेति न तु निष्ठा चकारानुकृष्टत्वादिति भावः। मनो०

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। ग्रथितः। ग्रथितवान्। अनुबन्धनिर्द्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। ग्रंन्थितः ग्रन्थितवान्। आदिकर्म्मणि निष्ठा वक्तव्या *।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च।३।४।७१।

आदिकर्म्मणि यः क्तः स कर्त्तरि स्यात्। चाद्भावकर्म्मणोः।

विभाषा भावादिकर्मणोः।७।२।१७।

भावे आदिकर्म्मणि चादितो निष्ठायामिड्वा स्यात्। प्रस्वेदित चैत्रः। प्रस्वेदितन्तेन। ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते ञीद्भिः साहचर्य्यात्। स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव। ञिमिदा ञिक्ष्विदा दिवादी भ्वादी च। प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् (७२)। प्रधर्षितः प्रधर्षितवान्। धर्षितन्तेन। सेट् किम् प्रस्विन्नः। प्रस्विन्नन्तेनेत्यादि।

मृषस्तितिक्षायाम्।१।२।२०।

सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। क्षमायां किम् अपमृषितं वाक्यम् अविस्पष्टमित्यर्थः।

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्।१।२।२१।

(७२) स्विदादीनामादित (७३५०पृ०) इतोऽतो निषेधात् सेट् निष्ठा दुर्लभेत्यत आदिकर्म्मणि निष्ठोदाहृता।

द्युतितम्-द्योतितम्। मुदितम्-मोदितं साधुना। प्रद्युतितः-प्रद्योतितः। प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः। उदुपधात् किम् विदितम्। भावेत्यादि किम् रुचितं कार्षापणम्। सेट् किम् कुष्टम्। शब्विकरणेभ्य एवेष्यते। नेह। गुध्यतेर्गुधितम्।

निष्ठायां सेटि। ६। ४। ५२।

णेर्लोपः स्यात्। भावितः। भावितवान्। श्वीदित इति (उ२५।पृ०) नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः। दीप्तः। गुहू-गूढः। वनु-वतः। तनु-ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति (२२६पृ०) सूत्रे निपातनादिट्। पतितः। सेऽसिचीति (उ१२२पृ०)वेट्कत्वात् सिद्धे कृत्त्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा तेन ‡ "धावितमिभराजधिये" त्यादि। यस्य विभाषे (उ२४८पृ०) त्यत्रैकाच इत्येव। दरिद्रितः।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु। ७। २। १८।

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसंसक्ताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थनश्चेत्। स्वान्तम्मनः। ध्वान्तन्तमः। लग्नं सक्तम् निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टमविस्पष्टम्। विरिब्धः स्वरः। म्लेच्छ रेभ अनयोरुपधायादूत्त्वमपि निपात्यते।

‡ धावुगतिशुद्ध्योरित्युदित्त्वात् क्त्वायां वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति (उ२४८पृ०) अनिट्कत्वमाशङ्क्याह तेन धावितमिति।

फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः (७३)। माधवस्तु नव-नीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यम्फाण्टमिति वेदभाष्ये (७४) आह। वाढं भृशम्। अन्यत्र तु वाहितम्। क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फाणितम्। वाहितम्।

धृषिशसी वैयात्ये। ७। २। १९।

एतौ निष्ठायामविनय (७५) एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र। धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्म्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति (७६)। अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वं फलश्चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादि-कर्म्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह। धृष्टम्-धर्षितम्। प्रधृष्टः प्रधर्षितः।

दृढः स्थूलबलयोः। ७। २। २०।

स्थूले बलवति च निपात्यते। दृह दृहि वृद्धौ। तस्येडभावः।

(७३) यथौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य यत्पीयते तत्फाण्टम्।

(७४) "तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणामिति" शतपथ-श्रुतिव्याख्यायामिति शेषः।

(७५) ञिधृषा प्रागल्भ्ये शसु हिंसायामनयोरादितश्च (३२५०पृ०) यस्य विभाषेति(३२४८पृ०)च सूत्राभ्यामिड्निषेधे सिद्धेऽपि वैयात्यएवानिट्-त्वनियमः। विरुद्धं यातो वियातोऽविनीतस्तस्य भावो वैयात्यमित्यर्थः।

(७६) विभाषा भावादिकर्म्मणोरिति (३२५४पृ०) विकल्पे प्राप्ते सूत्रस्य नित्यार्थतामाशङ्क्याह नास्तीति।

तस्य ढत्वम्। हस्य लोपः। इदितो नलोपश्च। दृहितः। दृंहितोऽन्यः।

प्रभौ परिवृढः। ७। २। २१।

दृह दृहि वृद्धौ निपातनम्प्राग्वत्। परिदृहितः। परिदृंहितोऽन्यः।

कृच्छ्रगहनयोः कषः। ७। २। २२।

कषो निष्ठायामिण् न स्यादेतयोरर्थयोः। कष्टं दुःखं तत्कारणञ्च। "स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्"। कष्टो मोहः(७७)। कष्टं शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः। कषितमन्यत्।

घुषिरविशब्दने। ७। २। २३।

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात्। घुष्टा रज्जुः। अविशब्दने किम् घुषितम् वाक्यम् शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः।

अर्द्देः सन्निविभ्यः। ७। २। २४।

एतत्पूर्व्वादर्द्देर्न्निष्ठाया इण् न स्यात्। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अर्द्दितोऽन्यः।

अभेश्चाविदूर्य्ये। ७। २। २५।

अभ्यर्णम् नातिदूरम् आसन्नम् वा। अभ्यर्द्दितमन्यत्।

णेरध्ययने वृत्तम्। ७। २। २६।

(७७) कष्टो मोहो दुःखहेतुरित्यर्थः।

ण्यन्तादृते: क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे। वृत्तश्छन्दश्छात्त्रेण सम्पादितम् अधीतमिति यावत्। अन्यत्र तु वर्त्तिता रज्जुः।

शृतम्पाके। ६। १। २७।

श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते चीरहविषोः पाके (७८)। शृतम् चीरम् स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः। चीरहविर्भ्यामन्यत्तु। श्राणम्। श्रपितम् वा।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। ७। २। २७।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे। दमितः। शमितः। पूरितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञापितः।

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्। ७ २। २८।

एभ्यो निष्ठाया इड्वा। रुषितः--रुष्टः। आन्तः-अमितः। तूर्णः- त्वरितः। आदितश्चेति फलमान्द्यम् (७६)। संघुष्टः संघुषितः। आस्वान्तः आस्वनितः।

हृषेर्लोमसु। ७। २। २९।

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये। हृष्टं हृषितं लोम।

---

(७८) विभाषाभ्यवपूर्व्वस्य(३३४८पृ०)इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्तते सा च व्यवस्थिता तेन चीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्चान्यत्र नैव भवतीत्याह चीरेति।

(७६) आदितश्चेति (३३५०पृ०) निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवञ्चाकारेत्त्वकरणं व्यर्थमित्याह मन्दमिति

विस्मितप्रतिघातयोश्च । हृष्टो-हृषितो मैत्रः विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः। अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायां नेट्। हृष तुष्टौ इट्।

अपचितश्च। ७। २। ३०।

चायतेर्न्निपातोऽयं वा। अपचितः-अपचायितः।

प्यायः पी। ७। १। २८।

पी वा स्यान्निष्ठायाम्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन स्वाङ्गे नित्यम्। पीनं मुखम्। अन्यत्र। प्यानः-पीनः स्वेदः। सोपसर्गस्य न। प्रप्यानः। आङ्पूर्व्वस्यान्धूधसोः स्यादेव। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः।

ह्लादो निष्ठायाम्। ६। ४। ९५।

ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः।

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति। ७। ४। ४०।

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्त्वदत्त्वयोरपवादः। दितः। सितः। मा-माङ्-मेङ्-मितः। स्थितः।

शाच्छोरन्यतरस्याम्। ७। ४। ४१।

शितः-शातः। छितः-छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्न्नित्यम् संशितं व्रतम् सम्यक् संपादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः।

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ।

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

दोदद्घोः । ७ । ४ । ४६ ।

घुसंज्ञकस्य दाइत्यस्य दथ् (८०) स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् दातः । तान्तो वायमादेशः । नचैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । नच दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे झषस्तथोरिति (७४०पृ०) धत्वं शङ्क्यं सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दाइत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

"अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्म्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते" ।

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।

दस्ति । ६ । ३ । १२४ ।

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति (६२पृ०) चर्त्वमाश्रयात् (८१) सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् ।

---

(८०) तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्तान्तोऽदोषस्तस्मात् थान्त इत्यनुसृत्याह दथ् इति ।

(८१) चर्त्वस्यासिद्धत्वात् दादेशतकारोनास्तीत्यतआह आश्रयादिति अतोदोः (७७पृ०) इत्युक्तं प्रति कर्त्तव्यदित्यर्थः ।

घुमास्थेतीत्त्वम् (उ१९८पृ०)। धेट्-धीतम् (८२)। गीतम्। पीतम्। जनसनेत्यात्त्वम्(उ१२२पृ०)। जातम्। सातम्। खातम्।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति। २। ४। ३६।

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम्। अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्। झरो झरि (४३पृ०)। जग्धः। आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि च(उ२५४पृ०)प्रकृतः कटं(८३) सः। प्रकृतः कटस्तेन। निष्ठायामण्यदर्थे इति(उ२४६पृ०) दीर्घः। क्षियो दीर्घादिति (उ२४६पृ०) नत्वम्। प्रक्षीणः सः।

वा क्रोशदैन्ययोः। ६। ४। ६१।

क्षियो निष्ठायाम् दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च। क्षीणायुर्भव क्षीतायुर्भव। क्षीणोऽयन्तपस्वी क्षितो वा।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले। ८। ३। ८९।

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नद्यां स्नातीति नदीष्णः। सुपीति (उ२२४पृ०) कः।

सूत्रम्प्रतिष्णातम्। ८। ३। ९०।

प्रतेः स्नातेः षत्वम्। प्रतिष्णातं सूत्रम् शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिस्नातम्।

(८२) दधातेर्हि (उ३६०पृ०) रित्यत्र लुग्विकरणस्य ग्रहणात् न धेटो ग्रहणं नापि दो दद्घो(उ३६०पृ०)रित्यत्रापि तस्य ग्रहणं घोरिति स्थितेऽपि इति विशेष्य ग्रहणात्।

(८३) प्रकृत इति कटं कर्त्तुमारब्धवानित्यर्थः प्रशब्द आदिकर्म्मद्योतनार्थः।

कपिष्ठलो गोत्रे। ८। ३। ९१।

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किम् कपीनां स्थलं कपिस्थलम्।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्। ८। ३। ९६।

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात्। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च। ३। ४। ७२।

एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च। गङ्गाङ्गतः। गङ्गाम् प्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुड़मारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। ३। ४। ७६।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्। चाद्यथाप्राप्तम्। ध्रौव्यं स्थैर्य्यम्।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः (८४)॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च। आसितो

(८४) अधिकरणवाचिनश्चेति (३०३पृ०) क्तिष्वपि कर्त्तरि षष्ठी।

मुकुन्दः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च। रमापतिरिदं यातः। तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि। अनन्तेनेदम् भुक्तम्। कथम् भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्त(८५) मस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच्। वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य।

ञीतः क्तः। ३। २। १८७।

ञि क्ष्विदा। क्ष्विण्णः। ञि इन्धी। इद्धः।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। ३। २। १८८।

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मतइष्टः तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्च्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। शीलितो रक्षितः क्षान्तः। आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि(८६)।

नपुंसके भावे क्तः। ३। ३। ११४।

क्तावत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात्। जल्पितम्। शयितम्। हसितम्।

सुयजोर्ङ्वनिप्। ३। २। १०३।

(८५) भोजनार्थधातोः कर्त्तरि क्तोदुर्लभइत्याशङ्क्यान्यथाह भुक्तमिति।

(८६) "शीलितोरक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्टइत्यपि।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृतइत्यपि॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्व्ववत् स्मृताः"॥

सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते। सुत्वा सुत्वानौ। यज्वा यज्वानौ।

जीर्य्यतेरतृन्। ३। २। १०४।

भूत इत्येव। जरन्। जरन्तौ। जरन्तः। वासरूपन्यायेन निष्ठापि। जीर्णः। जीर्णवान्।

छन्दसि लिट्। ३। २। १०५।

लिटः कानज्वा। ३। २। १०६।

क्वसुश्च। ३। २। १०७।

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्। कवयस्तु बहुलम्प्रयुञ्जते। "तन्तस्थिवासं नगरोपकण्ठे"। "श्रेयांसि सर्व्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इत्यादि।

वस्वेकाजाद्धसाम्। ७। २। ६७।

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम्। एकाच्। आरिवान्। आत्। ददिवान्। जक्षिवान्। एषां किम् बभूवान्।

भाषायां सदवसश्रुवः। ३। २। १०८।

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्। तस्य च नित्यं क्वसुः। "निषेदुषीमासनबन्धधीरः"। "अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य"। शुश्रुवान्।

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च। ३। २। १०९।

एते निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः। इट्। उपेयिवान्। "उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्र्याम्"। उपेयुषी। उपेत्यविवक्षितम्। ईयिवान्। समीयिवान्। नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च। "धृतजय धृतेरनाश्रुषइति" भारविः। अनुपूर्वाद्वचेः कर्त्तरि कानच्। वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः।

विभाषा गमहनविदविशाम्। ७। २। ६८।

एभ्यो वसोरिड् वा। जग्मिवान्-जगन्वान्। जघ्निवान्-जघन्वान्। विविदिवान्-विविद्वान्। विविशिवान्-विविश्वान्। विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्। वेत्तेस्तु विविद्वान्। नेड्वशि कृतीति(७।२।८।२०)इण्निषेधः। दृशेश्च॰। ददृशिवान्-ददृश्वान्।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (८७)। ३। २। १२४।

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः। शबादि। पचन्तञ्चैत्रम्पश्य।

आने मुक्। ७। २। ८२।

(८७) आदेशयोः प्रथमासामानाधिकरण्यपर्युदासात् स्थानिनि लकारे तत्सामानाधिकरण्यं कल्प्यतइति प्रपञ्चितं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः।

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे। पचमान(८८)श्चैतं पश्य। लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणं अधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि(८९)क्वचित्। सन् ब्राह्मणः। माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्॰। "मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति"। माङि लुङिति (३।३।१७५ सू॰)प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्यात्लट्।

सम्बोधने च। ३। २। १२५।

हे पचन्?। हे पचमान?।

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः। ३। २। १२६।

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अर्ज्जयन्वसति। हरिम्पश्यन् मुच्यते। हेतुः फलं कारणञ्च। कृत्यचः (३।२।९८सू॰) प्रपीयमाणः सोमः।

(८८) विक्लित्त्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयलित्यर्थः पचतीति विग्रहे तु नैवं तत्र क्रियाप्राधान्यात् "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः अतएव

'समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।
गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टोविपर्य्यय" इति

हरिणा सामान्यतो विपर्य्ययोऽभिहितः।

(८९) अधिकारात् च प्रथमान्तार्थ सामानाधिकरण्याभावे क्वचिदित्यर्थः तेन कुर्व्वतोऽपत्यं कौर्व्वतः कुर्व्वतोभक्तिः कुर्व्वद्भक्तिरित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्धतीति द्रष्टव्यम्।

ईदासः। ७। २। ८३।

आसः परस्यानस्य ईत् स्यात्। आदेः परस्य (२६पृ०)। आसीनः।

विदेः शतुर्वसुः(९०)। ७। १। ३६।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विदन्-विद्वान्। विदुषी।

तौ सत्। ३। २। १२७।

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः।

लृटः सद् वा। ३। ३। १४।

व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च नित्यम्। करिष्यन्तं करिष्यमाणम् पश्य। करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः। करिष्यद्भक्तिः। हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन्वसति। प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित्। करिष्यति करिष्यन्।

पूङ्यजोः शानन्। ३। २। १२८।

वर्त्तमाने। पवमानः। यजमानः।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। ३। २। १२९।

(९०) स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे पुनर्वसोरुगित्करणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र (१८७पृ०) सामान्येन क्वसोरपि ग्रहणार्थम्। अतएव "विदुषा त्वया-कृतमिति" सिद्धम्।

एषु द्योत्येषु कर्त्तरि चानश्। भोगं भुञ्जानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः।

इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि। ३। २। १३०।

आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्त्तरि। अधीयन्। धारयन्। अकृच्छ्रिणि किम् कृच्छ्रेणाधीते। धारयति।

द्विषोऽमित्रे। ३। २। १३१।

द्विषन् शत्रुः।

सुञो(९१) यज्ञसंयोगे। ३। २। १३२।

सर्व्वे सुन्वन्तः सर्व्वे यजमानाः सत्रिणः।

अर्हः प्रशंसायाम्। ३। २। १३३।

अर्हन्।

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु (९२) ३। २। १३४।

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्त्तृषु।

(९१) सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने धातोर्वृत्तिश्चेत्। संयोगग्रहणात् प्रधानकर्त्तर्य्येवायं प्रत्ययस्तेन यजमान एव सुन्वन् नान्य इति सूत्रान्तरेणापि नान्यत्र शतृप्रत्यय इति। मनो०

(९२) शीलादीनां त्रयाणां विशेषणत्वेन निर्द्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतो धात्वर्थो निर्द्दिश्यते।

ट्नन्। ३। २। १३५।

कर्त्ता कटम्।

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्। ३। २। १३६।

अलङ्करिष्णुः। निराकरिष्णुः। प्रजनिष्णुः। उत्पचिष्णुः। उत्पतिष्णुः। उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्त्तिष्णुः। वर्द्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः।

णेश्छन्दसि। ३। २। १३७।

"वीरुधं पारयिष्णवः"।

भुवश्च। ३। २। १३८।

छन्दसीत्येव। भविष्णुः। कथन्तर्हि "जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति"। निरङ्कुशाः कवयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः। एवं क्षयिष्णुः। नैतद्भाष्ये दृष्टम्।

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः। ३। २। १३९।

छन्दसीति निवृत्तम्। गिदयम् न तु कित् तेन स्थ ईत्त्वम्न। ग्लास्नुः। गित्त्वान्न गुणः। जिष्णुः। स्थास्नुः। पाङ्कनः। स्युकः क्ङितीत्यत्र (७६७पृ०) गकारप्रश्लेषान्नेट्। भूष्णुः। दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् *। "दंष्णवः पशवः"।

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। ३। २। १४०।

लघुः। घसुः। घस्मुः। क्षिप्नुः।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्। ३। २। १४१।

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुबन्ध इति भाष्यम् तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति (४६५पृ०) ह्रस्वविकल्पः। नचैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात्। नोदात्तोपदेशस्येति(७२७२पृ०)वृद्धिनिषेधः शमी, दमी, तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी। प्रमादी। उतपूर्वान्मदेः अलंकृञादि(७३६८पृ०) सूत्रेणेष्णुजुक्तो वासरूपविधिना घिनुणपि। उन्मादी। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम्।

सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। ३। २। १४२।

घिनुण् स्यात्। सम्पर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीड़ी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी। अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती।

वौ कषलसकत्थस्रम्भः। ३। २। १४३।

विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी।

अपे च लषः। ३। २। १४४।

चाद्वौ। अपलाषी। विलासी।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। ३। २। १४५।

प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट-परिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। ३। २। १४६।

पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्योवुञ् स्यात्। निन्दकः। हिंसक इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकम् तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति (८३)।

देविक्रुशोश्चोपसर्गे। ३। २। १४७।

आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किम् देवयिता। क्रोष्टा।

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। ३। २। १४८।

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम् पठिता विद्याम्।

अनुदात्तेतश्च हलादेः। ३। २। १४९।

(८३) नेदं ण्वुल्विषयकमेव ज्ञापकं किन्तु प्रत्ययमात्रविषयमिति बोध्यम्

अकर्मकाद्युच् स्यात्। वर्त्तनः। वर्द्धनः। अनुदात्तेतः किम् भविता। हलादेः किम् एधिता। अकर्मकात् किम् वसिता वस्त्रम्।

जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। ३।२।१५०।

जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चंक्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्व्वेण (९४) सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा (७२७२४०) बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति (९५) तेनालंकृञस्तृन् न।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। ३।२।१५१।

क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः।

न यः। ३।२।१५२।

यकारान्ताद्युच् न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता।

सूददीपदीक्षश्च। ३।२।१५३।

युच् न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। नमिकम्पीति (७२७५९०)रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलि-

(९४) पद्यतेरकर्मकत्वादनुदात्तेत्त्वाद्धलादित्वाच्चानुदात्तेतइत्यनेन (७२७१४९) प्राप्ते इत्यर्थः।

(९५) नन्द्यादिसूत्रे हि ताच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो नेति भाष्ये साधितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति भेद इति भावः।

केषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति। तेन कम्त्रा कमना युवतिः। कम्प्रा कम्पना शाखा। यदि सूदेर्युच् न कथम्मधु-सूदनः, नन्द्यादिः (उ३१७पृ०)।

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्।
३।२।१५४।

लाषुकः। पातुक इत्यादि।

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्। ३।२।१५५।

जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः वराकी।

प्रजोरिनिः। ३।२।१५६।

प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः।

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च।
३।२।१५७।

जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी।

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्
३।२।१५८।

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पत-यालुः। दयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्व न्निपात्यते। तन्द्रालुः। शीङो वाच्यः *। शयालुः।

दाधेट्सिशदसदो रुः। ३। २। १५९।

दारुः। धारुः। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः।

सृघस्यदः क्मरच्। ३। २। १६०।

सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।

भञ्जभासमिदो घुरच्। ३। २। १६१।

भङ्गुरः (९७)। भासुरः। मेदुरः।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। ३। २। १६२।

विदुरः (९६)। भिदुरम्। छिदुरम्।

इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्। ३। २। १६३।

इत्वरः इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः।

गत्वरश्च। ३। २। १६४।

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी।

जागुरूकः। ३। २। १६५।

जागर्त्तेरूकः स्यात्। जागरूकः।

यजजपदशां यङः। ३। २। १६६।

(९६) अभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जेः कर्म्मकर्त्तर्य्येवायं घुरच्प्रत्ययः। तत्त्व०

(९७) विदीत्यादिसूत्रे कुरच् मुख्यकर्त्तर्य्यपि भवति "प्रियतमाय ददुर्गतम-त्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना" इत्यादि माघप्रयोगात्। तत्त्व०

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः।

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। ३। २। १६७।

नम्रः। कम्प्रः। स्मेरः। जसिर्नञ्पूर्वकः क्रियासातत्ये वर्त्तते। अजस्रं सन्ततमित्यर्थः। कम्रः। हिंस्रः। दीप्रः।

सनाशंसभिक्ष उः। ३। २। १६८।

चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः।

विन्दुरिच्छुः (९८)। ३। २। १६९।

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वञ्च निपात्यते। वेत्ति तच्छीलो विन्दुः। इच्छति इच्छुः।

क्याच्छन्दसि (९९)। ३। २। १७०।

"देवान् जिगाति सुम्नयुः" (१००)।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। ३। २। १७१।

---

(९८) विद ज्ञाने इत्यस्यैवेह ग्रहणमेवमिच्छार्थकस्यैवेहेषेर्ग्रहणम्।

(९९) क्यच् क्यष् क्यङ् एतेषां सामान्यग्रहणम् क्यान्ताद्धातोश्छन्दोविषये उप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

(१००) सुम्नशब्दात् क्यजन्तात् न च्छन्दस्यपुत्रस्येति(७५.२४पृ०)निषेधात् क्यचि चेति(७२२०पृ०)ईत्त्वम्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७५१पृ०) दीर्घश्च न भवतीति द्रष्टव्यम्।

आदन्तादृदन्ताद्(१०१)गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत्। पपिः सोमम्। ददिर्गाः। बभ्रिर्वज्रम्। जग्मिर्युवा। "जघ्निर्वृत्रममित्रयुम्"। जघ्निः। भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः *। दधिः। चक्रिः। सस्रिः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमिः(१०२)। सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्*। यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगमावश्च निपात्यते।

स्वपितृषोर्नजिङ्।३।२।१७२।

स्वप्नक्। तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः। धृषेश्चेति वाच्यमिति * काशिकादौ। धृष्णक्।

शॄवन्द्योरारुः।३।२।१७३।

शरारुः। वन्दारुः।

भियः क्रुक्लुकनौ।३।२।१७४।

भीरुः। भीलुकः। क्रुकन्नपि वाच्यः *। भीरुकः।

स्थेशभासपिसकसो वरच्।३।२।१७५।

स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः।

(१०१) ऋदिति ऋवर्णपरत्वाशङ्कायाम् आदिति ऋकारस्य तात्परत्वादाह ऋदन्तादिति। यथा च तात्परस्यापि तत्कालसंज्ञा तथोक्तं(१८पृ०)प्राक्
(१०२) लिङ्वद्भावात् नमेः एत्वाभ्यासलोपाव् सिद्धम्।

यश्च यङः। ३। २। १७६।

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात्। अतो लोपः (७५७ सू०)। तस्याच परस्मिन्निति (३४ सू०) स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ✻ तस्य यलोपप्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्योरिति(४२१सू०) यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतोलोपे वरे लुप्तन्न स्थानिवत्। यायावरः।

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्। ३। २। १७७।

विभ्राट्। भाः भासौ। धूः धुरौ। विद्युत्। ऊर्क्। पूः पुरौ। दृशिग्रहणस्यापकर्षात् जवतेर्दीर्घः (१०२)। जूः जुवौ जवः। ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते ततः क्विप्। ग्रावस्तुत्।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ३। २। १७८।

क्विप्। छित्। भित्। दृशिग्रहणम् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद्द्वे क्वचिद्ध्रस्वः। तथाच वार्त्तिकम्। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च *। क्विब्वचीत्यादिना (७२९८सू०)उणादिसूत्रेण केषाञ्चित् सिद्धेतच्छीलादौ तृणा बाधा मा भूदिति वार्त्तिके

✻ न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (३५सू०) सूत्रेणेति शेषः।

(१०२) उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरविशेषसमर्पकतायावक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तदपकर्षाद्दीर्घ इत्याह जवतेरिति।

ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटम्प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * । दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च* । जुहूः । दॄ भये । अस्य ह्रस्वश्च* । दीर्य्यति । ददृत् । ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च* । धीः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७९ ।

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ।

एभ्यो भुवो डुःस्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायान्तु विभूर्नाम कश्चित् । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्* । मितन्द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ।

धः कर्म्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८१ ।

धेटोधाञश्च कर्म्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ।

दाबादेः ष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे । दायन्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ९ ।

एषां (१०४) दशानां कृत्प्रत्ययानामिट् न स्यात्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्त्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्त्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री।

हलसूकरयोः पुवः। ३। २। १८३।

पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् मुखमित्यर्थः।

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। ३। २। १८४।

अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्।

पुवः संज्ञायाम्। ३। २। १८५।

पवित्रम् येनाज्यमुत्पूयते यज्ञानामिकावेष्टनम्।

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः। ३। २। १८६।

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि। ऋषिर्वेदमन्त्रः तदुक्तमृषिणेति दर्शनात्। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। देवतायान्तु अग्निः पवित्रं स मा पुनातु।

(१०४) ति तुन् त्रन् तन् थन् क्सि सुच् क्सरन् कन् स इत्येषामित्यर्थः तत्र ति इति क्तिक्तिचोर्ग्रहणम् क्तिन् दीपी दीप्तिः। क्तिच् तनु तन्तिः। तुन् सच सक्तुः। त्रन् पत पत्त्रम् तन तन्त्रम्। तन् उणादिक एव न निष्ठातस्तेन हसितादिसिद्धिः। हस हस्तः पुञ् पोतः। क्थन् कुष कोष्ठम्। क्सिः कुष कुक्षिः। सुच् इष इक्षुः। क्सरन् अश अक्षरः। कन् शल शल्कः। स वद वत्स इत्यादौ नेडित्युदाहार्यम्।

अथोणादयः (१)।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् १। करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च। आतोयुक् (उ२७०पृ०)। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्। मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्य्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्। 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्'। छन्दसीणः २ (२)। 'मा न आयौ'। दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ३। दीर्य्यत इति दारु। "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्"। जानु जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति (उ१३६पृ०) न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् (३)। चारु रम्यम्। चाटु प्रियं वाक्यम्। मृगय्वादित्वात् (उ३८४पृ०) कुप्रत्यये चटु इत्यपि। किञ्जरयोः श्रिणः (४) ४। किं शृणातीति किंशारुः शस्यशूकम् वाणश्च। जरामेति जरायुः। 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्'। त्रो रश्च लः ५। तरन्त्यनेन वर्णा इति तालुः। कृके वचः कश्च ६। कृकेण गलेन वक्तीति कृकवाकुः। "कृकवाकुर्म्मयूरे च सरटे चरणायुधे" इति विश्वः। भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ७।

---

(१) उणादयो बहुलमिति (उ४३१पृ०) सूत्रकृतोक्तं तत्र प्रकृतिविशेषेभ्यः प्रत्ययविशेषा शाकटायनेन पञ्चपाद्या सपादशतत्रयमिता दर्शिता-स्तत्प्रकरणारम्भाय प्रतिजानीते अथोणादय इति।

(२) बहुलवचनाद्भाषायामपि तेन एतीत्यायुः जटा आयुर्यस्येति जटायुरिति एतेर्णिच्चेति (उ४०२पृ०) सूत्रे उसिप्रत्यये तु आयुःशब्दः सान्तः।

(३) वस्तुतः प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुरिति (४२०पृ०) सूत्रनिर्देशज्ञापकात् न वृद्धिनिषेधः।

(४) किमि उपपदे शृणातेः जरोपपदे इणश्च ञुण् स्यादित्यर्थः।

भरति बिभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च। म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्ज्जलदेशः। शेते शयुः अजगरः। तरुर्वृक्षः (५)। चरन्ति भक्षयन्ति देवता द्रुममिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनु स्वल्पम्। तन्यते कर्म्मपाशोऽनया तनुः शरीरम्। 'स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः'। धनुः शस्त्रविशेषः। 'धनुर्नी च धनुर्व्विदुः'। 'धनुरिवाजनि वक्र'इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। मद्गुः(६)। पानीयकाकिकेति रभसः न्यङ्क्वादित्वात्(उ३०७पृ०) कुत्वं जश्त्वेन सस्य दः। अणश्च ८। 'लवलेशकणाणवः'। चात्कटिवटिभ्याञ्च। कटुः। वटति वदतीति वटुः। धान्ये नित् ६। धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। 'प्रियङ्गवश्चाणवश्च मे'। 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्'। निरूढ़णां फलिपाटीत्यादि(उ३८२पृ०) १८सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते। शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमणिभ्यश्च १०। शृणातीति शरुरायुधकोपयोः। स्वर्य्यन्ते प्राणिनं अनेन स्वरुर्व्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु (७) सीसम्। पुंसि 'भूम्न्यसवः प्राणाः'। 'वसुर्द्देऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ'। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेशश्चन्द्रः। बन्धुः (८)। मनुः। चात् विदि अवयवे विन्दुः। स्यन्देः सम्प्रसारणन्धश्च ११। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया'मित्यमरः।

---

(५) तरन्ति रोपका नरकमनेनेति तरुरिति।

(६) भक्षार्थं पानीयं मज्जतीति मद्गुः पक्षिविशेषः (पानकौड़ीति) प्रसिद्धः गडि वदनैकदेशे इत्यतोऽपि उरिलुक्ष्वनदत्तस्तेन गण्डुः।

(७) अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते आशुद्रवीभावादिति त्रपु सीसम्।

(८) स्नेहं बध्नातीति बन्धुः।

उन्देरिच्चादेः १२ । उनत्ति इन्दुः । ईषेः किच्च १३ । ईषेरुः स्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुद्वयोः । स्कन्देः सलोपश्च १४ । कन्दुः । सृजेरसुम् च १५ । चात् सलोपउप्रत्ययश्च । रज्जुः । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च १६ । ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् । नावञ्चेः १७ । न्यङ्क्वादित्वात् (७२०७पृ०)कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च १८ । फलेर्गुक् फल्गुः । पाटेः पटिः पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु । वलेर्गुक् च १९ । वल सम्वरणे वल्गुः । शः कित्सन्वच्च २० । श्यतेरुः स्यात् स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः । यो द्वे च २१ । ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' । सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । कुर्भ्रश्च २२ । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ' । चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्त्ता । जघ्नुर्हन्ता पपुः पालकः । पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः २३ । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति (७०१०६पृ०) सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' । गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः । कृग्रोरुच्च २४ । करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः । अपदुःसुषु स्थः २५ । सुषमादिषु चेति (४७४पृ०) षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु । रपेरिच्चोपधायाः २६ । अनिष्टं रपतीति रिपुः । अर्जिदृशिकम्यमिपंशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च २७ । अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः ।

कन्तुः (९)। अन्धुः कूपः। 'पांशुर्नो न द्वयो रजः'। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च संवञ्चकरपांसवः'। बाधते इति बाहुः 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजा'। प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च २८। तयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्(उ२०७१९०)कुत्वम्। भ्रज्जति तपसा भृगुः। लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च २९। लघुः। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते *। रघुर्नृपभेदः। बहुः। ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ३०। ऊरुः सक्थि। महति ह्रस्वश्च ३१। उरु महत्। श्लिषेः कश्च ३२। श्लिष्यतीति श्लिकुः भृत्यः उद्यतं ज्योतिश्च। आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ३३। आ खनतीत्याखुः। परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात् पर्शुरपि। हरिमितयोर्द्रुवः ३४। द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितन्द्रवति मितद्रुः समुद्रः। शते च ३५। शतधा द्रवति शतद्रुः। बाहुलात् केवलादपि। द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च। तद्वान्द्रुमः। खरुशङ्कुपीयुनीलङ्कुलिगु ३६। पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनतेरेफश्चान्तादेशः। खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च। 'शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः'। पिबतेरीत्वं युगागमश्च। पीयुर्वायसः कालः सुवर्णञ्च। निपूर्वाल्लगि गतावस्मात् कुर्नेर्दीर्घश्च नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च।

(९) कन्तुः कन्दर्पः। कमिमनीति सूत्रेण (उ३८७१९०) तुना सिद्धावपि स्वरार्थमत्र ग्रहणम्।

* एतच्च वार्त्तिकं कपो रोल इति (८२११८)सूत्रस्थम्।

नीलाङ्गुरिति पाठान्तरन्तत्र धातोरपि दीर्घः। लग सङ्गे अस्य अत इत्वञ्च लगतीति लिगु चित्तम् लिगुर्मूर्खः। मृगय्वादयश्च ३७ (१०)। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः। देवयुर्धार्म्मिकः। मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः। आकृतिगणोऽयम्। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ३८। मन्दुरा वाजिशाला। वाशुरा रात्रिः। मथुरा। चतुरः। चङ्कुरो रथः। अङ्कुरः। खर्जूरादित्वात् (उ४।८८पृ०) अङ्कूरोऽपि। व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च ३९। 'विथुरश्चोररक्षसोः। मकुरदर्दुरौ ४०। मकुरो दर्पणः। बाहुलकान्मुकुरोऽपि। दृ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः। मद्गुरादयश्च ४१ (११)। उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक् मद्गुरो मत्स्यभेदः कर्ब वर्णे रुगागमः। 'कर्बुरः श्वेतरक्षसोः' बभ्नातेः खर्जूरादित्वात् (उ४।८८पृ०) ऊरोपि। 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातान्नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इतिरन्तिदेवः। कोकतेर्वा कुक्। कुक्कुरः-कुकुरः। असेरुरन् ४२। असुरः। प्रज्ञाद्यण् (७२६पृ०)। आसुरः। मसेश्च ४३। पञ्चमे पादे मसेरूर-

(१०) मृगयुः देवयुः मित्रयुः कुमारयुः 'राजपुत्रः' अध्वर्युर्याजकः। कुहुः कुहूरमावास्याचन्द्रः पाण्डुः श्वेतः राजभेदश्च पीलुर्मतङ्गजः वृक्षभेदश्च मञ्जु शोभनं मृकण्डुः ऋषिभेदः निघण्टुः कोषभेदः पलाण्डुर्मूलभेदः ककेरटुः करेटुः पक्षिभेदः डमरुर्वाद्यभेदः। आकृतिगणत्वादन्येऽप्यूह्याः।

(११) मद्गुरादेराकृतिगणत्वात् आतुरश्वशुरनकुलवागुरादीनां सिद्धिः।

म्मिति (उ० ४२८४०) वक्ष्यते । " मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वाविति,, विश्वः । शावशेराप्तौ (१२) ४४ । शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः (१३) । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयो'-रित्यमरः । अविमह्योष्टिषच् ४५ । अविषः (१४) । महिषः । अमेर्दीर्घश्च ४६ । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' । रुहेर्वृद्धिश्च ४७ 'रङ्कुशंबररौहिषाः' 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौ-हिषं च तृणं मत'मिति संसारावर्त्तः । तवेर्णिद्वा ४८ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् । नञि व्यथेः ४९ । 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः । अव्यथिषी धरा-रात्र्योः । किलेर्बुक् च ५० । किल्बिषम् । इषिमदिमुदिखिदि-छिदिभिदिमन्दिचण्डितिमिमिहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् ५१ । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुका-ब्दयोरिति' विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठा-रयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरम् गृहम् स्त्रियामपि । 'मन्दि-रम्मन्दिरापि स्यादिति' विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' ।

(१२) आश्वर्थे शौ उपपदे आप्तौ गम्यमानायाम् अशूङ् व्याप्तावित्य-स्मादुरन् स्यादित्यर्थः ।

(१३) आशु आप्तव्यः उत्पत्तिं विनापि वैवाहिकसंबन्धात् संबन्धितया प्राप्तव्य इति श्वशुरशब्दार्थः ।

(१४) अवन्ति प्रीणयन्ति मह्योऽटमुमिति समुद्रोऽविषः । मह्यन्ते देवा अने-नेति महिषः पशुभेदः ।

तिमिरन्तमोऽक्षिरोगश्च। मिहिरः सूर्यः। 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः'। मुचिरो दाता। रुचिरम्। रुधिरम्। बधिरः। शुष शोषणे शुषिरञ्छिद्रम् शुष्कमित्यन्ये। अशेर्णित् ५२। 'आशिरो वह्निरक्षसोः'। अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ५३। अजेर्वीभावाभावः। अजिरमङ्गणम्। शशेरुपधाया इत्वम्। "शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्"। श्रथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य लत्वञ्च। शिथिलम्। स्थास्फायोष्टिलोपः। स्थिरन्निश्चलम्। स्फिरं प्रभूतम्। तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वञ्च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकात् शीङो वुक् ह्रस्वत्वञ्च। शिविरम्। सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ५४। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलिलः। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वान्महेलादि। भड इति सौत्रो धातुः। 'भडिलौ शूरसेवकौ'। भण्डिलो दूतः कल्याणञ्च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः। बाहुलकात् कुटिलः। कमेः पश्च ५५। कपिलः। गुपादिभ्यः (१५) कित् ५६। गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः गुहिलं वनम्। मिथिलादय(१६)श्च ५७। मथ्नन्त्यत्र रिपवो मिथिला

---

(१५) गुपू रक्षणे तिज निशाने पूज पूजायां शुष शोषणे देट् देवने गुहू संवरणे इति गुपादयः।

(१६) मिथिला नगरी गतिला वेत्रलता तकिलौषधिः चण्डिला नदी पथिलः पथिकः मिथिलादि।

नगरी। पथिलः पथिकः। पतिकठिकुठिगड़िगुड़िदंशिभ्य एरक् ५८। पतेरः पक्षी गन्ता च। कठेरः कृच्छ्रजीवी। कुठेरः पर्णाशः। बाहुलकान्नत्वं। गनेरो मेघः। गुड़ेरो गुड़कः। दंशेरो हिंस्रः। कुम्बेर्नलोपश्च ५९। कुबेरः। शदेस्त च ६०। शतेरः शत्रुः। मूलेरादयः ६१। एरगन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः। कबेरोतच् पश्च ६२। कपोतः पक्षी। भातेर्डवतुप् ६३। भातीति भवान्। कठिचकिभ्यामोरन् ६४। कठोरः। चकोरः। किशोरादय(१७)श्च ६५। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः। किमोऽन्त्यलोपः। किशोरः अश्वशावः। सहोरः साधुः। कपिगड़िगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ६६। कपीति निर्देशान्न लोपः। कपोलः। गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ। कटोलः कटुः। पटोलः। मीनातेरूरन् ६७। मयूरः। स्यन्देः संप्रसारणञ्च ६८। सिन्दूरम्। सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ६९। सिनोतीति सेतुः। तितुत्रेति (उ० २७८ पृ०) नेट्। तन्तुः। गन्तुः। मस्तु दधिमण्डम्। सच्यत इति सक्तुः। अर्द्धर्चादिः। ज्वरत्वरेत्यूठ् (उ० २१८पृ०) तत्र क्ङितीत्यनुवर्त्तत इति मते तु बाहुलकात् ओतुर्विड़ालः। धातुः। क्रोष्टा। पः किच्च ७०। पिबतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे'। अर्त्तेश्च तुः ७१ अर्त्तेस्तुः स्यात् स च कित्। 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः'। कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ७२। एभ्यस्तुः स्यात्। 'कन्तुः कन्द

(१७) 'गौरोऽरुणे सिते पीते विशुद्धे चाभिधेयवदित्यर्थकः गौरोण्यादिपदं प्राहुः।

र्पचित्तयोः'। मन्तुरपराधः। जन्तुः प्राणी। 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च'। मातुरादित्यः। 'यातुरध्वगकालयोः'। रक्षसि क्लीबः। हेतुः कारणम्। चायः किः ७३। 'केतुर्ग्रह पताकयोः'। आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ७४। अप्तुः शरीरम्॥ वसेस्तुन्। ७५। वस्तु। अगारे णिच्च ७६। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'। कृञः क्तुः ७७। क्रतुर्यज्ञः। एधिवह्योश्चतुः (१८) ७८। एधतुः पुरुषः। वहतुरनड्वान्। जीवेरातुः ७९। 'जीवातुरस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधे'। आतृकन्वृद्धिश्च ८०। जीवेरित्येव। जैवातृकस्त्विन्दुभेकभिषगायुष्मत्कृषीवले'। कृषिचमितनिधनि-सर्जिखर्जिभ्य ऊः ८१। 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियाम्मता,। चमूः। तनूः। धनूः शस्त्रम्। सर्ज अर्जने सर्जू-र्वणिक्। खर्ज व्यथने खर्जूः पामा। मृजेर्गुणश्च ८२ (१९)। मर्जूः शुद्धिकृत्। वहेर्धश्च ८३। 'वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु'। कषेः छश्च ८४। कच्छूः पामा। णित्कसिपद्यर्तेः ८५। कासूः शक्तिः। पादूश्चरणधारणी। आरूः पिङ्गलः। अणो डश्च ८६। आडू-र्जलप्लवद्रव्यम्। नञि लम्बेर्नलोपश्च ८७। 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः। के श्र एरङ् चास्य ८८। कशब्द उपपदे शृणाते-रूः स्यादेरङ् चादेशः। 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री'। बाहुलकादु-प्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि च। त्रो दुट् च ८९। तरतेरूः स्या-त्तस्य दुट्। 'तर्दूः स्यात् दारुहस्तकः'। दरिद्रातेर्यालोपश्च ९०

(१८) चतोश्चकारोऽन्तोदात्तता चित इति (उ० ५५९४०) सूत्रात्।

(१९) अत्र मृजेर्डुरिति सूत्रान्तरमप्यस्तीत्युज्ज्वलदत्तः सर्व्वासम्मतत्वात्तदु-पेक्षितम् ग्रन्थकृता।

दृश्च आश्च यौ तयोर्लोपः। दर्दूः कुष्ठप्रभेदः। नृतिशृध्योः कूः ९१। नृतूर्नर्त्तकः। शृधूरपानम्। ऋतेरम् च ९२। ऋतिः सौत्रो धातुः। ततः कूः अमागमश्च। रतूर्देवनदी सत्यवाक् च। अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषु ९३। एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अन्दूर्बन्धनम्। दृभी ग्रन्थे निपातनान्नुम्। दृम्भूः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके। दृन्भूः। जने-र्बुक्। जम्बूः। जमु अदने इत्यस्येत्येके। बाहुलकात् ह्रस्वोऽपि जम्बु। कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः। निपातनादेत्त्वम् कर्कन्दधाति कर्कन्धूर्बदरी निपातनान्नुम्। दिधिन्धैर्य्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः। केचित्तु अन्दूदृम्फूकम्बू इति पठन्ति। दृम्फ उत्क्लेशे दृम्फूः सर्पजातिः। कमेर्बुक। कम्बूः परद्रव्यापहारी। मृग्रोरुतिः ९४। मरुत्। गरुत्पक्षः। ग्रो-मुट् च ९५। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट्। गर्मुत् सुवर्णन्तृणवि-शेषश्च। हृषेरुलच् ९६। "हर्षुलो मृगकामिनोः"। बाहुल-काच्चटतेः। चटुलं शोभनम्। हृसृरुहियुषिभ्यइतिः ९७। 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः'। सरिन्नदी। रो-हित् मृगविशेषस्य स्त्री। युषइति सौत्रो धातुः। 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम्। ताडेर्णिलुक् च ९८। ताडयतीति तडित्। शमेर्ढः ९९। बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न। 'शण्ढः क्लीवः स्यात् पुंसि गोपतौ। आकृ ष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि'। कमेरठः १०० 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक'मिति मेदिनिः। बाहुलकाज्जरठः। रमेर्वृद्धिश्च १०१ 'रामठं हिङ्गु'। शमेः खः ८०२। शङ्खः। कणेष्ठः

१०३। कण्ठः। कलस्तृपश्च १०४। तृपतेः कलप्रत्ययः। चात् तृफतेः। तृपला लता। 'तृफला च फलत्रिके'। शपेर्बश्च १०५ शबलः। वृषा(२०)दिभ्यश्चित् १०६। वृषलः। पललम्। बाहुलकाद्गुणः सरलः। तरलः। कमेर्बुक्। कम्बलः। मुस खण्डने। मुसलम्। लङ्गेर्वृद्धिश्च। लाङ्गलम्। कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्। कुड्मलः। कुडेरपि। कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकाद्गुणः। कोमलम्। मृजेष्टिलोपश्च १०७। मलम्। चुपेरच्चोपधायाः १०८। चपलम्। शकिशम्योर्नित् १०९। शकलम्। शमलम्। छो गुग्घ्रस्वश्च ११०। छगलः। प्रज्ञा दित्वाच्छागलः। अमन्ताड्डः १११। दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डश्छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः। षण्डः सङ्घातः। तालव्यादिरित्यपरे। शण्डः। गण्डः। पण्डः क्लीबः। पण्डा बुद्धिः। क्रादिभ्यः कित् ११२। कवर्गादिभ्यो डः कित् स्यात्। कुण्डकाण्डम्। गुड्। गुडः। घुण भ्रमणे घुण्डो भ्रमरः। स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः ११३। तिष्ठतेरालच्। स्थालम् स्थाली। चतेर्वालञ्। चात्वालः मृजेरालीयच्। मार्जालीयो बिडालः। पतिचण्डिभ्यामालञ् ११४। पातालम्। चण्डालः। प्रज्ञा (७२६९०)

(२०) वृषु सेचने वृषलः कुशद्रति सौत्रो धातुः कुशलो दक्षः। पल गतौ पललं मांसम् देवृ देवने देवलो देवांशोपजीवी। सृ गतौ सरलः उदारोऽवक्रश्च। धावञ् जवशुद्ध्योः धवलः। पेशलः शुभ्रः सिन्दूरश्च। आकृतिगणत्वात् तरलकेवलकवलतरलानलजम्बलमर्दलकम्बलमुषलमुशलमुसलकोधललाङ्गलकन्दलकदलीकुट्मलकमलकोमलमृदुलकश्मलपिङ्गलसंवलादयो ग्राह्याः।

दित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके। तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ११५। तमालः। विशालः। विडालः। मृणालम्। कुलालः। कपालम्। पलालम्। पञ्चालाः। पतेरङ्गच् पक्षिणि ११६। पतङ्गः। तरत्यादिभ्यश्च (२१) ११७ तरङ्गः। लवङ्गम्। विडादिभ्यः कित् ११८। विडङ्गः। मृदङ्गः। कुरङ्गः। बाहुलकादुत्वञ्च। सृवृञोर्वृद्धिश्च ११९। सारङ्गः। वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः। गन् गम्यद्योः १२०। गङ्गा। अङ्गः पुरोडाशः। छापूखडिभ्यः कित् १२१। छागः। पूगः। खड्गः। बाहुलकात् पिङ्ग अनादरे गन् सत्वाभावश्च। पिङ्गः तरलः। "पिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति" माघः। भञ्जः कित्नुट् च १२२। भञ्जो गन् कित् स्यात्तस्य नुट् च। 'भृङ्गाः पिङ्गालिघृष्याटाः'। शृणातेर्ह्रस्वश्च १२३। शृङ्गम्। गण् शकुनौ १२४। नुट् चेत्यनुवर्त्तते। शार्ङ्गः। मुदिग्रोर्गग्गौ १२५। मुद्गः। गर्ग्गः। अण्डन् कृसृभृवृञः १२६। करण्डः। सरण्डः पक्षी। भरण्डः स्वामी। वरण्डो मुखरोगः। शादृभसोऽदिः १२७। शरत् १ 'दरत्हृदयकूलयोः'। भसज्जघनम्। दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च १२८। दृषत्। त्यजितनियजिभ्यो डित् १२९। त्यद्। तद्। यद्। सर्व्वादय: (६७५) एतेस्तुट् च १३०। एतद्। सर्त्तेरटिः १३१। 'सरट् स्याद्वातमेघयोः'। वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम्। लङ्घेर्न्नलोपश्च १३२। लघट् वायुः। पारेरजिः १३३। पारक् सुवर्णम्-प्रथः कित्

(२१) तरत्यादिराकृतिगणः।

सम्प्रसारणञ्च १३४। पृथक्। स्वरादि (१६८ पृ०) पाठादव्ययत्वम्। भियः षुक् ह्रस्वश्च। १३५। भिषक्। युष्यसिभ्याम्मदिक् १३६। युष सौत्रो धातुः। युष्मद्। अस्मद्। त्वम् अहम्। अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् १३७। एभ्यस्त्रयोदशभ्यो मन्। अर्म्म चक्षूरोगः। स्तोमः सङ्घातः। सोमः। होमः। सर्म्मो गमनम्। धर्म्मः। क्षेमं कुशलम्। क्षोमं प्रसादाद्यग्रे क्षौमञ्च। भाम आदित्यः। यामः। 'वामः शोभनदुष्टयोः'। पद्मम्। यक्ष पूजायाम् यक्ष्मो रोगराजः। नेमः। जहातेः सन्वदालोपश्च १३८।' जिह्मः कुटिलमन्दयोः'। अवतेष्टिलोपश्च १३९। मन्प्रत्ययस्यायष्टिलोपः न प्रकृतेः अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात्। ज्वरत्वरेति (उ०१८पृ०) ऊठौ (२२) तयोर्दीर्घे कृते गुणः। चादि (उ२०१पृ०) पाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न तेषामसत्वार्थत्वात्। वस्तुतस्तु स्वरादि (१६८पृ०) पाठादव्ययत्वम्। अवतीति ओम्। ग्रसेरा च १४०। ग्रामः। अविसिविसिशुषिभ्यः कित् १४१। ऊमम् (१२) नगरम्। स्यूमो रश्मिः। सिमः सर्व्वः। शुष्मम्ग्निसमीरयोः। इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् १४२। 'इष्मः कामवसन्तयोः'। ईषीतिपाठे दीर्घादिः। युध्मः शरो योद्धा च। इध्मः समित्। दस्मो यजमानः। श्यामः। धूमः। सूमोऽन्तरिक्षम्। बाहुलकाद्दीर्घं श्रणः। युजिरुचितिजां कुश्च १४३। युग्मम्। रुक्मम्। तिग्मम्। हनेर्हि च १४५।

(२२) ज्वरत्वरेति सूत्रेण वकारात् पूर्वस्याकारस्योपधाया ऊठः, वकारस्यान्यस्ययोरूठोः सवर्णदीर्घे कृते गुणइति बोध्यम्।

(२२) बाहुलकाद्ह्रस्वे 'उमा दुर्गातसी मते'त्युज्ज्वलदत्तः।

क्षिमम्। भियः षुग्वा १४५। भीमः भीष्मः। घर्म्मः १४६। घृधातोर्म्मग्गुणश्च निपात्यते। ग्रीष्मः १४७। ग्रसतेर्न्निपातोऽयम्। प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च १४८। पृथिवी। षवगित्येके। "पृथवी पृथिवी पृथ्वी" इतिशब्दार्णवः। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् १४९। अश्वः। प्रुष स्नेहनादौ "प्रुष्वः स्यादृतुसूर्य्ययोः"। प्रुष्वा जालकणिका। लट्वापक्षिभेदः फलञ्च। कण्वम्पापम्। बाहुलकादित्त्वे किखमपि। खट्वा। विश्वम्। इण्शीभ्यां वन् १५०। एवो गन्ता "ये च एवा मरुतः"। असत्वे निपातोऽयम्। "शेवं मिताय वरुणाय"। सर्व्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे १५१। अकर्त्तर्य्यैते निपात्यन्ते। सृतमनेन विश्वमिति सर्व्वम्। निपूर्व्वाद्घृषेर्गुणाभावोऽपि। निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्त्तकः। लिष्व इत्यन्ये। तत्रोपधाया इत्त्वमपि। शेतेऽस्मिन् सर्व्वमिति शिवः शम्भुः। शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूलोकश्च। प्रह्वयते इति प्रह्वः। ह्वेञ आकारवकारलोपः। जहातेरालोपो वा। ईषेर्वन्। ईष्वः आचार्य्यः। इष्वइत्यन्ये। अस्वतन्त्रे किम् सर्त्ता सारकः। बाहुलकात्सृतेः। ह्रस्वः। शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः १५२। शेव इत्यन्तोदात्तार्थम्। याम्यनेन यह्वः ह्रस्वो हुगागमश्च। लिहन्त्यनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरत्यनया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्नोतीत्याप्वो वायुः। मीवा उदरक्रिमिः। वायुरित्यन्ये। कॄगॄशॄदृभ्यो वः १५३। कर्व्वः कामः आखुश्च। गर्व्वः। शर्व्वः। दर्व्वो राक्षसः। कनिन् युव-

पितृवराजिधन्विद्युप्रतिदिवः १५४। यौतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्वा शरासनम्। द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः। सप्यशूभ्यां तुट् च (२४)। सप्त। अष्ट। नञि जहातेः १५५। अहः। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्य्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन् इति १५६। एते त्रयोदश कनिन्नन्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति श्वा। उक्षा। पूषा। प्लिह गतौ इकारस्य दीर्घत्वम्। प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः। क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः। स्निह्यतेर्गुणः। स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा। मुहेरुपधाया दीर्घः धोऽन्तादेशो रमागमश्च। मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्य्यपूर्वो माङ्। अर्यमा। विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः। परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च। जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः। मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा। धातोरिकारलोपः। मह पूजायाम् हस्य घो वुगागमश्च। मघवा इन्द्रः।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः।

कृहृभ्यामेणुः १। करेणुः। हरेणुर्गन्धद्रव्यम्। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् २। हथो विषमः। कुष्ठः। नीथो नेता। रथः। काष्ठम्। अवे भृञः ३। अवभृथः। उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ४। ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। बाहुलकात्

(२४) कनिन्युवृषीति सूत्रे प्राक्प्रत्ययनिर्देशादन्येभ्योऽपि भवतीत्युक्तवृत्तेन दनेश दमने नलोपः दमन् एवं सप्तनादयस्तदाह सप्यशूभ्यामिति।

शोथः। सर्त्तेर्णित् ५। सार्थः समूहः। जृवृभ्यामूथन् ६। जरूथं मांसम्। "वरूथो रथगुप्तौ ना"। पातृतुदिवचिरिचि सिचिभ्यस्थक् ७। पीथोरविर्घृतम्पीथम्। "तीर्थं शास्त्राध्व- रक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजः- सु च विश्रुतमिति" विश्वः। तुथोऽग्निः। उक्थं सामभेदः। रिक्थम्। बाहुलकाद्रिचेरपि। "रिक्थमृक्थन्धनं वसु"। सिक्थम्। अर्त्तेर्निरि ८। निरृथः साम। निशीथगोपी- थावगथाः ९। निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रञ्च। गोपीथं तीर्थम्। अवगथः प्रातःस्नातः। गश्चोदि १०। उद्गीथः साम्नो भागविशेषः। समीथः ११। समिथो वह्निः संग्रा- मश्च। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः १२। तिजेर्जलोपः। तिथोऽनलः कामश्च। पृष्ठम्। गूथं विष्ठा। यूथं समूहः। "प्रोथमस्त्री तुर- ङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते"। स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षु- दिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदि- छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसि- धिशुभिभ्यो रक् १३। द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात्। वलि (४२१९-सू०) यलोपः। स्फारम्। न्यङ्क्वादित्वात् (७२०७सू०) कुत्वम्। तक्रम्। वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। सृप्र- श्चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः। दृप्रः बलवान्। वन्द्रः (१) पूजकः। उन्द्री-उद्रो जलचरः। श्वित्रं कुष्ठम्। "वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे"। अजेर्वीः। वीरः। नीरम्। पद्रो ग्रामः। मद्रोहर्षः देशभेदश्च। "मुद्रा प्रत्ययकारिणी"।

(१) वन्दिमन्दिचन्दीनामिदित्वान्नलोपाभावः

खिद्रोरोगो दरिद्रश्च। छिद्रम्। भिद्रं वज्रम्। मन्द्रः। चन्द्रः। पचाद्यचि (७२१७४) चन्द्रोऽपि। "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रोहिमद्युतिः"। दस्रोऽग्निः। दस्रः खर्वैद्यः। दभ्रः समुद्रः स्वल्पश्च। वसेः सम्प्रसारणे।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्। ८।३।११०।

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनाञ्च मूर्द्धन्यो न स्यात्। पूर्वपदादिति (७५२७४०)प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति वृत्तिर्भूयोभिप्राया तेन शासिवसीति (१०६४०) प्राप्तोऽपि न। उस्रो रश्मिः। उस्रा गौः। वास्रो दिवसः। वास्रं मन्दिरम्। शीरोऽजगरः। इस्रो मूर्खः। सिभ्रः साधुः। शुभ्रम्। मुसेरक्॥ मुस्रम्। बाहुलकात् अश्रु (२)। चकिरम्योरुच्चोपधायाः १४। चुक्रमम्लद्रव्यम्। रुम्रोऽरुणः। वौ कसेः १५। विकुस्रश्चन्द्रः। अमितम्योर्दीर्घश्च १६। आम्रम्। ताम्रम्। निन्देर्नलोपश्च १७। निद्रा। अर्द्देर्दीर्घश्च १८। आर्द्रम्। शुचेर्दश्च १९। शूद्रः। दुरीणो लोपश्च २०। दुःखेनेयते प्राप्यतइति दूरम्। कृतेश्छ, क्रू च २१। कृच्छ्रम्। क्रूरः। रोदेर्णिलुक् च २२। रोदयतीति रुद्रः। बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः। णिलुगित्येव। "वान्ति पर्णशुषो वातावान्ति पर्णमुचोऽपरे *। जोरी च २३। जीरोऽणुः। ज्यस्येत्येके। सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन् २४। सुरः। सूरः। धीरः। ग्टध्रः। शुसिचिमीनान्दीर्घश्च २५। शु सौतः। शूरः। सीरम्। ची-

(२) अश्नोतेरपि रक् तेन अस्र इत्यधरामत्युज्ज्वलदत्तः।

* ततः पर्णरुहोवान्ति ततोदेवः प्रवर्षतीति शेषः।

रम्। मीरः समुद्रः। वाविन्धेः (२) २६। वीध्रम् विमलम्। ऋधिवपिभ्यां रन् २७। वर्ध्रं चर्म्म। वप्रः प्राकारः। ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः २८। रन्नन्ता ऊनविंशतिः। निपातनाद्गुणाभावः। ऋज्रो नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रम्। "वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ"। डुवप् उपधाया इत्त्वम्। विप्रः। कुब्रिचुब्र्योर्नलोपः। कुब्रमरण्यम्। चुब्रं मुखम्। क्षुर विलेखने रेफलोपः। अगुणः। क्षुरः। खुर छेदने रलोपो गुणाभावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः। भद्रम्। उच समवाये चस्य गः। उग्रः। ञिभी। भेरी। पक्षे लः। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः। शुक्रः पक्षे लः। शुक्लः। गुङ् वृद्धिः "गौरोऽरुणे सिते पीते"। वन सम्भक्तौ। वन्नोविभागी। इण् गुणाभावः। "इरा मद्ये च वारिणि"। मा माने माला। समि कसेरुकन् २६। कस गतौ सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जनाश्रस्मादिति सङ्कसुको दुर्ज्जनः अस्थिरश्च। पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ३०। पचेः कः। पाकुकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः। भियः क्रुकन् ३१। भीरुकः। क्रुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ३२। रजकः। इक्षुकुट्टकः। चरकः। चष भक्षणे। चषकः। भषकः। शुनकः। रमेरश्च लो वा ३३। रमको विलासी। लमकः। जहातेर्द्वे च ३४। जहकस्त्यागी कालश्च। ध्मो धम च ३५। धमकः कर्म्मकारः। हनो वध च ३६। वधकः। बङ्-

(२) वौ उपपदे इन्धेः क्रन् स्यादित्यर्थः।

लमन्यत्रापि ३७। कुह विस्मापने। कुहकः। क्रतकम्। कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ३८। कार्षकः-कृषकः। उदकश्च ३९ (४)। प्रपञ्चार्थम्। वश्चिकृष्योः किकन् ४०। वृश्चिकः। कृषिकः। प्राङि पणिकषः ४१। प्रापणिकः पण्यविक्रयी। प्राकषिकः परदारोपजीवी। मुषेर्दीर्घश्च ४२। मूषिक आखुः। स्यमेः सम्प्रसारणञ्च ४३। चाद्दीर्घः। सीमिको वृक्षभेदः। क्रियइकन् ४४। क्रयिकः क्रेता। आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः ४५। आपणिकः। आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च। आपतिकः श्येनो, दैवायत्तश्च। आखनिको मूषिको वराहश्च। श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ४६। श्येनः। स्त्येनः। हरिणः। अविनोऽध्वर्युः। वृजेः किच्च ४७। वृजिनम्। अजेरज च ४८। वीभावबाधनार्थम्। अजिनम्। बहुलमन्यत्रापि ४९। कठिनम्। नलिनम्। मलिनम्। कुण्डिनम्। द्युतेः। 'यत्पक्षपि दिनम्,(५) दिवसोऽपि दिनम्। द्रुदक्षिभ्यामिनन् ५०। द्रविणम्। दक्षिणः। दक्षिणा। अर्तेः किदिच्च ५१ इरिणं शून्यम्। वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च। ५२। विपिनम्। तुहिनम्। तलिपुलिभ्याञ्च ५३। "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनन्त्रिषु"। पुलिनम्। गर्वेरत उच्च ५४। गौरादित्वात् (२२७७०) ङीष्। गुर्विणी गर्भिणी। रुहेश्च ५५। रोहिणः। महेरिनण्च ५६। चादिनन् माहिनम् महिनं राज्यम्। क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ५७। वाक्। प्राट्। श्रीः। स्रवत्यतो

(४) उन्दी क्लेदने इत्यस्मात् क्वुनि सिद्धम्।

(५) यदित्यादिश्रुतेः पक्षपि पर्वणि दिनं खण्डितं यत् तद्देवानामित्यर्थः।

घृतादिकमिति स्रूः यज्ञोपकरणम्। द्रूर्हिरण्यम्। कटप्रूः कामरूपी कीटश्च। "जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्"। आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ५८। आपः। अपः। अद्भिः। अप्सु। परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ५९। व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च। परिव्राट्। परिव्राजौ। ह्वः स्रुवश्च ६०। जूह्वः। स्रुवः कः ६१। स्रुवम्। चिक् च ६२। इकार उच्चारणार्थः। क इत् कुत्वम्। स्रुक्। "स्रुवं स्रुचश्च संमृड्ढि"। तनोतेरनश्च वः ६३। तनोतेश्चिक्प्रत्ययः अनो वशब्दादेशश्च। त्वक्। ग्लानुदिभ्यां डौः ६४। ग्लौः। नौः। द्विरव्ययम् ६५। डौरित्येव। ग्लौकरोति। कृन्मेजन्त इति (२०४२०) सिद्धे नियमार्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तस्यान्त एवेति। रातेर्डैः ६६। राः। रायौ। रायः। गमेर्डोः ६७। "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि। नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु"। बाहुलकात् द्युतेरपि डोः। "द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः"। भ्रसेश्च डूः ६८। भ्रूः। बाहुलकात् अग्रेगूः। दमेर्डोसिः ६९। दोः। दोषौ। पणेरिज्यादेश्च (६) वः ७०। वणिक्। स्वार्थेऽण्। "नैगमो वाणिजो वणिक्"। वशः कित् ७१ "उशिगग्नौ घृतेऽपि च"। भृञ ऊच्च ७२। भूरिक् भूमिः। जसिसहोरुरिन् ७३। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च। सुयुरुवृञो युच् ७४। सवनस्तु चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः। अशेः रश च ७५। अश्नोतेर्युच्स्यात् रशादेशश्च। रशना काञ्ची। जि-

(६) पणेरिजिप्रत्ययः स्यादादेश्च वः इत्यर्थः।

ह्वावाची तु दन्त्यसकारवान्। उन्देर्नलोपश्च ७६। ओदनः। गमेर्गश्च ७७। गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः। गगनम्। बहुलमन्यत्रापि ७८। युच् स्यात्। स्यन्दनः। रोचना। रञ्जेः क्युन् ७९। रजनम्। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ८०। भुवनम्। सुवन आदित्यः। धुवनो वह्निः। निधुवनम् सुरतम्। भ्रज्जनमम्बरीषम्। कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ८१। किरणः। पुरणः समुद्रः। वृजनमन्तरिक्षम्। मन्दनं स्तोत्रम्। निधनम्। धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ८२। (७) धिषणो गुरुः। धिषणा धीः वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् ८३। अतिप्रत्ययान्ताः। पृष सेचने गुणाभावः। पृषन्ति। बृहत्। महान्। गमेर्ज्जगादेशः। जगत्। संश्चत्तृपद्वेहत् ८४। एते निपात्यन्ते। पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम्। सश्चिनोतेः सुट् इकारलोपः। संश्चत् कुहकः। तृपच्छत्रम्। विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः इतएच। "वेहत् गर्भोपधातिनी"। छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ८५। शवसानः पन्थाः। जरसानः पुरुषः। ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ८६। ऋञ्जसानो मेघः। वृधसानः पुरुषः। मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च। सहसानो यज्ञो मयूरश्च। अर्त्तेर्गुणः शुट् च ८७। अर्शसानोऽग्निः। सम्यानच् स्तुवः ८८। संस्तवानो वाग्मी। युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च ८९। (८) युधानः। बुधानः। दृशानो लोकपालकः।

---

(७) अत्र हन्तेर्घुरश्चेत्यधिकं सूत्रं तेन घुरणः शब्द इत्युज्ज्वलदत्तः।

(८) अत्र मुचियुधिभ्यां सन्वच्चेति सूत्रान्तरं तेन मुमुचानः युयुधान इति सिद्धमित्युज्ज्वलदत्तः।

ऋच्छेः सनो लुक् क्लोपश्च ६०। जङ्गराणश्चन्द्रमाः। श्वितेदश्च ६१। शिश्विदानः पुण्यकर्म्मा। तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटौ ६२। शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः तौ चानिटौ। शंस्ता स्तोता। शंस्तारौ। शंस्तारः। क्षदिः सौत्रो धातुः खण्डीकरणे भक्षणे च। अनुदात्तेत्। "वृक्ये क्षत्तदानमिति" मन्त्रात् "उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते" इति ब्राह्मणाच्च। "क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे"। बहुलमन्यत्रापि ६३। मन-मन्ता। हन-हन्ता इत्यादि। नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ६४। न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च। नयतेः षुग्गुणश्च। नेष्टा। त्विषेरितोऽत्वम्। त्वष्टा। होता। पोता ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्ज्जलोपः भ्राता। जायाम्माति जामाता। मान पूजायां नलोपः। माता। पातेराकारस्य इत्त्वम्। पिता। दुहेस्तृचइट् गुणाभावश्च। दुहिता। स्वावसेर्ऋन् ६५। स्वसा। यतेर्वृद्धिश्च ६६। याता। "भार्य्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्"। नञि च नन्देः ६७। न नन्दति ननान्दा। इह वृद्धिर्नानुवर्त्तत इत्येके। "ननन्दा तु स्वसा पत्युर्न्ननान्दा नन्दिनी च सेति" शब्दार्णवः। दिवेर्ऋः। ६८। देवा देवरः। "स्वामिनोदेवृदेवरौ"। नयतेर्डिच्च ६९। ना। नरौ। नरः। सव्ये स्थश्छन्दसि १००। अम्बाम्बेत्यत्र(८३२४७) स्थास्थिन्स्थृणामुपसंख्यानम्। सव्येष्ठा सारथिः। सव्येष्ठरौ। सव्येष्ठरः। अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः १०१। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात्। अरणिरग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनि-

ण्णतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकात् रजनिः। आङि शुषेः सनश्छन्दसि १०२। आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च। कृषेरादेश्च चः १०३। चर्षणिर्मनः। अदेर्मुट् च १०४। अद्मनिरग्निः। वृतेश्च १०५। वर्त्तनिः। गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह। क्षिपेः किच्च १०६। क्षिपणिरायुधम्। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः १०७। अर्चिर्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्। "अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः"। शोचिर्दीप्तिः। हविः सर्पिः। इस्मन् इति (उ१४०१०) ह्रस्वः। छदिः पटलम्। छर्दिर्वमनव्याधिः। इदन्तोऽपि 'छर्द्यतीसारशूलवान्'। बृंहेर्नलोपश्च १०८। "बर्हिर्नां कुशशुष्मणोः"। द्युतेरिसिन्नादेश्च जः १०९। ज्योतिः। वसौ रुचेः संज्ञायाम् ११०। वसुरोचिर्यज्ञः। भुवः कित् १११। भुविः समुद्रः। सहो धश्च ११२। सधिरनड्वान्। पिबतेस्थुक् ११३। "पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः"। जनेरुसिः ११४। जनुर्जननम्। मनेर्धश्छन्दसि ११५। मधु। अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ११६। अरुः। परुर्ग्रन्थिः। वपुः। यजुः। तनुः तनुषी तनूंषि। धनुरस्त्रियाम्। "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति"। सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम्। "तपुः सूर्य्याग्निशत्रुषु"। एतेर्णिच्च ११७। आयुः आयुषी। चक्षेः शिच्च ११८। चक्षुः। मुहेःकिच्च ११९। मुहुरव्ययम्। बहुलमन्यत्रापि १२०। आचक्षुः। परिचक्षुः। कृगृशृवृचतिभ्यः ष्वरच् १२१। "कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः"। गर्वरोऽहङ्कारी। शर्वरी रात्री। "वर्वरः प्राकृतो जनः"। चत्वरम्। नौ सदेः १२२। "निषद्वरस्तु जम्बालः"। निषद्वरी रात्रिः।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः।

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः १। एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च। छित्वरो धूर्त्तः। "छत्वरो गृहकुञ्जयोः"। धीवरः कैवर्त्तः। पीवरः स्थूलः। मीवरो हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च। चीवरम्भिक्षुकप्रावरणम्। तीवरो जातिविशेषः। नीवरः परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्। गह्वरम्। कटे वर्षादौ कट्वरं व्यञ्जनम्। यमेर्दकारः। संयद्वरो नृपः। पदेः सम्पद्वर इत्येके। इणषिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् २। "इनः सूर्य्ये नृपे पत्यौ"। सिनः काणः। जिनोऽर्हन्। दीनः। उष्णः। ऊनः। फेनमीनौ ३। एतौ निपात्येते। स्फायते फेनः। मीनः। कृषेर्वर्णे ४। कृष्णः। बन्धेर्ब्रधिबुधी च ५। ब्रध्नः। बुध्नः। धाप्टवस्वज्यतिभ्यो नः ६। "धाना भृष्टयवे स्त्रियः"। पर्णम्पतत्रम्। पर्णः किंशुकः। "वस्नो मूल्ये वेतने च"। अजेर्वी। वेनः। अत्न आदित्यः। बाहुलकात् शृणोतेः। श्रोणः पङ्गुः। लक्षेरट् च ७। लक्षेस्सुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च। चाम्मडित्येके। लक्षणं लक्ष्मणम् नाम्नि चिह्ने च। पुंसि रामभ्राता। "लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा"। वनेरिच्चोपधायाः ८। वेन्ना नदी। सिवेष्टेर्यू च ९। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। स्यून आदित्यः। बाहुलकात् केवलो नः। ऊठ अन्तरङ्गत्वाद्यण् गुणः। स्योनः। कृटजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् १०। कर्णः। वर्णः। "जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे" च। सेना। द्रोणः। पन्नो नीचैर्गतिः। अन्नमोदनः। स्वप्नो निद्रा।

धेट इच्च ११। "धेनः सिन्धुर्नदी धेना"। तृषिशुषिरसिभ्यः कित् १२। तृष्णा। शुष्णः सूर्यो वह्निश्च। रत्नम् द्रव्यम्। सुञो दीर्घश्च १३। सूना बधस्थानम्। रमेस्त च १४। रमयतीति रत्नम्। रास्नासास्नास्थूणावीणाः १५। रास्ना गन्धद्रव्यम्। सास्ना गोगलकम्बलः। स्थूणा गृहस्तम्भः। वीणा वल्लकी। गादाभ्यामिष्णुच् १६। गेष्णुर्गायनः। देष्णु दाता। कृत्यशूभ्यां क्स्नः १७। कृत्स्नम्। अक्ष्णमखण्डम्। तिजे दीर्घश्च १८। तीक्ष्णम्। श्लिषेरच्चोपधायाः १९। श्लक्ष्णम्। यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (१) २०। यज्युरध्वर्युः। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि"। शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः। जन्युः शरीरी। भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ २१। भुज्युर्भाजनम्। मृत्युः। सर्तेरयुः २२। सरयुर्नदी। अयूरिति पाठान्तरम्। सरयूः। पानीविषिभ्यः पः २३। पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम्। तद्योगात् पापः। नेपः पुरोहितः। बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः। वेष्पः पानीयम्। च्युवः किच्च २४। च्युपो वक्त्रम्। स्तुवो दीर्घश्च २५। स्तूपः समुच्छ्रायः। सुशृभ्यां निच्च २६। चात्कित्। सूपः। बाहुलकादुत्त्वम्। शूर्पम्। कुयुभ्यां च २७। कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः। युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः। खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः २८। सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनतेर्नकारस्य षत्वम्। "खष्पौ क्रोधबलात्कारौ"। शीलतेर्ह्रस्वः। शिल्पं कौशलम्। शषु हिंसायाम् निपातनात्

(१) निरनुनासिकत्वादृयोरनादेशो नेत्युज्ज्वलदत्तः।

षत्वम्। शष्पम्बालतृणम् प्रतिभाच्चयश्च। बाधतेः षः। "बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः"। वाष्पश्च। रौतेर्दीर्घः। "रूपं स्वभावे सौन्दर्य्ये"। ष्ट-पपं तल्पम्बालतृणम्पङ्कपीठञ्च। तल प्रतिष्ठा-करणे चुरादिर्णिचो लुक्। "तल्पं शय्याट्टदारेषु"। स्तनिहृषि-पुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् २९। अयामन्ते ति (७६०४०) णेरयादेशः। स्तनयित्नुः। हर्षयित्नुः। पोषयित्नुः। गदयित्नु-र्व्विदूकः। मदयित्नुर्म्मदिरा। कृहनिभ्यां क्तुः ३०। कृतुः शिल्पी। हतुर्व्याधिः शस्त्रञ्च। गमेः सन्वच्च ३१। जिगत्नुः। दाभाभ्यान्नुः ३२। दानुर्दाता। भानुः। वचेर्गश्च ३३। वग्नुः। धेट इच्च ३४। धयति तामिति धेनुः। सुवः कित् ३५। "सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ"। जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च ३६। जह्नुः। स्थो णुः ३७। "स्थाणुः कीले स्थिरे"। अजिवृरीभ्यो निच्च ३८। अजेर्वी। वेणुः। वर्णुर्नदहेशभेदयोः। "रेणुर्द्वयोः स्त्रियान्धूलिः"। विषेः किच्च ३९। विष्णुः। कृदाधारार्चि-कलिभ्यः कः ४०। बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। "कर्को धवल-घोटकः"। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौ-र्णमासी। अर्कः। "कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्ट-योरपि"। सृवृभृशुषिमुषिभ्यः कक् ४१। 'सृक उत्पलवा-तयोः"। "वृकः श्वापदकाकयोः"। भृकश्छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्। शुकवल्कोल्काः ४२। शुभेरन्त्यलोपः। शुकः। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्"। उष दाहे षस्य लः। उल्का। इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ४३। "एके मुख्यान्य-केवलाः"। "भेको मण्डूकमेघयोरिति विश्वमेदिन्यौ। काकः"।

पाकः शिग्रुः। शल्कं शकलम्। अल्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः। नौ ह्रः ४४। जहातेः कन् स्यान्नौ। निहाका गोधिका। नौ सदेर्डिच्च४५। "निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले"। स्यमेरीट् च ४६। स्यमीकोवाल्मीकः वृक्षभेदश्च। इट् ह्रस्व इति केचित्। स्यमिकः। अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ४७ "वीकः स्याद्वातपक्षिणोः"। यूका(२)। धूको वायुः। नीको वृक्षविशेषः। ह्रियो रश्च लो वा ४८। "ह्रीका ह्लीका त्रपा मता"। शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ४९। उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः। शकुनः। शकुन्तः। शकुन्तिः। शकुनिः। भुवोभिच् ५०। भवन्तिर्वर्त्तमानकालः। बाहुलकादवेश्च। अवन्तिः। वदेर्वदन्तिः "किंवदन्ती जनश्रुतिः"। कन्युच् क्षिपेश्च ५१। चाङ्गवः। क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः। "भवन्युः स्वामिसूर्य्ययोः। अनुङ् नदेश्च ५२। चात् क्षिपेः। नदनुर्मेघः। क्षिपणुर्व्वातः। कृदृदारिभ्य उनन् ५३ "करुणो वृक्षभेदःस्यात् करुणा च कृपा मता"। वरुणः। दारुणम् तो रश्च लो वा ५४। 'तरुणस्तलुनो युवा'। क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ५५। क्षुधुनो म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनम्। फले र्गुक् च ५६। फल्गुनः पार्थः। प्रज्ञाद्यण् (७२६९०) फाल्गुनः। अशेर्लशश्च ५७। लशुनम्। अर्जेर्णिलुक् च ५८। अर्ज्जुनः। तृणाख्यायाञ्चित् ५९। चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्ज्जुनं तृणम्। अर्त्तेश्च ६०। अरुणः। अजियमिशीङ्भ्यश्च ६१। "वयुनन्देवमन्दिरम्"। यमुना। शयुनोऽजगरः। वृतृवदिहनिकमि-

---

(२) यूका केशस्य क्षुद्रजन्तुभेदः "यूकाभयेन न हि केशविमोचनं स्यादिति"।

कपिभ्य: स: ६२। वर्षम् "तर्ष: प्लवसमुद्रयो:"। वत्स:। वत्सं वक्ष:। हंस:। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। कक्षन्नक्षतम्। प्लुषेरच्चोपधाया: ६३। प्लक्ष:। मनेर्दीर्घश्च ६४। मांसम्। अशेर्देवने ६५। अक्ष:। स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्य: कित् ६६। स्नुषा। वृक्ष:। कृत्समुदकम्। ऋक्षन्नक्षतम्। ऋषेर्जातौ ६७। "ऋक्षो ऽद्रिभेदे भल्लूके" इति च। उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ६८। "उत्स: प्रस्रवणम्"। गुत्स: स्तवक:। कुक्षो जठरम्। गृधिपण्योर्दकौ च ६९। गृत्स: कामदेव:। पक्ष:। अशे: सरन्। ७० अक्षरम्। वसेश्च ७१। वत्सर:। सम्पूर्वाच्चित् ७२। संवत्सर:। कृधूमदिभ्य: कित् ७३। बाहुलकान्न षत्वम्। "कृसर: स्यात्तिलौदनम्"। धूसर:। मत्सर:। 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली‡ च सा मता"। पते: रश्च ल: ७४। पत्सल: पन्था:। तन्यृषिभ्यां क्सरन् ७५। 'तसर: सूत्रवेष्टने'। ऋक्षर: ऋत्विक्। पीयुक्वणिभ्यां कालन् ह्रस्व: सम्प्रसारणञ्च ७६। पीयु: मौत:। पियालो वृक्षभेद:। कुणालो देशभेद:। कटिकुषिभ्यां काकु: ७७। कटाकु: पक्षी। कुषाकुरग्नि: सूर्य्यश्च। सर्त्तेर्दुक् च ७८। 'सृदाकुर्व्वातसरितो:'। वृतेर्वृद्धिश्च ७९। वार्त्ताकु:। बाहुलकादुकारस्य अत्वम्। वार्त्ताकम्। पर्दैर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च ८०। "पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे"। सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुच: ८१। अन्युच् आगूच् अक्नुच् एते क्रमात्स्यु:। सरण्युर्म्मेघवातयो:"। यवागू:। "वचक्नुर्विप्रवाग्मिनो:"। आनक:

‡ भम्भराली पाठान्तरम्

भीङ्भियः ८२ । भयानकोऽजगरः । भयानकः । आण-कोलूधूशिङ्घिधूञ्भ्यः ८३ । लवाणकन्दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात् पक्षे कलोपः । "शिङ्घाणं नासिकामले" । धाणको दीनारभागः । उल्मुक-दर्विहोमिनः ८४ । उष दाहे । षस्य लः मुकप्रत्ययश्च । "उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्" । दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्म्मिनिः । होमी । ह्रियः कुक् रश्च लो वा ८५ । ह्रीकुः ह्लीकुर्ल्ल-ज्जावान् । हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ८६ । एभ्य-स्तन् स्यात् । तितुत्रेति (३।७८८०) नेट् । हस्तः । मर्त्तः । गर्त्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः 'लोतः स्याद-श्रुचिह्नयोः । "पोतो बालवहित्रयोः" । धूर्त्तः बाहुलकात्तु से-र्दीर्घत्वम् । तूस्तम्पापन्धूलिर्ज्जटा च । नञ्याप इट् च ८७ । नापितः । तनिमृङ्भ्याङ्किच्च ८८ । ततम् । मृतम् । अञ्जिघृसि-भ्यः क्तः ८९ । अक्तम् । घृतम् । सितम् । दुतनिभ्यान्दीर्घश्च ९० । दूतः । तातः । जेर्मूट् चोदात्तः ९१ । जीमूतः । लोष्टप-लितौ ९२ । लुनातेः क्तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्टम् पलितम् । हृश्याभ्यामितन् ९३ । हरितश्यतौ वर्णभेदौ । रुहे-रश्च लो वा ९४ । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् । पिशेः किच्च ९५ । पिशितम्मांसम् । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ९६ । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी । दिधिषाय्यः ९७ । दधाते-र्द्वित्वमित्वं षुक् च । "मित्र इव यो दिधिषाय्यः" । वृञ एण्यः ९८ । वरेण्यः । स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि ९९ । "स्तुषेय्यम्पुरुवर्चसम्"

राजेरन्यः १०० । राजन्यो वह्निः । शरण्योश्च १०१ । शरण्यम् । रमण्यम् । अर्त्तेर्निच्च १०२ । अरण्यम् । पर्जन्यः १०३ । पृषु-सेचने षस्य जः । "पर्ज्जन्यः शक्रमेघयोः" । वदेरान्यः १०४ । "वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः" । अभिनक्षियजिबधिपतिभ्योऽत्रन् १०५ । अमत्रम्भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । बधत्रमायुधम् । पतत्रन्तनूरुहम् । गडेरादेश्च कः १०६ । कडत्रं डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् । वृञश्चित् १०७ । वरत्रा चर्म्ममयी रज्जुः । सुविदेः कत्रन् १०८ । "सुविदत्रं कुटुम्बकम्" । कृतेर्नुम् च १०९ । कृन्तत्रं लाङ्गलम् । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्येभ्योऽतच् ११० । दृशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । "दर्शतः सोमसूर्य्ययोः" । यजतऋत्विक् । पर्व्वतः । पचतोऽग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्य्यतोऽश्वः । पृषिरञ्जिभ्यां कित् १११ । पृषतो मृगो विन्दुश्च । रजतम् । खलतिः ११२ । स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वञ्च । खलतिर्निष्केशशिराः । शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ११३ । सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथो धूर्त्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । वाञ्छलकाच्छमिदमिभ्याम् । "शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः" । भृञश्चित् ११४ । भरथो लोकपालः । रुदिविदिभ्यां ङित् ११५ । रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः । उपसर्ग्गे वसेः ११६ । आवसथो गृहम् ।

संवसथो ग्रामः। अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ११७। तयोदशभ्योऽसच् स्यात्। अततीत्यतसः वायुरात्मा च। अवतीत्यवसो राजा भानुश्च। चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम्। ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः। नमसोऽनुकूलः। "रभसो वेगहर्षयोः"। लभसो धनं याचकश्च। नभति नभ्यति वा नभसमाकाशः। तपसः पक्षी चन्द्रश्च। पतसः पक्षी। "पनसः कण्टकिफलः"। पणसः पण्यद्रव्यम्। महसं ज्ञानम्। वेञस्तुट् च ११८। बाकुलकाद्दान्त्वाभावः। वेतसः। वहियुभ्यां णित् ११९। वाहसोऽजगरः। यावसस्तृणसङ्घातः। वयश्च १२०। वय गतौ वायसः काकः। दिवः कित् १२१। दिवसम् दिवसश्च। कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् १२२। करभः। शरभः। शलभः। कलभः। गर्दभः। ऋषिवृषिभ्यां कित् १२३। ऋषभः। वृषभः। रुषेर्नित्लुष् च १२४। रुष हिंसायाम् अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च। "लुषभो मत्तदन्तिनि"। रासिवल्लिभ्याञ्च १२५। रासभः। वल्लभः। जविशिभ्यामच् १२६। जरन्तो महिषः। वेशन्तःपल्वलम्। रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि १२७। रोहन्तो वृक्षभेदः। नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त औषधम्। प्राणन्तो वायुः। षित्त्वात् ङीष्। रोहन्ती। तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च १२८। दशभ्यो झच् स्यात् स च षित्। तरन्तः समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः। वसन्त ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेर्घ-

टादित्वान्ङीप्त्वं ह्रस्वः। अथामन्तेति(७६४८)णेरयः। गडयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः। हन्तेर्मुट् हि च १२९। हेमन्तः। भन्देर्नलोपश्च १३०। भदन्तः प्रव्रजितः। कृच्छेररः १३१। कृच्छरा वेश्या। बाहुलकाज्जर्जरभर्भरादयः। अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् १३२। षड्भ्योऽरश्चित् स्यात्। अररङ्गपाठम्। कमरः कामुकः। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वासरः। कुवः करन् १३३। कुररः पक्षिभेदः। अङ्गिमदिमन्दिभ्यः आरन् १३४। अङ्गारम्। मदारो वराहः। "मन्दारः पारिजातकः"। गडेः कड च १३५। कडारः। शृङ्गारभृङ्गारौ। १३६। शृभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च। शृङ्गारो रसः। "भृङ्गारः कनकालुका"। कञ्जिमृजिभ्याश्चित् १३७। कञ्जिः सौत्रः कञ्जारो मयूरः। मार्जारः। कमेः किदुच्चोपधायाः १३८। चिदित्यनुवृत्तेरारन्नन्तोदात्तः। कुमारः। तुषारादयश्च १३९। तुषारः। कासारः। मह्नार आम्रभेदः। दीङो नुट् च १४०। दीनारः सुवर्णाभरणम्। सर्त्तेरपः षुक् च १४१। सर्षपः। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् १४२। "उषपौ वह्निसूर्य्ययोः"। कुटपो मानभाण्डम्। दलपः प्रहरणम्। कचपं शाकपत्रम्। खजपं घृतम्। क्वणेः सम्प्रसारणञ्च १४३। कुणपम्। कपश्चाक्रवर्म्मणस्य १४४। स्वरे भेदः। विटपपिष्टपविशिपोलपाः १४५। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः। विट शब्दे विटपः। विशतेरादेः पः प्रत्ययस्य तुट् षत्वम्। पिष्टपं भुवनम्। विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम्। विशिपं मन्दिरम्। वलतेः सम्प्र-

स्तरणम्। "उलपं कोमलं तृणम्"। इतेस्तिकन् १४६। वर्त्तिका। कृतिभिदिलतिभ्यः कित् १४७। कृत्तिका। भित्तिका भित्तिः। लत्तिका गोधा। इष्यशिभ्यान्तकन् १४८। इष्टका। अष्टका। इणस्तशन्तशसुनौ १४९। एतशो ब्राह्मणः। स एव एतशाः। वीपतिभ्यान्तनन् १५०। वी गत्यादौ। वेतनम्। पत्तनम्। दृदलिभ्याम्भः १५१। दर्भः। "दलभः स्यादृषिचक्रयोः"। अर्त्तिगृभ्याम्भन् १५२। अर्भः। गर्भः। इणः कित् १५३। इभः। असिसञ्जिभ्यां क्थिन् १५४। अस्थि। सक्थि। प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः १५५। प्लुक्षिर्वह्निः। कुक्षिः। शुक्षिर्वातः। अशेर्नित् १५६। अक्षि। इषेः क्सुः १५७। इक्षुः। अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः १५८। अवीनारी रजस्वला। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः। यापोः किद्द्वे च १५९। ययीरश्वः। "पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः"। लक्षेर्मुट् च १६०। लक्ष्मीः।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः।

वातप्रमी १। वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च कित्। वातप्रमीः। अयं स्त्रीपुंसयोः। ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः २। द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः। ऋतेः कत्निच् यण्। "बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः"। तनोतेर्यतुच्। तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च। अ-

ञ्जेरलिच्। अञ्जलिः। वनेरिष्टुच्। वनिष्टुः (१) स्थविरः। अञ्जेरिष्ठच्। अञ्जिष्ठो भानुः। अर्पयतेरिसन्। अर्पिसोऽग्रमांसम्। मदेः स्यन्। मत्स्यः। अतेरिथिन्। अतिथिः। अङ्गेरुलिः। अङ्गुलिः। कौतेरसः। कवसः। अचदृत्येके। कवचम्। यौतेरासः। यवासोदुरालभा। कृशेरानुक्। कृशानुः। स्रः करन् ३। उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्। शर्करा। पुषः कित् ४। पुष्करम्। कलश्च ५। पुष्कलम्। गमेरिनिः ६। गमिष्यतीति (२) गमी। आङि णित् ७। आगामी। भुवश्च ८। भावी। प्रे स्थः ९। प्रस्थायी। परमे कित् १०। परमेष्ठी। मन्थः ११। मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः। पतस्थ च १२। पन्थाः। पन्थानौ। खजेराकः १३। खजाकः पक्षी। बलाकादयश्च १४। बलाका। शलाका। पताका (३)। पिनाकादयश्च १५। पातेरित्त्वं नुम् च! "क्लीबपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्करधन्वनोः"। तड आघाते। तडाकः (४)। कपिदूषिभ्यामीकन् १६। कपीका पक्षिजातिः। "दूषीका नेत्रयोर्म-

(१) वनेरिष्णुच् वनिष्णुरपानमित्युज्ज्वलदत्तीये पाठः।

(२) भविष्यति गम्यादय (उ ४।३।१पृ०) इत्युक्तेराह गमिष्यतीति।

(३) एवं मनाका हस्तिनी पवाका वात्या पटाका पक्षी इत्यादि।

(४) एवं भदाकः कल्याणं श्यैङः सुगागमे श्यामाकः नञ्पूर्वभातेः नभाकं नभः। पिष संचर्णने पकारस्य णत्वे युगागमे पिण्याकस्तिलकल्कः। शुनतेर्गुनाकइत्यादि।

लम्"। अनिहृषिभ्यां किच्च १७। अनीकम्। हृषीकम्। चङ्कणः कङ्कणच् १८। कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च। "घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च"। शृपृवृञां द्वे रक् चाभ्यासस्य १९। शर्शरीको हिंस्रः। पर्परीको दिवाकरः। वर्वरीकः कुटिलकेशः। फर्फरीकादयश्च। २०। स्फुर स्फुरणे। अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः। फर्फरीकङ्किसलयम्। दर्दरीकं वादित्रम्। झर्झरीकं शरीरम्। तिन्तिड़ीको वृक्षभेदः। चरेर्नुम् च। चञ्चरीको भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः। कर्करीका गलन्तिका। पुणतेः- पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीकोव्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च। ईषेः किद्ध्रस्वश्च २१। इषीका शलाका। ऋजेश्च २२। ऋजीक उपहतः। सर्तेर्नुम् च २३। सृणीका लाला। मृडः कीकन्कङ्कणौ २४। मृडीको मृडः। मृडङ्कणः शिशुः। अलीकादयश्च २५। कीकनन्ता निपात्यन्ते। अल भूषणादौ अलीकं मिथ्या। विपूर्वात् व्यलीकं विप्रियङ्कृदश्च। "वलीकम्पटलप्रान्ते" इत्यादि(५)। कॄतॄभ्यामीषन् २६। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषस्तरीता। शॄपॄभ्यां किच्च २७। शिरीषः। पुरीषम्। अर्जेर्ऋज च २८। "ऋजीषं पिष्टपचनम्"। अम्बरीषः २९। अयन्निपात्यते। अबि शब्दे "अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्"। अमरस्तु "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना"। कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ३०। करीरो वंशाङ्कुरः। शरीरम्। परीरम्फलम्। कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च। पटी-

---

(५) एवं वाह्लीको गोवाहः। सुप्रतीकोऽग्निकोणदिग्गजइत्यादि।

दृश्चन्दनः कण्टकः कामश्च। "शौटीरस्त्यागिवीरयो"। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। शौटीर्यम्। वशःकित् ३१। उशीरम्। कशेर्मुट् च ३२। कश्मीरो देशः। कृञ उच्च ३३। कुरीरं मैथुनम्। घसेः किच्च ३४। चीरम्। गभीरगम्भीरौ ३५। गमेर्भः पचे नुम् च। विषाविहा ३६। स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामप्रत्ययः। विषा बुद्धिः। विहा स्वर्गः। अव्यये इमे। पच एलिम च ३७। "पचेलिमो वह्निरव्योः"। शीङो धुक्लग्वलञ्वालनः ३८। चत्वारः प्रत्ययाः स्युः। शीधु मद्यम्। शीलं स्वभावः। शैवलः शेवालम्। बाहुलकात् वस्य पोऽपि। "शेवालः शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका"। मृकणिभ्यामूकोकणौ ३९। मरूको मृगः। काणूकः काकः। वलेरूकः ४०। वलूकः पक्षी उत्पलमूलञ्च। उलूकादयश्च ४१। वलेः सम्प्रसारणमूकश्च। "उलूकाविन्द्रपेचकौ"। वावदूको वक्ता। भल्लूकः। शलेर्बुक् च। शम्बूको जलशुक्तिः (६)। शल्मिमण्डिभ्यामूकण् ४२। शालूकं मूलविशेषः। मण्डूकः। नियो मिः ४३। नेमिः। अर्त्तेरूच्च ४४। ऊर्म्मिः भुवः कित् ४५। भूमिः। अश्नोतेः रश च ४६। रश्मिः किरणो रज्जुश्च। दल्मिः ४७। दल विशरणे दल्मिरिन्द्रायुधम्। वी-ज्या-ज्वरिभ्यो निः ४८। बाहुलकात्सत्वम्। "वेणिः स्यात् केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे"। ज्यानिः। जूर्णिः। (७)

(६) एवं भलतेर्वृद्धौ भालूका महेर्हस्य धत्वे मधूको वृक्षभेदः। एवं बन्धूकजम्बूकवास्तूकैलूकादयोऽत्र द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः।

(७) बाहुलकात् चोणिः क्षेणिरित्यादीत्युज्ज्वलदत्तः।

सृवृषिभ्यां कित् ४९। सृणिरङ्कुशः। 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः'। अङ्गेर्नलोपश्च ५०। अग्निः। वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ५१। वह्निः। श्रेणिः। श्रोणिः। योनिः। द्रोणिः। ग्लानिः। हानिः। तूर्णिः। बाहुलकात् म्लानिः (८)। घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ५२। एते पञ्च निपात्यन्ते। घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः। पृश्निरल्पशरीरः। पृषेर्वृद्धिश्च। पार्ष्णिः पादतलम्। चरेरुपधायाऊत्त्वम्। चूर्णिः कपर्दकशतम्। बिभर्तेरुत्वम्। भूर्णिर्धरणी। वृदृभ्यां विन् ५३। वर्विर्घस्मरः। दर्विः। जृशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ५४। जीर्विः पशुः। शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युः। जागृविर्नृपः। दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ५५। 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः'। कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ५६। कृविस्तन्तुवायद्रव्यम्। घृष्विर्वराहः। छाद्येर्ह्रस्वत्वञ्च। छविर्दीप्तिः। स्थविस्तन्तुवायः। दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः। बाहुलकात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः "चाषेण किकिदीविना"। पातेर्डति ५७। पतिः। शकेर्ऋतन् ५८। शकृत्। अमेरतिः ५९। अमतिः कालः। वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ६०। वहतिः। पवनः। "वसतिर्गृहयामिन्योः"। अरतिः क्रोधः। अञ्चेः को वा ६१। अङ्कतिः। अञ्चतिर्वातः। हन्तेरंह च ६२। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। "प्रादेशनन्निर्वपणमपवर्जनमंहतिः"। रमेर्नित् ६३। "रमतिः कालकामयोः"। सूङः क्रिः ६४। सूरिः।

(८) एवं शीङोऽपि निप्रत्यये ह्रस्वत्वे शिनिः क्षत्रियभेदः।

अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ६५। अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा। वङ्क्र्यादयश्च ६६। क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः। तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः बाहुलकाद्गुणः। भेरिः। राशदिभ्यां त्रिप् ६७। रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः। अदेस्त्रिनिश्च ५८। चात्त्रिप्। अत्त्री। अत्त्रिणौ। अत्त्रिणः। अत्रिः। अत्री। अत्रयः। पतेरत्रिन् ६९। पतत्रिः पक्षी। मृकणिभ्यामीचिः ७०। मरीचिः। कणीचिः पल्लवी निनादश्च। श्वयतेश्चित् ७१। श्वयीचिर्व्याधिः। वेञो डिच्च ७२। वीचिस्तरङ्गः। नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः। ऋहनिभ्यामूपन् ७३। अरूषः सूर्यः। हनूषो राक्षसः। पुरः कुषन् ७४। पुर अग्रगमने पुरुषः। अन्येषामपीति(४।२६८०वा)दीर्घः। पूरुषः। पृनहिकलिभ्य उषच् ७५। परुषम्। नहुषः। कलुषम्। पीयेरूषन् ७६। पीय इति सौत्रो धातुः। पीयूषम्। बाहुलकाद्गुणे "पेयूषोऽभिनवम्पयः"। मसजेर्नुम् च ७७। मञ्जूषा। गडेश्च ७८। गण्डूषः। गण्डूषा। अर्त्तेरूः ७९। अररूः शत्रुः। अररू। अररवः। कुटः किच्च ८०। कुटरूर्वस्त्रगृहम्। कित्त्वप्रयोजनञ्चिन्त्यम्। शकादिभ्योऽटन् ८१। शकटोऽस्त्रियाम्। ककिर्गत्यर्थः। कङ्कटः सन्नाहः। देवटः शिल्पी। करट इत्यादि (९) कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् ८२। करम्बं

---

(९) सरटः कृकलासः वरट कीटभेदः कपटो माया कर्कटसर्कटपर्पटाः प्रसिद्धार्थाः कक्खटं कठिनं चपेटचपटौ तले, मयटः प्रसाद इत्यादि।

व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् । कदेर्णिल्यच्चिणि ८३ । "कादम्बः कलहंसः" । कलिकर्द्योरमः ८४ । कलमः । कर्दमः । कुणिपुल्योः किन्दच् ८५ । कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । कुपेर्वा बश्च ८६ । कुपिन्द-कुबिन्दौ तन्तुवाये । नौ षञ्जेर्घथिन् ८७ । निषङ्गथिरालि-ङ्गकः । उदृक्तेश्चित् ८८ । उदरथिः समुद्रः । सर्त्तेर्णिच्च ८९ । सारथिः । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ९० । खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् (१०) । पिञ्जूलं कुशवर्त्तिः । लङ्गे-र्वृद्धिश्च । लाङ्गलम् । कुसूलः (११) । कुवश्चट् दीर्घश्च ९१ । कूची चित्रलेखनिका । समीणः ९२ । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । सिवेष्टेरू च ९३ । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । शमेर्ब्वन् ९४ । शम्बो मुसलम् । उलबादयश्च ९५ । वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वम् । गुणाभा-वश्च । उलबः गर्भाशयः। शुल्बन्ताम्रम् । निम्बः । बिम्बम्(१२) स्थः स्तोऽम्बजवकौ ९६ । तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" । स्तवकः पुष्पगुच्छः । शाशपिभ्या-न्ददनौ ९७ । "शादो जम्बालशष्पयोः" । शब्दः । अब्दादयश्च

(१०) एवं धुस्तूर शालूर मल्लूर कस्तूर्यादय ऊरान्ता निपात्यन्ते ।

(११) एवं कम्बूलोटम्बौ स्त्रीगात्राच्छादनं तमेबुन्दोर्धते ताम्बूलं गृ हिंसायां दुगागमो वृद्धिश्च शार्दूलः । दुनोतेः कूक् दुकूलं एवमन्येऽपी-त्युज्ज्वलदत्तः ।

(१२) नयति नेत्योर्नुमागमो ह्रस्वे च निम्बबिम्बे एवं धन्वजम्बादयः ।

९८। अवतीत्यब्दः (१३)। कौतेर्नुम्। कुन्दः। वलिमलितनिभ्यः कयन् ९९। वलयम्। मलयः। तनयः। वृञो: पुगडुकौ च१००। वृषयआश्रयः। हृदयम्। मिपीभ्यां रुः१०१। मेरुः। पेरुः सूर्यः। बाहुलकात् पिबतेरपि। "सम्वत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः"। जत्वादयश्च १०२।(१४)। जतु। जतुणी। अश्रु। अश्रुणी। रुशातिभ्यां क्रुन् १०३। रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। प्रज्ञादौ (७२६५०) पाठाद्ध्रस्वत्वम्। जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्वण्-क्विन् शक् स्व ढ डटाटाचः१०४। "जनित्वौ मातापितरौ"। दात्वः दाता। च्यौत्नः गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च। सृणिः अङ्कुशः चन्द्रः सूर्यो वायुश्च। वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च। मत्स्यः। पण्ठः। डित्त्वाट्टिलोपः। नमतीति नटः शैलूषः। बिभर्त्ति भरटः कुलालो भृतकश्च। अन्येभ्योपि दृश्यन्ते१०५। पेत्वममृतम्। भृशम् (१५) कुसेरुम्भोभेदेताः १०६। कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसीदम्। कुसेतो जनपदः। सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिषणाशल्याः १०७। सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः। सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक् च। वर्णसिर्जलम्। पॄ पर्णसिर्जलगृहम्। तड आधाते

(१३) एवं दन्दं समूहः कन्दं मूलं तुन्दः स्थूलोदरं ककन्दो मृगभेदः।

(१४) शिग्रुः शोभाञ्जनः वितद्रुर्नदी कर्दुर्वर्णभेदः अश्रु नयनजलं वमूरु प्रभृतयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः।

(१५) एवं कच बन्धने शक्रु कच्छुः कूलम् सरटो वातः, ध्यै ध्यात्वं चिन्ता, होत्वोयजमानः, नूनिर्व्रीहिः एवमन्येऽपीत्युज्ज्वलदत्तः।

तण्डुलः। अङ्कि लक्षणे उशच्। अङ्कुशः। चषेरालच्। "चषालो यूपकटकः"। दृल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। ञि षृषा गथः ऋकारस्य इकारः। धिष्ण्यम्। शलेय्यैः। "शल्यं वा पुंसि शङ्कर्नौ"। मूशक्यविभ्यः क्लः १०८। मूलम्। शक्लः प्रियंवदे। अब्लोरसः। बाहुलकाद्भेः। अब्लः। माछासशिभ्यो यः १०९। माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः। "सव्यन्द-क्षिणवामयो"। जनेर्यक् ११०। ये विभाषा (उ६।४३) जन्यं युद्धम्। जाया भार्या। अघ्न्यादयश्च १११। यगन्ता निपात्यन्ते। हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च। अघ्न्या माहेयी। अघ्न्यः प्रजापतिः। कनी दीप्तौ। कन्या। बवयोरैक्याम्। वन्ध्या (१६)। स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् ११२। स्नावा रसिकः। मद्वा शिवः। पद्वा पन्थाः। "अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः"। पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च। शक्वा हस्ती। ङीब्रफौ। शक्वरी अ-ङ्गुलिः। शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् ११३। शीवा अजगरः। क्रुश्वा सृगालः। रुह्वा वृक्षः। जित्वा जेता। क्षित्वा वायुः। सृत्वा प्रजापतिः। धृत्वा विष्णुः। ध्याप्योः संप्रसारणञ्च ११४। धीवा कर्मकरः। पीवा स्थूलः। अदेर्ध च ११५। अध्वा। प्र ईरशदोस्तुट् च ११६। प्रेत्वा, प्रशत्वा च सागरः। प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी। सर्वधातुभ्य इन् ११७। पचिरग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः।। यजिः। देवयजिः। काशतइति काशिः। यतिः। मल्लिः। मल्ली।

(१६) एवं बभि धाञो यक् आतो लोपः बन्ध्या कौतेर्डुकि कुडंग भिक्तिः मनो धत्वं मध्यमित्यादि।

केलिः। मसी परिणामे। मसिः। बाहुलकाद्गुणः। कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः। हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च ११८। "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे कीरे प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः"॥ पेषिर्वज्रम्। रोहिर्व्रती। वर्त्तिः। वेदिः। छिदिः छेत्ता। कीर्त्तिः। इगुपधात्कित् ११९। कृषिः। ऋषिः। शुचिः। लिपिः। बाहुलकाद्वत्वे लिविः। तूल निष्कर्षे। तूलिः कूर्चिका। भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च १२०। भृमिर्वातः। बाहुलकाद्भ्रमिः। कृमितमिशतिस्तम्भामत इच्च १२१। क्रिमिः। सम्प्रसारणानुवृत्तेः। कृमिरपि। तिमिर्मत्स्य भेदः। "शितिमेचकशुक्लयोः"। स्तिम्भिः समुद्रः। मनेरुच्च १२२। मुनिः। वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये १२३। वर्णिः मोतः अस्य वलिरादेशः। "करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्"। हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम्। वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् १२४ "वासिः छेदनवस्तुनि"। वापिः वापी याजिर्यष्टा। राजिः राजी। व्राजिर्वातालिः। सादिः सारथिः। "निघातिर्लोहघातिनी"। वाशिरग्निः। वादिर्विद्वान्। वारिर्गजबन्धनी। जले तु क्लीबम्। बाहुलकात् "वारिः पथिकसंहतौ"। णहो भश्च १२५। "नाभिः स्यात् क्षत्रिये पुंसि प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम्" पुंस्यपीति केचित्। कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि १२६। कार्षिः। शृः शकुनौ १२७। शारिः शारिका। कृञ उदीचाङ्कारकेषु १२८। कारिः शिल्पी। जनिघसिभ्यामिण्

१२९। जनिर्जननम्। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च। अज्यतिभ्याञ्च १३०। आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी। पादे च १३१। पदाजिः। पदातिः। अशिपणाय्योरुडायलुकौ च १३२। अशेरुट्। राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः। वातेर्डिच्च १३३। विः पक्षी स्त्रियां वीत्यपि। प्रे हरतेः कूपे १३४। प्रहिः कूपः। नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः १३५। व्येञ्इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः। नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च। समाने ख्यः स चोदात्तः १३६। समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च। समानं ख्यायते जनैरिति सखा। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वः १३७। इण् स्यात् स च डित् आङो ह्रस्वश्च। "स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"। "सर्पे। हतासुरेप्यहिः"। अच इः १३८। रविः। पविः। तरिः। कविः। अरिः। अलिः। खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च १३९। खनिः। कषिर्हिंस्रः। अजिः। असिः। वसिर्वस्त्रम्। वनिरग्निः। सनिर्भक्तिर्दानञ्च। ध्वनिः। ग्रन्थिः। चलिः पशुः। वृतेश्छन्दसि १४०। वर्त्तिः। भुजेः किच्च १४१। भुजिः। कृगृशृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च १४२। इः कित्स्यात्। किरिर्वराहः। "गिरिर्गौरवाक्षिरोगयोः"। गिरिणा काणः गिरिकाणः। शिरिः शलभो हन्ता च। पुरिर्नगरं राजा नदी च। कुटिः शाला शरीरञ्च। भिदिर्वज्रम्। छिदिः परशुः। कुडिकम्पयोर्नलोपश्च १४३। कुडि दाहे। कुडिर्देहः। कपिः। कल्प-

धातुभ्यो मनिन् १४४। क्रियत इति कर्म्म। चर्म्म। भस्म। जन्म। शर्म्म। स्थाम बलम्। इस्मन्निति (उ३४०पृ०) ह्रस्वः। छद्म। सुत्रामा। बृंहेर्नोऽच्च १४५। नकारस्याकारः। "ब्रह्म तत्त्वन्तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः"। अशिशकिभ्यां छन्दसि १४६। अश्मा। शक्मा। हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् १४७। हरिमा कालः। भरिमा कुटुम्बम्। धरिमा रूपम्। सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्। शरिमा प्रसवः। जनिमृङ्भ्यामिमनिन् १४८। जनिमा जन्म। मरिमा मृत्युः। वेञः सर्व्वत्र १४९। छन्दसि भाषायाञ्चेत्यर्थः। वेमा तन्तुवायदण्डः। अर्द्धर्चादिः। सामनी वेमनी इति वृत्तिः। नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्मामन् १५०। सप्त अमी निपात्यन्ते। म्नायतेऽनेनेति नाम। सिनोतेर्दीर्घः। सीमा। सीमानौ। सीमानः। पक्षे डाप्। सीमे। सीमाः। व्येञोऽन्त्यस्यौत्वङ्गुणः। व्योम। रौतेः। रोम। लोम। पाप्मा पापम्। ध्मामा परिमाणन्तेजश्च। मिथुने मनिः १५१। उपसर्गक्रिययोः सम्बन्धो मिथुनम्। स्वरार्थमिदम्। सुशर्मा। सातिभ्याम्मनिन्मनिणौ १५२। स्यति—साम सामनी। आत्मा। हनिमशिभ्यां सिकन् १५३। "हंसिका हंसयोषिति"। मक्षिका। कोररन् १५४। कवरः। गिर उडच् १५५। गरुडः। इन्देः कमिन्नलोपश्च १५६। इदम्। कायतेर्डिमिः १५७। किम्। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् १५८। वस्त्रम्। अस्त्रम्। शस्त्रम्। इस्मन्निति (उ३४०पृ०) ह्रस्वत्वम्। छादना च्छत्त्रम्। ग्रसजिगमिनमिह-

निविशिभ्यां टन्क्विच्च १५९। भ्राष्ट्रः। गान्त्रं शकटम्। नान्त्रं स्तोत्रम्। हान्त्रं मरणम्। वेष्ट्रं पिष्टपम्। आष्ट्रमाकाशम्। दिवेर्द्युश्च १६०। द्योत्रं ज्योतिः। उषिखनिभ्यां कित् १६१। उष्ट्रः। खात्रम् खनित्रञ्जलाधारश्च। सिचिमुच्योष्टेरूच् १६२। सूत्रम्। मूत्रम्। अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः १६३। अन्त्रम्। चित्रम्। मित्त्रम्। शस्त्रम्। पुवो ह्रस्वश्च १६४। पुत्रः। स्त्यायतेर्ड्रट् १६५। स्त्री। गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः १६६। "गोत्रं स्यान्नामवंशयोः"। गोत्रा पृथिवी। धर्त्रं गृहम्। वेत्रम्। पक्त्रम्। वक्त्रम्। यन्त्रम्। सत्त्रम्। क्षत्त्रम्। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् १६७। होत्रम्। यात्रा। मात्रा। श्रोत्रम्। भस्त्रा। गमेरा च १६८। गात्रम्। दादिभ्यश्छन्दसि १६९। दात्रम्। पात्रम्। भूवादिगृभ्यो णित्रन् १७०। भावित्रम्। वादित्रम्। गारित्रमोदनम्। चरेर्वृत्ते १७१। चारित्रम्। अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ १७२। अशित्रम्। वहित्रम्। धरित्री मही। लेङ् एवमादिभ्य उत्रः। तोत्रम्प्रहरणम्। ष्ठ्र्-वरुत्रं प्रावरणम्। अमेर्द्विषति चित् १७३। अमित्रः शत्रुः। आः समिण्निकषिभ्याम् १७४। सम्पूर्वादिणः निपूर्वात्कषेश्चाः स्यात्। स्वरादित्वादव्ययत्वम्। समया। निकषा। चितेः कणः कश्च १७५। बाहुलकादगुणः। "चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्"। सूचेः स्मन् १७६। सूक्ष्मम्। पातेर्डुम्सुन् १७७। पुमान्। रुचिभुजिभ्यां किष्यन् १७८। रुचिष्यमिष्टम्। भुजिष्यो दासः। वसेस्तिः १७९। "वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः"। "वस्तयः स्युर्दशा स्त्रके"।

बाहुलकात् शास:। शास्तिः राजदण्डः। विन्ध्याख्यमगम-स्यतीति अगस्तिः। शकन्ध्वादिः (४७५०)। सावसेः १८०। स्वस्ति। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। वौ तसेः १८१। वितस्तिः। पदिप्रथिभ्यान्नित् १८२। पत्तिः। प्रथितिः। तितुत्रेष्वग्रहादी-नामितीट्(३४५१४०)। दृषातेर्ह्रस्वश्च १८३। दृतिः। कृतृकृपि-भ्यः कीटन् १८४। किरीटम्। तिरीटं सुवर्णं शिरोवेष्टनञ्च। "कृपीटं कुक्षिवारिणोः"। रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् १८५। रुचितं मिष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम्। कुटितं कुटिलम्। कुटिकुषिभ्यां क्मलन् १८६। कुट्मलम्। कुष्मलम्। कुषेर्लश्च १८७। कुल्मलम्पापम्। सर्वधातुभ्योऽसुन् १८८। चेतः। सरः। पयः। सदः (१७)। रपेरत एच्च १८९। रेपोऽवद्यम्। अशेर्देवने युट् च। १९०। देवने स्तुतौ। यशः। उब्जेर्बले बलोपश्च १९१। ओजः। श्वेः सम्प्रसारणञ्च १९२। शवः। शवसी। बलप-र्यायोऽयम्। श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च १९३। श्रयतेः शिर आदेशोसुन् किच्च। शिरः। शिरसी। अर्त्तेरुच्च १९४। उरः। व्याधौ शुट् च १९५। अर्शो गुदव्याधिः। उद-के नुट् च १९६। अर्त्तेरसुन् स्यान्तस्य च नुट्। अर्णः। अर्ण-सी। इण आगसि १९७। एनः। रिचेर्धने घिच्च १९८। चात्प्रत्ययस्य नुट्। घित्त्वात्कुत्वम्। रेक्णः सुवर्णम्। चायते-

(१७) एवं वर्चः पुरीषम् रक्षोराक्षसः रोषस्तटं रोदसी द्यावाभूम्यौ वयः कालकृतावस्था अनोभक्तं तमोऽन्धकारः राहुश्च महस्तेजः सद्मोत्सवम् सहा मार्गशीर्षः तपस्तपस्या, तपा माघः मासश्चन्द्रो मासश्च इत्यादयः।

रन्ने ह्रस्वश्च १९९। चनो भक्तम्। इङ्शीञ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च २००। वर्प्पो रूपम्। शेपो गुह्यम् (१८)। स्रुरीभ्यान्तुट् च २०१। स्रोतः। रेतः। पातेर्बले जुट् च २०२। पाजः। पाजसी। उदके थुट् च २०३। पाथः। अन्ने च २०४। पाथो भक्तम्। अदेर्नुम्धौ च २०५। अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च। अन्धोऽन्नम्। स्कन्देश्च स्वाङ्गे २०६। स्कन्धः। स्कन्धसी। आपः कर्म्माख्यायाम् २०७। कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। अप्नः अपः। बाहुलकात्। आपः। आपसी। रूपे जुट् च २०८। अजो रूपम्। उदके नुम्भौ च २०९। अम्भः। नहेर्दिवि भश्च २१०। नभः। इण आगोऽपराधे च २११। "आगः पापापराधयोः"। अमेर्हुक् च २१२। अंहः। रमेश्च २१३। रंहः। देशे ह च २१४। रमन्तेऽस्मिन् रहः। अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च २१५। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः। "अङ्कश्चिह्नशरीरयोः"। अङ्गः पक्षी। योगः समाधिः। भर्गस्तेजः। भूरञ्जिभ्याङ्कित्। २१६। भुवः। रजः। वसेर्णित् २१७। वासो वस्त्रम्। चन्देरादेश्च छः २१८। छन्दः। पचिवचिभ्यां सुट् च २१९। "पच्चसी तु स्मृतौ पक्षौ"। वक्षो हृदयम्। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि २२०। वक्षाः अनड्वान्। हासश्चन्द्रः। धासाः पर्वत इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्त्तते न तु सुट्। तेन वहेरुपधावृद्धिः। इतरयोरातो युगिति(उ२७०९०)युक्। "शोणाधणा

(१८) शेपशब्दोऽदन्तोऽपि मेढ्वाची शुनःइव शेपो यस्य स मुनिः। अत्रैव केचित् फ चेति पठित्वा शेफो मेढ्रं वर्फोरूपमित्याहुः।

स्त्ववाहसा"। "ओता हवं गृणत स्तोमवाहाः"। विश्वो विहायाः। "वाजम्भरो विहायाः"। "देवो नय पृथिवीं विश्वधायाः"। "अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्"। "धर्णसिम्भूरिधायस"मित्यादि। दृणा आसिः २२१। अयाः वह्निः। स्वरादिपाठादव्ययम्। मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् २२२। उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनन्त्वासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः।*
नञि हन एह च २२३। अनेहाः। अनेहसौ। विधाञो वेध च २२४। विदधातीति वेधाः। नुवो धुट् च २२५। नोधः। गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च २२६। असिः(१६) स्यात्। सुतपाः। जातवेदाः। गतिकारकोपपदात् कृत् (उ५.८५.)इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे (२०) प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्। चन्द्रे मो डित् २२७। चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्। चन्द्रमाः। वयसि धाञः २२८। वयोधास्तरुणः। पयसि च २२६। पयोधाः समुद्रो मेघश्च। पुरसि २३० च। पुरोधाः। पुरूरवाः २३१। पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते। चक्षेर्बहुलं शिच्च २३२। नृचक्षाः। उषः कित् २३३। उषः। दमेरुनसि २३४। "सप्तर्षिर्दमुनाः"। अङ्गिराः २३५। अङ्गतेरसिः इरुडागमश्च। अप्सराः २३६। सर्त्तेरप्पूर्वादसिः। प्रायेणायं भूम्नि। अप्स

* सुपयाः स्त्रीपुंसयोः। सुपेशा इत्युज्ज्वलदत्तः।

(१६) प्रादिश्चिडाचो गतिसंज्ञा। गतौ कारके चोपपदे धातोरसिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यर्थः।

(२०) अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (उ५.२८.) इत्यधिकारात्तथात्वम्।

रसः। विदिभुजिभ्यां विश्वे २३७। विश्ववेदाः। विश्वभोजाः। वशेः कनसिः २३८। सम्प्रसारणम्। उसनाः।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः।

अदि भुवो डुतच् १ अद्भुतम्। गुधेरूमः २। गोधूमः। मसेरूरन् ३ मसूरः। प्रथमे पादे असेरुरन्नसेश्चे त्यत्र(उ२८४पृ॰) व्याख्यातम्। स्थः किच्च ४ स्थूरो मनुष्यः। पातेरतिः ५। पातिः स्वामी। सम्पातिः पक्षिराजः। वातेर्नित् ६।"वातिरादित्यसोमयोः"। अर्त्तेश्च ७। अरतिरुद्वेगः। तृहेः क्नो हलोपश्च ८। तृणम्। इन्लुटितनिताडिभ्य उलन् तण्डश्च। ९। त्रियन्ते लुच्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्तइति वा तण्डुलाः। दन्सेः टटनौ न आ च १०।"दासः सेवकशूद्रयोः"। दंशेश्च ११। दाशो धीवरः। उदि चेर्डैसिः १२। स्वरादिपाटादव्ययत्वम्। उच्चैः। नौ दीर्घश्च १३। नीचैः। सौ रमेः क्तो दमे पूर्व्वपदस्य च दीर्घः १४। रमेः सुपूर्व्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्। कित्त्वादनुनासिकलोपः। सूरत उपशान्तो दयालुश्च(१)। पूञोयणुक् ह्रस्वश्च १५। यत्प्रत्ययः। पुण्यम्। स्नन्सेः शि कुट् किच्च १६। स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित् तस्य कुडागमश्च। शिक्यम्। अर्त्तेः क्युरुच्च १७। उरणो मेषः। हिंसेरीरन्नीरचौ (२) १८।"हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः"। उदि-

---

(१) दमादन्यत्र सुरतः क्रीड़ानुरक्तः।

(२) स्वरार्थं प्रत्ययद्वयं रूपं तु तुल्यम्।

हृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च १९। उदरम्। डित् खनेर्मुट् चोदात्तः २०। अच् अल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः। मुखम्। अमेः सन् २१। अंसः। मुहेः खो मूर् च २२। मूर्खः। नहेर्हलोपश्च २३। नखः। शीङो ह्रस्वश्च २४। शिखा। माङ ऊखो मय च २५। मयूखः। कलिगलिभ्याम् फगस्योच्च २६। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः। स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च २७। श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः। "पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः"। पर्शुरायुधम्। श्मनि श्रयतेर्डुन् २८। श्मन्शब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु। अश्वादयश्च २९। अश्रु नयनजलम्। जनेष्टन् लोपश्च ३०। जटा। अच् तस्य जङ्घ च ३१। तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्च। जङ्घा। हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ३२। जघनम्। "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्यां क्लीवे तु जघनं पुरः"। क्लिशेरन् लो लोपश्च ३३। लकारस्य लोपः। केशः। फलेरितजादेश्च पः ३४। पलितम्। कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ३५। करकः करका। कटकः। नरकम् नरकः। नारकोऽपि चेति द्विरूपकोषः। सरकम् गमनम्। कोरकः कोरकञ्च। चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ३६। कीचको वंशभेदः। पचिमच्योरिच्चोपधायाः ३७। पेचकः। मेचकः। जनेररष्ठ च ३८। जठरम्। वचिमनिभ्याश्चिच्च ३९। वठरो मूर्खः। "मठरो मुनिशौण्डयोः"। विदादित्वात् (५०० पृ०) माठरः। गर्गादित्वात् (५०१ पृ०) माठर्य्यः। ऊर्जि हृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ४०। "ऊर्द्दरः शूररक्षसोः"। कृदरादयश्च ४१। कृदरः

कूसूलः। ऋदरं विलम्। सूदरः सर्पः। हन्तेर्युग्णादन्तयोर्घत्वतत्वे ४२। घातनो मारकः। क्रमिगमिचमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ४३। क्रान्तुः पक्षी। गान्तुः पथिकः। चान्तुर्मशकः। हर्य्यतेः कन्यन् हिर च ४४। कन्यन् प्रत्ययः। हिरण्यम्। कृञः पासः ४५। कर्पासः। विल्वादित्वात्(१८७४०)कार्पासं वस्त्रम्। जनेस्तुरश्च ४६। जर्तुर्हस्ती योनिश्च। ऊर्णोतेर्डः ४७। ऊर्णा। दधातेर्यत् नुट् च ४८। धान्यम्। जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ४६। "जिव्रिः स्यात् कालपक्षिणोः"। बाहुलकाद्वलि (१५७४०) चेति दीर्घो न। मव्यतेर्य्यलोपो मश्चापतुट् चालः ५०। मव्यतेरालः प्रत्ययः स्यात् तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारस्यान्त्यस्य। ममापतालो विषयः। ऋजेः कीकन् ५१। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च। तनोतेर्डउः सन्वच्च ५२। "तितउः पुंसि क्लीवे च"। अर्भकपृथुकपाका वयसि ५३। ऋधु वृद्धौ। अतो वुन्। भकारश्चान्तादेशः। प्रथेः कुकन् सम्प्रसारणञ्च। पिबतेः कन्। अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ५४। वदेर्नञि यत्। अवद्यम्। अवतेरमः वस्य पक्षे धः। अवमः। अधमः। अर्त्तेर्व्वन्। अर्वा। रिफतेस्तौदादिकात् रेफः। लीङ्रीङोर्हस्वः पुट्च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ५५। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट्। लिप्तं श्लिष्टम्। रिप्रं कुत्सितम्। क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ५६। क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्त्वं लस्य लोपो नामागमश्च। कीनाशः यमः। किन्त्वफलञ्चिन्त्यम्। अश्नोतेराशुकर्म्मणि वरट् च ५७। चकारादुपधाया ईत्त्वम्। ईश्वरः। चतेरुरन्

५८। चत्वारः। प्रातेररन् ५९। प्रातः। अमेस्तुट् च ६०। अन्तर्मध्यम्। दृहेर्गोलोपो दस्य नः ६१। गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः। नगः। सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ६२। सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात्। सिंहः। व्याङि घ्रातेश्च जातौ ६३ कप्रत्ययः स्यात्। व्याघ्रः। हन्तेरच् घुर च ६४। घोरम्। चलेरुपधालोपश्च। ६५। चादच्। च्मा। तरतेर्ड्रि: ६६। त्रयः। त्रीन्। ग्रहे रनिः ६७। ग्रहणिः। ङीष्। ग्रहणी व्याधिभेदः। प्रथेरमच् ६८। प्रथमः। चरेश्च ६९। चरमः। मङ्गेरलच् ७०। मङ्गलम्।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः।

उणादयो बहुलम्। ३। ३। १।

एते वर्त्तमाने संज्ञायाञ्च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्य्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु"।

भूतेऽपि दृश्यन्ते। ३। ३। २।

भविष्यति गम्यादयः। ३। ३। ३।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने। ३। ४। ७३।

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः।

भीमादयो (१) ऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ।

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । रक्षः । मूर्खः । खलतिः ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ।

सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थन्ताभ्यामिति । ततोऽन्यत्र भवति तन्तुः । वृत्तन्तदिति वर्त्म । चरितन्तदिति चर्म्म ।

तुमुण्ण्वुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णन्दर्शको याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न, पुनर्विधिसामर्थ्यात् ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ।

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् वष्टि वाञ्छति वा ।

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ।

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवन्धृष्णोतीत्यादापि । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

(१) भीम भीष्म भयानक वाह चरु प्रस्कन्दन प्रपात समुद्र स्रुव स्रुक् दृष्टि रक्षः शङ्कु सुक मूर्ख खलति भीमादि । आकृतिगणोऽयम् ।

पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ।

पर्य्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। पर्य्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि। पर्य्याप्तिवचनेषु किम्? अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्? पर्य्याप्तम्भुङ्क्ते प्रभूतेतेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्।

कालसमयवेलासु तुमुन्। ३। ३। १६७।

पर्य्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्त्तते तेनेह न। "भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता"।

भाववचनाश्च। ३। ३। ११।

भाव (उ४२४८०)इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः। यागाय याति।

अण् कर्म्मणि च। ३। ३। १२।

कर्म्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाञ्चाण् स्यात्। ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन् बाधते। कम्बलदायो व्रजति।

पदरुजविशस्पृशो घञ्। ३। ३। १६।

भविष्यतीति निवृत्तम्। पद्यतेऽसौ पादः। रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पर्शः।

सृ स्थिरे। ३। ३। १७।

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सर्त्तेः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात्। सरति कालान्तरमिति सारः। व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्*। अतीसारो व्याधिः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो मत्स्यः। "सारो बले दृढांशे" च।

भावे। ३। ३। १८।

सिद्धावस्थापन्ने (२) धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्। पाकः। पाकौ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। ६। १। ४७।

अनयोरेच आत्त्वं स्याद्घञि। स्फारः। स्फालः। उपसर्गस्य घञीति (४८०सू०) दीर्घः। परीहारः। इकः काशे (४८०सू०)। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः। नीकाशः। अनूकाशः। इकः किम्? प्रकाशः। नोदात्तोपदेशेति(७२७२सू०)न वृद्धिः। शमः। आचमादेस्तु। आचामः। कामः। विश्राम इति त्वपाणिनीयम्।

स्यदो जवे। ६। ४। २८।

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। स्यदो वेगः। अन्यत्र स्यन्दः।

---

(२) "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन "इति हर्य्युक्तमनुरुत्याह सिद्धेति।

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः। ६। ४। २९।

अवोदोऽवक्लेदनम्। एध इन्धनम्। श्रोद्मउन्दनम्। श्रथ्ये-र्नलोपो हस्वाभावश्च।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्। ३। ३। १९।

कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात्।

घञि च भावकरणयोः। ६। ४। २७।

रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम् रज्यत्यस्मिन् रङ्गः। प्रास्यते इति प्रासः। संज्ञायामिति प्रायिकम्। को भवता लाभो लब्धः। इत उत्तरम्भावे अकर्त्तरि कारके इति कृत्यल्युटो बहुलमिति (उ३००सू०) यावद् द्वयमप्यनुवर्त्तते।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३। ३। २०।

घञ्। अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। द्वौ कारौ। दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च *। दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः।

इङश्च। ३। ३। २१।

घञ्। अचोऽपवादः। उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः। अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्च वा ङीष् *। उपाध्याया उपाध्यायी। शॄ वायुवर्णनिवृतेषु *। शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारो वायुः। करणे घञ्। शारो वर्णः। चित्री करणमिह धात्वर्थः। निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमाव-

रणम् बाहुलकात् करणे क्तः । "गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः" अकृतप्रावरण इत्यर्थः ।

उपसर्गे रुवः । ३ । ३ । २२ ।

घञ् । संरावः । उपसर्गे किम् रवः ।

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ।

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्द्धन्यः । अभिनिष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् ? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३ ।

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः ।

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ।

श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम् ? प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादि समासः । कथं ? राज्ञो नय इति बाहुलकात् ।

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ।

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् क्षवः । श्रवः ।

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ।

अवनायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्द्धनयनम् । कथम् ? उन्नयः उत्प्रेक्षेति बाहुलकात् ।

प्रे द्रुस्तुस्रुवः। ३। ३। २७।

प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रे इति किम्? द्रवः। स्तवः। स्रवः।

निरभ्योः पूल्वोः। ३। ३। २८।

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः किम् पवः। लवः।

उन्न्योर्ग्रः। ३। ३। २९।

उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम् गरः।

कॄ धान्ये। ३। ३। ३०।

कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात्। उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्? भिक्षोत्करः। पुष्पनिकरः।

यज्ञे समि स्तुवः। ३। ३। ३१।

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः। यज्ञे किम्? संस्तवः परिचयः।

प्रे स्त्रोऽयज्ञे। ३। ३। ३२।

अयज्ञे इति च्छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्? बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः।

प्रथने वावशब्दे। ३। ३। ३३।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् ? तृणविस्तरः । अशब्दे किम् ? ग्रन्थविस्तरः ।

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ।

स्त्र इत्यनुवर्त्तते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्य्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्म्मधारयः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ९४ ।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् ।

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ।

उद्ग्राहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ।

परिपूर्व्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्याय उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ।

क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः। तव पर्य्यायः। अनुपात्यये किम्? कालस्य पर्यय: अतिपात इत्यर्थः।

व्युपयोः शेतेः पर्य्याये। ३। ३। ३९।

तव विशायः। राज्ञ उपशायः। पर्य्याये किम्? विशयः संशयः। उपशयः समीपशयनम्।

हस्तादाने चेरस्तेये। ३। ३। ४०।

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। अस्तेये किम्? पुष्पप्रचयश्चौर्य्येण।

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। ३। ३। ४१।

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणम् तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे-काशी निकायः। चितौ-आकायमग्निश्चिन्वीत। शरीरे- चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे-गोमयनिकायः। एषु किम्? चयः। चेः कः इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति गोमयानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः।

सङ्घे (२) चानौत्तराधर्य्ये। ३। ३। ४२।

---

(२) उत्तरे चाधरे चोत्तराधरास्तेषां भावस्तद्भिन्नेऽर्थे गम्येइत्यर्थः।

चेर्घञ् आदेश्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः सङ्घः। अनौत्तराधर्य्ये किम्? सूकरनिचयः (४)। सङ्घे किम्? ज्ञान-कर्म्मसमुच्चयः।

कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्।३।३।४३।

स्त्रीलिङ्गे भावे णच्।

*** णचः स्त्रियामञ्।५।४।१४।**

न कर्म्मव्यतिहारे।७।३।६।

अत ऐच् न स्यात्। व्यावक्रोशी। व्यावहासी।

अभिविधौ भावइनुण्।३।३।४४।

*** अणिनुणः।५।४।१५।**

आदिवृद्धिः। इन्नण्यनपत्ये (५.२४पृ०) सांराविणम् वर्त्तते।

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः।३।३।४५।

अव, नि, एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात् अविभवइत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः। आक्रोशे किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य।

प्रे लिप्सायाम्।३।३।४६।

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः।

परौ यज्ञे।३।३।४७।

उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम्।

---

(४) सन्यमानार्थं सूकरा उत्तराधरभावेन शेरते तद्देव प्रत्युदाहरणम्।

* स्त्रियां विहित णजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात्। अञन्तात् ङीप्।

* इनुणन्तात् स्वार्थेऽण् स्यात्।

नौ वृ धान्ये। ३। ३। ४८।

इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवारः। धान्ये किम्? निवरा(५)-कन्या। क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेतिवत्।

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। ३। ३। ४९।

उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। "कथम्पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" इति? बाहुलकात्।

विभाषाङि रुप्लुवोः। ३। ३। ५०।

आरावः-आरवः। आप्लावः-आप्लवः।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। ३। ३। ५१।

विभाषेति वर्त्तते। अवग्राहः-अवग्रहः। वर्षप्रतिबन्धे किम्? अवग्रहः पदस्य।

प्रे वणिजाम्। ३। ३। ५२।

प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धि चेत्प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्रहेण वा।

रश्मौ च। ३। ३। ५३।

प्रग्रहः-प्रग्राहः।

वृणोतेराच्छादने। ३। ३। ५४।

(५) निवरेति स्वहस्तद्रित्यादिना(उ४।२९०)कर्म्मणि अपि कर्म्मार्थित्वात् स्त्रीत्वम्

विभाषा प्र इत्येव। प्रवारः-प्रवरः (६)।

परौ भुवोऽवज्ञाने। ३। ३। ५५।

परिभावः-परिभवः। अवज्ञाने किम्? सर्व्वतोभवनम्परिभवः।

एरच्। ३। ३। ५६।

चयः। जयः। भयादीनामुपसंख्यानम् *। नपुंसके क्तादि-निवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्।

ॠदोरप्। ३। ३। ५७।

ॠवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। शरः। यवः। स्तवः। लवः। पवः (७)।

वृक्षासनयोर्विष्टरः। ८। ३। ९३।

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्ष आसनञ्च। वृक्षेति किम्? वाक्यस्य विस्तरः।

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। ३। ३। ५८।

अप्स्यात्। घञचोरपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। वशिरण्योरुपसंख्यानम् *। वशः। रणः। घञर्थे कविधानम् *। प्रस्थः। विघ्नः। द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् *। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसः।

उपसर्गेऽदः। ३। ३। ५९।

---

(६) आच्छादने किं प्रवरो गौः प्रशस्तइत्यर्थः।

(७) ॠदोरित्यत्र दकारो मुखसुखार्थः, नतु तकारस्तेन ॠवर्णान्तादित्युक्तमेवम् तात्परत्वाभावात् दीर्घॠवर्णान्तादप्यपविधानार्थयेनाह स्तवः पव इति।

अप्स्यात्।

घञपोश्च। २। ४। ३८।

अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च। प्रघसः विघसः (८)। उपसर्गे किम्?। घासः।

नौ ण च। ३। ३। ६०।

नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप् च। न्यादः। निघसः।

व्यधजपोरनुपसर्गे। ३। ३। ६१।

अप्स्यात्। व्यधः। जपः। उपसर्गे तु। आव्याधः। उपजापः।

स्वनहसोर्वा। ३। ३। ६२।

अप्। पक्षे घञ्। स्वनः—स्वानः। हसः-हासः। अनुपसर्ग इत्येव। प्रस्वानः। प्रहासः।

यमः समुपनिविषु च। ३। ३। ६३।

एषु अनुपसर्गे च यमेरब् वा। संयमः-संयामः। उपयमः-उपयामः। नियमः-नियामः। वियमः-वियामः। यमः-यामः।

नौ गदनदपठस्वनः। ३। ३। ६४।

अब्वा स्यात्। निगदः-निगादः। निनदः-निनादः। निपठः-निपाठः। निस्वनः-निस्वानः।

(८) व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम्।

क्वणो वीणायाञ्च। ३। ३। ६५।

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात्। वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम्। निक्वणः-निक्वाणः। क्वणः क्वाणः। वीणायान्तु प्रक्वणः-प्रक्वाणः।

नित्यम्पणः परिमाणे। ३। ३। ६६।

अप्स्यात्। मूलकपणः। शाकपणः। व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः। परिमाणे किं पाणः।

मदोऽनुपसर्गे। ३। ३। ६७।

धनमदः। उपसर्गे तु उन्मादः।

प्रमदसम्मदौ हर्षे। ३। ३। ६८।

हर्षे किम्? प्रमादः। सम्मादः।

समुदोरजः पशुषु। ३। ३। ६९।

सम्पूर्व्वोऽजिः समुदायेउत्पूर्व्वश्च प्रेरणे तस्मात् पशुविषयकादप्स्यात्। अघञपोरित्युक्तेः(उ४८सू०सू०)वीभावो न। समजः पशूनां सङ्घः। उदजः पशूनां प्रेरणम्। पशुषु किम् समाजो ब्राह्मणानाम्। उदाजः चत्रियाणाम्।

अक्षेषु ग्लहः। ३। ३। ७०।

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यन्तत्र ग्लह इति निपात्यते। अक्षस्य ग्लहः। "व्यात्युक्षीमपसरणग्लहामदीव्यन्"। अक्षेषु किम् पादस्य ग्रहः।

प्रजने सर्त्तेः। ३। ३। ७१।

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः। कथमवसरः प्रसर इति? अधिकरणे "पुंसि संज्ञायामिति" (७४५६९०) घः।

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु। ३। ३। ७२।

निहवः। अभिहवः। उपहवः। विहवः। एषु किम्? प्रह्वायः।

आङि युद्धे। ३। ३। ७३।

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः। युद्धे किम्? आह्वायः।

निपानमाहावः। ३। ३। ७४।

आङ्पूर्व्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् वृद्धिश्च उदकाधारश्चेद्वाच्यः। "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये"।

भावेऽनुपसर्गस्य। ३। ३। ७५।

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्यात् भावे। हवः।

हनश्च बधः। ३। ३। ७६।

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेऽप् चस्यात् बधादेशश्चान्तोदात्तः "बधेन दस्युम्"। चाद्घञ्। घातः।

मूर्त्तौ घनः। ३। ३। ७७।

मुर्त्तिः काठिन्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् घनश्चादेशः। अभ्रघणः। कथं सैन्धवघनमानयेति घनशब्देन धर्मो लक्ष्यते।

अन्तर्घनो देशे। ३। ३। ७८।

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम्। अन्तर्घण इति पाठान्तरम्।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च। ३। ३। ७९।

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च। तत्र वाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्। प्रविशद्भिर्ज्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः-प्रघाणः। कर्म्मण्यप्। पक्षे वृद्धिः।

उद्घनोऽत्याधानम्। ३। ३। ८०।

अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः। अधिकरणेऽप्।

अपघनोऽङ्गम्। ३। ३। ८१।

अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्व्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः। करणेऽप्। अपघातोऽन्यः।

करणेऽयोविद्रुषु। ३। ३। ८२।

एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इत्येके। पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति (४१५ पृ०) णत्वम्। संज्ञैषा कुठारस्य द्रुर्वृक्षः।

स्तम्बे क च। ३। ३। ८३।

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अप्सन्नियोगेन घनादेशश्च। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः। करण इत्येव। स्तम्बघातः।

परौ घः। ३। ३। ८४।

परौ हन्तेरप्स्यात् करणे घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः।

परेश्च घाङ्कयोः। ८। २। २२।

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च। पलिघः-परिघः। पल्यङ्कः-पर्य्यङ्कः। इह तरप्तमपौ घ इति(७०सू०) कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्।

उपघ्न आश्रये। ३। ३। ८५।

उपपूर्व्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च। आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्व्वतोपघ्नः।

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः। ३। ३। ८६।

संहननं सङ्घः। भावेऽप्। उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्घः। कर्म्मण्यप्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने।

निघो निमितम्। ३। ३। ८७।

समन्तान्मितन्निमितम्। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः।

ड्वितः क्त्रिः। ३। ३ ८८।

अयम्भाव एव स्वभावात्। क्त्रेर्मम्नित्यम् *। क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्त्रिर्म्मब्विषयः। अतएव क्त्र-

क्त्रेन न विग्रहः । डुपचष् पाकेन निर्वृत्तम् । पक्त्रिमम् । डुवप् उप्त्रिमम् ।

ट्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ।

अयमपि स्वभावात् भावएव । टुवेपृ वेपथुः । श्वयथुः

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ।

यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति(३।२।८६ ६०) ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम् । ङित्त्वन्तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ।

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ।

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ।

प्रधिः । अन्तर्द्धिः(९) । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

कर्म्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।

कर्म्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ।

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु पर-

---

(९) अन्तःशब्दस्य आङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वमिति *वार्त्तिकोक्तेराहान्तर्द्धिरिति

त्वाद्बाधते। कृतिः। चितिः (१०)। स्तुतिः। स्फायी-स्फातिः। स्फीतिः का मे इति तु प्रामादिकम्। कान्ताद्भावत्वर्थे णिचि स्फच इरिति(उ४२२पृ०उ.)वा समाधेयम्। श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे*। श्रूयतेऽनया श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः। स्तुतिः। ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः*। तेन नत्वम् (११)। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। ह्लाद इति (उ३५९पृ०) योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः। प्रह्लन्निः। ति च (उ३५९पृ०)। चूर्त्तिः। फुल्तिः। चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः*। अपचितिः। सम्पदादि (१२)भ्यः क्विप्*। सम्पत्। विपत्। क्तिन्नपीष्यते (१३)। सम्पत्तिः। विपत्तिः।

स्थागापापचो भावे।३।३।९५।

क्तिन् स्यात्। अङोऽपवादः (१४)। प्रस्थितिः। उपस्थितिः। सङ्गीतिः। सम्पीतिः। पक्तिः। कथमवस्था संस्थेति व्यवस्थायामिति (९९पृ०) ज्ञापकात्।

(१०) चिनोतिस्तौतिभ्यां स्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिनेवेत्याह चितिरिति

(११) तेनेति रदाभ्यामित्यनेन (उ३४६पृ)कीर्णिरित्यादौ, लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्यः(उ३२७पृ०)इति नत्वं स च गणः क्र्यादौ १६५ १६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः।

(१२) एवम् आपद् प्रतिपद्।

(१३) अस्त्रियामिति (उ२९७पृ०सू०) प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभाव इत्याशयेनेदम्।

(१४) पुरस्तादपवादन्यायेन स्थादिभ्यश्चातश्चोपसर्गे इति(उ४५२पृ०) पचेस्तु-षिद्भिदादिभ्यइति (उ४५२पृ०)प्राप्तस्याङ इत्यर्थः। अङोऽपवादेन तु ण्वुलिञोरिति भावः तेन ण्वुलिञौ परत्वाद्भवत एव। तत्त्व०

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ।३।३।९७।

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् (७।२।८४९०) ऊतिः। • स्वरार्थं वचनम्। उदात्त इति हि वर्त्तते (१५)। यूतिः। जूतिः। अनयोर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते,। स्यतेः। सातिः। द्यतिस्यतिमास्थेतीति (७।४।४९०)प्राप्तस्येत्त्वस्याभावो निपात्यते। सनोतेर्वा,जनसनेत्यात्त्वे (७।१२४९०) कृते स्वरार्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्त्तिः।

व्रजयजोर्भावे क्यप्।३।३।९८।

व्रज्या। इज्या।

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः।३।३।९९।

समजादिभ्यः स्त्रियाम्भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्। अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् •। समजन्ति तस्यामिति समज्या सभा। निषीदन्त्यस्यान्निषद्या आपणः। निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः। मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा। विदन्त्यनया विद्या। सुत्या अभिषवः। शय्या। भृत्या। ईयतेऽनया इत्या शिविका।

कृञः श च।३।३।१००।

---

(१५) मन्त्रे वृषेषेति(७४८९९०)सूत्रादनुवर्त्तते इत्यर्थः। एवञ्च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्ततार्थमिदम्।

कृञ इति योगविभागः। कृञः क्यप्स्यात्। कृत्या। श च। चात् क्तिन्। क्रिया-कृतिः।

इच्छा। ३। ३। १०१।

इषेर्भावे शः। यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। परिचर्य्या-परिसर्य्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् *। शे यक् च निपात्यते। परिचर्य्या पूजा। परिसर्य्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोऽपि शे यकि णिलोपः। मृगया। अटतेः शे यकि व्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्व्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। जागर्त्तेरकारो वा *। पक्षे शः। जागरा-जागर्य्या।

अ प्रत्ययात्। ३। ३। १०२।

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

गुरोश्च हलः। ३। ३। १०३।

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात्। ईहा। ऊहा। गुरोः किम्? भक्तिः। हलः किम्? नीतिः। निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् *। नेह। आप्तिः। तितुत्रेति (७। २। ९ सू०) नेट्। दीप्तिः। तितुत्रेष्वग्रहादीना(१६)मिति। वाच्यम् *। निगृहीतिः। निपठितिः

---

(१६) येषामिट् क्तिन्प्रत्यये भाष्यादौ दृश्यते ते ग्रहादयः तेन उपस्निहितिः निकुचितिरित्यादि सिद्धम्।

षिद्भिदादिभ्योऽङ्। ३। ३। १०४।

षिद्भ्यो भिदादि (१७) भ्यश्च स्त्रियामङ्। जृष-ऋदृशोऽङि (७१०४५०) गुणः। जरा। त्रपूष-त्रपा। भिदा। विदारण-एवायम्। भित्तिरन्या। छिदा। मृजा। कृपेः सम्प्रसारणञ्च॰। कृपा।

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च। ३। ३। १०५।

अङ् स्यात्। युचोऽपवादः। चिन्ता। पूजा। कथा। कुम्बा। चर्च्चा।

आतश्चोपसर्गे। ३। ३। १०६।

अङ् स्यात्। क्तिनोऽपवादः। प्रदा। उपदा। अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः *। श्रद्धा। अन्तर्द्धा।

ण्यासश्रन्थो युच्। ३। ३। १०७।

आकारस्यापवादः। कारणा। हारणा। आसना। श्रन्थना। घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् *। घट्टना। वन्दना। वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य॰। अन्वेषणा। परेर्वा॰। पर्य्येषणा परीष्टिः।

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्। ३। ३। १०८।

---

(१७) भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रद्धा मेधा गोधा आरा हारा कारा (बन्धनस्थाने) च्चिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रेखा चूड़ा पीड़ा वपा वसा मृजा कृपा भिदादि। अत्र छिदा द्वैधीकरणएवान्यत्र छित्तिः। आरा शस्त्र्यामन्यत्र अर्त्तिः। धारा जलप्रवाहेऽन्यत्र धृतिः गुहा गिर्य्योषध्योरन्यत्र गूढिरिति बोध्यम्।

प्रच्छर्द्दिका। प्रवाहिका। विचर्च्चिका। क्वचिन्न। शिरोऽर्त्तिः। धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्वक्तव्यः *। आसिका। शायिका। इक्-श्तिपौ धातुनिर्द्देशे * (१८)। पचिः। पचतिः। वर्णात्कारः (१९) *। निर्द्देश इत्येव। अकारः। ककारः। रादिफः *। रेफः (२०)। मत्वर्थाच्छः *। बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः। इणजादिभ्यः * (२१)। आजिः आतिः। इञ् वपादिभ्यः *। वापिः। वासिः। स्वरे भेदः। इक् कृषादिभ्यः *। कृषिः। गिरिः।

संज्ञायाम्। ३। ३। १०९।

अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका (२२)।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च। ३। ३। ११०

---

(१८) अत्र धातोर्निर्द्देशोऽनुकरणं बहुलमित्यनुवर्त्तते तेन गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्यादौ (उ१०१पृ०) क्वचिन्न। उपसर्गात् सुनोतेरित्यादि (उ३७पृ०) निर्द्देशात् अकर्त्तर्य्यपि शबादय इति। तत्त्व०

(१९) कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्थत्वात् कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् कस्य नेत्संज्ञा आर्द्धधातुकत्वाभावान्नेट्। तत्त्व०

(२०) पूर्वोक्तरीत्या कृत्त्वात् वासरूपविधिना कारोऽपि तेन "रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्व्वतीति" साधु।

(२१) धात्वर्थनिर्द्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः। एवमग्रेऽपि। आजिरिति बाहुलकादजेर्वीभावाभावः।

(२२) उद्दालकस्य श्लेष्मातकस्य पुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामित्याधारे ण्वुलर्थम्।

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् । चाण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । त्वं कां ? कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पचिकां पचां पक्तिम् ।

पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३ । ३ । १११ ।

पर्य्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्य्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे-इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ-इक्षुभक्षिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ।

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ ! भूयात् । अप्रयाणिः । कृत्यल्युटो बहुलम् (उ३००सू०)भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ।

हसितम् हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कर्म्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम्
।३।३।११६।

येन स्पृश्यमानस्य कर्त्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्म्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्व्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम्। पयःपानम् सुखम्। कर्त्तरीति किम्? गुरोः स्नापनं सुखम्। नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म्म।

वा यौ।२।४।५७।

अजेर्वी वा स्यात् यौ। प्रवयणम् प्राजनम्।

करणाधिकरणयोश्च।३।३।११७।

ल्युट् स्यात्(२३)। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः।

अन्तरदेशे।८।४।२४।

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्न्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्व्वस्येत्येव अन्तर्घ्नन्ति। तपरः किम् अन्तरघानि।

अयनञ्च।८।४।२५।

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणम्। अदेशे इत्येव। अन्तरयनो देशः।

---

(२३) येन नाप्राप्तन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वात् बाधते।

पुंसि संज्ञायाङ्घः प्रायेण। ३। ३। ११८।

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य। ६। ४। ९६।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। आकुर्व्वन्त्यस्मिन् आकरः।

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च। ३। ३। ११९।

घान्ता निपात्यन्ते। हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। सञ्चरन्तेऽनेन सञ्चरो-मार्ग्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्यजस्तालवृन्तम्। निपातनाद्वीभावो न। आपणः पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः। चात्कषः। निकषः।

अवे तॄस्त्रोर्घञ् (२४)। ३। ३। १२०।

अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका।

हलश्च(२५)। ३। ३। १२१।

हलन्ताद्घञ् स्यात्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः। विमार्गः समूहनी।

---

(२४) अवे उपपदे तॄस्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् घस्यापवादः।

(२५) अत्रापि पुंसि संज्ञायामित्यनुवर्त्तते करणाधिकरणे त्वधिकारलभ्ये।

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च। ३। ३। १२२।

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः। नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः। अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्*।

उदङ्कोऽनुदके। ३। ३। १२३।

उत्पूर्व्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके। घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्म्ममयं भाण्डम्। अनुदके किम्? उदकोदञ्चनः (२६)।

जालमानायः। ३। ३। १२४।

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः। जालमिति किम्? आनयः।

खनो घ च। ३। ३। १२५।

चाद्घञ्। आखनः आखानः। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम्। तेन भगः पदमित्यादि। खनेर्डडरेकेकवकाः वाच्याः*। आखः। आखरः। आखनिकः। आखनिकवकः। एते (२७) खनित्रवचनाः।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। ३। ३। १२६।

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपप-

---

(२६) घञन्तो रूपाभेदेऽपि अनुदके इति निषेधात् पुंसि संज्ञायां घ (उ४५६पृ०) इत्यनेनापि न घः।

(२७) एते आखनादयः षड़ित्यर्थः।

देषु खल् स्यात्। तयोरेवेति(उ२८८पृ०)भावे कर्म्मणि च। कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे ईषत्करः। सुकरः। निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम् *। ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः। निमयः। मयः। लयः।

उपसर्गात् खलघञोः। ७। १। ६७।

उपसर्गादेव(२८)लभेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुःप्रलम्भः। सुप्रलम्भः। उपालम्भः। उपसर्गात् किम्? ईषल्लभः। लाभः।

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्। ७। १। ६८।

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खलघञोः। सुलभम्। दुर्लभम्। केवलाभ्याङ्किम्? सुप्रलम्भः। अतिदुर्लम्भः। कथन्तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति? यदा स्वती कर्म्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति।

कर्त्तृकर्म्मणोश्च(२९)भूकृञोः। ३। ३। १२७।

कर्त्तृकर्म्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात्। यथासंख्यं नेष्यते। कर्त्तृकर्म्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयो-

---

(२८) लभेश्च(उ१९२पृ०)इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याहोपसर्गादेवेति।

(२९) चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्त्तृकर्म्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोग स्तदैव प्रत्ययः। कर्त्तृकर्म्मणोः प्रत्ययार्थत्वं तु न शक्यं तथात्वे खलः खित्त्वस्य समर्थतयाव्ययस्येति निषेधेन ईषदादेस्तदप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्तेरत उपपदत्वमित्याशयेन तथा व्याख्यातमत एव च खित्कार्य्यसमर्थनया धातोरव्यवधानेन कर्त्तृकर्म्मणोः प्रयोग इत्युक्तम्।

ज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक्। कर्त्तृकर्म्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम् *। खित्त्वान्मुम्। अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यम्भवम् स्वाढ्यम्भवम्। ईषदाढ्यङ्करः। दुराढ्यङ्करः स्वाढ्यङ्करः। च्व्यर्थयोः किम्? आढ्येन सुभूयते।

आतो युच्। ३। ३। १२८।

खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुःपानः। सुपानः। भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः *। दुःशासनः। दुर्य्योधन इत्यादि।

षात्पदान्तात्। ८। ४। ३५।

नस्य णो न। निष्पानम्। सर्प्पिष्पानम्। षात् किम्? निर्णयः। पदान्तात् किम्? पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् तेनेह न (३०)। सुसर्पिष्केण।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। ३। ३। १७०।

अवश्यङ्कारी। शतन्दायी।

कृत्याश्च। ३। ३। १७१।

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव। अवश्यं हरिः सेव्यः। शतन्देयम्।

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्। ३। ३। १७४।

(३०) तेनेह नेति न णत्वनिषेध इत्यर्थः

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम्। तितुत्रेति (७२७८४०) नेट्। भवतात् भूतिः।

न क्तिचि दीर्घश्च। ६। ४। ३९।

अनिटां वनतितनोत्यादीनाञ्च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे। यन्तिः। रन्तिः। वन्तिः। तन्तिः।

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। ६।४।४५।

सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा। सनुतात् सातिः। सतिः। सन्तिः। देवा एनं देयासुः। देवदत्तः।

अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा।३।४।१८।

प्रतिषेधार्थयोरलङ्खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति (२७८४०) नियमान्नोपपदसमासः। दो दद्घोः (७२६०४०)। अलन्दत्त्वा। घुमास्था (७११८४०) पीत्वा खलु। अलङ्खल्वोः किम्? मा कार्षीः। प्रतिषेधयोः किम्? अलङ्कारः।

उदीचाम्माङो व्यतीहारे (३१)।३।४।१९।

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्। अपूर्व्वकालार्थमिदम्।

मयतेरिदन्यतरस्याम्। ६।४।७०।

(३१) व्यतीहारो व्यतिक्रमः मेङः कृतात्त्वनिर्देशादनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषा सूचिता।

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि। अपमित्य याचते अपमाय वा। उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते।

पराावरयोगे च। ३। ४। २०।

परेण पूर्व्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः (३२) परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य। अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी (३३)। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः।

समानकर्त्तृकयोः पूर्व्वकाले। ३। ४। २१।

समानकर्त्तृकयोर्धात्वर्थयोः (३४) पूर्व्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। क्त्वा तु(३५) अव्ययकृतो भावे। भुक्त्वा व्रजति।

(३२) अत्र नदी गङ्गा, पर्वतोविन्ध्यः तथा च दक्षिणस्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थोविन्ध्य इत्यर्थः। तेन विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते।

(३३) अतिक्रम्येति। दक्षिणदेशस्थानामेवायं प्रयोगः अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते इति विशेषः। इह त्रिस्थलत्रां क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंसर्गभेदो बोध्यते इत्यवैयर्थ्यम्।

(३४) धात्वधिकारात् समानकर्त्तृकत्वं क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरित्युक्तं तत्र निर्धारणषष्ठ्यन्तं तथा च धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य तत्र विद्यमानादित्यर्थः।

(३५) क्त्वा त्विति अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः। भावश्चेह घञादाविव न सिद्धावस्थः किन्तु साध्यावस्थस्तदुक्तं हरिणा

"अव्ययकृतइत्युक्तः प्रकृत्यर्थे तुमादयः।

समानकर्त्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिरिति"॥

यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने।

द्वित्वमतन्त्रम् (२६)। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। अनुदात्तेति (७११०पृ०) अनुनासिकलोपः। विष्णुं नत्वा स्तौति। स्वरत्यादेः श्र्युकः किताति (७६७पृ०) नित्यमिडभावः पूर्व्वविप्रतिषेधेन। स्वृत्वा। सूत्वा। धूत्वा।

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। ६। ४। ३१।

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि(२७) परे। स्कन्त्वा। ऊदित्वादिड् वा। स्यन्त्वा-स्यन्दित्वा।

न क्त्वा सेट्। १। २। १८।

सेट् क्त्वा किन्न स्यात्। शमित्वा। सेट् किम्? कृत्वा।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। १। २। ७।

एभ्यः सेट् क्त्वा कित्। मृडित्वा। क्लिशः क्त्वेति (७२५३पृ०) वेट्। क्लिशित्वा-क्लिष्ट्वा। उदित्वा। उषित्वा। रुदविदेति(७१६८पृ०) कित्त्वम्। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा।

नोपधात्थफान्ताद्वा। १। २। २३।

(२६) "गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायेन क्रियाणां न परस्परविशेष्यविशेषणभावः किन्तु सर्व्वासामेव प्रधानक्रियायामन्वयस्तत्याशयेनोक्तं द्वित्वमतन्त्रमिति एतच्च विशेषणक्रिययोरसति तथा तात्पर्य्ये बोध्यम् यदि तु विशेषणक्रिययोरपि पूर्व्वापरकालत्वं विवक्षितं तदा क्त्वान्तान्तरस्यैव विशेषणतया पूर्व्वकालिकक्रियायामेव क्त्वेति तथाच पक्त्वा भुक्त्वा स्वपितीत्येव प्रयोगो न तु भुक्त्वा पक्त्वा स्वपितीति।

(२७) क्त्वीत्यत्रालोपो यथा तथा आतोधातोः(१०८पृ०)इत्यत्र ग्रन्थकृतोक्तम्।

सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा। श्रथित्वा-श्रन्थित्वा। गुफित्वा गुम्फित्वा। नोपधात् किम्? कोथित्वा। रेफित्वा।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च। १। २। २४।

सेट् क्त्वा किद्वा। वचित्वा-वञ्चित्वा। लुचित्वा-लुञ्चित्वा। ऋतित्वा अर्तित्वा।

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। १। २। २५।

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा। तृषित्वा-तर्षित्वा। मृषित्वा-मर्षित्वा। कृशित्वा-कर्शित्वा। रलो व्युपधादिति (७२००पृ०) वा कित्त्वम्। द्युतित्वा-द्योतित्वा। लिखित्वा-लेखित्वा। रलः किम्? सेवित्वा। व्युपधात् किम्? वर्तित्वा। हलादेः किम्? एषित्वा। सेट् किम्? भुक्त्वा। वसतिक्षुधोरिट् (७३५२पृ०)। उषित्वा-वसित्वा। क्षुधित्वा क्षोधित्वा। अञ्चेः पूजायामिति (७३५२पृ०) नित्यमिट्। अञ्चित्वा। गतौ तु। अक्त्वेत्यपि। लुभित्वा-लोभित्वा। लुभोऽविमोहने(७३५२पृ०)इतीट्। विमोहने तु। लुब्ध्वा

जृव्रश्च्योः क्त्वि। ७। २। ५५।

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात्। जरित्वा-जरीत्वा। व्रश्चित्वा।

उदितो वा। ७। २। ५६।

उदितः परस्य क्त्वा इड् वा। शमित्वा। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति (७२२५पृ०) दीर्घः। शान्त्वा। द्यूत्वा-देवित्वा।

क्रमश्च क्त्वि। ६। ४। १८।

क्रमउपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा-क्रन्त्वा । झलि किम् ? क्रमित्वा । पूङश्चेति (७२५।३ष्ठ०) वेट् । पवित्वा-पूत्वा ।

जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२ ।

जान्तानान्नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा-भङ्क्त्वा । रक्त्वा-रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति (७१४०ष्ठ०)नुम् । तस्य पक्षे लोपः नष्ट्वा-नंष्ट्वा । रधादिभ्यश्च(७१४०ष्ठ०)इतीट्पक्षे नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् ॥ । नेह अञ्जित्वा । ऊदित्त्वादिट्पक्षे । अक्त्वा-अङ्क्त्वा । जनसनेति(७१२२ष्ठ०)आत्त्वम् । खात्वा-खनित्वा । द्यतिस्यतीत्त्वम्(७२५८ष्ठ०) । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातेर्हिः (७२६०ष्ठ०) । हित्वा ।

जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ।

हित्वा । हाङस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः(७२६१ष्ठ०) । जग्ध्वा ।

समासेऽनञ्पूर्व्वे क्त्वो ल्यप् । ७ । १ । ३७ ।

अव्ययपूर्व्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् ? । अकृत्वा । पर्य्युदासाश्रयणान्नेह(३८) । परमकृत्वा ।

पत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ।

(३८) नञा पर्य्युदासात् नञ्सदृशमव्ययमेवोपपदं लभ्यते इत्याशयेन अव्यये उपपदे इति व्याख्यातं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु अनव्ययस्यापि प्रहणापत्तेः तथाच परमकृत्वेत्यत्र ल्यप् स्यादिति भावः ।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसि-चत्। इह षत्वन्न (२८)। अधीत्य। प्रेत्य। ह्रस्वस्येति (उ२०५पृ०) तुक्।

वा ल्यपि। ६। ४। ३८।

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यात् ल्यपि। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनाञ्च नित्यम्। आगत्य-आगम्य। प्रण-त्य-प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। वितत्य। अदो जग्धिः (उ२६१पृ०)। अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गोऽपि ल्यब्बाधते जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन ह्वित्वदत्त्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वमू-ङिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य।

न ल्यपि। ६। ४। ६६।

ल्यपि परे घुमास्थादेरी(११८पृ०)त्वन्न। धेट्-प्रधाय। प्रमाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। मीनातिमीनोतीति (उ१३४पृ०) आत्त्वम्। प्रमाय। निमाय। उपदाय। विभाषा लीयतेः (उ१३५पृ०)। विलाय-विलीय। णिलोपः। उत्तार्य्य।

ल्यपि लघुपूर्व्वात्। ६। ४। ५६।

---

(२८) को असिचदिति स्थिते एङः पदान्तादतीति (५०पृ०) पूर्व्वरूपैका-देशे कृते तस्य अन्तादिवच्चेति (४६पृ०) परादित्वेन सात्पदाद्योरिति (७२०पृ०) निषेधाप्रवृत्तेः इणः परत्वेन षत्वप्रसङ्गः, एकादेशशास्त्रेण षिद्धत्वे कृते अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न षत्वमिति भावः।

लघुपूर्व्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रवेभिदय्य। लघुपूर्व्वात् किम्? सम्प्रधार्य्य।

विभाषापः। ६। ४। ५७।

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि। प्रापय्य-प्राप्य।

क्षियः। ६। ४। ५८।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय।

ल्यपि च। ६। १। ४१।

वेञो ल्यपि सम्प्रसारणन्न स्यात्। प्रवाय।

ज्यश्च। ६। १। ४२।

प्रज्याय।

व्यश्च। ६। १। ४३।

उपव्याय।

विभाषा परेः। ६। १। ४४।

परेर्व्येञो वा सम्प्रसारणं स्यात् ल्यपि। तुकम्बाधित्वा परत्वात् हल इति (७।१६६४०) दीर्घः। परिवीय-परिव्याय। कथं मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य हसतीति? व्यादानसम्मीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेः, तदंशाविवक्षया भविष्यति।

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। ३। ४। २२।

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च। द्वित्वम्। स्मारंस्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावंश्रावम्। चिण्णमुलोरिति(७२७१पृ०)णमुल्परे णौ वा दीर्घः। गामंगामम्-गमंगमम्। विभाषा चिण्णमुलोरिति (२७१४०)नुम् वा। लम्भंलम्भम्-लाभंलाभम्। व्यवस्थितविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भंप्रलम्भम्। जाग्रोविचिण्णिति (७१२४पृ०) गुणः। जागरं-जागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्(४०)।

न यद्यनाकाङ्क्षे। ३। ४। २३।

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तन्तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरन्नाकाङ्क्षते चेत्। यदयम्भुङ्क्ते ततः पचति। इह क्त्वा णमुलौ न। अनाकाङ्क्षे किम्? यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते।

विभाषाग्रेप्रथमपूर्व्वेषु (४१)। ३। ४। २४।

आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्त्तते। एषूपपदेषु समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रेभोजं(४२) व्रजति। अग्रेभुक्त्वा। प्रथमं भोजम् प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम् (४३) पूर्वम्भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति।

(४०) प्राञ्चस्तु ण्यन्तजागर्त्तेश्चिण्णमुलोर्वा वृद्धिरित्याहुस्तच्चापाणिनीयम्।

(४१) प्रथमपूर्वपदसाहचर्य्यात् कालवाच्येवाग्रेशब्दो ग्राह्यः स च सप्तम्यन्तानुकरणम्।

(४२) अमैवाव्ययेनेति (३७८पृ०) नियमात् व्यस्तमेवेदं नात्रोपपदसमासः।

(४३) भोक्त्रपेक्षया पूर्वत्वं पूर्व्वादिपदैरभिधीयते क्त्वाप्रत्ययेन तु व्रजनादिक्रियापेक्षयेति न वैयर्थ्यम्।

आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः। अग्रे भोजम्भोजं व्रजति। भुक्त्वाभुक्त्वा।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। ३। ४। २५।

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये। चौरङ्कारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्य्येत्यर्थः।

स्वादुमि णमुल्। ३। ४। २६।

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले। पूर्वपदस्य मान्तत्वन्निपात्यते। अस्वाद्वीं(४४) स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते। सम्पन्नङ्कारम्। लवणङ्कारम्। सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्य्यायौ। वासरूपेण क्त्वापि। स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते।

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्। ३। ४। २७।

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हे इत्यर्थः। अन्यथाकारम्, एवंकारम्, कथंकारम्, इत्थंकारम् भुङ्क्ते इत्थं भुङ्क्तइत्यर्थः (४५)। सिद्धेति किम् शिरोऽन्यथा कृत्वा (४६) भुङ्क्ते।

(४४) अर्थग्रहणपरत्वेऽपि स्वादाविन्युक्तैव सिद्धावपि स्त्रियां पुंवद्भावमान्तत्वनिपातनार्थतया स्वादुमीतिग्रहणमित्याशयेनाहास्वाद्वीमिति।

(४५) इह शाब्दबोधे विशेषेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुलन्तं निष्फलमनतिप्रयोजनत्वात्।

(४६) शिरोऽन्यथा कृत्वौदनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोगः

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने। ३। ४। २८।

कृञ् सिद्धाप्रयोगइत्येव असूयया प्रतिवचने। यथाकार(४७)-महं भोक्ष्ये। तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन ?।

कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये। ३। ४। २९।

कर्म्मण्युपपदे णमुल् स्यात्। कन्यादर्शं (४८) वरयति सर्व्वाः कन्या इत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणञ्जानाति लभते विचारयति वा तं तं सर्व्वं भोजयतीत्यर्थः।

यावति विन्दजीवोः। ३। ४। ३०।

यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः। यावज्जीवमधीते।

चर्म्मोदरयोः पूरेः (४९)। ३। ४। ३१।

कर्म्मणीत्येव। चर्म्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्। ३। ४। ३२।

आवश्यकस्तदभावे तु भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरोऽन्यथाकरणमतः कृञः प्रयोगस्यावश्यकतास्तीति णमुलन्तः कृञत्र प्रयुज्यते इति भावः।

(४७) प्रष्टुमनर्हः सन् यदि पृच्छति तदेवमुत्तरं यथाकारमित्यादि।

(४८) कन्यादर्शमित्यत्र दर्शनविषयाणां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वयात्साकल्यं गम्यते।

(४९) इह पूर्व्वकाले इति न संबध्यते पूरणस्यैव स्तरणभोजनोत्तरकालिकत्वात् अतश्चर्म्मपूरणादिविशिष्टा स्तरणभोजनादिक्रियेति बोधः।

कर्म्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्ष-प्रमाणे गम्ये। गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। अस्येति किम्? उपपदस्य मा भूत्। मूषिकाबिलप्रम्।

चेले क्नोपेः। ३। ४। ३३।

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे। चेल(५०) क्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपम्। वसनक्नोपम्।

निमूलसमूलयोः कषः। ३। ४। ३४।

कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति (७४७२पृ०)। अत्र प्रक-रणे पूर्व्वकाल इति न संबध्यते। निमूलकाषं कषति। समूल-काषं कषति। निमूलं समूलं (५१) कषतीत्यर्थः। एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः। तेन सामान्य-विशेषभावेन विशेष्यविशेषणभावः (५२)।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। ३। ४। ३५।

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टी-त्यर्थः। चूर्णपेषम्। रूक्षपेषम्।

समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहः। ३। ४। ३६।

---

(५०) क्नयन्तात् क्नोपेः प्रत्ययस्तथा च यथा वर्षणेन चेलानि क्नोप्यन्ते शब्दा-यन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः।

(५१) निर्गतं मूलं यस्य निमूलं मूलेन सह समूलं तत्कषणाभिन्नं कषणमिति बोधः।

(५२) आम्नोऽश्व इति वत् सामान्यस्य विशेष्यत्वं विशेषस्य विशेषणत्वम्।

कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः इगुपधलक्षणः(७११८पृ०) कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः।

करणे हनः। ३। ४। ३७।

पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन् नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानाञ्चेति (७४७२पृ०) वक्ष्यते।

स्नेहने पिषः। ३। ४। ३८।

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः।

हस्ते वर्त्तिग्रहोः। ३। ४। ३९।

हस्तार्थे करणे। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करवर्त्तम्। हस्ते-नाङ्गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्।

स्वे पुषः। ३। ४। ४०।

करणइत्येव स्वे इत्यर्थग्रहणान्तेन स्वरूपे पर्य्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषम्। गोपोषम्।

अधिकरणे बन्धः। ३। ४। ४१।

चक्रबन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः।

संज्ञायाम्। ३। ४। ४२।

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम्। क्रौञ्चबन्धं बद्धः। मयूरिकाबन्धम् अट्टालिकाबन्धम्। बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः। ३। ४। ४३।

जीवनाशं नश्यति। जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति। पुरुषो वहतीत्यर्थः।

ऊर्द्ध्वे शुषिपूरोः। ३। ४। ४४।

ऊर्द्ध्वे कर्त्तरि। ऊर्द्ध्वशोषं शुष्यति वृक्षादिरूर्द्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः। ऊर्द्ध्वपूरं पूर्य्यते। ऊर्द्ध्वमुख एव घटादिः वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः।

उपमाने कर्मणि च। ३। ४। ४५।

चात् कर्त्तरि। घृतनिधायं निहितञ्जलम् घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अजनाशं नष्टः। अज इव नष्ट इत्यर्थः।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। ३। ४। ४६।

यस्माण्णमुलुक्तः सएवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः। तथैवोदाहृतम्।

उपदंशस्तृतीयायाम्। ३। ४। ४७।

इतःप्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति (७१८-सू०) वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते(५३)।

(५३) मूलकेन भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदश्यार्थान्मूलकमिति संबध्यते

पदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्म्मत्वात् एतावतैव (५४) सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामितिवचन (५५) सामर्थ्यात्।

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम्। ३। ४। ४८।

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्म्मकाद्धिंसार्थात् णमुल् स्यात्। दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्। समानकर्मकाणामिति किम्? दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति।

सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः। ३। ४। ४९।

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः (५६) सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति। व्रजेनोपरोधं व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति। पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम्।

(५४) एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेऽप्यार्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः।

(५५) यदि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययः स्यात्तदा करणे हन (३४७१ पृ०) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव सूत्रयेत् ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येति भावः। मनो०

(५६) सूत्रे कर्ष इति शपा निर्देशात् तौदादिकस्य निरासः पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रथमा।

समासत्तौ। ३। ४। ५०।

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने। केशग्राहं (५७) युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहम् हस्तेन गृहीत्वा।

प्रमाणे च। ३। ४। ५१।

तृतीयासप्तम्योरित्येव। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां (५८) छिनत्ति द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम्।

अपादाने परीप्सायाम्। ३। ४। ५२।

परीप्सा त्वरा। शय्योत्थायं धावति।

द्वितीयायाञ्च। ३। ४। ५३।

परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते (५९) लोष्टग्राहम्।

अपगुरो णमुलि। ६। १। ५३।

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि। अस्यपगोरं युध्यन्ते अस्यपगारम् (६०)।

---

(५७) सन्निकर्षे एव केशादिग्रहणसंभवात् सन्निकर्षोगम्यते इति बोध्यम्।

(५८) ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ह्रस्वार्थे कः स्वार्थिकप्रत्ययस्य लिङ्गातिक्रमस्यापि क्वचिद्दिष्टत्वात् स्त्रीत्वम्।

(५९) अत्र युद्धाय त्वरा गम्यते युद्धार्थं यष्ट्यादिकमेव गृहीत्वा प्रवर्त्तन्ते नायुधमपेक्षन्ते इति भावः।

(६०) असिमपगुर्य्य उद्यम्येत्यर्थः।

स्वाङ्गेऽध्रुवे। ३। ४। ५४।

द्वितीयायामित्येव। अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल्। भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षेपम्। अध्रुवे किम्? शिर उत्क्षिप्य। येन विना न जीवनन्तद्‌ध्रुवम्।

परिक्लिश्यमाने च। ३। ४। ५५।

सर्व्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात्। उरः-प्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीड़यन्त इत्यर्थः। "उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः"। ध्रुवार्थमिदम्।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः। ३। ४। ५६।

द्वितीयायामित्येव। द्वितीयान्ते उपपदे विशादिभ्यो णमुल् स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये। गेहादिद्रव्याणां विशादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा। नित्यवीप्सयोरिति (७२५६०) द्वित्वं तु न भवति समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थ-(६१)-मासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते गेहंगेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्। एवं गेहानुप्रपातम्। गेहानुप्रपादम्। गेहा-

६१) विशिपतीति स्थले द्वितीयायामित्यस्यानुवर्त्तनं तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमिति बोध्यम्।

नुस्कारम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्य्यायेण द्वित्वम् ।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ।

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः तस्मिन् धात्वर्थे वर्त्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल स्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

नाम्न्यादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ।

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ।

अयथाभिप्रेताख्यानन्नाम अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य च नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्वा नीचैःकारं नीचैःकृत्य प्रियं ब्रूते ।

तिर्य्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ।

तिर्य्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्या

याम्। तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः। अपवर्गे किम्? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। ३। ४। ६१।

मुखतःकृत्य गतः मुखतःकृत्वा मुखतःकारम्। मुखतोभूय मुखतोभूत्वा मुखतोभावम्।

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। ३। ४। ६२।

नाधार्थ(६२)प्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारम्। विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारम्। नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावम्। अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधा भूत्वा एकधाभावम्। एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधाकारम्। प्रत्ययग्रहणं किं हिरुक् कृत्वा पृथग्भूत्वा।

तूष्णीमि भुवः। ३। ४। ६३।

तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम्।

अन्वच्यानुलोम्ये। ३। ४। ६४।

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने। अन्वग्भूय आस्ते। अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम्।

(६२) नाधौ विनञ्भ्यामिति(६६४पृ०)विहितौ नानाञौ धार्था धमुञादयः।

अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतोवाऽनुकूलो भूत्वा आस्तइत्यर्थः। आनुलोम्ये किम्? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रन्दर्शितः शब्दकौस्तुभे॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः॥

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धं

समाप्तम्।

मनोरमादिमूलेनोद्भासिता सरलाभिधा।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या शेषार्द्धं पूर्त्तिमागता।
लौकिकानां प्रयोगाणां व्याख्यार्थोऽत्र निरूपितः।
प्रमोदाय विदां भूयात् परमात्मप्रसादनः॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण मनोरमादिसारसंकलनया
समाहृतायां सरलाभिधायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया-
मुत्तरार्द्धं समाप्तिमगमत्।

शाके पञ्चद्विपनगधरासम्मिते चैत्रमासे
तारानाथद्विजरचितया व्याख्यया मुद्रितोऽयम्।
तेनैवाक्षिप्रहनिधरासम्मितेऽब्देऽपि भूयो
मुद्रायन्त्रोपरिघटनया संस्कृतो माघमासे॥

सिद्धान्तकौमुदी।

वैदिकप्रक्रिया।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्।१।२।६१।

द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्वसुर्नक्षत्रम् पुनर्वसू वा। लोके तु द्विवचनमेव।

विशाखयोश्च।१।२।६२।

प्राग्वत्। विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा।

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा।१।४।९।

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात्। "क्षेत्रस्य पतिना वयम्"। इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्त्तते। तेन सर्व्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः। बहुलञ्छन्दसीत्यादिः (७४८३पृ०) अस्यैव प्रपञ्चः। यचि भम् (१०५पृ०)। नभोगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् *। नभसा तुल्यन्नभस्वत्। भत्वात् रुत्वाभावः। अङ्गिरस्वत्। "मनुष्वद(१)ग्ने !"। जनेरुसीति

(१) मनुषा तुल्यं मनुष्वदिति भत्वादादेशप्रत्यययोरिति (९५पृ०) षत्वं पदत्वे रुत्वं स्यात्तत्तु षत्वमपदान्तस्येति (९४पृ०) वचनात्।

(उ४०२सू०) विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् । वृषन्वस्वश्वयोः* । वृष वर्षकं वसु यस्य सः वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अतएव परान्तस्येति (६१सू०) णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इति(१०५सू०)अल्लोपो न, अनङ्गत्वात् ।

अयस्मयादीनि‡ च्छन्दसि । १ । ४ । २० ।

एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति* । "स सुष्टुभास ऋक्वता गणेन" । पदत्वात् कुत्वम् भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । "नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु" (२) । अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भत्वात् कुत्वाभावः ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।

छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ।

व्यवहिताश्च (३) । १ । ४ । ८२ ।

"हरिभ्यां याह्योक आ" । "आ मन्द्रैरिन्द्र! हरिभिर्याहि" ।

---

‡ अयस्मयादिः आकृतिगणः यथाप्रयोगम् ज्ञेयः ।

(२) वाचामिनाः प्रभवस्तेषु वाजिनेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति न गच्छन्ति न विदन्तीत्यर्थः ।

(३) ते गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च प्रयोक्तव्या इति सूत्रत्रयार्थः ।

इन्धिभवतिभ्याञ्च। १। २। ६।

आभ्यां परो लिट् कित्। "समीधे दस्युहन्तमः"। "पुत्र ईधे अथर्वणः"। बभूव। इदं प्रत्याख्यातम् इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति।

इति प्रथमोऽध्यायः।

तृतीया(४) च होश्छन्दसि। २। ३। ३।

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च। "यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति"। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्त्तते "यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येते" त्यादिप्रयोगदर्शनात् अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्यं (५) हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः।

द्वितीया ब्राह्मणे। २। ३। ६०।

---

(४) कर्मणि द्वितीयेत्यतः (२५०पृ०)कर्मणीत्यनुवर्त्तते चेन द्वितीया समुच्चीयते।

(५) यवाग्वाख्यमिति भिन्नविभक्त्याक्रान्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनाक्रान्तत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः मन्यार्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्भिन्नविभक्तिकत्वेऽपि त्वां तृणाय न मन्ये इत्यादावभेदान्वयदर्शनात्।

ब्राह्मणे (६) विषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्म्मणि द्वितीया स्यात्। षष्ठ्यपवादः। "गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः"।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २। ३। ६२।

षष्ठी स्यात्। "पुरुषमृगश्चन्द्रमसे"। "गोधा कालका दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम्" वनस्पतिभ्य इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् *। "या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः"।

यजेश्च करणे। २। ३। ६३।

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी। घृतस्य घृतेन वा यजते।

बहुलञ्छन्दसि। २। ४। ३९।

अदो घस्लादेशः स्यात्। घस्तान्नूनम्। लुङि मन्त्रे घसेति (उ४८२सू०) च्लेर्लुक्। अडभावः। "सग्धिश्च मे" (७)।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि। २। ४। २८।

द्वन्द्वः पूर्व्ववल्लिङ्गः। हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे। अद्रिप्रभृतिभ्यः शपः (उ१०६सू०)।

(६) ब्राह्मणो मन्त्रेतरवेदभागः। विभाषोपसर्गे (२६६सू०) इति विभाषया प्राप्तावपि नित्यमुपसर्गार्थोऽयमारम्भः।

(७) अदेः क्तिनि घस्लादेशे घसभसोर्हलि च (उ५१४सू०) इत्युपधालोपे झलो झलीति (उ४०सू०) सलोपे झषस्तथोरिति(उ४०सू०)धत्वे घस्य जश्त्वे ग्धिरिति सिद्धं ततः समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृतीत्यनेन (४७२सू०) सादेशः।

बहुलञ्छन्दसि। २। ४। ७३।

"वृत्रं हनति वृत्रहा"। "अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः"। अत्र लुक् न। अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक्। "त्राध्वं नो देवाः"। जुहोत्यादिभ्यः (७१२८पृ०) श्लुः।

बहुलञ्छन्दसि। २। ४। ७६।

"दाति प्रियाणि चिद्वसु"। अन्यत्रापि "पूर्णां विवष्टि"।

मन्त्रे घस ह्वर णश वृ दहाद्वृच् कृ गमिजनिभ्यो लेः। २। ४। ८०।

लिरिति च्लेः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे। "अक्षन्नमी मदन्त हि"। घस्लादेशस्य गमहनेति(७६१पृ०) उपधालोपे शासिवसीति(७२०६पृ०) षः। "मा ह्वर्मित्रस्य"(८)। "धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य"। नशेर्वेति(१८५पृ०) कुत्वम्। "सुरुचो वेन आवः"। "मा न आधक्"। आदित्याकारान्तानां ग्रहणम्। 'आप्रा द्यावापृथिवी' परागभारभृद्यथा'। "अक्रन्नुषासः"। 'त्वे रयिं जागृवांसोऽनुग्मन्'। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। "अज्ञत (९) वा अस्य दन्ताः"। विभाषानुवृत्तेर्नेह। "न ता अग्ृभ्णन्नजनिष्ट हि सः"।

इति द्वितीयोऽध्यायः।

(८) माङि ह्वरतेर्लुङि च्लेर्लुकि सार्वधातुकगुणे रपरत्वे हल्ङ्यादि-(१११पृ०स्थ०) लोपे रूपसिद्धिः।

(९) अज्ञत अजनिषतेति लोके।

अभ्युत्सादयांप्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि। ३। १। ४२।

एते निपात्यन्ते आद्येषु चतुर्षु (१०) लुङि आम् अकरित्यनुप्रयोगश्च। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसीषददिति लोके। प्रजनयामकः। प्राजीजनदित्यर्थः। चिकयामकः। अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च। रमयामकः। अरीरमत्। पावयांक्रियात्। पाव्यादिति लोके। विदामक्रन् (११) अवेदिषुः।

गुपे(१२) श्छन्दसि। ३। १। ५०।

च्लेश्चङ् वा। "इमाद्जूगुपतं युवाम्" अगौप्तमित्यर्थः।

नो (१३) नयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। ३। १। ५१।

---

(१०) एते छन्दसि वा निपात्यन्ते तत्र षदिजनिरमिभ्योणयन्तेभ्य एवाम् चिनोतेस्तु शुद्धादिति विशेषः।

(११) विदेर्लुङ्याम् गुणाभावो लुङन्तकरोतेरनुप्रयोगश्च तत्र मन्त्रे घसेत्यादिना (७४८२४०)च्लेर्लुकि गुणाभावः।

१२) आयप्रत्ययाभावपक्षे एवेदं प्रवर्त्तते गुपेरिति निरायप्रत्ययान्ततया निर्देशात्। मनो०

(१३) नयत्यादिभ्यः च्लेश्चङ् नेत्यर्थः प्राञ्चस्तु भाषायामपि विभाषयेदं प्रवर्त्तते इत्याहुः।

च्लेरङ् न। "मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः" (१४)। "मा त्वाग्निर्ध्वनयीत्"।

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि। ३। १। ५६।

च्लेरङ् वा। "इदन्तेभ्योऽकरन्नमः"। अमरत् (१५)। अदरत्। "यत्सानोः सानुमारुहत्"।

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य्यस्तर्य्याध्वर्य्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ३। १। १२३।

एते निपात्यन्ते। कृन्ततेर्निस्पूर्व्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तयोर्विपर्य्यासः निसः षत्वञ्च। "निष्टर्क्यंश्चिन्वीत पशुकामः"। देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च। "स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये"। प्र उत् आभ्यान्नयतेः क्यप्। प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्व्वाच्छिषेः क्यप्। उच्छिष्यः। मृङ् स्तृ ध्वृ एभ्यो यत्। मर्य्यः। स्तर्य्या। स्त्रियामेवायम्। ध्वर्य्यः। खनेर्य्यण्यतौ। खन्यः खान्यः। यजेर्य्यः। "शुन्धध्वन्दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै"। आङ्पूर्व्वात् पृच्छेः क्यप्। "आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति"। सीव्यतेः क्यप् षत्वं च। प्रतिषीव्यः। ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् ब्रह्म

(१४) त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुर्मम काममभिलाषं मा ऊनयीः ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः।

(१५) अमरदिति पदव्यत्ययेन परस्मैपदमिति बोध्यम्।

वाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति (उ२०४५०) क्यब्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्व्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् (१६) । हिरण्य इति वक्तव्यम् * । उपचेयपृडमेवान्यत् । मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः (उ३१८५०) कः ।

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ।

एभ्यः कर्म्मण्युपपदे इन् स्यात् । "ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् उत नो गोषणिन्धियम्" । "ये पथां पथिरक्षयः" । "चतुरक्षौ पथिरक्षी" । "हविर्म्मथीनामभि" ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ।

ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ।

वहश्च । ३ । २ । ६४ ।

प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । ३ । २ । ६५ ।

एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ।

हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ।

"अग्निर्यक्ष्म हव्यवाहनः" । "अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव" । "हव्यवाडग्निरजरः पिता नः" ।

(१६) उपचाय्यं तत् पृडं सुखञ्चेति कर्म्मधारयः ।

जनसनखनक्रमगमो विट्। ३। २। ६७।

विड्वनोः(७।३।८४सू०)इत्यात्त्वम्। अब्जाः। गोजाः। "गोषा इन्द्रो नृषा असि"। सनोतेरन इति(८।३।७सू०)षत्वम्। "इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्"। 'आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः'। अग्रेगाः।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (१७) । ३। २। ७१।

श्वेतवाहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्*। यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः। उक्थशासौ इक्थशासः। पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः।

अवे यजः। ३। २। ७२।

अवयाः। अवयाजौ। अवयाजः।

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च। ८। २। ६७।

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा,निपात्यन्ते। चादुक्थशाः।

विजुपे छन्दसि। ३। २। ७३।

उपे उपपदे यजेर्विच्। उपयट्।

---

(१७) श्वेतादिषूपपदेषु वहादिभ्यो ण्विन् तत्रायं विशेषः श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि, उक्थशब्दे कर्मणि करणे चोपपदे, शंसतेः कर्त्तरि प्रत्ययो नलोपश्च, पुरस्युपपदे दाशेः कर्मणि ण्विन्प्रत्ययो धातोरादेर्डत्वञ्चेति भेदः। मनो०।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। ३। २। ७४।

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्यया स्युः। चाद्विच्। सुदामा। सुधीवा। सुपीवा। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। कीलालपाः।

बहुलञ्छन्दसि। ३। २। ८८।।

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात्। मातृहा। पितृहा। छन्दसि लिट् (७३६४सू०) भूतसामान्ये। "अहं द्यावापृथिवी आततान"। क्वसुश्च (३६४सू०) छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वास्तः। "चक्राणा वृष्णिः" (१८)। छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः"। "यो नो अग्ने अररिवान् अघायुः"।

क्याच्छन्दसि। ३। २। १७०।

उप्रत्ययः स्यात्। अघायुः (१९)। एरच् (७४४२सू०) इत्यधिकारे। जवसवौ

---

(१८) सुप आत्मनः क्यच् (७२२०सू०) इत्यत्रात्मेति विशेषणात् परेच्छायामप्राप्ते वचनम् अररिवानिति रातेः क्वसौ ररिवान् पश्चात् नञ्समासः।

(१९) परस्याघमिच्छतीति क्यचि आकारादेशे प्रत्ययान्तत्वात् अ प्रत्ययादिति (७४५१सू०) इति अप्रत्यये प्राप्ते क्याच्छन्दसीति विशेषविधानादुप्रत्ययः।

(२०) छन्दसि वाच्यौ *। "जवे याभिर्यूनः"। "ऊर्वोस्तु मे जवः"। "देवस्य सवितुः सवे"।

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। ३। ३। ९६।

वृषादिभ्यः(२१) क्तिन् स्यात् सचोदात्तः। "वृष्टिन्दिवः"। "सुम्नमिष्टये पच पक्तीरुत"। "इयन्ते न व्यसी मतिः"। वित्तिः। भूतिः। "अग्न आयाहि वीतये"। "राती स्यामो-ऽभयासः"।

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। ३। ४। ६।

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्व्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। लुङि। देवो 'देवेभिरागमत्"। लोडर्थे लुङ्। "इदन्तेभ्योऽकर(२२)न्नमः"। लङ्। "अग्निमद्य होतारमवृ-णीतायं यजमानः"। लिट्। अद्य ममार। अद्य म्रियत इत्यर्थः।

लिङर्थे लेट्। ३। ४। ७।

विध्यादौ हेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि।

सिब्बहुलं लेटि। ३। १। ३४।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु। ३। ४। ९७।

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु।

(२०) ऋदोरबिति (उ४४२पृ०)प्राप्ते जुसुवोरब्विधानं स्वरार्थम् रूपाभेदात्।

(२१) वीरा इत्यत्र पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे वृषादिभ्य इति।

(२२) कृञ्देत्यादिना च्ले (उ४४५पृ०) रङि ऋदृशोऽङीति (उ१०४पृ०) गुणे रपरत्वम्।

लेटोऽडाटौ। ३। ४। ६४।

लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च(२३) पितौ। सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः *। वृद्धिः। 'प्रण आयूंषि तारिषत्'(२४)। 'सुपेशस स्करति जोषिषद्धि' (२५)। 'आसाविषत्(२६)अर्शसानाय। सिपइलोपस्य चाभावे'। 'पताति (२७) दिद्युत्'। 'प्रियस्सूर्य्ये प्रियोऽग्नाभवाति'।

स उत्तमस्य। ३। ४। ६८।

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्। करवाव (२८) करवावः। टेरेत्वम् (७२२पृ०सू०)।

आत ऐ। ३। ४। ६५।

लेट आकारस्य ऐः स्यात्। 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते'(२६)। तामित्याकारस्य ऐकारः। विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वन्न अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात्। 'यो यजाति(३०) यजात' इति।

---

(२३) आडुत्तमस्येति (७१५पृ०) सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्त्याह तौ च पिताविति

(२४) तारिषदिति तृधातोस्तिपइकारलोपे सिप इटि वृद्धौ अटि सिद्धम्।

(२५) जोषिषदिति जुषधातोर्व्यत्ययेन परस्मैपदे पूर्ववत्कार्य्यं गुणोऽत्र विशेषः।

(२६) आसाविषदिति आङ्पूर्वकात् सुधातोः प्राग्वत् वृद्धिरत्र विशेषः।

(२७) पतातीत्यत्र सिपोऽभावे इकारलोपाभावे च आडागमे सिद्धम्।

(२८) करवावेति छन्दस्युभयथा(४६३पृ०)इत्युक्तेः सार्व्वधातुकत्वात् विकरण उः आर्द्धोऽङित्वात् विकरणस्य गुणः ङित्वाभावाच्च करोतेर्नोत्वम्।

(२६) मादयतेर्ण्यन्ताल्लेट् आत ऐ इति तामित्याकारस्य ऐत्वे रूपसिद्धिः।

(३०) आट ऐत्वं नेत्युक्तं तस्य फलमाह यजातीति यजधातोस्तिप्याटि सिद्धम्

वैतोऽन्यत्र। ३। ४। ९६।

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आतऐ इत्यस्य विषयं विना(२१)। 'पशूनामीशै'। 'ग्रहा गृह्यान्तै'। अन्यत्र किम् "सुप्रयसा मादयते"।

उपसंवादाशङ्कयोश्च। ३। ४। ८।

पणबन्धे(२२) आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात्। 'अहमेव पशूनामीशै'। 'नेज्जिह्मायन्तो (२३) नरकम्पताम'। हलः श्नः शानज्झौ(७।१६५९०)।

छन्दसि शायजपि। ३। १। ८४।

अपिशब्दाच्छानच्। हृग्रहोर्भ श्छन्दसीति* हस्य भः। 'गृभाय जिह्वाया मधु'। 'बधान देव! सवितः'!। अनिदितामिति (१७८९०) बध्नातेर्नलोपः। 'गृभ्णामि ते'। 'मध्वा जभार'।

व्यत्ययो बहुलम्। ३। १। ८५।

विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि। "आण्डाशुष्णस्य भेदति"। भिनत्तीति प्राप्ते। "जरसा मरते पतिः"। म्रियत

(२१) अन्यत्रपदं व्याचष्टे विषयं विनेति सन्निधानात्तस्यैव भेदप्रतियोगित्वौचित्यात्।

(२२) यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं दास्यामीति समयकरणं-पणबन्धः, आशङ्का सम्भावना। अहमेवेति त्रिपुरविजयाय देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवोऽत्र संसारिणः। मनो०

(२३) न इदिति च्छेदः इच्छब्द आशङ्काद्योतकः जिह्माचरणे नरकपातः सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः। मनो०

इति प्राप्ते। 'इन्द्रोवस्तेन नेषतु'। नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ। 'इन्द्रेण युजा तरुषेम(२४)वृत्रम्'। तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ् उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः।
"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन"।
'धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते'। 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति'। तक्षन्तीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। 'ब्रह्मचारिणमिच्छते'। इच्छतीति प्राप्ते। 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति"। युध्यत इति प्राप्ते। 'मधोस्तृप्ता इवासते'। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। 'अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः'। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन'। लुटोविषये लृट्। 'तमसोगाअदुक्षत्'। अधुक्षदिति प्राप्ते। 'मित्रवयञ्च सूरयः'। मितावयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अणिविषये अच्। अवग्रहे(२५)विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव।

लिङ्याशिष्यङ्। ३। १। ८६।

(२४) उप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यनङ्गत्वात् न गुणः सिबन्तस्य शपि लघूपध गुणः प्राप्तोऽपि बाहुलकान्न भवतीति बोध्यम्। ममो०

(२५) कर्म्मण्यणि अचि च कृते रूपभेदाभावेऽपि अवग्रहोविग्रहस्तस्य भेदः कर्म्मण्यणि कृते उपपदसमासः अचि तु अन्नस्याद इति कर्म्मषष्ठीति भेद इतितत्कृतः स्वरविशेषः।

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। वचऊम्(११७पृ०)। 'मन्त्रं वोचेमाग्नये'। दृशेरग्वक्तव्यः *। 'पितरञ्च दृशेयम्मातरञ्च'। अङि तु ऋदृशोऽङीति (७१०४पृ०) गुणः स्यात्।

छन्दस्युभयथा। ३। ४। ११७।

धात्वधिकारे उक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्। 'वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः'। वर्द्धयन्त्वित्यर्थः। आर्द्धधातुकत्वाण्णिलोपः। विशृण्विरे। सार्व्वधातुकत्वात् श्नुः श्नभावश्च। हुश्नुवोरिति (७६८पृ०)।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। ३। २। १७१।

आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्। पपिः सोमम्। ददिर्गाः। बभ्रिर्वज्रम्। जग्मिर्युवा। 'जघ्निर्वृत्रममित्रयम्'। जज्ञिः। लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृतामिति(७९७पृ०)गुणबाधनार्थं कित्त्वम्। बहुलं छन्दसि(७५२१पृ०) इत्युत्त्वम्। ततुरिः (३६)। जगुरिः।

तुमर्थे (३७) सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः। ३। ४। ९।

(३६) तत्वे आदिति मुखसुखार्थोदकारो न तु तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घादपि किकिनावित्याशयेनाह ततुरिरिति।

(३७) तुमनोऽर्थस्तुमर्थो भाव एव अव्ययकृतोभावे इत्युक्तेः स च साध्यरूपः प्रकृत्यर्थे तुमादय इति प्रागुक्तेः।

से । 'वक्षे रायः' । सेन् । तावामेषे । असे । 'शरदोजीवसे धाः' । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । 'गवामिव श्रियसे' । अध्यै अध्यैन् । 'जठरम्पृणाध्यै' । पचे आद्युदात्तः । कध्यै कध्यैन् । आहुवध्यै । पचे नित्स्वरः । शध्यै । 'राधसः सह मादयध्यै' । शध्यैन् । 'वायवे पिवध्यै (३८) । तवै । द्वातवाइति । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्त्तवे ।

प्रयैरोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० ।

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुम् अव्यथितुमित्यर्थः ।

दृशे विख्ये च (३९) । ३ । ४ । ११ ।

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

शकि णमुलकमुलौ । ३ । ४ । १२ ।

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । 'विभागं नाशकत्' । 'अपलुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ।

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ।

ईश्वरो 'विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिखः' (४०) । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ।

---

(३८) पिवध्यै इत्यत्र यक्प्रसङ्गे शप् पिवादेशश्च बाहुलकात् ।

(३९) एतौ दृशेर्विपूर्वात् ख्यातेश्च तुमर्थे केप्रत्ययान्ततया निपातितौ ।

(४०) क्त्वातोसुन्कसुनः(२।४।४०)इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुकि लुमत्त्वादसन्त्वेऽपि न दीर्घः ।

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। ३। ४। १४।

'न म्लेच्छितवै'। 'अवगाहे'। दिदृक्षेण्यः। "सूर्यस्य कर्त्वम्"।

अवचक्षे च। ३। ४। १५।

'रिपुणा नावचक्षे' अवख्यातव्यमित्यर्थः।

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। ३। ४। १६।

'आसंस्थातोः (४१) सीदन्ति'। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्तोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। आतमितोः। 'काममाविजनितोः सम्भवाम:'।

सृपितृदोः कसुन्। ३। ४। १७।

भावलक्षणे इत्येव। 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्'। 'पुरा जत्रुभ्य आतृदः'।

इति तृतीयोऽध्यायः।

रात्रेश्चाऽजसौ(४२)। ४। १। ३१।

रात्रिशब्दान्ङीप् स्यात् अजस्विषये छन्दसि। 'रात्री

---

(४१) संस्थादीनामवधित्वेन भावलक्षणत्वम्।

(४२) न जसिः अजसिरिकार उच्चारणार्थः।

स्य व्यदायती'। लोके तु क्वदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः।

नित्यञ्छन्दसि। ४। १। ४६।

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्। "बह्वीषु हित्वा"। नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्।

भुवश्च। ४। १। ४७।

ङीष् स्यात् छन्दसि। विभ्वी। प्रभ्वी। विप्रसंभ्य इति (२७८) डु प्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उतइत्यनुवृत्तेः(४३)। उवङादेशस्तु सौतः। मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च * (४४)। ङीषोलित्त्वमानुक् चागमः। लित्स्वरः। 'रथीरभून्मुद्गलानी'।

दीर्घजिह्वी च छन्दसि। ४। १। ५९।

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीब्विधीयते। 'असुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्'।

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि। ४। १। ७१।

ऊङ् स्यात्। 'कद्रूश्च वै कमण्डलूः'। गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् *। गुग्गुलूः। मधूः। जतूः। पतयालूः। अव्ययात्त्यप् (५५७पृ०)। आविष्ट्यस्योपसंख्यानञ्छन्दसि *। 'आविष्ट्यो वर्द्धते'।

(४३) वोतोगुणवचनात् (२२९पृ०) इत्यत उकारान्तस्यैवानुवर्त्तनादित्यर्थः।

(४४) इन्द्रवरुणेति (२३१पृ०)सूत्रस्य वार्त्तिकमिदमतस्तत्सूत्रान्ङीष् आनुक् चानुवर्त्तते इत्याशयेनाहानुक् चागमइति।

छन्दसि ठञ्। ४। ३। १९।

वर्षाभ्यः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। वार्षिकम्।

वसन्ताच्च। ४। ३। २०।

ठञ् स्यात् छन्दसि। वासन्तिकम्।

हेमन्ताच्च। ४। ३। २१।

छन्दसि ठञ्। हैमन्तिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

शौनकादि (३५) भ्यश्छन्दसि। ४। ३। १०६।

णिनिः प्रोक्ते। छाणोरपवादः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। वाजसनेयिनः। छन्दसि किम् शौनकीया शिक्षा।

द्व्यचश्छन्दसि। ४। ३। १५०।

विकारे वा मयट् स्यात्। शरमयं वर्हिः। "यस्य पर्णमयी जुहूः"

नोत्वद्वर्ध्रविल्वात्। ४। ३। १५१।

उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिक्यम्। वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः। वैल्वो यूपः। सभाया यः (६२४पृ०)।

ढश्छन्दसि। ४। ४। १०६।

सभेयो युवा।

भवे छन्दसि। ४। ४। ११०।

(३५) एतल्लुस्तकपूर्वार्द्धे ५८१ पृष्ठे शौनकादिगणो द्रष्टव्यः।

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् ।। "मेध्याय च नमः विद्युत्याय च" । यथा-यथं शैषिकाणामण्वादीनाञ्च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनाञ्छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौञ्जवतः । "सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः" । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ।

पाथोनदीभ्यां ड्यण् । ४ । ४ । १११ ।

"तमुत्वा पाथ्यो वृषा" । "चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्याम्भवो नाद्यः ।

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४ । ११२ ।

भवे । "वैशन्तीभ्यः स्वाहा" । "हैमवतीभ्यः स्वाहा" ।

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । ४ । ४ । ११३ ।

पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः-स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुताद्यत् । ४ । ४ । ११४ ।

अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । "यो नः सनुत्यः उत-वा जिघत्नुः" । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः (७२६२४०) । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्म्मधारयाः समानस्य छन्दसीति (४७२४०) सः । ततोभवार्थे यत् ।

तुग्राद्घन् । ४ । ४ । ११५ ।

भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। "आवः समं वृषभं तुग्र्यास्विति बहृचाः। तुग्रियास्विति शाखान्तरे। घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः।

अग्राद्यत्। ४। ४। ११६।

घच्छौ च। ४। ४। ११७।

चाद्यत्। अग्रेभवोऽग्र्यः-अग्रियः-अग्रीयः।

समुद्राभ्राद्घः। ४। ४। ११८।

"समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्"। "नानदतोऽभ्रियस्येव! घोषाः"।

बर्हिषि दत्तम्। ४। ४। ११९।

प्राग्घिताद्यदित्येव(६२०४०)। "बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु"।

दूतस्य भागकर्म्मणी। ४। ४। १२०।

भागोंऽशः। दूत्यम्।

रक्षोयातूनां हननी (४६)। ४। ४। १२१।

"या ते अग्ने! रक्षस्या तनूः"।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये। ४। ४। १२२।

(४६) हन्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या करणे ल्युट्। हननकरणमर्थः यातूनामिति बहुवचननिर्द्देशात् यत्प्रत्ययेन बहूनां रक्षसां हननप्रतीतिरिति बोध्यम्।

प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनामप्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ।

"असुर्य्यन्देवेभिर्धायि विश्वम्" ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ।

आसुरी माया ।

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्या । ऋतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ।

"आश्विनीरुपदधाति" ।

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । ४ । ४ । १२७ ।

तद्वानासामिति सूत्रं सर्व्वमनुवर्त्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्द्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन् मन्त्रे मूर्द्धवयः शब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । "मूर्द्धन्वतीरुप" "दधातीति प्रयोगः ।

मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ।

नभोऽस्मिन् तदस्मिन्नस्तीति नभस्योमासः। ओजस्या तनूः।

मघोर्ञ् च।४।४।१२९।

माधवः-मधव्यः *।

ओजसोऽहनि यत्खौ।४।४।१३०।

ओजस्यमहः ओजसीनं वा।

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्।४।४।१३१।

वेशोबलं तदेव भगः। वेशोभग्यः। यशोभग्यः।

ख च।४।४।१३२।

वेशोभगीनः। यशोभगीनः। योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च।

पूर्वैः कृतमिनियौ च।४।४।१३३।

"गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभि"।'एतेपन्थाः सवितः पूर्व्यासः'

अद्भिः संस्कृतम्।४।४।१३४।

"यस्येदमप्यं हविः"।

सहस्रेण सम्मितौ घः।४।४।१३५।

"सहस्रियासोऽपाम्नोर्मयः"। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः।

मतौ च।४।४।१३६।

---

* मघोरिति (४, ४, १२९) सूत्रेण पक्षे यत्।

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात्। सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः।

सोममर्हति यः। ४। ४। १३७।

सोम्यो (४७) ब्राह्मणः यज्ञार्ह इत्यर्थः।

मये च। ४। ४। १३८।

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे। सोम्यं मधु। सोममय(४)मित्यर्थः।

मधोः। ४। ४। १३९।

मधुशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात्। मधव्यः मधुमय इत्यर्थः।

वसोः समूहे च। ४। ४। १४०।

चान्मयडर्थे यत्। वसव्यः। अक्षरसमूहे छन्दसउपसंख्यानम्*। छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः। "आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः"।

नक्षत्राद् घः। ४। ४। १४१।

स्वार्थे। "नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा"।

(४७) लोके शरादिषु पाठेन(५९९४०)मयट्। सोमइव सोम्यइति तु स्वार्थे यति बोध्यम्।

(४८) आगतविकारावयवप्रकृताः मयडर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थः सौम्येति वृद्धिपाठस्तु स्वार्थे ष्यञेति बोध्यम्।

सर्व्वदेवात्तातिल्। ४। ४। १४२।

स्वार्थे। "सविता न सुवतु सर्व्वतातिम्"। "प्रदक्षिणि देवतातिरुराणः"।

शिवशमरिष्टस्य करे। ४। ४। १४३।

करोतीति करः। पचाद्यच्। शिवं करोतीति शिवतातिः। "याभिः शन्ताती भरथोददाशुषे"। 'अथो अरिष्टतातये' (४८)

भावे च। ४। ४। १४४।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि। शिवस्य भावः शिवतातिः। शन्तातिः। अरिष्टतातिः *।

इति चतुर्थोऽध्यायः।

सप्तनोऽञ्छन्दसि। ५। १। ६१।

तदस्य परिमाणमिति (६२८पृ०) वर्ग इति (६४०पृ०) च। "सप्त साप्तानि असृजत्"। सप्त वर्गानित्यर्थः। शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि *। तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः। पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः; त्रिंशिनोमासाः। विंशतेश्चेति वाच्यम् *। विंशिनोऽङ्गिरसः।

(४८) भाषायां शंतातिप्रभृतीनां प्रयोगोनास्त्येव अतएव वीरचरिते अरिष्टतातिमित्यस्य सिद्धयेऽस्माभिरन्यामेव गतिमुररीकृत्य व्याख्यातम् तत्र मत्कृततदीयव्याख्याने द्रष्टव्यम्।

युष्मदस्मदोः साहश्ये वतुब्वाच्यः * । "त्वावतः (५०) पुरूवसोः" । त्वावानन्यः । "यज्ञं विप्रस्य मावतः" । दण्डादिभ्यो यत् (६४१पृ०) ।

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ।

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । "सादन्यम् विदथ्यम्" ।

वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः (५१) ।

सम्परिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ९२ ।

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः-परिवत्सरीयः ।

छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ।

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । "भाग ऋत्वियः" ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्त्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतः । निवतः । उद्गतान्निगतानित्यर्थः ।

थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

---

(५०) त्वमिवेति त्वावान् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (५६८पृ०) त्वादेशे आ सर्वनाम्नः (१८४पृ०) इत्यात्त्वम् ।

(५१) इदादयः वर्षविशेषाः वराहसंहितायां परिगणितास्ते च तत्रैव द्रष्टव्याः ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटः थट् स्यान्मट् च। पञ्चथम्-पञ्चमम्।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि।

५।२।८९।

पर्य्यवस्थाता शत्रुः। "अपत्यं परिपन्थिनम् विदन्"। "मा त्वा परिपरिणौ विदन्"।

बहुलञ्छन्दसि। ५।२।१२२।

मत्वर्थे विनिः स्यात्। "अग्निस्ते ओजस्वी"। छन्दोविन्प्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्*। इति दीर्घः। "मंहिष्ठमुभयाविनम्"। "शुनमोष्ट्राव्यचरत्"। छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ*। ई। "रथीरभूत्"। "सुमङ्गलीरियं वधूः"। "मघवानमीमहे"।

तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि। ५।३।२०।

इदन्तदोर्य्यथासंख्यं स्तः। "इदा हि व उपस्तुतिम्"। तर्हि।

था हेतौ च छन्दसि। ५।३।२६।

किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च। "कथा ग्रामं न पृच्छसि"। "कथा दाशेम"।

पश्च पश्चा च छन्दसि। ५।३।३३।

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ। "पश्च हि सः"। "नो ते पश्चा"।

तुञ्छन्दसि। ५।३।५९।

तजन्तात् तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । "आसुतिं करिष्ठः" "दोहीयसी धेनुः"

प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि । ५ । ३ । १११।

इवार्थे । "तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा" ।

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ।

किमेत्तिङव्ययघादित्येव । चादाम् । "प्रतरं नय प्रतराम्" ।

वृकज्येष्ठाभ्यान्तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ।

स्वार्थे । "यो नो दूरे वो वृकतिः" । "ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्" ।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ।

तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तः । "ब्रह्मसामं भवति" । "देवच्छन्दसानि" ।

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ।

"बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश" ।

छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ ।

दन्तस्य दत् स्याद्बहुव्रीहौ । "उभयतोदतः प्रति गृह्णाति" ।

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ।

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे (५८८)। छन्दसि वेति वक्तव्यम् *। "यो जागार" "दाति प्रियाणि"।

तुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्य। ६। १। ७।

तुजादिराकृतिगणः। "प्रभरा तूतुजानः"। "सूर्य्यं मामहानम्"। "दाधारयः पृथिवीम्"। "स तूताव"।

बहुलञ्छन्दसि। ६। १। ३४।

ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। "इन्द्रमाहुवे ऊतये"। ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि *। ऋक्शब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम्। तृचं सूक्तम्। छन्दसि किम्? त्र्यृचानि। रयेर्मतौ बहुलम् *। रेवान्। "रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः"।

चायः की। ६। १। ३५।

"नात्यग्निर्न च निचिक्युरन्यम्"। लिड्यसि रूपम्। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह। "अग्निं ज्योतिर्निचाय्य"।

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्ताः। ६। १। ३६।

एते छन्दसि निपात्यन्ते। "इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्"। "अर्कमानृचुः"। "वस्रन्यानृहुः"। अर्च्चेर्हश्च लिट्यसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। "यस्तित्याज"। त्यजेर्णलि। "श्रातास-

इन्द्रसोमाः"। "श्रिता नो ग्रहाः"। श्रीञ पाके निष्ठायाम्। "नाशीरं दुदुह्रे"। "मध्यत आशीर्त्तः"। श्रीञ एव क्विपि निष्ठायाञ्च।

खिदेश्छन्दसि। ६। १। ५२।

खिद दैन्ये। अस्यैच आत् स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः।

शीर्षंश्छन्दसि। ६। १। ६०।

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। "शीर्ष्णो जगतः"।

वा छन्दसि। ६। १। १०६।

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही वाराह्यौ। "मानुषीरीलते विशः"। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं(५२) वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनाम्पि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीञ्च शम्यञ्च। सूर्म्यं सूर्मिं च। सम्प्रसारणाच्चेति (१४८९०) पूर्व्वरूपमपि वा। इज्यमानः यज्यमानः।

शेश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। ७०।

लोपः स्यात्। "या ते गात्राणाम्"। "ता पिण्डानम्। एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्" *। "अपां त्वेमन्"। "अपां त्वोद्मन्"।

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि। ६। १। ८३।

---

(५२)अमि पूर्व्व(१०९०)इति सम्प्रसारणाच्चेति(१४८९०)अधिमसूत्रद्वये इत्यर्थः।

त्रिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्? भेयम्। प्रवेयम्। ह्रदय्या उपसंख्यानम् *। ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः। भवे छन्दसि (४।४।११०) यत्।

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे। ६। १। ११५।

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकार यकारेऽति। "उपप्रयन्तो अध्वरम्"। "सुजाते अश्वसूनृते। अन्तःपादं किम्? एतास एतेऽर्चन्ति"। अव्यपरे किम्? "तेऽवदन्। तेऽयजन्"।

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च। ६। १। ११६।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। "वसुभिर्नो अव्यात्"। "मित्रमहो अवद्यात्"। "मा शिवासो अवक्रमुः"। "ते नो अव्रताः"। "शतधारो अयं मणिः"। "ते नो अवन्तु"। "कुशिकासो अवस्यवः।" यद्यपि बह्वृचैः "तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात्" "तेऽरुणेभिः" इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्" समाधेयम्। प्रातिशाख्ये तु वाचनिकएवायमर्थः।

यजुष्युरः। ६। १। ११७।

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि। "उरो अन्तरिक्षम्"। यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम्।

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेअम्बे-अम्बाले-अम्बिकेपूर्वे। ६।१।११८।

यजुषि अति प्रकृत्या। "आपो अस्मान्मातरः"। "जुषाणो अग्नि राज्यस्य"। "वृष्णो अंशुभ्याम्"। "वर्षिष्ठे अधिनाके"। "अम्बे अम्बाले अम्बिके"। अस्मादेव वचनादम्बार्थेति (११७५०) ह्रस्वो न।

अङ्ग इत्यादौ च। ६।१।११९।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वःसोऽति प्रकृत्या यजुषि। "प्राणो अङ्गे अङ्गेअदीध्यत्"। "अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्"।

अनुदात्ते च कुधपरे। ६।१।१२०।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि।"अयं सोअग्निः"। 'अयं सो अध्वरः"। अनुदात्ते किम्? "अध्वोऽग्रे रुद्रे"। अग्रशब्द आद्युदात्तः। कुधपरे किम्? "सोऽयमग्निमन्तः"।

अवपथासि च। ६।१२१।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाशशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या। "त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः"। वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङ(७६१२५०) इत्यनुदात्तत्वम्। अनुदात्ते किम्? "यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः।" निपातैर्यद्यदीति (७६१२५०) निघातो न।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि। ६।१।१२६।

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या। "अभ्र आँ

अपः"। "गभीर आँ उग्रपुत्रे"। ईषाअक्षादीनाञ्छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः *। "ईषा अक्षो हिरण्ययः"। 'ज्याइ-यम्"। "पूषा अविः"।

स्यश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १३३।

स्यइत्यस्य सोर्लोपः स्याद्बलि। "एष स्य भानुः"।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। ३। १। १५१।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। "हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः"। सुश्चन्द्रस्य।

पितरामातरा च छन्दसि। ६। ३। ३३।

द्वन्द्वे निपातः। "आ मा गन्तां पितरामातरा च"। चाद्विपरीतमपि। "न मातरापितरा नूचि दिष्टौ"। समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु(६१२ पृ०)। समानस्य सः स्यान्मूर्द्धादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भ्यः। छन्दसि स्त्रियां बहुलम् *। विष्वगदेवयोरद्र्यादेशः। (१७८पृ०स्र०) "विश्वाची च घृताची च"। "देवद्रीचीन्नयत देवयन्तः"। "सा कद्रीची"।

सध मादस्थयोश्छन्दसि। ६। ३। ९६।

सहस्य सधादेशः स्यात्। "इन्द्र त्वास्मिन् सध मादे"। "सोमः सध स्थत्"।

पथि च छन्दसि। ६। ३। १०८।

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कव का च। कवपथः। कापथः। कुपथः।

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । ६ । ३ । ११३ ।

सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृणि तृतीयं निपात्यते । "मरुद्भि रुग्रः पृतनासु साढ्यै" । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य लः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि
"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः । ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः" इति ।

छन्दसि च । ६ । ३ । १२६

अष्टन आत्त्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ६ । ३ । १३१ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावती । सोमावती । "इन्द्रियवान्मदिन्तमः" । "विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता" ।

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । "यदोषधीभ्यः" । "अदधा ओषधीषु" ।

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ।६।३।१३३।

दीर्घः स्यात् । "आ तू न इन्द्र" । "नू नर्त्तः" । 'उत वा घा स्यालात्' । "मक्षू गोमन्तमीमहे । "भरता जातवेदसम्" । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । "शृणोत ग्रावाणः" । "कूमनाः" । 'अत्रा ते भद्रा' 'यत्रा नश्चक्रा ।' "उरुष्याणः" ।

इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ।

ऋचि दीर्घ इत्येव। "अभीषु णः सखीनाम्"। सुञ इति। (७५२७पृ०)षः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति(७५२८पृ०)णः।

द्व्यचोऽतस्तिङः। ६। ३। १३५।

मन्त्रे दीर्घः। "विद्माहि"। "चक्रा जरसम्"।

निपातस्य च। ६। ३। १३६।

"एवाहि ते"।

छन्दस्युभयथा। ६। ४। ५।

नामि दीर्घो वा। "धाता तिसृणामिति" बह्वृचाः। तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति।

वा षपूर्वस्य निगमे। ६। ४। ९।

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। ऋभुक्षणम्। निगमे किम्? तक्षा। ऋभुक्षाणम्। तक्षाणौ।

जनिता मन्त्रे। ६। ४। ५३।

इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। "यो नः पिता जनिता"।

शमिता यज्ञे। ६। ४। ५४।

शमयितेत्यर्थः।

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि। ६। ४। ५८।

ल्यपीत्यनुवर्त्तते। वियूय। विप्लूय। छन्दसीति किम्? आयुत्य आप्लुत्य। आङ्जादीनाम् (७२७पृ०)।

छन्दस्यपि दृश्यते। ६। ४। ७३।

अनजादीनामित्यर्थः। आनट्(५३)। आवः। न माङ्-योगे (७२०५०)।

बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि। ६। ४। ७५।

'जनिष्ठा उग्रः सहसेतुराय'। "मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः"।

द्वयोरे। ६। ४। ७६।

"प्रथमं गर्भं दध्र आपः"। रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातोलोपः। अत रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावः। तदर्थं सूत्रे द्विवचनान्तन्निर्द्दिष्टम् द्वयोरिति।

छन्दस्युभयथा। ६। ४। ८६।

भूसुधियोर्य्यण् स्यादियङुवङौ च। "वनेषु चित्रं विभ्वम्" विभुवं वा। "सुध्यो हव्यमग्ने:" सुधियो वा। तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् *। "तन्वं पुषेम" तनुवं वा। त्र्यम्बकम्-त्रियम्बकम् वा

तनिपत्योश्छन्दसि। ६। ४। ९९।

एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये। "वित्निरे कवयः"। "शकुनाइव पप्तिम"। भाषायां वितेनिरे। पेतिम।

घसिभसोर्हलि च। ६। ४। १००।

"सग्धिश्च मे"। "बब्धां(५४) ते हरीधानाः"। झलभ्यो हेर्धिः (७१४६६०)

---

(५३) आनडिति आवरिति नशिदृजोर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना(७४८३५०) श्लेर्लुक् गुणश्च

(५४) भसेर्लोटि ताम् श्लुः, परं नित्यत्वाद्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात् प्राक् द्वित्वम् तत उपधालोपसलोपजश्त्वानि।

श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि। ६। ४। १०२।

"श्रुधी हवम्"। "शृणुधी गिरः"। "रायस्पूर्धि"। "उरणस्कृधि"। "अपावृधि"।

वा छन्दसि। ३। ४। ८८।

हिरपिद्दा।

अङितश्च। ६। ४। १०३।

हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। "अस्मे प्रयन्धि"। "युयोधि जातवेदः"। यमेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः। अङितः किम्? प्रणीहि।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। ६। ४। १४१।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्याद्दाङि। "त्मना देवेषु"।

विभाषर्जोश्छन्दसि। ६। ४। १६२।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु। "त्वं रजिष्ठमनुनेषि" ऋजिष्ठं वा।

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि। ६। ४। १७५।

ऋतौ भवं ऋत्व्यम्। वास्तुनि भवं वास्त्व्यम्-वास्त्वञ्च। मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। "माध्वीर्नः स-

न्वोषधी"। हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। "हिरण्ययेन सविता रथेना"।

इति षष्ठोऽध्यायः।

शीङो रुट् (७।१।६)।

बहुलं छन्दसि। ७। १। ८।

रुडागमः स्यात्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति (७।१।४१) पक्षे तलोपः। 'धेनवो दुह्रे"। लोपाभावे "घृतं दुहृते"। अदृश्रम-स्र (५५)। अतो भिस ऐस् (७।१।९)।

बहुलं छन्दसि। ७। १। १०।

"अग्निर्देवेभिः"।

नेतराच्छन्दसि। ७। १। २६।

स्वमोरद्ड् न। "वार्त्रघ्नमितरम्"। छन्दसि किम्? इतरत्काष्ठम्। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् (७।१।३७)

क्त्वापि छन्दसि। ७। १। ३८।

यजमानं परिधापयित्वा।

---

(५५) दृशेर्लुङि व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् रुडागमे अदृश्रमिति।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।७।१।३९।

"ऋजवः सन्तु पन्थाः"। पन्थान इति प्राप्ते सुः। "परमे व्योमन्"। व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक्। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। "या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना"। यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादिप्राप्ते आ। "नताद्ब्राह्मणम्"। नतमिति प्राप्ते आत्। "न युष्मे वाजबन्धवः"। "अस्मे इन्द्रा बृहस्पती"। युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया। धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या। "नाभा पृथिव्याः"। नाभाविति प्राप्ते डा। "ता अनुष्ठ्योच्यावयतात्" (५६)। अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ् आङो ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। "वसन्ता यजेत" वसन्ते इति प्राप्ते आल्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् *। उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। "दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्" ङेरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता। वस्तुतस्तु ङीबन्तात् ङेर्लुक्। ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। आङ्याजयारामुपसंख्यानम् *।"प्र बाहवा सिसृतम्"। बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः। घेर्ङितीति(१८६५०) गुणः। स्वप्नया।

(५६) अनुष्ठया उ भोः च्यावयतात् पृथक्करोतित्यर्थः अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् आङः (टाइत्यस्य) स्थाने ड्यादेशे टिलोपे अनुष्ठ्या इति सिद्धम्।

स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् "स नः सिन्धुमिव नावया"। नावेति प्राप्ते अयाट्। रितस्वरः (७५६४पृ०)।

अमो मश्।७।१।४०।

मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्वात् सर्व्वादेशः। अस्तिसिचइति(७२०पृ०)ईट्। "वधीं वृत्रम्"। अवधिष्मिति प्राप्ते।

लोपस्त आत्मनेपदेषु।७।१।४१।

छन्दसि। "देवा अदुह्र"। अदुहतेति प्राप्ते "दक्षिणतःशये"। शेते इति प्राप्ते। आत्मनेइति किम्? "उत्सन्दुहन्ति"।

ध्वमो ध्वात्।७।१।४२।

"अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्"। वारयध्वमिति प्राप्ते।

यजध्वैनमिति च।७।१।४३।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते। "यजध्वैनं प्रियमेधाः"। वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रमादिकी।

तस्य तात्।७।१।४४।

लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्। "गात्रमस्य नूनं कृणुतात्"। कृणुतेति प्राप्ते। "सूर्य्यञ्चक्षुर्गमयतात्"। गमयतेति प्राप्ते।

तप्तनप्तनथनाश्च। ७। १। ४५।

तस्येत्येव। "शृणोत ग्रावाणः"। शृणुतेति प्राप्ते तप्। सुनो तन "पचतन ब्रह्मवाहसे"। "दधातन द्रविणञ्चित्रमस्मै"। तनप्। "मरुतस्तज्जुजुष्टनः"। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदम् सुश्च। "विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन"। यत्-संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः। अस्तेस्तस्य थनादेशः।

इदन्तो मसि। ७। १। ४६।

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः। इकारउच्चारणार्थः। मसित्य-यमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्। मसइगागमः स्या-दिति यावत्। "नमोभरन्त इमसि"। "त्वमस्माकन्तव स्मसि"। इमाइति स्म इति च प्राप्ते।

क्त्वो यक्। ७। १। ४७।

"दिवं सुपर्णो गत्वाय"।

इष्ट्वीनमिति च। ७। १। ४८।

क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते। "इष्ट्वीनं देवान्"। इष्ट्वा इति प्राप्ते।

स्नात्व्यादयश्च। ७। १। ४९।

आदिशब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते।

"स्विन्नः स्नात्वी मलादिव"। "पीत्वी सोमस्य वावृधे"। स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते।

आज्जसेरसुक्। ७। १। ५०।

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात्। देवासः। ब्राह्मणासः।

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि। ७। १। ५६।

आमो नुट्। "श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्"। "सूतग्रामणीनाम्"।

गोः पादान्ते। ७। १। ५७।

"विद्मा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम्"। पदान्ते किम्? "गवां शता पृक्षयामेषु"। पादान्तेऽपि क्वचिन्न छन्दसि सर्व्वेषां वैकल्पिकत्वात्। "विराजं गोपतिं गवाम्"।

छन्दस्यपि दृश्यते। ७। १। ७६।

अस्थ्यादीनामनङ्। "इन्द्रो दधीचोऽस्थभिः"।

ई च द्विवचने। ७। १। ७७।

अस्थ्यादीनामित्येव। "अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्याम्"।

दृक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि। ७। १। ८३।

एषां नुम् स्यात् सौ। "कीदृङ्ङिन्द्रः" स्ववान्। स्वतावान्। उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य (७।१।१०२)।

बहुलञ्छन्दसि (५७)। ७। १। १०३।

ततुरिः।

हु ह्वरेश्छन्दसि। ७। २। ३१।

ह्वरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात्। "अहुतमसि हविर्धानम्"।

अपरिह्वृताश्च। ७। २। ३२।

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। "अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्"।

सोमे ह्वरितः। ७। २। ३३।

इडागुणौ निपात्येते। "मा नः सोमो ह्वरितः"।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च। ७। २। ३४।

अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते। "युवं शचीभिर्ग्रसितामसुञ्चतम्"। "विष्कभिते अजरे"। "येन स्व स्तभितम्"। "सत्येनोत्तभिता भूमिः"। स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। चते याचने कस गतौ आभ्यां क्तस्येडभावः। "चत्ता इतश्चत्तामुतः"।

(५७) कृतोऽनोऽप्यपूर्वस्यापि वेदे बहुलमुक्तम्।

"त्रिधा हस्तावमश्विना विकस्तम्"। "उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्"। निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः। "एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता"। "ग्राव ग्राभ उत शंस्ता"।"प्रशास्ता पोता"। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते। "वरुतारं रथानाम्" तरुतारम्-वरुतारम्-वरूतारम्। "वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु"। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्। वरूतृशब्दोहि निपातितः ततो ङीपोगतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते। ज्वल दीप्तौ क्षर संचलने टुवम उद्गिरणे अम गत्यादिषु। इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित् पठन्ति। तत्र क्षमूष सहने इति धातुर्बोध्यः। भाषायान्तु ग्रस्तस्कभ्यस्तब्धोत्तब्धचतिततविकसिताः। विशसिता शंसिता शासिता। तरीता--तरिता। वरीता--वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति पाठान्तरे। क्षमति। वमति अमति।

बभूथाऽऽततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगमे।७।२।६४।

"विद्मातमुत्सं यत आबभूथ"। "येनान्तरिक्षमुर्व्वाततन्थ"। "जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्"।"त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ"। भाषायां तु। बभूविथ। आतेनिथ। जगृहिम। ववरिथेति।

सनिंससनिवांसम्। ७। २। ६९।

सनिमित्येतत् पूर्व्वात् सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट्। एत्त्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। पावकादीनाञ्छन्दसि प्र-

त्ययस्थात् कादित्त्वन्नेति वाच्यम् *। "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः" (५८)।

घोर्लोपो लेटि वा। ७। ३। ७०।

"दधद्रत्नानि दाशुषे"। "सोमो ददद्गन्धर्वाय"। "यदग्निरग्नये ददात्"।

मीनातेर्निगमे। ७। ३। ८१।

शिति ह्रस्वः। "प्र-मिणन्ति व्रतानि"। लोके प्र-मीणाति। अस्तिसिचोऽपृक्ते (७२०पृ०)।

बहुलञ्छन्दसि। ७। ३। ९७।

"सर्वमा(५९)इदम्"। ह्रस्वस्य गुणः(१०८पृ०)। जसि च(१०८पृ०)। जसादिषु छन्दसि वावचनम्प्राङ्णौ चङ्युपधायाः*। "अधा शतक्रत्वो यूयम्"। शतक्रतवः। "पश्वे नृभ्यो यथागवे"। पशवे। नाभ्यस्तस्याचीति (७१२पृ०) निषेधे बहुलञ्छन्दसीति वक्तव्यम्*। जुजोषत्।

नित्यं छन्दसि। ७। ४। ८।

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम्॥ अवीवृधत्।

न छन्दस्यपुत्रस्य। ७। ४। ३५।

(५८) लोके तु प्रत्ययस्थकात् पूर्वस्याकारस्येत्त्वं (२११पृ०सू०) तेन पाविका-इत्येव।

(५९) इदं सर्वम् आः आमोदित्यर्थः असेर्लङि ईडभावे रूपसिद्धिः।

पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न। मित्रयुः। क्याच्छन्दसीति(७४८८सू०)उः। अपुत्रस्य किम्? "पुत्रीयन्तः सुदानवः" अपुत्रादीनामिति वाच्यम्॥। "जनीयन्तोऽन्वग्रवः"। जनमिच्छन्त इत्यर्थः।

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। ७। ४। ३६।

एते क्यचि निपात्यन्ते। भाषायान्तु उप्रत्ययाभावात् दुष्टीयति। द्रविणीयति। वृषीयति रिष्टीयति।

अश्वाघस्यात्। ७। ४। ३७।

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि। "अश्वायन्तो मघवन्"। "मा त्वा वृका अघायवः"। न च्छन्दसीति(७५२३सू०) निषेधो न ईत्वमात्रस्य, किन्तु दीर्घस्यापीति। तत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम्।

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके। ७। ४। ३८।

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम्। "देवायन्तो यजमानाः"। "सुम्नायान्तो हवामहे"। इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति। किञ्च। ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः। यजुषीति किम्? "देवाञ्जिगाति सुम्नयुः"। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततोभवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः।

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ।

"सपूर्व्वया निविदा कव्यतायोः"।"अध्वर्युं वा मधुपाणिम्"। दमयन्तं पृतन्युम् । दधातेर्हिः (७२६०पृ०) जहातेश्च क्त्वि (७४६४पृ०) ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ।

हित्वा शरीरम् हीत्वा वा ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ।

सु-वसु-नेम-एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वन्निपात्यते। "गर्भं माता सुधितं वक्षणासु"। "वसुधितमग्नौ"। "नेमधिता न पौंस्या"। क्तिन्यपि दृश्यते"।'उत श्वेतं वसुधितिन्निरेके'।"धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते"। धत्स्वेति प्राप्ते। "सुरेता रेतो धिषीय"। आशीर्लिङ् इट् इटोऽत् धासीयेति प्राप्ते। अपो भि (१८२पृ०)। मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्"। "माद्भिः शरद्भिः"। स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते। स्ववद्भिः। अवतेरसुन्। शोभनमवो येषान्ते स्ववसः। तु इति सौत्रोधातुस्तस्मादसुन्। स्वन्तवो येषान्ते। स्वतवद्भिः। "समुषद्भिरजायथाः"। मिथुनेऽसिः (७४२०पृ०)। वसेः किच्चेत्यसिप्रत्ययइति हरदत्तः। पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति (७४२०पृ०) प्रागेवाख्यातम्। न कवतेर्यङि (७२८पृ०)।

कृपेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ।

यङि अभ्यासस्य चुत्वन्न। करीकृप्यते।

दाधर्त्तिदर्द्धर्त्तिदर्द्धषिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च। ७। ४। ६५।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयः धृञोधारयतेर्व्वा। भवतेर्य्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः। तेन भाषायां गुणोलभ्यते। तिजेर्य्यङ्लुगन्तात्तङ्। इयर्त्तेर्लटि हलादिशेषापवादेन रेफस्य लत्वम्, इत्त्वाभावश्च निपात्यते। "अलर्षि युध्मं खजकृत् पुरन्दर"।। सिपा निर्द्देशो न तन्त्रम्। "अलर्त्ति दक्ष उत"। फणतेराङ्पूर्व्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते। "अन्वापनीफणत्"। स्यन्देः संपूर्व्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्। धातुसकारस्य षत्वम्। करोतेर्य्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः। करिक्रत्। क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च। "कनिक्रदज्जनुषम्"। अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्त्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः रिगागमश्च। "यो भरिभ्रदोषधीषु"। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च। "दविध्वतो रश्मयः सूर्य्यस्य"। द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्त्वं विगागमश्च। "दविद्युतद्दीद्यत् शोशुचानः"। तरतेःशतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः। "सद्योजातरित्रतः"। सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक्। मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक्। गमेराङ्पूर्वस्य लटि

स्तावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च। "वञ्चन्ती वेदागनीगन्ति कर्म्म"।

सस्वेति निगमे। ७। ४। ७४।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वन्निपात्यते। "ऋषिः सस्व स्थविरम्"। सुषुवेइति भाषायाम्।

बहुलं छन्दसि। ७। ४। ७८।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि। "पूर्णां विवष्टि"। वशेरेतद्रूपम्

इति सप्तमोऽध्यायः।

प्रसमुपोदः पादपूरणे। ८। १। ६।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे। "प्रप्रायमग्नि"। "संसमिद्युवसे"। "उपोप मे परामृश"। "किन्नोदुदु हर्षसे"।

छन्दसीरः। ८। २। १५।

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्म्मस्य वः स्यात्। "हरिवते हर्य्यश्वाय"। गीर्व्वान्।

अनो नुट्। ८। २। १६।

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः"। "अस्थन्वन्त यदनस्था"।

नाद्घस्य। ८। २। १७।

नान्तात् परस्य घस्य नुट्। "सुपथिन्तरः"। भूरिदावन्स्तुड्वाच्यः *। "भूरिदावत्तरोजनः"। ईद्रथिनः *। "रथीतरः। "रथीतमं रथीनाम"।

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि। ८। २। ६१।

सदेर्नञ्पूर्व्वान्निपूर्व्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते। "नसत्तमञ्जसा"। "निषत्तमस्य चरतः"। असन्नन्निषण्णमिति प्राप्ते। उन्देर्नञ्पूर्व्वस्यानुत्तम्। प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा। सूर्त्तमिति सृ इत्यस्य। गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य।

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि। ८।२। ७०।

रुर्वा रेफो वा। अम्न(६०) एव-अम्नरेव। ऊध एव-ऊधरेव। अवएव-अवरेव।

भुवश्च महाव्याहृतेः। ८। २। ७१।

भुव इति-भुवरिति।

ओमभ्यादाने। ८। २। ८७।

ओँ शब्दस्य प्लुतः स्यात् आरम्भे। "ओम् ३ अग्निमीले पुरोहितम्"। अभ्यादाने किम्? "ओमित्येकाक्षरम्"।

---

(६०) अम्नस् शब्द ईषदर्थे ससजुषोरिति (७७सू०) रुत्वप्राप्ते रुत्वार्थं निपातनम्।

ये यज्ञकर्म्मणि। ८। २। ८८।

ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम्? "ये जजामहे ३"।

प्रणवष्टेः। ८। २। ८९।

यज्ञकर्म्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। "अपां रेतांसि जिन्वतोम्" ३। टेः किम्? हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत्।

याज्यान्तः। ८। २। ९०।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। 'जिह्वामग्ने! चकृषे हव्यवाह' ३। अन्तः किम्?। याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात्। सर्व्वान्तस्य चेष्यते।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः।८।२।९१।

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। "अग्नयेऽनुब्रू ३ हि"। "अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य"। "अस्तु श्रौ ३ षट्"। "सोमस्याग्ने वीही वौ ३ षट्"। "अग्निमा ३ वह"।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च। ८। २। ९२।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात् परस्य च। "ओ ३ श्रा ३ वह"। नेह। 'अग्नीदग्नीन् विहर"। "वर्हिस्तृणीहि"।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः। ८। २। ९३।

प्लुतः। अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि। पृष्टेति किम्? कटं करिष्यति हि ३। हेः किम्? करोमि ननु।

---

(६१) याज्यानुवाककाण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः।

निगृह्यानुयोगे च(६२)। ८। २। ९४।

अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतो वा। अद्यामावास्येत्यात्थ ३। अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते।

आम्रेडितम्भर्त्सने। ८। २। ९५।

दस्योदस्यो! ३ घातयिष्यामि त्वाम्। आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् (६३)। चौर३चौर!।

अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम्। ८। २। ९६।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं प्लवते। अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। तिङ् किम्? अङ्ग देवदत्त? मिथ्या वदसि। आकाङ्क्षं किम्? अङ्ग पच। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सन इत्येव। अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि।

विचार्य्यमाणानाम्। ८। २। ९७।

वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ (६४)। न होतव्य ३ मिति। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्य्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः।

(६२) स्वमतात् प्रच्यावनं निग्रहस्तस्यैव निर्युक्तिकत्वप्रतिपादनमनुयोगः। निगृह्येति ल्यबन्तम् अद्यामावास्येति केनचित् प्रतिज्ञाते युक्तिभिस्तं निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्येत्यात्थेत्युदाहरणम्।

(६३) द्विरुक्तसमुदायमध्येऽवयवभागस्यापि भवतीत्यर्थः।

(६४) सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य प्लुतत्वे प्रकृतिवद्भावेन, इत्यस्य पृथक्त्वम्।

पूर्वन्तु भाषायाम्। ८। २। ९८।

विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु ३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्व्वयोगश्छन्दसीति-ज्ञायते।

प्रतिश्रवणे च। ८। २। ९९।

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। गां मे देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३। दत्त किमात्थ ३।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः। ८। २। १००।

अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत ३ इ!। पट ३ उ!। अग्निभूते! पटो! एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक ३!।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने। ८। २। १०१।

वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। अग्निचिद्भाया ३ त्। अग्निचिदिव भायात्। उपमार्थे किम्? कथञ्चिदाहुः। प्रयुज्यमाने किम्? अग्निर्माणवको भायात् (९५)।

उपरिस्विदासीदिति च। ८। २। १०२।

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरि स्विदासी ३ त्। अधः-

---

(९५) अग्निरिव माणवक इत्यर्थः। इहोपमार्थस्य गम्यत्वेऽपि चिच्छब्दाप्रयोगान्न प्लुतत्वम्।

खिदासी ३ दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानाम् (५।१।०८।) इत्युदात्तः प्लुतः ।

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३।

स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम्- अभिरूपक ३ अभिरूपक ? रिक्तन्ते आभिरूप्यम् । सम्मतौ- अभिरूपक ३ अभिरूपक ! शोभनोऽसि । कोपे-अविनीतक ३ अविनीतक ! इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म !। कुत्सने- शाक्तीक ३ शाक्तीक ! रिक्ता ते शक्तिः ।

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।१०४।

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचार (६६) भेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनञ्च तात !। व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।८।२।१०५।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने- अगमः ३ पूर्व्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्व्वपदानामयम् । आख्याने अगम३ः पूर्व्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६।

(६६) क्रियापदं व्याचष्टे आचारभेदे इति आचारलङ्घने इत्यर्थः ।

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवा-विदुतौ भवेते। ऐ ४ तिकायन!। औ ४ पगव!। चतु-र्मात्रावत ऐचौ सम्पद्येते।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ।८।२।१०७।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव *। प्रश्नान्ते-अगमः ३ पूर्व्वां ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूत३इ!। अभिपूजिते-भद्रं करोषि पट३उ!। विचार्य्यमाणे--होतव्यन्दीक्षितस्य गृह३इ। प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ!। याज्यान्ते-स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ। परिगणनं किम्? विष्णुभूते! ३ घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणन्तु कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ ३ रिति अप्रगृह्यस्य किम्? शोभने माले ३!। आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः *। अग्न ३ इ! पत्नीव।

तयोर्य्वावचि संहितायाम्।८।२।१०८।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न ३! याशा। पट! ३ वाशा। अग्न!३ यिन्द्रम्। पट! ३ वुदकम्। अचि किम्? अग्न ३ इ!। संहितायां किम्? अग्न ३ इ! इन्द्रः। संहितायामित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वाद-

यमारम्भः। सवर्णदीर्घस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् यव-योरसिद्धत्वात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (३५४१सू०) इत्यस्य बाधनार्थो वा।

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि। ८। ३। १।

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् अलोऽन्त्यस्येति (२९सू०) परिभाषया नकारस्य। "इन्द्र मरुत्व! इह पाहि सोमम्"। "हरिवो (६७) मे दिनं त्वा"। छन्दसीरइति (३५२७सू०) वत्वम्।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च। ६। १। १२।

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते। "मीढ्वस्तोकाय तनयाय"। वनउप संख्यानम्॰। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम्। अनुबन्ध परिभाषा तु नोपतिष्ठते अनुबन्धस्येहानिर्देशात्। "यस्त्वा यतं वसुना प्रातरित्वः"। इणः क्वनिप्।

उभयथर्क्षु। ८। ३। ८।

अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा। पस्पूँस्तांश्चक्रे-पस्पून्ताश्चक्रे।

दीर्घादटि समानपदे। ८। ३। ९।

दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपदस्थौ स्याताम्। "देवा अच्छा सुमती"। "महाइन्द्रो य ओजसा"। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह। "आदित्यान् याचिषामहे"।

(६७) हरयो विद्यन्ते यस्येति विग्रहे छन्दसीरइतीवर्णान्तस्य मतुपो वत्वे संबुद्धेरेकवचने हरिवन्निति स्थितेऽनेन रुत्वम्।

आतोऽटि नित्यम्। ८। ३। ३।

अटि परतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः। महाँ इन्द्रः। तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते। तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः। एवञ्च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम्।

स्वतवान् पायौ। ८। ३। ११।

रुर्वा। "भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने"।

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः। ८। ३। ४९।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितञ्च वर्ज्जयित्वा। "अग्ने त्रातऋतस्कविः"। "गिरिर्न्न विश्वतस्पृथुः"। नेह (६८) "वसुनः पूर्व्यःपतिः"। अप्रेत्यादि किम्? "अग्निः प्रविद्वान् पुरुषःपुरुषः"।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः। ८। ३। ५०।

विसर्गस्य सः स्यात्। "प्रदिवो अयस्कः"। "यथा नोवस्यसस्करत्"। "सुपेशसस्करति"। "उरु णस्कृधि"। "सोमन्न चारुम्मघवत्सु नस्कृतम्"। अनदितेरिति किम्? "यथानो अदितिः करत्।

पञ्चम्याः पराध्यर्थे। ८। ३। ५१।

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः। "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे"। अध्यर्थे किम्? "दिवस्पृथिव्याः पर्य्योजः"।

(६८) वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया क्वचिन्नेत्याह नेहेति।

पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ।

पञ्चम्यादृत्येव । "सूर्य्यो नो दिवस्पातु" ।

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।८।३।५३।

"वाचस्पतिं विश्वकर्म्माणम्"। "दिवस्पुत्राय सूर्य्याय" । "दिवस्पृष्टं भन्दमानः"। "तमसस्पारमस्य"। "परिवीत इडस्पदे" । दिवस्पयो दिधिषाणाः । "रायस्पोषं यजमाने नु" ।

इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ।

पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पुत्रः—इडायाःपुत्रः । इडायास्पदे- इडायाःपदे । निसस्तपतावनासेवने(७।०२५०)। निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् ।"निष्टप्तं रक्षः" "निष्टप्ता अरातयः" । अनासेवने किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यःस्यात् तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः ।"त्रिभिष्ट्वन्देव ! सवितः" ।। तेभिष्ट्व "आभिष्टे"। "अपस्वग्ने सधिष्टव"। "अग्निष्टद्विश्वम्"। "द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् ? "तदग्निस्तदर्य्यमा" । "यन्म आत्मनोनिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह जातवेदा विचर्षणिः अत्राग्निरिति पूर्व्वपादस्यान्तो नतु मध्यः ।

यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ।

युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । "अर्च्चिर्भिष्ट्वम्" अ-

ग्निष्टेऽग्रम्"। "अर्चिभिष्टतच्च,,। पचे अर्चिभिस्त्वमित्यादि।

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि। ८। ३। १०५।

नृभिष्टुतस्य-नृभिस्तुतस्य। गोष्टोमम्-गोस्तोमम्। पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्।

पूर्व्वपदात्। ८। ३। १०६।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य षो वा। "यदिन्द्राग्नी ! दिविष्ठः युवां हि स्थः स्वर्पती,,।

सुञः। ८। ३। १०७।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः। "ऊर्द्ध ऊ-षु णः"। "अभी षु णः,,।

सनोतेरनः। ८। ३। १०८।

"गोषा इन्द्रोन्टषा असि"। अनः किम् ? गोसनिः।

सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च। ८। ३। १०९।

पृतनाषाहम्। ऋताषाहम्। चात्। ऋतीषाहम्।

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि।८।३।११९।

सस्य मूर्द्धन्यः। न्यषीदत्-न्यसीदत्। व्यषीदत्-व्यसीदत्। अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत्।

छन्दस्यृदवग्रहात्। ८। ४। २६।

ऋकारान्तादवग्रहात् (६९) परस्य नस्य णः । नृमणाः पितृयाणम् ।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः (७०) । ८ । ४ । २७ ।

धातुस्थात् । "अग्ने रक्षा (७१) णः" । "शिक्षा णोऽस्मिन्" । "उरु णस्कृधि" । अभी-षु णः । "मो षु णः" * ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ स्वरप्रकरणम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम् । ६ । १ । १५८ ।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्ज्जयित्वा शेषन्तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति (७५७पृ०) धातुत्वे धातुस्वरेण (७५४४पृ०सू०)यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् * । तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वरः । आय-

---

(६९) समासे पदान्तोऽवग्रहः ।

(७०) धातुस्थनिमित्तात् उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्यस्य णत्वं स्यादित्यर्थः ।

(७१) रक्षा शिक्षा इति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं द्व्यचोऽतस्तिङ इति (७५१५पृ०) दीर्घः ।

प्रत्ययस्य स्वरस्य न शिष्यते। अन्यत्रेति किम्? "यज्ञं यज्ञमभिष्टये गृणीतः"। अत्र सति शिष्टोपि आद्युत्वस्य स्वरो न शिष्यते किन्तु तस्यैव।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। ६।१।१६१।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात्। "देवीं वाचम्"। अत्र ङीबुदात्तः (१)।

चौ। ६।१।२२२।

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः। "देवद्रीचीं नयत देवयन्तः"। अतद्धितइति वाच्यम्०। दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वरएवात्र।

आमन्त्रितस्य च। ६।१।१९८।

आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात्। अग्न! इन्द्र! वरुण! मित्रदेवाः!।

आमन्त्रितस्य च। ८।१।१९।

पदात् परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात्। प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः। "इमं मे गङ्गे! यमुने! सरस्वति!। अपादादौ किम्? "शुतुद्रि स्तोमम्"। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्(१७७पृ०)। अग्न! इन्द्र!। अ(२)

---

(१) अनुदात्तौ सुप्पितावित्युक्तेः(३५५९पृ०)ङीपोऽनुदात्तत्वेऽपि तस्मिन् परे देवेतिप्रत्ययस्वरस्य उदात्तस्य लोपान्ङीप उदात्तत्वम्।

(२) अत्र अग्न इन्द्र वरुणेत्यादौ प्रागुक्तोदाहरणे इत्यर्थः।

तेन्द्रादीनान्निघातोन पूर्व्वस्याविद्यमानत्वेन पदात् परत्वाभावात् । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्(१७६९०) । समाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्व्वमविद्यमानवन्न । अग्ने ! तेजस्विन् ! । अग्ने त्रातः ! । सामान्यवचनं किम् ? पर्य्यायेषु मा भूत । अग्नेय ! देवि ! सरस्वति ! ।

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ।

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्व्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । "देवीः षडुर्व्वीरुरु णः कृणोत" । अत्र देवीनां विशेषणं षड़िति ।"देवाः शरण्याः" । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ।

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे । २ । १ । २ ।

सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्त्तव्ये । "द्रवत्पाणी शुभस्पती" । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । "यत्ते दिवो दुहितर्म्मर्त्तं भोजनम्" । इह हि दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । "परशुना वृश्चन्" । षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् * । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकन्तद्वाचकञ्चेति परिगणनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । "अयमग्ने ! जरिता" । 'एतेनाग्ने ! ब्रह्मणा' । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ।

पूर्व्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॰।"आ ते पितर्म्मरुताम्"। "प्रति त्वा दुहितर्द्दिवः"। अव्ययानान्न ॰। उच्चैरधीयान !। अव्ययीभावस्य त्विष्यते। उपाग्न्यधीयान !।

उदात्तस्वरितयोर्य्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। ८।२।४।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्वाशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः। ८।२।५।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात्।"क्व वोऽश्वाः"। "क्वावरम्मरुतः"।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ। ८।२।६।

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्व्वसूत्रेणोदात्तः।"वीदं ज्योतिर्हृदये"। "अस्य श्लोको दिवीयते"। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किञ्च एङः पदान्तादिति (५२४०)पूर्व्वरूपे स्वरित एव। 'तेऽवदन्'।'सोऽयमागात्"। उक्तञ्च प्रातिशाख्ये। "इकारयोश्च(२) प्रश्लेषे चैप्राभिनिहृतेषु चेति"।

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। ८।४।

(२) इकारयोरेकादेशे द्वयोरपि ह्रस्वयोरन्यतरदीर्घे तु नेत्यर्थः

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । "अग्निमीले" । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ।"तमीशानासः" ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।८।४।६७।

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। "प्रयआवः" । "क्व वोऽश्वाः ३ "। "क्वा३भीशवः" ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ।१।२।३३।

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात्। त्रैस्वर्य्यापवादः । आगच्छ भो माणवक ! ।

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसमासु ।१।२।३४।

यज्ञक्रियायां मन्त्रएकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्ज्जयित्वा ।"अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्" । यज्ञेति किम् ? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् ? "ममाग्ने ! वर्चोविहवेष्वस्तु"। जपो नाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोड़श ओकाराः गीतिषु सामाख्याः ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः।१।२।३५।

यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्दउच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।

विभाषा छन्दसि ।१।२।३६।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायान्त्वैस्वर्यम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः।१।२।३७।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्म्मणीति (७५४२पृ०) विभाषा छन्दसीति(७५४२०)च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्य चोदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्योऽयम्। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्। नचैकादेश उदात्तेनोदात्तइति(७५४१पृ०)सिद्धे पुनरत्वेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यं तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः। असावित्यन्तः *। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते। अमुष्येत्यन्तः *। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमञ्च *। चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्य*। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः।१।२।३८।

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ! ब्रह्माणः ! आगच्छत।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्।१।२।३९।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। "इमं मे गङ्गे! यमुने! सरस्वति"!।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। १। २। ४०।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्। "सरस्वति! शुतुद्रि! व्यचच्चयत्स्वः। तस्य परमाम्रेडितम् (३६४)

अनुदात्तञ्च। ८। १। ३।

द्विरुक्तस्य पररूपमनुदात्तं स्यात्। "दिवेदिवे"।

इति साधारणस्वराः।

धातोः। ६। १। १६२।

अन्तोदात्तः स्यात्। "गोपायतन्नः"। "असि सत्यः"।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि। ६। १। १८८।

स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात्। स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः (७।२२४पृष्ठादौ)। स्वपन्ति। श्वसन्ति। हिंसन्ति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता। ङित्येवेष्यते। नेह। स्वपानि। हिनसानि।

अभ्यस्तानामादिः। ६। १। १८९।

अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः। "ये ददति प्रिया वसु"। "परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते"। "दधानाइन्द्रे"।

अनुदात्ते च। ६। १। १९०।

अविद्यमानोदात्ते लसार्व्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः। "दधासि रत्नं द्रविणञ्च दाशुषे"।

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्व्वं पिति। ६। १। १९२।

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्व्वधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात्। "योऽग्निहोत्रं जुहोति"। "मम तु नः परिज्मा"। "ता यज्ञीरं दधनत्"। "जागर्षि त्वम्"।

लिति। ६। १। १९३।

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम्। चिकीर्षकः।

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। ६। १। १९४।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयंलोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः।

अचः कर्त्तृयकि। ६। १। १९५।

उपदेशेऽजन्तानां कर्त्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव।

चङ्यन्यतरस्याम्। ६। १। २१८।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा। "मा हि चीकरताम्"। धा त्वकारउदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः।

इति धातुस्वराः।

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः(१) । ६ । १ । १५९ ।

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्ष इति शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

उञ्छादीनाञ्च । ६ । १ । १६० ।

अन्त उदात्तः स्यात् उञ्छादिषु (२) युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च "वैश्वानरः कुशिकेभि-र्युगेयुगे" । अन्यत्र "योगे योगे तव स्तरम्" । भक्षशब्दो घञ-न्तः । "गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः" । उत्तमशश्वत्तमावपि । "उदुत्तमं वरुण !" "शश्वत्तममीळते" ।

चतुरः शसि । ६ । १ । १६७ ।

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । "चतुरः कल्पयन्तः" । अचि र (१२०४०)इति आदेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् (उ४२०४०) । नित्त्वादाद्युदात्तता ।

झल्युपोत्तमम् । ६ । १ । १८० ।

(१) एतत्प्रकरणे प्रातिपदिकस्वरा उच्यन्ते ते च प्रायेण तत्तद्विहितप्रत्यय बलेनैव ज्ञेया उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे तत्तत्प्रत्ययैः, अव्युत्पत्तिपक्षे फिट्सूत्रैरिति (उ५५१सूत्रादौ) बोध्यम् ।

(२) उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज जल्प जप बुध युग (गरो दूष्ये ग०) (वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे ग०) (स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ग०) (वर्त्तनिः स्तोत्रे ग०) (दरः श्वभ्रे ग०) (साम्ब तापौ भावगर्हायाम् ग०) (उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र) भक्ष गम्भ भोग मन्थ उञ्छादि ।

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात्। "अध्वर्युभिः पञ्चभिः"। "नवभिर्वाजैर्नवती च"। "सप्तभ्योजायमानः"। "आदशभिर्विवस्वतः"। उपोत्तमं किम्? "आषड्भिर्हूयमानः"। "विश्वैर्देवैस्त्रिभिः"। झलि किम्? "नवानां नवतीनाम्"।

विभाषा भाषायाम्। ६। १। १८१।

उक्तविषये।

सर्व्वस्य सुपि। ६। १। १९१।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात्। "सर्वे नन्दन्ति यशसा"।

ञ्नित्यादिर्नित्यम्। ६। १। १९७।

ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात्। "यस्मिन् विश्वानि पौंस्या"। पुंसः कर्म्मणि ब्राह्मणादित्वात्(६५४सू०)ष्यञ्। "सुते दधिष्व नश्चनः"। चायतेरसुन्। चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति (उ४२६सू०) चकारादसुनो नुडागमश्च।

पथिमथोः (३)सर्वनामस्थाने। ६। १। १९९।

आदिरुदात्तः स्यात्। अयं पन्थाः। सर्वनामस्थाने किम्? "ज्योतिष्मतः पथोरक्ष"। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम्।

(३) पथिमथिशब्दावुणादीनिप्रत्ययान्तौ ततःप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते-ऽयं विधिः।

अन्तश्च तवै युगपत्।६।१।२००।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ स्तः। "हर्षसे दातवा उ"।

क्षयो निवासे।६।१।२०१।

आद्युदात्तः स्यात्। "स्वे क्षये शुचिव्रत"। एरच्(७४४२सू०)। क्षः।

जयः करणम्।६।१।२०२।

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात्। जयत्यनेन जयोऽश्वः।

वृषादी(४) नाम्न।६।१।२०३।

आदिरुदात्तः। आकृतिगणोऽयम्। "वाजेभिर्वाजिनीवती"। "इन्द्रं वाणी"।

संज्ञायामुपमानम्।६।१।२०४।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः। चञ्चेव चञ्चा। कनोऽत्र(७१२६०सू०) लुप्। एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति। संज्ञायाम् किम्? अग्निर्माणवकः। उपमानं किम्? चैत्रः।

निष्ठा च द्व्यजनात्।६।१।२०५।

---

(४) वृष जन ज्वर ग्रह हय गय नय ताय तय चय अम वेद सूद अंश गुहा (शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्म्मणोः म०) मन्त्र शान्ति काम याम नारा धारा कारा वह कल्प पाद। वृषादिः आकृतिगणत्वात् अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम्।

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो नत्वाकारः। दत्तः। द्व्यच् किम्? चिन्तितः। अनात् किम्? घ्रातः। संज्ञाया मित्यनुवृत्तेर्नेह। कृतम्। हृतम्।

शुष्कधृष्टौ। ६। १। २०६।

एतावाद्युदात्तौ स्तः। असंज्ञार्थमिदम्। "अतसन्न शुष्कम्"।

आशितः (५)कर्त्ता। ६। १। २०७।

कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः। "कृषन्नित् फाल आशितम्" (६)।

रिक्ते विभाषा। ६। १। २०८।

रिक्तशब्दे आदिरुदात्तः। रिक्तः। संज्ञायान्तु निष्ठा च द्व्यज-नादिति (७५४८पृ०) नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्व्वविप्रतिषेधेन।

जुष्टार्पिते च छन्दसि। ६। १। २०९।

आद्युदात्ते वा स्तः।

नित्यं मन्त्रे। ६। १। २१०।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम्। "जुष्टोदमूनाः षलरश्चाङ्करर्पितम्" इत्यादेः पूर्व्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया

---

(५) अकर्म्मकादशेः कर्त्तरि क्त उपधादीर्घत्वानेनैव सूत्रेण निपात्यते इति भाष्ये स्थितम्। मनो०

(६) कृषन् कर्षं कुर्व्वन् फालः कर्षीवलमाशितं भोक्तारं करोतीत्यर्थः।

विपरीतापादनायोगात्। "अर्पिताः (७) षष्टिर्न चलाचलाः" इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च।

युष्मदस्मदोर्ङसि। ६। १। २११।

आदिरुदात्तः स्यात्। "न हि षस्तव नो मम"।

ङयि च। ६। १। २१२।

"तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः पवताम्"।

यतोऽनावः। ६। १। २१३।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यचः आदिरुदात्तो नावं विना। "युञ्जन्त्यस्य काम्या"। कमेर्णिङन्तादचो यत् (उ२००पृ०)।

ईडवन्दवृशंसदुहां (८) ण्यतः। ६। १। २१४।

एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। "ईड्योनूतनैरुत"। "आजुह्वान ईड्योवन्द्यश्च"। "श्रेष्ठन्नो धेहि वार्य्यम्"। "उक्थमिन्द्राय शंस्यम्"।

विभाषा वेण्विन्धानयोः (९)। ६। १। २१५।

आदिरुदात्तो वा। "इन्धानो अग्निम्"।

---

(७) न केवलं गतार्थत्वं सूत्रारम्भे दोषोऽप्यस्तीत्याह अर्पिताइति।

(८) पूर्वसूत्रे निरनुबन्धस्य यतो ग्रहणात् ण्यदन्तस्याप्रसक्तौ तित्स्वरे (उ५६२पृ०) प्राप्तेऽयमारम्भः।

(९) वेणुशब्दस्य, अजिवृरीभ्यो निच्चेति (उ४०४पृ०) णुप्रत्ययस्य निच्वोक्त्या निच्वे न(उ५४७पृ०सू०)नित्यमाद्युदात्ते प्राप्ते इन्धानशब्दस्य चानशन्ततया चित्त्वात् (उ५५९पृ०सू०) अन्तोदात्ते प्राप्ते इदं वचनम्।

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। ६। १। २१६।

आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्। ६।१। २१९।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती।

अन्तोऽवत्याः। ६। १। २२०।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः। वेत्रवती। ङीपः पित्त्वात् (उ५५८९०सू०) अनुदात्तत्वं प्राप्तम्।

ईवत्याः। ६। १। २२१।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत्। अहीवती। मुनीवती।

अथ फिट्सूत्राणि।

फिषोऽन्तउदात्तः १। प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्तउदात्तः स्यात्। उच्चैः। पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् २। एतदर्थानामन्तउदात्तः। पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्य्यायाः। लघावन्त इति (उ५५५पृ०) प्राप्ते। पालङ्कोव्याधिघातआरेवतआरग्वध इति पर्य्यायाः। अम्बार्थः माता। उनर्वन्नन्तानामाद्युदात्ते (उ५५५पृ०) प्राप्ते। सागरः समुद्रः। गेहार्थानामस्त्रियाम् ३। गेहम्। नब्विषयस्येति (उ५५४४पृ०) प्राप्ते। अस्त्रियां किम्? शाला, आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्य्युदासात् ज्ञापकात्। गुदस्य च ४। अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियां किम्? "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः"। स्वाङ्ग-

शिटामदन्तानामिति(७५५४सू०)अन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम्। ततष्टाप्। ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ५। धकारयकारपूर्वयोऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्रीविषयवर्णेति(७५५५सू०)प्राप्ते। छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति(७५५७सू०) आद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्? वाक्यम् यत्अन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्(७५५७सू०वा०)। विषयग्रहणं किम्? इभ्या क्षत्रिया। यतोऽनाव (७५५०सू०) इत्याद्युदात्तइभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति(७५५७सू०)मध्योदात्तः। खान्तस्याश्मादेः ६। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते(७५५४सू०)प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषस्तस्य कृत्रिमत्वात् खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्(७५५५सू०)इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति(७५५४सू०)प्राप्ते। अश्मादेः किम्? शिखा। मुखम्। मुखस्य स्वाङ्गशिटामितिनब्विषयस्येति (७५५४सू०) वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शीङो ह्रस्वश्चेति (७४२६सू०) उणादिषु यस्य निन्त्वोक्तेः अन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति (७५५४सू०) वा बोध्यम्। बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ७। एषामन्त उदात्तः स्यात्। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। नित्त्वादाद्युदात्ते(७५४७सू०)प्राप्ते। "बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन"। "यद्वंहिष्ठन्नाति विधे" इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः। संवत्सरः। अव्ययपूर्वपदप्रकृति (७४२७सू०) स्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। सप्ततिः। अशीतिः। लघावन्त इति(७५५५सू०)प्राप्ते। चत्वारिंशत्। इहापि प्राग्वत्। अभ्युत्था। नाप्रक्षथस्ययोः ८। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः। थाथादिस्वरेण (७५९८सू०) गतार्थमेतत्।

दक्षिणस्य साधौ ६। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वा-
भावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटाम्(७५५४८०)इत्या-
द्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त(७५५५८०)इति गुरुरुदात्तः।
'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति' कोशः। स्वाङ्गा-
ख्यायामादिर्वा १०। इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्य्यायेणोदात्तौ
स्तः। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्? । प्रत्यङ्मुखमा-
सीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। छन्दसि च ११। अस्वा-
ङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्य्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ। कृष्ण-
स्यामृगाख्या चेत् १२। अन्तउदात्तः। वर्णानान्तणेत्याद्युदा-
त्ते(७५५५८०)प्राप्ते। अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीही-
णाम्। "कृष्णो नो नाव वृषभः"। मृगाख्यायान्तु "कृष्णकर्षिः।
शुक्लगौरयोरादिः १४। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुव-
र्त्ततइति तु युक्तम्। 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यत्रान्तोदात्तद-
र्शनात्। अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः १५। अङ्गुष्ठस्य
स्वाङ्गानामकुर्व्वादीनामिति(७५५६८०)द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्तउदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति
तेन लोके आद्युदात्ततैत्याहुः। पृष्ठस्य च १६। छन्दस्यन्त-
उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्ठम्। अर्जुनस्य तृणाख्या
चेत् १७। उनर्वन्नान्तानाम्(७५५५८०)इत्याद्युदात्तस्यापवादः।
अर्य्यस्य स्वाम्याख्या चेत्१८।यान्तस्यान्त्यात् पूर्व्वमिति(७५५७८०)
यतोऽनाव इति(७५५०८०)वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्। आशाया-
अदिगाख्या चेत् १९। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अतएव
ज्ञापकाद्दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता। "इन्द्र आशाभ्यस्परि"।

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् २०। अन्त उदात्तः स्यात्। अश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति(उ५५५४०)प्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते(उ५५७४०)प्राप्ते वचनम्। न कुपूर्वः कृत्तिकाख्या चेत् २१। अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वाय आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका अङ्कुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तता नेत्याहुः। घृतादीनाञ्च २२। अन्तउदात्तः। "घृतं मिमिक्षे"। आकृतिगणोऽयम्। ज्येष्ठकनिष्ठयोर्व्वयसि २३। अन्त उदात्तः स्यात्। "ज्येष्ठ आह चमसा"। "कनिष्ठ आह चतुरः"। वयसि किम्? ज्येष्ठः श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पिष्ठः। इह नित्वादाद्युदात्तः (उ५४७४०सू०) एव। विल्वतिष्ययोः स्वरितो वा २४। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः।

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः।

अथादिः प्राक् शकटेः१। अधिकारोऽयम् शकटिशकव्योरिति (उ५५७४०)यावत्। ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य २। आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः। तनुः। नब्विषयस्यानिसन्तस्य ३। "वनेन वयः"। इसन्तस्य तु सर्पिः। नप् नपुंसकम्। तृणधान्यानां च द्व्यषाम् ४। द्व्यचामित्यर्थः। कुशा। काशाः। माषाः। तिलाः। बह्वचान्तु गोधूमाः। नः संख्यायाः ५। पञ्च। चत्वः। स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ६। शिट् सर्व्वनाम। "क

र्णाभ्यां चुचुकाधि'। 'ओष्ठाविव मधु'। 'विश्वो विहायाः'। प्राणिनां कुपूर्वम् ७। कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। 'शुकेषु मे'। प्राणिनां किम्? 'क्षीरसर्पिर्मधूदकम्'। खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ८। खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः। उनर्वन्नन्तानाम् ९। उन-'वरुणं वोऽरिशादसम्'। ऋ—'स्वसारन्त्वा कृणवै'। वन्—'पीवानं मेषम्'। वर्णानान्तणतिनितान्तानाम् १०। आदिरुदात्तः। एतः हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्। ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ११। ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः। अक्षस्यादेवनस्य १२। आदिरुदात्तः। "तस्य नाक्षः"। देवने तु। "अक्षैर्मा दीव्य"। अर्द्धस्यासमद्योतने १३। अर्द्धं ग्रामस्य। समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः। पीतद्वर्थानाम् १४। आदिरुदात्तः। पीतद्रुः। सरलः। ग्रामादीनाञ्च १५। ग्रामः। सोमः। यामः। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य १६। चञ्चेव चञ्चा। स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा। न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् १७। एषामुपमेयनामादिरुदात्तो न। ताल इव तालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः। सिंहः। महिषः। राजविशेषस्य यमन्वा चेत् १८। यमन्वा वृद्धम्*। आङ्ग उदाहरणम्। अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः १९। अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वचकस्य गुरुरुदात्तः। कल्याणः। कोलाहलः। स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् २०। एषामक्षराणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयः—मल्लिका।

* वृद्धिर्यस्या चामादेस्तद्वृद्धमिति १, १, ७३, उक्तसंज्ञम्।

वर्णः श्येनी। हरिणी। अम्बुशब्दात् पूर्वोऽस्य्येषान्ते अम्बुपूर्वाः। तरन्तुः। शकुनीनाञ्च लघु पूर्वम् २१। पूर्वं लघु उदात्तं स्यात्। कुक्कुटः। तित्तिरिः। नतु प्राण्याख्यायाम् २२। यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वन्न। वसन्तः। कृकलासः। धान्यानाञ्च वृद्धच्चान्तानाम् २३। आदिरुदात्तः। कान्तानाम्। श्यामाकाः। षान्तानाम्। राजमाषाः। जनपदशब्दानामुपान्तानाम् २४। । केकयः। ह्यादीनामसंयुक्तलान्तानामन्त्यः पूर्वं वा २५। ह्यियिति हलःसंज्ञा। पललम्। शललम्। ह्यादीनां किम्? एकलः। असंयुक्तेति किम्? मल्लः। इगन्तानाञ्च द्व्यषाम् २६। आदिरुदात्तः। कृषिः:

इति द्वितीयः पादः।

अथ द्वितीयं प्राणीषात् १। ईषान्तस्य हलादेरित्यतः(उ५५७सू०) प्राक् द्वितीयाधिकारः। त्र्यषां प्राङ्मकरात् २। मकरवरूढेत्यतः (उ५५७सू०) प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ३। कवर्ग रेफवकारादीनि वर्ज्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्व्वादीनान्तु कपोलः। रसना। वदनम्। मादीनाञ्च ४। मलयः। मकरः। शादीनां शाकानाम् ५। शीतन्या। शतपुष्पा। पान्तानां गुर्व्वादीनाम् ६। पादपः। आतपः। लघ्वादीनान्तु अनूपम्। द्व्यचां तु नीपम्। युतान्यण्यन्तानाम् ७। युतम्

अयुतम्। अनि। धमनिः। अरणिः। विपणिः। मकरव-रूढ़पारेवतवितस्तेक्ष्वार्ज्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतष्ठाकाशीना-मादिर्वा ९। एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः। वरूढ इत्यादि। छन्दसि च १०। अमकाराद्यर्थआरम्भः। लक्ष्यानु-सारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम्। कर्द्दमादीनाञ्च११। आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्। "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२। आदिर्द्वितीयन्तोशब्दश्चेति त्रयः पर्य्यायेणोदात्ताः। सुगन्धि-तेजनाः। नपः फलान्तानाम् १३। आदिर्द्वितीयञ्चोदात्तम्। राजादनफलम्। यान्तस्यान्त्यात् पुर्व्वम् १४। कुलायः। थान्तस्य च नालघुनी १५। नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः। सनाथा सभा। शिशुमारोदुम्बरबलीवर्द्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च १६। अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा। साङ्काश्यकाम्पि-ल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् १७। द्वितीयमुदात्तं वा। ईषा-न्तस्य ह्यादेरादिर्वा १८। ह्लीषा। लाङ्गलीषा। उशीर-दाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्या-रण्यापत्यदेवराणाम् १९। एषामादिरुदात्तः स्यात्। महि-ष्याषाढयोर्ज्जायेष्टकाख्या चेत् २०। आदिरुदात्तः। महिषी जाया। "आषाढा उपदधाति"।

इति तृतीयः पादः।

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्य्यायेण १। उदात्तम्। शकटिः। शकटी। गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य २। अक्षरमक्षरं

पर्य्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृति (३ सू०) स्वरेणान्तोदात्तः । पारावतस्योपोत्तमवर्ज्जम् ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । धूम्रजानुमुञ्जकेशकालबालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ४ । एषाञ्चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्ज्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालबालः । स्थालीपाकः । कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ५ । कपिकेशः । हरिकेशः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ६ । स्पष्टम् । न्यङुत्तानः । "व्यचव्ययत् स्वः" । न्यर्वुदव्यल्कशयोरादिः ७ । स्वरितः स्यात् । तिल्यशिक्यकाश्मर्य्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः ८ । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं चेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाव इति (३५५०सू०)प्राप्ते । बिल्व भक्ष्यवीर्य्याणि छन्दसि ९ । अन्तस्वरितानि । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि १० । "स्तरीरु त्वत्" । "उत त्वः पश्यन्" । "नभन्तामन्यके समे" । सिमस्मै । सिमस्याथर्वणेऽन्तउदात्तः ११ । आथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन "वासस्तनुते सिमस्मै" इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव । निपाता आद्युदात्ताः १२ । स्वाहा । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् १३ । एवादीनामन्तः १४ । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । "ते पुत्र ! सूरिभिः सह" । सहस्य स इति (४७१सू०) प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । वाचादीनामुभावुदात्तौ १५ । उभौ ग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमित्यस्य (३५२८सू०) बाधाय । चादयोऽनुदात्ताः १६ । स्पष्टम् । यथेति पादान्ते १७ । "तन्नेमिमृभवो यथा" । पादान्ते किम् ? यथा नो

अदितिः करत्। प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः १८। पटुपटुः। शेषं सर्वमनुदात्तम् १६। शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवे दिवे।

इति शान्तनवाचार्य्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।

आद्युदात्तश्च। ३। १। ३।

प्रत्ययआद्युदात्तः स्यात्। अग्निः। कर्त्तव्यम्।

अनुदात्तौ सुप्पितौ। ३। १। ४।

पूर्वस्यापवादः "यज्ञस्यानयो युच्छति"। शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ (१)।

चितः। ६। १। १६३।

अन्त उदात्तः स्यात्। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् *। चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्यइत्यर्थः। 'नभन्तामन्यके समे"। "यके सरस्वति"। तकत्सुते"।

तद्धितस्य। ६। १। १६४।

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः। कौञ्जयनाः।

---

(१) युछ प्रमादे इति धातोः धातोः (उ५ ४ ४ पृ०) इत्यन्तोदात्तः ततः परौ शप्तिपौ पित्त्वेनानुदात्तौ उदात्तादनुदात्तस्येति,(उ५ ४१ पृ०) स्वरितस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति, (उ५ ४२ पृ०) प्रचय इत्याशयेनाह स्वरितेति।

कितः । ६ । १ । १६५ ।

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । "यदाग्नेयः" ।

तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ।

अन्त उदात्तः । "तिस्रो द्यावा सवितुः" ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ।

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । "वाचा विरूपः" । सौ किम् ? राजभ्यादौ एकाचोऽपि(२) राजशब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञोनुते । "विधत्ते राजनि त्वे" । तृतीयादि किम् ? न ददर्श वाचम्

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततःपरा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ।

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानाम् । ६ । १ । १७० ।

अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । "इन्द्रोदधीचः" । चाविति(३५३९०) पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्त्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् "प्रतीचो बाहून्" ।

(२) अत्रानेकाचकस्य राजशब्दस्य तृतीयाद्यचि परेऽल्लोपेनैकाचकत्वादस्य प्रसङ्गो मा भूदिति सावित्यस्य व्यावर्त्त्यमिति भावः ।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। ६। १। १७१।

ऊठ्-इदं-पदादि-अप्-पुम् रै-दिव-इत्येभ्योऽसर्वनामस्थान विभक्तिरुदात्ता। ऊठ्-प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे। इदम्—"एभिर्नृभिर्नृतमः"। अन्वादेशेन अन्तोदात्तात् (उ५६०पृ०सू०)इत्यनुवृत्तेः। न च तत्रान्तोदात्ततास्तीति वाच्यम् इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति (१५४पृ०) सूत्रेणानुदात्तस्य अशोविधानात्। "प्रतेव स्नू माभ्याङ्गा अनु"। पद्दन्नोमास्हृन्निश इति षट् पदादयः। "पद्भ्यां भूमिः"। "दद्भिर्न जिह्वा"। "जायते मासिमासि"। "मनश्चिन्मे हृद आ"। अप्-"अपां फेनेन"। पुम्—"आस्मा तव पुंसः" रै-"राया वयम्"। "रायोभर्त्ता"। दिव्—"दिवे दिवे"।

अष्टनो दीर्घात्। ६। १। १७२।

शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। "अष्टाभिर्दशभिः"।

शतुरनुमो नद्यजादी। ६। १। १७३।

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्। "अच्छाद्रवं प्रथमा जानती गच्छते"। अन्तोदात्तात् किम्? दधती। अभ्यस्तानामादिः (उ५४४पृ०) इत्याद्युदात्तः। अनुमः किम्? तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्तः। अदुपदेशात् परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति (उ५६५पृ०) निघातः।

उदात्तयणो(६)हल्पूर्वात्। ६। १। १७४।

---

(६) उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति(उ५४१पृ०)माप्ते इदं सूत्रम्।

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । "चोदयित्री सूनृतानाम्" । "एषा नेत्री" । "ऋतं देवाय कृण्वते" । सवित्रे ।

नोङ्धात्वोः । ६ । १ । १७५ ।

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा(७) "सेत् पृश्निः सुभ्वे"(८) ।

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परे मतुबुदात्तः । "योऽब्धिमान् उदधिमान् इयर्त्ति" । नुटः-"अक्षण्वन्तः"(९) । "कर्णवन्तः सखायः" । अन्तोदात्तात् किम् ? । "मा त्वा विददिषुमान्" । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नेष्यते । "मरुत्वा-इन्द्रः" । "नियुत्वा वायवागहि" । रेशब्दाच्च * । "रेवान् इन्द्रवतः" ।

नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ।

मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा । "चेतन्ती सुमतीनाम्" ।

---

(७) ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्र ऊङ्प्रत्ययस्वरेणोदात्तस्तेन सहैकादेशोऽप्युदात्तः तस्मात् परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति (उ५४१पृ०) विभक्तिः स्वरिता ।

(८) सुभूशब्दः क्विबन्तः पित्त्वेनानुदात्तः धातोरिति(उ५४४पृ०) प्रकृतिस्वरेणाप्यनुदात्तः ओःसुपीति (१२२पृ०) यणि स्वरितत्वं प्राग्वत् ।

(९) अक्षिशब्दान्मतुपि छन्दस्यपीति(उ५२०पृ०)अनङि अनो नुटोऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपस्ततो भूतपूर्वगत्या अनन्ततया नुटि अदुपधत्वात् मस्य वत्वम् ।

ङ्याश्छन्दसि। ६।१।१७८।

ङ्याः परो नामुदात्तो वा। "देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्"। वेत्युक्तेर्नेह। "जयतीनां मरुतो यन्तु"।

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। ६।१।१७९।

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता। "आ षड्भिर्हूयमानः"। "त्रिभिष्ट्वं देव"।।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः। ६।१।१८२।

एभ्यः प्रागुक्तन्न(१०)। "गवां शता गोभ्यो मातु"। "शुनश्चिच्छेपम्"। सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात्। "तेभ्योद्युम्नम् तेषां याहि सुधी हवम्"।

दिवोझल्। ६।१।१८३।

दिवःपरा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। "द्युभिरक्तुभिः"। झलिति किम्? "उप त्वाग्ने दिवे दिवे"।

नृ चान्यतरस्याम्। ६।१।१८४।

नुः परा झलादिर्वोदात्ता। "नृभिर्येमानः"।

तित् स्वरितम्। ६।१।१८५।

निगदे व्याख्यातम्। "क्व नूनम्।

(१०) सावेकाचइत्यादिना (७५६-पृ०) प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्विङोः। ६। १। १८६।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि-कर्त्ता। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तात्— "यआस्ते"। ङितः—"अभिचष्टे अनृतेभिः"। अदुपदेशात् "पुरुभुजा चनस्यतम्"। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। "वर्द्धमानम् स्वे दमे"। तास्यादिभ्यः किम्? "अभिद्दधे गृणीतः"। उपदेश ग्रहणात्। नेह। "हतोऽह्लाण्यर्य्या"। लग्रहणं किम्? "कतीह निघ्नाना"। सार्वेति किम्? शिश्ये। अह्विङोः किम्? ह्नुते। यदधीते। विन्दीधिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्*। "इन्धे राजा"। एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति (३५,३८४०) सूत्रभाष्ये स्थितम्।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्। ६। १। १८७।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा "यासिष्टं वर्त्तिरश्विनौ"।

थलि च सेटीडन्तो वा। ६।१। १९६।

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयः तदा लितीति (३५,४५४०) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्य्यायेणोदात्ताः।

उपोत्तमं रिति। ६। १। २१७।

रित्प्रत्ययान्त उपोत्तममुदात्तं स्यात्। "यदाहवनीये"।

इति प्रत्ययस्वराः।

समासस्य। ६। १। २२३।

अन्त उदात्तः स्यात्। "यज्ञश्रियम्"।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६। २। १।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। "सत्यश्चित्रश्रवस्तमः"। उदात्तेत्यादि किम्? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्। "समपादः"।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। ६। २। २।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः। कृत्य तुल्याख्या अजात्येति (३६५ सू०) तत्पुरुषः। गिरिणा काणः गिरिकाणः। "पतयन्मदयत्सखम्"। मदयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः। शस्त्रीश्यामा। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम् *। "अयज्ञो वा एषः"। परिगणनं किम्? स्नात्वाकालकः। मुहूर्त्तसुखम्। भोज्योष्णम्।

वर्णो वर्णेष्वनेते। ६। २। ३।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्ज्जितवर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। कृष्णसारङ्गः। लोहितकल्माषः। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः। लोहितशब्द इतन्नन्तः। वर्णः किम्? परमकृष्णः। वर्णेषु किम्? कृष्णतिलाः। अनेते किम्? कृष्णैतः।

गाधलवणयोः प्रमाणे। ६। २। ४।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। अरित्रगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः। गोतलवणम् यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः। अरित्रशब्दइत्रान्तो मध्योदात्तः। यावत्प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रम् न पुनरायाम एव। प्रमाणे किम्? परमगाधम्।

दायाद्यन्दायादे। ६। २। ५।

तत्पुरुषे प्रकृत्या। धनदायादः। धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। दायाद्यं किम्? परमदायादः।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः। ६। २। ६।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे। गमनचिरम्। व्याहरणकृच्छ्रम्। गमनकारणविकलतया चिरकालभाविकृच्छ्रयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते। प्रतिबन्धि किम्? मूत्रकृच्छ्रम्।

पदेऽपदेशे। ६। २। ७।

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन प्रस्थितः। मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दो घञन्तः थाथादिस्वरेण (३५८८४०) अन्तोदात्तः। अपदेशे किम्? विष्णुपदम्।

निवाते वातत्राणे। ६। २। ८।

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

कुटीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दो ड्यगन्तः। यदन्त इत्यन्ये वातत्राणे किम्?। राज्ञ निवाते वसति। निवातशब्दो रूढः पार्श्वे

शारदेऽनार्त्तवे। ६। २। ९।

ऋतौ भवमार्त्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारद-शब्दो नूतनार्थः। तस्यास्वपदविग्रहः। "रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्"। रज्जुशब्दः सृजेरसुन् च(उ२८२४०)इत्याद्युदात्तोव्युत्पादितः। अनार्तवे किम्? उत्तमशारदम्।

अध्वर्य्युकषाययोर्ज्जातौ। ६। २। १०।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्य्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति (५८०सू०) णिनेः कठचर-काल्लुगिति(३५८१सू०)लुक्। द्वारे नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तः। जातौ किम्? परमाध्वर्युः।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। ६। २। ११।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। सादृश्ये किम्? परम सदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता (१)न सादृश्यम्।

(१) सदृशादिपदोत्तरकतयैव सादृश्ये लब्धे पुनस्तद्ग्रहणं पूज्यतासहितसादृश्य-बोधनार्थमित्याह पूज्यमानतेति तथाच पूज्यप्रतियोगिबोधनार्थं साद-श्यमुपात्तमिति भावः।

द्विगौ प्रमाणे। ६। २।१२।

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसमः। सप्त समाः प्रमाणमस्य। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति (२२१पृ०) मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः (२)। द्विगौ किम्? व्रीहिप्रस्थः। प्रमाणे किम्? परमसप्तसमः।

गन्तव्यपण्यं वाणिजे। ६। २। १३।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। मद्रवाणिजः। गजवाणिजः। मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः सप्तमीसमासः। गन्तव्येति किम्? परमवाणिजः।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। ६। २। १४।

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षाया स्तुल्यं प्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः(३४५पृ०) इत्यप्रत्ययान्तः। पाणिन्युपज्ञम्। पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्तः। नन्दोपक्रमम्। नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः। इषुच्छायम्। इषुशब्द आद्युदात्तः नित्त्वात्। नपुंसके किम्? कुड्यच्छाया

सुखप्रिययोर्हिते। ६।२। १५।

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा। गमनसुखम्। गमनप्रियम्। गमनशब्दे लित्स्वरः। हिते किम्? परमसुखम्।

---

(२) दिक्संख्ये संज्ञायामिति (३५५पृ०) द्विगुत्वादस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः।

प्रीतौ च। ६। २। १६।

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम्। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। प्रीतौ किम्? राजसुखम्।

स्वं स्वामिनि। ६। २। १७।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वपदन्तथा। गोस्वामी। स्वङ्किम्? परमस्वामी।

पत्यावैश्वर्य्ये। ६। २। १८।

"दमूना गृहपतिर्दमे"।

न भूवाक्चिद्दिधिषु। ६। २। १९।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या। भुवःपतिः भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषुपतिः।

वा भुवनम्। ६। २। २०।

उक्तविषये। भुवनपतिः। भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति (उ४००सू०) क्युन्नन्तो भुवनशब्दः।

आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने। ६। २। २१

अस्तित्वाध्यवसायः (२) सम्भावनम्। गमनाशङ्कमस्ति। गमना-

---

(२) अस्तित्वविषयकोत्कटकोटिकज्ञानमित्यर्थः।

बाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकट-तरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ।

पूर्वं भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ।

आढ्यो भूतपूर्व्वः । आढ्य (४) पूर्व्वः । पूर्व्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते । भूतपूर्वे किम् ?? परमपूर्वः ।

सविधसनीडसमर्य्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ६ । २ । २३ ।

एषु पूर्व्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्य्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ? सह मर्य्यादया समर्य्यादं चेत्रम् । चैत्रसमर्य्यादम् ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु(५) । ६ । २ ।२४ ।

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तरः (३५७७सू०) इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् ? परमलवणम् । गुणेति किम् ? विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट (६) विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण ।

---

(४) आङ्पूर्वात् ध्यायतेः के पृषोदरादित्वात् ढत्वे आढ्य इति सिद्धम् ।

(५) विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु परेषु प्रकृत्येत्यर्थः । अत्र विस्पष्टानि प्रवृत्ति-निमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य, तथा च कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते तदेकदेशे कटुकगुणे विस्पष्टाद्यन्वय एवञ्च सामानाधिकरण्याभावेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।

(६) विस्पष्टे गतिस्वरः विचित्रेऽव्ययस्वरः । व्यक्तो गतिस्वरेणाद्युदात्तः सम्पन्नोऽन्तोदात्तः । पण्डितकुशलचपलनिपुणा अन्तोदात्ताः ।

अज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्म्मधारये । ६ । २ । २५ ।

अ-ज्य-अवम-कन्-इत्यादेश्चवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्व्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादीति किम्? गमनशोभनम् । भावे किम्? गम्यतेऽनेनेति गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । कर्म्मेति किम्? षष्ठीसमासे मा भूत् ।

कुमारश्च । ६ । २ । २६ ।

कर्म्मधारये । कुमारश्रमणा: । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ।

आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ।

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ।

पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ।

पूगा गणास्तेपूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ।

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ।

एषु परेषु पूर्व्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः । दशमास्यः । तमधीष्टः (६६३९०)

इत्यधिकारे द्विगोर्यत् (६४४पृ०)। पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः(७)। न्नः संख्यायाम् (७५५४पृ०)इति पञ्चशब्द आद्युदात्तः। इगन्तादिषु किम्? परमारत्निः। द्विगौ किम्? परमारत्निः।

बह्वन्यतरस्याम्। ६।२।३०।

बहुशब्दस्तथा वा। बह्वरत्निः २। बहुमास्यः २। बहुकपालः २। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति (५४१पृ०) वा भवति।

दिष्टिवितस्त्योश्च। ६।२।३१।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ। पञ्चदिष्टिः २। पञ्चवितस्तिः २।

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्। ६।२।३२।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु। साङ्काश्यसिद्धः। साङ्काश्येति ण्यान्तः। आतपशुष्कः। भ्राष्ट्रपक्वः। भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। अकालात् किम्? पूर्वाह्णसिद्धः। कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। ६।२।३३।

---

(७) पञ्चसु कपालेषु भगालेषु शरावेसु संस्कृत इति यथाक्रमं विग्रहः। भगालेषु पात्रविशेषेष्वित्यर्थः।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्तम्। उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्ज्जम् *। बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम्। अपपर्य्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात्। अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति। वर्ज्येति किम्। अग्निं प्रति।

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु। ६।२।३४।

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्वाफल्कचैत्रकाः। शिनिवासुदेवाः। शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते। राजन्येति किम्? द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् नैते तथा। बहुवचनं किम्? सङ्कर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्वे किम् वृष्णीनां—कुमाराः। वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिषु किम्? कुरुपञ्चालाः।

संख्या। ६। २। ३५।

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते।

आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासी। ६। २। ३६।

आचार्य्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणि-

नीयवौढ़ीयाः । कृत्स्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्य्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्य्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्य्येति किम् ? छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्त्तकौजपादयश्च (८) । ६ । २ । ३७ ।

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति (२६२४०) प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः । नेह महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ।

(८) कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्च्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये कार्त्तकौजपादिः ।

चाम्महान्। चुल्लवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। चुधं लातीति चुल्लः। तस्मादन्नातादिषु (७।६५० सू०) केऽन्तोदात्तः।

उष्ट्रः सादिवाम्योः। ६। २। ४०।

उष्ट्रसादिः। उष्ट्रवामिः। उपेष्टृणि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः।

गौः सादसादिसारथिषु। ६। २। ४१।

गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणाञ्च। ६। २। ४२।

एषां सप्तानां समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः। वृजेरिति वाच्यम्*। वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति (७५।४६ पृ०) रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् सिध्मादि(६८०।४०)त्वाल्लच्। कपिलकादि ८,२,१८सू० वा० त्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादि (७५५।४पृ०) त्वादन्तोदात्तः। तैतिली कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः। संज्ञायामिति वक्तव्यम्*। अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासा-

न्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्ते समासे प्रकृत्या इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः। "सुवा एष पुरन्ध्रग्नाः" पुरं शरीरन्ध्रियतेऽस्यामिति कर्म्मण्यधिकरणे चेति(७४४८७०)क्रिप्रत्ययः *। अलुक् छान्दसः। नञ्विषयस्य (७५५४७०) इत्याद्युदात्तः पुरुशब्दः।

चतुर्थी तदर्थे। ६। २। ४३।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्, तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। यूपाय दारु यूपदारु

अर्थे। ६। २। ४४।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। देवार्थम्।

क्ते च। ६। २। ४५।

क्तान्तेपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। गोहितम्।

कर्म्मधारयेऽनिष्ठा। ६। २। ४६।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या। श्रेणिकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। पूगकृताः। पूगशब्दोऽन्तोदात्तः। कर्म्मधारये किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। अनिष्ठा किम्? कृताकृतम्।

अहीने द्वितीया। ६। २। ४७।

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या। कष्टश्रितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। ग्रामशब्दो

* बाहुलकादन्यत्रापीत्युक्तेः म्रियते धित्वाभावेऽपि क्विरित्याशये न तथोक्तम।

नित्स्वरेण (७५४७पृ०सू०) आद्युदात्तः। अहीने किम्? कान्तारातीतः। अनुपसर्गइति वक्तव्यम् *। नेह। सुखप्राप्तः। याथेत्यस्य (७५६८पृ०) अपवादोऽयम्।

तृतीया कर्म्मणि। ६। २। ४८।

कर्म्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या। रुद्रहतः। महाराजहतः। रुद्रो रगन्तः (७२८६पृ० ७ सू०)। कर्मणि किम्? रथेनायातो रथायातः।

गतिरनन्तरः। ६। २। ४९।

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या। पुरोहितम्। अनन्तरः किम्? अभ्युद्धृतः। कारकपूर्व्वपदस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर (७५८८पृ०) एव। दूरादागतः। याथेत्यस्यापवादः।

तादौ च निति कृत्यतौ। ६। २। ५०।

तकारादौ निति तुशब्दवर्ज्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या। "अग्ने राज्ञोऽन्तमस्य प्रभृतौ सङ्गतिं गोः"। कृत्स्वरापवादः। तादौ किम्? प्रजल्पाकः। निति किम्? प्रकर्त्ता। तृजन्तः। अतौ किम्? आगन्तुः।

तवै चान्तश्च युगपत्। ६। २। ५१।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात्। अन्वेतवै। कृत्स्वरापवादः।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये। ६। २। ५२।

अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्त्येऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । "ये पराञ्चस्तान्" । अनिगन्तइति किम् ? प्रत्यञ्चोयन्तु । चुस्वरात् (७५२६पृ०)परत्वादयमेव । "जहि वृष्णानि कृणुही पराचः" । वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

न्यधी च । ६ । २ । ५३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्त्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यणः(७५४१पृ०)इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ।

ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ।

ईषत्कडारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वरएव ।

हिरण्यपरिमाणन्धने । ६ । २ । ५५ ।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वम्पदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णम् २ तदेव धनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्पएव । हिरण्यं किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् ? काञ्चनधनम् । धने किम् ? निष्कमाला ।

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः २ । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः (७४३१पृ०सू०) । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

कतरकतमौ कर्म्मधारये । ६ । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या। कतरकठः २। कर्म्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्। इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम्।

आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयोः। ६। २। ५८।

आर्य्यब्राह्मणः २। आर्य्यकुमारः २। आर्य्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः (७५६३१पृ०)। आर्य्यः किम्? परमब्राह्मणः। ब्राह्मणादीति किम्? आर्य्यक्षत्रियः। कर्म्मधारय इत्येव।

राजा च। ६। २। ५९।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्म्मधारये। राजब्राह्मणः २। राजकुमारः २। योगविभाग उत्तरार्थः।

षष्ठी प्रत्येनसि। ६। २। ६०।

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या। राजप्रत्येनाः २। षष्ठी किम्? राजा चासौ प्रत्येनाश्चेत्यत्र न।

क्ते नित्यार्थे। ६। २। ६१।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या। नित्यप्रहसितः २। काला इति (३३७पृ०) द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः। हसितइति थाथादि(७५८८पृ०)स्वरेणान्तोदात्तः। नित्यार्थे किम्? मुहूर्त्तप्रहसितः।

ग्रामः शिल्पिनि। ६। २६। २।

वा प्रकृत्या। ग्रामनापितः २। ग्रामशब्दः आद्युदात्तः।

ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पिनि किम् ? ग्रामरथ्या ।

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । प्रशंसायाङ्किम् ? राजनापितः । शिल्पिनि किम् ? राजहस्ती ।

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ।

अधिकारोऽयम् ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः-स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति (३५२४०) सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् (४५६४०) । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यम् । याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्य इति किम् ? स्तम्बेरमः । अहरणे किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः तस्य वीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरणे इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्य्यमिति हारिस्वरः सिद्ध्यति ।

युक्ते च । ६ । २ । ६६ ।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। गोवल्लवः। "कर्त्तव्ये तत्परो युक्तः"।

विभाषाऽध्यक्षे। ६। २। ६७।

गवाध्यक्षः २।

पापञ्च शिल्पिनि। ६। २। ६८।

पापनापितः। पापाणके इति (२५८४०) प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न।

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे। ६। २। ६९।

भार्य्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्य्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी। कुमारीदाक्षाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्य्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते तएवं क्षिप्यन्ते। भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः। भयब्राह्मणः। भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। गोत्रादिषु किम्? दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम्? परमब्राह्मणः।

अङ्गानि मैरेये। ६। २। ७०।

मद्यविशेषो मैरेयः। मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। अङ्गानि किम्? परममैरेयः। मैरेये किम्? पुष्पासवः।

भक्ताख्यास्तदर्थेषु। ६। २। ७१।

भक्तमन्नम्। भिक्षाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः। भक्ताख्याः किम्? समाशशालयः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते। तदर्थेषु किम्? भिक्षाप्रियः। बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्।

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने। ६। २। ७२।

धान्यगवः। गोबिडालः। तृणसिंहः। सक्तुसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विग्रहः। व्याघ्रादिः, (६)। गवाकृत्या सन्निवेशितत्वाद्धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमाने किम्? परमसिंहः।

अके जीविकार्थे। ६। २। ७३।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्व्वपदमाद्युदात्तम्। दन्तलेखकः। यस्य दन्तलेखनेन जीविका। नित्यं क्रीडेति(२४७८०)समासः। अके किम्? रमणीयकर्त्ता। जीविकार्थे किम्? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि।

प्राचां क्रीडायाम्। ६। २। ७४।

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीड़ा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्व्वमाद्युदात्तं स्यात्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। संज्ञायामिति (३४५१सू०) ण्वुल्। प्राचां किम्? जीवपुत्रप्रचायिका। इयमुदीचां क्रीड़ा। क्रीड़ायां किम्? तव पुष्पप्रचायिका। पर्य्याये ण्वुच् (३४५४सू०)।

(६) उपमितं व्याघ्रादिभिः (३५६सू०) इत्यनेन समास इत्याह व्याघ्रादिरिति।

अणि नियुक्ते। ६। २। ७५।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्व्वमाद्युदात्तम्। छत्र-धारः। नियुक्ते किम्? काण्डलावः।

शिल्पिनि चाकृञः। ६। २। ७६।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्व्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञ्परो न भवति। तन्तुवायः। शिल्पिनि किम्? काण्ड-लावः। अकृञः किम्? कुम्भकारः।

संज्ञायाञ्च। ६। २। ७७।

अणन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव। रथ-कारो नाम ब्राह्मणः।

गोतन्तियवम्पाले। ६। २। ७८।

गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। गो इति किम्? वत्सपालः। पाले इति किम्? गोरक्षः।

णिनि। ६। २। ७९।

पुष्पहारी।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव। ६। २। ८०।

उपमानवाचि पूर्व्वं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभा-गार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ किम्? वृकवञ्ची। प्रकृतिग्रहणं किम्?

प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थी (१०) तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत् गर्द्दभोच्चारी।

युक्तारोह्यादयश्च (११)। ६। २। ८१।

आद्युदात्ताः। युक्तारोही। आगतयोधी। क्षीरहोता।

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे। ६। २। ८२।

कुटीजः। काशजः। तुषजः। भ्राष्ट्रजः। वटजः।

अन्त्यात्पूर्व्वं बह्वचः। ६। २। ८३।

बह्वचः पूर्व्वस्यान्त्यात्पूर्व्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे। उपसरजः। आमलकीजः। बह्वचः किम्? दग्धजानि तृणानि।

ग्रामेऽनिवसन्तः। ६। २ ८४।

ग्रामे परे पूर्व्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न। मल्लग्रामः। ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची। देवग्रामः देवस्वामिकः। अनिवसन्तः किम्? दाक्षिग्रामः दाक्षिनिवासः।

घोषादिषु (१२) च। ६। २। ८५।

---

(१०) शब्दएवार्थो यस्याः इति विग्रहः शब्दस्य चार्थेन तादात्म्यार्थत्वम्।

(११) युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपश्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्त्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् पात्रेसम्मितादयश्च (३५२९०) युक्तारोह्यादिः।

(१२) घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्व्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। घोष कट वल्लभ ह्रद वदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादिः।

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहदः ।

छात्र्यादयः (१३) शालायाम् । ६ । २ । ८६ ।

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायान्नपुंसक (५६२पृ०सू०) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ।

प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ।

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादि (१४) वर्ज्जितमवृद्धम्पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् ? दाक्षिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् ? कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ।

मालादीनाञ्च (१४) । ६ । २ । ८८ ।

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ।

नगरे परे महन्नववर्ज्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीच्यान्न । ब्रह्मनगरम् । अमहदिति किम् ? महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् ? कार्त्तिनगरम् ।

अर्म्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच् । ६ । २ । ९० ।

---

(१३) छात्रि पेलि भाण्डि व्याड़ि आखण्डि आटि गोमि छात्र्यादिः ।
(१४) कर्की मघ्नी मकरी कर्कन्धु शमी करीर कन्दुक कवल वदरी कर्क्यादिः ।
(१५) माला शाला शोणा द्राक्षा क्षाच्चा क्षामा काञ्ची एक काम मालादिः ।

अर्म्मे परे द्व्यच् त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम्। गुप्तार्म्मम्। कुक्कुटार्मम्। अवर्णं किम्? बृहदर्म्मम्। द्व्यच् त्र्यच् किम् किम्? कपिञ्जलार्म्मम्। अमहन्नवमित्येव। महार्म्मम्। नवार्म्मम्।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्। ६। २। ९१।

अर्म्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि। भूतार्म्मम्। अधिकार्म्मम्। सञ्जीवार्म्मम्। मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। मद्रार्म्मम्। अश्मार्म्मम्। मद्राश्मार्म्मम्। कज्जलार्म्मम्। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् *। "दिवोदासा यदाश्रुषे"।

अन्तः। ६। २। ९२।

अधिकारोऽयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् (३५९०सू०)।

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये। ६। २। ९३।

सर्वशब्दः पूर्व्यपदमन्तोदात्तम्। सर्वश्वेतः। सर्वमहान्। सर्वं किम्? परमश्वेतः। आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते। गुणः किम्? सर्वसौवर्णः। कार्त्स्न्ये किम्? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः।

संज्ञायाङ्गिरिनिकाययोः। ६। २। ९४।

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरिः। मौण्डिनिकायः। संज्ञायां किम्? परमगिरिः। ब्राह्मणनिकायः।

कुमार्य्यां वयसि। ६। २। ९५।

पूर्वपदमन्तोदात्तम्। वृद्धकुमारी। जरत्कुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तत्र वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव। वयसि किम्? परमकुमारी।

उदकेऽकेवले। ६। २। ९६।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति(८।२।६)पक्षे स्वरितः। अकेवले किम्? शीतोदकम्।

द्विगौ क्रतौ। ६। २। ९७।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्? अतिरात्रः। क्रतौ किम्? बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः।

सभायान्नपुंसके। ६। २। ९८।

सभायाम्परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्व्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। सभायां किम्? ब्राह्मणसेनम्? नपुंसके किम्? राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह। रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम्।

पुरे प्राचाम्। ६। २। ९९।

देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। प्राचां किम्? शिवपुरम्।

अरिष्टगौडपूर्व्वे च। ६। २। १००।

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्व्वे समासे पूर्व्वमन्तोदात्तम्। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम्?। इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्।

न हास्तिनफलकमार्द्देयाः। ६। २। १०१।

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्द्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रा (५०६९०) दित्वाड्ढक्।

कुसूलकूपकुम्भशालं विले। ६। २। १०२।

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे। कुसूलविलम्। कूपविलम्। कुम्भविलम्। शालाविलम्। कुसूलादि किम्? सर्पविलम्। विले इति किम्? कुसूलस्वामी।

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु। ६। २। १०३।

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु। पूर्व्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपदो देशः। पूर्व्वपञ्चालाः। आख्यानम् पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्।

आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासिनि। ६। २। १०४।

आचार्य्योपसर्ज्जना अन्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति। पूर्वपाणिनीयाः। आचार्य्येति किम्? पूर्वान्तेवासी। अन्तेवासिनि किम्? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्।

उत्तरपदवृद्धौ सर्व्वञ्च। ६। २। १०५।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य(५७३पृ०)या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्व्वपाञ्चालकः। अधिकारग्रहणं किम्? सर्व्वभासः। सर्व्वकारकः।

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्। ६। २। १०६।

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण (५६५पृ०सू०) प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः। विश्वकर्म्मा। विश्वदेवः। "आ विश्वदेवं सप्रतिमम्" बहुव्रीहौ किम्? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः। संज्ञायां किम्? विश्वेदेवाः। प्रागव्ययीभावात्(५८२पृ०सू०)बहुव्रीह्यधिकारः।

उदराश्वेषुषु। ६। २। १०७।

वृषोदरः। हर्य्यश्वः। महेषुः।

क्षेपे। ६। २। १०८।

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम्। घटोदरः। कटुकाश्वः। चलाचलेषुः। अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति (५६०५पृ०) भवति विप्रतिषेधेन।

नदी बन्धुनि। ६। २। १०९।

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तम्पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ। गार्गी

बन्धुः । नदी किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् ? गौरीपुत्रः ।

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ।

निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः २ । निष्ठा किम् ? प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् ? शुष्कमुखः ।

उत्तरपदादिः । ६ । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालम् (३५९६सू०) इत्यवधिकः ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ? श्वेतपादः वर्णलक्षणात्किम् ? शोभनकर्णः ।

संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ।

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये—गोकर्णः ।

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घञ्च । ६ । । २ । ११४ ।

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ।

शृङ्गमवस्थायाञ्च । ६ । २ । ११५ ।

शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ। उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः। अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था। संज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः—उपमायाम्—मेषशृङ्गः। अवस्थेति किम्? स्थूलशृङ्गः।

नञो जरमरमित्रमृताः। ६। २। ११६।

नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ। "न मे जरा अजरम् अमरम्" "अमित्रमर्द्दय"। "अवो देवेष्वमृतम्"। नञः किम्? ब्राह्मणमित्रः। जरेति किम्? अशत्रुः।

सोर्म्मनसी अलोमोषसी। ६। २। ११७।

सोः परं लोमोषसी वर्ज्जयित्वा मन्नन्तमसन्तञ्चाद्युदात्तं स्यात्। नञ्सुभ्याम् (उ६०५सू०) इत्यस्यापवादः। सुकर्म्माणः। सुयुजः। "मनो रत्नदनिमानः"। "सुब्रह्मा शिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः सुपेशसस्करोति"। सोः किम्? कृतकर्म्मा। मनसी किम्? सुराजा। अलोमोषसी किम्? सुलोमा। सूषाः। कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति (उ६०५सू०) भवति। सुकर्म्मकः। सुस्रोतस्कः।

क्रत्वादयश्च (१६)। ६। २। ११८।

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। "साम्राज्याय सुक्रतुः"। सुप्रतीकः। सुहव्यः। "सुप्रतूर्त्तिमनेहसम्"।

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि। ६। २। ११९।

(१६) क्रतु दृभीक प्रतीक प्रतूर्त्ति हव्य भग क्रत्वादिः।

यदाद्युदात्तं द्यच् तत्पूर्वोत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। "आद्या: स्वश्वा: सुरथा आतिथिग्वे" नित्स्वरेण (उ५४७सू०स०) अश्वरथावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्? या सुबाहुः। द्व्यच् किम्? "सुगुरसत्सु हिरण्यः" हिरण्यशब्दस्त्र्यच्।

वीरवीर्य्यौ च। ६। २। १२०।

सोः परे बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। "सुवीरेण रयिणा"। "सुवीर्य्यस्य गोमतः"। वीर्य्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र यतोऽनावः (उ५५०सू०) इत्याद्युदात्तत्वन्नेति वीर्य्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्व्वेणैव सिद्धं स्यात्।

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे। ६। २। १२१।

उपकूलम्। परितीरम्। उपतूलम्। उपमूलम्। उपशालम्। उपाक्षम्।। सुषमम्। निःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते (२३१सू०)। कूलादिग्रहणं किम्? उपकुम्भम्। अव्ययीभावे किम्? परमकूलम्।

कंसमन्थशूर्प्पपाय्यकाण्डं द्विगौ। ६। २। १२२।

द्विकंसः। द्विमन्थः। द्विशूर्प्पः। द्विपाय्यम्। द्विकाण्डम्। द्विगौ किम्? परमकंसः।

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। ६। २। १२३।

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम्।

ब्राह्मणशालम्। तत्पुरुषे किम्? दृढशालम् ब्राह्मणकुलम्। शालायां किम्? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्? ब्राह्मणशाला।

कन्या च।६।२।१२४।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। नपुंसके किम्? दाक्षिकन्था।

आदिश्चिहणादीनाम् (१७)।६।२।१२५।

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। चिहणकन्थम्। मन्दरकन्थम्। आदिरिति वर्त्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्।६।२।१२६।

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनाङ्गर्हा। व्याघ्रादित्वात् (२५१९०) समासः। गर्हायां किम्? परमचेलम्।

चीरमुपमानम्।६।२।१२७।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानं किम्? परमचीरम्।

---

(१७) चिहण मड़र मड़ुर वैतुल पटत्क वैरालिकर्णक वैड़ालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण चिहणादिः।

पललसूपशाकम्मिश्रे । ६ । २ । १२८ ।

घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरण-मिति (२।१।३०) समासः । मिश्रे किम् ? परमपललम् ।

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ।

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डा-यनस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् ? परमकूलम् ।

अकर्म्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ।

कर्मधारयवर्ज्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकर्मेति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्या-दिस्वराद्व्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ।

अर्ज्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारयइत्येव । परम-वर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः (१८) ।

पुत्रः पुंभ्यः । ६ । २ । १३२ ।

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकि-पुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् ? कौलटिमातुलः । पुंभ्यः किम् ? दासीपुत्रः ।

(१८) अत्र पुस्तकपूर्व्वार्द्धे ५७६ पृष्ठे दिगादिगणे वर्गं इत्येवमादयो ये पठितास्तेऽत्र ज्ञातव्यदन्ता वर्ग्यादयः ।

नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः। ६। २। १३३।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः। आख्याग्रहणात्पर्य्यायाणान्तद्विशेषाणाञ्च ग्रहणम्। आचार्य्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतृपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः।

चूर्णादी(१९) न्यप्राणिषष्ठ्याः। ६। २। १३४।

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। अप्राणीति किम्? मत्स्यचूर्णम्।

षट् च काण्डादीनि (२०)। ६। २। १३५।

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्? राजसूदः। अप्राणीति किम्? दत्तकाण्डम्।

कुण्डं वनम्। ६। २। १३६।

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। वनं किम्? मृत्कुण्डम्।

---

(१९) चूर्ण करिव करिप शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल चूर्णादिः।

(२०) चेलखेटेत्यादि (७५८३पृ०) सूत्रस्थकाण्डशब्दमारभ्य कूलसूदेति (७५६४पृ०) सूत्रस्थकूलशब्दान्ताः षट् ग्राह्याः।

प्रकृत्या भगालम्। ६। २। १३७।

भगालवाच्युत्तरपदन्तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीदापालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति (७५८७४०) यावत्।

शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्। ६। २। १३८।

शितेः परं नित्याबह्वच्कम्प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादि (७५४८४०)त्वादाद्युदात्तः अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्स्वरः (५४७४०स्०)। शितेः किम्? दर्शनीयपादः। अभसत्किम्? शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः।

गतिकारकोपपदात्कृत्। ६। २। १३९।

एभ्यः कृदन्तम्पदम्प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्-उच्चैःकारम्। ईषत्करः। गतीति किम्? देवस्य कारकः। शेषे षष्ठी। कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये।

उभे वनस्पत्यादिषु(२१)युगपत्। ६। २। १४०।

(२१) वनस्पति इत्येवमादिषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या भवतः। वनस्पति बृहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेप शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्यु वनस्पत्यादिः।

एषु पूर्व्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। "वनस्पतिं वन आ बृहस्पतिं यः"। बृहच्छब्दोऽत्वादुदात्तो निपात्यते। "इर्षया शचीपतिम्"। शार्ङ्गरवादि * (२४१पृ०) त्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः "शचीभिर्न्न" इति दर्शनात्। तनूनपात्। "नराशंसं वाजिनम्"। निपातनाद्दीर्घः। शुनःशेफम्।

देवताद्वन्द्वे च। ६। २। १४१।

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। "आय इन्द्रावरुणौ"। "इन्द्राबृहस्पतीवयम्"। देवता किम्? सचन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्? अग्निष्टोमः।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु। ६। २। १४२।

पृथिव्यादिवर्ज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तन्न। "इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः"। अपृथिव्यादौ किम्? "द्यावापृथिवी जनयन्"। आद्युदात्तो द्यावा(४४२पृ०सू०)निपात्यते। पृथिवी त्वन्तोदात्तः। रुद्रसोमौ। रोदेर्णिलुक् चेति(उ३८६पृ०उ०)रगन्तो रुद्रः। इन्द्रापूषणौ। श्वन्नुक्षन्पूषन्निति (उ२८४पृ० उ०) पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात्। द्वन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्व्विषयविभागार्थम्।

अन्तः। ६। २। १४३।

अधिकारोऽयम्।

---

* शार्ङ्गरवादि ङीनोनित्त्वात् ञ्नित्यादिरिति (५४७पृ०) सूत्रेण।

थाऽथघञ्क्ताऽजब्बित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ।

थ-अथ-घञ्-क्त-अच्-अप्-इत्र-क एतदन्तानाङ्गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । "अवभृथस्यायोः" । आवसथः । घञ्-प्रभेदः । क्त-"धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः" । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्-प्रचयः । अप्-प्रलवः । इत्र-प्रलवित्रम् । क-गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतम्भवता ।

सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ।

सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । "ऋतस्य योनौ सुकृतस्य शशप्लुतः" ।

संज्ञायामऽनाचितादीनाम् । । ६ । २ । १४६ ।

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् (२२) वर्ज्जयित्वा । उपहूतः । शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् ? आचितम् । आस्थापितम् ।

प्रवृद्धादीनाञ्च (२३) । ६ । २ । १४७ ।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ।

---

(२२) आचित पर्य्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित (संहिताऽगवि ग०) आचितादिः ।

(२३) प्रवृद्धं यानम् प्रवृद्धो वृषल· प्र॒युतास्तूष्णवः आकर्षेऽवहितः अवहितो

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। ६। २। १४८।

संज्ञायामन्तउदात्तः। देवदत्तः। विष्णुश्रुतः। कारकात् किम्? अकारकान्नियमो मा भूत्। संश्रुतो रामायणः। दत्तश्रुतयोः किम्? देवपालितः अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितेति न। तृतीया कर्म्मणीति (५७७सू०) तु भवति। एव किम्? कारकावधारणं यथा स्यात्। दत्तश्रुतावधारणं मा भूत्। अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तउदात्तो भवति संश्रुतः। आशिषि किम्? देवैः खाता देवखाता। आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टोनियमः। तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम्। तृतीया कर्म्मणीति पूर्वप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति।

इत्थम्भूतेन कृतमिति च। ६। २। १४९।

इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासः तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। सुप्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्न्नाभूतप्रादुर्भावे एव। तेन प्रलपिताद्यपि कृतम्भवति। तृतीया कर्म्मणीत्यस्य (७५७७सू०) अपवादः।

अनो भावकर्म्मवचनः। ६। २। १५०।

कारकात्परमनप्रत्ययान्तम्भाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम्। पयःपानं सुखम्। राजभोजनाः शालयः। अनः किम्?

भोगेषु खड्गारूढः कविग्रस्तः प्रहृष्टादिः आकृतिगणोयम् प्रहृष्टं यानम अपहृष्टोऽहमकृतोरथ इत्यादि।

दन्तादाय: । भावेति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात् किम् ? निदर्शनम् ।

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि
(२४) क्रीताः । ६ । २ । १५१ ।

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत् (५८६४पृ०) स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् ? "प्रभृतौ सङ्गतिम्" । अत तादौ च निती ति(७५७७पृ०)स्वरः ।

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ।

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति (७५६५पृ०) प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यम् । वेदपुण्यम् ।

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ।

माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्व्वपदप्रकृतिस्वरा (७५६५पृ०) पवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्द्देशेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

मिश्रञ्चाऽनुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ।

---

(२४) एतत्पुस्तकपूर्व्वार्द्धे २४२ पृष्ठे याजकादिगणो द्रष्टव्यः ।

पाणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रं किम्? गुड़धानाः। अनुपसर्गे किम्? तिलसंमिश्राः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम्। असन्धौ किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्य मापन्नः।

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्त-द्धिताः। ६। २। १५५।

सम्पाद्याद्यर्थे तद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्णवेष्टकिकम्। न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम्। छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकोऽछैदिकः। न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः। न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः। नञः किम्? गर्द्दभरथम-र्हति गार्द्दभरथिकः। अगार्द्दभरथिकः। गुणप्रतिषेधे किम्? गार्द्दभरथिकादन्योऽगार्द्दभरथिकः। गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृ-त्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते। तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः। कर्णवेष्टकाभ्यान्न सम्पादितं मुखमिति। संपाद्यीति किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः न पाणि-नीयः अपाणिनीयः। तद्धितः किम्? वोढुमर्हति वोढ़ा न वोढ़ा अवोढ़ा।

ययतोश्चातदर्थे। ६। २। १५६।

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-

पयात्पदस्यान्त उदात्तः स्यात्। पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या। अदन्त्यम्। अतदर्थे किम्? अपाद्यम्। तद्धितः किम्? अदेयम्। गुणप्रतिषेधे किम्? दन्त्यादन्यददन्त्यम्। तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति (२५)। नेह। अवामदेव्यम्।

अच्कावशक्तौ। ६। २। १५७।

अजन्तङ्कान्तञ्च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अपचः। पक्तुम्न शक्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्? अपचो दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

आक्रोशे च। ६। २। १५८।

नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जाल्मः। पक्तुन्न शक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते। अविक्षिपः।

संज्ञायाम्। ६। २। १५९।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः।

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च (२६)। ६। २। १६०।

---

(२५) यकारस्यानुबन्धेन यतश्च तमातानुबन्धेन ग्रहणात् वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति (५२६७०) सूत्रे ड्ये च न प्रसङ्गः।

(२६) चारु साधु यौधकि अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रीयमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ग०) (विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाह्नोश्छन्दसि ग०) चार्वादिः।

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः। अकर्त्तव्यः। उक—अनागामुकः। इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः। इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचोऽप्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात्। अनाढ्यम्भविष्णुः। चार्वादिः—अचारुः। असाधुः। राजाङ्गोऽच्छन्दसि ग०। अराजा। अनङ्गः। भाषायान्नञः स्वर एव।

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु। ६। २। १६१।

तृन्—अकर्त्ता। अन्न—अनन्नम्। अतीक्ष्णम्। अशुचि। पक्षे अव्ययस्वरः।

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने। ६। २। १६२।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः। इदम्प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः। एतद्द्वितीयः। तत्पञ्चमः। बहुव्रीहौ किम्? अनेन प्रथमः इदंप्रथमः। तृतीयेति (२२८४०) योगविभागात्समासः। इदमेतत्तद्भ्यः किम्? यत्प्रथमः। प्रथमपूरणयोः किम्? तानि बहून्यस्य तद्बहुः। क्रियागणने किम्? अयम्प्रथमः प्रधानं येषान्ते इदम्प्रथमाः। द्रव्यगणनमिदम्। गणनं किम्? अयं प्रथमा येषान्ते इदम्प्रथमाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः। उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम्(३६९५ पृ० सू०)। इदम्प्रथमकः। बहुव्रीहावित्यधिकारः।

संख्यायास्तनः। ६। २। १६३।

बहुव्रीहावन्तोदात्तः। द्विस्तना। चतुस्तना। संख्यायाः किम्? दर्शनीयस्तना। स्तनः किम्? द्विशिराः।

विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ।

"द्विस्तनां करोति वामदेवः" । "द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय" ।

संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ।

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम्? प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । विश्वामित्रः ऋषिः ।

व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम्? आत्मान्तरम् स्वभावान्य इत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ।

गौरमुखः । स्वाङ्गं किम्? दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ।

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परम्मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ। प्रक्षालितमुखः। पक्षे निष्ठोपसर्गेति (७५८०पृ०) पूर्व्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि (७५७७पृ०) भवति। उपमानम्—सिंहमुखः।

जातिकालसुखादि (२७) भ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः। ६। २। १७०।

सारङ्गजग्धः। मासजातः। सुखजातः। दुःखजातः। जातिकालेति किम्? पुत्रजातः। अनाच्छादनात्किम्? वस्त्रच्छन्नः। अकृतेति किम्? कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः।

वा जाते। ६। २। १७१।

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः।

नञ्सुभ्याम्। ६। २। १७२।

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः। सुमाषः।

कपि पूर्व्वम्। ६। २। १७३।

नञ्सुभ्यामुत्तरं पदं पूर्वमुदात्तङ्कपि परे। अब्रह्मबन्धुकः। सुकुमारीकः।

---

(२७) सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ़ इत्येतानि सुखादीनि। एतदेव सुखादि(४२८पृ०)वार्त्तिके। (७२२०पृ०) सूत्रे च ग्राह्यम्।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्। ६। २। १७४।

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ। अव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम्। ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति। अज्ञकः। कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम्।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। ६। २। १७५।

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः पदस्येव स्वरः स्यात्। बहुव्रीहिकः। बहुमित्रः। उत्तरपदेति किम्? बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः।

न गुणादयोऽवयवाः। ६। २। १७६।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः बहुव्रीहौ। बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। बह्वध्यायः। गुणादिराकृतिगणः (२८)। अवयवाः किम्? बहुगुणो द्विजः। अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु। ६। २। १७७।

प्रपृष्ठः। प्रललाटः। ध्रुवमेकरूपम्। उपसर्गात्किम्? दर्शनीयपृष्ठः। स्वाङ्गङ्किम्? प्रशाखो वृक्षः। ध्रुवङ्किम्? उद्बाहुः। अपर्शु किम्? विपर्शुः।

---

(२८) गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दः मान गुणादिराकृतिगणः।

वनं समासे। ६। २। १७८।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम्। प्रवणे।

अन्तः। ६। २। १७९।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम्। अन्तर्वणो देशः। अनुपसर्गार्थमिदम्।

अन्तश्च। ६। २। १८०।

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्य्यन्तः। समन्तः।

न निविभ्याम्। ६। २। १८१।

न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति (उ५.४।१४०) स्वरितः।

परेरभितोभावि मण्डलम्। ६। २। १८२।

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम्। परिमण्डलम्।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्। ६। २। १८३।

प्रगृहम्। अस्वाङ्गं किम्? प्रपदम्।

निरुदकादीनि (२९) च। ६। २। १८४।

(२९) निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ग०) निरुदकादिराकृतिगणः।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति (७६०६सू०) सिद्धे बहु-व्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च । अभिमुखा शाला ।

अपाच्च । ६ । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अप-वीणम् । अञ्जस्—अपाञ्जः । अध्वन्—अपाध्वा । उपस-र्गादध्वनः (४५५सू०) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम—अपसीरम् । अपहलम् । नामन्—अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणम-बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ।

अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ।

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्तः । उप-रिस्थं किम् ? अधिकरणम् ।

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो

ज्येष्ठमनुज्येष्ठम्। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थञ्च कनीयोग्रहणम्। अप्रेति किम्? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः।

पुरुषश्चान्वादिष्टः। ६। २। १९०।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। अन्वादिष्टः किम्? अनुगतः। पुरुषोऽनु पुरुषः।

अतेरकृत्पदे। ६। २। १९१।

अतेः परमकृदन्तम्पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। अकृत्पदे किम्? अतिकारः। अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्*। इह मा भूत्। शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः।

नेरनिधाने। ६। २। १९२।

निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानम्प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने किम् निहितो दण्डो निदण्डः।

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे। ६। २। १९३।

प्रतेः परेऽंश्वादयो(२०)ऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोऽंशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्।

---

(२०) अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका आर्धपुरः अंश्वादि।

उपाद्द्व्यजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९४ ।

उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनञ्चान्तोदात्तन्तत्पुरुषे गौरादीन् (२१) वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् ? उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् ? उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १९५ ।

सुप्रत्यवसितः । सुरतः पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् ? कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् ? सुवृषल ।

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १९६ ।

उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २ । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते एरच् (उ४४२७०) उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण (उ५८८९०)नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा तत्पुरुषे किम् ? उदस्तम्पुच्छं येन स उत्पुच्छः ।

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९७

आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । "द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय" । "त्रिपादूर्द्ध्वः" द्विदन् । "त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिम्, मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्तएव मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते

(२१) गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद गौरादिः ।

अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति। यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्य्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव। द्विमूर्द्धः २। त्रिमूर्द्धः २। द्वित्रिभ्यां किम्? कल्याणमूर्द्धा। बहुव्रीहौ किम्? द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धा।

सक्थञ्चाक्रान्तात्। ६। २। १९८।

गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः। आक्रान्तात्किम्? चक्रसक्थः। समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वम्भवति।

परादिश्छन्दसि बहुलम्। ६। २। १९९।

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा। "अञ्जिसक्थमालभेत" अत्र वार्त्तिकम्।

परादिश्च परान्तश्च पूर्व्वान्तश्चापि दृश्यते।
पूर्व्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलन्तत इति॥

"भुवि जाता उरुक्षपा"। परान्तः। "भियेन सुष्टिहत्यया"। "यस्त्रिचक्रः"। पूर्व्वान्तः। "विश्वायुर्द्देहि"।

इति समासस्वराः।

तिङो गोत्रादीनि (१) कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः। ८।१।२७।

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतौ:। पचति गोत्रम्। पचतिपचति गोत्रम्। ब्रुवप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्पाठविशेषणम् तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्य्यं ज्ञेयम् गोत्रादीनि किम्? पचति पापम्। कुत्सनेति किम्? खनति गोत्रं समेत्य कूपम्।

तिङ्ङतिङः। ८।१।२८।

अतिङन्तात्पदात्परन्तिङन्तं निहन्यते। "अग्निमीळे"।

न लुट्। ८।१।२९।

लुडन्तन्न निहन्यते। श्वः कर्त्ता।

निपातैर्य्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण् (२) कच्चिद्यत्र युक्तम्। ८।१।३०।

एतैर्निपातैर्युक्तन्न निहन्यते। "यदग्ने स्यामहं त्वम्"। "युवां यदि क्षथः"। 'कुविदङ्ग आसन्'। "अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्"। "पुत्रा ये यत्र पितरो भवन्ति"।

नह प्रत्यारम्भे। ८।१।३१।

---

(१) गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम गोत्रादिः।

(२) चण् चेदर्थे णित् चमब्दः। अयं च मरिष्यति अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः।

नहेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः। "नह भोक्ष्यसे"। प्रत्यारम्भे किम्? "नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति"।

सत्यं प्रश्ने। ८।१।३२।

सत्ययुक्तन्तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे!। प्रश्ने किम्? "सत्यमद्धा भत वयमिन्द्रं स्तवाम"।

अङ्गाप्रातिलोम्ये। ८।१।३३।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। अप्रातिलोम्ये किम्? "अङ्ग कूजति वृषलः"। अनभिप्रेतमसौ कुर्व्वन् प्रतिलोमो भवति।

हि च। ८।१।३४।

हियुक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। "आ हि ध्मायति"। "आ हि रुहन्तम्"।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्। ८।१।३५।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। "अनृतं हि मत्तो वदति"। "पाप्मानश्चैनं पुनाति"। तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते।

यावद्यथाभ्याम्। ८।१।३६।

आभ्यां योगे तिङन्तन्नानुदात्तम्। "यथाचित्कण्वमावतम्"।

पूजायान्नानन्तरम्। ८।१।३७।

यावद्यथाभ्यां युक्तन्तिङन्तम्पूजायान्नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् ? यावद्भुङ्क्ते अनन्तरङ्किम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्व्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।

उपसर्गव्यपेतञ्च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्व्वेणानन्तरमित्युक्तम् उपसर्ग्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तन्तिङन्तन्न निहन्यते पूजायाम् । "आदह स्वधाम तु पुनर्ग्गर्भत्वमेरिरे" । पश्य मैत्र भुङ्क्ते भद्रम् । पश्यत विष्णुर्भुङ्क्ते भद्रम् । अह विप्रो भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायां किम् ? पश्य मृगो धावति ।

अहो च । ८ । १ । ४० ।

एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् ! अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ।

अहो इत्यनेन युक्तन्तिङन्तं वानुदात्तमपूजायाम् । कटमहो करिष्यति २ । असूयावचनमेतत् ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ।

एतद्योगे तिङन्तं न निहन्यते त्वरायाम्। अधीष्व माणवक! पुरा विद्योतते विद्युत्। निकटागामित्यत्र पुराशब्दः। न तेन स्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। ८। १। ४३।

नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञैषणायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। अन्विति किम्? अकार्षीः? कटं त्वम्? ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्।

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्। ८। १। ४४।

क्रियाप्रश्ने वर्त्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियेति किम्? साधनप्रश्ने मा भूत्। किं भक्तं पचत्यपूपान्वा। प्रश्ने किम्? किमधीते? क्षेपोऽयम्। अनुपसर्गं किम्? किं? प्रपचति उत प्रकरोति। अप्रतिषिद्धं किम्? किं? किं? द्विजो न पचति।

लोपे विभाषा। ८। १। ४५।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति।

एहि मन्ये प्रहासे लृट्। ८। १। ४६।

एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तं अतिथिभिः। प्रहासे किम्? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे। गत्यर्थ-

लोटा ल्हडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः। एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र। एहि मन्यसे ओदनम्भोक्ष्ये।

जात्वपूर्वम्। ८।१।४७।

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। अपूर्वङ्किम्? कटञ्जातु करिष्यसि।

किंवृत्तञ्च चिदुत्तरम्। ८।१।४८।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तञ्च किमोरूपङ्किंवृत्तम्। कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा। चिदुत्तरङ्किम्? को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित्पठति।

आहो उताहो चानन्तरम्। ८।१।४९।

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। आहो उताहो वा भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभाषां वक्ष्यति। अपूर्वेति किम्? देव आहो भुङ्क्ते।

शेषे विभाषा। ८।१।५०।

आभ्यां युक्तं व्यवहितन्तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो देवः पचति २।

गत्यर्थलोटा लृट् न चेत्कारकं सर्वान्यत्। ८। १।५१।

गत्यर्थानां लोटा युक्तान्तिङन्तन्नानुदात्तम्। यत्रैव (३) कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत्। आ-गच्छ देव! ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। उह्यन्तान्देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते। गत्यर्थेति किम्? पच देव! ओदनं भोक्ष्यसे एनम्। लोटा किम्? आ-गच्छेर्देव! ग्रामन्द्रक्ष्यस्येनम्। लृट् किम्? आ-गच्छ देव! ग्रामम्पश्यस्येनम्। न चेदिति किम्? आ-गच्छ देव! ग्रामं पिता ते ओदनो भोक्ष्यते इत्यादौ न निघातप्रतिषेधः। सर्व्वं किम्? आ-गच्छ देव! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात्। यल्लोडन्तस्य कारकन्तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते (४)।

लोट् च। ८।१।५२।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तन्नानुदात्तम्। आ-गच्छ देव! ग्रामं पश्य। गत्यर्थेति किम्? पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम्। लोट् किम्? आ-गच्छ देव! ग्रामम्पश्यसि। न चेत्कारकं सर्व्वान्यदित्येव आ-गच्छ देव! ग्रामम्पश्यत्वेनं रामः। सर्व्वग्रहणात्त्विह स्यादेव आ-गच्छ देव! ग्रामं त्वञ्चाहञ्च पश्याव। योगविभाग उत्तरार्थः।

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्। ८।१।५३।

---

(३) यत्रैवेति कर्त्तरि कर्म्मणि वेत्यर्थः।

(४) यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेदमिति भाष्यकारेण कारकपदस्य लकारवाच्यकारकपरतायाः व्यवस्थापनादुच्यते इत्यन्तमुक्तं तेन करणाद्यन्यत्वे न निघातनिषेधः।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम्। आ-गच्छ देव! ग्रामम्प्र विश २। सोपसर्गं किम्? आ-गच्छ देव! ग्रामम्पश्य। अनुत्तमं किम्? आ-गच्छानि देव! ग्रामम्प्र विशानि।

हन्त च। ८। १। ५४।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम्। हन्त प्र-विश २। सोपसर्गमित्येव। हन्त कुरु। निपातैर्यद्दिति (७६।२४०) निघातप्रतिषेधः। अनुत्तमङ्किम्? हन्त प्रभुञ्जावहै।

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके। ८। १। ५५।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितन्नानुदात्तम्। आम्पचसि देव्त ३। एकान्तरङ्किम्? आम्प्रपचसि देव्त ३ (५)। आमन्त्रितं किम्? आम्पचति देवदत्तः। अनन्तिके किम्? आम्पचसि देवदत्त।

यद्धितुपरञ्छन्दसि। ८। १। ५६।

तिङन्तन्नानुदात्तम्। "उदसृजो यदङ्गिरः"। "उशन्ति हि"। आ-ख्यास्यामि तु ते। निपातैर्यद्दिति हि चेति (७६।२४०) तुपश्येति च (७६।४४०) सिद्धे नियमार्थमिदम्। एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति। जाये स्वारोहावेहि। एहीति गत्यर्थलोटा (६) युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति।

---

(५) दूरस्थाह्वाने (५४४०) प्लुतविधानात् देवत्त ३ इत्यस्य प्लुतत्वम्।

(६) लोटेत्यस्य परभूतेनेत्यादिः। लोडन्तस्य स्वारोहावेति लोडन्तस्येत्यर्थः।

चनचिदिवगोत्रादि (७) तद्धिताम्रेडितेष्वगतेः। ८। १। ५७।

एषु षट्सु परतस्तिङन्तन्नानुदात्तम्। देवः पचति चन। देवः पचति चित्। देवः पचतीव। देवः पचति गोत्रम्। देवः पचतिकल्पम्। देवः पचतिपचति। अगतेः किम्? देवः प्र-पचति चन।

चादिषु च। ८। १। ५८।

चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तन्नानुदात्तम्। देवः पचति च खादति च। अगतेरित्येव। देवः प्र-पचति च प्र-खादभि च। प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयन्तु निहन्यत एव।

चवायोगे प्रथमा। ८। १। ५९।

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। गाश्च चारयति वीणां च वादयति। "इतो वा सातिमीमहे"। उक्तवाक्ययोरनुषज्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी। योगे किम्? पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थम्प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत्।

हेति क्षियायाम्। ८। १। ६०।

हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्म्मव्यतिक्रमे। स्वयं

---

(७) एतत्सुत्रकस्य ६१२ मितपृष्ठे गोत्रादि द्रष्टव्यम्।

ह रथेन याति २ उपाध्यायम्पदातिङ्गमयति। क्रियागीरिति (७५२२ सू०) प्लुतः।

अङ्गेति विनियोगे च। ८। १। ६१।

अङ्गयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्रियायाञ्च। त्वमङ्ग ग्रामङ्गच्छ त्वमङ्ग रथेनारण्यं गच्छ। क्रियायां स्वयमङ्ग रथेन याति २ उपाध्यायम्पदातिन्नयति।

चाहलोप एवेत्यवधारणम्। ८। १। ६२।

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। देव एव ग्रामङ्गच्छतु। देव एवारण्यङ्गच्छतु। ग्राममरण्यञ्च गच्छत्वित्यर्थः। इह चलोपः। देवएव ग्रामङ्गच्छतु। राम एवारण्यङ्गच्छतु। ग्रामङ्केवलमरण्यं केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः। इहाहलोपः स च केवलार्थः। अवधारणङ्किम्? देव! क्व भोक्ष्यसे। न क्वचिदित्यर्थः अनवक्लृप्तावेवः।

चादिलोपे विभाषा। ८। १। ६३।

चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता। चलोपे-शुक्लाव्रीहयो भवन्ति २। श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २। वालोपे। "व्रीहिभिर्यजेत २ यवैर्यजेत २"।

वैवावेति च छन्दसि। ८। १। ६४।

"अहर्वै देवानामासीत्"। "अयं वाव हस्त आसीत्"।

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्। ८। १। ६५।

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। "अजामेकाञ्जिन्वति २ प्रजामेकां रक्षति" २। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति २"। समर्थाभ्यां किम्? "एको देवानुपातिष्ठत्"। एक इति संख्यापरन्नान्यार्थम्।

यद्वृत्तान्नित्यम्।८।१।६६।

यत्र पदे यच्छब्दस्ततःपरन्तिङन्तन्नानुदात्तं। यो भुङ्क्ते। "यदग्रङ् वायुर्वाति"। अत्र व्यवहिते कार्य्यमिष्यते।

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (८)।८।१।६७।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्। काष्ठाध्यापकः। दारुणाध्यापकः। अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवाद एतत्समासे इष्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम्। पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्य्यमाश्रीयत इति।

सगतिरपि तिङ्।८।१।६८।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तम्पूजितमनुदात्तम्। यत्काष्ठंपचति। यत् काष्ठं प्र-पचति। तिङ्ङतिङ इति (७६१२८०) निघातस्य निपातैर्य्यदिति (७६१२८०) निषेधे प्राप्ते विधिरयम्।

---

(८) काष्ठ दारुण अज्ञात पुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अमुक्त भृश घोर सुख परम सु अति काष्ठादिः।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते। गतिग्रहणेऽउपसर्गग्रहणमिष्यते *। नेह। यत्काष्ठां शुक्लीकरोति।

कुत्सने सुप्यगोत्रादौ। ८। १। ६९।

कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः। पचति पूति। प्र-पचति पूति। पचति मिथ्या। प्र-पचति मिथ्या। कुत्सने किम्? प्र-पचति शोभनम्। सुपि किम्? पचति क्लिश्नाति। अगोत्रादौ (६) किम्?। पचति गोत्रम्। क्रियाकुत्सनइति वाच्यम् *। कर्तुः कुत्सने मा भूत्। पचति पूतिर्देवदत्तः। पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् *। तेनायञ्चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः। वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् *। पचन्ति २ पूति।

गतिर्गतौ। ८। १। ७०।

अनुदात्तः। अभ्युद्धरति। गतिः किम्? दत्तः प्र-पचति। गतौ किम्? "आ मन्द्रैरिन्द्र! हरिभिर्याहि मयूररोमभिः"।

तिङि चोदात्तवति। ८। १। ७१।

गतिरनुदात्तः। यत्प्र पचति। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात्। उदात्तवति किम्? प्र-पचति।

इति तिङन्तस्वराः।

(६) एतत्पुस्तकस्य ६१२ मितपृष्ठे गोत्रादि द्रष्टव्यम्।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते। "अग्निमीळे" इति प्रथमा ऋक्। तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिषः(३५५१सू०) इत्यन्तोदात्तः। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण अमसुप्त्वात्(३५५८सू०) अनुदात्तः। अमि पूर्वरूप इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्सुदात्तः(३५४१सू०)। ईळे तिङ्ङतिङ इति(३६१२सू०)निघातः। संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः(३५४१सू०)स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति(३५४२सू०)ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः। पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि(१९५१सू०) प्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायान्दधातेर्हिरिति (३२६०सू०)ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पुरोऽव्ययमिति (७७२सू०) गतिसंज्ञायां कुगतीति (७७१सू०) समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति(३५६५सू०)अव्ययपूर्वपद प्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात् कृदिति(३५८६सू०)कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च (३५८८सू०) पूर्वपर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति (३५७७सू०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायामप्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (३५४४सू०) इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवः पचाद्यचि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण (३५५८सू०)वान्तोदात्तः। ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः(३५८६सू०स्व०)। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्-(३५४७१सू०)स्वरेणाद्युदात्तः। रत्नशब्दो नविषयस्येत्याद्युदात्तः(३५५४सू०स्व०)। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृति(३५८६सू०) स्वरेणान्तोदात्तः। तमपः पित्त्वा-

दनुदात्तत्वे (७।५।८१० सू०) स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्र मुन्नेयम्।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता।

वैदिकानां प्रयोगाणां प्रक्रिया स्वरसंयुता।
कौमुद्यामुत्तरे भागे व्याख्याता लेशतो मया ॥
अखण्डमपि यल्लोके प्रकृत्यादिभिदागतम्।
सर्व्वार्थावगमे हेतुरक्षरं तदुपास्महे ॥

इति वात्स्यवंशावतंसमहामहोपाध्यायकालिदाससार्व्वभौमभट्टाचार्य्याङ्गसम्भवेन श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण सङ्कलितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायामुत्तरार्द्धे स्वरयुक्तवैदिकप्रक्रिया समाप्ता।

---

* लिङ्गम् १ । स्त्री २ । अधिकारसूत्रे एते । ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ३ । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः स्वस्रादिकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् । अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ४ । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? देवयतेः क्विप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः । अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ५ । इयमयं वा अशनिः । मिन्यन्तः ६ । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ७ । पूर्वस्यापवादः । श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ८ । इयमयं वा श्रोणिः । क्तिन्नन्तः ९ । स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । ईकारान्तश्च १० । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङाबन्तश्च ११ । कुरूः । काली विद्या । यन्तमेकाक्षरम् १२ । श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् ? पृथुश्रीः । विंशत्यादिरानवतेः १३ । इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । दुन्दुभिरक्षेषु १४ । इयं दुन्दुभिः ।

* सूत्रपाठः धातुपाठो गणपाठो लिङ्गानुशासनञ्चेति चतुःप्रस्थानं व्याकरणं पाणिनिना निरमायि तत्र सूत्रपाठस्य सूत्राणि यथाकार्यमुद्धृत्य व्याख्यातानि धातुपाठसूत्राणि च भ्वाद्यादौ क्रमेणोदाहृतानि गणसूत्राणि च ग्रन्थकृता यथाप्रदेशं कानिचित् समुद्धृत्य व्याख्यातानि कानिचिच्च सरलायां मया प्रदर्शितानि इदानीं लिङ्गानुशासन प्रकरणमारभते लिङ्गमिति ।

अचेषु किम्? अयं दुन्दुभिर्व्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः। नाभि-रचत्रिये १५। इयन्नाभिः। उभावन्यत्र पुंसि १६। दुन्दुभि-र्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः। नाभिः चत्रियः। कथम्? तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिरिति भारविः। उच्यते। इदं भक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम्। वस्तुतस्तु लिङ्ग-मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु। अतएव "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यचत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे" इति मेदिनिः। रभ-सोऽप्याह "मुख्यराट्चत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः। चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे इति"। एवमेवं-विधेऽन्यत्रापि बोध्यम्। तलन्तः १७। अयं स्त्रियां स्यात्। शुक्लस्य भावः शुक्लता। ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मणता। ग्रामस्य समूहो ग्रामता। देव एव देवता। भूमिविद्युत्सरिल्लतावनि ताभिधानानि १८। भूमिर्भूः। विद्युत्सौदामनी। सरिन्नि-म्नगा। लता वल्ली। वनिता योषित्। यादो नपुंसकम् १९ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवं स्यात्। भास्रक्स्रुग्दि-गुष्णिगुपानहः २०। एते स्त्रियां स्युः। इयं भाः इत्यादि। स्थूणोर्णे नपुंसके च २१। एते स्त्रियां क्लीवे च स्तः। स्थूणा-स्थूणम्। ऊर्णा--ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विक-र्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम। गृहशशाभ्यां क्लीवे २२। नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्व्वे यथासंख्यं स्थूणोर्णे नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। "शशोर्णम् शशलोमनीति" अमरः। प्रा-

दृड्विप्रुड्रुट्त्वड्विट्त्विषः २३। एते स्त्रियां स्युः। दर्विविद्विवेदिखनिशान्यब्भिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः २४। एते स्त्रियां स्युः। पक्षे ङीष्। दर्वी दर्विरित्यादि। तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः २५। एते प्राग्वत्। इयन्तिथिरित्यादि। अमरस्त्वाह "तिथयो द्वयोरिति"। तथा च भारविः। "तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः"इति स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात्। श्रीहर्षश्च। "निखिलान्निशि पूर्णिमातिथीनिति"। शष्कुलिराजिकुट्यशन्तिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः २६। एतेऽपि स्त्रियां स्युः। इयं शष्कुलिः। प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः २७। इयं प्रतिपदित्यादि। "उषा उच्छन्ती"। उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता। आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः २८। इयमाशीरित्यादि। अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च २९। अबादीनाम्पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वञ्च। आप इमाः। "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्"? "सुमना मालती जातिः"। देववाची तु पुंस्येव। "सुपर्वाणः सुमनसः"। बहुत्वम्प्रायिकम्। एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् समांसमां विजायत इत्यत्र(६।१।१९०)समायांसमायामिति भाष्याञ्च। विभाषा घ्राधेडिति(७६५९०)सूत्रे अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम्। स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः ३०। इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक्। तटिसीमासन्ध्याः ३१। इयं तटिः सीमा सन्ध्या। चुल्लिवेणीखार्यश्च ३२। स्पष्टम्। ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ३३। शलाका

स्त्रियान्नित्यम् ३४ । नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं (१) ज्ञापयति ।

इति स्त्र्यधिकारः ।

पुमान् १ । अधिकारोऽयम् । घञबन्तः २ । पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् कर्म्मादौ घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सबन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । घाजन्तस्च ३ । विस्तरः । गोचरः । चयः । जयः इत्यादि । भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ४ । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । नङन्तः ५ । नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः । याच्ञा स्त्रियाम् ६ । पूर्वस्यापवादः । क्यन्तो घुः ७ । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् ? दानम् । घुः किम् ? जग्धि वीजम् । इषुधिः स्त्री च ८ । इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । देवसुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ९ । एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्व्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो

(१) तेन यून्मेकाक्षरमित्यनेन(७६२५पृ०)नीशब्दादीनां न स्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

दशनः। स्तनः कुचः। भुजो दोः। कण्ठो गलः। खड्गः करवालः। शरो मार्गणः। पङ्कः कर्द्दम इत्यादि। त्रिविष्टपं त्रिभुवने नपुंसके १०। स्पष्टम्। तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः। द्यौः स्त्रियाम् ११। द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्। इषुबाहू स्त्रियाञ्च १२। चात् पुंसि। बाणकाण्डौ नपुंसके च १३। चात्पुंसि। त्रिविष्टपेत्यादि चतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः। नान्तः १४। अयं पुंसि। राजा। तक्षा। नच चर्मवर्म्मादिष्वतिव्याप्तिः मन्द्व्यच्कोऽकर्त्तरीति (७६३५ पृ०) नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि १५। क्रतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः। मेघो नीरदः। अभ्रन्नपुंसकम् १६। पूर्व्वस्यापवादः। उकारान्तः १७। अयं पुंसि स्यात्। प्रभुः। इक्षुः। "हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे इति" मेदिनिः। "करेणुरिभ्यां स्त्री, नेभे" इत्यमरः। एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। उक्तञ्च "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्य्यद्यबाधित" इति। एवमन्यत्रापि। धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् १८। समासे रज्जुः पुंसि च १९। कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना। श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके २०। वसु चार्थवाचि २१। अर्थवाचीति किम्? "वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु"। मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च २२। चात्पुंसि। अयं मद्गुः इदम्मद्गु। रुत्वन्तः २३। मेरुः। सेतुः। दारुकसेरुजतु-

वस्तुमस्तूनि नपुंसके २४ । हलन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदन्तादृ । सक्तुर्नपुंसके च २५ । चात्पुंसि सक्तः—सक्तु । प्राग्रश्मेरकारान्तः २६ । रश्मिदिवसाभिधानानीति(७६१२५०) वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । कोपधः २७ । कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः । चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके २८ । पूर्वसूत्रापवादः । कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतड़ाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च २९ । चात्पुंसि । अयङ्कण्टकः इदङ्कण्टकमित्यादि । टोपधः ३० । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः । किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके ३१ । किरीटमित्यादि । कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ३२ । चात्पुंसि । कुटः कुटमित्यादि । णोपधः ३३ । णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः । ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ३४ । पूर्वसूत्रापवादः । कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ३५ । चात्पुंसि । थोपधः ३६ । रथः । काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके ३७ । इदङ्काष्ठमित्यादि । काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ३८ । इमाः काष्ठाः । तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ३९ । चात्पुंसि । अयं तीर्थः इदन्तीर्थम् । नोपधः ४० । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः । जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचि-

न्तानि नपुंसके ४१। पूर्वस्यापवादः। मानयानाभिधाननलिन पुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनस- म्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ४२। चात् पुंसि। अयं मानः इदं मानम्। पोपधः ४३। अदन्तः पुंसि। यूपः। दीपः। सर्पः। पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त- रीपाणि नपुंसके ४४। इदम्पापमित्यादि। शूर्पकुतपकुणप- द्वीपविटपानि नपुंसके च ४५। अयं शूर्पः। इदं शूर्पमि- त्यादि। भोपधः ४६। स्तम्भः। कुम्भः। तल्लभं नपुंसकम् ४७। पूर्वस्यापवादः। जृम्भं नपुंसके च ४८। जृम्भं जृम्भः। मोपधः ४९। सोमः। भीमः। रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्या- त्मकुङ्कुमानि नपुंसके ५०। इदं रुक्ममित्यादि। संग्रामदा- ड़िमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ५१। चात् पुंसि। अयं संग्रामः इदं संग्रामम्। योपधः ५२। समयः। हयः। किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ५४। स्पष्टम्। गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ५३। गोमयः। गोमयम्। रोपधः ५५। क्षुरः। अङ्कुरः। द्वाराग्रस्फा- रतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरग- भीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरका- श्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रव- क्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभल्लत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रछत्राणि- नपुंसके ५६। इदं द्वारमित्यादि। शुक्रमदेवतायाम् ५७। इदं शुक्रं रेतः। चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृ-

ङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ५८। चात्पुंसि। चक्रः चक्रमित्यादि। षोपधः ५९। वृषः। वृक्षः। शिरीषजीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ६०। यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ६१। चात् पुंसि। अयं यूषः इदं यूषमित्यादि। सोपधः ६२। वत्सः। वायसः। महानसः। पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ६३। चमसरसनिर्य्यासोपवासकर्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च ६४। चमसं चमसइत्यादि। कंसञ्चाऽप्राणिनि ६५। "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चि-द्राजा। रश्मिदिवसाभिधानानि ६६। एतानि पुंसि स्युः रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः। दीधितिः स्त्रियाम् ६७। पूर्व्वस्यापवादः। दिनाहनी नपुंसके ६८। अयमप्यपवादः। मानाभिधानानि ६९। एतानि पुंसि स्युः। कुडवः प्रस्थः। द्रोणाढकौ नपुंसके च ७०। इदं द्रोणम् अयं द्रोणः। खारीमानिके स्त्रियाम् ७१। इयं खारी। इयं मानिका। दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ७२। इमे दाराः। नाड्यप-जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ७३। यथासंख्यं नाड्याद्युपप-दानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयन्नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जन-पदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीवत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम्। मरुद्गरुत्तरदृत्विजः ७४। अयम्मरुत्। ऋषिराशिदृतिग्र-न्थिक्रिमिध्वनिबलि (१) कौलि मौलिरविकपिमुनयः ७५। एते पुंसि स्युः। अयं ऋषिः। ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ७६। एते

---

(१) पूजोपहारे पुंसि उदाबलिवाचकस्तु स्त्रियामिति न विरोधः।

पुंसि। हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः ७७। एते पुंसि। अमरस्तु "मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्" इत्याह। षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः ७८। अयं षण्डः। वंशांशपुरोडाशाः ७९। अयं वंशः। पुरो दाश्यते पुरोडाशः। कर्म्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्निति (५८२पृ०) विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति (६००पृ०) च निपातनात्प्रकृतसूत्रएव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्। "पुरोडाशभुजामिष्टमिति" माघः। ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः ८०। अयं ह्रदः। अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ८१। अयमर्घः। पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ८२। अयम्पल्लव इत्यादि। सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ८३। एते पुंसि। अयं सारथिः।

इति पुंलिङ्गाधिकारः।

नपुंसकम् १। अधिकारोऽयम्। भावे ल्युडन्तः २। हसनम्। भावे किम्? पचनोऽग्निः। इध्मव्रश्चनः कुठारः। निष्ठा च ३। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीवं स्यात्। हसितम्। गीतम्। त्वष्यञौ तद्धितौ ४। शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्य्यम्-चातुरी। सामग्र्यम्-सामग्री। औचित्यम्-औचिती। कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ५। ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मण्यम्। यद्यढ्यग्यञण्वुञ्छाश्च भावकर्म्मणि ६। एतदन्तानि क्लीवानि। स्तेनाद्यन्नलोपश्च (६५५पृ०)।

स्तेयम्। सख्युर्य्यः (६५५पृ०)। सख्यम्। कपिज्ञात्योर्ढक् (६५५पृ०)। कापेयम्। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (६५५पृ०)। आधिपत्यम्। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ् (६५६पृ०)। औद्गम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (६५पृ०)। द्वैहायनम्। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् (६५७पृ०)। पितापुत्रकम्। होत्राभ्यश्छः (६५७पृ०)। अच्छावाकीयम्। अव्ययीभावः * (३२२पृ०)। अधिस्त्रि। द्वन्द्वैकत्वम् ७। पाणिपादम्। अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ८। स्नुष्टम्। अनञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः ९। अधिकारोऽयम्। अनल्पे च्छाया १०। शरच्छायम्। राजामनुष्यपूर्वा सभा ११। इनसभमित्यादि। सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च १२। परवत् १३। अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्। रात्राह्नाहाः पुंसि (३९१पृ०) १४। अपथपुण्याहे नपुंसके १५। संख्यापूर्वा रात्रिः १६। त्रिरात्रम्। संख्यापूर्वेति किम्? सर्व्वरात्रः। द्विगुः स्त्रियाञ्च १७। व्यत्रस्त्रया। पञ्चमूली। त्रिभुवनम्। इसुसन्तः १८। हविः। धनुः। अर्च्चिः स्त्रियाञ्च १९। इसन्तत्वेऽपि अर्च्चिः स्त्रियान्नपुंसके च स्यात्। इयमिदं वा अर्च्चिः। छदिः स्त्रियामेव २०। इयं छदिः। छाद्यतेऽनेनेति छदेरिसुरादिरयन्तादर्चिशुचीत्यादिना (७४२२पृ०) इसिः इस्मन्नित्यादिना (७४२०पृ०) ह्रस्वः। "पटलञ्छदिः" इत्यमरः। तत्र पटलसाहचर्य्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः। मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुक-

---

* अव्ययीभावः इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि सूत्रपाठस्यसूत्रसदृशानि एकप्रकरणत्वादिह प्रदर्शितानि।

विवरजलहलधनान्नाभिधानानि २१। एतेषामभिधायकानि क्लीवे स्युः। मुखमाननम्। नयनं लोचनम्। लोहं कालम्। वनं गहनम्। मांसमामिषम्। रुधिरं रक्तम्। कार्मुकं शरासनम्। विवरं बिलम्। जलं वारि। हलं लाङ्गलम्। धनं द्रविणम्। अन्नमशनम्। अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या। सीरार्थौदनाः पुंसि २२। वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च २३। वक्त्रो वक्त्रम्। नेत्रो नेत्रम्। अरण्योऽरण्यम्। गाण्डीवो गाण्डीवम्। अटवी स्त्रियाम् २४। लोपधः २५। कुलम्। कूलम्। स्थलम्। तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषला: पुंसि २६। अयं तूलः। शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूला: पुंसि च २७। चात् क्लीवे। शीलं शील इत्यादि। शतादिः संख्या २८। शतम्। सहस्रम्। शतादिरिति किम्? एको द्वौ बहवः। संख्येति किम्? शतः शतशृङ्गो नाम पर्वतः। शतायुतप्रयुताः पुंसि च २९। अयं शतः इदं शतमित्यादि। लक्षाकोटी स्त्रियाम् ३०। इयं लक्षा। इयं कोटीः। "वा लक्षा नियुतञ्च तत्" इत्यमरात् क्लीवेऽपि लक्षम्। सहस्रः पुंसि च ३१। अयं सहस्रः इदं सहस्रम्। मन्द्व्यच्कोऽकर्त्तरि ३२। मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीवः स्यात् न तु कर्त्तरि। चर्म। वर्म। द्व्यच्कः किम्? अणिमा। महिमा। अकर्त्तरि किम्? ददाति इति दामा। ब्रह्मन् पुंसि च ३३। अयं ब्रह्मा। इदं ब्रह्म। नामरोमणी नपुंसके ३४। मन्द्व्यच्क इत्यस्यायमप्रपञ्चः। असन्तो द्व्यच्कः ३५। यशः। मनः। तपः।

द्व्यच्क: किम्? चन्द्रमाः। अप्सराः स्त्रियाम् ३६। एता अप्सरसः। प्रायेणायं बहुवचनान्तः। तान्तः ३७। पत्तम्। छत्तम्। यातामाताभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ३८। भृता-मितच्छात्रपुत्तमन्त्रहतमैताः पुंसि ३९। अयं भृतः। न मितम् अमितः। "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति" माघः। "स्ता-ताममितौ मित्रे चेति" च। यत्तु द्विषोऽमित्र इति (उ३६८पृ०) सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् अमेर्द्विषति चित् (उ६२४पृ०) इत्यौणादिक इत्रच् "अमैरमितं मितस्तु व्यथयेदित्यादौ" मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः नञ्समासेऽप्येवम् परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति· तत्प्रकृतसूत्रापर्य्यालोचनमूलकम् स्वरदोषो-द्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति (उ५६१पृ०) षाष्ठसूत्रा-स्मरणमूलकमिति दिक्। पत्तपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ४०। बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि ४१। बलं वी-र्य्यम्। पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ४२। पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः। अमरोऽप्याह "वा पुंसि पद्मन्नलिन" मिति। एवञ्च अर्द्धर्चादिसूत्रे (२६२पृ०) तु पद्मन्नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः। आहवसं-ग्रामौ पुंसि ४३। आजिः स्त्रियामेव ४४। फलजातिः ४५। फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात्। आमलकम्। आम्रम्। वृक्षजातिः स्त्रियामेव ४६। क्वचिदेवेदम्। हरीतकी। वियज्जगत्सकृत्शकृत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः ४७। एते क्लीवाः स्युः। नवनीतावतानृतामृतनिमित्त वित्त चित्त पित्त व्रत रजत वृत्त-पलितानि ४८। श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्य-

स्यशस्पदाकाशकखबीजानि ४९। एतानि क्लीबे स्युः। दैवं पुंसि च ५०। दैवम् दैवः। धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्य-धिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसै-न्यानि ५१। इदन्धान्यमित्यादि। द्वन्द्वबर्हदुःखवडिशपि-च्छविम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि ५२। अक्षमिन्द्रिये ५३। इन्द्रिये किम्? रथाङ्गादौ मा भूत्।

इति नपुंसकाधिकारः।

स्त्रीपुंसयोः १। अधिकारोऽयम्। गोमणियष्टिमुष्टिपाट-लिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः २। इयमयं वा गौः। मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः ३। इयमयं वा मन्युः। गुणवचनमुकारान्तन्नपुंसकञ्च ४। त्रिलिङ्गमित्यर्थः। पटु। पटुः। पट्वी। अपत्यार्थतद्धिते ५। औपगवः-औपगवी।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः।

पुन्नपुंसकयोः १। अधिकारोऽयम्। घृतभूतमुस्तक्ष्वेलि-तैरावतपुस्तकवुस्तलोहिताः २। अयं घृतः इदं घृतम्। शृङ्गा-र्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ३। अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम्। व्रज-कुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चपुच्छाः ४। अयं व्रजः इदं व्रजम्। कबन्धौषधायुधान्ताः ५। स्पष्टम्। दण्डमण्डखण्ड-शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः ६। एते पुन्न-पुंसकयोः स्युः। "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशस्थले" इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम् तथा च जानपदादिसू-त्रेण (२२८४०) अयोविकारे इति ङीषि कुशी। दारुणि तु टाप्

"कुशा वानस्पत्याः स्थतामायातेति" श्रुतिः। अतः क्रमीति सूत्रे (७६१०) कुशाकर्षीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द इति तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम्। एवञ्च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते शाच्छन्दइत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः। गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ७।

इति पुन्नपुंसकाधिकारः।

अवशिष्टलिङ्गम् १। अव्ययम् कतियुष्मदस्मदः २। ष्णान्ता संख्या ३। शिष्टा परवत्। एकः पुरुषः एका स्त्री। एकं कुलम्। गुणवचनञ्च ३। शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रम्। कृत्याश्च ५। करणाधिकरणयोर्ल्युट् ६। सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ७। स्पष्टार्थैयन्त्रिसूत्री।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता।

समाप्ता सिद्धान्तकौमुदी।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण मनोरमादिसारसंकलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

परार्द्धं समाप्तम्।

सौरे नभसि शाकेऽब्दे रसनागाद्रिभूमिते।
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यासहितेयं विमुद्रिता॥
सौरे चैत्रेशकाब्देऽसौ द्विनवर्षिविधुप्रमे।
लोकेषु सुप्रचाराय पुनर्मुद्राङ्किता शुभम्॥

शाके १७९२।
